DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Ahmet Dinç

DOĞU'NUN KAYIP KİTAPLARI

LITERA YAYINCILIK

DOĞU'NUN KAYIP KİTAPLARI

Ahmet Dinç

LITERA YAYINCILIK

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

DOĞU'NUN KAYIP KİTAPLARI

AHMET DİNÇ

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Litera – 148

Araştırma– 17

Doğu'nun Kayıp Kitapları
Ahmet Dinç

Genel Editör: Rafet Elçi
İç düzen- kapak tasarım: Ayşe Saltabaş

Baskı: Ofis Matbaa
Ofis Matbaa Yayın Kâğıt San. Tic. Ltd. Şti. Davutpaşa Kışla Caddesi
Güven İş Merkezi No: 386-387 Topkapı-İstanbul
Tel. 0212 576 47 15

Copyright©Kadem Yapım Medya İletişim ve Piyasa
Araştırma Org. San. Ltd. Şti. 2016

Bu eserin Türkçe telif hakları Kadem Yapım Medya İletişim ve Piyasa Araştırma Org. San. Ltd. Şti.'ne aittir. Yayıncının izni olmaksızın tümüyle veya kısmen yayınlanamaz, kısmen de olsa fotokopi, film vb. tekniklerle çoğaltılamaz ve elektronik ortamlarda yayınlanamaz.

İstanbul-2016

Kalenderhane Mah. Cemal Yener Tosyalı Cad.
Şehzade Cami Sk. No: 3 34134 Fatih-İstanbul
Tel: 0(212) 522 86 90 - Faks: 0 (212) 522 86 90

internet satış: www.literakitap.com
web: www.literakitap.com
e-mail: litera@literakitap.com

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Library of Congress Cataloging in Publication Data

Ahmet Dinç
Doğu'nun Kayıp Kitapları

1. Araştırma İnceleme 2. Edebiyat Tarihi 3. Doğu

ISBN 978-975-6329-65-5

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

DOĞU'NUN KAYIP KİTAPLARI

AHMET DİNÇ

LİTERA YAYINCILIK

İSTANBUL - 2016

www.literakitap.com

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 7

1. ÇİN'İN KAYIP KİTAPLARI 19

2. HİNT VE İRAN'IN KAYIP KİTAPLARI 31

3. JAPONLARIN KAYIP KİTAPLARI 51

4. TÜRKLERİN KAYIP KİTAPLARI 57

5. CUMHURİYET DÖNEMİ KAYIP KİTAPLARI 129

6. KÜRTLERİN KAYIP KİTAPLARI 141

7. ENDÜLÜS VE MAĞRİB'İN KAYIP KİTAPLARI 153

8. KUTSAL VE EFSANEVÎ KAYIP KİTAPLAR..... 189

9.İSLAM ÇAĞI KAYIPLARINDAN BİR DEMET 203

10. İSLAM DİN BİLİMLERİNDEKİ KAYIP KİTAPLAR 219

11. MEZHEP BÜYÜKLERİNİN KAYIP KİTAPLARI .. 279

12.İSLAM SÛFÎLERİ VE KAYIP KİTAPLARI 299

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

13.DOĞULU GAYRİMÜSLİMLERİN KAYIP KİTAPLARI 309

14. ASTRONOMİ VE ASTROLOJİNİN KAYIP KİTAPLARI 319

15. DOĞULU MATEMATİKÇİLERİN KAYIP KİTAPLARI 331

16. TIP ALANINDAKİ KAYIP KİTAPLAR 339

17. DOĞULU FİLOZOFLARIN KAYIP KİTAPLARI .. 347

18. DOĞU'NUN DİLCİLERİ VE KAYIP KİTAPLARI . 369

19.EDEBİYAT VE ŞİİRDEKİ KAYIP KİTAPLAR..... 385

20. TARİH VE COĞRAFYANIN KAYIP KİTAPLARI . 405

21. DOĞU'NUN BÜYÜK DEHÂLARI VE KAYIP KİTAPLARI 441

22.DEVLET ADAMLARI VE KAYIP KİTAPLARI..... 529

23. KADINLARIN YAZDIĞI KAYIP KİTAPLAR 545

24. BÜTÜN KİTAPLARI KAYBOLAN YAZARLAR..... 553

25. DOĞU'NUN YOK EDİLEN KÜTÜPHANELERİ ... 607

26.KAYIPKEN BULUNAN KİTAPLAR 641

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SUNUŞ

Kayıp kitapların varlığı veya kitapların kaybolması, yalın biçimiyle sadece bir yitiği ifade etmekten öte anlamlar taşır. Bu durum Doğu için, dünyanın herhangi bir bölgesinde olduğundan daha çok geçerlidir. İslam, ortaya çıkışından kısa süre sonrasında başlamak üzere, mevcut bilim dallarındaki düzeyi küresel ölçekte çok yukarılara çekmiş, kapsama alanı içinde bütün yazın ve bilim dallarıyla ilgili, sayılamayacak kadar çok kitap yazılmasına iklim oluşturmuştur. Ayrıca beraberinde ona özgü çok sayıda bilim dalını da ortaya çıkarmıştır: Hadis, fıkıh, kelam, cebir, neseb, tabakat, nahiv, kıraat gibi. Bu alanların tamamında, üretilmiş kitapların çok önemli bir bölümünün kayıp durumda bulunduğu gerçeği, yanısıra bazı sorunları da getirip günümüze taşımaktadır.

Dinî literatüre tam hâkim olamayan günümüzün birtakım araştırmacıları, o sahayı layıkıyla idrak edememekte, eldeki eksik kaynaklara dayanarak yaptıkları çağdaş üretimlerin de bir yanı hep 'topal' kalmaktadır. Klasik dönemde gereğince kavranıp yaşatılan İslamî bilimler, günümüzdeki yetersizliklerin ve artniyetlerin gölgesinde biçim ve içerik değiştirmekte, durağanlaşmakta, belki ölü bir saha haline dönüşmekte, dahası suiistimale açık duruma düşmektedir. Diğer yandan, kayıpların ortaya çıkardığı eksikler yüzünden İslam'ın, İslamî ilimlerin görkemini ve Doğulu bilginlerin dindışı bilimlerdeki başarılarını, ulaştığı düzeyi tam göremeyen (veya gösterilemeyen, görmek istemeyen) Batılılar, zaten var olan önyargılarının üzerine, bu durumu da Doğu'yu ve İslam'ı aşağılamak, kalıp yargılarını pekiştirmek, yeni önyargılar inşaa etmek için kullanabilmektedir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Doğulu bilim adamlarınca yapılmış sayısız keşfi ve icadı içeren birçok kitap kayıptır. Tek bir örnek verelim: Bugün hemen tüm Batılılar ve birçok Doğulu, robot teknolojisinin ortalama bir tarihle 20. yüzyılda Batı'da icad edildiğini sanır. Oysa robotun mucidi, dahası sibernetiğin de babası Cizreli büyük bilgin Ebu'l İz b. Rezzâz el-Cezerî'dir ve bu işi 20. asırdan 900 yıl önce 1100'lü yıllarda başarmıştır. Ve maalesef Cezerî'nin bu icatlarını da içeren kitapları bir-ikisi dışında kayıptır. Cezerî'nin veya bir başka Doğulu bilginin kitapları henüz kaybolmamışken oradan yaptığı araklamayla veya Doğulu mucitten/kâşiften zincirleme gelen bilgilerle keşfin/icadın benzerini üreten Batılılar, Doğu'nun o konulardaki kaynaklarının bir süre sonra kaybolmasının verdiği rahatlıkla, herhangi bir keşfin veya icadın kendilerine ait olduğunu iddia etmişlerdir. Artuklu Türk devleti sarayının gözde bilginlerinden Cezerî'nin kısaca Kitâbü'l-Hiyel adıyla tanınan ve bugüne ulaşabilen birkaç eserinden biri olan El-Câmiu'l-Beyne'l-İlmi ve Ameli en-Nâfi fi Sınâ'ati'l-Hiyel'de (Makine Yapımında Yararlı Bilgiler ve Uygulamalar Kitabı), robot teknolojisine ilişkin icat ettiği ilk robotik cihazların somut kanıtları olan çizimleri ve tarifleri bulmak mümkün. Cezerî gibi gadre uğramış çok sayıda örnek rahatlıkla bulunabilir. Batılılar, üstüne bir de bu kandırmacayı Doğu'yu aşağılamak ve sömürmek için kullanmakta;

"Doğulular, ülkelerindeki kaynakları kullanmaktan acizdir. Zaten tarih boyunca insanlığa yararlı pek bir şey üretememişlerdir. İnsanlığı ve medeniyeti bugünkü yüksek düzeyine ulaştıran hemen bütün buluşları, organizasyonları biz Batılılar başardık. Bu nedenle kaynaklar, onları kullanma ve insanlığın hizmetine sunma yeteneğinden yoksun Doğuluların elinde/ülkesinde hiçbir işe yaramadan durmaktansa, biz Batılılar alıp kullanmalıyız" mealinde propagandalar yapıp, bütün dünyayı buna inandırabilmektedirler. Bu inkâr ve yanıltma, oryantalist-emperyalist sömürgeye yüzyıllardır çok önemli bir altyapı oluşturmuştur. Ne hazindir ki bu yalana inanan birçok Doğulu da vardır. Yani, diyeceğimiz o ki, Doğu'nun kayıp kitapları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

veya kitaplarının kaybolması aslında, Doğu'nun sömürülmesine neden olan etkenlerden biridir.

Çalışmamızda ele aldığımız birçok bilimadamı ve yazardan, Batılılar yalnız etkilenmekle kalmamış, onlardan alıntılar yaptıkları, esinlendikleri eserler yazmışlar, Doğu'nun ve yazarlarının birçok kavramını olduğu gibi Batı'ya taşıyıp birçoğunu tercüme ederek tam anlamıyla kendilerine mal etmişlerdir. Astronomi, müzik, matematik, tıp, fizik, kimya, mekanik, coğrafya gibi alanlarda bu "apartma/intihal" durumu ileri dereceye varmıştır. Dahası, Batı uygarlığı yükselirken, temellerinde bulunan Doğu'nun ilmini ve ilim adamlarını, yazarlarını olabildiğince küçük düşürmeye, önemsizleştirmeye, değersizleştirmeye ve hatta bazılarını hiç varolmamış gibi göstermeye, yok saymaya çabalamışlar, tüm bunlarda da ciddi başarı sağlamışlardır. Bu çalışmada bu gerçeğin ipuçlarını kolaylıkla görebilirsiniz. Belki de Batı'nın Batı olmasının, varolmasının gereği buydu. Önemle hatırlatmalıyız ki, Doğu medeniyetleri ve özellikle İslam dünyası yükselirken, yararlandığı dış kaynakları hiçbir zaman inkâr etmemiş, yok saymamış, tam tersine özen ve önemle kayıtlara geçirmiştir.

İşte, çok zor, uzun ve eziyetli bir çabayı gerektiren bu araştırma kitabını ortaya çıkartma gerekçemiz de bu noktada belirmektedir. İnsanlığın, Batı merkezli bir gelişimle ulaştığı bugünkü bilimsel, teknolojik, düşünsel vs. düzeye varılmasında Doğu'nun büyük payının asla yadsınamayacağını, inkâr edilemeyeceğini, görmezden gelinemeyeceğini "bizim" kaybolmuş kitaplarımız üzerinden göstermeye çalışmak gibi sıradışı bir yöntem deniyoruz; bu bir. Yani aslında ve gerçekte, Batı'nın bugün hemen tüm alanlarda ulaştığı zirvelerin altında, kendi emeklerinden çok, Doğu'nun döşediği taşlar vardır; bu çok iddialı yargımızın sayısız kanıtını kitabımızın içinde göreceksiniz. İkincisi, Doğu'nun birçok bilimsel, teknolojik, düşünsel buluşunu, Batılılar kelimenin tam anlamıyla çalmış, araklamış, kendilerine mal ederek insanlığı kandırmışlardır; buna ilişkin de kitabın içinde

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

çok şey var. Üçüncüsü, bu çalışmayı okuyan her Doğulu, yaşadığı coğrafyayla övünç duyacak, Batılı olmamanın içten içe ona verdiği geri kalmışlık, yetersizlik duygusunu atacaktır. İlk kez Doğulu bilginlerin, edebiyatçıların, müzisyenlerin, düşünürlerin bulduğu birçok keşif, icat, fikir günümüz dünyasının ders kitaplarında ve genel-geçer bilgi kaynaklarında Batılılara mal edilmiş görünmektedir; bunun yanlış olduğunu da göreceksiniz.

Önemle belirtelim ki, bu çalışmayı, bir Doğu-Batı mücadelesi ekseninde düşünüp kurgulamadık. Ama çalışmanın sonunda ortaya çıkan sonuç/görüntü bizi bunları düşünmek ve vurgulamak zorunda bıraktı. Gecikmiş bir hak teslimi sözkonusudur burada. İşin bir de tüm insanlığı ilgilendiren küresel-tarihsel bir başka boyutu var: Doğulu birçok bilim adamının, düşünürün öyle önemli kitapları kaybolmuştur ki, eğer onlar bugüne ulaşabilseydi hem her yönüyle tarih daha farklı yazılırdı ve hem de bilim, teknoloji, düşünce vs. yönleriyle insanlık bugünkünden çok daha ileride olurdu. Kayıp kitaplardan bazılarından alıntılar yapılmış ve o alıntılar bugüne ulaşmıştır; böylelikle sözkonusu kitap az da olsa günümüzün birikimine katkıda bulunmuş olmaktadır. Ancak büyük çoğunluğu, değil alıntı yapılması, içeriği hakkında bile bilgi sahibi olmamıza olanak bırakmaksızın yok olup gitmiştir. İnsanlığın asıl kaybı işte buradadır.

Bu işe girişmemizin en az diğer etkenler kadar önemli bir başka boyutu var ki, o da derli toplu bir kayıp kitaplar listesi oluşturulmasının, o kitapların bulunmasına da katkı sağlayacağı gerçeğidir. İzi kolayca sürülebilsin diye, kayıp kitaplardan hangi yazarların veya bilginlerin alıntılar yaptığını da olanaklar çerçevesinde vermeye çalıştık. Bunların yanında, Batı'da yaygın ama yanlış bir anlayış var ki buna göre, Doğu'da kitaba ilişkin ne varsa Batı (Latin, Yunan) ve İbrani kaynaklıymış gibi gösterilmekte, bu yönde kitaplar (Johannes Pedersen'in İslam Dünyasında Kitabın Tarihi adlı eseri, bu konuda örneklerden biri) yazılmaktadır. Doğulu yazarların yazdığı kitapların özgün değil, Batı'dan esinlenme olduğunu savunmakla kalmamışlar, onların

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kütüphanelerini bile Yunan/Batı kaynaklı eserlerle doldurduklarını söyleyebilmişlerdir. Tüm bunların asılsız saçmalıklar olduğunu, hatta gerçeğin Batılıların iddiasının tam tersi olduğunu, Batılıların en az 700-800 yıl Doğu'nun kitaplarından ve kütüphanelerinden beslendiğini bu kitapta göreceksiniz. Doğu'nun sadece kayıp kitapları bile, Batı'da aynı dönemde yazılmış tüm kitapların sayısından çoktur.

Tüm bunlara karşın, yine önemle belirtmeliyiz ki bu kitap, alışılmış bir, "Batı bugünkü varlığını Doğu'dan aldıklarına borçludur" kitabı değildir. Bu çalışmaya, son iki-üç yüzyıldır hayatın hemen her alanında Batı'nın Doğu'ya yönelttiği aşağılamaların, yakıştırdığı eksikliklerin doğru olmadığı gerçeğinden/penceresinden bakılmalıdır.

Çalışmamız içerik, biçim, üslup, kapsam ve daha başka yönler itibarıyla dünyada bir ilktir. Filistinli **İhsan Abbas** adlı bir akademisyen, 30 kadar Müslüman yazarın sadece 'tarih'le ilgili yine 30 civarında kayıp kitabını inceleyen bir kitap yazıp 1980'li yılların sonlarında Lübnan'da yayınlamıştır. Diğer yandan İngiliz yazar **Stuart Kelly**, **Kayıp Kitaplar Kitabı** adında bir eser yazmıştır. **Kelly**'nin, genellikle bir kitabın veya yazarının çevresinde dolanan bir öyküyle birlikte dar çerçevede ele aldığı 80 civarında ismin tamamına yakını Batılı ya da bugünkü Batı medeniyetinin makbul saydığı Grek, Roma, Yahudi gibi bağlantılara sahip kimselerdir. Kitabına lütfen bir-iki Müslüman yazarın eserini dâhil etmiş, ancak **Muhammed** b. **İshak**'ın(704-767) anlatıldığı ilgili bölümde, İngiliz yazarın İslam'a yönelik oryantalist sansasyonlarla dolu önyargısı, yanlış ve asılsız tevatüre dayalı ifadeleri zirveye çıkmıştır. Kelly, kitaba aldığı Fars kökenli **Ahmed ed-Dakîkî**'yi ise Müslüman değil Zerdüştî olarak göstermiştir. Konumuza dönersek, **Abbas**'ın ve **Kelly**'nin sözkonusu kitapları, bizim çalışmamızla kıyaslanmayacak oranda dar çerçeveli ve belli bir alanı/bölgeyi önceleyen kitaplar olmanın yanında kapsam, içerik ve üslup bakımından da farklıdır. Dolayısıyla, yüzlerce yazarı, birçok alandan binlerce kayıp kitabı içeren bu çalışmamızı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rahatlıkla alanındaki ilk eser olarak niteleyebiliriz. Burada binlerce kayıp kitaptan sözediyoruz ama eminiz ki bu kadarı bile, Doğu'nun kaybolmuş tüm kitapları içinde çok çok küçük bir rakamdır. Doğu'nun daha yüzbinlerce kayıp kitabı kayıplık durumunun kayıt altına alınmasını, *'keşfedilmeyi'* beklemektedir.

Halen günümüzde özellikle Doğu'nun edebiyattan tarihe, matematikten astronomiye, müzikten şiire, din bilimlerinden pozitif bilimlere bütün alanları kapsayan yazma eserlerinin sağlıklı, kolay ulaşılır, kapsamlı bir kataloğu çıkarılamamıştır; bunda devletlerin politikasını ve mali olanaklarını gözardı etmemek gerekir elbette. Ama sonuç itibarıyla bu gerçek, belki de uzaklarda bir yerde mevcut bulunan bir kitabın kayıp sanılmasına yol açmaktadır. An itibarıyla kayıp denilen birçok eserin, bugünkü dünyanın "doğusundaki" birçok devletten herhangi birinin bir köşesinde bulunduğuna kuşku yoktur. Ya da, Doğu'nun her şeyini gasbettikleri gibi kitaplarını da alıp götüren Batılı herhangi bir oryantalistin, tüccarın, koleksiyonerin, araştırmacının veya meraklının oralardaki kütüphanelere taşıdığı kitapların yanlış okunmasıyla da "kayıp" durumuna düştüğünü kabul etmek gerekir. Buna, bu çalışmaya aldığımız yazarlar ve eserleri de dâhildir. En azından, bugün kayıp dediğimiz/sandığımız birçok eserin varlığı açısından umut taşımamızı sağlayan bu gerçeklerin sevindirici bir yanı bulunmakla birlikte, memnuniyet verici olduğunu söylemek mümkün değildir. Özel koleksiyon sahiplerinin gizli/kapalı kalmaya özen göstermesi gibi olumsuzlukları da eklersek, bu kitaba 'kayıp' diye aldığımız eserlerin gerçekten bir daha dönüşü olmamak üzere yok olup olmadıkları hakkında kesin bir ifade kullanamayız. Kayıt altına alınmış fakat korunmayan veya hiç kaydı yapılmamış yazmaların ne kadar önemli ve değerli olduğu yönünde Doğu devletlerinin yöneticilerinin dikkatleri çekilmelidir. Tam ve eksiksiz kataloglar çıkartılması ve etkin korunmanın sağlanması için entelektüel çevrelerin kültürel kampanyalar ve bilinçlendirme/teşvik toplantıları, programları başlatması bu çerçevede zorunludur.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Geçmişteki kitap yazanları, alışılmış bir yöntem olduğu üzere bugün insanlığın elinde bulunan eserleri üzerinden değil, elde bulunmayan eserleri üzerinden değerlendirmek, anlamlandırmak. Hem sıradışı, hem de hesapta olmayan sonuçlara açık bu yöntemi denemek her yönüyle yararlı ve ilginç oldu. Ancak daha önce bu çalışmanın kapsadığı konuda herhangi bir kitap yazılmadığı için, araştırma süresince birçok yönden zorluk ve sıkıntıyla karşılaştık. Çeşitli kataloglarda veya biyografilerde, eserlerin genellikle bir listesi verilmekte fakat kayıp durumda olanlara çoğunlukla değinilmemektedir. Bu da ismi sayılan eserlerin mevcut mu, kayıp mı olduğu hususunu meçhul bırakmakta, özellikle Doğu ülkelerinin yazma kitap varlığının listeleri sağlıklı bir biçimde çıkarılamadığından kıyas olanağı da ortadan kalkmaktadır.

Bir araştırmacının, bugünün dünyasında bütün kataloglara, bütün kaynaklara, bütün kütüphanelere ulaşma olanağı yoktur. Hele de alanında ilk çalışma olan bu kitabın hazırlanması süresince bu zorluk bütün acımasızlığıyla karşımıza çıktı. Araştırdığımız bir kitabın kayıp mı, mevcut mu olduğunu kesin biçimde netleştirmek için, bütün kaynaklara ve kitaplıklara ulaşma olanağımızın bugünün teknik, coğrafi, siyasî, ekonomik vs. şartlarında mümkün olmaması, bu kitap yayınlandıktan bir süre sonra, burada kayıp durumda olduğunu bildirdiğimiz eserin aslında mevcut olduğunun ortaya çıkması ihtimalini bünyesinde taşımaktadır. Bir kitabın gerçekte kayıp değil, insanlığa hizmete amade durumda mevcut bulunduğunun ortaya çıkması sevindiricidir ancak çalışmamızın isabeti ve sağlığı açısından zaaflar içerdiği kesindir. Yine de biz, karşılaşacağımız böyle bir sevincin karşısında yanılmayı daha çok arzuluyoruz. Umarız, bu kitaba "kayıp" kaydıyla aldığımız binlerce kitap bir bir ortaya çıkar da biz binlerce kez yanılırız.

Kayıtlara kayıp şeklinde giren birçok eser, gerek kütüphane ve dökümanlardaki yeni düzenlemeler ve gerekse araştırmacıların gayreti ve dikkati sonucu son yıllarda meydana çıkarılmış,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

günümüzdeki mevcudiyetleri sevinçle anlaşılmıştır. Kayıp sanılıp kayıtlara o şekilde giren ama bugüne ulaştıkları sonradan anlaşılan kitaplarla ilgili bir çalışma veya en azından bir kataloglama dahi yapılmadığından, bu durumdan çıkan sakınca elinizdeki bu çalışmaya da yansımış olabilir. Kayıp diye kaydedilen bazı eserleri o yöndeki bilgi üzerinden buraya almış olabiliriz.

Doğu'da ve İslam dünyasında birçok hükümdar, devlet yöneticisi, düşünür, bilimadamı veya zengin kişi, dünyada başka bir yerde ikincisi bulunmayan "tek" kitaba sahip olmayı yüzyıllar boyunca hep istemişler; bunu bir ayrıcalık, gurur ve övünç nedeni saymışlardır. Dünyada yalnızca kendilerinin kütüphanesinde bulunan o tek kitaba sahip olmak için de, kitabın yazarına büyük paralar ödeyerek yalnızca kendileri için tek nüsha istinsah ettirmişlerdir. Kitapların yaşaması ve yayılması bakımından ölümcül bir engel oluşturan bu durum, tarihte birçok devlette bir türlü sonu gelmeyen zararlı bir moda halinde uzun asırlara yayılmıştır. Böylelikle, değil yayılması ve istifadeye açık olması, adı ve içeriği bilinmeden yok olan birçok kitap sözkonusudur.

İlginç bir 'kayıp' türü daha vardır: Hiçbir eski ve yeni kaynakta adı geçmeyen kitaplar. Bunlar günümüzde bazı kütüphanelerde veya özel kütüphanelerde ortaya çıktığında ilgili alanın uzmanları kitabın gerçekten 'o yazara' ait olup olmadığı konusunda kararsızlık ve şüphe içinde kalmaktadır. Örneğin Bağdatlı matematik bilgini İbnü'l-Havvâm'ın(1245-1324) **er-Risâletü'ş-Şemsiyye fi'l-Kavâ'idi'l-Hisâbiyye, Mukaddime fi't-Tıb, Nakzu Rey, Makâle fi İlmi'l-Ahlâk, Risaletü'l-Firâse** gibi eserlerinden yakın zamanlara kadar bilim dünyasının haberi bile yoktu. 20. yüzyılın son dönemlerinde bu eserleri araştırmacılar ortaya çıkarmıştır. Bu şanslı eserleri bir yana bırakırsak, bakımsız ve ilgisiz kütüphane mahzenlerinde keşfedilmeyi, ilk kez kayıt altına alınmayı bekleyen eserlerin sayısını tahmin etmek mümkün değildir. Muhtemeldir ki, ciddi bir yekün oluşturan bu durumdaki kitaplar ya onlardan sözeden kaynakların yok olmasından ya da

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bahse değer görülmemiş olmalarından veya bambaşka nedenlerden kayıtdışı şekilde günümüze ulaşmış olmalıdır. Üzücü bir eksikliği ifade etmesinin yanısıra bu durum, çalışmamızın konusu açısından ele alındığında umut ve sevinç verici yanıyla da görülebilir.

Öte yandan, hiç kayıt altına alınmadan, adından bile insanlığın haberi olmadan yok olmuş sayısız kitabın bulunduğunu tahmin etmek zor değildir. Dikkat çeken bir başka kayıp türü de, bizzat yazarı tarafından yok edilen kitaplardır. Ya Allah'a ulaşmak bakımından herşeyden vazgeçmek, ya dönemin dinî veya siyasî şartları, ya da psikolojik bunalımlar bu konudaki eylemlerin genel açıklamasını oluşturur. Bu çalışmanın içinde yer yer bunlara rastlayacaksınız. Burada hemen birkaçını sıralayalım: **Ahmed İbn Ebu'l-Havari** (ö. 844 Şam), tasavvufa ilgi duyduktan sonra, o zamana dek yazdığı tüm kitapları Fırat ırmağının kıyısına götürmüş, bir süre ağlamış, ardından; *"Allah'ı tanıtmak için bana rehberik ettiniz. Ama artık size ihtiyacım kalmadı, Allah'ı buldum"* deyip, kitapların mürekkebini suda yıkamıştır. Arap dil bilgini **Ebû Amr İbn Alâ** da (ö. 770) tarikata girip züht ve takva sahibi olunca, yazdığı kitapları yakmıştır. **İmam Âzam**'ın öğrencisi **Davud-i Tâi** (ö. 781) yazdığı eserleri denize atınış, hadis ve fıkıh bilgini **Yusuf İbn Esbat**(ö. 810, Antakya) bir mağaraya doldurup üzerini sıkıca kapatmış, **Ebû Süleyman Dârani** (ö. 820, Şam) ise fırında yakmıştır.

Osmanlı dönemi yazarlarına ait eserlerin diğerlerine oranla daha iyi korunduğu, dolayısıyla altı asırlık bu devletin ilk dönemi dışındaki zamanlarda yazılmış kitapların büyük bölümünün korunduğu görülüyor. Dahası, Osmanlılar, fethettikleri yerlerden birçok kitap getirip koruma altına almıştır. Birçok tek yazma nüshanın bugüne ulaşması böyle sağlanmıştır. Yine de buradan, Osmanlı müelliflerinin kayıp kitabının olmadığı sonucu çıkarılmamalıdır; onların da çok kitabı bugün kayıptır ama Doğu'nun uzun ömürlü herhangi bir devletiyle veya bir devirle kıyaslandığında daha azdır. Bunun sağlanmasında Osmanlı âlim

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ve ediplerinin yazdığı kitapların başta İstanbul olmak üzere Konya, Amasya, Sarıhan(Manisa), Erzurum, İzmir, Selanik, Bursa, Edirne, Kahire, Bağdat gibi merkezlerde gerek kütüphaneler ve gerekse cami ve medrese kitaplıklarında özenle korunmasının etkisi büyüktür. Ancak bu sevindirici durum Osmanlı'da yangınlar, hırsızlık ve doğal tahribat sonucu birçok kitabın yok olduğu gerçeğini değiştirmeye yetmiyor.

Bu kitaba alma imkânı bulamadığımız daha sayısız kayıp kitap vardır. Kayıp kitapları bulunduğu bilinen, ancak bu kayıpların herhangi birinin adı belirlenemeyen yazarları bu çalışmaya genellikle dâhil etmedik. Ancak burada, araştırma konusu yaptığımız yazarların yalnızca ismen belirleyebildiğimiz kayıplarını zikredebildik. Kayıplar, doğaldır ki yakın yüzyıllara doğru gelindikçe azalmaktadır. Bu çalışmaya aldığımız yazarların büyük çoğunluğunun, adını andıklarımızdan çok daha fazla sayıda kayıp kitabı olduğunu düşünmek için birçok gerekçe vardır. Ele aldığımız yazarların kayıp kitaplarından belirleyebildiklerimizi burada zikrettik, kayıplık durumunu netleştiremediklerimizi ve adı meçhul kalanları hâliyle almadık. Kaç kitap yazdığı bilinen bazı yazarlarda; örneğin biri toplam 50 kitap yazmışsa ve bunlardan yalnız beşi bugüne ulaşmışsa, kayıp 45 kitabından 10 tanesinin adını belirleyebilmişsek, bu rakamsal verileri aynıyla zikredip kayıpların adını ve varsa içeriğini açıkladık.

Kitapta konu ettiğimiz kişilerin, özellikle İslam medeniyeti tarihi içinde değerlendirilebilecek isimler sözkonusu olduğunda öyküleri genellikle benzerdir: İlk eğitimlerini çoğunlukla (yeterliliği ölçüsünde) babasından alır, ardından bulunduğu şehrin din âlimlerinden veya matematikçi, astronom, edebiyatçı, dilci veya filozofundan eğitim alır, daha fazla eğitim almak ve ilim öğrenmek amacıyla o dönemde adı duyulmuş, övülmüş âlimlerin bulunduğu şehirler boyunca uzun yıllar sehayat ederler. Uzun soluklu durakları bulunan seyahatler sırasında, ilgili şehrin veya ülkenin yöneticileriyle ya da yöneticiler üzerinde etkili olan bilimadamlarıyla iyi ilişkiler kurulduğunda, o şehirde veya devlette

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

resmî görevler alınır; başka bir ülkenin veya vilayetin yöneticisinden gelen davetle, işgal tehlikesinin başgöstermesiyle ya da değişik gerekçelerle bir süre sonra o şehir veya ülke terkedilir. Hiç seyahat etmeyip doğduğu şehirde ömrünü tamamlayan Doğulu âlim sayısı azdır.

Bu kitabı önce, her yazarın ve kayıp kitabının birlikte ele alındığı kurgusal sanatkârâne öyküler biçiminde oluşturmayı düşündük. Ancak işin içine girdiğimizde gördük ki, binlerce yazarın yüzbinlerce kayıp kitabı vardı ve herbiri için (gerçi her yok olmuş kitabın hiç olmazsa acı ve uzun bir mersiyeyi hakettiği kesin ama) birer edebî metin kaleme almak, hem sayısını kimsenin kestiremeyeceği kadar çok ciltler dolusu kitap yazmak anlamına gelecekti ve hem de bir insan ömrüne sığmayacak kadar uzun zaman lazımdı. Sayısı ürkütücü düzeydeki kayıp kitapların herbiri için değil, kayıp kitapları bulunan yazarların herbiri için bile bu olanaksızdı. Sonuçta ortaya; gereksiz yorum ve "aforizmalardan", vecizelerden korunmuş, saf bilgiden ibaret bir kaynak eser çıktı. Gerçi bu araştırmaya konu olan öyle yazarlar ve kayıp eserleri var ki, tek başına bir makalenin, bir araştırma kitabının, bir romanın konusu olabilecek derecede çarpıcı, gizemli, dolu, etkili öykülere sahipler.

Kayıpları sınıflandırma konusunda epeyce kararsızlık ve sorun yaşadığımızı da belirtelim. Doğu'da eskiden çağın eğitim, öğrenme ve "bilim adamlığı" gereklerine göre, her alanda bilgi ve birikim sahibi olmak gerekiyordu. Haliyle bu çok yönlü bilgi ve birikimleri Doğulu âlimler ve yazarlar kitaba dönüştürmüşler; böylelikle her bir yazar/müellif, uzun asırlar boyunca astronomiden matematiğe, şiirden ilahiyata, edebiyattan fiziğe ve coğrafyaya kadar geniş bir alanda eserler vermiştir. Bu durum Doğu'da 20. yüzyıla kadar geçerliliğini korumuş; yazdığı kitapların hepsi tek bir alana ait kalmış yazar hemen hiç çıkmamıştır. Konumuz olan isimler her alanda kalem oynatınca, kayıp eserleri sadece alanlarına veya yazar adına göre sınıflandırmak çeşitli sıkıntılara ve karışıklığa neden olacaktı. Sonunda yazarların ve alanların

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

birlikte harmanlandığı karma bir sınıflandırma yolunu seçtik. Edebiyat, matematik, tarih gibi belli alanların yanısıra Çin, Hint, İran, Japon yazarları gibi bölümler açtık. İlgili yazarın kitap konularını öne çıkartan kısa bir yaşamöyküsünün yanısıra, onun kayıp kitaplarının adları ve bulabildiysek içerikleri hakkında bilgilerden ibaret bir metin oluşturduk. Alanında ilk olan bir çalışmada böyle bir tekniğin gerekli ve yararlı olduğunu düşünüyoruz. Etkisi çok, bıraktığı iz derin olan isimlerin yaşamöyküsünü uzun ve ayrıntılı tuttuk. Bazı kısa ve genel bölümlerde tarih aralığına ve alanlara göre de yoğunlaştığımız oldu. Her bölümde, önemli gördüğümüz veya ilginç gelen bazı yazarlar veya kitaplar için başlık koyduk; haliyle ara başlıkların çoğu bir değil birkaç yazarı ve onların çok sayıda kitabını kapsamaktadır. Ele aldığımız kayıp kitap sahibi yazarlardan, özellikle İslam medeniyeti içinde yetişenleri nesebi, memleketi, doğum ve ölüm yerleri ile tarihleri gibi bilgiler eşliğinde tanıtmayı uygun gördük. Çünkü İslamî yazın tarihinde, haklarındaki bilgi eksikliğinden dolayı yazar isimlerinin karışması sık rastlanılan bir durumdur; böylelikle karışıklığı önlemeye çalıştık. Her bölümdeki kayıpları, genellikle yazarlarının ölüm tarihine göre bir sıra izleyerek anlattık; böylece hangi tarih devirlerinde kayıpların ve kayıp türlerinin daha arttığını izleme olanağı sağlandığını düşünüyoruz.

Ahmet DİNÇ

Kasım 2015

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1. ÇİN'İN KAYIP KİTAPLARI

Çin ülkesi ve Sarı Irmak boyu dünyanın en eski medeniyetlerinden birine beşiklik etmiş, bu çerçevede binlerce yıl içinde sayısız yazılı eser ortaya konulup insanlığın gelişmesine katkı yapılmıştır. Çin'de kitapların yok olmasının nedenleri arasında, bu kitapta yer yer saydığımız bilinen nedenlerin dışında, 1960'larla 1970'lerde komünist rejim tarafından yürütülen ve her türlü eski kültürel eseri yok etme anlayışı üzerine kurgulanmış/yürütülmüş güya 'Kültür Devrimi' vardır ki, buna 'kültür soykırımı' demek daha doğrudur. Bu dönemde Çin'de sayısız değerli kitap yok edilmiş, çok azı halk tarafından saklanarak kurtarılabilmiştir.

KONFÜÇYÜS'ÜN DERLEDİĞİ KAYIP KİTAPLAR

Çin'in bilinen en eski kayıp kitaplarını **Konfüçyüs**'le ilişkilendirmek hiç de şaşırtıcı değildir. Zira **Konfüçyüs** kadim Çin tarihini, inancını, geleneklerini ve diğer kültür ögelerini içeren kitapları öğrencileriyle birlikte bir araya getirip yeniden düzenlemiş, günümüzde onun adıyla anılan kitapların hemen tamamı bu şekilde ortaya çıkmıştır. Konfüçyüs ve takipçilerinin Çin yazın tarihine en büyük hizmetlerinden biri, eski metinleri toplayıp kaybolmalarını önlemektir. Buna rağmen bizzat **Konfüçyüs**'le ilişkilendirilen altı adet kitapla ilgili tartışmalar günümüzde de bitmemiştir; hatta öyle ki o kitapların **Konfüçyüs** tarafından yazılıp yazılmadığı görüşleri ekseninde iki farklı Konfüçyüsçü okul ortaya çıkmıştır. Bir ekol, altı kitabın tamamının **Konfüçyüs** ta-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rafından yazıldığını iddia ederken, diğer ekol **Konfüçyüs**'ün **İlkbahar ve Sonbahar Yıllıkları**'nın yazarı, **Değişimler Kitabı**'nın yorumcusu, **Ayinler/Törenler** ve **Müzik** kitaplarının reformcusu, **Tarih** ve **Şiir** kitaplarının ise editörü olduğunu savunur. Çağdaş araştırmacılar, bu kitapların hiçbirini **Konfüçyüs**'ün yazmadığı, ondan çok önce de bu eserlerin mevcut olduğu görüşündedir. Konumuzu ilgilendiren yanıyla, bu kitapların bazıları kayıp veya eksiktir. **Yüeh/Müzik Kitabı** asıl haliyle bugüne ulaşamamış, kaybolmuştur; bugün eldeki, alıntılardan toplanmış şeklidir. Türkçe'ye **'Tarih Kitabı'** diye çevrilebilecek **'Chou-King'** bugüne eksik ulaşmıştır. M. Ö. 2400'lerden itibaren Çin tarihini içeren çok önemli bir kaynaktır. Çin birliğini sağlayıp ilk imparator olan **Qin Shi Huang Di** veya diğer adıyla **Ying-Zeng**'in M.Ö. **213-12**'de giriştiği kitap kıyımında yok edilmesine en çok çalışılan eserlerden biri olan bu kaynak, **Fou-Seng** adlı bir bilgin tarafından saklanmış, Hanlar döneminde ortaya çıkarılmıştır. **Fou-Seng**'in kurtardığı 58 fasıldan ibaret kitabın, eserin tamamı olup olmadığı bilinmiyor. Ancak bunların sekiz fasılı sonradan kaybolmuş, bugüne 50 fasıl ulaşmıştır. Yine büyük oranda **Konfüçyüs** ve öğrencilerince derlenen kadim Çin'in şiirlerini, ilahilerini ve müziğini barındıran **Yo-King**'in (**Müzik Kitabı**) tamamına yakını bugün kayıptır. Çin'in uzun tarihi içinde değişik zamanlarda özellikle **Konfüçyüs**'ün kayıp kitaplarını bulmak, bulunmayanların içeriğini çeşitli kaynaklardan derlemek için çalışmalar yapılmıştır. *(Feyza Görez, Beyliklerden Imparatorluğa Giden Süreç ve İlk Imparator Qin Shi Huang Di, s. 39-40, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011).*

Klasik Çin eserleri arasında kayıplar veya eksikler göze çarpar. Ülkenin tarihi metinleri arasında önemli yere sahip olan ve M. Ö. 239'da yazılan **Lüshi Chunqiu** adlı eserin en önemli bazı bölümleri kaybolmuştur. Vakayinâme şeklindeki 160 bölümlük metinde en önemli kısımlardan birini oluşturan 13 ila 20. bölümler arasındaki sekiz bölümde birçok kadim metinden alıntılar yapılmıştır ama bunların çoğu kayıptır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Çin'in kadim felsefe okulu Yin-Yang'ın M. Ö. üçüncü yüzyıldaki en önemli temsilcilerinden **Tsou Yen**'in, yüzbin sözcükten daha fazla sözcüğü içeren "**Denemeler**" yazdığı biliniyor ama tamamı kaybolmuştur. Ancak bu eser hakkında, **Ssu Ma Ch'ien** tarafından yazılan **Tarihsel Kayıtlar** adlı kitapta ayrıntılı bilgi verir. Buna göre, **Tsou Yen** eserinde tarih ve coğrafya üzerine yoğunlaşmış, önce küçük nesnelerden başlayarak, sınırsız olanlara ulaşıncaya kadar büyüğe doğru gitmek şeklinde bir yöntem benimsemiştir. **Tsou Yen** bu eserde yeni bir tarih felsefesi geliştirmiştir. *(Balcızade Tahir Harimi, Tarihi Medeniyette Kütüphaneler, s. 132-135, Vilayet Matbaası, Balıkesir, 1931. Fung Yu-Lan, Çin Felsefesi Tarihi, trc. Fuat Aydın, s. 52-53, 182-183, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Nisan 2009).*

HUNLAR VE ÇİNLİLERİN KAYIP KİTAPLARI

Hunlar Çin tarihinin ve hatta kültürünün biçimlenmesinde en belirleyici olan dış etkendir denebilir. İkisi dost veya düşman olarak uzun yüzyıllar ilişki içinde bulunmuş, birbirinden hayli etkilenmiştir. Hatta bazı Hun hanedanlarının Çin'i ele geçirip uzun süre yönetmesi, süreç içinde siyasî ve askeri tarihlerinin olduğu gibi kültürel ve toplumsal tarihlerinin de üstüste binmesi, yer yer içiçe geçmesi sonucunu doğurmuştur. Çinlilerin Hunlarla ortak denebilecek bazı kitapları da vardır. Hunların kitaplarla ilişkisi gibi, belki günümüzde birtakım kimselere sıradışı ve ilginç gelebilecek bilgileri genellikle Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Hun Türkleri 304 yılında merkezî Çin'i ele geçirip orada çeşitli hanedanlıklar kurmuşlardır. 304'de **Liu Yuan-Hai** tarafından Çin'de Han Devleti adıyla kurulan Hun hanedanlığı, **Liu Yao'nun** imparator olduğu 319 yılından itibaren Chao olarak adını değiştirmiştir. Merkezî Çin'e hükmeden Han/Chao devletinin ünlü bir Hun/Türk komutanıyken, daha doğuda yine aynı adla (Chao) bir devlet kurup **"Ch'an-Yülük"** ünvanıyla başa geçen **Shih Lo** (Çinliler Türkçe kavram ve adları genellikle kendi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dillerine uyarlayıp yazdığından, Çin kaynaklarındaki Türklere ilişkin adlar ve kavramların özgün biçimine ulaşmak zordur) bir anayasa yazdırmıştır. Shih Lo bugün kayıp durumdaki bu kanunname veya anayasayı, mevcut mahalli yasa ve emirnameleri birleştirip meydana getirmiştir. 5 bin sözcükten oluşan bu anayasa 10 yıldan uzun süre yürürlükte kalmıştır.

Bu noktada, Türk tarihi açısından çok önemli bir ayrıntı, Türklerde ilk yazılı yasa veya anayasanın bilinenden çok daha önce, 4. yüzyıl başlarında yapıldığı gerçeğidir. Aynı şey Türk tarih yazıcılığının da bilinenden çok daha eskilere dayandığının göstergesidir. Çin'deki Hun devletini imar etmek ve medeniyetini geliştirmek isteyen Shih Lo şiir, edebiyat ve din memurlukları kurarak Hsiang-Kuo kentinde 10 civarında okul açmış, ayrıca 300 öğretmeni bulunan bir de üniversite kurmuştur. Bu gelişmeleri dikkate aldığımızda, o dönemde başka yazılı eserlerin oluşturulduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. O dönemde henüz Hunca/Türkçe yazı dili geliştirilemediğinden bu eserler Çince yazılmıştır.

Tarihe çok ilgi duyan Hun Hakanı Shih Lo, Çin yıllıklarının bildirdiğine göre memurlarına birçok kitap yazdırmıştır. Çin yıllıklarında bu üç eser ve Hakan'ın emriyle onları yazanlar şöyle anlatılır: *"Emir vererek kayıt memurları Tzuo Ming-k'ai ve Ch'eng Chi'ye 'Shangtang Şehri Kayıtları', Saray Müfettiş Yardımcıları Fu Piao, Chia P'u ve Chiang Kuei'ye 'Baş Kumandanın Günlüğü', asker toplamakla görevli olan subay Shih T'ung, Shih Ch'ien ve Kung Lung'a ise 'Büyük Ch'anyü'nün Tarihi'* adlı kitapları yazdırdı".

Üçü de bugün kayıp durumda olan bu kitaplar hakkında biraz daha ayrıntı verelim:

-Shangtang Şehri Kayıtları: *Bu şehir* **Çin Hun İmparatoru Shih Lo***'nun memleketidir. Ataları 3. yüzyılın başında Hun boylarının Çin içlerine yerleştirilmesi sırasında o bölgeye gelmiş, kendisi 273 yı-*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lında doğmuştur. **Shangtang Şehri Kayıtları**, *şehirle ilgili çeşitli bilgilerin yanısıra, muhtemelen Güney Hunları ve Çin içlerine yerleştirilen Türk boyları hakkında önemli bilgiler veriyordu.*

-Baş Kumandanın Günlüğü: Kumandandan kasıt bizzat **Shih Lo**'dur. Hanedanlığını kurmadan önce Çin'deki ilk Hun devleti Chao'da güçlü ve ünlü bir başkomutan olan **Shih Lo**, bu kitapta imparator olduktan sonraki konuşmalarını kaydettirmiştir. Bu tür kitaplara Çin tarihinde sık rastlandığından, **Shih Lo**'nun **Başkumandanın Günlüğü**'nde de imparatorun emirleri, protokol kuralları, kabul edilen elçi grupları ve burada imparatorun yaptığı konuşmalar, dini törenler, hava durumu, nüfusun azalıp çoğalması gibi düzenli kaydedilen konuların bulunduğunu tahmin etmek zor değildir.

-Büyük Ch'anyü'nün Tarihi: Kitabın adından, **Shih-Lo**'nun 319 yılında 'Sonraki Chao Devleti'ni kurduktan ve **'Büyük Ch'anyü'** ünvanını aldıktan sonraki dönemin anlatıldığı bellidir. Kitabı hazırlayan üç görevlinin ikisinin **Shih** soyadını taşıması, Hakan'ın akrabası oldukları izlenimi vermektedir.

Shih Lo'dan yaklaşık bir asır sonra, bugün Çin egemenliğinde bulunan Kansu bölgesinde Kuzey Lian Hun Devleti'ni kuran **Hun Hakanı Chü-ch'ü Menghsün**, Çin sarayında çok iyi yetişmiş kültürlü bir yöneticidir; rahipleri ve bilim adamlarını himaye edip onlara, bugün tamamı kayıp birçok kitap yazdırmıştır. Kuçalı ünlü büyücü/kâhin ve Budist Rahip **Buddhachinga**'yı sarayında himaye etmiştir. Bu rahibin yetiştirdiği binlerce öğrenci sayesinde birçok sutra Türkçe'ye ve Çince'ye çevrilmiş, çeviri işi Çin'deki bu devlette bir devlet politikasına dönüştürülmüş, Tun-Huang ve Ku-tsang şehirleri adeta birer çeviri merkezleri haline gelmiştir. **Buddhachinga** 348 yılında 117 yaşında Hun devletinin başkenti Chang-Yeh'te ölürken, bu çevirilerin Çin, Kore, Japonya, Güneydoğu Asya gibi geniş bir coğrafyanın Budizm'i benimsemesinde büyük rol oynayacağını da önceden biliyor muydu acaba? Tarihteki büyük tercüme

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

akımları arasına, Türklerin himayesinde gelişen bu sistematik faaliyeti de katmak gerekir. **Hakan Chü-ch'ü Menghsün** ayrıca, yine bugün kayıp durumdaki **Liang Tarihi, Tun-Huang Tarihi** adlı iki tarih kitabı yazdırıp kendi hanedanlığının öyküsünü kaydettirmiştir. *(Esin Emel, Göktürklerin Ecdadından Tsü-k'ü Meng-sün (397-433) Devrinde Sanat, Türk Kültürü Dergisi, Sayı 100, 1971).*

Liang Hun hakanları, kuzeydeki Tabgaç devleti ve güneydeki Çinli Sung devletiyle(420-494) iyi geçinme yolunu tutmuş, **Chü-ch'ü Menghsün**'ün ardından tahta geçen kitapsever oğlu **Mu-chien** özellikle Sunglarla kitap alışverişinde bulunmuştur. 439-494 yılları arasını kapsayan **Sung Shu** adlı Çin yıllıklarında, **Hakan Mu-chien**'in Çinlilere gönderdiği kitaplar, adlarıyla belirtilir. Tamamı bugün kayıp durumdaki bu eserler Budizm, Türkler ve bir yönüyle de Çinliler hakkında değerli bilgiler içermekteydi. Bu bilgiler Türklerin okuma-yazmayla işi olmadığı ve cahil bozkır göçebeleri olduğu yönündeki kasıtlı iddiaları yok edecek niteliktedir. 436 yılına ilişkin bir Çin yıllığında Hakan'ın Sung Çinlilerine gönderdiği kitaplar şöyle sıralanır: *"Ondördüncü yılda* ***Mu-chien, değişik*** *hayvan ve eşyalardan oluşan vergi gönderdi. Bunun yanında;* ***Chou Sheng-tzu*** *13 cilt,* ***Shih-wu Lun*** *12 cilt,* ***Sankuo Tsung lueh 20 cilt, Ssu-wen*** *11 cilt,* ***Shih-san Chou chih*** *10 cilt,* ***Wenchien*** *6 cilt,* ***Ssu-k'o Ch'uan*** *4 cilt,* ***Tun-huang Shih-lu*** *10 cilt,* ***Liang Shu*** *10 cilt,* ***Han Huang Te Ch'uan*** *25 cilt,* ***Wang-tien*** *7 cilt,* ***Wei-po*** *9 cilt,* ***Hsieh Ai Chi*** *8 cilt,* ***Ku-chin tzu 2 cilt, Sheng Ch'iu Hsien-sheng*** *3 cilt,* ***Chou Pi*** *1 cilt,* ***Huang-ti Wang Li san-ho Chi*** *1 cilt,* ***Chao Fei-chih ch'uan*** *ve* ***Chia-yen Yuanli*** *1 cilt,* ***Kung-tzu Tzan*** *1cilt; toplam 154 cilt hediye edildi.* ***Mu Chien*** *ayrıca Chin ve Chao devletlerine ait* ***Günlükler*** *ile değişik konularda 10 çeşit kitap rica etti.* ***T'ai-tzu*** *yolladı".*

Metinde, adıyla anılan 21 tane kitap vardır. Ayrıca Chin ve Chaolar'a ait günlükler ve başka konulara ilişkin 10 "çeşit" kitabı da eklersek, en az 31 farklı kitap sözkonusudur. Kitap adlarının yanında verilen cilt sayılarının, sözkonusu kitapların herbirinin hacmini mi gösterdiği, yoksa anılan herbir kitaptan belirtilen sayıda gönderildiğini mi ifade ettiği konusu belirsizdir. Burada

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

üstü kapalı biçimde varlığı anlaşılan ve dikkat çeken husus, Çinlilerin Hunlardan kitap istediğidir. Bu kayıtlardan, Hun devletinin kitap yazıp ihraç eden, çeviri yaptırarak başka kültürlerin yazılı kaynaklarını kazanan bir medeniyet merkezi olduğu sonucunu çıkartmamak için artniyet taşımak gerekir. Diğer önemli husus, Çinlilerin kendi tarihleriyle ve kültürleriyle ilgili kitapları Türklerden istiyor olmalarıdır. Muhtemeldir ki, kendilerinde bulunmadığı için Hunlardan bu kitapları istemektedirler. Tıpkı Avrupalıların ve Romalıların(Bizans), Aristo ve Platon gibi önemli eski Yunan filozoflarının eserlerini bulup çeviren ve onları yok olmaktan kurtaran İslam dünyasından bu eserleri yeniden almaları gibi. Çin'de egemen olan Türk-Hun devletleri, Çin Konfüçyanizmi'ne karşı, yabancı bir din olan Budizm'i desteklemeyi politikalarına uygun bulmuşlardır. Bu bakımdan Kuzey Liang Hun Devleti sutraların yanısıra Sansktirçe'den Budist eserler de çevirmiştir. Mektuptaki son cümle oldukça dikkat çekicidir: *"**Mu-chien** ayrıca Chin ve Chao devletlerinin **Günlükleri** ile değişik konulardan oluşan 10 kitap istedi. **T'ai-tzu** gönderdi". **Kuzey Liang Hun** Devleti Hakanı **Mu Chien**, kendisinden önce Hunların Çin'de kurduğu iki Chao devletiyle ilgili bilgiler topluyor olmalıdır. Onların yönetim ve idari yapısını, neden ve nasıl yok olduklarını anlayıp, buradan dersler çıkartarak kendi devleti için önlem almak istemiş olabilir. Yazılı tarih tutmanın Türklerde Kuzey Liang Hun Devleti'nden önce de var olduğunu ve geçici bir tutum olmadığını bu ifadelerden anlıyoruz.*

Gönderilen kitapların bir bölümüyle ilgili bazı bilgilere sahibiz; bazılarının yalnız adlarını verebileceğiz. Bu bile o kitapların içeriği hakkında en azından bazı çağrışımlar oluşturacaktır. Yıllıktaki kitaplarla ilgili bazı bilgileri şöyle sıralayabiliriz:

-Chou Sheng-tzu: Burada geçen isim, Tun-Huanglı bir yargıçtır.

-San-kuo Tsung lueh 20 cilt (Üç Devlet Dönemi Genel Tarihi): Doğu Han Hanedanlığı'nın 220'de yıkılmasıyla, yerine Wei, Shu Han, Wu adlı üç devlet kurulmuş, birbirleriyle savaşıp

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sonlarını hazırlamışlar ve 265'e gelindiğinde üçü de yıkılmış, yerlerine Chin Hanedanlığı (265-317) kurulmuştur. Bu kitabın sözkonusu üç devleti anlattığı sanılıyor.

-Shih-san Chou chih 10 cilt **(On Üç Eyalet Tarihi)**: Çin'in genel tarihi olduğu sanılıyor.

-Tun-huang Shih-lu 10 cilt: **Tung-huang Tarihi.**

-Liang Shu 10 cilt: **(Liang Tarihi)**: Kuzey Liang Hun Devleti'nin kurulduğu Liang-chou adı verilen bölgenin tarihini anlattığı sanılıyor.

-Han Huang Te Ch'uan: Han İmparatorlarının Erdemi anlamına gelen bu kitap ismi, Doğu Han Hanedanı imparatorlarına övgü içeriğini çağrıştırıyor.

-Wang-tien: Kayıp Sözlükler.

-Hsieh Ai Chi: Hsieh Ai Külliyatı.

-Ku-chin tzu (Dünden Bugüne Yazı): Çin yazı karakterlerinin gelişimi ve tarihi anlatılıyor olmalıdır.

-Sheng Ch'iu Hsien-shen: Öğretmen Sheng Ch'iu.

-Kung-tzu Tzan: Konfüçyüs'e Methiye.

-Chou Pai (Chou Kemikleri): Çin'de M. Ö. 1050-247 arasında hüküm süren Chou hanedanlığı zamanında, hayvanın uyluk kemiğine kazınan yazılar ateşe atılır, yandıktan sonra geriye kalan yazı parçaları okunup bir tür fal gibi yorumlanırdı. Çin yazısının ortaya çıkmasına ve gelişmesine de yol açan bu uğraşa 'fal yazıtları' denmiştir. Bu kitabın fal yazıtları ve Çin yazısıyla ilgili olduğu sanılıyor.

(Tilla Deniz Baykuzu, Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar, Bilig Dergisi, s. 195-210, Sayı 44, Kış-2008).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÇİN TARİHİNDEKİ İLK KİTAP KIYIMI

Çin tarihinde ilk toplu kitap yakma eylemine M. Ö. 213-12'de rastlanır. 'Büyük Kitap Yangını' adıyla bilinen bu kitap kıyımının asıl faillerinin kim/kimler olduğu tam açık değildir. Ülkenin siyasî birliğini sağlayıp bugünkü Çin'in temellerini attığı için 'İlk İmparator' anlamında **Shi Huangdi** olarak da anılan **İmparator Ying Zeng**, hükmü altına aldığı altı büyük beyliğin sahip olduğu tüm kitapları yaktırmıştır. Yakılanlar arasında başta **Konfüçyüs**'ün kitapları olmak üzere, yasakçı/katı devlet anlayışına karşı bir felsefi tutum geliştiren, hatta bazı araştırmacılarca tarihin ilk liberali sayılan **Filozof Mo Tse**'nin (Mozi, M. Ö. 470-391) eserleri de vardır. Ormancılık, tarım, tıp ve fal kitapları yakılmaktan muaf tutulmuştur. İmparator yok ettiği kitapları saklayan, okuyan veya çoğaltan kimseleri öldürtmüştür. Hakkında, bir gün içinde 400 bilgin ve yazarın diri diri toprağa gömdürdüğü şeklinde ürkütücü bir bilgi de vardır. İlginç olansa bu kitapları yakma ve bilginleri öldürme fikrinin, o dönemde başvekile karşılık gelen bir konumda bulunan **Filozof Li Si**'den (280-208) çıkmasıdır. 'Yasakçılar' diye tanınan bir felsefe akımına mensup kimselerin, fikirleri büyük oranda benzeşse de Konfüçyüsçüleri kendilerine rakip gördüklerinden, imparator üzerinde etkin duruma geldikleri bir dönemde kitaplıklardaki ve evlerdeki tüm Konfüçyanist kitapların ve yazıların yakılması için ona baskı yaptıkları rivayetler arasındadır. Bu durumda **Filozof Li Si**'nin 'Yasakçılar'dan olduğu sonucu çıkartılabilir. Çin'in kadim kitaplarından **Tarih Kayıtları**'nda **Li Si**'nin sözleri şöyle aktarılır: "Öyleyse bütün metinler, lirik kasideler, belgeler ve yüzlerce düşün akımı yaratmış özlü sözlerin [kitapların] yok edilmesini talep ediyorum. Bu otuz gün içinde yok etmeyen herkes... dövme ile damgalanacak ve kürek mahkûmiyetine çarptırılacaktır. Sadece tıp, kehanet, tarım ve ormancılık kitapları yok edilmeyecektir".

'Büyük Bambu Kitap Yakımı' 213'te başlamış ve uzun süre devam etmiştir. Çin tarihinin önemli kırılma anlarından biri olan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bu kitap yakma ve düşünürleri öldürtme işinin neden yapıldığının yanıtı esin olarak verilemiyor. İmparator Ying Zeng'in tarihi kendisiyle başlatmak gibi bir saplantısı bulunduğundan, boyun eğdirilen diğer prensliklerin halklarının o kitapları okuyup bilinçlenmesi ve isyan etmesini önleme amacına kadar bir dizi gerekçe sıralanır. Aynı süreçte Çin'in 460 büyük bilgesi, yakılan kitapların içindeki bilgileri zihinlerinde taşıdıklarından, onları yeniden yazmasınlar veya insanlara öğretmesinler diye ve bazıları da kitap sakladıklarından, diri diri toprağa gömülüp öldürülmüştür. Ancak bütün riskine rağmen bazı kitaplar mağaralarda saklanabilmiş, olaydan yaklaşık bir asır sonra Wang Tao-Shih adlı bir Tao rahibi bir mağarada bu kitaplardan bazılarını bulmuştur. Rivayete göre Ying Zeng, kitapları yok etmeden önce saray kütüphanesine birer nüshasını aldırıyordu.

Çin'ce dört büyük klasik romanından biri sayılan Hung Lou Meng (Kızıl Köşkün Rüyası, Kızıl Odanın Rüyası, Taş Hikâyesi) hakkındaki "kaybolan ve eklenen bölümler" tartışması bugün de sürmektedir. Romanın yazarı Cao Queqin, ülkenin en zengin ve devlet katında en itibarlı ailesiyken, Yongzheng'in tahta oturmasıyla kovuşturmaya uğrayan, tüm mallarına el konulan bir aileden gelmektedir. Cao Queqin, oğlunun ölümüne dayanamayıp 1763-1764'te aniden ölmüştür. Öldüğü sırada ünlü romanını bitirmek üzereydi. 80 bölüm olduğu söylenen ilk taslağın bazı sayfaları Cao'nun ölümünü izleyen zamanlarda bazı kişilere verilmiş ve kaybolmuştur. Roman 1791'de "eksiksiz" kaydıyla basıldığında 120 bölümden oluşuyordu. Günümüz araştırmacıları, romanın aslının bazı bölümlerinin kaybolduğunu, Cao'nun akrabalarının ve arkadaşlarının bu eksikleri tamamlamak için yeni bölümler yazdığını, bu nedenle 40 bölümün "çakma" olduğunu belirtir. Bazı kaynaklar 40 bölümün Gao E. Adlı biri tarafından eklendiğini belirtir. *(Wolfram Eberhard, Çin Romanının Çin Hayatındaki Yeri, Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, s. 193-202, Sayı 3-4, 1945. H. J. Störig, İlkçağ Felsefesi: Hint-*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Çin-Yunan, trc. Ömer Cemal Güngören, s. 156-157, 164, Yol Yayınları, İstanbul, 1993).

ÇİN'İN EN BÜYÜK KÜTÜPHANESİNİ BATILILAR YAKTI

Çin tarihinin en büyük kütüphanesi, İskenderiye Kütüphanesi'yle rahatlıkla kıyaslanabilecek İmparatorluk(Hanlinyuan) Akademisi Kütüphanesi'nin başına gelen vahşetin boyutu, İskenderiye'ninkinden az değildir. Çin'in üç bin yıllık birikimini barındıran yüzbinlerce kitabın bulunduğu bu eşsiz kütüphane, dünyanın en eski ve en zengin kütüphanesi ünvanını hakederek taşıyordu. Çin'i işgale ve sömürmeye gelmiş Batılılar 1900 yılında Pekin'i kuşattıklarında burasını da yakmışlardır. Çoğunluğu dünyada tek nüsha yüzbinlerce el yazması eserden maalesef hiçbiri kurtarılamamıştır. Yanan nadir eserler arasında, kütüphanenin 36 bin ciltlik eşsiz bir bölümünü oluşturan Siku Quan Shu'yu(Dört Hazine Kütüphanesi) ile 15. yüzyıl başlarında yüzlerce bilgin tarafından yazılan ve bütün bilimleri içerdiği söylenen 11 bin 95 ciltlik **Yong Lo Dia Ansiklopedisi**'nin bilinen tek nüshası da vardı. Batılı sömürgeciler faili oldukları İskenderiye Kütüphanesi'nin yok edilişinin vebalini üzerine atacakları bir Müslüman bulmayı başarmış, dünyayı da yalanlarına inandırmışlardı ama Çin'de yaktıkları bu eşsiz kütüphanedeki suçlarını yükleyecekleri başka kimseyi bulamayınca, bu kez başka yola başvurmuş ve İmparatorluk Akademisi Kütüphanesi'ni ve orayı yakmalarını unuttumak istemişlerdir. *(Türkler Ansiklopedisi, C. 1, s. 758-762, Ankara, 2002).*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KORE'NİN KAYIP TARİHİ

Çin'le çok yönlü bağlantısı bakımından Kore'ye ilişkin belirlediğimiz kayıp kitabı da buradan aktaralım. Kore'nin bugüne ulaşan en eski kitabı 50 ciltlik **Samguk Sagi**'yi (**Üç Krallığın Tarihi**) derleyen **Kim Busik** (1075-1151) başka eserler de meydana getirmişti. Kraliyet Günlükçüsü olarak atandığı görevinde, oluşturduğu **Günlükler** şeklinde adlandırılabilecek yapıtı ve **Sillok** adlı eseri bugün kayıptır. Çince harflerle yazılan **Samguk Sagi**'nin özelliği, bugüne ulaşamayan bazı kitapları da kaynak almasıdır. Bu kayıp eserler arasında **Gu Samguksa**(**Eski Üç Krallık Tarihi**), **Hwarang Segi**(Hwarang **Yıllıkları**) gibi önemli kitaplar da vardır. Tüm bu kitaplar gerçekte aynı zamanda birer Çin tarihidir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

2. HİNT VE İRAN'IN KAYIP KİTAPLARI

İnsanlık tarihinin, başta genel olarak bilim ve edebiyat olmak üzere, medeniyetin gelişmesine katkıda bulunan en önemli yazılı eserleri, Hint ve İran sahalarında verilmiştir. Fakat özellikle İran bahsinde, orada doğmuş yazarların hepsinin bugünkü anlam çerçevesi içinde 'İranlı' sayılması zordur; çoğunluğu Türk ve Araptır. Bu nedenle bugün İran sınırları içinde kalan yerlerde doğmuş yazarları çoğunlukla 'İranlı' şeklinde nitelemedik ve buraya almadık. Aynı durum, daha az oranda Hindistan için de geçerlidir. Bu bölüme aldığımız bazı yazarların adlarında, Hindistan veya İran dışındaki şehirlere ait nisbeler vardır; ancak geçmiş asırlarda birçok âlim, eğitim aldığı veya bir süre yaşadığı şehirleri isimlerine eklediği gibi, ayrıca doğduğu şehirle, aslen memleketi farklı olabilmektedir.

HİNT KUTSAL METİNLERİ VE KAYBOLANLAR

Hindistan'da M. Ö. 1500 ila 500 arasındaki devrede biçimlenen kutsal ve destansı metinler durumundaki **Vedalar**, **Brahmanalar** ve **Upanişadlar**, ilk ortaya çıkmalarını izleyen uzun asırlar boyunca yazıya geçirilmemiş, sözlü edebi araçlarla nesilden nesile aktarılmıştır. Hint dinleri ve dinler tarihiyle ilgili önemli çalışmalar yapmış ünlü nilgin Bîrûnî, Vedalar'n da tıpkı Kur'an gibi indirilmiş kutsal kitap olduğunu, uzun sözlü aktarım evresinde bazı bölümlerinin kaybolduğunu bildirir. Vedalar ancak M. Ö. üçüncü yüzyıldan sonraki tarihlerde yazıya geçirilmeye başlanmışlardır. Ve bu süre içinde anlatıldıkları her dönemin anlayışına, önem değerlerine göre ya değiştirilmiş ya da metinden

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

çıkartılmışlardır. Kabaca M. Ö. 1500-500 arasını kapsayan Hint Âri döneminde ortaya çıkmış hemen tüm destanlar, evrenin yaratılışı ve tanrıların/kralların öykülerini içeren Puranalar, kahramanlık şiirleri ve romanlar yok olmuştur. Bugün mevcut olanlar, ancak onların 'fragmanları' durumundadır. Diğer yandan, Hintlilerin ulusal destanı niteliğindeki 100 bin kıta hacmindeki **Mahabharata** destanında, asırlar boyunca kaybolan birçok efsane, destan, dinsel öğreti ve hikâye, dua, tiyatro, fabl, roman, şiirden kısa 'tadımlık' bölümler bulmak mümkündür. İlk ortaya çıktığında parlak ama nisbeten kısa bir kahramanlık/şövalye destanı olan **Mahabharata**, uzun yıllar içinde diğer tüm edebi ürünleri adeta yutmuş, bünyesine katmıştır. Bu yönüyle **Mahabharata**, birçok ürünün tamamen kaybolmasını önlemiştir. *(Heinrich Zimmer, Hint Felsefesi, trc. Sedat Umran, s. 88-90, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul, 1992. Balcızade Tahir Harimi, Tarihi Medeniyette Kütüphaneler, s. 197-215, Vilayet Matbaası, Balıkesir, 1931. Arthur Jeffery, Bîrûnî'nin Karşılaştırmalı Dinler Tarihine Katkısı, trc. Muhammet Tarakcı, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 315-352, C. 15, Sayı 2, 2010).*

Hindu din ve yasa geleneğine göre kaynağını Brahma'dan aldığına inanılan ve bu bakımdan kutsallık atfedilen **Manu Yasaları**'nın aslı 100 bin beyit hacmindeydi. M. Ö. 200 ila M. S. 200 tarihleri arasında yazıya geçirildiği bilinmekle birlikte, M. Ö. 1300'lerde ortaya çıktığına ilişkin veriler vardır. İlk ortaya çıkışının yazılı olup olmadığı bilinmiyor ama en az bin yıl boyunca sözlü olarak aktarılmıştır. Fakat nesilden nesile geçerken kaybolmuş, azalmıştır; ilk yazıya geçirilen Sanskritçe şeklinin sadece 4 bin beyit olduğu bildirilir. Günümüze ise 2 bin 685 beyitlik bölümü kalmıştır. 12 bölümden oluşan **Manu Yasaları** evrenin yaratılışı, dinsel sırlar, ruhban sınıfı, evlilik ve aile, Brahmanların yaşamı, kadınların temizliği, keşişlerin ve hakilerin görevleri gibi bölümler içerir. *(Balcızade Tahir Harimi, Tarihi Medeniyette Kütüphaneler, s. 141-145, Vilayet Matbaası, Balıkesir, 1931. Hammet Arslan,*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Manu Kanunnamesi'nde Evlilik, Milel ve Nihal dergisi, s. 91-129, Sayı 10/1, 2013).

ARİSTO, İSKENDER VE AVESTA "NASIL YOK EDİLDİ?"

İran sahasının belki de en önemli ve ilginç kaybı **Avesta**'dır. Zerdüştlük dininin kutsal kitabı **Avesta**'nın, **Zerdüşt** zamanında bin 200 ya da 12 bin yeşil öküz (veya manda) derisi üzerine yazılmış 2 milyon dize tutacak kadar büyük olduğuna, altın suyuyla yazılıp altın nakışlarla süslenecek kadar önemsendiğine ilişkin kaynaklar bilgi verir. Zerdüşt'ün M. Ö. 1459'da veya ondan 200 yıl sonra doğduğuna, Azerbaycan'da Hz. İbrahim'e "tilmiz" olduğuna ilişkin kayıtlar, onun hakkındaki hemen hiçbiri kesin olmayan bilgilerden yalnız birkaçıdır. Milattan önce 3. yüzyılda yaşan İtalyan/Romalı tarihçi **Pelinyus** ve Yunan bilimadamı **Herpimus** ile İslam tarihçisi **Taberî** gibi kaynakların verdiği bilgilere göre, **Avesta** ilk dönemlerde, muhtemelen tebliğ amacıyla mektuplar şeklinde de yazılmıştı; **İskender**'in İran'ı işgalinde bu nüshaların 17 cilt tutacak miktarı yakılmış, Hindistan Bombay taraflarına kaçan bazı Zerdüşt taraftarları **Avesta**'nın bazı bölümlerini kurtarıp yanlarında götürmüşlerdir. Çeşitli kaynaklarda yok edilen bölümün 17 ciltten çok daha fazla olduğu bildirilir. Zira İskender'in tahribatından önceki dönemde, **Avesta**'nın 3. bölümünü oluşturan **'Yeştler'** tek başına 21 ciltten oluşmaktaydı.

Hindistan'a kaçan Zerdüştîlerin, kurtarılan küçük bölümleri toparlamaya çalıştığı süreçte asıl **Avesta**'da bulunmayan **Gatalar** gibi bazı bölümlerin de eklendiği, orijinalinden oldukça uzaklaşmış halinin bugüne geldiği biliniyor. Zerdüştîler hem kurtarabildikleri parçaları hem de akıllarında kalanları birleştirip yeni metinler oluşturmuştur ancak bunlar asıl külliyatın küçük bir bölümü olmaktan ileriye gidememiştir. İran kaynaklarına dayana-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rak bu konuda bilgi veren İbn Hazm, Avesta'nın bizzat İskender'in emriyle yakıldığını, kurtulan parçaların üçte bir kadar olduğunu bildirir. Günümüze Avesta adıyla ulaşan metinler, gerek İskender'in yakması, gerek başka bölümlerin doğal süreçte yok olması ve gerekse mevcutların da içeriğinin çeşitli müdahalelerle değiştirilmesiyle adeta Zerdüşt zamanındaki kutsal kitap olmaktan çıkmıştır.

Sasanî devleti zamanında Avesta'dan kalan parçaların toplanıp kitaplaştırılmasına çalışılmış; bu çerçevede yalnız orijinal parçalar değil, bu kutsal kitabın yorumları ve tefsirleri de onlarla birlikte toplanmış, ortaya asliyetini yitirmiş 21 ciltlik bir külliyat çıkmıştır. İslam ordularının Sasanî devletine son vermesiyle bu külliyatın birçok bölümü de kaybolmuştur. 9. asırda yaşayan Zerdüştî din adamı Azer Farhzat ve öğrencileri ile aynı asırda yaşayan Atürpet-i Emetan bu külliyatı toplamaya çalışmış, başarılı olamamışlar fakat önemli başka bir şey yapmışlardır: Tahrip ve yok edilen Avesta'yı, onun toplanma çalışmalarını ve İran tarihini anlatan Dinkerd(Dinkard) adında dokuz ciltlik bir eser yazmışlardır. Bu eserin de 1. ve 2. ciltleri tamamen yok olmuş, 3. cildinse büyük bölümü kaybolmuş, diğer ciltler bugüne ulaşabilmiştir. Tüm bu tahripler, müdahaleler, eklemeler ve değiştirmeler sonunda Zerdüşt dini asıl biçimini kaybetmiştir. Örneğin, bu dinin 'tek tanrısı' Ahura Mazda, Avesta'nın içine beşeri unsurların karışmasıyla günümüzde, tanrılar grubundan bir tanrı durumuna getirilmiştir.

İskender'in Doğu'yu istilaları sırasında sadece Avesta değil, başka binlerce değerli kitap da yok edilmiştir. İskender Persepolis'e ve onun birkaç kilometre uzağındaki İstahr'a girdiğinde, insanları öldürüp kentleri yıkmanın yanısıra, Farsça yazılmış tüm kitapları yok ettirmiştir. İran'da bulduğu bazı kitapları Yunanca ve Kıptice dillerine çevirttirmiş; tıp, astronomi ve felsefe kitaplarını ise Mısır'a naklettirmiştir. O sürecin İran'da, Mısır'da ve diğer yerlerde ortaya çıkardığı kalıcı zararı/yıkımı sağduyu sa-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

hibi ve düşünen hiç kimse görmezden gelemez. İskender'in kitapları yok ederek Doğu'ya ve insanlığa verdiği belki en büyük zarar, dünyanın kadim bilgisini yok etmesidir. Onun malum seferi ve sonraki uzun süreç, kadim bilginin sistematik ve uzun süreli kıyıma uğratıldığı bir dönemdir; eski dünyanın birikimi dönüşü olmayacak biçimde ve büyük oranda yok edilmiştir. Ciddi bazı tarihî kaynaklar, **İskender**'in hocası **Aristo**'nun **Avesta** ve diğer kitapların yok edilmesini birinci dereceden sorumlu tutmuştur. İddia odur ki, **Aristo** öğrencisine, Doğu'da istila ettiği ülkelerin kültürel kaynaklarını yok etmesini tembihlemiştir. İlginç ve gülünç olansa, ucu kendilerine ve ululadıkları bazı isimlere dokunacağından olsa gerek, Batılıların bu konuda yazdıkları eserlerde **Avesta** metinlerinin tam olduğunu iddia etmeleridir. *(Balcızade Tahir Harimi, Tarihi Medeniyette Kütüphaneler, s. 90, 186-196, Vilayet Matbaası, Balıkesir, 1931. Mehmet Alıcı, Mecusi Geleneğinde Tektanrıcılık ve Düalizm İlişkisi, muhtelif sayfalar, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2011).*

İskender'in, işgal ettiği ülkelerde, özelde İran'da kültürel kıyım yaptığına ilişkin önemli bir tarihi kayıt, **Kitâbu Mahankerd**'de yer alır. Kısaca **Mahankerd** adıyla anılan **Said b. Horasan el-Hurre** tahminen 700-800 yılları arasında yaşamıştır. Ünlü **Ebâ Müslim** ve onun isyan hareketindeki komutanı **Sünbaz**'la tanıştığı tahmin ediliyor. Zerdüştîyken, **Ebâ Müslim**'in tebliğiyle Müslüman olan, onun ölümünün ardından yeniden eski dinine dönen **Sünbaz, Mahankerd**'den sözkonusu kitabı yazmasını bizzat istemiştir. Yunan ve sonra da Arap kültürünün Fars diliyle kitaplarını, Zerdüşt dinini yok etmek istediğini, bu nedenle onların yeniden canlandırılması gerektiğini düşünen **Sünbaz, Mahankerd**'e hem **Kitâbu Mahankerd**'i yazdırmış, hem de **Zerdüşt**'ün **Doğuşlar Kitabı**'nı Arapça'ya çevirtmiştir. **Mahankerd** kendi adını taşıyan kitabının daha önsözünde eski defterleri açıp, **İskender**'in İran kültürüne ait kitapları tamamıyla imha et-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tiğini, çok az sayıda kitabın bu tahripten kurtulabildiğini anlatmıştır. Bu kitap İstanbul Nuruosmaniye Kütüphanesi'ndedir. *(Balcızade Tahir Harimi, Tarihi Medeniyette Kütüphaneler, s. 135-140, Vilayet Matbaası, Balıkesir, 1931. Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, s. 57-58, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara. 1996. İsmail Numanoğlu, Abbasilerin İlk Döneminde Zındıklık Hareketi, s. 66-67, Selçuk Üniversitesi Temel İslam Bilimleri A. B. D. Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011).*

Pers İmparatorluğu'nun ünlü Persepolis Kütüphanesi, M. Ö. 330'da ülkeyi işgal eden İskender'in hışmına uğramış, binlerce kitabı yaktırmış, yok ettirmiştir. Kitap kıyımından yalnız tıp ve astronomi kitapları kurtulmuş, İskender o tür eserleri Yunanca'ya çevirtip asıllarını yaktırmıştır. İskender, M.Ö. 330'lu yıllardaki o büyük seferinde yalnız Persepolis Kütüphanesi'ni değil, Doğu medeniyetlerinin birikimini saklayan birçok kitaplığı yok etmiştir. Bu yönüyle kitaplara ve insanlığın kültür birikimine Cengiz Han ve ardıllarından daha çok zarar vermiştir. Zira tarihi kayıtlarla sabittir ki İskender, ondan sonra hükmeden komutanları ve onların ardılları bu kültür soykırımını oldukça bilinçli ve sistemli gerçekleştirmiş, sürdürmüşlerdir. Hocası Aristo'nun telkiniyle hareket eden İskender, ele geçirdiği ülkelerin milli kültürünü ve bu kültürü taşıyan unsurları bir plan çerçevesinde yok etmiş; oralarda Grekçeyi ortak dil haline getirmiş, eski Yunan ve Şark kültürlerini kaynaştırıp Helenizm'i şaha kaldırmıştır. İskenderiye Kütüphanesi'nin kuruluş amacı da bu çerçevededir; Helen düşünce, bilim ve kültürünü içeren kitapların yer aldığı kütüphaneler kurup bunu Doğu'ya dayatmak. Önceki uzun asırlarda Doğu'dan aldığı bilgiyi 'Grek potasında' eritip kendine özgü biçim veren Yunan medeniyeti, İskender'le başlayan Doğu'nun kadim bilgeliğini, erdemini ve bilimini yok etme sürecinin ardından, bu kez ihracatçı konumuna gelmiş, Doğu'dan aldığını kendi malıymış gibi Doğu'ya satmıştır. Doğu'nun, Yunan medeniyetinin başlıca kaynağı olduğunu kanıtlayan yazılı belgeler büyük oranda yok edildiğinden, bugün

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Batı medeniyetinin de esas aldığı Yunan medeniyeti adeta insanlığın beşiği gibi sunulmakta, bu tarihî yalana büyük kitleler inandırılabilmektedir.

SASANÎ KİSRASININ BİZZAT YAZDIĞI KAYIP KİTAP

İran Sasani Kisrası Husrev Enûşîrvân'ın(1. Kisrev b. Kubâd, ö. 579) bizzat yazdığı Hitâbe-i Enûşîrvân İran'ın kayıplarından biridir. İçeriği hakkında bilgi veren çok sayıda kitap ve bunların yaptığı alıntılar bugün mevcuttur. Kisra, iki bölüm halinde yazdığı kitabın ilk bölümünde kendi yaşamöyküsünü ve başardığı işleri, ikinci bölümünde ise devletin ileri gelenlerine ve halkına yaptığı konuşmaları, hutbeleri vermiştir. Sevilen kisra Enûşîrvân, halkına ve yöneticilerine iyilik yapmayı, küslüğü ve husumetleri unutmayı, kötü davranıştan kaçınmayı ve birliği öğütlemektedir. *(Najiba Ziyayi Azizi, Zerdüştiliğin Kutsal Kitabı (Avesta) Üzerine Bir Araştırma, muhtelif sayfalar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009).*

Fars kökenli astronom ve astrolog Ebû Sehl b. Nevbaht'ın (Hurşidmâh Taymâzâ Mâbâdâr Hüsreva Behşâd) kitaplarının tamamına yakını kayıptır. Abbasi hanedanının ilk döneminde yaşadığına ilişkin veriler vardır. Ünlü Şehname'de adı geçen Güderz'in soyundan gelen Giv'in kurduğu Nevbaht ailesine mensuptur. Abbasi halifeleri Mansur (754-775) ve Harun Reşid (786-809) zamanlarında sarayda müneccimlik dâhil çeşitli görevlerde çalışmıştır. Kaç kitap yazdığı bilinmiyor ancak farklı kaynaklarda bu sayı yedi ila 11 arasında değişir. Kayıp beşini biliyoruz: Küçük bir parçası Tahran Meclis Kütüphanesi'nde bulunan Delâletü'l-Kevâkib, Kitâbü'l-Müntehabât, Kitâbü't-Teşbîh ve't-Temsîl, Kitâbü Tahvîli Sini'l Mevâlîd, Kitâbü'l-Fe'li'n-Nücûmî.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

HİNTLİ KÖLENİN DİL BİLGİNİ OĞLU VE KAYIP KİTAPLARI

Hint kökenli dilci **Ebû Abdullah İbnü'l-Arâbî**'nin 30'dan fazla kitabının çoğu kayıptır. Tam adı **Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd el-Kûfî** olup, 767 yılında Kûfe'de doğmuş, 846'da Samerrâ'da ölmüştür. Kûfe dil ekolüne mensuptur. Babası Hint kökenli bir köledir. Sık sık Bedevi Arapların içine girip dil ve şiir araştırmaları yapmıştır. Küçük yaştayken babası ölmüş, annesi şiir râvisi **Mufaddal ed-Dabbî** ile evlenmiş, o da üvey babasından şiir, soybilim, garip ve nadir lügatlere/kelimelere ilişkin eğitim almıştır. Şiirlerde geçen anlaşılmaz ve garip sözcüklerin açıklanması için halifeler ve devlet büyükleri tarafından sık sık saraya çağrılır, ödüllendirilirdi. Bilinen 25 kayıp eseri şöyledir: **Kitâbü'l-Envâ, Sıfatü'n-Nahl, Sıfatü'z-Zer, Sıfatü'd-Dir, Kitâbü'n-Nebt ve'l-Bakl, Kitâbü'n-Nebât, Kitâbü'z-Zübâb (Zi'âb), Kitâbü'l-Elfâz, Kitâbü Nevâdiri'z-Zübeyriyyîn, Kitâbü Nevâdiri Benî Fak'as, Kitâbü'l-Emâlî, Ebyâtü'l-Me'ânî, Me'âni'ş-Şi'r, Târihu'l-Kabâ'il, Medhu'l-Kabâ'il, Tefsîrü'l-Emsâl, Kitâbü Ef'ale, Garîbü'l-Hadîs, Kitâbü'l-Fevâ'id, Kitâbü'l-Mu'âkabât, Kitâbü Men Nüsibe Mine'ş-Şu'arâ İlâ Ümmihâ, Kitâbü Kerâmâti'l-Evliyâ, Kitâbü'l-Emsâl, Kitâbü'l-Hayl, Nese ü'l-Hayl.** *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 20, s. 487-488).*

İBN HURDÂZBİH VE KAYIP ESERLERİ

İslam tarihinin ilk coğrafya kitabının yazarı **İbn Hurdâzbih**'in kitaplarının çoğu kayıptır. Tam adı **Ebu'l-Kasım Ubeydullâh b. Abdullâh** b. Hurdazbih el-Bağdâdî el-Fârisî olup, 820'li yıllarda Horasan bölgesinde doğmuş, 912-13'te Bağdat'ta ölmüştür. Zerdüştî bir aileden gelen Hurdâzbih Müslümandı ve döneminde İslam halifesinin en güvendiği kişilerden biriydi. Bugüne ulaşan eseri **Kitâ ü'l-Mesâlik** ve'l-Memâlik'in öneminden dolayı 'İslam coğrafyacılarının babası' diye nitelenir. **Halife**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Me'mun döneminde babası Abdullah Taberistan valisi idi. Babasının yakın arkadaşı ünlü şarkıcı **İshak Mevsilî**'den köklü bir müzik eğitimi almıştır. Müzikle ve müzik dinleme âdâbıyla ilgili olanı dâhil, yazdığı kitaplar da bugün kayıplar arasındadır. Haberalma teşkilatında çalışmıştır. Halife'nin önemli âlimleri arasında yer almış, geniş bir yelpazede kitaplar yazmıştır. Bilinen sekiz kayıp kitabı şunlardır:

-Edebü's-Semâ: Müzik dinleme görgüsüyle ilgilidir.

-Kitâbü Cemhereti Ensâbü'l-Fürs ve'n-Nevâkil(Nevâfil): Sürgün edilmiş halklara ve Farsların kökenine ilişkindir.

-Kitâbü't-Tabîh: Yemek pişirmeyle ilgilidir.

-Kitâbü'ş-Şerâb: İçeceklerle ilgilidir.

-Kitabu'l-Lehv ve'l-Melahi: Müzik ve müzik aletleriyle ilgilidir.

-Kitâbü'n-Nüdemâ ve'l-Cülesâ: Sohbet arkadaşlığı ve arkadaşları üzerinedir.

-Kitâbü'l-Envâ: Doğan ve batan yıldızlarla ilgilidir.

-Kitâbü'l-Kebîr fi't-Tarîk: Farslar ve diğer ulusların kralları ve yönetici aileleriyle ilgilidir. *(Murat Ağarı, Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Yakubî ve İstahrî, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, s. 169-191, C. 14, Sayı 34, Erzurum-2007. İbn Hurdazbih, Yollar ve Ülkeler Kitabı, Trc. Murat Ağarı, s. 13-19, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008).*

İranlı din bilgini **İbnü'l-Cârûd**'un biri dışında tüm kitapları kayıptır. Tam adı **Ebû Muhammed Abdullah b. Alî b. el-Cârûd en-Nîşâbûrî** olup, 845 yılında Nişâbur'da doğmuş, 920'de Mekke'de ölmüştür. Hadis ve fıkıh başta olmak üzere din bilimlerinde eserler yazmıştır. Bilinen üç kayıp kitabı; **Kitâbü'l-Cerh ve't-Ta'dîl, el-Esmâ ve'l-Künâ** ve yedi cilt boyutundaki **el-Ahâd fî Esmâ'is-Sahâbe**'dir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BÎRÛNÎ'NİN HABER VERDİĞİ İRANLI MATEMATİKÇİ

İranlı matematikçi ve astronom **Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. el-Hüseyn el-Kâtib el-Ehvâzî**'nin, belirlenebilen iki eseri kayıptır; bunların biri İstanbul'a yaptığı bir geziyle ilgili olanıdır. Doğum ve ölüm tarihleri ile hayatı hakkında pek bilgi bulunmuyor; yalnızca 10. yüzyılda yaşadığına ilişkin izler var. Bazı kitaplarından, **Bîrûnî**'nin ondan yaptığı alıntılar üzerinden haberdar olabiliyoruz. Matematik ve astronomiyle ilgilenmiştir. İstanbul'a yaptığı bir seyahati ve Bizans'ın müsbet ilimlerdeki durumunu anlattığı **Kitâbü'l-Ma'arifi'r-Rûm** adlı bir kitap yazdığını, **Bîrûnî**'nin **Âsârü'l-Bâkiye**'sinde geçtiği için öğrenebiliyoruz; bu kitap bugün kayıptır. Ayrıca **Bîrûnî**, **Ahvâzî**'nin astronomiyle ilgili bir eseri bulunduğunu, **Tahkik Mâ Li'l-Hind** adlı eserinde o kitaptan yararlandığını belirtmiştir ki, bu eserin adı belirlenememiş olup kayıp durumdadır. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 2, s. 193).*

İranlı tefsirci **Ebû Müslim el-İsfehânî**'nin eserlerinin tamamına yakını kayıptır. Tam adı **Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfehânî** olup, 868 yılında Isfahan'da doğmuş, 934'de ölmüştür. Şiir, edebiyat ve tefsirde önemli çalışmaları vardır. Taberistan Zeydî devleti Sultanı **Muhammed b. Zeyd**'e kâtiplik, Isfahan valiliği, Abbasi halifesinin mülklerinin sorumluluğu gibi görevler yapmıştır. Mutezile mezhebinin Bağdat ekolüne mensuptur. Bilinen dört kayıp eserinden **Câmi'u't-Te'vîl li-Muhkemi't-Tenzîl** 14 cilt büyüklüğündeydi ve Kur'an tefsirine ilişkin özgün yorumlar içermekteydi. **Fahruddîn er-Râzî**'nin **Mefâtîhu'l-Gayb** adlı eserinde bu tefsirden genişçe alıntılar yapılmış, günümüzde bazı araştırmacılar bu alıntılardan yola çıkarak bu eseri özet mahiyetinde yayınlamıştır. Diğer üç kayıp kitabı; **en-Nâsih ve'l-Mensûh. Kitabü'n-Nahv** ve **Risaleler**'dir. *(Mustafa Öztürk, Kur'ânın'ın Mu'tezilî Yorumu:* **Ebû** *Müslim el-İsfehânî Örneği, muhtelif sayfalar, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004).*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İBN BÂBEVEYH'İN 200 KİTABINDAN GERİYE KALAN

İranlı **Ebü'l Hasan İbn Bâbeveyh**'in yazdığı bilinen 200 kadar kitabından sadece 20'sinin adı biliniyor ve birkaçı bugüne ulaşabilmiştir. Tam adı **Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummî** olup, 850'li yılların başlarında Kum'da doğmuş, 941'de aynı şehirde ölmüştür. Denebilir ki, hayatını tamamen Şiiliğin yayılmasına adamıştır. Şia fıkhının oluşmasında katkısı büyüktür. Samerra'da bulunan Şiiliğin 11. İmamı **Hasan el-Askerî**'nin ölümünden sonra, onun **Muhammed** adında bir oğlu bulunduğu ve gizlendiği tezine inananlardan biri olmuş, bu gizli imamın nâibi iddiasıyla ortaya çıkan **Ebû amr Osman b. Sâid**'i desteklemiş, ortaya çıkan diğer vekil ve nâibleri eleştirmiştir. Hatta bir ara Kum'da yaşayan ve gizli imamın vekili olduğunu iddia eden **Hallac-ı Mansur**'la şiddetli tartışmalar yapıp, onun Kum'u terk etmesini sağlamıştır. Şu 12 kayıp kitabını biliyoruz: **Kitâbü't-Tefsîr, Kitâbü'l-Vudû, Kitâbü's-Salât, Kitâbü'l-Cenâ'iz, Kitâbü'l-İhvân, Kitâbü'n-Nisâ ve'l-Vildân, Kitâbü'n-Nikâh, Kitâbü Menâsiki'l-Hac, Kitâbü'l-Mevârîs, Kitâbü'l-Mi'râc, Kitâbü'l-Mantık, Kitâbü't-Tıb.** *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 19, s. 344-345).*

İRANLI FİLOZOF-TABİBİN KAYIP 12 KİTABI

İranlı filozof ve tabip **İbn Ebü'l-Eş'as**'ın eserlerinin bir bölümü kayıptır. Tam adı **Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Ebi'l-Eş'as Muhammed** olup, doğum yeri ve tarihi bilinmiyor ancak İran'ın Fars bölgesinde doğduğu sanılıyor. Ölümü ise Musul'da 971 yılındadır. Memleketinde bilinmeyen bir nedenle mallarına el konulmuş ve o da Fars'ı terkederek Musul'a gitmiş, orada **Hamdânî Emiri Nâsırüddevle**'nin oğlunu tedavi ederek saray katında saygınlık kazanmıştır. Deylemîlerin Musul'a saldır-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

masıyla oradan kaçıp Ermenistan tarafına gitmiş ve Berkâ kalesinde bir süre tutuklu kalmış, tutuklu olduğu bu sürede **Kitâbü'l-Gazî ve'l-Muğtezî** adlı kitabını yazmıştır. Kargaşa bitince yeniden Musul'a dönmüş ve hayatının sonuna dek orada yaşamıştır. Felsefede **Aristo** ve **Galen**'in görüşleriyle ilgilenmiş, **Galen**'in eserleri üzerine ciddi şerhler yazmıştır. Zoolojiyle ilgili de çalışmalar yapıp eserler yazmıştır. Kayıp durumdaki 12 eseri şöyledir: **Kitâb fî İlmi'l-İlâhî, Kitâb fi'l-Cüderî ve'l-Hasbe ve'l-Humeyka, Kitab fi's-Sirsâm ve'l-Birsâm ve Müdâvâtihimâ, Kitâb fi'l-Kulunc ve Esnâfihî ve Müdâvâtihî ve'l-Edviyeti'n-Nâfi'a Minhü, Kitâb fi'l-Baras ve'l-Behak ve Müdâvâtihimâ, Kitâbü'l-Mâlîhûlyâ, Kitâbü Terkîbi'l-Edviye, Kitâbü Emrâzi'l-Mi'de ve Müdâvâtihâ, Şerhu Kitâbi'l-Firak li-Câlînûs, Şerhu Kitâbi'l-Hummeyât li-Câlînûs, Kitâbü'ş-Şar.** Ayrıca, vahşi hayvanlarla ilgili adı bilinmeyen bir kayıp kitabı vardır; bu kitaptan **Abdüllatif el-Bağdâdî**'nin bir özet çıkardığı rivayet edilir. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 19, s. 462-463).*

İBN HİNDÛ VE KAYIP 10 KİTABI

İranlı 10. yüzyıl filozof, tabip ve edebiyatçısı **İbn Hindû**'nun eserlerinin çoğu kayıptır. Tam adı **Ebu'l-Ferec Ali b. el-Hüseyn b. el-Hasan b. Ahmed** b. el-Hasan b. el-Hasan b. Hindû'dur. 946-47'de Kum şehrinde doğmuş, 1032'de Esterâbâd'da ölmüştür. Hint kökenli değildir; **Hindû** lakabını nasıl aldığına ilişkin kesin bir bilgi yoktur. Büveyhî saraylarında 964'den itibaren çeşitli görevler yapmıştır. Nişâbur'a hâkim olan **Kâbus b. Veşmgir**'in hizmetine 1012'de girip, bu kez eski kapılandığı yer olan Büveyhîlere karşı yapılan savaşta Kâbus ve ordusu için övücü ve cesaretlendirici şiirler yazmış, sultanın sarayında ünlü bilgin **Bîrûnî** ile de tanışmıştır. **Kâbus**'tan beklediği vezirliği alamayınca, yeniden Büveyhîlerde görev almak istemiş ancak yüz bulamamıştır. Hayatının büyük bölümü çeşitli sultanlıklar arasında mekik dokuyarak ve himayelerine kavuşmaya çalışarak geçmiştir. İslam felsefesi ve ahlak ilminin kurucuları arasında gösterilir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Tıbbın felsefesini yapmıştır. Bilinen 10 kayıp eseri şunlardır: 15 binden fazla şiirini içeren ve bazıları bugüne ulaşan **Dîvân, Enmûzecü'l-Hikme, Risâletü'l-Visâta Beyne'z-Zünâh ve'l-Lâta, el-Bülga Min Mücmeli'l-Hikme, Nüzhetü'l-Ukûl, Makâletü'l-Fırak, eş-Şâfî, el-Fark Beyne'l-Müzekker ve'l-Müennes, el-Mesâha, Kitâbu'l-Emsâli'l-Müvellede.** *(M. Cüneyt Kaya, Tabipler İçin Felsefe: İbn Hindû'nun Felsefe Tasavvuru ve Sözlüğü, Felsefe Arkivi Dergisi, s. 21-79, Sayı 34, 2011. İlhan Kutluer, İslam Felsefesi Tarihinde Ahlak İlminin Teşekkülü, s. 76-82, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1989).*

Gazneliler devletinde **Sultan Mesut** ve biraz da **Sultan Mahmud** döneminde yaşayan **Ebû Said Abdülhay Gerdizî**'in, sözettiğimiz Türk sultanlarından ilkine sunduğu ve bu bakımdan en geç 1052'de bitirmiş olması gereken **Zeynü'l-Ahbar** adlı tarih kitabının **Mevdud** dönemi başlarından sonraki bölümü kayıptır. *(Yusuf Hikmet Bayur, Hindistan Tarihi, C. 1, s. 245, 427, 555, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987).*

BEYHAKÎ'NİN KAYIP KİTAPLARI

Tarihçi **Muhammet b. Hüseyin Beyhakî** Horasan kökenlidir ama Gazneli devletinde tanındığı ve eserlerinin çoğunu orada yazdığı için Hindli yazarlar bölümünde değerlendirmek daha uygundur. Eserlerinden bazısı kayıptır. Tam adı **Ebu'l-Fazl Muhammed b. Huseyn el-Beyhakî** olup, Beyhak'ta 995 yılında doğmuş, 1077'de Gazne'de ölmüştür. Gazne devleti sarayında uzun yıllar hizmet etmiştir. Sadece Gazne tarihini anlattığı kısa bir bölümü günümüze ulaşan **Tarih-i Beyhakî** adlı kitabıyla tanınmıştır. Bilinen kayıp eserleri şunlardır:

-Tecâribü'l-Meşâribb: Selçuklu, Gazneli ve Harzemşah tarihine ilişkin olduğu sanılıyor.

-Tarih-i Âl-i Sevük Tekin: Bu önemli esere, bugüne ulaşan bölümlerinin büyük bölümü **Sultan Mesud** dönemine ait olduğundan **Tarih-i Mesud** veya **Tarih-i Beyhakî** de denmektedir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Aslı 30 cilt olup, Moğol istilasında tamamına yakını yok edilmiş; bugüne 7, 8 ve 9. ciltlerin tamamı, 5, 6 ve 10. ciltlerinse bazı bölümleri gelebilmiştir. Bu ciltler Mesud'un hüküm sürdüğü döneme denk gelen 1030 ila 1041 yılları arasının olaylarını anlatır. Yazarın Sultan Mesud ve Sultan Mahmud zamanlarında Divan-ı Risalet'te çalışmış olması ve bu bakımdan eserine belgeler koyması kitabın önemini artırmıştır.

-Zînetü'l-Küttâb: Edebi sanatlarla süslü düzyazı demek olan 'inşâ' sanatına ilişkin bir eserdir. Devrin bazı yazarlarına göre bu eser, sahasındaki en üstün kitaptı.

-Makâmât-ı Mahmûdî: Beyhakî, diğer adı **Makâmât-ı Ebû Nasr-ı Mişkan** olan bu eseri, Gazneliler sarayında divanda görevli iken üstadı olan **Ebû Nasr-ı** Mişkan'dan dinlediği Gazneliler ve **Sultan Mahmud** hakkındaki bilgilerden ve efsanelerden oluşturmuştur. Sonraki tarihçilerden **Avfî, Cevâmi'ül Hikâyât** adlı kitabında, **Seyfeddin b. Nizam Akillî** ise **Âsârü'l-Vüzerâ** adlı eserlerinde bundan geniş alıntılar yapmıştır. *(Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s. 24, Ötüken Yayınları, 10. Baskı, İstanbul-2009. (Yusuf Hikmet Bayur, Hindistan Tarihi, C. 1, s. 245, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987). Sabri Hizmetli, İslam Tarihçiliği Üzerine, s. 137, Diyanet Yayınları, Ankara 1991).*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

HASAN SABBAH'IN KAYIP ESERLERİ

Tarihin en korkunç suikast örgütlerinden birini kuran **Hasan Sabbah** da kitaplar yazmıştır ve bugün bazıları kayıptır. Tam adı **el-Hasen b. Alî b. Muhammed** b. **Ca'fer b. el-Hüseyn b. Muhammed b. es-Sabbah el-Himyerî er-Râzî**'dir; 1046-47 veya 1053-54'de Kum şehrinde doğmuş, 1124'te Alamut kalesinde ölmüştür. Gerek kurduğu müthiş ve dehşet verici cinayet örgütüyle, gerek din anlayışıyla ve gerekse çeşitli sosyal ve ekonomik uygulamalarıyla bütün dünyanın hâlâ ilgisini çekmektedir. **Hasan Sabbah** özellikle felsefe, kelam, mantık, fıkıh, astronomi, cebir, geometri gibi alanlarda otoriteydi. Bazı kaynaklarda onun **Nizamülmülk** ve **Hayyam**'la okul arkadaşı olduğu iddiaları vardır ancak bu doğru değildir; doğru olan, bu uydurmadan bağımsız olarak **Nizamülmülk**'ün **Hasan Sabbah**'a bir memuriyet verdiği, onunsa kabul etmediğidir.

Hasan Sabbah, Mısır'da **Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh**'ın büyük oğlu **Nizâr**'ı tahta geçirmeye çalışınca hapse atılmış ama o kaçıp İran ve Horasan'da mezhebine taraftar toplamıştır. Onun faaliyetlerini dikkatle izleyen **Selçuklu Veziri Nizamülmülk**, devlet için tehlikeli olduğunu düşünerek onu yakalatmak istemiş, ancak **Hasan Sabbah** kaçarak Alamut kalesine sığınmış, bir süre sonra burasını kendisine üs yapmıştır. Ardından bu kale merkez olmak üzere Nizârî-İsmâilî Devleti'ni 1090 yılında kurmuştur. Hasan **Sabbah**'ın, Selçuklu askerlerinin takibinde kaçarak girdiği bu kaleden ölümüne kadar yaklaşık 34 yıl boyunca hiç çıkmadığı söylenir. Adeta bir kaleler devleti görünümü taşıyan bu devlete İran, Irak ve Suriye'de yaklaşık bir düzine kale bağlıydı. Selçuklular başta olmak üzere dönemin bazı otoriteleriyle kanlı bir mücadeleye girişen **Hasan Sabbah**, profesyonelce yetiştirdiği fedaileri aracığıyla, aralarında **Nizamülmülk**'ün de bulunduğu çok sayıda devlet adamını ve hükümdarı öldürtmüştür. **Fâtımî Halifesi Müstansır** 1094 yılında ölünce yerine küçük oğlu geçmiş, bunun üzerine **Hasan Sabbah**, Halife'nin büyük

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

oğlu **Nizâr** adına Alamut'ta hutbe okutmuş, onu halife olarak tanıdığını açıklamıştır. Bâtınî-İsmâilîler bundan sonra Nizârî ve Müstailî olarak ikiye ayrılmış, **Hasan Sabbah** o zamana kadar adına İran'da propaganda yaptığı Fatımî devletiyle ilişkisini tamamen kesmiştir. Hasan Sabbah'ın kurguladığı Nizârî İsmâilîlik dinî olmaktan çok siyasî bir yapıydı ve siyasî amaçlar taşıyordu. Mevcut devleti(Selçuklu) yıkıp kendi inancına göre bir devlet düzeni kurmak istemiştir. Hasan Sabbah, bir oğlunu içki içip sarhoş olduğu gerekçesiyle, bir diğer oğlunu da cinayet işlediği iddiasıyla idam ettirmiştir. İlginç bir bilgi daha: Bâtınî kaynaklar, **Mevlana Celaleddin Rûmî**'nin kendilerinden ve hatta üstad bir bâtınî olduğunu yazar. Günümüzde İsmailîlerin önderi durumundaki **Ağa Han**, Hasan Sabbah'ın soyundan gelir.

Hem bilim hem mezhep propagandası amacıyla birçok kitap yazan **Hasan Sabbah'ın** eserleri, Moğolların Alamut'u aldığı sırada, binlerce kitabın bulunduğu büyük bir kütüphaneyle birlikte yakılarak yok edilmiş, ancak birkaçı yok olmaktan kurtulmuştur. **Hülagu'nun** kaleyi ele geçirişi sırasında kütüphane, aynı zamanda bir âlim olan **Vezir Ata Melik Cüveynî**'ye teslim edilmiş, o da, bir rivayete göre, binlerce kitabın içinden bir el arabasını dolduracak kadarını almış, çoğu nadir yazma diğer bütün eserleri, zararlı bâtınî kitaplar olduğu gerekçesiyle yaktırmıştır. **Hasan Sabbah'ın** dört kayıp kitabını biliyoruz. Bunlardan belki en önemlisi, **Hasan** Sabbah'ın bizzat kendi öyküsünü yazdığı **Sergüzeşt-i Seyyidnâ**'dır. **Hasan Sabbah'ın** hayatı hakkındaki tek kaynak durumundaki bu kitaptan **Reşidüddin, Şehristânî** ve **Kaşanî** eserlerinde yararlanmışlardır. **Cüveynî**, Moğol hükümdarı **Hülagu**'nun Alamut'a ele geçirdiği sırada oradaki kütüphaneyi inceleyip, "işe yaramayan" kitapları yakmakla görevlendirilen tarihçidir. Cüveynî astronomi, tarih gbi konulardaki bazı kitaplarla birlikte, **Hasan Sabbah'ın Sergüzeşt-i Seyyidnâ**'sını da yanına almış, ünlü eseri Târîh-i Cihan Güşâ'nın üçüncü cildine bu eserin özetini koymuştur; **Sergüzeşt-i Seyyidnâ**'dan bugüne ulaşan bu özetten ibarettir. Bir başka kayıp kitabı **Heft Bab-i Baba**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Seyyidnâ'dır; yedi bölümden oluşan kitapta kıyamet duyurusu ve çağrısı yapılır. Bâtınî hareket, gizlilikten çıkışını da bu kitapla duyurmuştur. Ayrıca bugüne ulaşan bazı bâtınî kitaplarda, onun kitaplarından özetler yer alır. **Hasan Sabbah**'ın ardıllarından **2. Muhammed** (1166-1210)zamanında, Kazvin İsmailî Dâisi **Ebû İshak Kuhistanî** tarafından derlenip kitaplaştırıldığı biliniyor. Bu kitaptan birçok kaynak alıntı yapmış ve o alıntılar günümüzde toplanıp yayınlanmıştır. Diğer ikisi **Fusûl-i Mübâreke** ve küçük bir bölümü bugüne ulaşan **el-Fusûlü'l-Erbâ'a**'dır (**Dört Fasıl**). *(Ömer Rıza Doğrul, Hasan Sabbah Cennet Fedaileri, Muhtelif Sayfalar, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2010. İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, s. 128-131, 133-135, 140, 196, 204, 205. Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1953. Ayşe Atıcı, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Batıni Hareketi-Hasan Sabbah İle İlk Halefleri ve İran Nizârî İsmâlîleri, muhtelif sayfalar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005. İsmail Kaygusuz, Nizarî İsmâilî Devletinin Kurucusu Hasan Sabbah ve Alamut, Öğretisi, Tarihi, Felsefesi, Muhtelif Sayfalar, Su Yayınları, İstanbul, 2004. Laurence Lockhart, Hasan-ı Sabbâh ve Haşîşîler, trc. Süleyman Tülücü, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 213-240, Sayı 26, Erzurum, 2006. M. G. S. Hodgson, Hasan-ı Sabbâh, trc. Süleyman Tülücü, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, s. 247-255, Sayı 40, Erzurum, 2009).*

ŞARABI MÜBAH SAYAN MUTASAVVIF VE KAYIP KİTAPLARI

Şarap içmenin mübah olduğunu savunan bir kitap yazdığı söylenen İranlı mutasavvıf, şair ve hatip **Ebû Mansur Abbadî**'ini iki kayıp kitabını biliyoruz. Tam adı **Kutbüddîn Emîr Ebû Mansûr el-Muzaffer b. Ebi'l-Hüseyn Erdeşîr el-Abbâdî**'dir; 1098'de Sincâbad'da doğmuş, 1152'de Huzistan'da ölmüştür. Hadisle ilgili çalışmıştır fakat bugüne ulaşmayan **Risâle fi İbâhat-i Şarbi'l-Hamr** adındaki eserinde şarap içmenin mübah olduğunu belirttiği aktarılır. Fakat **İbn Hacer** gibi otoriteler,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

onun bu görüşü savunmadığını, başkalarından naklettiğini iddia eder. Kaynaklarda adı geçen fakat bugüne ulaşmayan eserlerinden bir diğer esri de **Kitâbu'l-Unsûr**'dur. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 1, s. 14-15)*

HİNTLİ ÇİFTÇİNİN KAYIP KİTAPLARI

Hindistanlı çiftçi bilgin **Hamîdüddîn Nâgevrî**'nin kitaplarının çoğu kayıptır. Tam adı **Hamîdüddîn Muhammed b. Atâ Kâdî Nâgevrî**'dir. Buhara'daki doğum tarihi bilinmiyor, ölümü Delhi'de 1246'dadır. Genç yaşta babasıyla Hindistan'a gitmiştir. Bağdat'ta **Sühreverdî**'nin öğrencisi ve müridi olmuş, Sührevediyye tarikatının Hindistan'daki en önemli temsilcisi haline gelmiştir. **Çiştî** tarikatı şeyhlerinden **Nizâmeddin Evliyâ**'nın, öğrencilerine; *"Gerek benim, gerekse sizlerin ihtiyaç duyduğunuz her şey Nâgevrî'nin eserlerinde vardır"* dediği söylenir. Ziraatla uğraşan bir çiftçiydi ve el emeğiyle geçinmiştir. Hint yogilerinin etkisiyle vejeteryanlığı savunmuş, ayrıca öğrenci ve müridleriyle sık sık sema yapmıştır. Sema yüzünden devrin din bilginlerinin sert eleştirilerine maruz kalmıştır. Bilinen dört kayıp kitabı şunlardır: **Levâ'ih, Levâmi, Râhatü'l-Kulûb, Işknâme**. *(Ayşegül Mete, Nakşîbendiyye-Tâciyye'nin Kurucusu Tâceddin B. Zekeriyyâ Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Yolu, Selçuk Üniversitesi Türkiyat araştırmaları Dergisi, s. 186, Sayı 32, Güz 2012).*

Delhi Türk Sultanlığı'nda yetişmiş ve görev yapmış bir tarihçi olan **Minhâc-ı Sirâc Cüzcânî**'nin iki kayıp kitabını aktaracağız. Onu üne kavuşturan eseri **Tabakat-ı Nasırî**, bugüne bazı ciltleri kayıp halde ulaşmıştır. Kayıp birçok kitaba atıflar yapan bu eserin Moğollar bahsi bazı bölümleri günümüzde müstakil kitaplar şeklinde yayınlanmıştır. **Mâsırnâme** ise tamamen kayıptır. Tam adı **Ebû Amr Minhâcuddîn Osman b. Sirâciddîn Muhammed el-Cüzcânî** 1193 yılında Fıruzkuh'ta doğmuş, 1266 ila 1275 arasında Delhi'de ölmüştür. **Sultan Şemseddin İltutmuş** tarafından devletin en yüksek hukuki ve dinî kurumların başına

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

getirilmiş, kadılık ve başkadılık yapmıştır. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 8, s. 98-99).*

Fars kökenli Basralı hadisçi **İbnü's-Sâbûnî**'nin biri dışındaki tüm eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Hâmid Cemâlüddîn Muhammed b. Alî b. Mahmûd el-Mahmûdî** olup, 1207-1282 yılları arasında yaşamıştır. Şam'daki Nûriyye Dârülhadîs'inde hocalık yapmıştır. Günümüze ulaşabilen tek kitabı **Tekmîleti İkmâli'l-İkmâl** adlı kitabında bilginler, şairler, yazarlar ve kadın âlimlere yer vermiştir. **el-Ehâdîsü'l-Müntekatü'l-Erba'în Ani'ş-Şüyûhi's-Sikati'l-Erba'în, et-Tuhfe fi'l-Hadîs** adlı iki kayıp eserini biliyoruz.

İranlı 13. yüzyıl şairi **Pûr-i Bahâ-yi Câmî**'nin **Dîvân**'ı kayıptır. Tam adı **Melikü'ş-Şuarâ Tâcüddîn b. Bahâiddîn-i Câmî** olup, doğum ve ölüm tarihleri kesin saptanamamıştır. Horasan'ın Câm ketinde doğduğu ve bilginler çıkaran bir aileye mensup olduğu biliniyor. Yaşadığı çağda, **İlhanlı Hakanı Abaka Han** (1265-1282) ve devletin diğer büyüklerine yazdığı övgü şiirleriyle tanınmıştır. Şiirlerinde Türk ve Moğol lehçelerinde az kullanılan sözcüklere de yer vermesi dikkat çeker. Bazı şiirleri değişik eserlerin içinde bugüne ulaşmış ve yayınlanmıştır.

HİNTLİ TARİHÇİ BERENÎ VE KAYIP ESERLERİ

Hintli tarihçi **Berenî**'nin bazı kitapları bugün kayıptır. Kesin olmamakla birlikte 1285'te Delhi'de doğmuş, 1357'de Giyaspur'da ölmüştür. Delhi Türk sultanları hakkında yazdığı ve bugüne ulaşan ünlü eseri **Tarih-i Firuzşâhî** ile tanınır. Delhi sultanlarının sarayında yetişmiş, 17 yıl **Sultan Muhammed Tuğluk**'un nedimliğini yapmıştır. Eserlerinde, yönetimin, devlet idaresinin Türklere has bir ayrıcalık olduğunu ısrarla vurgulaması dikkat çeker. Akibeti bilinmeyen beş eseri şunlardır: **Salât-ı Kebîr, İnâyetnâme-i İlâhî, Me'âsir-i Sâdât, Hasretnâme, Lübbü't-Târîh.**

Adı veya mahlasının Azerî oluşundan başka hakkında bilgi bulunmayan bir şairin şehnâme tarzında yazdığı **Behmennâme** bugün kayıptır. Eser, Delhi Türk Sultanlığı'nın yıkılmasından

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sonra kurulan çok sayıda Türk devletinden biri olan Behmenlileri anlatıyordu.

Modern çağlarda kitabı kaybolan az sayıdaki isimden biri, Hindistanlı İslam âlimi **Abdülaziz ed-Dihlevî**'dir. Önemli bir tefsir kitabı 20. yüzyılda, Hint İhtilali sırasında kaybolmuştur. 1746'da Delhi'de doğan **Abdülazîz** b. **Ahmed b. Abdirrahîm el-Ömerî el-Fârûkı** ed-Dihlevî, 1824'de aynı yerde vefat etmiştir. Hint Müslümanlarının ünlü bir hadis, kelam ve tefsir âlimidir. Din ilimlerinin yanı sıra cebir, geometri, astronomi, hikmet-felsefe, tarih, coğrafya alanlarında da iyi yetişmiştir. Aynı zamanda Nakşî şeyhidir. Özellikle din sahasında birçok eser yazan **Dihlevî**'nin Fatiha ve Bakara sureleri ile Tebareke ve Amme cüzlerinin Farsça tefsiri mahiyetindeki **Tefsîrü'l-Fethü'l-Azîz** adlı hacimli eseri 1940'larda Hind devrimi sırasındaki kargaşada kaybolmuş, yalnızca iki cildi elde kalmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

3. JAPONLARIN KAYIP KİTAPLARI

Asya'nın en doğusunun ekonomik döngüsünü uzun süre elinde tutan Japonları, bölgenin kültür hayatına da önemli katkılar yaparken görüyoruz. Belli oranda Çin, **Konfüçyüs, Buda** kültürlerinden etkilenme ve kitap ithali görülse bile Japonya'da özgün bir kültür birikimi oluşturulmuştur. Öyle ki Avrupa'da dinden ve kiliseden bağımsız bir edebiyat ancak 12. yüzyılda yeni yeni biçimlenmeye çalışırken, Japonya'da daha 7. ve 8. asırlarda dinden uzak yerli edebiyatı temsil eden eserler yazılabiliyordu. Dünyanın kitap yazılan her noktasında olduğu gibi Japonya'da da kitapların kaybolması gerçeğiyle karşı karşıyayız. Japonların bazı kayıp kitaplarından sözedelim:

JAPONLARIN ÇİN HUKUKU VE DİLİNE İLİŞKİN KAYIP KİTAPLARI

Ülkede, Japon tarihinin karizmatik kişiliklerinden **Prens Şötoku**'nun Tayka/Taiho Reformları adıyla 645 yılında başlayan ıslahat çerçevesinde, Çin ceza hukuku doğrultusunda alınıp, yerli unsurlar da eklenerek 701 yılında devletin temel ceza yasası kitabı haline getirilen **Taiho Yasaları Kitabı** bugün kayıptır. Günümüzde bu temel kitabın sadece maddeleri biliniyor. Japonlar için Çince ses sistemi hakkında yazılan ve bin yıldan uzun bir geçmişe sahip iki eser vardır ki, onlar da bugün kayıptır. Bunlar **Lu Fayan**'ın **Qieyun** ve **Sun Mian**'ın **T'angyun** adlı sözlükleridir. *(Abdulhak Malkoç, T'ang Dönemi Çin Kültürünün Japon Kültürüne Etkileri, s. 10-35, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2008).*

Manyöşü çağının ilk evrelerinde, Japon birliğinin sağlandığı sıralarda, 710 yılında başkenti Nara'ya taşıyan imparatorluk, ülkenin ulusal tarihi niteliğinde iki kitap yazdırmıştır. Bunlar 712'de yazımı tamamlanan Kociki ve 720'de tamamlanan Nihon Şoki'dir. İki eser de bugüne ulaşmıştır. Kociki bazı Japonca unsurlar içeren çok değişik bir Çince'yle yazılmış, Nihon Şoki ise Çin vekayinameleriyle aynı biçimde ve eski Çince'yle yazılmıştır. Ancak bu iki esere kaynaklık eden iki kitap bugün kayıptır. 6. yüzyılda yazıldığı sanılan Teyki ve Kyüci adlı bu kayıp eserlerden ilkinin Japon hükümdar ailesinin soykütüğünü ve hanedan içi bazı konuları, ikincisinin sarayda geçen olayları ve inançla ilgili bazı hususları içerdiği biliniyor. *(Şuiçi Kato, Japon Edebiyatı Tarihi, Trc. Oğuz Baykara, s. 51, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, Temmuz-2012).*

KAYIP 'FUDOKİ'LER VE KADİM TÜRKÜLER

Japon eyaletlerinde Nara döneminden önce insanların yaşayışları, duyguları, inançları ve kahramanlıkları gibi konularla ilgili belli başlı iki kaynaktan 'kadim türküler' ve eyaletlerin çeşitli yönlerden kayıtlarının 713'ten itibaren yaklaşık 50 yıl boyunca Çin alfabesiyle tutulduğu 'fudoki' adlı yapıtların üçü dışındakiler günümüze ulaşmamıştır. 723 ila 733 arasında yazıldığı bilinen Hizen Fudoki ile Bungo Fudoki kayıptır; onlardan yalnızca ufak bazı parçalar vardır. Bugün kayıp durumdaki Tango Fudoki, içerdiği ilginç ve farklı bir masalla dikkat çeker. Bu masal, işlediği soyut zaman kavramıyla diğerlerinden ayrılır. Kısaca aktaracağımız masal ilk defa Tango Fudoki'de yer almış, o kaybolduğundan, günümüze, ondan alıntı yapan Şaku Nihongi adlı eserin 12. cildinde bölük-pörçük bir durumda gelmiştir. Öyküye göre, *Uraşima* adlı masal kahramanı, balık tutmaya gider; tuttuğu bir kaplumbağayı teknesine alır. Uykuya dalar, uyandığında kaplumbağanın çok güzel bir kadına dönüştüğünü görür. Kadının peşine takılıp, denizin derinliklerindeki Tokoyono-

Kuni adlı yere gider, orada üç yıl kalır. Sonra, sevgilisinin asla açmamasını tembih ederek verdiği, Pandora kutusu benzeri 'Tamakuşige' kutusunu yanına alıp memleketine döner. Evine geldiğinde aradan üç değil, 300 yıl geçtiğini, tanıdığı herkesin çoktan öldüğünü anlar. Sevgilisinin hasretiyle kutuyu açar ve anında 300 yıl yaşlanır. *(Şuiçi Kato, Japon Edebiyatı Tarihi, Trc. Oğuz Baykara, s. 66-69, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, Temmuz-2012).*

Japon imparatorunun emriyle dokuzuncu yüzyıl başlarında, Çin şiirinden derlenen üç seçki hazırlanmıştır. Bunlardan, 814 yılında derlenen **Ryöunşü**'de 91, 818'de derlenen **Bunka Şüreyşü**'de 143, 827'de oluşturulan **Keykokuşü**'de ise 900 Çince şiir bulunuyordu. Ancak içlerinden en çok şiiri ve başka şeyleri barındıran **Keykokuşü** bügün kayıptır ve başka kaynakların ondan aldığı 210 şiir günümüze erişebilmiştir. **Keykokuşü** şiirin yanısıra düzyazı, memur alımı için düzenlenen sınav kağıdı örnekleri ve adayların yanıtları gibi içeriğe de sahipti. *(Şuiçi Kato, s. 120).*

YAZDIKLARINI YAKAN JAPON ŞAİR

İmparatorluk sarayında itibarlı bir bakanken, rakibi **Fucivara**'nın çevirdiği dolaplara kurban gidip Kyüşü adasına sürülen Japon dokuzuncu asrının büyük şairi **Miçizane**'nin ilginç bir özelliği, yazdıklarını yakmasıydı. Sürgündeyken yazdığı birçok şiirini de yakmış, sadece **Kanke Koşu** adlı eserini yakmayıp, ölümünden hemen önce yakın arkadaşı **Kino Haseo**'ya teslim etmiştir; bu eser günümüzde bile Japon şiirinin başyapıtlarından sayılır. *(Şuiçi Kato, s. 126-128).*

Roman alanında Japonların 10 ila 12. yüzyıllar arasında birçok kaybı vardır. Heyan dönemi diye adlandırılan bu çağda yazıldığı bilinen ve bugün kayıp durumdaki 90 civarında roman biliniyor. **Ökagami** adlı kitap sözettiklerimizdendir. Olağanüstü ve mucizevi olaylar şeklinde kurgulanan **Yova No Nezame**'nin büyük bölümü kayıptır. 1120 yıllarında yazıldığı düşünülen ve

içinde binin üzerinde eser bulunan **Koncaku Monogatari** adlı seçkinin aileye ve ana-babaya saygı, ailenin önemi, evlatlık görevleri gibi konuları içeren sekizinci, Japon öyküleri ve Budacılıkla ilgili öyküler içeren 18 ve 21. ciltleri bugüne gelememiştir; derleyicisi bilinmeyen bu eserin saray dışı Japon hayatını birçok yönüyle ele alan nazım-nesir ürünleri ve Budacı telkinleri bir araya getirdiğini vurgulayalım. *(Şuiçi Kato, s. 196-202).*

BİR KİŞİNİN BİR GÜNDE YAZDIĞI 23 BİN KAYIP ŞİİR!

Kyöto'daki Sancüsangendö tapınağında yapılan geleneksel bir okçuluk yarışmasından esinlenerek Haykay şeklinde adlandırılan 16-17. asır edebi akımı içinde Yakazu Haykay (Ok Sayımı) adlı bir şiir türü ortaya çıkmıştır. Bu türde 24 saat içinde en çok şiir yazan veya söyleyen kişi galip sayılır, bu şiirler kitaplaştırılıp yayınlanırdı. Osakalı yazar İhara Saykaku (1642-1693), bu yarışmalarda sıklıkla galip gelmiştir. Hatta 1685 yılında Osaka'daki Sumiyoşi tapınağında dinî bir görevde çalıştığı sıradaki bir yarışmada, 24 saat içinde 23 bin adet haykay söylemiştir. Ancak bu olağanüstü rekoru kırdığı gündeki şiirleri kayda geçirilememiş, haliyle yayınlanamamış ve kaybolmuştur. Kayda geçirilemeyişinin nedeninin, şiirleri not etmekle görevli kişilerin, onun söyleyiş hızına yetişememesi olduğu bildirilir. *(Şuiçi Kato, s. 415).*

TÜCCARIN FİLOZOF OĞLU VE KAYIP ESERLERİ

Konfüçyüs, Buda ve Şinto öğretilerine felsefi eleştiriler getiren **Tominaga Nakamoto**(1715-1746), Osakalı zengin tüccar **Kiçizaemon'un** (**Hoşun**) oğludur ve kurucuları arasında babasının da yer aldığı Kaytoku-dö (Fazilet Köşkü) okulunda okumuş, burada Japon felsefesiyle tanışmıştır. İlk yazı döneminde kaleme aldığı **Setsuhey (Yanlışlar Üzerine Bir Söylem)** adlı kitabı kayıptır. Daha sonra yazdığı ve bugün elde bulunan **Okina No Fumi(Yaşlı Bir Adamdan Denemeler)** adlı eserinde, ilk yazdığı kitabın Konfüçyüs felsefesini eleştiren bir eser olduğunu belirtir; adı bilinmeyen bu kitap **Setsuhey** olabileceği gibi, kayıp başka bir eser de olabilir. Bir rivayete göre, adı bilinmeyen bu kitap onun Kaytoku-dö okulundan atılmasına neden olmuş, hemen arkasından, yazdığı kitap yakılarak veya yırtılarak yok edilmiştir. Ayrıca Çince yazdığı şiirlerinin olduğu, kadim Çin ve Japon müziğinin melodik yapısıyla ilgili denemelerinin bulunduğu da biliniyor; bunlar da kayıptır. *(Şuiçi Kato, s. 448-449).*

DEPREMDE YOK OLAN 100 CİLTLİK DEV KÜLLİYAT

Japon yazın tarihinin en hacimli kayıp kitaplarından biri, Tokugava rejiminin sosyal yapısına ve Konfüçyüsçü felsefeye getirdiği eleştirilerle tanınan filozof-hekim **Andö Şöeki'nin Şizen Şin Eydö (Tabiat Kanunları ve İlahi Vazife)** adlı 100 ciltlik dev eseridir. Ayrıca onun **Seyşiron (Yaşam ve Ölüm Üzerine)** adlı kitabı da kayıptır. 1703 ila 1707 arasında doğduğu sanılıyor ama ölüm tarihi belli değildir; eserini 1775'te bitirdiği bilindiğine göre bu tarihten sonra ölmüş olmalıdır. Honşu yarımadasının kuzeyindeki Haçinohe kasabasında uzun süre hekimlik yapmıştır. **Şizen Şin Eydö'nün** el yazmaları 93 kitaptan ibarettir. **Şöeki'nin** kitapları uzun süre kayıp durumda kaldıktan sonra 1899'da **Kano Koçiki** adlı araştırmacı tarafından bulunmuştur.

Fakat tıpkıbasımları yapılmadan 1923'teki büyük Kanto depreminde bu eserlerin büyük bölümü yok olmuştur. Elde sadece Şizen Şin Eydö'nün 12 cildi kalmıştır. Ancak büyük külliyatın 'içindekiler' bölümü kaybolmamıştır; ayrıca Kano Koçiki'nin külliyat kaybolmadan önce tuttuğu notlar da mevcuttur ve bunlar üç ciltlik özet şeklinde yayınlanmıştır. Külliyatın 'içindekiler' bölümüne göre eserde yer alan başlıklar şunlardır: Doğa felsefesinin temel ilkeleri üzerine düşünceler, Budacılık ve Konfüçyüs felsefesi üzerine temellendirilmiş geleneksel öğretiyi eleştiri (cilt 1-23), çağdaş toplumun eleştirisi (cilt 24), ideal toplumun tanımı (cilt 25), doğa felsefesinin ışığında insan vücudunun işlevi (cilt 26-50), dünyanın çeşitli yerlerinde var olan 'ki-esir' (dünyanın ve evrenin temelinde bulunduğuna inanılan temel madde) üzerine (cilt 51-57), doğa felsefesine dayalı tıbbi-farmakolojik bir çalışma ve geleneksel tıbbın eleştirisi *(cilt 58-73), Şöeki felsefesine göre sınıflandırılmış bazı hastalıklar ve tanımları (cilt 74-100).* (Şuiçi Kato, s. 455-461).

Japon 18. asrında, Batı'nın etkisinden uzak bir felsefi anlayış geliştiren ve mevcut üç önemli felsefi-dini akıma (Konfüçtüs-Buda-Şinto) ciddi eleştiriler yönelten filozof Nakamoto'nun Yanılgılar Üzerine adlı kitabı, devrin otoritelerinin sansürüne kurban gitmiş, bütünüyle yok edilmiştir. *(Şuiçi Kato, s. 494).*

4. TÜRKLERİN KAYIP KİTAPLARI

Doğu'da Çinliler, Araplar, Hintliler ve Farisîler gibi milletlerle kıyaslandığında Türkler, nisbeten az kitap kaybı vermiştir. Bunun nedenleri arasında, Türklerin konar-göçer bir yaşam anlayışını uzun süre benimsemeleri ve bu süreçte 'askerlik bilimini' diğer bilim dallarından üstün ve önde tutmaları; sonuçta kitap yazmaya pek gerek duymamaları vardır. Üretilen sözlü kültür unsurlarının yazıya geçirilmesine çoğunlukla gerek duyulmamış, sözlü aktarım esas alınmıştır. Türklerle ilgili ulaşılan en eski kayıtlar, komşu Çinlilerin tuttuğu yıllıklar ve seyahat raporları içinde geçer. Türkçe'nin ilk kitaplarının 11. yüzyılla birlikte ortaya çıktığı yaygın görüştür ancak dili Çince, Arapça veya Farsça da olsa, sözkonusu çağdan da önce Türkler çok sayıda kitap yazmıştır. Hindistan, İran, Türkistan, Mısır, Anadolu, Mezopotamya gibi Türklerin uzun süre hâkim olduğu coğrafyalar, bir noktadan sonra Doğu-İslam medeniyetinin yazın işlerinde üretim merkezleri haline gelmiştir. Haliyle kayıp kitaplar da gözle görülür biçimde artmıştır. Kayıpların Selçuklu ve Osmanlı evrelerinde çoğaldığı dikkat çekmektedir.

Türklerin kayıp kitaplarını eski Türkler, Selçuklular, Osmanlılar gibi bölümlere ayırıp, bunları ayrı ayrı incelemek de mümkün olmakla birlikte, sözkonusu devirler arasındaki geçişkenlik ve belirsizlikler böyle bir seçeneğin uygulanmasını güçleştirmektedir. O nedenle bölümü, genel bir 'Türkler' başlığı altında ele almak daha uygun düştü. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonraki kayıp kitapları, dönemin özgün şartları ve anlam çerçevesi gereği ayrı bir bölümde ele aldığımızdan, haliyle, Türklerin

kayıp kitaplarından Cumhuriyet dönemine ait olanları başka bir başlık altında ele aldık. Böylelikle bir bakıma Türklerin kayıp kitapları için iki bölüm ayırmış olduk. Bu iki bölümün dışında kalan diğer bölümlerde de Türklerin kayıp kitapları yer almaktadır. Bu bölümde önce eski Türklere, Selçuklulara ve Osmanlılara ait kayıp kitapları genel bir değerlendirme içinde ele alıp, ardından, eserleri veya kimliği yönüyle önemli gördüğümüz bazı yazarları ve kayıplarını ayrı başlıklarla ele alacağız:

Hemen bütün halklarda olduğu gibi Türklerin de ilk kayıp eserleri anonim destanlar, mitolojik öyküler, dinî metinler ve şiirler olmalıdır. Eseri ilk ortaya çıkaran kişi bilinse bile, yazılı olmayan kültürlerde dilden dile aktarılırken bir süre sonra bu kişinin adı kaybolur ve eser anonimleşir. Bu durum, geçmişinde sözlü anlatımın ve aktarımın esas olduğu Türkler için daha da geçerlidir. İşin gerçeği şu ki, Türklerin **Oğuz Kağan, Manas, Şu, Göç, Bozkurt, Ergenekon, Yaratılış, Edigey, Türeyiş** gibi hemen bütün destanlarının ilk ortaya çıkmış şekilleri kayıptır. Bu tür destanlarda, üzerinden çok uzun zaman geçtiğinden unutulmuş isim ve olaylar süreç içinde elenip, okunduğu çağın bazı önemli isimleri ve olayları 'güncelleme' olarak yamanmıştır. Bazı Türk destanlarınınsa bir bölümü kayıptır. Sözgelimi **Manas Destanı**'nın 5 bin dizesi kayıptır.

Kitâb-ı Dede Korkut'un yarısının kayıp olduğunu savunan araştırmacılara dikkat kesilmek gerekir. Buna göre, bu eserin günümüzde elde bulunan 12 öyküsünün 12 Oğuz boyu hakkında olduğuna ve Oğuzların 24 boydan oluştuğuna bakılırsa, kayıp 12 öykünün bulunduğu savı akla yatkın gelir.

KAYIP OĞUZNÂME'NİN İZİNİ SÜRMEK...

Ebû Müslim Horâsânî'nin Soy Kütüğü adında bir kitabın yazılıp yazılmadığı tartışmalıdır. Emevi hanedanlığının yıkılma-

sında büyük etkisi olan Horasanlı **Ebû Müslim**'in(718-755) bizzat yazdığı iddia edilen bu kitapta kendi soyunu, **Şehnâme**'de **Efrasiyab** olarak adlandırılan **Alp Er Tunga**'ya ve yine eski bir Türk hakanı olan **Bahtu**'ya dayandırdığı belirtilir. Bazı Memluk tarihçileri bu kitabın bir **Oğuznâme** olduğunu savunmuştur. Memluk tarihçileri bu kitabı bulup, eserlerinde ona atıflarda bulunmuştur. Eser bugün halen kayıptır. Ancak **Oğuznâme**'ye ilişkin efsâne ve tevâtürle karışık bazı iddialar da vardır. **Fatih** ve **2. Beyazıt** döneminde yaşayan Osmanlı aydını **Hasan b. Mahmud el-Bayâtî**, 1481'de hacca gitmek için yola çıkmış, Hicaz'da yazdığı güzel bir Farsça gazel dolayısıyla **Şehzade Cem Sultan**'la tanıştırılmış, bir hafta gibi çok kısa sürede ona ithafen **Câm-ı Cem Âyîn** adlı bir silsilenâme yazmıştır. Eserde Osmanoğullarının şeceresi **Oğuz**'dan geçirilip **Hz. Adem**'e kadar götürülür. Alanında büyük bir değer taşıyan bu eseri değerlendirmeyi bir yana bırakıp, **Bayâtî**'nin giriş bölümünde, bu kitabı yazarken bilgileri elinde bulunan bir **Oğuznâme**'den aktardığını bildirmesine odaklanalım. **Bayâtî, Oğuz Han**'ın **Hz. İbrahim** devrinde yaşadığını, onun tebliğiyle muvahhid olduğunu(tevhit inancını kabul ettiğini), putperest babası **Kara Han**'la inanç eksenli uzun bir mücadeleye girişip onu öldürerek devletin başına geçtiğini anlatır. **Oğuznâme** adında bir kitabın varlığı, **Şükrullah**'ın **Behçetü't-Tevârîh**'i gibi başka kaynaklarda da geçer. Ancak bazıları günümüze ulaşan destan, menakıbnâme, atasözü derlemeleri, **Oğuz**'la ilgili var olan hikâyelerin derlendiği nesir veya şiir türünde eserler hep **Oğuznâme** diye nitelendirilmiştir. Tüm bu **Oğuznâme**'lerle nasıl, hangi içerikte bir kitaptan sözedildiği konusunda görüş birliği yoktur. Ancak bugün **Oğuznâme** diye adlandırılan mevcut eserlerin hiçbirinin **Bayâtî**'nin sözettiği, alıntılar yaptığı eser olmadığı düşünülüyor. Fakat ne olursa olsun, bu durum, kabaca 1500'lü yıllarda elde, bugün kayıp bir **Oğuznâme**'nin bulunduğunu gösterir. Dünyada hemen hergün kayıp bir veya birkaç kitap günyüzüne çıkarılmaktadır; umarız **Oğuznâme** de saklı bulunduğu yerde kendisini bulacak gayretli

araştırmacıyı bekliyordur. Çok bilinen ancak tam anlamıyla sisler ardındaki efsanevi bir Türk kahramanı olan **Alp Er Tunga/Tonga**, İran'ın milli destanı niteliğindeki **Şehnâme**'nin temel kişilerindendir. Türklerin büyük destanlarından biri onun adını taşır. Ancak bilinenin aksine Alp Er **Tunga Destanı** günümüzde kayıptır. Destanın bazı küçük bölümleri **Divânu Lugâti't-Türk, Kutadgu Bilig** gibi eserlerde geçer. Hatta bir yönüyle **Şehnâme**, bir tür Alp Er Tunga **Destanı**'dır denebilir; çünkü İran'ın düşmanı bir ülkenin hakanından söz etmesine rağmen **Firdevsî**, eserinin büyük bölümünde onun kahramanlıklarını anlatmak zorunda kalmıştır. Kaşgarlı **Mahmut**'un ünlü kitabında, **Alp Er Tunga Destanı**'nın sonlarındaki dizeler olabileceği izlenimi veren bir sagu(ağıt) vardır. *(Şükrullah, Dokuz Boy Türkleri ve Osmanlı Sultanları Tarihi, Haz. Nihal Atsız, s. 27, Arkadaş Basımevi, Istanbul, 1939).*

İSLAMÎ ESER YAZAN İLK TÜRK VE KAYIP KİTAPLARI

Abdullah b. Mübârek hem ana hem baba tarafından Türk'tür; 736 yılında Merv'de doğmuş, 797-8'de Hitte'de ölmüştür. Şiir kitabı ve hadis eksenli birkaç eseri kayıptır. Fıkıhçı ve hadisçidir. İlim adamı olmanın yanısıra savaşçıdır da. **Halife Harun** Reşid zamanındaki bir savaşta Misis ve Tarsus civarında Bizans ordusuna karşı savaşmıştır. **İmam Âzam Ebû Hanife**'nin öğrencisi ve yakın dostu olup, ondan çok sayıda övücü sözler almıştır. Yaşadığı çağda hadis ilminde o kadar ileri gitmiştir ki, âlimler bir hadisle ilgili anlaşmazlığa düştüğünde ona başvurup, söylediğini kabul ederlerdi. **Ahmed b. Hanbel**, döneminde ondan büyük bir hadis âlimi bulunmadığını söylemiştir. Rivayet ettiği hadislerde öylesine titiz davranmıştır ki, **Kütüb-i Sitte** müellifleri ondan gelen hadisleri tereddütsüz eserlerine almışlardır. Bildiğimiz yedi kayıp kitabından biri olan **es-Sünen fi'l-Fıkh**'ta, hadisleri temas ettikleri fıkhî konulara göre düzenlemiştir. Kayıp **Kitâbü't-Tefsir** ise, döneminin tefsir anlayışına uyarak bir rivayet

tefsiri biçiminde yazdığı eseridir. Hadis râvilerinin hayatını anlattığı biyografik eseri **Kitâbü't-Târih** de kayıptır. Bu kitabın, İslam tarihinde, hadis râvîlarinin biyografisini (rical) anlatan ilk kitap olduğu bildirilir. 'Kırk hadis' türünün ilk örneği kabul edilen **el-Erba'ûn, Kitâbü'l-İsti'zân, Kitâbü'l-Menâsik** din bilimlerine ilişkin diğer kayıp eserleridir. Döneminin önde gelen şairlerinden de olan **İbnü'l-Mübârek** zühd, cihad, din büyüklerinin medhi gibi konularda birçok şiir yazmıştır; bu şiirleri Dîvân'da toplamış, ancak bu eseri de kaybolmuştur. Değişik kaynaklarda bulunan bazı şiirleri son yıllarda derlenip müstakil kitap şeklinde yayınlanmıştır. *(Mustafa Fayda, Kitâbü'l-Cihâd, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 21, s. 421-423, 1976).*

Türk kökenli hadis bilgini **Firyâbî**'nin bütün eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Vâkıd el-Firyâbî et-Türkî** olup, Belh'in Faryab köyünde 743-44'de doğmuş, 827 veya 828'de Filistin'de ölmüştür. Filistin'deki sahil kasabası Kaysâriye'ye yerleşmiş, ölümüne kadar orada yaşamıştır. Keramet sahibi olduğu, yağmur duasına çıkıp ellerini açtığı anda yağmur yağdığı söylenir. Kendisinden nasihat isteyen hadisçi **Ahmed b. Yusuf** es-Sülemî'ye, hükümdarlardan uzak durmasını söylemiştir. 913'te Bağdat'ta ölen din bilgini **Firyâbî et-Türkî** ile karıştırılmamalıdır. Hepsi kayıp durumdaki eserleri şunlardır: Birçok alıntı yapılan **el-Müsned, Kitâbü't-Tefsîr, Kitâbü't-Tahâre, Kitâbü's-Salât, Kitâbü's-Sıyâm, Kitâbü'z-Zekât, Kitâbü'l-Menâsik**. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 13, s. 145-146).*

HORASANLI SÛLÎ VE KAYIPLARI

Türk asıllı Horasanlı şair **Sûlî**'nin bazı eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû İshâk İbrâhîm b. el-Abbâs b. Muhammed** b. Sûl-Tekin **es-Sûlî** olup, 783-858 yıları arasında yaşamıştır. Horasan'da doğmuş, Bağdat'ta ölmüştür. Büyük dedesi **Sûl-Tegin** Emevilere karşı ayaklandığı için öldürülmüş, ailede bu yönetime yönelik bir husumet oluşmuştur. **Abbasi Halifesi Me'mun**'un sarayında kâtiplik yapıp rahat bir hayat sürmüştür. **Me'mun**'dan sonraki üç halife döneminde de aynı görevi sürdürmüştür. Bir süre Dîvânü'r-Resâil'de görev yapmış, burada kendisiyle bir ara birlikte çalışan ünlü âlim Câhız'ın kendisine sunduğu **Kitâbü'z-Zer ve'n-Nahl** adlı eserine karşılık ona câize olarak 5 bin dinar vermiştir. Çeşitli türlerde düzeyli şiirler yazmıştır. Şiirlerini topladığı **Dîvân**'ı eksik halde bugüne gelmiştir; divan, belagat, resmi yazışmalar ve kâtiplik konularıyla ilgili de eserler vermiştir. Bilinen kayıp eserleri şunlardır:

-Dîvân: Bugüne 20 varaklık bölümü ulaşmıştır. Değişik kaynaklarda bulunan çeşitli şiirleri de derlenerek günümüzde divanı çeşitli ülkelerde yayınlanmıştır.

-Dîvânü'r-Resâ'il: Abbasi sarayındaki kâtiplik görevi sırasında yazdığı resmî ve özel mektuplarını ve hikmetli sözlerini içeren eseridir. Bu kitaptan bazı alıntılar çeşitli kitaplar vasıtayla bugüne ulaşmıştır.

-Kitâbü'l-Itr.

-Kitâbü'd-Devle: Abbâsi devleti, halifeleri, vezirleri ve kâtiplerini anlattığı bir kitaptır.

-Kitâbü't-Tabîh: Çeşitli zamanlarda Abbâsi sarayında verilen yemekleri, katılanları, bu yemeklerin hazırlanması ve pişirilmesine ilişkin bilgiler verdiği kitabıdır. *(Ahmet Savran, Abbasiler*

Devri Edebiyatında Sûlî'ler ve Ebû Bakr es-Sûlî, muhtelif sayfalar, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Erzurum, 1981).

FİRYÂBÎ'NİN KAYBOLAN ESERLERİ

Firyâbî et-Türkî, dokuzuncu yüzyıl din bilginidir; bazı eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Bekr Ca'fer b. Muhammed b. el-Hasen el-Firyâbî et-Türkî**'dir; 822 yılında Belh yakınlarındaki Faryab'da doğmuş, 913'de Bağdat'ta ölmüştür. İlim öğrenmek için dönemin hemen bütün İslamî bilim merkezlerini gezmiştir. Topladığı ilim meclisleri öylesine ilgi görmüştür ki, ders verdiği yerde, dinleyenlerin, ertesi günkü derste yer bulabilmek için geceyi orada geçirdiği rivayet edilmiştir. Kayıp durumdaki eserleri şunlardır: **Mâ Esnedehû Süfyân es-Sevrî, Kitâbü'l-Mu'cizât ve Taksîru't-Taâm ve'ş-Şerâb,** yaklaşık 50 kitabı içeren **Kitâbü's-Sünen, Kitâbi'z-Zikr** ve't-Tesbîh, Kitâbi'n-**Nikâh, Kitâbü'l-Cenâ'iz, Kitâbu's-Suver ve't-Temâsil, Kitâb Ani'l-Medîneti'l-Münevvere, Kitâbü Sadâkati'l-Fıtr, Kitâbü Tahrimi'z-Zeheb ve'l-Harîr,** Kitâbu **Menâkıbi İbn Mâlik, Kitâbü'r-Rü'yâ, Kitâbü'l-Künâ, Kitâbi'l-Libâs, Kitâbü Âdâbü'l-İslâm, Kitâbü Terki'l-Mirâ, Kitâbü'l-Bükâ.** *(Hanifi Ceylan, Ebu Bekr Cafer b. Muhammed el-Firyabi ve Hadis İlmindeki Yeri, s. 27-132, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2012. Kemal Sandıkçı, İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis, s. 292, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991).*

ASTRONOM TÜRK'ÜN KAYIP KİTAPLARI

Türkistanlı astronom **İbn Emâcûr**'un eserlerinin çoğu kayıptır. Tam adı **Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Emâcûr et-Türkî** olup, doğum ve ölüm tarihleri ve yerleri bilinmiyor. 800'lü yılların ikinci yarısı ile 900'lerin ilk yarısı içinde yaşadığı düşünülüyor. Türkistan Fergana bölgesinden olduğu tahmin ediliyor. Oğlu

Ebü'l-Hasan da kendisi gibi astronomdur; baba-oğul Bağdat ve Şiraz'da birlikte çalışmışlardır. Rasathanesinin nerede olduğu, ne tür cihazlar kullandığı bilinmiyor ancak 928 yılındaki güneş tutulmasını anlattığı bir kitabındaki ifadelerinden, modern ve gelişmiş aletler kullandığı tahmin ediliyor. Kayıp kitaplarının adlarına bakınca bile, onun kayıp değerlerimizden olduğu kolayca anlaşılır. Kayıp eserleri şunlardır: **ez-Zîcü'l-Ma'rûf bi'l-Halîs, ez-Zîcü'l-Ma'rûf bi'l-Müzenner, Zîcü'l-Memerrât, Zîcü's-Sindhind, Zâdü'l-Müsâfir, Kitâbü'l-Kanın, ez-Zîcü'l-Ma'rûf bi'l-Bedî, Zîcü'l-Mirrîh** Ale't-Târîhi'l-Fârisî.

FÂRÂBÎ VE KAYIP KİTAPLARI

İnsanlık tarihinin en büyük filozoflarından **Fârâbî**'nin yazdığı kitapların çoğu günümüze ulaşamamıştır. Tam adı **Ebû Nasr Muhammed** İbn Tarhan **İbn Uzluk el-Fârâbî et-Türkî** olup, 870 yılında Türkistan Fârab şehrine yakın Vesîc kalesinin komutanı Muhammed'in oğlu olarak doğmuş, 950'de Şam'da ölmüştür. Felsefede **Aristo**'dan sonra en büyük olduğunun vurgulanması için **Muallim-i Sânî** namıyla anılmıştır. **Hamdânî Sultanı Seyfüddevle** ona büyük saygı göstermiş, sarayında yaşatmıştır. **Fârâbî**'nin ölümüne çok üzülen Sultan, onun cenazesini bizzat kıldırmıştır. Birçok lisan bilen **Fârâbî**, felsefenin yanısıra müzik, kelam, mantık, psikoloji, kimya, ahlak, siyaset, matematik, eğitim, astronomi, tıp gibi birçok alanda eserler vermiştir ancak onun ün kazandığı asıl alan, felsefedir. Felsefi çalışmalarında din ve felsefeyi uyumlu hale getirmeye çalışmıştır. Bu çerçevedeki görüşleri, günümüzde halen süren tartışmalara neden olmuştur. Onun felsefi görüşleri doğrultusunda felsefe yapanların oluşturduğu 'Fârâbî okulu' uzun süre etkinliğini sürdürmüştür. Kitapları Batı dillerine çevrilmiş, hakkında çok sayıda kitap yazılmıştır. Kayıtlarda **Fârâbî**'nin, **Aristo**'nun bir-iki kitabı dışındaki bütün eserlerine şerh yazdığını bildirir ancak bunların çoğu kayıptır. Ayrıca **Galen, İbnü'r-Râvendî, Yahyâ en-Nahvî, Ebû Bekir er-Râzî** gibi önemli isimlere reddiyeler yazmış, bunların çoğu

kaybolmuştur. **Farâbî**'nin kaç kitap yazdığı, bunların kaçının kayıp, kaçının mevcut olduğu konusu belirsizdir. Kaynaklar onun yazdığı kitap sayısını 60 ila 200 arasında verir. **İbn el-Kıftî**'nin **Tarihü'l-Hükemâ** ve **İbn Ebi Eseybiye**'nin **Uyunü'l-Enbâ** adlı eserlerindeki listelere bakılırsa **Fârâbî**'nin felsefenin çeşitli alanlarıyla ve mantıkla ilgili 60 kitabı, 25 de risalesi vardır. Ayrıca 11 metafizik, yedişer ahlak ve siyaset, 17 tane müzik, tıp ve sosyoloji, 11 de yorum kitabı kaleme almıştır. Bunların büyük bölümü bugün kayıptır. Kayıp durumda olduğu netleşmiş eserleri şöyledir:

-et-Tâlimü's-Sâni: İslam medeniyetinde eski Yunanca'dan çevrilmiş bilimsel kitapların özeti şeklinde ansiklopedik bir eserdir. **Farâbî**'nin, ilk felsefe kitabı olarak nitelenen bu eseri, Sâmânoğulları hükümdarlarından **Ebu'l Kâsım Nuh İbn Mansur İbn Nuh'un** (964 - 997) isteği üzerine yazdığı iddiası varsa da, ikisinin yaşadığı yıllar itibarıyla karşılaşması olanaksızdır. Bu eserin bir süre İsfahan'da Şivan-al Hikme Kütüphanesi'nde durduğu, bir yangında kütüphane ile birlikte yandığı iddia edilmiştir. Bu noktadaki bir ilginç iddia da, yangından önce **İbn-i Sinâ**'nın bu eseri kütüphaneden aldığı ve felsefe ile ilgili temel bilgilerini ondan edindiği yönündedir. Ancak bunlar iddia düzeyinden öteye geçememiştir. Yanan kütüphanenin İsfahan'da değil, Buhara'da olduğu iddiası güçlüdür.

-Şerhü Kitâbü'l-Ahlâk: **Aristo**'nun **Ahlak Kitabı**'na yazdığı ünlü şerhtir.

-Kitâbü'n fi'l-Akl: Akıl hakkında bir eserdir. Asıl ve geniş hali kayıptır, bugüne gelense eserin özetidir.

-Kitâbu'l-Musika'l-Kebîr: Bu önemli eser, müzik tarihinde hem teorisyen, hem besteci ve icracı olarak önemli yer tutan **Farâbî**'nin müzik kurallarıyla ve o döneme kadar Doğu'da gelmiş müzisyenlerle ilgili değerli bir çalışmasıdır. Batı'da ve Doğu'da insanlık tarihi boyunca müzik teorisi ve müzik felsefesi hakkında yazılmış en önemli kitaplardan biri sayılır. Avrupa'da

müzik teorilerine temel oluşturmuştur. Eski Yunan müzisyenlerinin yazdığı bazı müzik eserleri de bu kitapta şerhedilmiş, onların eksik teorik bilgileri de tamamlanıp düzeltilmiştir. İkinci cildi kayıptır. İlk cildi İspanya'da Madrid Kütüphanesi'ndedir ve bu yazmadan İngilizce, Fransızca, Almanca gibi dillerde baskısı yapılmıştır.

-el-Medhal İle'l-Sanaa el-Musiki: Bu eserin, günümüzde İstanbul'da mevcut bulunan **el-Medhâlü fi'l-Mûsikî(Müzik Bilimine Giriş)** adlı kitabı olup olmadığı netleşmemiştir.

-Risâle fî Zuhûri'l-Felsefe: Fârâbî'nin bu kitapta İslam ve Yunan felsefelerinin bağlantılarını, kendisinin Yunan felsefesiyle ilgisini de işlediği düşünülüyor. Eserin birkaç sayfası, **İbn Ebî Usaybia'nın Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etıbbâ** adlı eserinin içinde alıntı biçiminde bugüne ulaşmıştır.

-Değişen Varlıklar Üzerine: Varetme ve yaratma üzerine bir eserdir.

-Kitâb fî İhsâ'ul İka ve'l-İkaat: Müzik ve melodiyle ilgilidir.

-Sanaate fi'l-Musiki.

-Mebadi el-Mevcûdât.

-Kitâb el-Sema el-Tabi'i.

-Kitâb el-Mille: Milletler ve özellikleri hakkındadır.

-el-Nücûm.

-Kitâb fî el-Cevher.

-Kitâb Şerâ'it el-Burhan.

-Kelam fî el-Hayyiz ve el-Mikdâr.

-Kitâb el-Kinâye.

-Nikomakhos'a Etik Şerhi: Aristo'nun, oğluna hitaben ahlak ve etik öğütleri verdiği Nikomakhos'a Etik adlı eserine yazdığı önemli bir şerhtir.

-Kitâb fî el-Hitâbe.

-el-Cedel: Tartışma kuralları ve tartışma öyküleri üzerinedir.

-el-Mecisti Şerhi: Fârâbî, Batlamyus'un el-Mecisti (Almagest) adlı kitabına önemli bir şerh yazmış ama o da bugüne gelememiştir.

(Hilmi Ziya Ülken, Türk Tefekkürü Tarihi, s. 111-112, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007. Necip Taylan, Anahatlarıyla İslam Felsefesi: Kaynakları-Temsilcileri-Tesirleri, s. 165-194, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1983. Macit Fahri, İslam Ahlak Teorileri, trc. Muammer İskenderoğlu-Atilla Arkan, s. 21, 115-116, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2004. Macit Fahri, İslam Felsefesi Tarihi, trc. Kasım Turhan, s. 123-140, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1998. Fârâbî, İhsâ'ül-Ulûm-İlimlerin Sayımı, s. 29, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990. Yaşar Aydınlı, Fârâbî, muhtelif sayfalar, İSAM Yayınları, İstanbul, Kasım 2008. Yaşar Aydınlı, Fârâbî'de Tanrı-İnsan İlişkisi, muhtelif sayfalar, İz Yayıncılık, İstanbul 2000. Şenol Korkut, Fârâbî'de Siyaset ve Ahlâk, İslâmiyât, s. 43-58, C.6, Sayı 1, Ocak-Mart 2003. Hikmet Yaman, Mişkât-ı Nübüvvetten Hikmetin Beş Sütununa: İslam Felsefe Tarihinin Mâhiyeti ve Dinî Muhtevası Üzerine, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 210, Sayı 51/1, 2010. Hüseyin Gazi Topdemir, Fârâbî-Doğu Bilgeliğinin Kapısı, s. 17-39, Say Yayınları, İstanbul, 2010).

KAŞGARLI MAHMUD VE KAYIP KİTAPLARI

Türk dilinin tarihteki en büyük isimlerinden **Kaşgarlı Mahmud'un** biri kayıp iki eseri biliniyor ancak, yaşadığı çağın bilim adamı olma gerekleri göz önüne alındığında, çok sayıda kitap yazdığını düşünmek doğru hatta zorunludur; dolayısıyla bilinmeyen ve kayıp başka eserlerinin de olduğunu varsaymak kaçınılmazdır. Doğum ve ölüm tarihleri net bilinmiyor. Bazı kaynaklar onun Kaşgar'a yakın Barsgan bucağından ve 'Emirler-Hamirler' diye bilinen Karahanlı beylerinden olduğunu bildirirken,

dedesinin **Batı Karahan Hakanı Buğrahan Muhammet Yağan Tekin**, babasının ise şehzade **Hüseyin Emir Tekin** olduğunu savunanlar da vardır. Kendisini 'Kaşgarlı' olarak göstermesinin nedeni, Karahanlılara başkentlik yapan bu şehrin o dönemdeki önemiyle açıklanır.

Kaşgarlı Mahmud, Türk dilinin en önemli eseri sayılan ve 20. yüzyılın başlarına dek kayıp durumda kalan **Dîvânu Lûgâti't-Türk**'ün yazarı olmakla kalmaz, bugün de Türk yazın tarihindeki kayıp kitapların şahı sayılabilecek **Kitâbu Cevâhirü'n-Nahv fi Lügâti't-Türk**'ün de yazarıdır. **Kaşgarlı Mahmud** bu kayıp kitabından ve kısaca içeriğinden **Dîvânu Lûgâti't-Türk**'te sözeder. Bu iki eser onu Türk dili tarihinin en büyüklerinden biri haline getirmeye yetmiştir. 1072-1074 yılları arasında Türk boyları arasında gezerek topladığı bilgiler, kavramlar ve sözcüklerle yazdığı **Dîvânu Lûgâti't-Türk** dönemin etkin Türk lehçesi Hakaniye veya Karahanlı Türkçesiyle yazıldığına göre **Kitâbu Cevâhirü'n-Nahv fi Lügâti't-Türk**'ün de aynı lehçeyle yazıldığı kesin gibidir. Bu eserin Türkçe'nin gramer kurallarını ortaya koyduğu dışında içeriğine ilişkin kesin bilgi yoktur. Araplara Türkçe öğretmek amacının dışında, Türkçe'nin Arapça'dan daha üstün olduğunu kanıtlamaya yönelik de yazıldığı bilinen **Dîvânu Lûgâti't-Türk**'ü öteki kitabından sonra ve ileri yaşlardayken yazdığı göz önüne alındığında, onun 1100'lü yıllara ulaşmadan vefat ettiği varsayılabilir. **Kaşgarlı**'nın bu eserini Bağdat'ta devrin Abbâsî Halifesi **Muktedir Billah**'a sunduğu dikkate alınırsa, araştırma verilerini alıp Bağdat'a götürdüğü ve kitabını orada yazdığı düşüncesi akla yatkındır. **Dîvânu Lûgâti't-Türk**'te hayatı ve kimliği hakkında hemen hiç bilgi vermemesi, bazı araştırmacıları, onun kendi biyografisini kayıp **Kitâbu Cevâhirü'n-Nahv fi Lügâti't-Türk**'te daha önceden yazmış olduğu düşüncesine götürmüştür.

O güne değin adı efsane gibi dilden dile dolaşan ve kayıp durumda olduğu bilinen **Dîvânu Lûgâti't-Türk**, Diyarbekirli **Ali**

Emirî Efendi tarafından 1914'te ortaya çıkartılmıştır. Eski **Maliye Nazırı Nazif Paşa**'nın akrabası olan bir hanım kitabı **Sahaf Burhan Efendi**'ye getirip 30 altın liraya satmasını istemiş, sahaf kitabı Maarif Nezareti'ne götürmüş ancak bakanlıktakiler bu paraya değmez diye kitabı almamışlar, ardından kitabı tesadüfen **Ali Emirî** görmüş, sahafın kârını da ekleyip istediği 33 altın lirayı bir arkadaşından borç alarak tamamlamış ve kitabı satın almıştır. Kaybolur korkusuyla kitabı kimseye göstermeyen **Emirî**, en sonunda **Sadrazam Talat Paşa**'nın kendisini ziyaret edip ricada bulunmasıyla bastırılmasına razı olmuştur.

Yüzlerce yıl boyunca kaybolduğu sanılan **Dîvânu Lûgâti't-Türk**'ün bulunması Türk dünyasında büyük sevinç ve heyecana yol açmış, Türkçe'nin değişik lehçelerinin konuşulduğu Türk illerinin aydınları bu muhteşem eseri kendi dillerine çevirmek için kolları hemen sıvamışlardır. İşte bu girişim, ne kadar üzüntü ve ibret vericidir ki, **Dîvânu Lûgâti't-Türk**'ü uğrunda en çok insanın öldüğü kitaplardan biri haline getirmiştir. Eseri kendi dillerine çevirmek isteyen veya çeviren birçok Türk aydını Rusya(SSCB) ve Çin tarafından öldürülmüştür. 1937'de Azeri **Halid Said Hocayev** ve yardımcıları, aynı yıl ünlü Uygur Şairi **Kutluk Şevki** ile eğitimci **Muhammed Ali** ve yardımcıları, kitabı dillerine çevirmeyi bu kez 1944 yılında deneyen Uygurların ünlü bilgini **İsmail Damollam**, 1954'de yine Uygur şair ve tarihçi **Ahmet Ziyaî** sırf kendi tarihlerinin bu eşi bulunmaz kitabını halklarına okutmak istedikleri için komünist rejimlerce öldürülmüştür. Bu eseri kendi dillerine çevirme uğruna canlarını verenler bunlarla sınırlı değil. Uygurlar bu kez kitabı 1960-63 yıllarında çevirmeyi denemiş, bu işle ilgilenen Çin İlimler Akademisi Şincang Bölümü Müdür Yardımcısı Uygur **Sayrami** çok sayıda yardımcısıyla birlikte komünistlerce katledilmiştir. Uygurlar uğruna onca can verdikleri bu kitabı dillerine kazandırmak için yine ölümü göze almış, sonunda 1981-84 arasında 12 kişilik bir kurul kitabı çevirip Urumçi'de yayınlamıştır. **Kaşgarlı**'nın dünya tarihinin ilk müstakil dil bilgisi kitaplarından biri sayılan kayıp

hazinesi **Kitâbu Cevâhirü'n-Nahv fî Lügâti't-Türk**'ü bulmak için 2007 yılında Türkiye'de bir kampanya başlatılmış, Avrasya Yazarlar Birliği bu kitabı bulana bin altın ödül ortaya koymuştur. *(Kâşgarlı Mahmud, Divanü Lûgati't-Türk, Besim Atalay Önsözü, C. 1, s. V-XXXVI, Türk Dil Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2006. Zeynep Korkmaz, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. 1, s. 254-260, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995. Nebi Özdemir, Divânü Lugâti't-Türk'ün Uluslararası İlişkiler Boyutu, 2. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri-Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi, s. 573-600, 28-30 Mayıs 2008, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009. Mehmet Ölmez, Kaşgarlı Mahmud'un Kabri ve Yurdu, Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi, s. 207-240, Sayı 14, 2004).*

SELÇUKLU SULTANLARININ ÂLİMLERİ, ŞAİRLERİ VE KAYIPLARI

Selçuklu Sultanı Alparslan dönemi şair ve bilginlerinden **Reis-i Şehid Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan b. Ali Ebî Tayyib-i Bâherzî** (ö. 1074) Arapça ve Farsça iki divanından **Farsça Divan'ı** kayıptır. **Alparslan** ve **Nizâmülmülk**'ün meddahlığını da yapan saray şairi **Ebu'l-Hasan Dehistânî**'nin (d. 1001) de **Dîvân**'ı kayıp. **Sultan Alparslan** ve **Melikşah**'ın saray şairliğini yapan çok sayıda şairin divanları ve diğer tüm eserleri kaybolmuş, bugüne ancak birkaç şiirleri veya mısraları ulaşabilmiştir. Bunlar arasında **Abdurrahman İyâzî-i Serahsî, Şeref-üz-Zaman Ebu'l-Mehâsin Zeynuddîn Ebû Bekr Ca'fer b. İsmâil Ezrakî-i Herevî, Melik İmâd Zevzenî-i Rüdbarî, Abdülhamid Ebherî-i Gaznevî, Ebu'l-Meâli Nahhâs-ı Isfehânî**(ö. 1123), **Emîrü'ş-Şuarâ Hace Abdul-Melik Burhânî-i Nişâbûrî**(1018-1072) gibi önemli şairler vardır. *(Ali Alparslan, Edebiyatta Alparslan, Türkiyat Mecmuası, s. 113-124, C. 17, 1972. Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s. 21-26, Ötüken Yayınları, 10. Baskı, İstanbul-2009).*

Selçuklu döneminin önemli kitaplarından **Risale-i Melikşâhî** de kayıptır. Kitabın yazarı **Hamdullah Kazvinî**'nin devlette bir tür maliye bakanlığı da yapması, Selçukluların mali yapısı ve vergi gelirleriyle ilgili bu eserin önemini arttırmaktadır. Bu eserde, Büyük Selçukluların eyaletlerden gelen vergilerden elde ettiği yıllık kazancın 21 bin 500 tümen (215 milyon) altın dinar olduğunun belirtildiği, oradan yapılan alıntılardan anlaşılmaktadır. Önemle belirtelim ki bu rakam günümüz ölçülerine göre bile müthiştir. *(Esra Türkoğlu, Büyük Selçuklu Devlet Adamı Müstevfi Mecdü'l-Mülk- Hayatı ve Faaliyetleri, s. 85, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005).*

Sultan Sencer devrinin filozof, âlim ve kadılarından, Tahran yakınlarındaki Sâve şehrinde doğan (1073?-1145?) **Ömer b. Sehlan Sâvî**'nin **Risaletü's-Senceriyye fi'l-Kâ'inâti'l-Unsuriyye**'si de bugün elimizde olmayan eserlerden biri. Daha çok **İbn Sinâ**'nın eserlerini yorumladığı kitaplar yazan **Sâvî**'nin bu eserinin de **İbn Sinâ**'ya ait **eş-Şifâ**'nın 'tabiat' bölümündeki kapalı ifadelerin yorumlanması amacıyla yazıldığı kaydedilmiştir. **Sâvî**'nin çok sayıda kitap yazdığı fakat Sâve'deki evinde çıkan bir yangında büyük bölümünün yok olduğu biliniyor. Adı bilinen kayıp eserlerinden bazıları: **Şehristânî**'nin **en-Necât** adlı eserinde sorduğu bazı sorulara yanıtlar verdiği kitabı **Cevâb Ale'ş-Şehristânî**. Evinin yanması sırasında yok olan eserlerinden dördü **Risâletü't-Tavtı'e, Kitâb fi'l-Hisâb, Risâle-i Musâra'ati'l-Musâra'a, Telhîs** adlarını taşır. *(Esra Türkoğlu, Büyük Selçuklu Devlet Adamı Müstevfî Mecdü'l-Mülk- Hayatı ve Faaliyetleri, s. 9, 87, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005. Ahmet Kayacık, Savî ve el-Besair Adlı Mantık Eseri Üzerine Bir inceleme, Felsefe Dünyası dergisi, s. 42-54, Sayı 39, Ankara 2004).*

Selçuklu tarihine ilişkin özgün bilgiler verdiği bilinen bir kayıp tarih kitabından sözedelim: Suriye'nin orta kesimlerine kısa bir süre egemen olan Münkizî ailesine mensup **Müeyyidüddevle Ebu'l-Muzaffer Usâme b. Mürşid**'in(1095-1188) yazdığı ve ka-

yıp durumdaki **Kitâbü'l-İtibar**'dan yapılan alıntılardan onun içeriği hakkında bilgi sahibi oluyoruz. **Halep Selçuklu Meliki Rıdvan**'ın atabeyi ve babalığı **Cenahüddevle Hüseyin**'in, kendisine **Tutuş** tarafından ikta olarak verilen Humus'ta Selçuklu'ya bağlı bir atabeylik kurduğu fakat 1 Mayıs 1108'de bir Cuma günü namaz sırasında, sûfî kılığına girmiş üç Alamut fedaisi tarafından hançerlenip öldürüldüğü, başsız kalan halkın Haçlı işgalinden korkup **Şam Selçuklu Meliki Dukak**'tan yardım istediği, onun da gelip şehri kendisine bağladığı, **Musul Emiri Şerefüddevle Müslim**'in, **Türkiye Selçuklu Hükümdarı Şüleyman Şah**'la yaptığı savaşta yaralanıp ölmeden hemen önce **Halep Kumandanı** Salim b. **Mâmik'e; "Halep'i Sultan Melikşah'tan başkasına sakın teslim etme"** dediği, onun da ısrarla şehri Sultan'a sunduğu, **Melikşah**'ın buna **karşılık** ona Caber kalesini verdiği gibi bilgiler bu **kayıp eserde yer alır.** *(Ali Sevim, Munkizi Müelliflerinin Selçuklularla Ilgili Kayıtları, Makaleler-3, s. 415-423, Berikan Yayınevi, Ankara, 2005).*

İtil Bulgarları ve onların kurduğu Bulgar Hanlığı'nın Karahanlılardan önce Müslüman olduğunu ve tarihteki ilk Müslüman Türk devleti sayılması gerektiğini savunan araştırmalar vardır. **İşte** bu devletin bir şehri olan Bulgar'ın kadılığını da yapan **Numan b. Yakub el-Bulgarî**'nin(ö. 1164) **Târîhu'l-Bulgar** adlı hacimli bir eserinden sözedilir. Birçok tarihçi bu eserden alıntılar yapmıştır ancak bu önemli kitap bugün kayıplar arasındadır. *(Janos Eckmann,* Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, *Haz. Osman Fikri Sertkaya, s. 4, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996).*

GENCELİ NİZÂMÎ'NİN KAYIP DÎVÂN'I

Türk şirinin büyük ismi **Genceli Nizâmî**'nin **Dîvân**'ı kayıptır. Tam adı **Ebû Muhammed Cemâlüddîn İlyâs b. Yûsuf b. Zekî Müeyyed**'dir. Gence'de doğduğu kesindir ama doğum ve ölüm tarihleri tartışmalıdır; 1140-1145 yılları arasında doğduğu,

1214'te öldüğü tahminleri yapılmıştır. Farsça, Arapça, Pehlevice, Süryanice, Ermenice, İbranice, Gürcüce dillerini çok iyi öğrenmiştir. Birçok hükümdara övgü şiiri yazmış ama hiçbir zaman bir saraya kapılanmamıştır. Yazdığı şiir türlerinin hemen hepsinde zirveye çıkmıştır. Fars edebiyatında hamse türünün kurucusu sayılır. Şahname türünü zirveye taşımış, manzum aşk öykülerinin en büyük üstadı kabul edilmiştir. Şiire en parlak çağlarından birini yaşatmış, haklı olarak Fars edebiyatının dâhîsi ünvanını almıştır. Türk ve Fars şiirinde **Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, Sâdî'i Şirâzî, Fuzûlî, Hâfız-ı Şirâzî, Molla Câmî, Emir Hüsrev-i Dıhlevî** gibi büyük isimlerin de aralarında bulunduğu birçok şaire örnek olmuştur. Doğu edebiyatının en önemli anonim öykülerinden **Leyla ve Mecnun**'u ilk kez geniş bir eser olarak o ortaya koymuştur. Kayıp **Dîvân**'ında kaside, gazel, terkibibend, terciibend, rubai ve kıtaların oluşturduğu 20 bin beyit vardır. *(Nazir Akalın, Nizami-yi Gencevi'nin Hayatı Edebi Şahsiyeti ve Eserleri, Bilig Dergisi, s. 67-91, Sayı 7, Ankara, 1998).*

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'le ilgili **Ali b. Ebu'l-Ferec el-Basrî**'nin yazdığı **Sîretü'l-Melik Tuğrul Beg es-Selçukî, Sultan Sencer**'in emriyle onun özel doktoru **Ali b. Mehmed Kayinî**'nin yazdığı **Mefâhirü'l-Etrâk, Sultan Sencer**'in saray şairlerinden **Mu'izzî**'nin yazdığı manzum **Sancarnâme, Sadreddin el-Hüseynî**'nin kaleme aldığı **Zübdetü't-Tevârih** kayıptır. **Selçuklular** döneminin kayıp kitaplarından biri de, kesin olmamakla birlikte 1236'dan sonra öldüğü sanılan **Şemseddin Muhammed b. Kays**'ın yazdığı ve Harzemşahlar devletinin son sultanı **Celaleddin Harzemşah**'a sunduğu **Tıbyânü'l-Lugati't-Türkî Alâ Lisânü'l-Kanklı** adlı Türkçe sözlük ve dilbilgisi eseridir. *(Yusuf Akçay, Doğuda ve Batıda Sözlükçülüğün Gelişimi ve Osmanlı Dönemi Sözlük Metinlerine Genel Bir Bakış, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, s. 291, Sayı 4, Yaz-2011).*

KAYIP BİRKAÇ ŞAHNÂME VE VEKÂYİNÂME

Anadolu Selçukluları ve beyliklere ilişkin kayıp birkaç şahnâmeden (şehnâme) ve manzum vekâyinâmeden de sözedelim. Şair ve yazarlar hem kapılandıkları sultanları ve soylarını ululamak, hem de geçmişteki kahramanları anlatmak için eserler yazmaya başlamış, özellikle **Firdevsî**'nin ünlü eserinden sonra bu tür kitaplar 'şahnâme-şehnâme' diye adlandırılmış ve yazın türü olarak yerleşmiştir. Fars kültürü etkisindeki Selçuklularda da bu tür yaygındır. Onlardan Karamanlılara ve Osmanlılara da geçmiştir. İşte birkaçı ve kayıp olanları: **Emir Ahmed Kaanî-i Tûsî** tarafından **Anadolu Selçuklu Sultanı 1. Alâeddin Keykubat**'ın(1220-1237) emriyle yazılan, **Firdevsî**'nin **Şehnâmesi**'ne benzediği bildirilen manzum içerikli **Selcûknâme(Selçuklular Şahnâmesi)** henüz bulunamamıştır. 300 bin beyitten ve 30 ciltten oluşan bu Farsça dev eseri **Tûsî** 40 yılda yazmıştır. Bu hacimli eserde peygamber kıssaları, İran tarihi, başka tarihlerden muhtelif olaylar aktarılmış, ardından Gazneliler, Büyük Selçuklular ve nihayet Anadolu Selçukluları genişçe işlenmiştir. **Tûsî** bu eseri yazmaya Anadolu'ya gelmeden çok önce başlamıştır. Bazı parçaları **İbn Bîbî**'nin el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye adlı eserinde yer aldığından, bu eserin **İbn Bîbî**'ye maledildiği de olur. Özellikle Anadolu Selçukluları tarihine ilişkin çok zengin ve önemli bilgiler içerdiği bildirilir. Diğer bir kayıp Selcûknâme (Selçuklular Şahnâmesi) de, **Hoca(Hâce) Dehhânî**'nin Sultan 3. Alâeddin Keykubat zamanında yazdığı 20 bin beyitlik eseri. Dehhânî'nin, 1355'te Karaman tahtına oturan **Alâeddin Bey**'in emriyle bir **Karaman Şehnâmesi** yazmaya başladığı ancak 600 beyit yazdıktan sonra ölünce bunun yarım kaldığı bildirilir; sözkonusu 600 beyitlik bölüm de kayıptır. **Ünsî** (ö. 1313'ten sonra) tarafından yazılan **Şehnâme-i Selçuk**'un bugün mevcut olup olmadığı kesin değildir. Çünkü eserin aslı kayıptır ve günümüze 1748'de Ilgın'da **Hafiz Hasan**

Efendi tarafından istinsah edilen bir nüsha gelmiş, fakat bu nüshanın Farsçasının çok bozuk ve vezinsiz olması, eserin **Ünsî**'den çevrilmiş olup olmadığı konusunda şüphe uyandırmıştır. **Hâce Selman** tarafından 1300'lü yılların ortalarında yazılan, Aydınoğulları tarihini ve **Aydınoğlu Umur Bey**'in(1334-1348) savaşlarını içeren Türkçe olduğu sanılan manzum **Umur Bey Vekâyinâmesi** de kayıptır. Kayıp manzum vekayinamelerden biri de, **Karamanoğlu Alaaddin Bey**'in emriyle **Yarcânî** tarafından Farsça yazılan **Karamannâme (Karaman Şahnâmesi)**. **Mevlana Celâleddin Rûmî**'nin oğlu **Sultan** Veled'in (1226-1312) Farsça yazdığı **Şehnâme-i Selçuk** olduğu bildirilir ancak bu eser kayıptır. Memleketinde uzun yıllar kadılık yapan ve yazdığı tarih kitaplarıyla bilinen **Niğdeli Kadı Ahmed Nigedî** (1286-1333), Selçuklu tarihini ve hanedanı anlattığı **Selçuknâme** adlı bir eser yazmıştır; **Niğdeli Emîr Şemseddin Dündar Beg b. Hamza-yi Nikîdî**'ye ithaf ettiği bu önemli eser bugün kayıptır. **Timur**'un torunu ve büyük bir bilim adamı olan **Uluğ Bey** (1394-1449) tarafından yazıldığı bildirilen(bazı kaynaklar bu eserin ona ait olmadığını savunur) ve **Cengiz Han**'ın ardından Moğol İmparatorluğu'nun bölünmesinden sonra kurulan devletlerin anlatıldığı Farsça **Târih-i Ulus-u Erbaa(Dört Ulus Tarihi)** günümüzde kayıptır. *(Mehmet Şeker, Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı, s. 21, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006. İsmail Çiftçioğlu, Karamanlı Dönemi Şehname Yazarları ve Eserleri Üzerine, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, s. 56-65, Sayı 2, C. 4, 2002. Ahmet Akşit, Niğde Şehriyle İlgili Tarihi Kaynaklar: Akmedrese Vakfiyyesi, TÜBAR Dergisi, s. 21-28, Sayı 26, Güz-2009).*

Tarihçi **Mecdüddin Adnan** (12. yüzyıl?) tarafından **Karahanlı Sultanı İbrahim Tamgaç Han** için yazılan **Târih-i Türkistan** adlı önemli eser kayıptır; bundan birçok alıntı yapılmıştır. Kitabın bir dönem İstanbul'da olduğu, **Kâtip Çelebi** tarafından bizzat görüldüğü, Osmanlı tarihçisi **Müneccimbaşı**'nın yazdığı

Câmiü'd-Düvel'de bu eserin geniş bir şekilde kaynak olarak kullanıldığı kayıtlarda geçer. *(Osman Turan, Seluklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s. 24-25, Ötüken yayınevi, İstanbul, 2008).*

Selçuklu ve İslam tarihi için önemli bir eser **Mehmet b. Arslan el-Harizmî**(ö. 1172) tarafından yazılan kayıp **Târihu'l-Harizm**'in 80 cilt olduğu söylenir. Dokuzuncu yüzyılda yaşayan Fars kökenli **Rustah el-Hemedânî**'nin Türk tarihini anlattığı **Kitâb el-Alak en-Nefîse** adlı eserinin baştan Hazarlar konusuna kadarki önemli bölümü kayıptır. *(Ahmet Turan Yüksel, İlk Müslüman-Türk Devletlerinin Siyasî, Kültürel ve Medeniyet Tarihi Üzerine, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 67-100, Sayı 11, 2001).*

Kirman tarihini anlatan **İkdü'l Ulâ Li'l-Mevkıfi'l-A'lâ** adında bir kitap yazan Kirmanlı tarihçi **Efdaleddin Ebû Hamid Ahmed b. Hamid Kirmânî**, önce bu isimle **Kubânân Emiri Melik Dinar** için yazdığı esere 1188 yılında eklemeler yapıp, Kirman Selçuklularının yıkılışına kadar getirmiştir ve adını **Bedâyiü'l-Ezmân fî Vekâyi-i Kirmân** olarak değiştirmiştir. Bu eser günümüzde kayıptır. Değişik tarih kitaplarının bundan yaptığı birtakım alıntılar derlenerek Tahran'da yayınlanmıştır. **İbnü'l-Ezrak el-Fârikî** (ö. 1180) ise Artuklu ve Diyarbakır tarihine ilişkin 1164 yılında Arapça olarak üç ciltlik **Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid** adında önemli bir eser kaleme almıştır. Kitabın ilk iki cildi bugün elde değildir; eldeki son cildin de başı ve sonundan bazı sayfalar eksiktir. Bazı araştırmacılar, üzerinde yazar adı bulunmayan fakat büyük bölümünün bu eserden alındığı anlaşılan British Museum'daki bir yazmanın **İbnü'l-Ezrak**'ın sözkonusu eseri olduğunu iddia eder. *(Ercan Gümüş, İbnü'l-Ezrak ve Eseri Meyyafârikîn ve Âmid Tarihi Üzerine Türkiye'de Yapılan Çalışmalar Işığında Bir Değerlendirme, Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, s. 3-13, Sayı 7, Nisan 2012).*

KAYIP DANİŞMENDNÂME VE BATTALNÂME

Anadolu'nun Türkleşmesinde büyük emeği bulunan **Melik Danişmend Gazi**'nin 11. yüzyıldaki savaşları ve fetihlerini anlatan **Danişmendnâme**'nin önce sözlü hikâye parçaları biçiminde gâziler ve halk arasında ortaya çıktığı sanılıyor. Bu destan ilk olarak, **Anadolu Selçuklu Sultanı 2. İzzettin Keykâvus**'un emriyle 1244-45 yıllarında **Mevlana İbn-i Alâ** tarafından parçalı öyküleri yazıya geçirilip kitap haline getirilmesiyle bütünlük kazanmış ve ortaya çıkmıştır. Ancak destanın en orijinal halini yansıtan bu eser bugün kayıptır. **Danişmendnâme** daha sonra Tokat Kalesi dizdârı(bekçibaşı) **Arif Ali** tarafından (farklı tarihler olmakla birlikte 1421-1451 arasında) manzum ve mensur olarak yeniden yazılmıştır. **Arif Ali**'nin eseri de kayıptır ancak günümüze gelen Danişmendnâme nüshaları **Arif Ali**'nin yazımına dayanır. Bu dönemin bir diğer kayıp kitabı da yazarı bilinmeyen **Şeyh San'an Hikâyesi**'dir; bu öykü daha sonra sözlü kültürden aktarılarak başkaları tarafından yazılmıştır. Aynı şekilde **Danişmendnâme**'den çok daha önce ortaya çıkıp ardından kaleme alınan **Battalnâme**'nin de ilk yazılı hali kayıptır ve kimin yazdığı bilinmiyor. Yine bu yıllara yakın bir dönemde yaşadığı sanılan **Yunus Emre**'nin bin şiirinin **Molla Kasım** tarafından ırmağa atılıp yok edildiği anlatılagelmiştir ama ciddi bazı araştırmacılar arasında bu olayın gerçekleşip gerçekleşmediği konusu tartışmalıdır. Eğer iddia doğruysa **Yunus**'un bugüne ulaşan 300 civarında şiirinin üç katından fazlası kayıp demektir. *(Fuad Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, s. 335, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1980.Mehmet Surur Çelepi, Danişmend-Name'de Rüyaların İşlevleri, Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literatüre and History of Turkish or Turkic, s. 263-280, Sayı 5/1, 2010).*

Horasanlı Türk şair **Hoca Dehhani**'nin 20 beyitlik büyük bir **Selçuknâme**'si kayıptır. Hakkında bilgi çok azdır; 13. yüzyılda yaşadığına ilişkin işaretler vardır. Şiirlerini çoğunlukla dindışı

konularda (doğa, aşk, kadın) yazmıştır. Bir süre sonra Anadolu Selçuklu Devleti'nin elindeki Konya'ya yerleşmiştir. Günümüze yalnız altı gazel ve bir kasideden ibaret birkaç şiiri ulaşmıştır. **Mantıkü't-Tayr, Hurşidnâme, Bahrü'l-Hakayık** gibi eserlerde, Hoca Dehhanî'nin adının Türk mesnevicileriyle birlikte sayılması, onun ayrıca bugün kayıp bir mesnevisinin bulunduğu olasılığını güçlendirmektedir. Adı bilinen tek kayıp eseri, Farsça 20 bin beyit hacminde yazıp Anadolu Selçuklu Sultanı'na sunduğu **Selçuklu Şehnâmesi** de denen **Selçuknâme**'dir. *(Fuad Köprülü, Anadolu Selçuklular Tarihinin Yerli Kaynakları, Belleten Mecmuası, s. 379-458, Sayı 27, c VII, 1943. Vasfı Mahir Kocatürk, Türk Edebiyatı Tarihi, s. 170, Edebiyat Yayınevi, Ankara, 1970).*

DİVRİĞİLİ FAHREDDİN'İN KAYIP ESERLERİ

Divriği'li bilgin **Fahreddin Divriği**'nin eserlerinin çoğu bugün kayıptır. 1233 yılında Divriği'de doğmuş, 1313'te Kahire'de ölmüştür. Oğuzların Salur/Salgur boyuna mensuptur. İleri yaşlarında gözleri kör olmuştur. Tam adı **Muhammed b. Mustafa b. Zekeriyâ b. Havâce b. Hasan eş-Şulgûrî**'dir. Fıkıh, şiir ve dil alanlarında eserler vermiştir. Dille ilgili olanlar dâhil hemen bütün kitaplarını manzum biçimli yazmıştır. Kahire'de fıkıh dersi vermiş, Gazze'de adli bir kurum olan hisbe teşkilatında çalışmıştır. **Memluk Sultanı el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun**'a hocalık yaptığı söylenir. **Ebû Hayyân el-Endelüsî**'nin de hocasıdır. Mısır'dayken yazdığı Memluk Türkçesinin ilk örneklerinden kabul edilen kasidelerinin hiçbiri günümüze gelmemiştir. Türkçe yazdığı kasideleri Divan edebiyatının ilk örnekleri sayan **Nihat Sami Banarlı** gibi uzmanlar vardır. Bazı eserlerinde **el-Mevlevî** mahlasını kullanması onun **Mevlana Celaleddin Rûmî**'ye tabi olduğu şeklinde yorumlanır ve hatta ikisi arasında geçen bazı menkibeler anlatılır. Bunlardan birine göre; Mevlana, **Fahreddin**'i sertçe tutup sarsarak; *"Adem'le Iblis'in ikisinin de günah işlemesine rağmen Adem'in affedilip rahmet ve mağfirete kavuşmasının, Iblis'in ise recmedilmesinin sebebi nedir?"* diye sormuş,

o ise cevap veremeyerek utanmıştır. **Mevlana** bu sorunun yanıtını; **"İblis şeriklik yapmak istedi"** şeklinde vermiştir. Belirlenebilen dokuz eserinin yalnız üçü eksiksiz olarak bugüne ulaşabilmiştir. Bilinen kayıp eserlerinden **Kasîde fî Kavâ'idi Lisâni't-Türk** (**Ümmehâtü'l-Kelimeteyn**) Arapça yazılmıştır ve Memluk Kıpçakçasının kaside biçiminde yazılmış bir grameri olduğu düşünülüyor. Kayıp Kasîde **fi'l-Arabiyye** (**Kasîde fi'n-Nahv**) yarım kalmıştır. Farsça **Arâ'isü'n-Nefâ'is, Kasîde fi'n-Nücûm, Hz. Muhammed**'i öven ve yalnız 10 beyti bugüne ulaşan **el-Kasîdetü'n-Nebeviyye, Nazmu Muhtasâri'l-Kudûrî** kayıp öteki eserleridir. *(Yusuf Doğan, Fahreddin Divriği'nin Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 9/2, s. 125-135, Sivas, Aralık 2005. Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi-1, s. 193, Enderun kitabevi, İstanbul, 1984. Cevat İzgi, Türk Dil Bilimcisi Mustafaoğlu Mehmet, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, s. 113-134, Sayı 55, 1988).*

YUNUS EMRE'NİN KAYIP KİTABI

Türklerin Anadolu sahasında yetişen en büyük ozanlardan biri, belki birincisi olan **Yunus Emre**'nin kayıp bir kitabından sözedilir. Doğum ve ölüm tarihi kesin değildir; 1200'lü yıllarla 1300'lü yılların başlarında yaşadığı tahmin ediliyor. Bugün eldeki iki eserinden **Risâletü'n-Nushiyye**'nin sonlarında; *"Söze tarih yediyüz yidiyidi/ Yunus canı bu yolda yidiyidi"* beyitiyle tarih düşürmesinden, bu kitabını 1308 yılında bitirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndeki 7912 numaralı yazmada **Yunus Emre**'nin 1320 yılında 82 yaşındayken öldüğü belirtilmektedir. Yazmayı esas alırsak, 1238-1320 arasında yaşadığı ortaya çıkar. Burada birkaç satıra sığmayacak kadar büyük bir ozan ve sûfî olan **Yunus Emre**, Türkçe'nin şiir dili olmasına hayatî önemde etki etmesinin yanısıra, yüzyıllardır hiç azalmaksızın etkisini sürdürmektedir. Sayısız şair onu taklit etmiştir. Türkçe'nin ve tasavvufun en büyük isimlerindendir. Kayıtlarda genellikle onun sadece iki eseri; **Dîvân-ı İlâhiyât**'ı ve **Risâletü'n-**

Nushiyye'si bulunduğu bildirilir ama Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin'in(ö. İstanbul 1788), İslam dünyasında yetişmiş ünlü kişilerin kısa yaşamöykülerini içeren Mecelletü'n-Nisâb adlı eserinde, Yunus'un bir de Mir'âtü'l-Âşıkiyn adlı kitabı bulunduğu bildirilir. Bu eserin, Sivrihisarlı Şeyh Haliloğlu Baba Yusuf (ö. 1511-12) tarafından şerhedildiği bildirilir. Diğer yandan Mir'âtü'l-Âşıkiyn'in, Yunus'un meçhul eserinin değil, sözkonusu şerhin adı olduğu iddiaları da vardır. *(Cemal Anadol, Gönüller Sultanı Yunus Emre, s. 63-64, Kamer Yayınları, İstanbul, 1993. Adnan Erzi, Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar-1, Belleten Dergisi, 14/53, Ankara, 1950. Mustafa Özçelik, Bizim Yunus, muhtelif sayfalar, Eskişehir Valiliği Yayını, Ankara, Nisan 2010).*

Şeyyad İsa, Anadolu Selçuklularının son yıllarına ve Osmanlı'nın kuruluş evresine tanıklık eden yazardır; Salsalnâme adlı eseri kayıptır. Bu eserde nazım ve nesrin karışık kullanıldığı, Hazreti Ali'nin Salsal adında bir devle yaptığı cengi anlattığı bilinmektedir. Şeyyad İsa'nın 13. ve 14. yüzyıllarda Anadolu'da yaşadığı, Mevlana'ya hayran olduğu, bugüne ulaşan mesnevi türünde Ahval-i Kıyamet adlı eserinin bulunduğu bilgisi dışında, hakkında kayda değer bir bilgi yoktur. Köprülü, onun adını Hamza olarak verir. *(Fuad Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, s. 335, Ötüken Yayınları, İstanbul 1981).*

MEMLUK TARİHÇİSİ BAYBARS VE KAYIP KİTAPLARI

Memlukların ünlü tarihçi ve edebiyatçısı Baybarse'l-Mansurî'nin bazı önemli eserleri kayıptır. Doğum tarihi ve yeri net değildir; ölüm tarihi 1325'tir. Memluk devletinde valilikler ve saltanat naibliği yapmış, devletin yarım düzine büyük emirinden biri haline gelmiştir. Moğollara(İlhanlılar) ve Franklara karşı yapılan çeşitli savaşlara bizzat katılmış, ordunun belli bölümlerine komuta etmiştir. Hükümdarlar değiştikçe devlet nezdindeki iti-

barı da değişmiş, hatta ömrünün son yıllarında beş yıl hapis yatmıştır. Tarih kitaplarında modern tarihçiliğin izlerine de rastlanır: Kendi gözlemlerine dayanmayan olayları çeşitli kaynaklardan doğrulatmadıkça eserine almamıştır. Devrindeki kişi merkezli genel tarihçilik anlayışının tersine, olay merkezli bir anlayış getirmiştir. Tefsîrü'l-Kurân, Mevâ'izü'l-Ebrâr ve Sehâvî'nin el-İ'lân Bi't-Tevbîh'inde varlığı haber verilen el-Letâ'if Fî Ahbâri'l-Halâ'if tamamı kayıp üç eseridir. Aslının 11 veya 25 cilt olduğu rivayetleri bulunan Zübdetü'l-Fikre Fî Târîhi'l-Hicre'nin ise günümüze sadece 4, 5, 6 ve 9. ciltleri ulaşmış ve 1998'de Beyrut'ta bu ciltler yayınlanmıştır. İbn Hacer, Kehhâle, Sehâvî ve İbnü'l-İmâd bu eserin 25 cilt olduğunu belirtmişlerdir; bazı kaynaklarda 11 cilt rakamı verilir. Ancak 25 cilt olması akla yakındır. Mevcut dört cilt çeşitli Avrupa kütüphanelerindedir. Yıllara göre düzenlenmiş bu tarih kitabından birçok tarihçi geniş alıntılar yapmıştır. Ölümünden önceki yıla kadar olan olayları içeren eserin son kısımları, özellikle Baybars'ın bizzat gözlemlediği Bahriyye Memlukluleri tarihi önemli bulunuyor. Bu bölümler de kayıptır. Bahriyye Memluklulerini ve diğer bazı önemli olayları, günümüze tamamı ulaşan tek eseri ve dönem tarihi durumundaki et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye Fi'd-Devleti't-Türkiyye'de(nşr. 1987 Kahire) anlatmıştır. *(Samira Kortantamer, Memluk Tarihçiliğine Genel Bir Bakış, Tarih İncelemeleri Dergisi, C. 1, Sayı 1, s. 31-35, 1983. Fatih Yahya Ayaz, Memluk-Ilhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası-Şakhab Savaşı, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 1-32, Sayı 15, 2007).*

ŞEYH SAFİYÜDDİN VE KAYIP ESERİ

Safevi devletine ilham veren Şeyh Safiyüddin Erdebilî'nin bazı eserleri kayıptır. Tam adı Ebü'l-Feth Safiyyüddîn İshâk b. Emîniddîn Cebrâîl b. Sâlih b. Kutbiddîn Ebî Bekr Erdebîlî olan ünlü şeyh, 1252 yılında Erdebil'de doğmuş, 1334'te yine orada ölmüştür. Çeşitli iddialar bulunmakla birlikte Türk olduğu bi-

linmektedir. Onun soyundan gelen Şah İsmail 1501 yılında Safevi Türk devletini kurmuştur. Kendisinin ölümünden sonra oğlu tarafından onun sözlerinden derlenerek yazılan Safvetü's-Safâ adlı esere bakıldığında Şeyh Safiyüddin'in Şii değil Ehli Sünnet olduğu görülmektedir. Türkçe, Arapça, Farsça, Moğolca ve Gilanca biliyordu. Geylan'da Zahidiyye mezhebinin kurucusu Şeyh İbrahim Zahid-i Geylanî'nin yanına gidip onun yanında 25 yıl kalmış, kızıyla da evlenmiştir. Şeyhinin ölümüyle yeniden Güney Azerbaycan'daki Erdebil'e dönen Şeyh Sâfi, kısa sürede ününü ve etkinliğini çevreye yaymış, Erdebil'in manevi hayatına hükmeder hale gelmiştir. Onun müritleri arasında İlhanlı hükümdarları Ebu Said Bahadır Han ve Emir Çoban da vardır. Emir Çoban'ın; "Bizim askerlerimiz mi yoksa sizin müritleriniz mi çoktur?" şeklindeki soruya; "Sizin askerleriniz de bizim müridimizdir" şeklinde yanıt verdiği rivayet edilir. Şeyh Sâfi'nin yalnız Erdebil'de değil Anadolu, Kırım, Horasan, Azerbaycan, Karahıtay, Buhara, Türkmenistan, Türkistan, Gilan, İran, Irak, Suriye, Hicaz, Lübnan, Uygur, Hindistan, Seylan, Rumeli gibi birçok bölgede sayısız mürit kazanmıştır. Kurduğu tarikat ve tekke başlangıçta sünni bir karakterdeyken, torunlarından Şeyh/Şah Cüneyt tarafından Şiileştirilmiştir. Şeyh Sâfi'nin kaç kitap yazdığı bilinmiyor. Şeyh Sâfi Buyruğu, Şeyh Sâfi Vasiyetnamesi gibi ona maledilen kitaplar gerçekte onun ölümünden çok sonra başkaları tarafından yazılmıştır. Şeyh Sâfi'nin bilinen kayıp eseri Kara Mecmua'dır. Garîbî ve Begâî tezkirelerinde böyle bir eserden sözedilir ve bu kitabı Safevî hükümdarlarının saray hazinesinde sakladığı bildirilir. *(Abdülbaki Gölpınarlı, Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik, s. 172-173, 178, Der Yayınevi, İstanbul, 1979. Yusuf Küçükdağ-Bilal Dedeyev, Safevilerin Nesebine Farklı Bir Bakış, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, s. 415-424, Sayı 2/6, Kış 2009. İsmail Erdoğan, Şeyh Safiyüddin erdebili'ye Göre Ruh-Beden İlişkisinde Hayvanî Ruhun Yeri, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 1-16, Sayı 15/1, 2010).*

BÜYÜK TÜRKMEN BİLGİN ZEHEBÎ VE KAYIP 34 KİTABI

Büyük bilgin **Zehebî**, aslen Silvanlı bir Türkmen ailenin çocuğudur; birçok kitabı bugüne ulaşamamıştır. Tam adı **Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz b. Abdullah et-Türkmânî el-Mısrî**'dir; 1274 yılında Şam'da doğmuş, Kahire'de 1348'de ölmüştür. Silvan'da ölen dedesi **Kaymaz**'ın 109 yıl yaşadığı biliniyor. Babası **Şihabüddin Ahmed** kuyumculuk yaptığından **'Zehebî-kuyumcu'** lakabını almış, kendisi de aynı lakapla tanınmıştır. En çok tarih, hadis ve kıraat bilimleriyle ilgilenmiştir. 300 kadar kitap yazdığı bildirilir. Zayıf ve uydurma hadisleri içeren eseri **el-Müstedrek Alâ Müstedreki'l-Hâkim** adlı eserinin önemli bölümü kayıptır; bir bölümü Şam Zâhiriyye Kütüphanesi'ndedir. Tamamı kayıp eserleri ise şöyledir: **et-Telvîhat fi İlmi'l-Kirâat, es-Selâsûn el-Büldaniye, Ehâdîsü's-Sıfât, Cüz'ün fiş-Şefâat, Sifatünnar, Deccâl fi Kitabü Ru'yeti'l Bârî, Kitabu Maba'de'l-Mevt, Devamü'n-Nâr, Meseletü'l-Gıybet, Mes'eletü'l-Vaîd, Mes'eletü'l-İctihad, Mes'eletü Haberi'l-Vâhid,** iki ciltlik **Tahrîm-i Edbârin-Nisâ, el-Hıdâb, Salatüt-Tesbîh, Fezâilu'l-Hac, el-Libâs, el-Vitr, Muhabbetüs-Sâlihîn, Düâü'l-Mekrûb, Zikru'l-Vildan, et-Ta'ziyetü'l-Hasene, el-Beyân An İsmi İbnü Fülân, et-Târihü'l-Mümti, Takyîdü'l-Mühmel, et-Telvîh Bimen Sebeka ve Lehika, Erbaatün-Teâsarû, el-Abâb fi't-Târîh, el-Mürtecel, et-Temessük bi's-Sünen, Fadlü Âyete'l-Kürsî,** 10 cilt hacmindeki **Muhtasar-ü Tarîh-i Dımışk, Muhtasaru Tuhfetü'l Eşraf bi-Ma'rifeti'l-Etrâf.** *(İmam Zehebi, Târihu'l-İslam, C. 1, s. 40-73, Cantaş Yayınları, İstanbul, 1996).*

MENÂKİBÜ'L-KUDSİYYE'NİN KAYIP 11 CİLDİ

Anadolu Selçuklu devletini derinden sarsan Babai isyanının başı **Baba İlyas**'ın torunu **Âşık Paşa**'nın oğlu **Elvan(Ulvan) Çelebi**'nin **Menâkibü'l-Kudsiyye fi Menâsıbi'l-Ünsiyye** adlı önemli

eserinin büyük bölümü kayıptır. 1300'lü yılların başında Kırşehir'de doğduğu ve o çevrede yaşadığı sanılan **Elvan Çelebi** bu eserinde büyük dedesi **Baba İlyas** ve diğer atalarının menkıbelerle karışık hayat hikâyelerini anlatır. Kitap isyanlar ve diğer toplumsal olayların yanısıra Anadolu Selçuklularının son dönemi ve Osmanlı'nın kuruluş yıllarına ışık tutması açısından çok önemlidir. **Oruç Bey, Taşköprüzade, Âli Mustafa Efendi, Âşıkpaşazâde** gibi tarihçilerin eserlerine kaynaklık etmiştir. Bu eserin 1081 beyitlik küçük bir bölümü 1957 yılında bir köylünün Konya Müzesi'ne çuvalla getirdiği kitaplar arasından çıkmıştır; bu bölüm tek kitap şeklinde bulunduktan sonra iki cilt halinde basılmıştır ama **Elvan Çelebi**'nin yazdığı asıl halinin 12 cilt olduğu bilinmektedir; buna göre eserin en az 11 cildi kayıptır.

Zerkeşî, Türk kökenli Mısırlı bir edebiyat ve din bilgini olup, bazı kitapları kayıptır. Tam adı **Ebû Abdullâh Bedruddîn Muhammed b. Abdullâh b. Bahadır b. Abdullah ez-Zerkeşî**'dir; 1344'de Mısır'da doğmuş, 1392'da yine orada ölmüştür. Fıkıh, hadis, tefsir, Arap dili ve edebiyatı gibi alanlarda eserler vermiştir. Kayıp yedi eseri; **Tefsirü'l-Kur'an**, fıkıhla ilgili **el-Ezhiyye fî Ahkâmi'l-Ed'iyye**, **Havaşi er-Ravza li'l-Bulkînî**, *belagat sanatıyla ilgili* **Rebîu'l-Ğezlân**, **Risâle fi't-Taûn**, **Ukûdu'l-Cumân ve Tezyîlu Vefeyâti'l-A'yân** **Libni Hallikân** *ve edebiyatla ilgili* **Mükâtebât**'*tır. (Yasemin Kırtay, Ulûmu'l-Kur'an Kavramının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi, s. 48-51, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008. Vedat Tekin, Zerkeşî'nin el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân'ında Anlama ve Yorum, s. 2-8, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2007).*

İBN DOKMAK'IN KAYIP KİTAPLARI

Memluklu tarihçi **İbn Dokmak**'ın bazı eserleri kayıptır. Tam adı **Sârimüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Aydemir el-Alâî el-Mısrî** olup, 1349 yılında Kahire'de doğmuş, 1407'de yine orada ölmüştür. **Memluk Sultanı el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b.**

Kalavun'un emiri **Tokmak**'ın soyundan gelir, Askerlik mesleğinde yetiştirilmiş ancak o tarihe merak sarmış, 'Mısır Tarihçisi' ünvanını almıştır. 200 cilt tutarında kitap yazdığı kaynaklarda bildirilir ancak biz 20 kitabının adını biliyoruz. Bilinen kayıp veya eksik eserleri şunlardır:

-Nüzhetü'l-Enâm fî Târîhi'l-İslâm: Memluk ağırlıklı İslam tarihidir. Aslı 12 cilt olan eserin; 885 ila 1105 yılları arasını kapsayan ancak 25 yıllık bir bölümü eksik 2. cildinin yazma nüshası İstanbul Millet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. 1310-1313, 1341-1343 ve 1366-1397 yılları arasını kapsayan bazı bölümleri ise Almanya Türingen'deki Gotha Kütüphanesi'ndedir.

-Kitâbü'l-İntisâr li-Vâsıtati İkdi'l-Emsâr: 10 büyük İslam şehrini kültür, bilim, ünlü simalar, tarih, topografya vb. yönleriyle inceleyen 10 ciltlik bu önemli eserin yalnız Kahire ve İskenderiye'yi anlatan 4. ve 5. ciltleri mevcuttur, diğer ciltler kayıptır.

-el-Künûzü'l-Mahfiyye.

-Tercümânü'z-Zamân fî Terâcimi'l-A'yân: 20 cilt olduğu tahmin edilen bu alfabetik düzenlenmiş biyografi kitabının 8, 11, 13 ve 16. ciltleri Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir.

-Ferâ'idü'l-Fevâ'id: Rüyalarla ilgilidir. *(Fatih Yahya Ayaz, Türk Memlukler Döneminin Büyük Emirlerinden Yelboğa el-Ômerî ve Idaredeki Nüfuzu, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s. 81-100, C. 16, Sayı 1, 2007. Yasemin Kaçar, Bahrî memluk Devletinin Eğitim Sistemi ve Medreseler, s. 120, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2006).*

YAHŞİ FAKİH VE OSMANLI'NIN KAYIP İLK TARİHİ

Bilinen ilk Osmanlı tarihi **Menâkıb-ı Âl-i Osman**'ın yazarı olup, kitabı kayıptır. Nerede doğup öldüğü kesin değildir; vefatı

1413'ten sonradır. **Orhan Gazi**'nin imamı **İshak Fakih**'in oğludur. Veriler, **Yahşi Fakih**'in Osmanoğulları'na yakın biri olduğunu gösterir. Edirne fethedildiğinde bir süre orada yaşadığı, şehrin Müslümanlaştırılmasında etkin olduğu sanılıyor. Asıl adı **Derviş Mehmet** olan **Âşıkpaşazâde**, hastalandığı için **Yahşi Fakih**'in Geyve'deki evinde bir süre kalmış, bu sürede onun Osmanlı tarihine ilişkin **Menâkıb-ı Âl-i Osman** (**Yahşi Fakih Menakıbnamesi**) adlı eserini okumuş, bir iddiaya göre notlar alıp 'araklamıştır'. Kitabın **Yıldırım Beyazıt** dönemine kadarki olayları anlattığı bildirilir. Osmanlı tarihine ilişkin yazılmış ilk kitap olduğu varsayılan bu önemli eser bugün kayıptır. Bununla birlikte, **Âşıkpaşazâde**'nin **Tevârih-i Âl-i Osman** adlı eseri büyük oranda bu kitaptan alınan bilgilerle şekillendirilmiştir. Ancak **Âşıkpaşazâde**'nin 10 defter(cilt) hacminde yazdığı bu eserin de günümüzde beşinci ve altıncı defterlerinin önemli bölümü kayıptır. **Yahşi Fakih**'in eserinin **Yıldırım Beyazıt** döneminin sonuna kadar Osmanlı tarihini içerdiği, **Âşıkpaşazâde**'nin verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Yalnız **Âşıkpaşazâde** değil; **Neşrî**, **Rûhî**, **Ahmedî ve Oruç b. Âdil** gibi Osmanlı'nın ilk dönemini yazan tüm tarihçiler eserlerinde **Yahşi Fakih**'in kitabından büyük ölçüde yararlanmıştır. Bazı araştırmacılar, Edirne Kütüphanesi'ndeki **Rûhî Tarih**i'nin gerçekte **Yahşi Fakih**'in kayıp kitabı olduğunu iddia etmiştir. *(Halil İnalcık, Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları 1302-1481, s. 38, 108, 213, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010. Abdülkadir Özcan, Fatih Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s. 55-62, Sayı 14, 2013/1. Halil Erdoğan Cengiz, Yahşi Fakih, Tarih ve Toplum Dergisi, s. 295-297, Sayı 71, 1989. Müzeyyen Mazlum, Osmanlı Kaynaklarına Göre 2. Beyazıt-Cem Mücaelesi ve Osmanlı Devletinin Dış Politikasına Etkileri, s. 2, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006).*

CANDAROĞLU BEYLİĞİNİN ŞEHZADESİ VE KAYIP ESERİ

Hem şair, hem savaşçı, hem bey olan **Candaroğlu Beyliği Şehzadesi Kasım Beg**'in **Dîvân**'ı kayıptır. Ülkesini, tarihinin en geniş sınırlarına ulaştıran **İzzeddin İsfendiyar Bey**, beyliğe kendi adını vermiş ve kendinden sonra devlet 'İsfendiyaroğulları' adıyla anılmaya başlamıştır. Onun oğlu **Kasım Beg**, emrindeki orduyla, Osmanlı'nın fetret devrinde gerçekleştirdiği Karaman (1415-16) ve Eflak(1416-17) seferlerine katılmıştır. Kendisi Eflak seferindeyken, babasının beyliği diğer oğlu **Hızır**'a bırakmak istemesi üzerine ayaklanmış, Osmanlı'ya sığınmak zorunda kalmıştır. **Sultan 1. Mehmet**'in desteğiyle, babasından Çankırı, Tosya, Kalecik taraflarını almış, bir süre yönetmiştir. **Kasım Beg**, babasının bilim ve sanata özel önem verdiği ülkesinde şiire yönelmiş, **Kasımî** mahlasıyla şiirler yazıp bir divanda toplamıştı.

OSMANLI'DAN BİRKAÇ KAYIP KİTAP

Osmanlı devletinin kuruluş yıllarını içeren birçok kayıp menâkıbnâmeden ikisini kayda geçirelim: **Edebâlioğlu Mahmud** Paşa'nın **Menâkıbnâme**'si ve **Baba Ahmed b. Şeyh Sinan**'ın menâkıbnâme türü bir eseri... **Yıldırım Beyazıt** dönemi Osmanlı şairlerinden olup, **Ahmet Paşa**'nın şiirlerine yazdığı nazirelerle tanınan **Niyazî-i Kadim**'in **Dîvân**'ı, **Timur**'un Osmanlı topraklarında neden olduğu kargaşa sırasında kaybolmuştur... Aşk mesnevileri türünde Osmanlı şairleri başarılı ve çok sayıda eser kaleme almıştır. 15. ve 16. yüzyıl bu alanın en çok gelişim gösterdiği dönemdir. En çok mesnevinin kaybolduğu asırlar da bunlardır. 15. yüzyılın birkaç kayıp mesnevisi şöyle: **Bekâî**'nin **Vîs ü Râmin**'i, **Zihnî**'nin **Gül ü Nevrûz**'u, **Na'tî**'nin **Ferrûh u Gül-Rûh**'u. 16. yüzyılda ise **Likâî, Nimetullâh, Halîfe, Kâmî Mehmed, Ziyâî Yusuf, Şikârî, Manastırlı Kadı Sinan** ve **Hevâî Mustafa**'nın herbirinin mesnevi türünde verdiği **Yûsuf ve Züleyhâ**

adlı eserleri günümüzde kayıptır. Yine aynı yüzyıl şair ve yazarlarından **Kalkandelenli Mehmed Muîdî**'nin(ö. 1598) **Vâmık u Azrâ** adlı mesnevi türündeki aşk hikâyesi kayıptır; onun, kayıpken bulunan bir eserinden de sözedeceğiz. 16. asır Osmanlısında 2. Bayezid'in oğlu Şehzade Abdullah'ın çevresindeki şairlerden olan ve tarihî, destanî ve menkıbevî eserler yazan **Karamanlı Figânî**'nin (ö. 1532) **İskendernâme** adlı kitabı da kayıplar arasındadır. *(Hamdullah Hamdî, Yusuf-u Züleyha, s. 22, Akçağ Yayınları, Ankara-1991. Bursalı Mehmed Tahir Efendi, Osmanlı Müellifleri-1, s. 130, Meral Yayınevi, İstanbul, 1975. Oktay Özel- Mehmet Öz, Söğüt'ten İstanbul'a, s. 93-117, İmge Kitabevi, Ankara, 2000. Melike Gökcan Türkdoğan, Klasik Türk Edebiyatında Kur'an Kıssalarını Konu Alan Mesneviler, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, s. 64-92, Sayı 15, C. 3, 2010. Bünyamin Ayçiçeği, Ahmedî İle Behiştî'nin İskendernâmelerinin Şekil ve Muhteva Bakımından Karşılaştırılması, Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Sayı 10, s. 129-204, İstanbul, 2013).*

Yazıcı Salih bir Osmanlı şair ve âlimi olup, eserlerinin çoğu kayıptır. Doğum yeri ve tarihi bilinmiyor; Ankara'da doğduğunu ileri sürenler vardır, ölümü Gelibolu'da 1409 yılından sonradır. **Osmanlı Padişahı 2. Murat** döneminin ünlü bilginlerinden **Yazıcıoğlu Mehmed** ve **Ahmed-i Bican**'ın babasıdır. Ünlü **Yazıcızade** kardeşlerin babasıdır. Adı şiirlerinde bazen **Salih**, bazen **Selahaddin** diye geçer. Kâtiplik yaptığından 'Yazıcı' lakabı verilmiştir. Bugüne ulaşan **Şemsiyye** adlı kitabı Anadolu sahasında astrolojiye ilişkin yazılan ilk Türkçe eser olma özelliği taşımaktadır. **es-Seb'u'l-Mesânî, Seb'a-i Seyyâre, Tâbirnâme** adlarında üç kayıp kitabını biliyoruz. *(Harun Tolasa, 15.yy. Türk Edebiyatı Anadolu Sahası Mesnevileri, Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, s. 1-13, İzmir, 1982. Mehmet Terzi, Yazıcı Salih(Selahaddin): Kitâbü'ş-Şemsiyye; Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini, muhtelif sayfalar, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994).*

Ahmedî, Türk edebiyatındaki ilk **İskendernâme** yazarı olup bazı eserleri kayıptır. Hayatı hakkındaki bilgiler yetersiz ve çelişkilidir. 1334-35'de doğduğu, Amasya'da 1410'lu yıllarda öldüğü tahmin edilen **Ahmedî**'nin Sivaslı veya Germiyanlı olabileceği ihtimali üzerinde durulur. Germiyanoğlu, Aydınoğlu, Osmanoğlu gibi beyliklere intisab edip, beylerin oğullarını eğitmiştir. **Ahmedî**'nin kayıp durumdaki **Mirkatü'l-Edeb** gibi eserleriyle, daha önce varlığı bile bilinmeyen **Mizânü'l-Edeb** ve **Mi'yârü'l-Edeb** adlı kitapları sevindirici bir gelişme olarak son yıllarda ortaya çıkarılmıştır. **Hayretü'l-Ukalâ** ve **Kaside-i Sarsarî Şerhi** adlı eserleri ise halen kayıptır. Ayrıca **Yusuf İle Züleyha** adlı halen kayıp bir eserinin de varlığı son yıllarda anlaşılmıştır. Tam bitiremeden vefat ettiği için yarım kalmış **Vîs-ü Râmîn** adlı bir mesnevisi de bugün kayıplar arasındadır. *(İsmail Ünver, Ahmedî'nin İskendernâmesindeki Mevlid Bölümü", Belleten 1977, Ankara 1978, s. 355-411. Nihad M. Çetin, Ahmedî'nin Bilinmeyen Birkaç Eseri, Tarih Dergisi, III. C. Sayı 3-4, s. 103-108, 1952).*

Germiyanoğulları devri şairlerinden **Ahmed-i Dâî**'nin de birkaç eseri kayıptır. Kütahyalı olduğu, 1421 yılına yakın bir zamanda vefat ettiği sanılıyor. Bursa'daki **Dâî Dede** adıyla anılan mezarın ona ait olduğu söylenmektedir. **Germiyanoğlu Beyi Emir Süleyman**'ın yakın ilgi ve himayesini görmüş, ünlü eseri **Çengnâme**'yi ona ithaf etmiştir. **Esrarnâme** ve **Mansurnâme** adında iki kitabı bugün kayıptır.

Anadolu'nun **İbn Sînâ**'sı diye bilinen büyük bilgin **Hacı Paşa**'nın da kayıp eserleri vardır. 1339 ila 1345 arasında Konya'da doğduğu, 1421'i izleyen birkaç yıl içinde Birgi'de öldüğü sanılıyor. Asıl adı **Celaleddin Hızır**'dır. Mısır'da ünlü hocalardan tıp dersi alıp Anadolu'ya dönmüş, Aydınoğulları Beyliği'nde itibar görmüştür. **İsâ Bey**'in sarayında hekimlik, medreselerinde hocalık ve Ayasuluk kadılığı yapmıştır. Yazdığı **Şifâ-yı Hacı Paşa** adlı tıp kitabı Anadolu'da büyük etki yapmıştır. Ayrıca Anadolu'da yazılan ilk Türkçe tıp eserleri olan **Teshil**'i ve

Müntehab-ı Şifâ'yı da o yazmıştır. Yazdığı kitapların çoğu bugüne ulaşmıştır. Yalnızca, tefsir kitabı **Mecmâ'ül-Envâr fi Cemi'il-Esrâr**'ın büyük bölümü kayıptır. Kaynakların çok ciltli diye tanımladığı bu eserin birinci ve 10. cildi bugün eldedir, diğer ciltler kayıptır. *(Ahmet H. Köker-Yusuf Erdoğan, Konyalı Hekim Hacı Paşa, Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen Konyalı Hekim Hacı Paşa Kongresi Tebliğleri, Muhtelif Saygalar, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri, 1986. Süheyl Ünver, Hekim Konyalı Hacı Paşa, Hayatı ve Eserleri, Muhtelif Sayfalar, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1953. Bedi N. Şehsuvaroğlu, Anadolu'da Türkçeleşme Akımı ve Türkçe İlk Tıp Eserleri, 1. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Tebliğler, İstanbul, 15-20 Ekim 1973).*

MOLLA FENÂRÎ'NİN KAYIP 14 KİTABI

Molla Fenârî, Osmanlı'nın ilk şeyhülislamıdır ve bugün 14 kitabı kayıptır. Maveraünnehir kökenli bir Türk olduğu veya günümüzde Yunanistan sınırları içinde kalan Fener kentinde **Hamza** adlı bir Türk'ün çocuğu olarak doğduğu savlarından biri henüz kesinleşmemiştir. 1350-1431 arasında yaşamıştır. Babası **Hamza**, **Sadrettin Konevî**'nin halifelerindendir. Mısır'da bir süre kalıp, sonra Bursa kadılığı yapmıştır. Ankara savaşında Osmanlı devlet adamlarıyla birlikte **Timur** tarafından esir edilmiş, kısa süre sonra bırakılmıştır. Yaşadığı dönemde bilim ve düşünce hayatının zirvesindeki isimlerdendir. Osmanlı Padişahı **2. Murat** ona, bir tür şeyhülislamlık olan Müfti'l-Enam ünvanıyla görev vermiş, bu makam daha sonra şeyhülislamlığa dönüşmüştür. Osmanlı fikir hayatı üzerinde derin etkiler yapmıştır. Tasavvufa ilgi duyup Ekberiyye, Erdebiliyye ve Zeyniyye tarikatlarının âdâbını öğrenmiş, **İbn-i Arabî**'den etkilenmiştir. Tasavvuf, Arap dili ve edebiyatı, şiir gibi alanlardaki kayıp kitapları şöyledir: **Bahs fi'n-Nâsih ve'l-Mensûh Min Tefsîr el-Fatihâ, Bahs el-Mevlâ el-Fenârî ve Ulemâ Mısr, Hâşiye Alâ Hırz el-Emânî, Hâşiye Alâ Şerh eş-Şemsiye, İlm et-Te'vil, Mürşid el-Musallî, Risâle fi Âdâb el-Bahs, er-Risâlet el-Kudsiye fi Beyân el-Maarif es-Sûfiye,**

Risâle fî Mâhiyet eş-Şeyâtîn ve'l-Cinn, Risâle fî Menâkib eş-Şeyh Ala'eddin en-Nakşibendi, Risâle fî Rical el-Gayb, Şerh el-Cevâhir el-Kelâm, Şerh el-Fevâ'id el-Gıyâsiye, Şerh Usûl el-Pezdevî. *(Sıtkı Gülle, Şemseddin Muhammed b. Hamza Fenârî'nin Hayatı ve Eserleri, s. 1-105, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Edebiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1990).*

ŞEYHÎ'NİN KAYIP KİTAPLARI

Klasik Türk edebiyatının kurucularından Şeyhî'nin bazı eserleri kayıptır. Kesin olmamakla birlikte adının **Yusuf Sinan** olduğuna ilişkin kayıtlar vardır. Kütahya'daki doğum yılı bilinmemekte; aynı şehirdeki ölüm tarihinin ise 1431'de olduğu sanılmaktadır. Erken yaşlarda İran'a gidip orada tıp, edebiyat ve tasavvuf eğitimi almıştır. Devrinin en iyi göz hekimlerinden sayılır; **Sultan Çelebi Mehmet**'in gözünü tedavi ettiği bildirilir. İran dönüşünde Ankara'da **Hacı Bayram Veli**'ye bağlandığı ve Bursa'da **Seyyid Nesimî**'yle görüştüğü söylenir. Tıp alanında **Hekim Sinan** adıyla da tanınmıştır. Özellikle mesnevi türünde büyük ün kazanmış, bu alanda **Harnâme ve Hüsrev ü Şirin** adlı eserler ortaya koymuştur. Eserlerinde çok sayıda Türkçe sözcük kullanmıştır. Çağdaşı diğer şairlerle karşılıklı eleştiri şiirleri yazmışlar, **Şeyhî** mesnevi dışındaki şiir türlerinde çok iyi olmadığı yönünde eleştirilmiştir. Kayıp eserlerinden olan ve Mesnevi türünde yazılan **Ferahnâme**'nin **Hatiboğlu**'nun **Ferahnâmesi**'yle karıştırılmaması gerekir. Diğer kayıp kitabı **Neynâme**, kayıtlı olduğu belirtilen kütüphanelerde bulunamamıştır. **Feridüddin Attar**'ın aynı adlı eserinin nazmen tercümesi olan **Hâbnâme** de, bulunduğu bildirilen kütüphanelerde yer almamaktadır. *(Mustafa İsen, Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı, 111-114, 201, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1994. Necati Sungur, Divan Şairlerinin Birbirlerine Yönelik Tenkitlerinin İlk Örneklerinden Biri: Cafer Çelebi'nin Şeyhî ve Ahmed Paşa'yı Tenkidi, Bilig Dergisi, s. 71-77, Sayı 17, Ankara, 2001. Âmil Çelebioğlu, Türk Mesnevî Edebiyatı-Sultan 2. Murad Devri 1421-1451, s. 225-239, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1999).*

Merzifonlu mutasavvıf-şair **Abdürrahim Rûmî**'nin birkaç kitabı kayıptır. 1385 ila 1390 arasında Merzifon'da doğup, 1465'te yine orada ölmüştür. **Abdurrahim Nizameddin Merzifonî**, gençliğinde, yakın dostu **Akşemseddin**'le birlikte mürşid aramak için yola çıkmışlar, ancak Halep'e ulaştıklarında **Akşemseddin**, gördüğü bir rüya üzerine, mânen **Hacı Bayram Veli**'ye bağlı olduğunu söyleyip geri dönmüştür. Kendisi uzun süre Mısır'da yaşayıp, orada Sühreverdiyye tarikatının Zeyniyye kolunun kurucusu Türk kökenli **Zeynüddin el-Hâfi**'ye bağlanmıştır. Yıllar sonra Merzifon'a dönmüştür. Şiirlerinde **Rumî** mahlasını kullanmıştır. Yalnız **Işknâme** adlı kitabı günümüze ulaşmıştır. Kayıp kitapları ise; **Vesâyâ, İrşâdü'l-Enam, Dîvançe-i İlâhîyât** adlarındadır. (*Berin Taşan, Merzifonlu Şeyh Abdurrahim Rumi, İzmir, 1975*).

KAYIP HÜNKÂRNÂME VE ŞAHNÂMELER

Hünkârnâme adlı eserler, genellikle padişahı övmek için yazılmış türün adıdır. **Fatih Sultan Mehmet**'in 30 şair ve yazara aylık ve yıllık maaş bağladığı bilinir. Bunlardan **Hamîdî**'nin ve **Şehdî**'nin **Hünkârnâme** adını verdikleri eserleri kayıptır. Osmanlı saray tarihçiliğinin ilk türleri olarak hünkârnameler kabul edilir. Bu türün adı **Yavuz**'la birlikte şahnâme olarak değişmiştir. **Hayrüddin Çelebi**'nin, gazavatnâme türünün önemli örneklerinden **Gazâvât-ı Dâvud Paşa** adlı eseri müstakil kitap olarak kayıptır ancak **Halil İnalcık**, Kemal **Paşazâde**'nin **Târih**'inin yedinci bölümünün sonuna bu eseri aldığını belirtir. **Fatih Sultan Mehmet**'in hocası **Akşemseddin**'in en küçük oğlu **Hamdullah Hamdi Çelebi**'nin(ö. 1503), **Yazıcızâde Mehmed**'in **Muhammediye**'sine nazire olarak yazdığı **Ahmediye (Muhammediye)** kayıptır.

Fatih Sultan Mehmet devri tarihçisi **Enverî**'nin bazı kitapları kayıptır. **Enverî** lakabıdır, adı meçhuldür. **Fatih**'in bazı seferle-

rine katıldığı, Midilli'nin fethinin ardından adada ilk ezanı okuduğu **Babinger** tarafından iddia edilmiştir. 1465 yılında **Osmanlı Veziriâzâmı Mahmud Paşa**'ya sunduğu **Düsturnâme** adlı eseri bugüne gelmiştir. Bugün kayıp durumda olan kitabı ise **Fatih** adına yazdığı tarih kitabı **Teferrücnâme**'dir. Bu kitabın, Osmanlı hanedanının tarihini geniş biçimde anlattığı biliniyor. *(Abdülkadir Özcan, Fatih Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s. 56, Sayı 14, 2003/1. Murat Keçiş, Aydınoğulları Beyliği-Bizans Devleti İlişkileri(1308-1390), s. 7, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003).*

Memluk Türk tarihçisi **Tanrıverdi**'nin bazı eserleri kayıptır. Tam adı **Ebu'l-Mehasin Cemaleddin b. Tanrıverdi** olup, 1411 yılında Kahire'de doğmuş, 1469'da ölmüştür. **Makrizî** ve **Aynî**'nin ardından Mısır tarihçilerinin en parlaklarından biri sayılır. Babası Anadolulu **Tanrıverdi**, annesi **Sultan Berkuk**'un cariyesidir. Babası bizzat **Sultan Berkuk** tarafından yetiştirilmiştir. Kendisi de Memluk sultanları **Baybars, Çakmak** ve **Hoşkadem er-Rûmî** dönemlerinde sarayda bulunmuş ve sultanların gözde isimleri arasına girmiş; onlara sohbet ve av arkadaşlığı yapmıştır. At ve ok sporlarında çok iyi olmasının yanında güzel Türkçe şiirler de yazmıştır; bu yönüyle, Arapça yazdığı şiirlerin bulunduğunu da hesaba katarsak, bugüne ulaşmayan en az bir divanının bulunduğu söylenebilir. Ancak divan tertip ettiği hakkında bilgiye rastlanmaz. Kayıtlarda 12 kitap yazdığı bilinmektedir. Bunlardan kayıp olanlar şunlardır: **Nüzhetü'r-Râi fi't-Târih, Hevâdisü'd-Duhûr, el-Bahru'z-Zâhir fi İlmi'l-Evâil ve'l-Evâhir, es-Sukkerü'l-Kadih ve'l-Itrı'l-Fâih, Hılyetü's-Sıfat fi'l-Esmâi ve's-Sınaat.** *(Güray Kırpık, Ortaçağın Son Yüzyılında Mühim Tarihçiler ve Eserleri: 1353-1453, EKEV Akademi Dergisi, s. 133-146, Sayı 36, Yaz-2008).*

Fatih devri Osmanlı Nakşî âlimlerinden, **Molla İlahî** diye de anılan **Abdullah-ı Simavî**'nin (ö. 1491) **Mi'râciyye** adlı eseri ka-

yıptır. Nakşibendiyye tarikatının Rumeli'de yayılmasını sağlayan önemli isimlerdendir. Mutasavvıf, şair ve çeşitli alanlarda eserler veren bir ilim adamıdır. İlginç yönleri vardır. Vahdet-i vücuda dayalı tasavvufun Anadolu ve Rumeli'de yayılmasına çalışan bir Nakşîdir. Şeyh Bedrettin'in Vâridât'ını ilk şerheden isim Molla İlahî'dir. Şeyh Bedrettin taraftarlarına ağır baskılar uygulandığı bir dönemde onu ârif biri olarak tanımlamış ve karşıtlarının onu anlayamadıklarını söylemiştir. Fatih Sultan Mehmed'in ısrarlı davetlerine rağmen İstanbul'a gitmeyi reddetmiş, ancak o öldükten sonra gitmiştir.

NECATÎ BEY VE KAYIP ESERLERİ

Divan şiirinin kurucusu Necatî Bey'in biri dışındaki eserleri kayıptır. 1444-1446 arasında Edirne'de doğmuş, 1509'da İstanbul'da ölmüştür. Asıl adının İsa olduğu ve köle olarak Edirne'de yaşlı bir kadın tarafından alındığı rivayetleri vardır. Şiirleri Fatih'in dikkatini çekince İstanbul'a gitmiş, divan kâtipliğiyle görevlendirilmiştir. 2. Beyazıd'ın oğlu Şehzade Abdullah'la birlikte Karaman'a gidip onun divan kâtipliği yapmış, daha sonra padişahın diğer oğlu Şehzade Mahmut'un yanında Manisa'da nişancı olmuştur. Tam bir dil ustası olan Necatî, özellikle gazelde çığır açmış, sade bir dille yazdığı aruz şiirlerinde Türkçe'yi başarıyla kullanmıştır. Osmanlı şiirini derinden etkileyen divan şiiri çağının başlatıcısı kabul edilir. Necatî'nin 4 kayıp kitabını biliyoruz. Bunlar; Münâzara-i Gül ü Hüsrev, Manisa'da yazdığı tahmin edilen Leylâ ve Mecnûn, alegorik türde bir kitap olan Gül ü Sabâ ve aşk mesnevisi Mihr ü Mâh'tır. *(Şerif Ali Bozkaplan, Necatî Bey'in Türkçesi, 1. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu, Kocaeli, Nisan 2009. Sibel Turga, Necati Bey Divanı'ndan Seçme Gazellerin Dilinin İncelenmesi, s. 6-20, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir, 1996. Sevim Birici, Kimsesizlik Duygusu ve Necatî Bey'in Bir Gazeli, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, s. 1-10, C. 19, Sayı 1, Elazığ, 2009).*

Bihiştî(Behiştî) **Ahmed Sinan Çelebi**, Divan edebiyatı tarihinde, Türkçe hamse yapabilen ilk şair olarak tarihe geçmiştir. **Hamse**'sini oluşturan beş kitabın bugün yalnız biri mevcuttur. Doğum ve ölüm tarihleri kesin değildir. 1466'da İstanbul'da doğduğu sanılıyor. 1511-12'de yine İstanbul'da ölmüştür. **Sultan 2. Beyazıd** döneminde sarayda itibar kazanmış, bir ara padişahın gözünden düşünce öldürüleceğini düşünerek İran'a kaçmıştır. **Sultan Hüseyin Baykara**'nın sarayında **Aşi Şîr Nevâî** ve **Molla Câmî** ile görüştüğü söylenir. **Sultan Baykara** onun affedilmesi için Beyazıd'a mektup ve hediyeler göndermiş, **Bihiştî** de padişaha "kerem" redifli bir kaside sunmuş, sonunda affedilmiştir. Hamse'sini oluşturan beş mesnevi kitabından bugün yalnız **Leylâ vü Mecnûn** ve **Heft Peyker** adlı ikisi tam, **İskendernâme** ise bazı bölümleri eksik olarak mevcuttur. Diğer ikisi; **Mahzenü'l-Esrâr** *ve* **Mihr-ü Müşteri** *kayıptır. Bazı kaynaklarda* **Bihiştî**'*nin* **Hamse**'*sini oluşturan kitap isimlerinin farklı geçtiğini vurgulayalım:* **Bihiştî**'*ye ait* **Hamse**'*nin;* **Vâmık u Azrâ, Yûsuf u Züleyhâ, Hüsn ü Nigâr, Süheyl ü Nevbahâr, Leylâ vü Mecnûn** *adında beş mesneviden müteşekkil olduğunu bildirip, bunlardan yalnız* **Leylâ vü Mecnûn**'*un bugün mevcut olduğunu savunan kaynaklar da vardır. Bunların dışında, şiirlerini topladığı* **Dîvân**'*ının akibeti de bilinmiyor. (Ersen Ersoy, 2. Bayezit Devri Şairlerinden Behiştî'nin Hamse'si, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, s. 254-261, C. 9, Sayı 2, 2011. Müjgan Çakır-Fatma Kaytaz, Behiştî Ahmed Çelebi'nin Yazdığı Osmanlı Tarihi'nin Bilinmeyen Eksik Kısmına Dair, Turkish Studies, 99-112, Sayı 8/11, 2013. Şener Demirel, Behiştî ve Heft-Peyker Mesnevisi, muhtelif sayfalar, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1995. Bünyamin Ayçiçeği, Ahmedî İle Behiştî'nin İskendernâmelerinin Şekil ve Muhteva Bakımından Karşılaştırılması, Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Sayı 10, s. 129-204, İstanbul, 2013).*

ÇAĞATAY ŞAİRİ EMİR NİZAMEDDİN'İN KAYIP ESERİ

Çağatay şairi ve devlet adamı Emir Nizameddin Ahmed Süheylî'nin önemli bir eseri kayıptır. Süheylî 1441 yılında Herat'ta doğmuş, 1513'te aynı yerde ölmüştür. Timurlu Hakanı Ebu Said Mirza Han'ın tahtı ele geçirmesinde etkin rol almış, sarayda görev yapmıştır. Sonra Sultan Hüseyin Baykara'nın hizmetine girmiş, hem idari ve mali işlerde en güvendiği adamı, hem de yakın dostu konumuna yükselmiştir. Yakın dostluk kurduğu Ali Şîr Nevâî'nin ölümünün (1501) ardından Sultan Baykara'nın da hayata veda etmesi (1506), onu dış dünyaya kapatmış, ömrünün son yıllarını köşesine çekilerek tamamlamıştır. Nevâî'nin önderliğinde gelişen Herat Edebi Mektebi'nin önemli bir üyesidir. Nevâî kitaplarında onu övmüştür. Kaybolduğu bilinen tek eseri Türkçe Dîvân'dır. Bu eserinde Türkçe'nin güzel şiir örneklerinin yer aldığı söylenmektedir.*(Ömer Okumuş, Nizameddin Ahmed Suheylî'nin Hayatı ve Edebi Şahsiyeti, Milli Kültür Dergisi, s. 17-21, Sayı 60, Ankara, 1988).*

Osmanlı mutasavvıf şairi Bâyezid Halife'nin de kayıp eserleri vardır. Bayezid-i Rûmî adıyla da bilinir. Doğum tarihi bilinmiyor, ölüm tarihi 1516 civarıdır. Mürşidi Cemâl-i Halvetî'nin işareti/isteği üzerine Edirne'ye gidip orada yaptırdığı bir tekkede irşadla meşgul olmuştur. Tasavvuftaki mertebesinin Bâyezid-i Bistâmî'ye yakın olduğu söylenmiş, bu nedenle Bâyezid-i Sânî adıyla anılmıştır. İki eseri, Sırr-ı Cânan ve Selencelü'l-Ervah kaybolmaksızın bugünlere ulaşabilmiştir. Bilinen kayıp kitapları ise; Beyânü'l-Esrâr li'l-Ahrâr, Hâşiyetü Envâri't-Tenzîl, Hâşiye Alâ Fusûsi'l-Hikem, Risâletü'l- Vücûd, Şerhu'n-Nüsûs, Tûru Sînâ, Şerhu'l-Fusûs, Şerhu'l-Mesnevî adlarını taşır. *(Muharrem Çakmak. Türk Mutasavvıf Şairi Aksaraylı Cemal Halvetî, EKEV Akademi Dergisi, s. 181-196, Sayı 16, Yaz-2003. Ethem Cebecioğlu, Tasavvuf Klasikleri, s. 267, Erkam Matbaacılık, Ankara, 2010).*

Edirneli şair **Revânî**'nin de kayıp kitapları vardır. Asıl adı **İlyas Şücâ** olup, doğum tarihi bilinmiyor; ölümü 1523-24'te İstanbul'dadır. Babası **Voynuk Beyi** diye anılmakta, kendisinin sipahi olduğu bildirilmektedir. 1485'lerde İstanbul'a gidip sayıları 30 civarında olan saray şairleri arasına girmiştir. **Yavuz Sultan Selim** zamanında matbah-ı amire eminliği ve kâtipliği yapmıştır. **Divan'ı ve Hamse-i Rûmî**'sini meydana getiren beş farklı kitaptan ikisi olan **İşretnâme** ve **Câmi'ü'n-Nesâyih** bugüne ulaşmış, Hamse'nin adı bilinmeyen diğer üç kitabı ise kaybolmuştur. *(Gönül Ayan, Revânî ve Na'ti, Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, s. 5-12, Sayı 3, Konya, 1989. Rıdvan Canım, Türk Edebiyatında Sakinameler ve İşretnâme, s. 111, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998).*

GENEKOĞLU ORHAN ÇELEBİ VE KAYIP ESERLERİ

Orhan Çelebi, Türk kültürünü benimseyen bir Osmanlı âlimiydi; kayıp çok kitabı vardır. Çeşitli kaynaklarda **Uzun Firdevsî, Türk Firdevsî, Firdevsî-i Rûmî, Firdevsî-i Tavîl** diye anılır ama asıl adı **Genekoğlu Orhan Çelebi**'dir. 1453'te Bursa Edincik'te doğduğu görüşü ağırlıktadır; ölüm yılı bilinmiyor. **Şehnâme**'nin yazarı **Firdevsî**'nin eserleriyle ilgili kitaplar yazdığından **Firdevsî** yakıştırması yapılmıştır. Büyük dedesi **Gazi Genek Bey, Anadolu Selçuklu Sultanı 3. Alaaddin Keykubat**'ın beyi iken, Bilecik'in fethi sırasında **Osman Gazi**'nin saflarına geçip çeşitli fetihlere atılmış, Eskişehir yöresinin zeameti ona verilmiştir. Çok yönlü bir yazardır; tarih, coğrafya, felsefe, dinler ve peygamberler tarihi, astroloji, şiir, edebiyat gibi birçok konuda 40'tan fazla kitap yazmıştır. Bursa, Manisa, Balıkesir ve İstanbul'da yaşamıştır. **Fatih, 2. Beyazıd** ve **Yavuz**'un padişahlığını görmüş, bu dönemleri yansıtan eserler yazmıştır. Eserlerinde Türkçe sözcükler kullanmaya özen göstermiş, kendisini Türk olarak tanımlamıştır. Bilinen kayıp kitapları şunlardır:

-Hadîs-i Ahsen: Bazı kaynaklar bunun bir kitap adı olmadığını savunsa da, **Genekoğlu**, eserlerini saydığı **Münâzara-i Seyf-ü Kalem** adlı kitabında, müstakil kitap adlarının üzerini kırmızı mürekkeple belirginleştirmiş, bu ismi de kırmızıyla yazmıştır.

-Hacı Bektâş Velî Vilâyetnâmesi: Genekoğlu'nun böyle bir kitap yazıp yazmadığı, bugün eldeki **Hacı Bektaş Veli Vilâyetnamesi**'nin onun yazdığı eser olup olmadığı tartışmalıdır. **Nihânî**, 1878'de yazdığı **Vilayetname** için, **Genekoğlu**'nun yazdığı kitabın zamanla eskiyip silindiğini, kendisinin bu kitabı kaleme aldığını belirtmiştir. Bu beyanı esas alırsak, mevcut **Vilayetname**'nin **Genekoğlu**'nun değil, **Nihânî**'nin olduğunu kabul etmek gerekir.

-Câme-şûy-nâme: Aslı **Nasırüddîn Tûsî**'ye(1201-1274) ait olan eseri **Genekoğlu** Türkçe'ye çevirip eklemeler yaparak bu kitabı oluşturmuştur. Eser boyalar, kumaşlar, çeşitli kumaşlarda oluşan lekeler ve bunların temizlenmesi yöntemleriyle ilgili önemli bilgiler verir.

-Süleyman-nâme-i Kebîr: **Fatih**'in isteğiyle bu büyük eseri yazmaya başlamış, ilk 6 cildini ona sunmuştur. Kaç cilt olduğu tartışmalıdır. Değişik kaynaklarda bu eserin 330 ila 380 cilt arasında bir büyüklüğe sahip olduğu belirtilir. İddiaya göre **Genekoğlu** 380 ciltlik eseri **2. Beyazıd**'a sunmuş, o ise bu kadar laf kalabalığından sıkılıp ya bizzat kendisi ya da emrettiği bazı saray mensupları, seçerek 80 cildini alıp, diğer ciltleri yaktırmıştır. Ancak bu iddiayı reddeden araştırmacılar vardır. Eser **Hz. Süleyman** çerçevesinde gelişir ancak Türk tarihi açısından çok önemli veriler de içermektedir. Bir rivayete göre, padişah 380 cildin 300'ünü yaktırınca **Genekoğlu** onu hicvetmiş, ölüm korkusuyla 1512 yılı civarında Horasan'a kaçıp orada ölmüştür. Fakat onun 1517'de İstanbul'da olduğuna ilişkin kayıt vardır. **Genekoğlu**, **Süleyman-nâme**'nin çeşitli yerlerinde eserini 360 cilde tamamlamak için çok gayret ettiğini belirtir. Ancak görünen o ki eserin cilt sayısı bu rakama ulaşamamıştır. Bizzat **Genekoğlu**, 81. cildin

'sebeb-i telif' bölümünde, **Süleyman-nâme**'nin 99 cilt olduğunu, 82'sini Hazine-i Âmire'ye tesim ettiğini, 81. cildi bazı eksikleri yüzünden teslim etmediğini, bunu da 1491 yılında tamamlayıp verdiğini, diğer 17 cildin elinde kaldığını belirtir. Çeşitli kütüphanelerde bu eserin ilk 81 cildi bugün mevcuttur. Bu durumda son 18 cildinin kayıp durumda olduğu söylenebilir.

-Süleymân ü Belkıs-nâme: Yaklaşık 7 bin beyitten oluşmuştur. **Süleyman** ve **Belkıs** öyküsünü anlatır.

-Tâli-i Mevlüd-ı Kebîr.

-Kenzü'l-Hakâyık ve Keşfü'l Dekâyık: Yavuz Sultan Selim'in bizzat emriyle **Hemedânî**'nin bu eserini tercüme etmiş, eklemeler yapmıştır. 96 sayfa olduğu biliniyor.

-Tecnîsât.

-Muhtar-nâme.

-Barak Baba Risâlesi: Bu eserin varlığından ilk olarak **Gölpınarlı** sözetmiştir.

-Hadikatü'l Hakâyık.

-Tâlî-i Mevlûd-i Kebir. *(Ilham Erdem, Firdevsî-i Rûmî ve Tarihçiliği, s. 14-76, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2005. Ahmet Tanyıldız, Firdevsî ve Münâzara-i Seyf ü Kalem'i, Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi TÜBAR, s. 163-188, Sayı 22, Güz-2007. Hamdi Güleç, Süleymânnâme'de Eski Türk Destanlarına Ait Unsurlar: Dil-Üslûp ve Motifler, Bilig Dergisi, s. 243-260, Sayı 36, Kış-2006. Ata Çatıkkaş, Türk Firdevsî'si ve Süleymannâme-i Kebîr, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, s. 169-178, 1983. İbrahim Kutluk, Kenek Oğlu Orhan ve Teşhisü'l-İnsan, Türk Dili Dergisi, s. 29-33, Sayı 3, Ankara, 1950. Abdülbâki Gölpınarlı, Yunus Emre ve Tasavvuf, s. 253, İstanbul, 1992).*

Abdürrahim Tirsî (ö. 1520 İznik), lakabını, doğduğu İznik yakınlarındaki Tirse köyünden alan bu mutasavvıf, şair ve musikişinas, aynı zamanda Kadiriyye tarikatının Eşrefiyye kolunun

ikinci postnişinidir. **Eşrefoğlu Rûmî** tarafından yetiştirilmiş ve onun kızı **Züleyha Hatun**'la evlenmiştir. Kayınbabasının etkisiyle şiirlerini hece vezinli duru Türkçe'yle yazmış, bir **Divan** oluşturmuştur fakat bu eser bugün kayıptır.

LAMİİ ÇELEBİ'NİN KAYIP 11 ESERİ

Bursalı Osmanlı şair-yazarı **Lamii Çelebi**'nin 11 kayıp eserini biliyoruz. 1472-1533(?) yılları arasında yaşamış, Bursa'da doğup yine orada ölmüştür. Tam adı **Mahmud b. Osman b. Ali en-Nakkaş b. İlyas Lamii**'dir. Eserlerini padişahlara sunmuş, onlardan aldığı caizeler, yevmiyeler ve medreselerde verdiği derslerle geçinmiştir. **Kanuni** zamanında oldukça üne kavuşmuş ancak o bu şöhreti kullanmayı düşünmemiş, mütevazı bir hayatı tercih edip riyazetle yaşamıştır. 40'a yakın kitabı vardır; bir kısmı Arapça ve Farsça'dan Türkçe'ye çevirdiği eserlerdir. Kayıp eserleri şunlardır: **Kısâs-ı Evlâd-ı Câbir, Risâle-i Fâl, Edhem ü Hümâ, Hirednâme**, diğer bir eseri **Şerefü'l-İnsan**'da adı geçen ve manzum olduğu dışında hakkında bilgi bulunmayan **Risâle-i Tasavvuf(Kitâb-ı li't-Tasavvuf)**, **Lamii Çelebi**'nin ölmesiyle yarım kalan ve damadı **Rûşenîzâde**'nin tamamladığı **Heft-Peyker, Risale-i Arûz, Risâle-i Usûl Minel-Fünûn, Mevlidü'r-Resûl, Menâkıb-ı Cenâb-ı Ali, Miftâhu'n-Necât fî Havâsı's-Suveri ve'l-Âyât**. Saydığımız son beş kitap nesir türündedir. *(Nuran Tezcan, Bursalı Lamii Çelebi, Türkoloji Dergisi, s. 305-343, Sayı 1, C. 8, Ankara, 1979. H. Bilen Burmaoğlu, Bursalı Lamii Divanından Seçmeler, s. 24-28, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989. Kadir Atlansoy, Bursa Şairleri: Bursa Vefeyatnamelerindeki Şairlerin Biyografileri, s. 265-268, Asa Kitabevi Yayınları, Bursa, 1998).*

Osmanlı tarihçisi **Hadîdî**'nin yalnız bir eseri bugüne ulaşabilmiştir. Adı bilinmiyor; kayıtlara **Hadîdî** mahlasıyla geçmiştir. Tarihçiliğinin yanında şairdir de. Demircilik ve hatiplik yapmıştır. 1533-34'te Tırhala'da öldüğü bildirilir. Günümüze ulaştığı bilinen tek kitabı manzum **Tevârih-i Âl-i Osman**'dır. Daha çok

gazellerinin bulunduğu **Divan**'ı bugün kayıptır. *(Necdet Öztürk, Hadîdî-Tevârihî Âl-i Osman, Doktora Tezi, İstanbul, 1991).*

Divan şairi **Basîrî**'nin de bazı kitapları kayıptır. Tam adı **Mehmed b. Ahmed b. Ebü'l-Meâlî el-Murtazâ**'dır. Memleketi ve doğum yılı bilinmiyor; şiirlerini Azeri şivesiyle yazdığına göre Azerbaycanlı olması muhtemeldir. 1534-35'de İstanbul'da ölmüştür. Herat'ta **Ali Şîr Nevâî, Câmi, Mirza Hüseyin** ve **Binâyî** ile görüşmüş, **2. Bayezid** döneminde Osmanlı ülkesine gelmiştir. Üç kayıp eserini biliyoruz. Bunlardan **Türkçe Divan** kayıptır. Ama ancak 50 civarında Türkçe şiiri **Farsça Divan**'ın sonuna eklenmiştir. Diğer kayıp eseri **Letâif**, **Basîrî**'nin latifelerini içerir; eserin bir bölümü günümüzde mevcuttur. Bu kitapta **Basîrî**'nin çağdaşı şairler ve devrin fikir ve sanat adamlarına yönelik hiciv ve iğnelemelerinin bulunduğu bildirilir. Kayıp **Bengînâme** ise, tarih düşürmede oldukça mahir olan **Basîrî**'nin bu konuyla ilgili bir eseridir. *(Mehmet Çavuşoğlu, Basîrî Mehmed, Küçük Türk-İslam Ansiklopedisi, 4. Fasikül, s. 319-320, İstanbul, 1981).*

BARBAROS'UN YAZDIRDIĞI KAYIP KİTAP

Barbaros Hayrettin Paşa'nın maiyetinde gemicilik yapan ve denizci/gemici kelime ve tabirleriyle usta şiirler yazan **Yetimî** (ö. 1553) bugün az bilinen şairlerimizdendir. Asıl adı **Ali** olan ve İstanbul'da doğan **Yetimî, Barbaros**'un teşvikiyle onun seferlerini, zaferlerini ve kişiliğini övdüğü **Lüccetü'l-Ahyar** adında bir mesnevi yazmaya başlamış, 2 bin beyit civarında yazdığı sırada **Barbaros**'un ölümüyle kitabın yazımı yarım kalmıştır. **Barbaros**'a ithaf ettiğini sandığımız kitap bugün kayıplar arasında olmasaydı, Türk denizcilik tarihini başka bir boyutuyla da okumuş olacaktık.

Osmanlı edebiyatının renkli simalarından **Deli Birader Gâzâlî Mehmed**'in şiirlerini topladığı bir **Dîvân**'ından **Kâtip Çelebi Keşfü'z-Zünûn**'da sözeder ama bugün bu eser elde değildir.

Diğer adı **Müeyyedzâde** olan ve Osmanlı'nın çeşitli illerinde kadılık yapan, 1554'te Sofya'da ölen şair **Amasyalı Abdi**'nin **Divan**'ı bugün kayıptır. *(Mehmet Akif Gözitok, Deli Birader Gâzâlî ve Miftâhu'l-Hidâye İsimli Eseri, Atatürk Üniversitesi Türkiyat araştırmaları Enstitüsü Dergisi, s. 105-139, Erzurum, 2014).*

Çok sayıda din, edebiyat ve dil konulu kitabı bulunan **Gelibolulu Musluhiddin Sürûrî**'nin(Gelibolu 1491-İstanbul 1561) Arapça yazdığı **Hâşiye-i Telvîh Lil-Taftazânî** ile **Buhârî**'nin yarısını şerhettiği Arapça **Şerh-i Buhârî İlâ Nısf** adlı eserleri bugün kayıplar arasında. *(İsmail Güleç, Gelibolulu Musluhiddin Sürûrî: Hayatı, Kişiliği, Eserleri ve Bahrü'l-Ma'ârif İsimli Eseri, Osmanlı Araştırmaları-The Journal of Ottoman Studies, s. 211-236, Sayı 21, 2001).*

SEYDİ ALİ REİS VE KAYIP KİTAPLARI

Osmanlı astronom ve denizcisi **Seydi Ali Reis**'in bazı kitapları kayıptır. 1400'lerin sonlarında İstanbul'da doğmuş, 1562 yılında ölmüştür. Asıl mesleği denizcilik olup, mesleği başta olmak üzere astronomi ve coğrafyaya ilişkin eserler yazmıştır. Şiirlerinde **'Kâtibî'** mahlasını kullanmıştır. Rodos seferi, Preveze savaşı, Trablusgarb seferi gibi savaşlara katılmış, **Barbaros Hayrettin Paşa**'nın emrindeki gemilerde bütün Akdeniz'i dolaşmıştır. Kumanda ettiği gemilerle Hint Okyanusu'nda Portekizlilere karşı uzun süre mücadele vermiştir. 10 kadar kitabı biliniyor. Bazı eserleri uzun süre Osmanlı medreselerinde okutulmuştur. İki önemli kayıp eserini biliyoruz. Bunlardan tüm şiirlerini topladığı **Dîvân**'da sonradan öğrendiği Çağatay Türkçesi'yle yazdığı seçkin şiirler bulunur. Çeşitli kaynaklarda dağınık halde bulunan bazı şiirleri toplanıp yayınlanmıştır. Diğer kayıp kitabı **Mir'âtü'l-Kâinât fi İlmi'l-Amel bi'l-Âlâti'l-Felekiyye**'nin, oğullarından biri tarafından, onun bir eserinden yapılan muhtasar olduğu bildirilir. *(Mahmut Ak, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi-Seydi Ali Reis, s. 525-527, C. 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999. Cevat İzgi, Osmanlı Medreselerinde İlim-1, s. 344, 388, 394, İstanbul,*

1997. Mefail Hızlı, Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 25-46, C. 17, Sayı 1, 2008).

Anne tarafından **Şeyh İbrahim Gülşenî**'nin torunu olan şair-tarihçi **Fethullah Ârif Çelebi**'nin de bazı eserleri kayıptır. Şiirlerini **Ârifî** mahlasıyla yazmıştır. 1562'de ölmüştür. Hayatıyla ilgili anlatılanlar genellikle netleşmiş bilgiler değildir. Kayıp eserleri ve haklarındaki bilgiler şöyledir:

-**Şehnâme-i Âli Osman**: **Ârifî** 1530'larda İstanbul'a gitmiş, yazdığı kasideleri **Kanuni Sultan Süleyman**'a okuma fırsatı bulmuş, çok beğenilmiştir. **Kanuni** onu bir **'Türk Şehnâmesi'** yazmakla görevlendirmiş, sonuçta ortaya **Şehnâme-i Âli Osman** çıkmıştır. Ancak Farsça olduğu rivayet edilen bu eserin büyük bölümü kayıptır. Toplam 60 bin beyit ve beş ciltten oluşan **Şehnâme**'nin ilk ve son ciltleri bugün mevcuttur; dördüncü ciltdin son yarısı ile ikinci ve üçüncü cilt kayıptır. Bu eserin ilginç bir özelliği veya **Ârifî**'nin bu eseri yazarken takındığı ilginç bir tutum şu ki, eserde Arapça kelime sayısı çok azdır. **Ârifî** Arapça kelime kullanmamaya özen göstermiştir.

-**Nazîre**: **İmam Râzi**'nin bir kasidesine veya **Hâkânî**'ye nazire olabileceği üzerinde durulur.

-**Sanemü'l-Hayal**: Bu manzume insanın organları ve vücuduyla ilgilidir.

-**Feresü'l-Hayal**: Atlarla ilgili bir manzumedir.

-**Risâle fi'l-Mu'ammâ**: Muamma sanatına ilişkindir.

-**Destân**: Sadrazam Hadım **Süleyman Paşa**'nın 1538'deki Hind Seferi'ni konu alan 2 bin beyitlik Türkçe bir eserdir ve reml vezninde yazılmıştır. *(Agâh Sırrı Levend, Gazavâtnâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavâtnâmesi, s. 31-32, Ankara, 1956).*

Vizevî Bihiştî Ramazan Efendi, Kanuni dönemi bilim adamı ve şairidir; kayıp bazı eserleri vardır. Doğum tarihi bilinmiyor,

ölümü 1571'dir. Çok yönlü bir bilimadamı ve kişiliktir. Doğduğu Vize'den İstanbul'a erken yaşlarda gidip **Şeyh Merkez Efendi**'ye intisab etmiştir. Bir camide imamlık ve hatiplik yaptığı Çorlu'da çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. 2 bin kadar şiirini içeren **Dîvân**'ı ile **Ta'likât Alâ Şerhi'l-Miftâh** ve **Ta'likât Ale'l-Câmî** şeklinde üç eseri kayıptır. **Heşt Bihişt** adlı mesnevisinin ise Süleymaniye ve Millet kütüphanelerinde birer yazma nüshası vardır ama her ikisi de eksiktir. *(Metin Yurdagûr, Bibliyografik Bir Kelam Tarihi Denemesi, s. 50-52, 55, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1989).*

ÂŞIK ÇELEBİ'NIN KAYIP SİGETVARNÂME'Sİ

Kanuni dönemi şairlerinden Âşık Çelebi'nin, **Sigetvarnâme** adlı mesnevisi bugün kayıptır. 1520'de Prizren'de doğup, Üsküp kadısıyken **1572**'de orada ölmüştür. Atalarının Anadolu'dan gittiği söylenir. Şiirde olduğu gibi nesirde de ustadır ve klasik dönemin en önemli eserlerinden **Meşâirü'ş-Şuârâ** adlı tezkireyi yazmıştır. Hocalarından **Taşköprizâde**'nin ünlü eseri **Şakâyiku'n-Nu'mâniyye**'yi Türkçe'ye tercüme edip hocasına sunduğu, ondan; *"Mevlânâ, biz de Türkî gibi yazmış idik, bîhûde zahmet etmişsiniz"* cevabını aldığı söylenir. Bu **Şakâyık** tercümesi bugün kayıptır. Kemalpaşazâde'nin Arapça yazdığı **Hadis-i Erbâin**'i Türkçe'ye tercüme etmiş, ayrıca kendisi de aynı adla bir **Hadis-i Erbâin** derlemiştir ki, bugün bu eser de kayıptır. **Kanuni Sultan Süleyman**'ın Sigetvar seferiyle ilgili mesnevi tarzında yazdığı gazavatnâmesi **Sigetvarnâme** belik kayıp eserleri arasındaki en önemlisidir. İçkiye, işrete ve güzellere düşkün olan, hatta bu nedenle 'âşık' mahlasını kullandığı söylenen **Âşık Çelebi**, Bursa'nın hem şehir güzelliği hem de güzelleri hakkında **Şehrengîz-i Bursa** adında bir şehir güzellemesi yazmıştır ki onun da akibeti bilinmiyor. Bu şehrengizi 21 yaşındayken 1541'de yazdığı bilinmektedir. Aktaracağımız son kayıp eserinin adı **Mecmuâ-i Sukûk**'tur. *(Orhan Şaik Gökyay, Âşık Çelebi Tezkiresi, Tarih*

Dergisi, s. 39-48, Sayı 30, 1976. Filiz Kılıç, Âşık Çelebi ve Meşâirü'ş-Şuarâ, Bay dergisi, s. 31-35, Sayı 2, 1994. Abdülkadir Karahan, İslam-Türk Edebiyatında Kırk Hadis, s. 175-178, İstanbul, 1954).

Selâmî mahlaslı, kim olduğu hakkında bilgi bulunmayan bir 16. yüzyıl şairi tarafından Edirne Saray ilçesi ve güzellikleri için yazılan **Şehrengiz** de kayıplar arasındadır. Bu eser türünün ilk örneklerinden biri, belki birincisidir. Bu arada ilgi çekici bir notu da buraya ekleyelim: Türk seyahatname yazarlığının tartışmasız bir numaralı ismi **Evliya Çelebi**'nin en az onun kadar ünlü eseri **Seyahatname**'nin son iki cildinin asılları kayıptır; bugün elimizdeki dokuzuncu ve 10. ciltler, kaybolmadan önce onlardan yapılmış çoğaltmalar yoluyla gelmiştir.

HASAN-I RUMLU'NUN KAYIP TARİH KİTABI

Safevi devletinin tarihçisi **Hasan-ı Rûmlu**'nun(1530-1577) önemli bir tarih kitabı kayıptır. Türkmen oymağı Rumlu'nun reisi **Emir Sultan Rûmlu**'nun torunudur. Safevî Türk devletinin tarihini anlattığı 12 cilt hacmindeki **Ahsenü't-Tevârih**'in ancak son iki cildi bugüne gelebilmiştir. Diğer ciltler kayıptır. Eserde Safevîlerin kökeni, devletin kuruluşu, ilk şahlar, dönemin Osmanlı, Çağatay ve Özbek sultanları, savaşlar, devlet adamları, edipler, şairler, bilginler ve başka birçok konu anlatılır. Ayrıca Safevî devletinin kurulmasında etkin olan Türk boy ve oymakları hakkında önemli bilgiler içerir. Rûmlu'nun başka eseri olup olmadığı bilinmiyor.

Osmanlı olgunluk devri şair ve yazarı **Lâtîfî**'nin iki kitabı kayıptır. Asıl adı **Abdüllâtif** olup, 1490'da Kastamonu'da doğmuş, 1582'de Yemen'e giden geminin batmasıyla veya 1585'te İstanbul'da ölmüştür. **Fatih** devri şairlerinden **Kastamonulu Hamdi Çelebi**'nin torunudur. Belgrad'da imaret kâtipliği yaptığı uzun yıllar içinde en ünlü eseri **Tezkîretü'ş-Şuârâ**'yı hazırlayıp 1543'te

Kanunî'ye sunmuştur. Hayatı talihsizliklerle geçmiş, sık sık geçim sorunu yaşamıştır. Dobra, doğru bildiğini söylemekten çekinmeyen kişiliği, onun bir yere kapılanıp rahat bir yaşam sürmesini önlemiştir. **Tezkîre**'de eserlerinin listesini veren **Lâtîfî** 12 telifinin bulunduğunu açıklar. Bu listeye göre iki kayıp eseri vardır: 500 kadar gazel ve 33 kasideden oluşan **Dîvân**'ının akibeti bilinmiyor. Kayıp **Rebi'ıyye-i Ezhâr** hakkındaki bilgi kesinleşmemiştir; bazı kaynaklar bu eserin **Fusûl-ı Erba'a**'nın bir bölümü olduğunu savunur. Dahası **Fusûl-ı Erba'a**'nın da müstakil bir eser değil, dört kitabına verilen genel ad olduğunu savunanlar da vardır. *(Lâtîfî, Subhatü'l-Uşşâk, Haz. Ahmet Sevgi, s. 15-51, Konya, 1993. Mustafa İsen, Lâtîfî Tezkîresi, muhtelif sayfalar, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990).*

Bosna'nın yetiştirdiği önemli divan şairlerinden **Ziyâî**'nin mesnevi türünde bir eseri olan **Varka vü Gülşah** kayıptır. Tam adı **Ziyâî b. Ali b. Hasan b. Mahmud b. Yusuf el-Hersekî** olup, ölümü 1584'tedir. **Ziyâî**, bugüne ulaşan eserlerinden Kıssa-i Şeyh Abdürrezzâk Mesnevisi'nde (Şeyh-i San'ân Hikâyesi), bu hikâyeyi yazma nedenlerini anlatırken bir beyitte bu kayıp aşk öyküsüne değinmiş, bütün güzel öykülerin yazıldığını, kendisinin de **Varka vü Gülşah**'ı yazdığını vurgulamıştır. *(Ömer Zülfe-Fatih Başpınar, Ziyâî-Kenzü'l-Esrâr, muhtelif sayfalar, Hacegan Akademi Kitaplığı, İstanbul, 2011. Müberra Gürgendereli, Hasan Ziyâî-Hayatı Eserleri Sanatı ve Divanı, muhtelif sayfalar, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002).*

Hısım Ali Çelebi, bir Osmanlı tarihçisidir; Yemen tarihi üzerine yazdığı bir eseri kayıptır. **Ali b. Bâlî** adıyla da bilinen yazar Alanya'da 1527-28'de doğmuş, 1588'de Maraş kadısıyken orada ölmüştür. **Taşköprülüzâde**'nin **Şâkâyık**'ına yazdığı ve 81 âlimin hayat öyküsünü anlattığı bir zeyl olan **el-İkdü'l-Manzûm fî Zikri (Ahvâli) Efâdili'r(Ulemâ'i'r)-Rûm** ile tanınmıştır. Kayıp eseri, **Nâdiretü'z-Zemen fî Târihi'l-Yemen** adındaki Yemen tarihidir. *(Behçet Gönül, İstanbul Kütüphanelerinde al-Şakâ'ik al-*

Nu'mâniya Tercüme ve Zeyilleri, Türkiyat Mecmuası, C. 8, s. 156-158, 1945).

BOSNEVÎ ALİ DEDE'NİN KAYIPLARI

Bosnevî Ali Dede, Halvetiyye tarikatı şeyhi olup, birkaç kitabı kayıptır. Doğum tarihi bilinmiyor, ölüm tarihi 1598. Önemli bir mutasavvıf ve âlimdir. **Kanuni**'nin Sigetvar yakınlarındaki türbesinin yanındaki Halvetî tekkesinin şeyhliğini de yaptığı için 'Türbe Şeyhi' namıyla tanınmıştır. Belirlediğimiz dört kayıp eseri; Osmanı tasavvuf ve tarikat büyüklerinden sekiz kişinin hal tercümesini anlattığı **Envârü'l Meşârık, Sübâ'iyyât fi'l Fürû,** Osmanlı hanedanının faziletine ve bekasına ilişkin keşif sahiplerinin anlatımının aktarıldığı Arapça **er-Risâletü'l-İntisâriyye, Mevâkıfü'l-Âhire ve'l-Letâ'ifü'l-Fâhire** şeklindedir. **Bursalı Mehmed Tahir Efendi, er-Risâletü'l-İntisâriyye**'nin kendi özel kütüphanesinde bulunduğunu bildirir ancak daha sonra eserin izi kaybolmuştur *(Bursalı Mehmed Tahir Efendi, Osmanlı Müellifleri-1, s. 47-48, Meral Yayınevi, İstanbul, 1975).*

GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ VE KAYIP KİTAPLARI

İlginç bir kişilik olan **Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi**'nin bugün bazı eserlerinin akibeti bilinmiyor. 1541'de Gelibolu'da doğmuş, 1600'de Cidde Sancakbeyi iken orada ölmüştür. Aşırı mevkii hırsına sahip olduğu ve kendini çok büyük gördüğü yönünde eleştirilere uğramıştır. Kendi adına "Âlî" mahlasını eklemiş, şiirde Bâkî'den bile üstün olduğu iddia etmiştir. Buna rağmen iyi bir şair ve nesir yazarı olduğunu teslim etmek gerekir. Dördü Türkçe, biri Farsça beş divan sahibidir. Eserlerinin çoğunu, önemli bir makam elde etmek amacıyla devlet büyüklerine sunmak için yazdığı söylenir. Kişiliği yüzünden devrinde ve sonraki birkaç asırda genellikle görmezden gelinmiş, bazı şuara tezkirelerinde adı kısaca geçirilmiştir. **Fuad Köprülü**'nün 1914'de

yazdığı **Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı**'nda ondan bahsedilmeye başlanmış, 20. yüzyıl âdeta onun keşfedildiği asır olmuştur. Tükçe'de daha sonra unutulan ve döneminde kimsenin kullanmaya cesaret edemediği alışılmamış kelimeleri şiirlerinde kullanmış, şiire redif zenginliği katmıştır. En önemli eseri bir tarih kitabı olan **Künhü'l-Ahbâr**'dır. Bu eserde bugün kayıp durumdaki bazı kitaplardan alıntılar yapmış olması önemlidir. Yararlandığı bu kayıp eserler arasında **Şihâbî**'nin manzum **Yemen Fetihname**'si, **Yetim Ali Çelebi**'nin **Lüccetü'l-Ebrâr**'ı, **Yûsuf Sinâneddin**'in **Risâle-i Bâbiyye**'si de vardır. **Âlî**'nin **Mihr-ü Mâh, Tuhfetü'l-Uşşak, Fursatnâme** gibi bazı eserleri yakın zamana kadar kayıp sanılıyordu ancak araştırmalar sırasında çeşitli kütüphanelerde bulunmuştur. Âlî'nin kayıp eserleri şunlardır:

-Mir'âtü'l-Avâlim: Dünyanın ve canlıların yaratılışına ilişkin efsane ve hurafeleri topladığı eseri. Baş ve son kısımları kayıptır. **Kâtip Çelebi** bu kitabı eleştirmiştir.

-Fusûlü'l-Hal ve'l-Akd ve Usûlü'l-Harc ve'n-Nakd: Çeşitli devletlerin yükselme ve çökme nedenlerinden sözeder. 32 fasıl, bir zeyil ve bir hatimeden oluşan bu önemli eserin yalnızca üç faslı bulunup yayınlanabilmiştir.

-Farsça Divan: Âlî'nin beş divanından biridir. 40 yaşından önce yazdığı Farsça şiirleri ihtiva ettiği bilinen bu divandan bazı şiirlerini çeşitli eserlerine almıştır.

-Türkçe Divan: Âlî'nin 1580 yılından 1591'e kadar yazdığı şiirlerini içeren üçüncü Türkçe Divan'ı tamamen kayıp sanılıyordu. Ancak eksik de olsa (sadece kaside ve terkibibendleri içeren) bir nüshası bugün British Museum'dadır.

-Müşkât: Âlî bu kitabından, **Sadef-i Sad-Güher** adlı eserinde sözeder.

-Mihr-ü Vefâ: Konya'da yazıp Şehzade Selim'e sunduğu 7 bin beyitlik bir aşk mesnevisidir. **Vasfi Mahir Kocatürk** bu eserin baş kısımlarını içeren bir parçasını bulmuştur. **Âlî, Mihr-ü**

Vefâ'nın, **Kanuni** devri şairlerinden **Mustafa Çelebi**'nin aynı ad ve aynı vezinli mesnevisinin taklidi sayılmamasını ve karıştırılmamasını istemiştir.

-Enîsü'l-Kulûb: Büyük bölümü kayıptır. 1563'de Şam'da yazmaya başladığı inşâya dair olan bu eser, **Âlî**'nin sanatkârâne nesir yolundaki ilk denemesi sayılır. Eser, 'kıssa' adını verdiği 100 hikâye ve her birinin sonunda 'hisse' dediği 10'ar beyitten oluşan 100 yorum şeklinde oluşturulmuştur. Yakın yıllara kadar kayıp durumdaki bu eserin ilk 49 kıssalık bölümü Berlin Staatsbibliothek yazmaları arasında ortaya çıkartılmıştır.

-Ravzatü'l-Letâif: 3 bin beyitlik bu eserinde **Âlî**, tasavvufa ilişkin fikrî konuları nazım şeklinde ele almıştır. **Âlî** bu eserinden, **Kınalızâde Hasan Çelebi**'ye gönderdiği bir yazıda sözetmiş olup, kitabın 1577'den önce yazıldığı anlaşılmaktadır.

-Ravza-i İrfân(veya Riyâzü'l-İrfân): **Âlî** bu kitabından, **Sadef-i Sad-Güher**'de sözeder.

-Dürer-i Mensûre: **Âlî**, **Sadef-i Sad-Güher**'de bu eserin adını anar.

-Me âyibü'l-Erzâl: Bu eserin adı da **Sadef-i Sad-Güher**'de geçer.

-Nüzhet.

-Bedâyiü'l-Makâl: **Âlî**'nin **Sultan 3. Murad**'ın bir gazeline yazdığı şerhtir. 1584 yılında yazıldığı sanılan bu risale gibi Âlî'nin üç risalesi daha vardır; kütüphanelerde mevcut bulunan diğer üç risalede de padişahın bir gazeli şerhedilmiş ve ondan bir makam istenmiş görünüyor. Kayıp risalenin de aynı amaçla yazıldığı sanılıyor. *(Nihal Atsız, Âlî Bibliyografyası, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1968. Kasım Ertaş, The Journal of Academic Social Science Studies, Gelibolulu Mustafa Ali's Life and Works, Volume 6, Issue 3, p. 191-211, March 2013. M. Cavid Baysun, Müverrih Âlî'nin Mevâidü'n-Nefâis fî Kavâidi'l-Mecâlis'i Hakkında, Türk Dili 1/2 s. 389-*

400, 1950. Reşat Öngören, Osmanlılarda Devlet Ricâli-Meşâyîh Münasebetlerinin Boyutlarını Gösteren Yeni Bir Kaynak: Âlî'nin Şeyh Mehmed-i Dâgî İle Alakalı Menâkıbı, İslam Araştırmaları Dergisi, Sayı 1, s. 107-113, 1997. Yusuf Turan Günaydın-İbrahim Halil Arslantürk, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Hilyetü'r-Ricâl'inde Melâmiyyûn ve Muhaddesûn Zümreleri, Tasavvuf Dergisi, s. 277-296, Sayı 18, 2007).

Ayşî Mehmed Efendi, Osmanlı olgunluk çağı âlimlerindendir; yazdığı kitapların çoğu kayıptır. Tam adı **Muhammed b. Mustafa et-Tirevî er-Rûmî el-Hanefî** olup, Tire'de 1500'lü yılların ortalarında doğduğu tahmin ediliyor; ölümü İstanbul'da 1607'dedir. Tire, Bayındır ve İstanbul'da çeşitli medreselerde müderrislik yapmış; mantık, edebiyat, şiir, kelam, tefsir, hadis, şiir, fıkıh, belagat, dil gibi birçok alanda kitaplar yazmıştır. Yarım düzine kadar kitabı bugün eldedir. Belirlediğimiz dokuz kayıp eserinden **Telhîsu Ravzati'l-Ulemâ, Zindevestî**'nin(ö. 1010 civarı) **Ravzatü'l-Ulemâ** adlı kitabına yaptığı muhtasardır. Kur'ân'ın yarısına kadar tefsir ettiği eseri **Tefsir, Cevherî**'nin(ö. 1003) **es-Sıhah** adlı lügatının muhtasarı **Lugât, Usûl-i Fıkh, Şerhu Vird-i Settâr, İbrahim b. Muhammed el-Halebî**'nin(ö. 1549) Hanefi fıkhına ilişkin kitabına yazdığı **Şerhu Multekâ'l Ebhur** adlı şerh, **Sa'dî Şirâzî**'nin(ö. 1292) ünlü **Gülistân**'ına yazdığı **Şerhu Gülistân** da kayıp eserlerindendir. **Bursalı Mehmed Tahir**, burada **Ayşî**'ye ait aktaracağımız son iki kayıp eseri; **Netâyicu'l-Ezhân Mine'l-Kelâm**'ı ve **Hakâyıku'l-Usûl**'ü Aksaray'da bir kütüphanede gördüğünü belirtir ama izlerine rastlanamamıştır. *(Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri-1, s. 258-259, 366-367, Meral Yayınevi, 1975. M. Vecih Uzunoğlu, Ayşî Mehmet Efendi Hayatı ve Eserleri, Nüsha Dergisi, s. 135-142, Sayı 6, Yaz-2002).*

GÜLŞENÎ, KAYIP KİTAPLARI VE DÜNYANIN İLK YAPAY LİSANI

Dünyanın ilk yapay dilinin mucidi Muhyî-i Gülşenî'nin eserlerinin çoğu kayıptır. 1529 yılında Edirne'de doğmuş, 1608'de Kahire'de ölmüştür. Gülşenî tarikatına mensup şair ve âlimler arasında özel bir yeri vardır. 1552'de Kahire'ye gidip sûfî Gülşenî tarikatına girmiş, tarikatın kurucusu İbrahim Gülşenî'nin yerine geçen oğlu Ahmet Hayalî'nin kızıyla evlenmiştir. Dünyanın ilk yapay dili olan Bâleybelen'i(dilsizlere dil veren) icad etmiş, bunu yapmaktaki amacını ise, sûfîlere has batınî sırları avamın öğrenmesini önleyip, Osmanlı'da ortak bir havas ve kültür dili oluşturmak biçiminde açıklamıştır. Türkçe ve Farsça sözcükleri Arapça söz dizilimiyle harmanlamış ancak Arapça'daki tesniye, müennes ve kural dışı çokluk şekilleri gibi kalıplara yer vermemiştir. Ural-Altay, Hint-Avrupa ve Sami dil grupları bu dilin temelini oluşturmuş, birçok kelimeyi kendisi kurallı biçimde uydurmuştur. Sayısı 200'ü bulan kitaplarının hemen hepsini bu yapma dille yazdığı bildirilir. Dili öğrencilerine de öğretmiş ancak onun ölümünden sonra bu dil kullanılmamıştır. Yazdığı kitapların çoğunun kaybolmasının bir nedeni de bu yapma dille yazıldığı için okunamaması olmalıdır. Batı'ta buna dair yaşanan traji-komik bir olay vardır: Muhyî-i Gülşenî'nin bir kitabına Halep'te rastlayan Rousseau adlı bir Fransız araştırmacı kitabı okuyamayınca başkalarına verir. Birkaç el değiştiren kitap sonunda Paris'teki Doğu Dilleri Okulu akademisyeni Sylvestre Sacy'ye ulaşır. Çok uğraşmasına rağmen kitabı çözemeyen Sacy, en sonunda Batılıların Doğu ve Doğulular hakkında uydurma modasına uyar ve bu kitabın tarihten silinmiş bir millete ait olduğuna karar verir. Dahası bu yönde bir de makale yazıp bilim dünyasına bir güzel sunar.

Muhyî-i Gülşenî'nin yazdığı kitap sayısı 200 civarındadır; bunların sadece 40 tanesi günümüze gelebilmiştir. Beş kayıp kitabını biliyoruz. Bunlar; Zencîr-i Zeheb(Reşehât-ı Muhyî),

Meşâhidü'l-Vücûd, Mevâcidü'ş-Şühûd, Ahlâk-ı Kirâm, Hakâiku'l-Hikem şeklindedir. *(Mithat Sertoğlu, İlk Milletlerarası Dili Bir Türk İcat Etmişti, Hayat Mecmuası, Yıl 2, Sayı 1, 1 Şubat 1966. Mustafa Koç, Muhyî-i Gülşenî-Bâleybelen: İlk Yapma Dil, muhtelif sayfalar, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005. Muhsin Macit, Osmanlı Kültür ve Sanatında İbrahim Gülşenî'nin İşlevi, Bilig Dergisi, s. 193-214, Sayı 60, Kış 2012).*

HOCAZADE ESAT EFENDİ'NİN KAYIP DİVANLARI

Osmanlı şeyhülislamı **Hocazâde Esad Efendi**'nin divanları kayıptır. Şeyhülislam ve tarihçi Hoca Sadettin Efendi'nin oğlu olup 1570'te İstanbul'da doğmuş, 1625'te yine orada ölmüştür. İstanbul kadılığı, Anadolu kazaskerliği, Rumeli kazaskerliği ve şeyhülislamlık yapmıştır. Hayatının ilginç bir yönü de, fetvalarıyla padişahların tahta oturmasında ve indirilmesinde etkili olmasıdır. 1. Mustafa'nın padişah olmasında da, tahttan indirilmesinde de etkisi vardır. 2. Osman ise, amcasının kendisinden önce tahta çıkmasında etkili olması yüzünden Esad Efendi'ye husumet beslemiştir. Sefere çıkacağı sırada, yerine tahta geçmesinden endişe ettiği kardeşi Mehmed'in öldürülmesi için Esad Efendi'den fetva istemiş, bu isteği reddedilmiştir. Padişah ona kızıp, yanında Hotin seferine götürmüştür. Ardından, istemediği halde Esad Efendi'nin kızı Akile Hanım'la evlenmiştir. Damadı olan padişahla araları iyi olmamasına rağmen onu korumaya çalışmış, 1622'deki bir isyanda 2. Osman'ı tahttan indirmeye çalışan asilere direnmiş ancak damadının hal'edilip öldürülmesini önleyememiştir. **Türkçe Dîvân**'ı ve **Farsça Dîvân**'ı kayıptır. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 11, s. 340-341).*

Azerilerin ünlü şairi **Mesihî**'nin üç kayıp kitabını aktaracağız. Hakkında bilgiler çok azdır. Adı Rükneddin Mes'ud Mesihî olup, 17. yüzyılda yaşadığı biliniyor. Aşkı yeni bir tarzda işlemiş,

maddi ve manevi özellikler taşıyan âşık tiplemesini ortaya koymuştur. **Varaka ve Gülşah** adlı mesnevisi bugün mevcuttur. Bu kitapta sözettiği **Zenbur u Esel(Arı ile Bel)** ile **Dâne ve Dam(Yem ve Tuzak)** adlı iki eserinin yanısıra şiirlerini topladığı **Dîvân'ı** kayıptır. *(Eliyar Seferli-Xelil Yusufli, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi-2 Azerbaycan Türk Edebiyatı, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993).*

Baldırzâde Mehmed Efendi, Osmanlı'nın 17. yüzyıl yazar ve şairidir. Kayıp eserleri vardır. Doğum tarihi bilinmiyor; 1650 yılında Bursa'da ölmüştür. İstanbul, Mekke ve Bursa'da kadılıklar ve müderrislikler yapmış; tarih, biyografi, fıkıh, şiir gibi alanlarda kalem oynatmıştır. Daha çok, bugüne ulaşan eserlerinden **Ravzâ-i Evliyâ'**nin yazarı sıfatıyla ün kazanmıştır. Şiirlerinde **Selisî** mahlasını kullanmıştır. Mekke'de kadı iken yazdığı **Binâ-yı Kâbe'ye Dâir Risâle,** Kâbe'nin yapılışı, tarihi, kullanılan malzeme gibi konulardan bahsediyordu ancak bugün kayıptır. Diğer iki kayıp eseri; **Dîvân** ve **Hâşiyetü'l-Eşbah'**tır. *(Abdülkerim Abdülkadiroğlu, Bursalı İsmail Beliğ, s. 87-88, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1985).*

ERZURUMLU İBRAHİM MÜLHEMÎ VE KAYIPLARI

Erzurumlu **İbrâhim Mülhemî'**nin üç kayıp kitabını biliyoruz. İstanbul'da geçen meslek hayatında **'Canbulatzâde Hocası'** veya **'Erzurumî'** namıyla tanınan **Erzurumlu İbrahim Mülhemî Efendi** (ö. İstanbul 1650) birçok medresede hocalık yapmış; şair, matematikçi ve tarihçi yönüyle öne çıkmıştır. Ona ait yalnız **Şehinşahnâme** bugün eldedir. Kayıp durumdaki eserlerinden biri **Târih-i Mülûk-i Rûm ve Efrenc'**dir. Adından, Osmanlı'nın Anadolu ve Balkanlar'daki topraklarının tarihini içerdiği anlaşılan kitabın kaç cilt olduğu bilinmiyor. Diğer bir kayıp **Fetihnâme-i Kara Boğdan'**dır. Şairlik ve yazarlık yeteneği bulunan çok sayıda Osmanlı devlet adamından biri olan **Rami Mehmed**

Paşa (İstanbul 1655-1708), şiir ve edebiyat ile devlet yönetimine ilişkin kitaplar yazmıştır. Bunlar arasında belki en ilginci, bir Sırp taşralısı olan **Sadrazam Daltaban Mustafa Paşa**'nın kaba, sert ve küfürbaz kişiliği hakkında kaleme aldığı **Istılâhât-ı Daltabaniyye** adlı eserdir ve bugün kayıptır *(Necdet Öztürk-Murat Yıldız, Osmanlı Tarihçileri, s. 116, 137-138, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, Eylül 2013. Agâh Sırrı Levend, Gazavatnâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavatnâmesi, s. 109-111, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000. Fehmi Edhem Karatay, Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmalar Kataloğu-1, s. 253-254, Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, İstanbul, 1961).*

KAYIP DİVANLAR

Divan türü eserler en çok kaybolanlar arasındadır. Fatih dönemi Osmanlı şairlerinden **Muhyiddin Çelebi**'nin **Dîvân**'ı kayıptır. Ancak bazı kaynaklar, onun bugüne gelen **Hızırnâme** adlı kitabının kataloglarda **'Şeyh Muhyiddin Çelebi Divanı'** şeklinde kayıtlı olduğunu belirterek, ikisinin aynı eser olduğunu savunur. Osmanlı devrinin önemli mutasavvıflarından **Bolulu Himmet Efendi**'nin (ö. 1683) hikmetli mısralarla dolu **Dîvân**'ı da kayıptır; o sıralarda İstanbul'da sık çıkan büyük yangınlardan birinde yandığı bildirilir. Mensup olduğu Uşşakî tarikatının dervişleri anımsadıkları şiirleri daha sonra toplayıp bir **'Divançe'** oluşturmuştur. **Abdülbaki Gölpınarlı** ise divanın 'ze' harfinden sonraki bölümünü Himmetzadelerden **Şeyh Abdullah Nâsıh Bey**'in kaybettiğini savunur. *(Bursalı Mehmed Tahir Efendi, Osmanlı Müellifleri-1, s. 130, Meral Yayınevi, İstanbul, 1975. Zehra Alay, Muhyiddin Çelebi'nin Hızır-Nâme'si, s. 17-18, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2005).*

Coğrafyacı **Ebûbekir Efendi**, *Osmanlı olgunluk çağında yaşamıştır; önemli bir kitabı kayıptır. Tam adı* **Ebû Bekir** b. **Behram ed-**

Dımaşkî olup, Şam'da doğmuş, uzun yıllar İstanbul'da müderrislik yapmış ve Halep kadısıyken 1691'de ölmüştür. Türk asıllıdır. Batı kaynaklı coğrafya kitaplarının Osmanlı Türkçesine çevrilmesinde önemli işlevi olmuştur. En önemli çalışmalarından biri **Kâtip Çelebi**'nin ünlü eseri **Cihannümâ**'ya yaptığı katkılardır. Müellif müsveddelerinde **Çelebi**'nin başlıklarını yazıp, altını doldurmaya vakit bulamadığı yerleri kendi donanımınca ve araştırmalarıyla elde ettiği bilgilerle tamamlamıştır. **Cevelânü'l-Efkâr fi Avâlimi'l-Aktâr** adlı coğrafya kitabı günümüz itibarıyla kayıptır. *(G. Hazai- İ. Dorogi, Ebu Bekir Dımaşki'nin Osmanlı Devletinin Tarihi, Yapısı ve Durumuna İlişkin Eseri Hakkında- TTK Bildiri Özetleri XI, s. 76, Ankara, 1990. Fikret Sarıcaoğlu, Cihannüma ve Ebubekir b. Behram ed-Dımeşki-İbrahim Müteferrika, s. 128-137, İstanbul, 1991).*

Gülşeniyye tarikatına mensup bir şair ve bestekâr olan **Kefeli Derviş Abdi**'nin **Divan**'ı bugün kayıptır. Aslen Kefelidir, doğum tarihi bilinmiyor, ölüm yılı Bursa'da 1695'tir. Hayatının büyük bölümünü Bursa'da geçirmesinden dolayı **Bursevî** ve **Kadızâde** lakaplarıyla da anılmıştır. Tekke müziğinin önemli bir ismidir; **Divan**'ı gibi bugün kayıp durumda birçok savt ve ilahi bestelemiştir.

Osmanlı olgunluk dönemi mutasavvıf-şairlerinden **Abdülhay Celvetî Efendi**'nin(1629-1705) bilinen birkaç kitabının yanısıra, ünlü bir besteci olduğu kaynaklarda belirtilmesine rağmen hiçbir bestesi bugüne ulaşmamıştır. Doğduğu Edirne'de, babası Celvetiyye tarikatı şeyhi **Saçlu İbrahim Efendi**'nin ardından Celvetiyye'nin tekke şeyhi olmuştur. **Abdülhay** mahlasıyla birçok şiir yazmasına ve çokça şiiri musikişinaslarca bestelenmesine rağmen **Dîvân**'ı zamanımıza ulaşamamıştır. **Şerh-i Gazel-i Hazreti Hüdâyî** adlı eseri de kayıptır.

(Kamil Yılmaz, Aziz Mahmud Hüdai ve Celvetiyye Tarikatı, s. 262-263, İstanbul 1982).

KENZÎ HASAN EFENDİ VE KAYIP İKİ ESERİ

Ankara Ayaş'ta 1600'lerin başında doğup, adı Manisa'yla özdeşleştikten sonra 1715 yılında bu şehirde ölen büyük mutasavvıf-şairlerden **Kenzî Hasan Efendi**, bugün pekçok Manisalının veya Ankaralının adını bile bilmediği büyük değerlerimizdendir, adı Manisa'da bir caddeye verilmiştir. Aşırı derecede alçakgönüllü fakat bir o kadar da bütün ilimlerde bilgili olduğundan, yeraltındaki saklı hazine anlamında '**Kenzî**' lakabı verilmiştir. Çok iyi bir de şair olan ve Yunus tarzında arı Türkçeyle şiirleri bulunan **Kenzî**, şiirlerini **Edvâr** adında bir kitapta toplamıştır; eser bugün kayıptır. İlahilerini topladığı bir **Dîvançe**'si olduğu da biliniyor; o da kayıptır. *(Mutasavvıf Şair ve Bestekâr Ayaşlı Kenzî Hasan Efendi Hayatı ve Şiirleri, Mustafa Tatçı, Osmanlı Araştırmaları Dergisi, s. 225-256, Sayı 28, Istanbul, 2006).*

Osmanlı vatandaşı Bağdatlı tarihçi **Nazmîzâde Murtaza Efendi'nin bazı eserleri** kayıptır. Yalnızca Bağdat'taki 1723 olan ölüm yılı biliniyor. Bağdat hazinesinde görev yapmış, ruznamçe halifeliğine kadar yükselmiştir. **İbrahim Müteferrika**'nın İstanbul'da kurduğu matbaada basılan beşinci kitap olan **Târîh-i Timur-ı Gûrkân** ve yedinci kitap olan **Gülşen-i Hulefâ**, **Nazmîzâde**'ye aittir. Çok sayıda kitap yazmış ve büyük bölümü bugüne ulaşmıştır. İki kayıp kitabını biliyoruz: **Dîvân** ve **Şerhu Tecziyeti'l-Emsâr ve Tecziyeti'l-Âsâr**. *(Necati Avcı, Nazmîzâde Murtaza Efendi ve Gülşen-i Hulefâ'sı, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 245-250, Sayı 8, Kayseri, 1992).*

İSMAİL BELİĞ'İN KAYIPLARI

Bursalı divan şairi **İsmail Beliğ**'in de bazı eserleri kayıptır. 1668 yılında Bursa'da doğmuş, 1729'da ayı şehirde ölmüştür. Lale Devri şairi olarak tanınmıştır. Dedesi ve babasının da

imamlık yaptığı Manıcı Camii imamlığını 50 yıl kadar sürdürmüştür. 1702'de Tokat'ta kısa süre yaptığı mahkeme naipliği dışında tüm yaşamı Bursa'da geçmiştir. Eserleri ve şiirleri **Yenişehirli Mehmed Emin Beliğ** ile zaman zaman karıştırılmıştır. Döneminde divan şiirinde başgösteren mahallîleşme akımına koşut olarak şiirlerindeki dil ağdalı değil, halk Türkçesine yakındır. Üç kayıp kitabını biliyoruz. Bunlardan **Dîvân**'daki bazı şiirleri dönemin çeşitli mecmualarında yer almıştır. Yedi na'ttan oluşan **Seb'a-i Seyyâre** ve edebiyat, biyografi ve fıkıh konularını içeren **Genc-i Şayegan** da kayıpları arasındadır. *(Abdülkerim Abdülkadiroğlu, Bursalı İsmail Beliğ, muhtelif sayfalar, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1985).*

Yanyalı **Bedreddin Mehmed** bir Osmanlı matematikçisi olup, eserlerinin bazıları kayıptır. Hakkında çok az bilgi vardır. İlmiye sınıfına mensuptur. 1733 yılında öldüğü kaydı vardır. Babası gibi aklî ilimlerle uğraşmıştır. Bilinen altı eserinden üçünün nüshası bugün eldedir. Kayıp kitapları; **Reyhânetü'r-Rûh fî Resmi's-Sâ'ât fî Ma'rifeti'l-Evkât, Tahrîrü'l-Menâzırı'l-Öklîdisî, Şerhu Hulâsati'l-Hisâb** adlarını taşır. *(Ekmeleddin İhsanoğlu-Ramazan Şeşen, Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi-1, s. 178-180, IRCICA Yayınları, İstanbul, 1999). Cevat İzgi, Osmanlı Medreselerinde İlim, . 292-293, İz Yayıncılık, İstanbul 1997).*

ŞEYHÜLİSLAMIN KAYIP İKİ KİTABI

Osmanlı şair, bestekâr ve yazarı **Şeyhülislam Ebûishakzâde Esad Efendi**'nin **Nevşehirli Damat İbrahim Paşa**'ya atfettiği iki güzel eseri kayıptır. **Şeyhülislam Ebû İshak İsmail Efendi**'nin oğlu, diğer bir şeyhülislam **İshak Efendi**'nin de kardeşidir. 1685 yılında İstanbul'da doğup, 1753'te yine aynı yerde vefat etmiştir. Lale Devri'nin önemli şairlerindendir. Bu devrin sembol ismi **Nevşehirli Damat İbrahim Paşa**'yı öven şiirleri ve kitapları vardır. Selanik ve Mekke kadılıkları, Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri, şeyhülislamlık gibi görevler yapmıştır. Şairliğinin ve devlet görevlerinin gölgesinde kalmıştır ancak ciddi ve önemli tefsir

çalışmaları da vardır. Müzisyen ve bestekârdır; klasik Türk musikisi formatında çok sayıda bestesi günümüze ulaşmıştır. Kayıp durumdaki iki kitabından **Bülbülnâme**'den övgüyle sözedilir. **Damat İbrahim Paşa**'ya atfettiği **Gülzâr-ı İbrâhim** de kaybolmuştur. *(Mustafa Özel, Şeyhülislam Esad Efendi'nin Ayet7el-Kürsi Tefsiri, İslam Araştırmaları Dergisi, s. 81-105, Sayı 10, 2003. Fındıklılı İsmet Efendi, Şekâik-i Numâniyye ve Zeyilleri, Nşr. Abdülkadir Özcan, s. 227-231, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989. Ahmet Kırkkılıç, Şeyhülislam Esad Efendi'nin Hayatı ve Eserleri- Lehcetü'l-Lugat, s. 10-14, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999. Muhammet Nur Doğan, Esad Efendi, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, 1/419, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 1999).*

Hadisçi Gedikzâde'nin bugüne tek eseri ulaşabilmiştir. Tam adı **Ebü'l-Mefâhir Zeynuddin Abdulkâdir b. Halil b. Abdillah er-Rûmî**'dir. **Sadrazam Gedik Ahmed** Paşa'nın torunudur. 1727-28'de Medine'de doğmuş, 1773'te Nablus'ta ölmüştür. Daha çok hadis alanında tanınmıştır. **Gedikzâde**'nin Kur'an okuyuşuna hayran olan dönemin padişahı **3. Mustafa**'nın tebdil-i kıyafetle gelip onu çeşitli yerlerde dinlediği söylenir. Padişah onu saray imamı olarak görevlendirmek istemiş, bunu duyan mevcut saray imamı, **Gedikzâde**'yi evine davet edip, ona bir şey içirip sesini bozmuştur. **Gedikzâde** bunun üzerine Mısır'a dönüp yine hadisle ilgilenmiştir. Bildiğimiz kayıp üç kitabı; **es-Sırrü'l-Mü'temen fi Şerhi'r-Rihleti İle'l-Yemen, el-Mıtrîbü'l-Mu'rîbü'l-Câmi li Ehli'l-Meşrık ve'l-Mağrib, Keydü's-Surûf an Ehli'l-Ma'rûf** adlarındadır. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 13, s. 549-550).*

Osmanlı âlimi **Hanif İbrahim Efendi**'nin (ö. İstanbul 1775) kayıp eserleri vardır. Çeşitli kurum ve vakıflarda kâtiplik, bazı medreselerde müderrislik yapmıştır. Tasavvufa ilgi duymuş ve dini konularda çalışmalar yapmıştır. İki kayıp kitabını biliyoruz: Biri **er-Râsih fi'l-Mensûh ve'n-Nâsih**, diğeri, Türkçe'de kullanılan darbımesellerle ilgili **Durûb-i Emsâl**'dir.

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI VE KAYIP ESERLERİ

Osmanlı gerileme devrinin önemli bilginlerinden **Erzurumlu İbrahim Hakkı**'nın (Hasankale 1703 - Tillo 1780) bazı kitapları kayıptır. Bilimin hemen bütün alanlarıyla ilgilenen ve eser veren klasik âlim tipinin son temsilcilerindendir. Erken yaşlarda Tillo'ya gidip **Şeyh İsmail Fakirullah**'a bağlanmış, ondan bilgi ve feyz almıştır. Şiir, edebiyat, astronomi, astroloji, matematik, din bilimleri, eğitim, iklim(klimatoloji), biyoloji, psikoloji, jeoloji, fizyoloji, anatomi, geometri gibi alanlarla ilgilenmiştir. Derin bir tasavvufi birikime sahiptir. En ünlü eseri olan **Marifetname** ansiklopedik bir yapıdadır; karmaşık bilimsel gerçekleri avamın anlayacağı tarzda açıklamıştır. Güneş ışınının yeryüzüne çarptıktan sonra en yakındaki alçak yerleri daha fazla ısıttığını, yükseğe çıktıkça ısının azaldığını belirterek bugünkü bilgi düzeyinde açıklamalar yapmıştır. Yıldırım örneğinden hareketle, ışığın sesten daha hızlı olduğunu belirtir. Kendisi bir kitabında 15 eseri olduğunu yazmışsa da değişik kaynaklarda **İbrahim Hakkı**'nın eserlerinin sayısı 32, 39, 54, 58 gibi rakamlarla verilir. Bilinen kayıp eserleri şunlardır:

-Tuhfetü'l-Kirâm: **İbrahim Hakkı**'nın Tillo'daki ikameti sırasında yazdığı eserlerinden olup, bizzat kendi eserleri için yaptığı 'ana eser-evlat eser' sınıflamasında 'evlat eser' sınıfına giren kitaplarından biridir. Hakkında, 1766 yılında yazıldığı dışında bilgi yoktur.

-Nuhbetü'l-Kelâm: 1768 yılında yazdığı bu eserde **İbrahim Hakkı**, **Marifetnâme** ve **Mecmu'atü'l-Me'anî**'den sık sık alıntılar yapmıştır.

-Ülfetü'l-Enâm: 1775 yılında yazıldığını biliyoruz. (*Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi, Cemaleddin Server Revnakoğlu, muhtelif sayfalar, İlk Harf Yayınevi, 2011. Esin Kâhya, Erzurumlu İbrahim Hakkı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s.*

371-385, C. 40, Sayı 1, 1999. Mehmet Kazar, Erzurumlu İbrahim Hakkı: Hayatı-Kişiliği ve Eserleri, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s.333-350, Sayı 16, 2001).

SEYYAH KUŞMANÎ'NİN KAYIP KİTAPLARI

Osmanlı gezgini **Kuşmanî Efendi**'nin (ö. 1808'den sonra) bazı kitapları kayıptır. Kendini 'seyyah bir derviş' olarak tanımlar. 1790 yılından ölümüne dek seyahat etmiştir. 1795'te yolu İstanbul'a düşmüş, burada Nizam-ı Cedid karşıtı **Tayyar Mahmud Paşa**'nın casusu olarak çalıştığı iddiasıyla bir süre hapse atılmıştır. Gezilerinin nereleri kapsadığı bilinmemekle birlikte Rusya coğrafyasını ve Rus sınırı civarındaki Osmanlı topraklarını gezdiği sanılıyor. Üç eseri bugüne ulaşmış, diğerleri kaybolmuştur. Beş kayıp kitabı arasında, en önemli eseri olduğu varsayılan **Seyahatnâme**'si de yer alır. Diğer kayıp kitapları; **Risâle-i İhsâniyye, Terkîb**-i Rehber, **Nevâibnâme-i Kuşmânî, Seyahatnâme-i Kuşmânî**, Kanunnâme şeklindedir.

SON DİVAN ŞAİRİ YENİŞEHİRLİ AVNİ'NİN KAYIP ESERLERİ

Yenişehirli **Avni Bey** (Yenişehir/Larissa 1826- İstanbul 1884), Osmanlı son döneminin önemli şairidir; hiciv tarzındaki bir eserini bizzat yakarak yok etmiştir. Son divan şairi olduğu kabul edilir. Türk şiirinin batıya açıldığı bir dönemde divan tarzını benimsemiş, bu alanda zirveye çıkmıştır. **Namık Kemal, Şinasi, Ziya Paşa** gibi önemli isimlerin hayran olduğu bir sanatı vardır. Mevlevi tarikatına girmiş ve **Beşiktaş Mevlevihanesi Şeyhi Nazif Dede**'nin kızıyla evlenmiştir. Divan kâtipliği göreviyle gittiği Bağdat'tan İstanbul'a dönüşte eşinin ve oğlu **Hüsameddin**'in peşpeşe ölmesiyle perişan olup kendini içkiye vermiş, sefil bir hayat sürer duruma gelmiştir. Şiirlerini hayattayken ya-

yınlamamış, **Divan**'ı onun ölümünün ardından damadı tarafından neşredilmiştir. Şiirlerinde vahdet-i vücud eksenli bir tasavvuf düşüncesi göze çarpar. **Ateşgede** gibi bazı eserleri yarım kalmıştır. Bilinen kayıp kitaplarından en dikkat çekeni, kaybolma biçimiyle **Nihân-ı Kazâ**'dır. **Nef'î**'nin **Sihâm-ı Kazâ**'sından etkilenerek hiciv içerikli kaleme aldığı şiirlerden oluşan bu eseri, damadının uyarısı üzerine bizzat yakmıştır. Bu eseri **2. Abdülhamid**'in tahta geçtiği ömrünün son yıllarında yakmış olmalıdır. Diğer kayıp eseri **Istılahât Lugati**'nin, bazı terimlerin anlamlarını açıkladığı bir sözlük olduğu sanılıyor. Kayıp son üç kitabı; **Bağdat Tarihi, Yenişehirnâme,** Bülbülnâme şeklindedir. *(Yenişehirli Avnî, Farsça Divan, Haz. Mehmet Atalay, muhtelif sayfalar, Aktif Yayınları, Erzurum, 2005. Mehmet Çavuşoğlu, Bir Mevlevî Şairi: Yenişehirli Avni Bey ve Mevlânâ İçin Na'tı, s. 127-134, I. Millî Mevlânâ Kongresi Tebliğler, 3-5 Mayıs 1985, Konya 1985. Kaplan Üstüner, Divan Şiirinde Tasavvuf, s. 113, Birleşik Yayınları, Ankara, 2007. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Son Asır Türk Şairleri, s. 1749, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1988).*

ÇAYLAK GAZETESİNİN KURUCUSU VE KAYIP KİTABI

Osmanlı son asrının gazetecilerinden **Çaylak Mehmet Tevfik**'e (İstanbul 1843-1893) ait önemli bir eser kayıptır. Çıkardığı **'Çaylak'** adlı mizah gazetesi nedeniyle bu lakapla anılan yazar, Osmanlı bürokrasisindeki görevlerinin yanısıra çeşitli gazetelerde yazmayı sürdürmüş, **Asır, Çaylak, Osmanlı** gazetelerini kurmuştur. Kayıp eserinin adıyla içeriği arasında ilginç bir çelişki vardır. Adı **'Tarih veya Sene 1171 Cinayetleri'**. Bugün eserin yalnız giriş bölümü mevcuttur. Bu bölümde Osmanlı'nın kuruluşu sırasındaki siyasî ve toplumsal ortamla **Osman Gazi**'den **Çelebi Mehmet**'e kadarki padişahlar ve olaylar anlatılır. Kitabın sonraki bölümleri elde bulunmadığından ve içeriği

bilinmediğinden, adıyla nasıl bir uyum oluşturduğu da meçhuldür. (Necdet Öztürk-Murat Yıldız, Osmanlı Tarihçileri, s. 249-250, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, Eylül 2013).
Ünlü **Târih-i Cevdet**'in yazarı **Ahmet Cevdet Paşa**'ya (Plevne 1822- İstanbul 1895) ait **Ma'ruzât**'ın ilk cildi kayıptır. Osmanlı'da birçok yerde ve konumda kadılıklar, valilikler, bakanlıklar yapan **Cevdet Paşa**, 1839-1876 yılları arasındaki olayları, anılarını da katarak **Ma'ruzât** adında beş ciltlik bir eser yazmıştır. Sözkonusu beş cüz, tahttan indirilişine kadar Yıldız Sarayı'nda **Sultan 2. Abdülhamid**'in yanında kalmış, sonra Yıldız evrakı arasında bulunmuş, bu dönemde ilk cilt kaybolmuştur... Osmanlı son devir tarihçilerinden **Seyyid Mehmed Pertev Efendi**'nin, tarihe ilişkin yazdığı fakat yayınlamadığı defterleri de kayıptır. *(Necdet Öztürk-Murat Yıldız, Osmanlı Tarihçileri, s. 181- 183, 197, 204-207, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, Eylül 2013).*

ERZİNCANLI SALİH BABA'NIN KAYIP KİTAPLARI

Erzincanlı mutasavvıf **Sâlih** Baba'nın bazı eserleri kayıptır. Erzincan'da 1820-1907 arasında yaşamıştır. Nakşibendi-Halidî şeyhi **Muhammed Sâmi Erzincânî**'ye intisab etmiş, tasavvufta ilerlemiştir. Tüfek ustalığı yapmıştır. Şiirle hiç ilgilenmemişken, ilerleyen bir yaşında şeyhinin şiir okumasını istemesiyle bir anda doğaçlama şiir söylemeye başladığı anlatılır. Şiirleri **Erzincânî**'nin müridi **Adnan Efendi** tarafından **Râbıta-i Nakş-i Hayâlî** adıyla toplanmıştır; **Sâlih Baba Divanı** adıyla da bilinir. Divanı büyük oranda şeyhini övdüğü şiirlerden oluştuğundan, başka benzeri bulunmayan 'fenâfişşeyh' özelliği taşır. Biri şeyhi **Erzincânî**'yi anlattığı iki kitabı daha bulunduğu, bu iki eserin 1939 yılındaki Erzincan depreminde kaybolduğu bildirilir. Sözkonusu iki kitabın adı bilinmiyor. Bir bacağı kısa, bir kolu da çolak olan **Sâlih Baba**'nın, iki oğlundan biri sağır ve dilsiz, diğeri de dilsizdi. Sâlih Baba'nın Erzincan'daki Akmezarlık'ta (Hava

Şehitleri Mezarlığı) bulunan kabri de kitapları gibi bugün kayıptır. *(Fehmi Kuyumcu, Salih Baba Divanı, muhtelif sayfalar, Ankara, 1979. Nurettin Albayrak, Bir Tasavvuf Şairi Tüfekçizade Salih Baba, Mavera dergisi, s. 8-10, Sayı 109, İstanbul, 1986).*

KIRIMŞAHVAL VE KAYIP ESERLERİ

Karatay-Malkar Türkçesi'nin en önemli isimlerinden olan şair, yazar ve ressam **Kırımşavhal**'ın birçok eseri kayıptır. Adı **İslam Kırımşavhal**'dır ancak eserlerinde **İslam Teberdiçi** adını kullanmıştır. 1864 yılında Karaçay'ın Kart-Curt köyünde doğmuş, 1910'da Yalta'da ölmüştür. Karaçay-Malkar Türk edebiyatına birçok kitap ve şiir kazandırmış ancak çoğu kaybolmuştur. Çarlık ordusunda üç yıl subaylık yapmış, çeşitli sanatları ve dilleri öğrenmiştir. Rusların ünlü yazarı **Tolstoy** ve ressam **Yaroşenko** ile Osetlerin meşhur şair ve ressamı **Kosta Hetagurov**'la dostluk kurmuştur. Yaşamının son beş yılında Karaçay valiliği yapmış, tedavi için gittiği Yalta'ta ölmüştür. Günümüze birkaç tablosu ve şiiri ulaşabilmiştir. 1908-1910'da Latin harfleriyle bir Karaçay-Malkar alfabesi hazırlamış, bu alfabeyle **Anda Bla Mında- Orada ve Burada** adlı romanını yazmıştır. Askerlik yaptığı yıllarda Petersburg'da gözlemdiklerini, Çarlık sarayındaki görkemli yaşantıyı ve Karaçay'daki sosyal dengesizlikleri işlediği bu eser Karaçay-Malkar Türkçesiyle yazılmış ilk roman sayılır. Eser bugün kayıptır. İsmi belirlenemeyen başka kayıp eserleri de vardır. *(Kardeş Kalemler Dergisi, Karaçay-Malkar Edebiyatı Özel Sayısı, s. 78-79, Sayı 51, Mart-2011).*

AHMED MİDHAT EFENDİ'NİN KAYIP KİTAPLARI

Ahmed Midhat Efendi, Osmanlı'nın son yıllarında yetişen çok yönlü münevverdir; Kur'an'la ilgili iki eserinin izine henüz rastlanamamıştır. İstanbul'da 1829'da doğmuş, aynı şehirde

1912'de ölmüştür. Gazeteci, yazar, romancı ve yayıncıdır. Osmanlı siyasetinde etkili bir isim olan **Midhat Paşa** onu himaye etmiş, hatta kendi ismini vermiştir. Değişik gazetelerde yazarlık yapan **Ahmed Midhat Efendi**, yaşadığı dönemin en çok eser veren yazarlarının başında gelir; 200 civarında telifi bulunduğu söylenir. Yazdığı çok sayıda kitabı, İstanbul Tahtakale'deki evinde kurduğu matbaada basıp satmış, ölen ağabeyinin çocuklarının da bakımını üstlenmesi nedeniyle kalabalıklaşan ailesini böylelikle geçindirmiştir. Ayrıca **Devir, Bedir, Dağarcık** gibi dergiler çıkarmıştır. Bir makalesi yüzünden 1873'de Rodos'a sürülmüş, üç yıl orada kalmıştır. İstanbul'a döndükten sonra, Türk basın tarihinde önemli yeri olan **Tercüman-ı Hakikat**'i çıkartmaya başlamıştır. **2. Abdülhamid** döneminde padişahın himaye ve yardımlarını görmüştür. Devrinin aydınlarının genel eğiliminin aksine rejime muhalif olmamış, özellikle **2. Abdülhamit** döneminde devleti sadakatle desteklemiştir. Roman, öykü, tiyatro, şiir, felsefe, seyahat, biyografi, siyaset, iktisat, tedrisat, ansiklopedik tarih ve coğrafya eserleri gibi birçok alanda kitap yazmıştır. Batı ve İslam felsefesi üzerine epeyce kafa yormuştur; bu çerçevede yazdığı yedi veya 10 cilt olduğu rivayetleri bulunan önemli eseri **Kur'an-ı Kerim'in Felsefesi** bugün kayıptır. **Musa Kâzım Efendi**'yle birlikte yazdığı Kur'an Tefsiri de bugün elde değildir. *(M. Orhan Okay, Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008. Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, s. 107-121, 216, 224, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013).*

Halid Şazi Kösemihal, Türkiye'nin ilk modern diş hekimlerinden olup, bu alanla ilgili yazdığı bir kitabı kayıptır. 1869'da İstanbul'da domuş, 1921'de yine aynı şehirde ölmüştür. **Kösemihal**, İstanbul Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi'ni, 1909 yılında Darülfunun-u Osmani-i Eczacı ve Dişçi Mekteb-i Aliyesi adıyla kurmuştur. Diş hekimliğiyle ilgili eseri **Emraz-ı Fem ve Esnan**, alanında yazılmış ilk kitap olup, bugün kayıptır.

ALİ EMİRÎ VE KAYIP KİTAPLARI

Kişiliğinde kitap aşkının abideleştiği **Ali Emirî Efendi**'nin yazdığı yedi kitabın akibeti bilinmiyor. 1857'de Diyarbakır'da doğmuş, 1924'te ölmüştür. Havalide çok iyi tanınan hattatlar, müderrisler, şairler yetiştirmiş bir aileye mensuptur. Şair **Seyyid Mehmed Emirî Çelebi**'nin torunlarından **Mehmed Şerif Efendi**'nin oğludur. **"Çelebi"** lakabı/ünvanı Türklere has bir sıfattır ve bu bakımdan **Ali Emirî**'nin Türklüğü, diğer kökenlere mensubiyeti ihtimalinden çok daha güçlüdür. Kitaba duyduğu sevgiyle açıklanması bir yana, Türklerin baş eseri olan **Divân-ı Lügati't-Türk**'ü bulduğunda yaşadığı tarifsiz heyecan ve mutluluk ta Türklüğüne bir başka kanıt sayılabilir. Bu bakımlardan **Ali Emirî**'yi bu bölümde ele alma gereği duyduk. **Ali Emirî Efendi**, Osmanlı coğrafyasının çeşitli bölgelerinde memuriyetlerde bulunmuş, emekli olunca da İstanbul'a yerleşmiştir. Okumayı, öğrenmeyi ve yazmayı hayatının gayesi haline getirmiştir. Büyük paralar harcayarak yıllar içinde biriktirdiği kitapları için kendisine kütüphane yeri olarak tahsis edilen **Feyzullah Efendi Medresesi**'nde bir kütüphane kurmuş, oraya kendi adını vermesi şeklindeki ısrarlara karşın; *"Ben bu kitapları milletim için topladım ve milletime vakfediyorum"* demiş, adını da **Millet Kütüphanesi** koymuştur. **Ali Emirî**'nin Türk tarih ve kültürüne belki en büyük hizmeti, **Kaşgarlı Mahmud**'un o zamana kadar kayıp olduğu sanılan, bilinen en eski Türkçe sözlük durumundaki **Divân-ı Lügati't-Türk**'ünü 1914 yılında bulup millete vakfetmesidir. Yaşlı bir dul kadının ne olduğunu bilmeksizin, satılması için bir sahafa verdiği eseri alabilmek için bütün parası yetmeyince bir arkadaşından borç para alarak kitabı satın almıştır. Birçok konuda çok sayıda kitap da yazmıştır. Bunlardan kayıp durumdaki yedisi şöyledir:

-Tuhfetü'l-Beliyye: Bu eserin varlığından, **Ali Emirî**'nin **İleri** gazetesine yazdığı bir yazıyla haberdar oluyoruz. Eleştirilecek kişinin adının geleceği yerin boş bırakıldığı birçok hiciv şiiri içeren bir eserdir.

-Abâü'l-Akvâm.

-Tehfetü'l-Leyliyye: Manzum hiciv ve latifelerden oluşturulduğu biliniyor.

-Mevâhibu's-Sülûk: **Ali Emirî**'nin **Mevâhibu's-Sülûk** adlı kitabının arka kapağındaki bir ilandan böyle bir eserinin bulunduğu anlaşılıyor. Osmanlı'nın kurucusu **Osman Bey**'in oğlu **Alaaddin Paşa**'dan itibaren 13 şehzadenin şiirlerini ve bunlara yazılan nazireleri içerdiği, bin sayfa hacminde olduğu biliniyor.

-Nizâmü'd-Düvel.

-Osmanlı Şairleri Tezkiresi: 16 cilt hacminde olduğu bildirilmektedir.

-Yanya Vilayeti Osmanlı Şairleri: Ali Emirî'nin müfettişlik göreviyle gittiği Yanya'da yazdığı 600 sayfa kadar büyüklükte bir eserdir. *(Necdet Öztürk-Murat Yıldız, Osmanlı Tarihçileri, s. 281-282, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, Eylül 2013. Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi, C. 1, s. 133-134, Elvan Yayınları, Ankara, 2004. Melek Gençboyacı, Diyarbakır'dan İstanbul'a Ali Emirî Efendi, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, s. 210-247, Sayı 7, Nisan 2012. Melek Gençboyacı, Ali Emirî Efendi ve Divanu Lugati't-Türk, Türk Dili, s. 96(683), s. 542-552, Kasım 2008. Muhtar Tevfikoğlu, Ali Emirî Efendi, s. 219, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989. Muhammed Yusuf Yaşar, Ali Emirî ve Mardin Mülûk-i Artûkiyye Tarihi ve Kitabeleri Vesâir Vesâiki Mühimme Adlı Eseri, s. 6-51, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006).*

SEYYİD AHMED HÜSÂMEDDİN VE YANGINLARIN YOK ETTİĞİ KİTAPLARI

Eserlerinin bazıları yangınlarda yok olan son devir âlimi **Seyyid Ahmed Hüsâmeddin**, Dağıstan'ın Rükkân kentinde 1848'de doğmuştur. Osmanlı ülkesinde yaşamış, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarının da şahidi olmuştur. Tefsir, tasavvuf, şiir, felsefe gibi alanlarda eserler vermiştir. Babası gibi Nakşî şeyhidir. 1925'de İstanbul'da vefat eden **Ahmed Hüsâmeddin**, tasavvuf ve tefsirde ileri gitmiştir. İstanbul'daki hayatında **Dağıstanî** lakabıyla tanınmıştır. Bazı istisnalar dışında 1870'in başlarından itibaren ölümüne dek Denizli, Uluborlu, Ankara, Bursa, Sivrihisar, Balıkesir ve daha çok da İstanbul'da yaşamıştır. Hakkında çıkan bazı söylentiler nedeniyle **Sultan 2. Abdülhamid** tarafından 1897'de sürgüne gönderildiği Trablusgarb'dan ancak 2. Meşrutiyet'in ilanından sonra dönebilmiştir. 10 Haziran 1918'de çıkan büyük Fatih yangınında Çapa'da bulunan evi yanmış ve yayınlanmak üzere temize çektiği, çoğunun adı bilinmeyen 100 kadar kitabı kül olmuştur. Bu yangında yanan eserlerinden adı bilinen dördü **Tefsîrü'l-Kur'ân**, **Lem'tü'l-Âfâk fi'z-Zuhûr ve'l-İşrâk**, **Menâzilü'n-Nücûm** ve **Edvârü'l-Âlem**'dir. Yangınlar **Tîhü'l-Hurûf Alâ Cedveli'l-Ma'rûf** ve **Tuhfetü'l-İhvân** adlı kitaplarının da peşini bırakmamış, bu iki eser de baskıya verildiği sırada matbaada çıkan bir yangında yok olmuştur. *(Kâzım Öztürk, İslam Felsefesine Işık Veren Seyyidler, s. 11-13, 158-171, Yenigün Matbaası, Ankara, 1969. Kâzım Öztürk, Kur'ân'ın 20. Asra Göre Anlamı, C. 1, s. 17-20, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1974).*

5. CUMHURİYET DÖNEMİ KAYIP KİTAPLARI

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da bazıları bilindik nedenlerle, bazıları sıradışı biçimlerde birçok kitap kaybolmuştur. Kayıplardaki en baskın sebep, bu devrin siyasî şartlarıdır. Ancak yine de bu dönemde kitap kaybolması, önceki çağlara göre büyük oranda düşmüştür.

MEHMET AKİF'İN KAYIP MEALİ

Mehmet Akif Ersoy'un **Kur'an Meali**, Cumhuriyet döneminin en özgün kayıp kitap öykülerindendir. Döneme tanıklık yapanların anı kitaplarında belirttiğine göre, Akif'ten şiir şeklinde bir Türkçe meal yazmasını bizzat **Atatürk** ister, o da kabul eder. Avans olarak Akif'e 10 lira verilir. Akif 1924'te Mısır'a gidip orada bu meal üzerinde dört-beş yıl çalışıp tamamlar veya tamamlamak üzereyken, Türkiye'de ezanın Türkçe'ye çevrildiğini öğrenince, kendisinin mealinin de namazlarda sureler yerine kullanılacağından endişe ederek, çalışmasını saklar. Türkiye'den bazı resmî temsilcilerin gelip meali istemesine rağmen, tamamlanmadığı gerekçesiyle vermez, onu yakmayı düşünür ancak emeğine de kıyamayıp bunu yapmaz. Ölmeden önce Türkiye'ye son dönüşü öncesi, Mısır'da yaşayan dostu müderris **Yozgatlı İhsan Efendi**'ye defterleri verip; *"Ben sağ olur da geri dönersem sizden alırım, eksiklerini tamamlayıp basarız; şayet ölürsem bunu yakınız, vasiyetimdir"* der. **Akif** Türkiye'ye dönüp bir süre sonra vefat

edince İhsan Efendi meali yakmaya kıyamaz veya bu ağır sorumluluğu göze alamayıp defterleri ölene kadar saklar. İhsan Efendi 1961 yılında Mısır'da vefatından az önce oğlu Ekmeleddin İhsanoğlu'na vasiyette bulunup; *"Evladım, masanın sağ gözünde birtakım defterler var, ben vefat ettikten sonra o defterleri yak"* vasiyetinde bulunur. İhsanoğlu, babasının ölümünden birkaç gün sonra, aralarında son Osmanlı Şeyhülislamı Mustafa Sabri Efendi'nin oğlu İbrahim Sabri'nin de bulunduğu birkaç kişiyle birlikte, bir leğenin içinde defterleri yakar. Mealin yakılmasında, Ankara Hükümeti'ne destek verdiği için Akif'i sevmeyen, hatta nefret eden İbrahim Sabri'nin büyük etkisi bulunduğu iddiası da vardır; Ali Ulvi Kurucu, Hatıralar adlı kitabında, İbrahim Sabri Bey'i kastederek, 'Akif'in Mealini Yaktırmıştı' adında bir başlık altında konuyu ele alır. Kurucu, mealin yakılmasıyla ilgili bölümde İbrahim Sabri'nin psikolojisine değinir ve Türkiye'deki yeni rejime karşı takıntılı hale geldiğini, bu nedenle neye, nasıl tepki göstereceğinin kestirilemediğini vurgulayarak şöyle der: *"İbrahim Sabri Bey'in Mehmed Akif merhuma karşı davranışları da anlaşılır gibi değildir ve açıklanmaya muhtaçtır... İbrahim Sabri, İhsan Efendi Hoca'nın vefatı üzerine, masanın gözlerinden çıkan, Akif Bey'in Kur'an-ı Kerim Meali'ni baskı yaparak yaktırmıştı. Halbuki devir değişmiş, 1930'lu yıllardaki gibi namazlarda Kur'an yerine bu mealin okutulması tehlikesi ortadan kalkmıştı.. Mehmed Akif Bey'i, 'Mehmed Akif' adlı uzun manzumesinde İttihatçı olmakla, bu sebeple de Ankara'ya gidip Milli Mücadele'ye katılmakla, hatta İstiklal Marşı'nı yazarak yeni rejime taraftarlık etmekle suçluyordu."* ifadesini kullanır. Dahası, meal yakıldıktan sonra İbrahim Sabri'nin 'Yakılan Tercüme' adlı bir dörtlük yazdığı söylenir; bu dörtlük şöyledir: *"O bir eserdi ki yangın denilse layıktı/ Eğer kalaydı yakar, kül ederdi imanı/ O bir ateşti ki sönmezdi etmeden ihrak/ Yakıldı, sönmesi kurtardı nass-ı Kuran'ı"*.... Sevindirici olan, Akif'in çalışmayı yalnız İhsan Efendi'ye değil, başka kimselere de emanet ettiğinin ortaya çıkmasıdır. 2012 yılında mealin üçte birlik bölümü bulunup Türkiye'de yayınlanmıştır. Kayıp üçte ikilik bölümün nerede olduğu veya halen

mevcut olup olmadığı şimdilik meçhul. *(Ali Ulvi Kurucu, Hatıralar, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, C. 2, s. 152-153, Kaynak Yayınları, İzmir, Şubat 2008. Mehmet Emin Erişirgil, Mehmet Akif-Bir İslamcı Şairin Romanı, muhtelif sayfalar, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2007. Hüseyin Elmalı, Bedri Noyan ve Kur'an-ı Kerim(Türkçe-Şiir) Adlı Manzum Meali Üzerine Bir Değerlendirme, Kur'an Mealleri Sempozyumu-1, 24-26 Nisan 2003-İzmir, s. 433-435, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007).*

MÜZİSYEN REFİK FERSAN'IN KAYIPLARI

Osmanlı'nın son, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşayan ve gerçek bir İstanbul beyefendisi olan ünlü besteci ve musiki kuramcısı **Refik Fersan**'ın (İstanbul 1893-1965) müzikle ilgili yazdığı kitapların tamamı maalesef kayıptır. 1917'de Dârü'l-Elhan'da tanbur hocalığı yaptığı sırada yazdığı dört bölümlük **Tanbur Metodu** ile yine aynı dönemin ürünü **Mûsiki Nazariyatı**'nın akibeti bilinmiyor. **Fersan**'ın evrakı arasından, onun nazariyat kitabının parçaları olduğu izlenimi veren bazı sayfalar çıkmıştır. Bu sayfalarda sesin tınnet, irtifa ve şiddet, imtidad ve vurgu gibi çeşitli vasıfları, ritm, usul ve usul türleri bulunmaktadır. **Fersan** Şam'da yaşadığı sırada müzik kuramıyla ilgili adını bilmediğimiz bir kitap daha yazmış, 1948'deki Arap-İsrail savaşı patlak verince apar-topar evini terketmek zorunda kalınca bu eseri de kaybolmuştur. *(Tuğba Akçay, Refik Fersan'ın Hayatı-Eserleri-Besteciliği, s. 3-21, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2005).*

KAZIM KARABEKİR'İN TARTIŞMALI KAYIP KİTABI

Cumhuriyet dönemin en tartışmalı kitap imhalarından biri, belki birincisi Kâzım Karabekir'in belgelere dayanarak yazdığı İstiklal Harbimizin Esasları'nın başına gelenlerdir. Bu olayın öyküsü uzun bir sürece yayılan olaylarla birlikte geliştiğinden, burada özetle ve kısaca anlatalım: Karabekir 1927'de milletvekilliğinden ayrılıp İstanbul Erenköy'de sakin bir hayata başlar. Ancak o zamanki Milliyet gazetesinde başlatılan bir yazı dizisinde, diğer muhalif komutanlar gibi Karabekir'e de saldırılır. Karabekir bunun üzerine belgelere dayalı uzun bir cevap yazıp gazeteye gönderir, gazetede altı gün üstüste bu cevaplar yayınlanır. Fakat bu sürenin sonunda yukarıdan gelen baskıyla gazete Karabekir'in cevaplarının devamını yayınlamaz. Karabekir de sesini duyurmaktan ve belgeleri ortaya koymaktan vazgeçmez. Tamamı belgelerle desteklenen İstiklal Harbimizin Esasları adlı eserinin ilk cildini yazar. Kitap Sinan Omur'un sahibi olduğu Sinan Matbaası'nda 3 bin adet basılır. Ertesi günü dağıtımı yapılacaktır. Fakat dönemin siyasî erklerinden emir alan devlet güçleri kitabı matbaadan alıp yokeder. Ardından 70 polis Karabekir'in ve arkadaşı Cafer Tayyar Paşa'nın evini arayıp, buldukları dört çuval dolusu belgeyi alıp götürürler. Kitaplar ve belgeler yakılır. Karabekir bu olayı bizzat Atatürk'ten emir alan Kızıl Pençe adında bir gizli örgütün yaptığını iddia edip, bu çerçevede Kılıç Ali ve Recep Zühtü adını verir. Kılıç Ali ise anılarında kitabın yakılmasının suçunu İsmet İnönü'ye atar. Karabekir daha sonraki yıllarda, hatırında kalanları ve çeşitli yerlerden bulduğu belgeleri bir araya getirip yeniden aynı adla bir kitap yazar ve siyasî iktidarın izin verdiği sınırlar içindeki bir içeriğe sahip biçimde yayınlanır. (Ferudun Kandemir, Cumhuriyet Tarihinde Yakılan İlk Kitap: İstiklal Harbimizin Esasları Neden Yakıldı, muhtelif sayfalar, Yağmur Yayınları, İstanbul, 2007. Kâzım Karabekir,

Bir Düello Bir Suikast, muhtelif sayfalar, Emre Yayınları, İstanbul, 2005).

Türkçülük düşüncesinin önemli kuramcılarından **Yusuf Akçura**'nın (1876-1935) otobiyografisi mahiyetindeki **Defter-i A'mâlim** adlı eseri iki defterden ibaret olup ikinci defter kayıptır; birinci defter 1944'te **Yusuf Akçura'nın Hayatı ve Eserleri** adıyla yayınlanmıştır.

ZİYA GÖKALP KÜRTÇÜLÜĞÜN ESASLARI'NI YAZDI MI?

Dönemin en ilginç ve her yönüyle tartışmalı kayıp kitaplarından biri (veya ikisi), Cumhuriyet'in fikrî/ideolojik altyapısının mimarı **Ziya Gökalp**'in yazdığı iddia edilen eserlerdir. Onun **Kürtçülüğün Esasları** ve **Kürt Lügati** adlı iki eser yazdığı fakat bazı güçlerce 'kaybedildiği', öteden beri iddia edilmiştir. **Gökalp**'in, Nutuk'tan sonra Cumhuriyet rejiminin belki en çok tutulan ve okutulan kitabı olan **Türkçülüğün Esasları**'nı yazmadan yıllar önce **Kürtçülüğün Esasları**'nı kaleme getirdiği, bizzat kendi el yazısıyla tuttuğu notlardan oluşan nüshanın Sinop Dr. Rıza Nur Kütüphanesi'nde bulunduğu, bir şayia şeklinde uzun süre dillendirilmiştir. Ancak Sinop'taki sözkonusu kütüphanede bulunan kitabın adı **Kürtçülüğün Esasları** değil, **Gökalp**'in bazı Kürt aşiretlerini tarih, dil, coğrafya ve diğer kültürel ve sosyolojik yönleriyle bilimsel olarak incelediği, dahası Türk boylarının Kürtleşmesinin sosyolojik ve tarihi nedenlerini irdelediği **Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler** adlı kitabıdır. Bu eser de Türkiye'de uzun süredir çeşitli yayınevlerince yayınlanmaktadır. Ancak **Mustafa İslamoğlu** gibi araştırmacı-yazarlar **Gökalp**'in **Kürtçülüğün Esasları** adında bir kitabı olduğundan ve Sinop Dr. Rıza Nur Kütüphanesi'ne kayıtlı olduğundan emindir ve tam da darbe günü, 12 Eylül 1980 tarihinde kitabın An-

kara'nın emriyle başkente istendiğini, ardından izinin kaybolduğunu savunmaktadır. *(Mustafa Islamoğlu, Ziya Gökalp'in Kitabına Ne Oldu?, Yeni Şafak Gazetesi, 11 Haziran 1999).*

Sivas'ın manevi önderlerinden **Hacı Mustafa Taki Efendi**(1873-1925) **Ağaç Dikmenin Fazileti** adlı bir kitap yazmıştır ve bu eser bugün kayıptır. 1879'da Düzce'de doğup 1952'de Mısır'da ölen müderris **Muhammed Zâhid el-Kevserî**'nin yazdığı 50'nin üzerindeki kitabından **el-Medhâlü'l-Âm li Ulûmi'l-Kur'ân** daha yazarın sağlığında kaybolmuştur; Kevserî Karadeniz'de deniz yolculuğundayken bir kazada kitap denizde kaybolmuştur. *(Yüksel Çayıroğlu, Zâhid el-Kevserî ve Fıkıh Düşüncesi, s. 75, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Istanbul, 2008).*

Anadolu şehir tarihçiliğinin önemli bir örneğini oluşturan **Hüseyin Hüsamettin Yaşar**'ın (ö. 1939) 12 ciltlik **Amasya Tarihi**, bu haliyle aynı zamanda bir bölge ve hatta Türk tarihi içeriğine de sahiptir. Bu eserin beşinci cildi kayıptır.

MEMDUH ŞEVKET ESENDAL'IN KAYIP HATIRATI

Siyaseten kayıp bir diğer kitapsa **Memduh Şevket Esendal'ın Hatıratı**'dır. 16 Mayıs 1952'de Ankara'da ölmeden kısa süre önce, hatıralarını yazdığını, ölümünden 30 yıl sonra yayınlanmasını bildirerek kızı **Emine Hanım'a** vasiyette bulunmuştur. **Esendal**'ın bir ara elçilik yaptığı **Tahran Hatıraları** gibi kitapları vardır ama bütün hayatını kapsayan bir hatırat yazdığında yakınları ve arkadaşları hemfikirdir. Ancak vasiyete göre 1982'de yayınlanması gereken anılar, aradan geçen onlarca yıla rağmen halen kayıp. *(Tabip Gülbay, Memduh Şevket Esendal'ın Toplumsal ve Siyasî Görüşleri, s. 46, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008. M. Şerif Onaran, Esendal, Türk Dili Dergisi, s. 34-44, C. 32, Sayı 286, Temmuz 1975).*

Yusuf Atılgan, **Aylak Adam**'ın ardından kendi elleriyle yazdığı iki romanını yine kendi elleriyle yırtıp yok etmiş. Hiçbir zaman okuyamayacağımız bu romanların adı **Parmakkapı Pansiyon ve Eşek Sırtındaki Saksağan**. *(Turan Yüksel, Yusuf Atılgan'a Armağan, s. 26-48, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992).*

ÇALIKUŞU'NUN İLK HALİ KAYBOLDU

Cumhuriyet döneminin en ünlü romanlarından **Çalıkuşu**'nun ilk şekli aslında bir roman değil, bir tiyatro eseriydi. **Reşat Nuri Güntekin**, 1922'de **Çalıkuşu**'nu yazmadan hemen önce **İstanbul Kızı** adıyla dört perdelik bir eser yazıp bunu sahnelenmesi isteğiyle Darül Bedayi'ye göndermiş ama reddedilmişti. Reddedilmesine kızan **Reşat Nuri** bu metinden esinlenip **Çalıkuşu** adında bir roman yazmıştır. Fakat bu tiyatro eseri kaybolmuştur... **Oktay Rifat**'ın, 1965'te sahnelenen ve annenin oğlu üzerindeki baskısını, eski İstanbul'un aile hayatını irdeleyen **Zabit Fatma'nın Kuzusu** adlı tiyatro eseri de kayıp. Bir başka kayıp tiyatro eseri **Cevdet Kudret Solok**'un **Hamle Et**'i. *(Şükran Kurdakul, Şairler ve Yazarlar Sözlüğü, s. 110, Bilgi Yayınevi, İstanbul, Mart 1973. Salim Şengil, Anılarda Kalan Portreler, s. 64, Cem Yayınevi, İstanbul, 1991).*

Üsküdar Mevlevihanesi'nin son şeyhi **Ahmed Remzi Akyürek**'in (1872-1944), kendi memleketinin şairlerini konu aldığı **Kayseri Şairleri** adlı kitabı bugün kayıptır. Divan şiiri geleneğiyle yetişmiş son Mevlevi mutasavvıf-şairlerinden olan **Akyürek**'in sıradışı bir özelliği de, 1. Dünya Savaşı'nda Filistin'de savaşmak için giden Mevlevi Taburu'nun başında bulunmasıdır. *(Abdullah Satoğlu, Kayseri Şairleri, s. 5, Ankara, 1970).*

ENVER GÖKÇE'NİN KAYIP KİTAPLARI

Ünlü komünist şair ve yazar **Enver Gökçe**'nin (1920 Erzincan-1981 Ankara) önemli bazı çalışmaları hem de 20. yüzyılda kaybolmuştur. **Gökçe** 1951-1957 arasında TKP üyeliğinden hapis yatmış, içerideyken 1953'te, **Balaban** adında bir köy ağası ile **Yusuf** adında bir gencin mücadelesini, **Yusuf**'un **Balaban**'ı öldürüp hapse düşmesini anlattığı **Yusuf ile Balaban Destanı**'nı yazmıştır. Fakat el yazısıyla yazdığı defterleri verdiği eniştesi, yakalanır korkusuyla diğer kitaplarıyla birlikte bu destanı da yakmıştır. Destanın sadece birkaç parçası kurtulabilmiştir. Yakılanlar arasında **Gökçe**'nin şiir kitabı **Usta Nazar** da vardır. Böylece bu iki eser kaybolmuştur. **Ahmet Arif**'in **Hasretinden Prangalar Eskittim** adlı eserini yazarken, **Yusuf ile Balaban Destanı**'ndan önemli ölçüde etkilendiği bildirilir. (Enver Gökçe, Yaşamı Bütün Şiirleri, muhtelif sayfalar, Belge Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 1993).

Cumhuriyet döneminde yerel tarih araştırmacılığının öncülerinden biri olan Kırşehirli Araştırmacı-Yazar **Cevat Hakkı Tarım** (1893-1964), özellikle doğduğu şehirle ilgili çok sayıda araştırmalarıyla tanınmıştır. Onun **'Kırşehir Ansiklopedisi: Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Sözlüğü'** adlı eserinin 1960'ta yalnız bir fasikülü yayınlanmış, diğer fasiküller kaybolmuştur. *(Prof. Dr. Yusuf Küçükdağ ve kurul, Âhilik Ansiklopedisi, C. 2, s. 284-286, Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Yayını, Ankara-2014. Fatih Çoker, Türk Tarih Kurumu: Kuruluş Amacı ve Çalışmaları, s. 48, TTK Yayınları, Ankara, 1983).*

ABDÜLHAK ŞİNASİ HİSAR'IN KAYIP SEKİZ KİTABI

Cumhuriyet döneminde kitapları kaybolan yazarlardan biri **Abdülhak Şinasi Hisar**'dır ve ondan ayrıntılı söz etmek gerekir. 1887 yılında İstanbul Rumelihisarı'nda doğmuş, 1963'te yine bu şehirde ölmüştür. Şaşırtıcı bir şekilde, sekiz kitabı bugün kayıptır. Deneme, tarih, biyografi, şiir, öykü, edebiyat eleştirisi gibi alanlarda eserler vermiştir. 1905'te gittiği Paris'te Jön Türkler ve onların lideri konumundaki **Prens Sabahattin**'le tanışmış, 1907'de Paris'te yapılan 2. Jön Türk Kongresi'ne katılmış, Fransa'nın önde gelen şair ve edipleriyle de tanışmış, onlardan etkilenmiştir. Milli Mücadele'yi ve Cumhuriyet'in kuruluşunu desteklemiş, ardından Osmanlı Bankası, Reji İdaresi, Dışişleri Bakanlığı, Merkez Bankası gibi yerlerde çalışmıştır. Çeşitli gazete ve dergilerde birçok yazıları çıkmıştır. İlk romanı **Fahim Bey ve Biz**'i 54 yaşına girdiği 1941'de yayınlamış, bu roman CHP Roman Yarışması'nda üçüncülük kazanmıştır. Yazdığı roman ve araştırma kitaplarında genellikle eski İstanbul'u işlemiştir. Cumhuriyet devriyle birlikte Türk edebiyatında başlayan materyalist duruşun tersine eski medeniyete, kültür ve yaşayış tarzına duygusal bir eğilimle ilgi duymuştur. **Hisar**'ın, bazı kitaplarında varlığını duyurduğu ve yakında basılacağını belirttiği birkaç eseri kayıptır. Onunla son yıllarında yoğun ilişki içinde olan ve bir de biyografisini yazan **Sermet Sami Uysal**, **Hisar**'ın bugün kayıp durumdaki kitaplarının yazımını tamamladığını belirtir. Bazı araştırmacılar, **Hisar**'ın kaybolan kitaplarının müsveddelerinin çöpe atıldığını belirtmektedir. Bu kayıp eserlerden biri **Romana Dair**'dir. **Hisar**'ın sağlığında kitaplaştırmadığı, gazete ve dergilerde çıkmış bazı makaleleri 2008 ve 2009 yıllarında **Necmettin Türinay** tarafından toplanıp üç kitap halinde yayınlanmıştır. Bunlardan birinin adı **Romana Dair Bazı Hakikatler**'dir. Ancak **Türinay**'ın hazırladığı bu kitap, **Hisar**'ın kendi kitaplarında bahsettiği ve kayıp durumdaki **Romana Dair** değildir.

Aynı durum, **Hisar**'ın **Geçmiş Zaman Edipleri** adıyla yazdığı kitap için de geçerlidir; onun gazete ve dergilerdeki yazılarının toplanmasıyla 2005 yılında **Geçmiş Zaman Edipleri** adıyla bir kitap çıkartılmıştır. Ancak bu eser de **Hisar**'ın yazdığı kitap değildir. Kaybolan kitaplarından **Geçmiş Zaman Adamları**'nda Hisar'ın, kendi zamanından önce yaşamış bazı ünlü siyaset, askeriye, bürokrasi vs. ünlülerini işlediği sanılıyor. Kayıp diğer beş kitabı; Geçmiş Zaman Hikâyeleri, Abdülhak Hamid, Edebiyat-ı Cedide, Süleyman Nazif, Edebiyat-ı Cedide Şair ve Muharrirleri adlarını taşır.

(Mahfuz Zariç, Değerler ve Değer Yitimleri Açısından Abdülhak Şinasi Hisar'ın Eserleri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s. 103-125, Sayı 34, 2013/1 ve Abdülhak Şinasi Hisar'ın Eserlerinde Geçmiş ve Gelecek Zaman, s. 128-129, Ankara Üniversitesi Doktora Tezi, Ankara, 1013. Süha Oğuzertem, Modern Edebiyat ve Abdülhak Şinasi Hisar'ın Sözlü Yazı Serüveni, Defter Dergisi, s. 114-127, Sayı 18, İstanbul, 1992. Orhan Okay, Abdülhak Şinasi Hisar, Büyük Türk Klasikleri-XI, s. 391-436, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1993. Ahmet Oktay, Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı 1923-1950, s. 805-831, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993. Mehmet Kaplan, Edebiyatımızın İçinden, s. 155-166, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1978. Bahanur Garan, Bir Eleştirmen: Abdülhak Şinasi Hisar, Turkish Studies, s. 539-562, 6/4, 2011).

KANDİLLİ RASATHANESİ'NİN KURUCUSU VE KAYIP KİTAPLARI

Cumhuriyet devrinin en ünlü gökbilimcilerinden **Muhammet Fatin Gökmen**'in de üç kitabı kaybolmuştur. Kandilli Rasathanesi'nin kurucusu olan **Gökmen**, aslen Antalya Aksekilidir ama babasının kadılık yaptığı Rumeli illerinden birinde 1877 yılında doğmuş, 1955'te İstanbul'da ölmüştür. İstanbul'da Osmanlı'nın son müneccimbaşı **Karlovalı Hüseyin Hilmi Efendi**'den (ö. 1924) eski astronomi ve takvim bilgisini öğrenmiş, **Halide Edip Adıvar**'ın ilk eşi matematikçi **Salih Zeki Bey**'in

teşvikiyle Dârülfünun sınavlarına girip birincilikle Fen Medresesi'ni (Fakültesi) kazanmıştır. Yine onun teşvikiyle astronomi ve matematiğe yönelmiştir. Öğrenciyken İttihat-Terakki Cemiyeti'ne girmiş, bir süre hapis yatmıştır. Fakülteyi 1904'te birincilikle bitirdikten sonra birçok medrese ve fakültede ölümüne kadar matematik ve astronomi hocalığı yapmıştır. Dârülfünûn'da müderrislik yaptığı sırada 1910'da, zamanın **Maarif Müsteşarı Salih Zeki Bey**'in yeni bir teşvikiyle, 1867'den beri bir meteoroloji istasyonu gibi çalışan Rasathane-i Âmire'yi gerçek bir rasathane olarak kurmuş ve ilk müdürlüğünü yapmıştır. Aybaşlarının belirlenmesi konusunda eski Semerkand ekolünü Batılı yöntemle yoğurup yeniden formüle etmiş, bilimsel bir temele oturtmuştur. Rasathanede 1935'te güneşteki lekeleri gözlemlemeye başlamış; astronomi, matematik ve jeofizikte önemli çalışmalara imza atmıştır. Kandilli Rasathanesi içinde, değerli yazma eserleri topladığı bir astronomi kütüphanesi kurmuştur. Astronomi ve matematikle ilgili birçok kitaplar yazan **Gökmen**'in bildiğimiz üç kayıp kitabı; Sterneck Pandülü Nazariyesi, Teodolit Aleti Nazariyesi, Sismograf Nazariyesi adlarını taşır. *(Ekmeleddin İhsanoğlu(ed), Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi, s. 720-725, IRCICA Yayınları, İstanbul, 1977).*

6. KÜRTLERİN KAYIP KİTAPLARI

Kürt dili, edebiyatı, tarihi ve kültürüyle ilgili araştırmalar, diğer Doğu halklarına göre nisbeten yenidir. Doğu bilimi ve yazını içinde etkin bir nitelemeyle sözü geçmese de, Kürtlerin ciddi bir edebî ve bilimsel birikimi olmuştur ve haliyle Kürtlerin de kayıp kitapları vardır. Kürt yazınıyla ilgili belirlediğimiz kayıp kitaplara şimdi göz atalım:

İBN WEHŞİYE'NİN SÖZETTİĞİ KÜRT KİTAPLARI

Kürtlerin yazdığı veya Kürt diliyle yazılmış ilk kitaplardan ve ilk kayıplardan sözeden eser, **İbn Wehşiye** adlı bir dokuzuncu yüzyıl Keldani yazarının kaleminden çıkan **Şevku'l-Müsteham fî Ma'rifeti Rumûzi'l-Eklam**'dır. Kürtçe bildiği anlaşılan **İbn Wehşiye**, kitabında bazı Kürtçe eserlerin içeriğini verir. Keldani alfabesiyle Kürtçe olarak yazılan bazı kitapları da Arapça'ya çevirdiği anlaşılan **İbn Wehşiye**, bugün kayıp durumdaki Kürtçe kitaplarla birlikte bazı kadim ve belki kutsal kitapları, Keldani-Kürt rekabeti bahsinin içinde şöyle anlatır: "Keldaniler tüm bilimler ve sanatlarla içiçe olduklarından zamanlarının en bilge insanlarıydı. Onların ilk eşitleri ve rakipleri Kürtlerdi. Ne var ki bu iki halk arasındaki fark, yerdeki toz ile gökteki Ülker yıldızları arasındaki farka denktir. Kürtlerin onlara karşı ilk üstünlükleri tarım ve botanik alanındaydı. **Binushad**'ın oğullarından geldiklerini ve Âdem'in tarım üzerine kitaplarına ve **Safrith** ile Goot-

hami'nin (Kûthami) kitaplarına sahip olduklarını iddia ederlerdi. Ayrıca semavi ilhamla indirilmiş Tufan öncesi yedi kitabı da ellerinde bulundurduklarını savunurlardı. Sihir ve muska sanatına hâiz olduklarını iddia ederlerdi ama bu doğru değildir. Zira tüm ilimler onlara, onları yetiştiren Keldaniler tarafından aktarılmıştı. Onların bilgilerinin kadimliğine dair bu iddiaları Keldanilerle aralarındaki köklü nefretin sebebidir... (en eski Keldani alfabesi ve bilinmeyen başka bir alfabeyle ilgili) Kürtler yanlış bir şekilde bunun Binushad ve Massi Surati'nin tüm bilimsel ve teknik eserlerini yazdıkları alfabeleri olduğunu iddia ederler... Bu alfabelerin hangi alfabeye ait olduğu hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Zira ifade ettikleri dili asla belirleyemedik. Ama ben Bağdat'ta bu alfabeyle yazılmış 33 kitabe gördüm. Şam'da ikametim sırasında, biri 'üzüm asması ve hurma ağaçları yetiştirme', diğeriyse 'su ve bilinmeyen sahalarda suyu bulup çıkartma yöntemleri' üzerine iki kitapla karşılaştım. İnsanlığın hayrı için her iki kitabı da Kürtçe'den Arapça'ya çevirdim". Görüldüğü gibi, bu kısa alıntıda bazıları Kürtlere ait çok sayıda kitaptan sözedilmektedir ki, hepsi kayıptır. İbn Wehşiye'nin Bağdat'ta gördüğünü söylediği 33 Kürtçe kitabe konusu, bazı ideolojik çevrelerce "33 kitap" şeklinde kasıtlı bir yanlışlıkla çevrilmiştir; bu doğru değildir, İbn Wehşiye'nin kitabında "33 kitabe" diye geçer. *(Ergin Öpengin, Kadim Kürtçenin İzinde: Tevatür ve Temellük Kıskacında Kürt Kültür Tarihçiliği, Kürt Tarihi Dergisi, s. 16-29, Sayı 11, Şubat-Mart 2014. Kadri Yıldırım, Kürtlerin İslam Öncesi Alfabe Serüveni, Kürt Tarihi Dergisi, s. 24-29, Sayı 5, Şubat-Mart 2013).*

BOTANİĞİN BABASININ KAYIP KİTAPLARI

Doğu'nun en büyük botanik ve metalürji bilginlerinden İranlı Kürt âlim **Dinâverî**'nin birkaçı dışında tüm eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Hanife Ahmed b. Davud İbn Venend el-Dinaverî** olup, Dinaver'de 828'de doğmuş, aynı şehirde 896'da ölmüştür. Doğu'nun pek tanınmayan büyük değerlerinden biridir. Astronomi, matematik, coğrafya, zooloji, tıp, botanik, mekanik, metalürji, tarih, mantık, şiir, dilbilim, kökenbilim gibi alanlarda ciddi çalışmaları ve kitapları vardır. 8 ciltlik ünlü **Kitâbü'n-Nebât'ı**, onun botaniğin babası olarak adlandırılmasını sağlamıştır. Bu önemli eserin bir kısmı, günümüze çeşitli alıntılar ve parçalar üzerinden ulaşan bölümleri toplanıp yayınlanmıştır. Kürtler ve Kürtlerin soyu hakkında araştırma yapıp kitap yazan ilk isimlerden biri, belki ilkidir. Astronomi çalışmalarını bir rasathane kurarak gerçekleştirmiştir. İran ve Kirman bölgesindeki tüm bitki ve hayvan isimlerini çıkartmıştır. Gelelim kayıp kitaplarına: **Prof. Dr. Muhammed Hamidullah Kitâbü'n-Nebât'ı** (Bitkiler Kitabı) bulmak, en azından kayıp bazı bölümlerini ele geçirip yayınlamak için uzun yıllar Türkiye, Suudi Arabistan, ABD, Fransa gibi ülkelerde araştırmalar yapmış, ancak bu eserden alıntı yapmış bazı kitaplara ulaşıp o parçaları derleyebilmiş, bulduklarını birleştirip yayınlamıştır. Eserin aslı altı büyük cilt hacmindeydi. **Dinâverî** bu kitabı yazarken yabancı memleketlerden bitkiler getirtmiş, çölde yaşayan bedevîlerden yararlanmıştır. Sözlük yazanlara bitki adları konusunda zengin bir kaynak olan eserde bitkiler ekilebilen, yabani ve meyvesi yenen bitkiler diye üçe ayrılmıştır. **İbn Baytar** (ö. 1248) ve **İbn Sida**(1006-1066) bu eserden yoğun alıntılar yapmıştır. Kayıp **Kitâb'ül-Bahsi fî Hisâbi'l-Hind**, adından anlaşıldığı gibi Hint matematiğiyle ilgilidir. Cebirle ilgili **Kitâb el-Cebr ve'l-Mukâbele**, güneş ay tutulmalarını işleyen **Kitâb-ül-Küsûf**, aritmetiği konu alan **Kitâb el-Hisâb**, toplama ve çıkarma kitabı **Kitâb'ül-Cem ve't-Tefrîk**, namaz vakitleri ve kıblenin belirlenmesiyle ilgili **Kitâb'ül-Kıble ve'z-Zevâl**, hava durumu ve meteoroloji konusunu içeren

Kitâb'ül-Envâ, mantık kitabı **İslâh'ul-Mantık**, büyük bölümü bugüne gelemeyen genel tarih kitabı **Ahbâr'üt-Tivâl**, içeriği bilinmeyen **Kitâb el-Kebîr**, etkileyici ve ikna edici konuşma sanatı belâgâtla ilgili kitabı **Kitâbu'l-Fusâha**, büyük bir ciltten ibaret coğrafya eseri **Kitâb'ül-Büldân**, şiir ve şairleri işlediği **Kitâb eş-Şîr ve'ş-Şu'arâ**, Kürtlerin soyuyla ilgili önemli eseri **Ensâbü'l-Ekrâd**, cebir kitabı **Kitâbü Nevâdir'il-Cebr**, içeriği bilinmeyen **Kitâb'ül-Vesâyâ**, matematik konulu **Kitâbü Hisâb'id-Devr**, müzikle ilgili **Mâ Yelhanü fihi'l-Âmme**, astronomi âlimi **İsbahânî**'yi eleştirdiği **er-Reddü Alâ Luğza'l-İsbahânî**, içeriği bilinmeyen **Kitâb'ul-Bâh**, oldukça özgün içerik taşıdığı belirtilen 13 ciltlik **Tefsîri'l-Kur'ân**, **Reşat el-İsfehanî**'nin astronomisine bir reddiye olan **Kîtab er-Redd Alâ Reşad el-İsfehanî** bilinen kayıp eserleridir. *(Şaban Döğen, Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi, s. 88, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1984. Arif Yılmaz, Bitkilerle Konuşan İlim Adamı: Dinâverî, Sızıntı dergisi, Sayı 36, Ocak-1982).*

BAHTİŞO'NUN KAYIPLARI

Kürt kökenli tabip **Bahtişo**'nun bazı eserleri kayıptır. Tam adı **Cebrail b. Ubeydulah b. Bahtişo**'dur. 920 yılındaki doğumunun nerede olduğu kesinleşmemiştir; ölümü 1006'da Meyyafakirin'dedir (Silvan). Tıp eğitimini nerede aldığı bilinmiyor. **Mervani Sultanı Mümehhiduddevle** zamanında onu tedavi etmek için Silvan'a gelip saraya yerleşmiş, ömrünü orada tamamlamıştır. 200 sayfa hacminde olduğu bilinen **el-Künnâşü's-Sağir**, göz sinirlerini ve hastalıklarını incelediği **Risâletü Asâbi'l-Ayn** ve **Büveyhi Veziri Sâhib b. Abbad**(ö. 995) için yazdığı **Makâletun fi Enne Efdali İstiksâti'l-Beden Huve'd-Dem** adlı eserleri bugün kayıptır. *(Yusuf Kenan Haspolat, Diyarbakır sosyokültürel Tarihi-2, s. 267-268, Uzman Matbaacılık, İstanbul, Kasım 2013).*

İBN HALLİKAN VE KAYIP ESERLERİ

Kürt edebiyatçı İbn **Hallikan**'ın bugüne sadece bir kitabı ulaşmıştır. 1211-12 yılında Erbil'de doğmuş, 1282'de Şam'da ölmüştür. Tam adı **Ebü'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed** b. İbrahim b. Ebi Bekr b. **Hallikân el-Bermeki el-İrbilî**. Günümüze sadece 1256-1274 arasında yazdığı **Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâ-iz-Zemân Mimmâ Sebete bi'n-Nakl Evi's-Semâ ve Esbetehü'l-Ayân** adlı biyografik eseri gelmiştir. Eserinde İslam'ın başlangıcından kendi dönemine kadar yaşamış 865 devlet adamı, filozof, âlim, şair vs. ünlü kadın ve erkek hakkında geniş bilgiler verir. Bu eserin bir özelliği de, daha önceki tabakat kitaplarının aksine, sahabe ve tabiûn hakkında bilgi içermeyişidir. Musul, Şam, Halep, Kahire'de yaşamış, **Memluk Sultanı Baybars** zamanında ve sonrasında Mısır ve Şam kadılığı yapmıştır. Bazı araştırmacılar tarafından ilk Kürt edebiyatçısı sayılır. Hadis, fıkıh, tarih, siyaset, şiir, edebiyat gibi alanlarda eserler yazmıştır. **Memluk Sultanı Zâhir** için yazdığı bir tarih kitabı çok beğenilince kendisine vezirlik teklif edilmiş, fakat o reddetmiştir. **İbn Hallikan**'ın başta edebiyat olmak üzere çeşitli alanlarda yazdığı eserler ve edebiyata ilişkin bazı 'mecmuaları' da vardır ve bunlar kayıptır. *(Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih- Coğrafya Yazıcılığı, s. 151, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1998).*

BÜYÜK HADİSÇİLERİ YETİŞTİREN ÂLİMİN KAYIP KİTAPLARI

Kürt kökenli Mısırlı hadisçi **Zeynüddin el-Irakî**'nin yazdığı kitapların çoğu kayıptır. Tam adı Ebü'l-Fazl **Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân el-Irâkî** olup, Kahire'de doğmuş (1325), yine orada ölmüştür(1404). Ailesi Erbil'den bölgeye göçmüştür. Hadis alanındaki en önemli eğitimini Kahire'de **Alâaddin İbnü't-Türkmânî**'den almıştır. Mekke, Medine, Kahire gibi merkezlerde hadis hocalığı, kadılık, hatiplik, Mescid-

i Nebevi'de imamlık yapmıştır. Hadiste zamanının en iyisidir; öyle ki ondan 24 yaş büyük olan **Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr** bile onun derslerine devam etmiştir. Devrinin en büyük hadis âlimi sayılan **İbn Hacer**'in 10 yıl hocalığını yapmış, hadis ilminin tüm inceliklerini ona öğretmiştir. Devrine ve sonraki asırlara damga vuran **İbn Hacer**, hadis ilmini ondan daha iyi bilen birine rastlamadığını belirtir. Geneli hadisle ilgili kayıp kitaplarını sıralayalım: Yazımı 1350'de biten ve dört cilt olduğu bildirilen **İhbârü'l-Ahyâ bi Ahbârü'l-İhyâ**. **İmam Gazzâlî**'nin **İhyâ**'sını tahric etmek(içerdiği hadisleri ravi zinciriyle birlikte ortaya çıkarmak) amacıyla yazdığı **el-Keyfü'l-Mübîn an Tahrîci İhyâ'i Ulûmi'd-Dîn**. Hadis **usulüyle** ilgili **Nazmü Minhâci'l-Vüsûl İlâ İlmi'l-Usûl**. **Irakî**, **İbn Seyyidünnâs**'ın yarım bıraktığı **Tirmizî** şerhi **Tekmîletü Şerhi't-Tirmizî**'yi, üzerine dokuz cilt yazıp tamamlamıştır. Ancak bu **eserin** yalnız sekizinci cildi bugüne ulaşmıştır; bu cilt Rabat **Evkaf** Kütüphanesi'ndedir.. **Müslim**'in **Sahih**'indeki râvilerin **zayıflığı hakkında** bir eleştiri olduğu bilinen **el Ehadisü'l-Muharrace fi's-Sahihayn Ellezi Tükûllime Fiha bi Za'fin ve'nkıta**. Yalnız adıyla belirteceğimiz diğer kayıpları **Ecvibetü'l-İbn Arabî**, **Tarhu't-Tesrib**, **el-İnsâf**, **İşrûne Semâniye min Rivâyeti'l-Beyyânî**, **el-Kelâm Alâ Savmi Sitmin Şevvâl**, **Mes'eletü Kassi'ş-Şarîb**, **Mu'cem Müştemil Alâ Terâcimi Cemâ'a Min Ehli'l-Karni's-Sâmin**, **ez-Zeyl Ale'l-İber** şeklindedir. *(Mehmet Emin Özafşar, Rivâyet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in el-Câmiu's-Sahîh'i, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 287-356, Sayı 39, 1999. Mehmet Bilen, Hadis Şârihi Olarak İbn Hacer el-Askalanî, Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, s. 50-66, Sayı 2, 2010).*

İDRİS-İ BİTLİSÎ'NİN KAYIPLARI

Osmanlı'nın Doğu Anadolu'ya hâkim olmasında büyük katkısı bulunan Kürt mutasavvıf, yazar ve siyasetçi **İdris-i Bitlisî**'nin bazı kitapları kayıptır. 1452 yılında Bitlis'te doğmuş, 1520'de İstanbul'da ölmüştür. Babası **Mevlana Hüsameddin** gibi Akkoyunlu devletine hizmet etmiş, ancak sonradan **2. Beyazıt**'ın davetiyle İstanbul'a gidip Osmanlı'nın hizmetine girmiştir. Özellikle Çaldıran sürecinde büyük hizmetlerde bulunmuş, savaşın kazanılmasında ve arkasından Kürt şehirlerinin Osmanlı'ya tabi kılınmasında yürüttüğü ikna politikasıyla büyük emeği geçmiş, bu hizmetleri karşılığında **Yavuz Sultan Selim** ona Diyarbakır'ı temlik olarak vermiş, ayrıca yeni kurduğu ve merkezi Diyarbekir olan Arab Kazaskerliği'nin başına da kazasker rütbesi vererek onu geçirmiştir. Mısır'ın fethinde de o ülkenin nasıl yönetilmesi gerektiğini bir rapor şeklinde **Yavuz**'a sunmuş, orada Bitlisî'nin görüşleri esas alınarak bir yönetim oluşturulmuştur. Felsefe, tıp, kozmografya, tasavvuf, siyaset, ahlâk, tarih gibi çeşitli alanlarda çok sayıda kitap yazan **Bitlisî**'nin 30'a yakın eseri bilinmektedir; bunların 20 kadarı bugüne ulaşmıştır. Bilinen kayıp eserleri şunlardır:

-**Şerh-i Hâşiye-i Tecrîd**: **Nasireddîn Tûsî**'nin **Tecrîdü'l-Kelâm** adlı önemli kitabına **Seyyid Şerif Cürcânî**'nin (1340-1413) yazdığı **Hâşiye-i Tecrîd** adlı haşiyeye yönelik kaleme aldığı bir şerhtir.

-**Kitâb der Redd-i Ravâfiz (Râfizilere Reddiye)**: **Ahmed Rifat Efendi**'nin **Lugat-ı Târihiyye ve Coğrâfiyye** adlı eserinde adı geçer. **Bitlisî**'nin Arapça'yla yazdığı bu kitabın, dönemin siyasî şartları gereği politik bir amaçla yazıldığını tahmin etmek güç değil.

-**Kenzü'l-Hafî fi Beyâni Makamâti's-Sûfî**: Bitlisî'ye ait böyle bir kitap adını yalnızca **Bursalı Mehmet Tahir** verir. Kitabın Arapça yazıldığı sanılıyor. Bazı kaynaklar, **Bitlisî**'nin bugün

mevcut olan **Fihrist-i Tekmile-i Tezkiretü'l-Evliyâ** adlı eserinin bununla aynı kitap olduğunu savunmuştur.

-**Tuhfe-i Dergâh-ı Âlî**: Bu eserin adı yalnızca **İsmail Hakkı Uzunçarşılı** tarafından zikredilir. Tasavvuf içerikli olduğu sanılıyor.

-**Şerhu Fusûsi'l-Hikem**: **Şeyhü'l-Ekber Muhyiddîn İbnü'l-Arabî**'nin ünlü eseri Fusûsü'l-Hikem'ine **Arapça**'yla yazıldığı sanılan bir şerhidir.

-**Şerhu'l-Hamriyye**: Mutasavvıf ve şair **İbnü'l-Farız el-Mısrî**'nin (1182-1235) **el-Kasîdetü'l-Hamriyye** adlı eserinin Arapça şerhidir.

-**Şerh-i Manzume-i Gülşen-i Râz**: İranlı ünlü sûfî **Mahmud Şebüsterî**'nin (1288?-1340?) ünlü eserine yazılmış bu isimdeki şerhin İstanbul Süleymaniye ve Hacı Selim Ağa kütüphanelerindeki mevcut iki nüshasında **Bitlisî**'nin babası **Mevlana Hüsameddin**'in adı vardır. Fakat bir eserinde **Bitlisî** kendisinin bu adla bir şerh yazdığını bildirir. Bu durumda hem babasının hem kendisinin **Gülşen-i Râz**'a şerhler yazdıklarını, kendisinin şerhinin kayıp olduğunu düşünmek gerekir.

-**Risâle Der İbâhat-ı Ağâni**: **Bitlisî** Farsça yazdığı bu eserinde, dinlemekte dinen bir sakınca bulunmayan saz, es ve nağmeleri işlemiştir. (*Mehmet Bayraktar, Kutlu Müderris İdris-i Bitlisi, s. 20-22, 58-60, 64, Biyografi.net Yayınları, İstanbul, 2006).*

Şemdinlili Kürt şair **Eli Herirî**'nin **Kürmçe Dîvân**'ı kayıptır. Kesin olmamakla birlikte yaklaşık 1560-1641 arasında yaşamıştır. Bazı araştırmacılar bu kayıp eserden bazı şiirleri çeşitli kaynaklardan toplayıp yayınlamıştır. Onu divan sahibi ilk Kürt şairi sayanlar vardır. Hatta ilk Kürt şairinin **Eli Herirî** olduğunu savunanlar da mevcuttur. Kayıp başka eserlerinden de sözedilir.

FAKİYE TEYRAN'IN KAYBOLAN ESERLERİ

Kürtlerin **Yunus Emre**'si olarak adlandırılan **Fakiye Teyran**'ın onlarca eseri kayıptır. Kayıp eserlerinin sayısı ve çoğunun adı bile bilinmiyor. 1561'de Van Bahçesaray'da doğan, tahminen 1660'da vefat eden **Teyran**'la ilgili olağanüstü menkıbeler de anlatılır. Büyük bir mutasavvıf ve şairdir. Masal ve destan da yazmıştır. Şiirlerini Kürtçe yazmış ve söylemiştir. Bazı eski kaynaklarda alıntı şeklinde bulunan az sayıda şiiri toplanarak 2011'de Divan adıyla yayınlandı. Ayrıca birkaç eseri de yayınlandı. Bugüne ulaşmış yalnızca dört eseri vardır. *(Yusuf Kenan Haspolat-koordinatör-, Diyarbakır Sosyokültürel Tarihi-1, s. 157-158, 176-177, Dicle Üniversitesi Yayını, İstanbul, Kasım 2013).*

MEM-U ZÎN KADAR ŞANSLI DEĞİLLERDİ

Doğu'nun en büyük aşk öykülerinden birinin, **Mem-u Zîn**'in yazarı **Ahmed-i Hânî**'nin birçok eseri kayıptır. **Şeyh Ahmed-i Hânî**'nin, kesin tarihler olmamakla birlikte, 1651 yılında Hakkâri'de doğduğu, 1707'de Doğubayazıt'ta öldüğü biliniyor. Hayatının önemli bir kısmını Doğubeyazıt ve Cizre'de geçirmiştir. Yaşadığı çağı çok iyi okuyan ve yorumlayan bir bilgedir. Ona asıl şöhreti, Mem-u **Zîn** getirmiştir. Hanî'nin tarih, tasavvuf, şiir ve edebiyat, biyografi, fıkıh, mantık gibi çok alanda kitap yazdığı biliniyor. Dil ve din bilimlerinin yanısıra astronomiyle de ilgilenmiştir. Kürtçe ve Türkçe'nin yanısıra Arapça ve Farsça da biliyordu ve bu dillerin hepsinde şiirler yazmıştır. Nesir eserlerini Kürtçe yazmıştır. Yaşadığı dönemin önde gelen mutasavvıflarından biridir. Bölge halkı onu velî olarak kabul eder. Tasavvufa ilişkin eserlerinde daha ziyade ilahi aşkı işlemiştir. Hânî'nin Kürt kökenli olmasından dolayı, fikirlerini suiistimal etmeye çalışan bazı artniyetli siyasî Kürtçüler son yıllarda kasıtlı çalışmalar yapıp, onu ve fikirlerini alabildiğine çarpıtmışlardır. Öyle ki **Hânî**'nin Zerdüşt olduğunu bile savunabilmişlerdir. İs-

lam'ın tahrip edilmesi ve Türkiye'nin zaafa uğratılması konusundaki çalışmaları belli olan bu artniyetli çevreler, **Hânî**'nin, eserlerindeki İslâmî benzetme ve işleyişlerini onun takiyye yaptığı, İslâmî semboller kullanarak gerçekte Zerdüşt veya Şamanist ögelere işaret ettiği biçiminde zırvalar üretecek kadar akıl dışı durumlara düşmüşlerdir. Gerçekte **Hânî** çok samimî ve mütedeyyin Sünnî bir Müslümandır; akaide ilişkin bir kitap bile yazmıştır. Kaç tane kitap yazdığı ve bunların kaçının kaybolduğu net değildir. Bazı kayıp eserlerinin Konya'daki birtakım camilerde bulunduğuna ilişkin iddialar vardır. **Hânî**'nin burada üç kayıp kitabından sözedeceğiz: **Hânî**, bugün kayıp durumdaki **Çârkûşe** adlı manzum eserinin her mısrasını dört ayrı dille; Türkçe, Kürtçe, Arapça ve Farsça olarak yazmıştır. Bu eserden aşk, ayrılık, kavuşma gibi temaların işlendiği beş rubai bugüne ulaşabilmiştir. İkinci kayıp kitabı astronomi ve coğrafyayla ilgili **Erde Xweda**'dır. Adını aktaracağımız son kayıp eseri **Yûsuf-u Zelîha**. *(Kadri Yıldırım, Ehmede Xani'nin Fikir Dünyası, muhtelif sayfalar, Ağrı Kültür Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği Yayını, Ağrı, 2011. Ahmed-i Hânî Hayatı Eserleri ve Mem o Zîn Mesnevisi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, s. 57-65, Sayı 30, Erzurum, 2006. Abdullah Yaşın, Bütün Yönleriyle Cizre, s. 166-173, Yücel Matbaası, Baskı yeri belirsiz, 1973. Faik Bulut, Ehmede Xani'nin Kaleminden Kürtlerin Bilinmeyen Dünyası, muhtelif sayfalar, Berfin Yayınları, İstanbul, 2011. İsmet Aplaslan, Her Yönüyle Ağrı, s. 102, Tutibay Yayınları, Ankara, 1995).*

MUHAMMED ŞERİF QAZİ'NİN KAYIP TARİHİ

Hakkârili tarihçi **Muhammed Şerif Qazi**'in yalnız bir eserinin bir parçası bugüne ulaşmıştır. Hakkında çok az bilgi vardır; Hakkâri yöresinde 18. yüzyılın ikinci yarısıyla 19. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı sanılıyor. Tarih başta olmak üzere çeşitli alanlarda çok sayıda kitap yazmış, ancak birinin bir parçası dışındakiler kaybolmuştur. Genel tarihe ilişkin **ez-Zubdat Tavarikh ve**

Sanandazhi adlı eserinin küçük bir parçası olan 11. bölümü bugün mevcuttur ve Cambridge'deki E. Brown Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Eserin tamamının genel Kürt tarihi, aşiretler, gelenekler ve diğer kültürel ögelerle ilgili bilgileri de içerdiği sanılıyor.

KAYIP KÜRT TARİHİ

Doğubeyazıtlı Kürt tarihçi **Mele Mahmud Beyazıdî**'nin, kendi halkının tarihini yazdığı eseri kayıptır. **Mele Mahmud Beyazıdî** 1797 yılında Doğubeyazıt'ta doğmuş, 1863'te Erzurum'da ölmüştür. Temel eğitiminin ardından Erzurum'a gitmiştir. Rusya'nın Erzurum Konsolosu **Caba** ile dostluk kurmuş, bir ara hapse düştüğünde ondan yardım almış, bazı konularda da ona yardım etmiştir. **Şerefnâme**'nin ilk cildini Farsça'dan Kürtçe'ye çevirdiği biliniyor. Asıl önemli işi, 1857-58'lerde yazdığı yaklaşık bin sayfa hacminde **Tavariği Cedidi Kürdistan (Kürdistan'ın Yeni Tarihi)** adlı eseridir. **Konsolos Caba**, kitabın Fransızca çevirisini Petersburg Bilimler Akademisi'ne göndermiştir ancak günümüzde orada bu eserin yalnızca 50 sayfalık Fransızca'ya çevrilmiş önsözü mevcuttur, kitabın ana metni kayıptır.

HACİ QADİR KOYÎ'NİN KAYIP DİVANI

Koylu Kürt şair **Haci Qadir Koyî**'nin **Kürtçe Dîvân**'ı kayıptır. Şair 1816-1897 arasında yaşamıştır. Özellikle Kürt memleketlerinin İngilizler tarafından Ermenistan haline getirilmesinden endişe ederek yazdığı şiirleri bugün bile tartışılmaktadır. Bir şiirinde şöyle der: "Cizre ve Botan yani Kürtlerin yurdunu; Ermenistan yapacaklar, yüzlerce kez yazık; Kur'an'a yüz kez ahd olsun ki hiç gayret kalmamış; Hele kurulsun Ermenistan, Kürtlerden tek kişi kalmaz". Üst düzey şairliği, çevresinde büyük

hürmet görmesini sağlamıştır. Kadirî tarikatına mensuptur. İstanbul'da Bedirhan Paşa'nın çocuklarını eğitmiştir. Kayıp Dîvân'ında ilahî aşk, Hz. Muhammed sevgisi, Kürtlerin durumu gibi konuları işlemiştir. Abdurrahman Said Bey, bu kayıp eserden çeşitli kaynaklar tarafından alıntılanmış şiirleri bir araya getirmiş ve Bağdat'ta 1925'te basmıştır; sonraki çalışmalar bu kısıtlı derlemeye dayalıdır. (*Nusrettin Bolelli, Kürt Bilginlerin Yazdıkları Bazı Eserlerin Tanıtımı, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, s. 67-81, Sayı 1, Ocak 2015. Haci Qadire Koyi, Dîwan, s. 82, 84, Nefel Yayınları, Stockholm, İsveç, 2004. Kadiriyye ve Kürtler Arasında Kadiriyye Kolları, Karabük Üniversitesi Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, s. 374-392, Sayı 1, Mart 2013).*

7. ENDÜLÜS VE MAĞRİB'İN KAYIP KİTAPLARI

Kayıp kitaplar tarihinin en dramatik, en düşmanca, en bağnazca imha örnekleri belki de Endülüs'te yaşanan kitap soykırımlarıdır. Doğu'daki en büyük çaplı kitap kayıpları Endülüs'te yaşandı dense yeridir. Yüzlerce şair, yazar, bilgin ve araştırmacının yazdığı binlerce kitap, hem Endülüs'teki hanedan çekişmelerinin neden olduğu iç karışıklıklarda yok olmuş, hem de Endülüs'ü adım adım ele geçiren bağnaz Hıristiyanlarca yakılmıştır.

Düşünceleri çeşitli nedenlerle beğenilmeyen, dine aykırı bulunan, öteki mezhepten olan, hükümdar ve hanedanın hoşuna gitmeyen çok sayıda âlim, şair ve yazarın kitapları da kasıtlı biçimde yok edilmiştir. Örneğin Zâhiriyye mezhebinin en önemli temsilcisi **İbn Hazm**'ın birçok kitabı sırf Mâlikîlerin hoşuna gitmiyor diye meydanlarda toplanıp yakılmıştır. Benzer akibete **İbn Meserre**'nin kitapları da maruz kalmıştır. Dünyanın her yerinde ve her dönemde olduğu gibi Endülüs'te ve Endülüs kitaplarında da iyi korunamama, zamanın yıpratması, yangınlar, yağmalama gibi nedenlerle yok olmuş sayısız kitap sözkonusudur.

Endülüs'e komşu ve düşman Avrupalı devletlerin yaptığı kitap kıyımının boyutuna ise bu yok edişlerin hiçbiri erişemez. İspanyol Engizisyonunun başındaki Rahip **Tomas de Torkuemada**'nın emriyle sayısız İslam ve Yahudi kitabı yakılmıştır. **Gırnata Başpiskoposu Cisneros**'un emriyle yalnızca 1499-1500 yılında İspanya'nın Andalucia şehrinde yakılıp yok edilen Arapça

ve İbranice kitap sayısının bir milyonu geçtiğine yönelik tarih kayıtları vardır.

Düşman devletlerin işgal ettiği Endülüs şehirlerinde ilk yok edilenlerin başında daima kütüphaneler ve kitaplar gelmiştir. 1400'lü yılların sonunda Endülüs'teki son İslam devleti de yıkılırken yaşanan kitap kıyımı, Avrupalıların tarihindeki en ağır utançlardan biridir. Bağnaz ve kinli işgalcilerce meydanlara yığılan, çoğunluğu tek yazma nüsha yüzbinlerce kitap yakılmış, yazılı kayıtları yok edilerek böylelikle Hıristiyanların Müslümanlara galip geldikleri sembolize edilmek istenmiştir. Daha vahimi, işgalcilerin bu kitap kıyımlarını papazların yönlendirmesiydi. Örneğin Gırnata'da 1499'da Müslüman halkın elindeki tüm kitaplar Kardinal F. Jimenez de Cisneros'un emriyle şehir meydanında toplanıp yakılmıştır. Yakılanlar arasında İspanya Yahudilerine ait 6 bin cilt yazma da bulunuyordu. Jimenez'in kendi eliyle 80 bin kitabı yakmakla övündüğü tarih kayıtlarında geçer. Bu şehirde yakılan, önemli bölümü tek nüsha yazma eserlerin sayısı konusunda çelişkili rakamlar verilir; rakam 80 bin ila 1 milyon 5 bin arasında değişir. Ancak yok edilen kitaplar tahayyül edilirken, Gırnata gibi hem resmî hem de kişisel onlarca kütüphanenin bulunduğu, ayrıca binlerce evde sayısız kitabın olduğu hesaba katılmalıdır. Dikkat çekelim, bu rakamlar yalnızca Gırnata için geçerlidir. Kitabın da tıpkı müzik gibi dini, milliyeti, ırkı olmadığını, her kitabın insanlığa evrensel bir mesaj olduğunu Batılılar muhtemeldir ki Endülüs kıyımını yaptıkları çağlarda henüz anlayamamıştı. Kıyım öyle bir noktaya ulaşmıştır ki, İspanya Kralı 2. Philipe kütüphane kurmak ve içeriğinden yararlanmak amacıyla, Endülüslüler'den kalan yazma eserlerin toplanmasını emrettiğinde, görevliler bütün ülkeden sadece 2 bin 500 kitap bulabilmiştir. Bu 2 bin 500 kitap, bugünkü Escorial Kütüphanesi'nin temelini oluşturmuştur. Batılı barbarların Persepolis'te başlayıp İskenderiye'de devam eden, Trablus ve Endülüs'te zirveye ulaşan kitap kıyımı, bugünkü medenî ve kitapsever torunlarının vicdanını rahatsız ediyor mudur sizce? Endülüs'te

barbar ve bağnaz Batılıların kıyımına uğrayan kitaplara ilişkin verdiğimiz rakamları abartılı bulanlar varsa, hemen birkaç örnek verelim: Endülüs'ün her şehrinde bir kısmı şahıslara, bir bölümü devlete ait olmak üzere onlarca kütüphane her devirde mevcut olmuştur. **Meriyye Sultanlığı Veziri İbn Abbas**'ın 400 bin ciltlik özel kütüphanesi, **Kurtubalı İbn Futeys Ailesi**'nin 350 bin kitaplık özel kütüphanesi, **Kurtubalı Aişe** adlı kadının 400 bin kitap içeren özel kütüphanesi bunlardan birkaçıdır. Kurtuba, İşbiliye, Tuleytula, Gırnata, Maleka, Sarakusta, Belensiye, Mürsiye, İlbire, Şatibe, Menorka ve diğer şehirlerde devlete, idarecilere ve şahıslara ait onlarca kütüphane vardı ve herbiri, başka hiçbir yerde olmayan tek nüsha yazmalarının çokluğuyla övünürdü. 900'lü yılların başında yalnızca Kurtuba'da 70'den fazla kütüphane vardır. *(Mehmet Özdemir, Endülüs Müslümanları İlim ve Kültür Tarihi, 12-125, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997).*

Endülüs'ün ve Kuzey Afrika'nın Müslüman bilim insanları hem bilgi alışverişi, hem de yaşam alanı yönüyle hep içiçe olmuşlardır. Endülüs'te doğup, hayatını Mağrib'de geçiren veya tam tersi durumdaki birçok âlim vardır. Sözkonusu coğrafyayı Batı bağlamında önemli ve özel kılan bir husus, ortaçağın karanlığındaki Batı'nın, Doğu'daki bilgi ve teknoloji birikimini buralar üzerinden almasıdır. Bu aktarımda bilim insanları merkezi önem taşıdığından, buraların bilginlerine dikkatli bakmak gerektiği ortadadır... Kitap kıyımına yol açan bu kadar çok etken olunca, haliyle Endülüs'ün kayıp kitapları da çok fazladır. Bunların bir kısmı bu çalışmanın içinde başka başlıklar altında verildi. Bazıları da bu bölümde yer alacak. Şiirden astronomiye, tıptan din bilimlerine kadar birçok dalda eser vermiş isimleri burada 'Endülüs ve Mağrib' genel başlığı altında topladık:

Endülüs'e felsefeyi getiren bilgin olarak anılan **İbn Meserre**'nin İslam inancı açısından oldukça tartışmalı görüşlerine karşı İslam dünyasında ve özellikle Endülüs'te birçok reddiye yazılmıştır. Bunlardan hadisçi **Ahmed b. Hâlid İbnü'l-Cebbâb el-Kurtubî**(ö. 934) tarafından yazılan **er-Red Alâ Muhammed b.**

Abdullah b. Meserre adlı kitap kayıptır. Aynı dönemin Endülüslü yazarlarından **Yümn b. Rızk**'ın **Kitabü'z-Zühd**'ü de öyle. İşbiliyeli din bilgini **Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Meâfirî el-İşbîlî** (1076-1148, kısaca İbn Arabî) de kayıp kitabı olan yazarlardan. Eğitim konularına ilgi duyan âlimin, temel eğitimin hukuki ve uygulamalı altyapısını içeren eseri **Maraki ez-Zulfa** kayıptır. (*Ignaz Goldziher, Islam'da Eğitim, Trc. M. Sait Hatipoğlu, İslami Araştırmalar Dergisi, s. 92, Cilt 2, Sayı 7, Mayıs-1988).*

Ebû Hayyan'ın öğrencisi olup, hocasının **el-Lemhatu'l-Bedriyye** adlı eserine yazdığı şerhle tarih kayıtlarına giren **Bedruddîn el-Hasen b. Muhammed b. el-Muhsin en-Nâblusî el-Hanbelî**'nin(ö. 1371) bu eseri de kayıplar arasındadır. 12. yüzyıl Mağrib tarihçilerinden Sebteli **İbn Hammâd el-Burnusî es-Sebtî**'nin, çok tarihçi tarafından alıntı yapılan **Kitâbü'l-Muktebis(Kabes) fî Ahbâri'l-Mağrib ve Fâs ve'l-Endelüs** adlı önemli tarih kitabı kayıptır. (*Abdulvahid Zennun Taha, Endülüs'te Arap Tarih Yazıcılığının Doğuşu, trc. Mustafa Hizmetli, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 735, C. 39, Sayı 1, 1999).*

İbn Sâhibüssalâ'nın yazdığı Sevratü'l-Mürîdîn, Endülüslü **Muhammed b. Yusuf el-Verrâk**'ın (ö. 973) **Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik** adlı coğrafya çalışması da kayıplar arasındadır.

SÜLEMÎ VE KAYIP 37 KİTABI

Endülüslü çok yönlü bilgin **Abdülmelik İbn Habîb b. es-Sülemî**'nin onlarca eseri kayıptır. Kısaca **İbn Habîb** adıyla tanınan **Abdülmelik b. Habîb b. Süleyman b. Habîb** olup, tarihler kesin olmamakla birlikte 799 ila 852-53 yılları arasında Kurtuba'da yaşamıştır. Bazı kaynaklarda aktarılan kendi ifadesine göre 1.050 eser kaleme aldığı rivayetleri vardır. Yaşadığı dönemin en önemli bilginlerindendir. Mevcut hemen bütün bilim dallarıyla ilgilenen devrin âlim anlayışına uygun olarak şiir, dil, edebiyat, hadis, fıkıh, tefsir, astronomi, tarih, tıp, hitabet gibi birçok alanda çalışmalar yapıp kitaplar yazmıştır. Her konudaki geniş bilgisi ona 'Endülüs'ün âlimi' lakabının verilmesini sağlamıştır. Bugüne ulaşan yalnız birkaç eseri vardır. Konu Endülüslü bir bilim insanı olunca, kayıp eserlerinin akibetinin, Katolik bağnazların orada uyguladığı kültür soykırımıyla yakından ilgili olduğu gerçeğini göz ardı etmemek gerekmektedir. **İbn Habîb**'in kitaplarının çoğunun adını bile bugün bilmiyoruz. Yazdığı kitapların önemli bölümü ya alanında ilk eser ya da Endülüs'te o alandaki ilk eser olma özelliği taşır. **İbn Habîb**'in, günümüze ulaşmayan eserlerinden belirlediğimiz 37 kitap arasında yer alan **Kitabu't-Tarih**'in, Endülüs tarihiyle ilgili yazılmış ilk eser olduğu konusunda görüşler bulunur. Bu kitabın **İbn Habîb** tarafından yazılan aslı kayıp olup, öğrencilerinden **Ebi'r-Rikâ** tarafından bu kitaptan çıkartılan ve bazı bölümleri kayıp bir özet günümüze ulaşmıştır. Eser aynı zamanda dünya tarihi özelliği de gösterir ve bu yönüyle dünyadaki en eski metinlerden sayılır. Diğer kayıp eseri **Kitâbu'l-Vâdıha fi's-Sünen ve'l-Fıkh**, Malikî mezhebinin temel kitaplarından biridir ve bazı küçük parçaları bugün mevcuttur. İbn Habîb'in kayıp diğer kitapları şunlardır: **Kitabu Fedâili's-Sahabe, Kitabu Gâribi'l-Hadîs, Kitabu Sirâti'l-İmam fi'l-Mulhidin, Kitabu Tabakâti'l-Fukahâ ve't-Tabiîn, Kitabu Mesâbihi'l-Hüdâ, Şerhu'l-Câmi(el-Cevâmi), Kitabu İrabi'l-Kur'ân, Kitabu'l-Hisbe fi'l-Emrâz**, yarısı bugüne ulaşabilen

Kitâbu'l-Vâdıha, Kitabu's-Sehâ ve'stinai'l-Ma'ruf, Kitabu Kerahiyyeti'l-Ginâ, **Kütübü'l-Mevâiz, Kütübü'l-Fedâil, Fedâilu'n-Nebi ve's-Sahâbe, Fedâilu Ömer b. Abdülaziz, Fedâilu Mâlik b. Enes, Kitabun fi Ahbâri Kurayş ve Ensâbiha, Kitabu's-Sultan ve Sirâti'l-İmam, Kütübü'l-Bâh ve'n-Nisâ,** 60 cilt büyüklüğe sahip olduğu bildirilen **Tefsir fi'l-Kur'ân, Kitabu'l-Megâzi, Kitabu'n-Nâsih ve'l-Mensuh,** 95 cilt olduğu bildirilen **Regaibu'l-Kur'ân, Kitabu'r-Ruhun ve'l-Megârim, Kitabu Megâzi Rasulillah, Kitabu'n-fi'n-Neseb,** Hz. Muhammed'in haccını anlattığı **Kitabu'l-Câmi, Kitabu'r-Regâib, Kitabu'l-Verâ fi'l-İlm, Kitabu'r-Riyâ, Kitabu'l-Mescideyn, Kitabu Mekârimu'l-Ahlâk, Kitabu'l-Hikem, el-Utbiyye.** (*Fatime Ermiş, Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî'nin Hayatı ve Hadisçiliği, s. 14-65, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008. Kemalettin Özdemir, Endülüs ve Fas'a Hadisin Girişi,* Yeni Ümit Dergisi, s. 15, *Sayı 45, İzmir, 1999. Hayreddin Karaman,* Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Hukuk Tarihi, *s. 225, Nesil Yayınları, İstanbul, 1989).*

KURTUBALI ÂLİMİN EMSALSİZ ÜÇ KAYIP KİTABI

Kurtubalı **Bakî** b. **Mahled**'in alanlarında emsalsiz denecek kıymette üç kayıp eserinden sözedeceğiz. 815-817 arasında Kurtuba'da doğup, 889'da yine aynı şehirde ölen yazarın tam ismi **Ebû Abdirrahmân Bakî b. Mahled b. Yezîd el-Endulusî el-Kurtubî**'dir. Müslümanlığı seçen çok sayıda İspanyol aileden birine mensuptur. Genellikle din bilimleriyle, özelde hadisle ilgilenmiştir. İlmini ilerletmek ve hadis bulmak için uzun seyahatler yaptı. Endülüs'e hadis ilmini yerleştiren âlim diye sözedilir. **İbn Hazm**, onun hadis ilminde **Buharî** ayarında olduğunu söyler. **Bakî**'nin kayıp kitaplarının yanısıra, onun hakkında yazılan iki eser de bugün kayıptır. Bunlar, torunu **Abdurrahman b. Ahmed b. Bakî** tarafından yazılan **Fezâ'il-ü Bakî b. Mahled** ve Endülüslü âlim ve emir **Abdullah b. Abdurrahman en-Nâsır**'ın yazdığı **el-Müskite fi Fezâ'il-i Bakî b. Mahled** adlı kitaplardır. **Bakî**'nin bugün kayıp

eserleri arasında **et-Tefsîr-i Kebîr**(Tefsîru Bakiy) özel yer tutar; **İbn Hazm**, İslam âleminde **Taberî**'ninki de dâhil, bu eserin bir benzerinin daha yazılmadığını belirtir. Eserin bir rivayet tefsiri olduğu tahmin ediliyor. Diğer kayıp kitabı **Kitâb fî Fetâva's-Sahabeti Ve't-Tâbi'in ve Men Dûnehüm**'de sahabe, tabiîn ve daha sonraki âlimlerin fetvalarını derlemiştir. Bu eserin, sahasındaki diğer musanneflerden daha mükemmel olduğu bildirilir. Bakî'den aktaracağımız son kayıp kitap **el-Müsnedü'l-Kebir**(el-Musannef), râvîlerin kesintisiz biçimde **Hz. Muhammed**'e kadar çıktığı hadis eseri türü olan müsnedin bilinen en büyük yapıtıdır. Bin 300'den fazla sahabîden 30 bin 969 adet hadis nakleder; hadisleri fıkıh konularına göre düzenlemiştir. Hem müsned(râvî sahabelerin adlarına göre düzenlenmiş hadis kitaplarının genel adı) ve hem de musannef(konularına göre düzenlenmiş hadis kitabı) özelliği taşır ki, o dönemde kimse böyle bir eser yazamamıştı. Bu eserin kayıp durumda olup olmadığı hususunda görüş birliği yoktur. (*Kâtip Çelebi, Keşf-üz-Zünün, C. 1, s. 390, C. 4, s. 1430, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011*).

İBN VADDÂH'IN KAYIPLARI

İbn Vaddâh'ın bilinen 11 eserinden dokuzu kayıptır. Tam adı **Muhammed b. Vaddâh b. Bezî' el-Kurtubî el-Endelüsî el-Emevî el-Mervanî**'dir; 815-900 yılları arasında Kurtuba'da yaşamış, genellikle hadis alanında çalışmıştır. Hadis ilminin Endülüs'te yerleşmesini sağlayanlardandır. Kayıp eserlerinin durumu şöyledir: **el-Ubbâd ve'l- Avabid**'de zühd konusu işlenir. Tek ciltlik **Kitâbu Fihî Meknûnü's-Sır ve Müstahrecü'l-İlm**'de Maliki mezhebi fıkhı konu edilir. **Siretü Ömer b. Abdilazîz**'de **Emevi Halifesi Ömer b. Abdülaziz**'in hayatı, **Menâkıbu Mâlik b. Enes**'te ise **İmam Malik**'in hayatı anlatılır. Diğer kayıpları; **Kitabu's-Salât fi'n-Na'leyn, Kitâbu Risâleti's-Sünne, Cüz fî Mes'eleti Ücreti'l-İmam 'Ale's-Salat ve Mes'eleti İmameyn fî Mescid, Tesmiyetü Ricali Abdillah b. Vehb** ve üç ciltlik **Kitâbü'l-Kur'an fi'l-Hadîs**'tir. (*Esra Şenocak, Muhammed b.*

Vaddâh'ın Hayatı ve Hadisçiliği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 65-70, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Haziran 2008).

ENDÜLÜS'ÜN KAYIP MAHKEME KAYITLARI

Endülüs'te hem devlet, hem din adamı olan **İbn Lübâbe**'nin önemli bir kayıp eserini aktaracağız. Tam adı **Ebû Abdillâh Muhammed b. Yahyâ b. Ömer b. Lübâbe el-Kurtubî** olup, ölümü 942 yılında Kurtuba'dadır. Çoğu zaman amcası **Ebû Abdullah İbn Lübâbe**'yle karıştırılmıştır. İlbîre'de kadılık, Kurtuba'da şûra üyeliği gibi devlet görevlerinde bulunmuştur. Günümüze yalnız **el-Müntehâb** adlı kitabı ulaşmıştır. Adı bilinen tek kayıp eseri **el-Vesâ'ik**'tir. Bu eser, hukukî muameleleri ve mahkeme kayıtlarını belgeleme konusunu ele alan 'şürût ve sicillât' alanıyla ilgili olup, alanının ilk örneklerindendir.

(Hayreddin Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s. 264, Nesil Yayınları, İstanbul, 1989).

Tarihçi Hukeym'in, doğduğu ülkeye, Endülüs'e ilişkin kitabı kayıptır. Tam adı **Ebû Muhammed Abdullah b. Ubeydullahel-Ezdî** olup, ölümü 952 yılındadır. Endülüs'te tarihçiliğin ilk temsilcilerindendir. 941'de Endülüs Emevi Halifesi **Abdurrahman b. Muhammed en-Nasır li-Dinillah**'a ithaf ettiği **Ensâbu'd-Dâhilîn İle'l-Endelüs Mine'l-Arab ve Gayrihim** adlı eseri bugün kayıptır. Bu eserinde Endülüs'ün halifelerini, hanedan mensuplarını, Kureyş ve mensuplarını, devletin önemli yöneticilerini, doğudan Endülüs'e göçen Arap ve Berber kabilelerini, onların nerelere yerleştiklerini, bu soylardan hangi ailelerin geldiğini anlatmıştır. Bazı kaynaklar, bu eserin Endülüs'te Arap tarihine ilişkin yazılmış ilk eser olduğunu savunur. *(Abdulvahid Zennun Taha, Endülüs'te Arap Tarih Yazıcılığının Doğuşu, trc. Mustafa Hizmetli, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 735, C. 39, Sayı 1, 1999).*

ENDÜLÜS'ÜN BÜYÜK TARİHÇİSİ VE KAYIP KİTAPLARI

Ahmed er-Râzî, Endülüslü bir tarihçidir ve biri dışındaki tüm eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ er-Râzî el-Kinânî** olup, 888-955 yılları arasında Endülüs'te yaşamıştır. Yazarlıkla pek ilgisi olmayan, İran kökenli gezgin bir tüccar olan babası **Muhammed b. Mûsâ er-Râzî** de kitap yazmıştır. Yeri gelmişken baba Râzî'nin yazdığı ve bugün kayıp durumdaki önemli eserini de burada analım: Onun Endülüs tarihi için önemli olan **Kitâbu'r-Râyât** adındaki sözkonusu eserinde Endülüs'ün fethi, oraya yerleşen ve savaşan kabileler, bunların yeri ve sayısı, kullandıkları bayraklar gibi konular işlenir. Kitabın bazı bölümleri alıntılar yoluyla bugüne gelmiştir. Ancak bazı araştırmacılar, gezgin bir tüccar olan **Muhammed b. Mûsâ er-Râzî**'nin böyle önemli bir kitabı yazmış olamayacağını, eserin, tam bir tarihçi olan ve Endülüs'te tarihle ilgili yazılmadık konu, anlatılmadık belde bırakmayan oğluna ait olduğunu savunur. **Ahmed er-Râzî**'nin, üç yaşındayken kaybettiği babasının anısını ve adını yaşatmak için bir kitabına onun imzasını koymuş olabileceği gibi bir olasılık da düşünülmelidir. Oğul **Ahmed er-Râzî** tarih, coğrafya, edebiyat gibi alanlarda kitaplar yazmıştır. Endülüs'ün gerçek anlamda ilk profesyonel tarihçisi olduğu kabul edilir. Birçok tarihçi ondan geniş alıntılar yapmıştır. Avrupalıların da ilgisini çekmiş ve orada **Moro Razis** adıyla tanınmıştır. Bilinen kayıp kitapları şunlardır:

-**Ahbâru Mülûkü'l-Endelüs**: Aslı kayıptır, İspanyolca bir çevirisi bugün mevcut olmasına rağmen bu eseri kayıp saymak yerinde olacaktır. Çünkü sözkonusu çeviri ciddi hatalar, eksikler içermesinin yanısıra, eserin aslının yapısını bozacak derecede eklemelerle özgünlüğünü kaybetmiştir. Üç bölümden oluşan eser Endülüs coğrafyası, İslam hâkimiyeti öncesindeki ve sonrasındaki İspanya'yı anlatır.

-Mesâlikü'l-Endelüs ve Merâsîhâ ve Ümmehâti A'yâni Müdünihâ ve Ecnâdiha's-Sitte: Önemli bir eser olup Endülüs'ün tüm yolları, limanları, şehirleri, ordugâhları, her beldenin başkasında bulunmayan özellikleri gibi konuları işler. 10 büyük ciltten fazla olduğu bildirilir.

-el-İstî'âb fî Ensâbi Meşâhîri Ehli'l-Endelüs: Endülüs Araplarının soyunu işleyen beş büyük cilt hacminde ansiklopedik bir eser olduğu biliniyor. **İbn Hazm**'ın **Cemhere** adlı eserinin en önemli kaynağıdır. **Râzî**, hocası **İbn Esbağ**'ın soybilim konusundaki kayıp bir eserinden genişçe yararlanarak bu kitabı yazmıştır.

-A'yânü'l-Mevâlî: Endülüs'ün Arap olmayan unsurlarından sözeder.

-Târîhu Kurtuba: Kurtuba şehrinin tarihi olup en az beş ciltir.

-Sıfâtu Kurtuba: Bu eserinde Kurtuba'nın mahallelerinden, ileri gelenlerinin evlerinden sözeder. *(Bahaüddin Varol, Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar, İstem Dergisi, s. 65, Sayı 14, 2009. Abdulvahid Zennun Taha, Endülüs'te Arap Tarih Yazıcılığının Doğuşu, trc. Mustafa Hizmetli, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 731-764, C. 39, Sayı 1, 1999).*

KADI BELLÛTÎ'NİN KAYIP ESERLERİ

Kurtubalı hitabet ustası ve kadı **Bellûtî**'nin birkaç şiiri dışında hiçbir eseri bugün mevcut değildir. Tam adı **Ebü'l-Hakem Münzir b. Saîd b. Abdillâh el-Küzenî el-Bellûtî** olup, Kurtuba'da 878 veya 886'da doğup, yine orada 960 veya 966'da ölmüştür. Endülüs'te yetişen en büyük hatip olduğu söylenir. Endülüs'ün çeşitli illerinde kadılık yaptı. Bizans elçisinin kabulünde **Endülüs Halifesi Nâsır Lîdinillah**'ın huzurunda konuşma yapmakla görevlendirilen ünlü Arap dil âlimi **Ebû Ali el-Kâlî** heyecanlanıp konuşmasını tamamlayamayınca, **Bellûtî** hemen ortaya atılıp doğaçlama bir konuşma yapmış, bu konuşmasıyla oradaki herkesi adeta büyülemişti. Sözkonusu konuşma metni günümüze ulaşmıştır. Bilinen kayıp eserleri; **el-İbâne An Hakâ'iki'd-Diyâne, el-İnbâh Ale'stinbâtı'l-Ahkâm Min Kitâbillâh (Ahkâmul-Kur'ân), en-Nâsih ve'l Mensûh** şeklindedir. *(Hayrettin Karaman, İslam Hukukunda İçtihat, s. 115, Diyanet Yayınları, Ankara, 1985).*

İKİ TARİHÇİ-HEKİM VE KAYIP ESERLERİ

Endülüs'ün yetiştirdiği önemli bilginlerden hekim-tarihçi **Ebû Ca'fer İbnü'l-Cezzâr**'ın eserlerinin çoğu kayıptır. Tam adı **Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm b. Ebî Hâlid el-Cezzâr el-Kayrevânî** olup, 898'de Kayrevan'da doğmuş, 979'da yine orada ölmüştür. Hekimlik, eczacılık ve tarihçilik yapmıştır. Fakirlere ücretsiz tedavi uygulamıştır. Devlet büyüklerinden ve saraylardan uzak durmuş, yazları Akdeniz kıyısındaki bir tekkede inzivaya çekilmiştir. Latin dünyasında iyi tanınan **İbnü'l-Cezzâr**, onlar tarafından **Aburafar, Ybnezizar, Abincali** adlarıyla anılır. Yazdığı kitapların sayısı değişik kaynaklarda 27 ila 44 arasında gösterilir. Bunlardan 15 kadarının bugün mevcut olduğu sanılıyor. Bilinen kayıp eserleri şunlardır:

-Ahbârü'd-Devle: Fâtımî devleti ve hanedanı hakkında bir tarih kitabıdır. Bazı parçalarının günümüze ulaştığı sanılıyor.

-et-Ta'rîf bi-Sahîhi't-Tarîh: Bu eserin 10 ciltten fazla olduğu biliniyor; önemli tarihçiler bundan geniş alıntılar yapmıştır.

-Kitâbü Megâzi İfrikîyye: İslamların Tunus'u fethetmesini konu alan bir eserdir.

-Kitâbü Tabakati'l-Kudât: Endülüslü ve Kuzey Afrikalı bazı kadıların ve devlet adamlarının hayatını konu edinmektedir.

-Kitâbü Acâ'ibü'l-Büldân: Coğrafya ve ülkelere ilişkin bu eser sonraki coğrafyacılara ve bu alanda kitap yazanlara kaynaklık etmiş, geniş alıntılar yapılmıştır. *(Ali Bakkal, İslam Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan'da Tıp, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 8-36, Sayı 30, Temmuz-Aralık 2013).*

Endülüslü bir başka tarihçi-hekim **Arîb b. Sa'd**'ın kayıp kitapları arasında çok önemli eserler vardır. Özellikle Müslüman İspanya'yı ve Kuzey Afrika'yı anlattığı kayıp eseri önemlidir. Endülüslüdür; doğum tarihi net olmayıp, ölümü 980 yılındadır. Soyu ilginçtir; İspanya'nın Müslümanlarca fethinden sonra İslamiyeti kabul eden **Beni't- Türkî** adıyla bilinen bir ailenin oğludur. Kökeninin Türklere dayanması güçlü olasılıktır. Endülüs hükümdarlarına yakın olduğu özel hekimlik ve başka önemli görevler yaptı. Aktaracağımız kayıp iki kitabından **Muhtasar Min Tarihi't-Taberî**'nin, **Târîh-i Taberî** üzerine bir zeyl çalışması olduğu kayıtlarda geçiyorsa da, **Taberî**'nin sözetmediği Müslüman İspanya ve Kuzey Afrika'yla ilgili bölümler içerir ve bu yönüyle önemlidir. Diğer kayıp eseri **Kitâbü Uyûni'l-Edviye**'dir. *(Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. 4, s. 533, İstanbul, 1978).*

ENDÜLÜS'ÜN BÎRÛNÎ'Sİ VE KAYIP KİTAPLARI

Endülüs'ün yetiştirdiği büyük bilim adamı **Macrîtî**'nin de kayıp eserlerine rastlıyoruz. Tam adı **Ebü'l-Kasım Mesleme b. Ahmed el-Farazî el-Mecrîtî** olup, Mecrit'teki(Madrit) doğum tarihi 950 yılıdır; ölümü Kurtuba'da 1007'dedir. Doğu'da adı **'Mecrîtî'** diye söylenmiştir. Kimyacı, matematikçi ve astronom olarak ün kazanmıştır. **Halife 3. Abdurrahman**'ın sarayında bir rasathane kurup astronomi gözlemleri yapmış, Endülüs'te matematik ve astronominin yerleşmesinde etkin olmuştur. Yaptığı çalışmalarla Batı'da ona **Endülüs'ün Öklid'i** lakabı verilmiştir ancak ilgi alanlarına ve başarı düzeyine bakıldığında **Endülüs'ün Bîrûnî'si** demek daha doğru olacaktır. Bilim anlayışı ve geleneğinde Avrupalılar dâhil, kendisinden sonra gelen bilginleri önemli ölçüde etkilemiştir. Kimyayla da ilgilenmiş, bu alanda yazdığı **Rutbetü'l-Hakîm** adlı kitabı uzun süre Doğu'da ve Batı'da tek başvuru kaynağı özelliğini korumuştur. **Câbir b. Hayyan** ve **Râzî**'den sonraki üçüncü büyük kimya üstadı sayılmış, bu bilimi hurafe ve sihir gibi bilim dışı içerikten temizleyip gerçek bir bilim dalı haline dönüşmesini sağlamıştır. **Priestley ve Lavoisier**'e maledilen ancak asırlar önceden Doğu'da üzerinde çalışmalar yapılan 'kütlenin korunması kanunu'nu geliştirmiştir. Ayrıca biyoloji, ekoloji ve zooloji alanlarında da çalışmıştır. İnsanlar gibi hayvanların da topluluklar oluşturduğunu, liderleri bulunduğunu, her hayvan türünün anlaşmak için bir dili bulunduğunu ortaya koymuştur. Yaptığı çalışmalar, onun ekoloji ve çevre bilimlerinin de kurucusu sayılması gerektiğini ortaya koymuştur. Kayıp üç eserini belirledik. Bunlardan **Mu'âmelât (Tamâmü İlmi'l-Aded, Simârü'l-Aded)** mal bildirimi, gelir vergisi ve resmi ödemelerle ilgili hesap ve ölçümleri içerir. Bu eserde yazar, geometri ve aritmetiği birlikte kullanır. Aktaracağımız ikinci kayıp kitabı **İhtisâru Ta'dîli'l-Kevâkib Min Zîci'l-Bettânî** olup, yazar burada **Bettânî**'nin astronomi cetvellerini gözden geçirerek bazı düzeltme ve eklemeler yapmıştır. Diğer

kayıp eseri, tarihle ilgili **Kitâb fi't-Târih**'tir. *(Rehber Ansiklopedisi, Türkiye Gazetesi Yayınları, C. 13, s. 195).*

Endülüslü şair **Ubâde b. Mâüssemâ**'nın bilinen bir kitabı var, o da kayıptır. Tam adı **Ebû Bekr Ubâde b. Abdillâh b. Muhammed b. Ubâde el-Ensârî** olup, 900'lü yılların ortalarında Kurtuba veya Mâleka'da doğmuş, 1031'de Mâleka'da ölmüştür. Bir tür süslü şiir olan 'müveşşah'ın bugüne ulaşan en eski örneği ona aittir. Endülüs'e hâkim olmak isteyen Müslüman hanedanların çekişmesinde taraf olup siyasî olayların içine girmiş, yanında yer aldığı yöneticiler için abartılı övgü şiirleri yazmıştır. Şiirin yanısıra edebiyat, tarih, müzik ve astrolojiye ilişkin kitaplar da yazmıştır. Kayıp eseri **Ahbâru Şu'arâ'i'l-Endelüs**'te Endülüslü şairlerin hayatını ve şiir örneklerini vermiştir.

Kayverânlı astronom **Ali b. Ebu'r-Ricâl**'in iki kayıp kitabını biliyoruz. Tam adı **Ebü'l-Hasen Alî b. Ebi'r-Ricâl el-Kâtib eş-Şeybânî el-Mağribî el-Kayrevânî** olup, Kurtuba'da veya Kuzey Afrika'da doğduğu rivayetleri vardır; 1041'de ölmüştür. Astronomiye ilişkin **Kitâbü'l-Bârî fî Ahkâmü'n-Nücûm** adlı sekiz ciltlik önemli eseriyle Avrupalıları da etkilemiş, eser çeşitli dillere çevrilmiştir. İki kitabı **Kitâbu'r-Rumûz** ve bir zîc olduğu bilinen **Hallü'l-Ukad ve Beyânü'r-Rasad**'tır.

Dânî, Endülüs'ün en önemli kıraat âlimlerinden biridir ve sayısı 100'ü geçen eserlerinin çoğu bugüne ulaşamamıştır. Tam adı **Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî** olup, 981'de Kurtuba'da doğmuş, 1053'te Dâniye'de ölmüştür. Bugüne ulaşan 20 civarında kitabında, birçok kayıp kitabın da adını zikreder ve alıntı yapar. Kayıp kitapları arasında yer alan **Tabakâtü'l-Kurrâ ve'l-Mukri'în** önemlidir. Alanında önemli kişilerin biyografileri denebilecek 'tabakat' kitabı, daha sonraki birçok benzer kitaba kaynaklık etmiştir. Ancak 20 ciltlik bu önemli eser bugün kayıptır.

İBN HAZM VE YAKILARAK YOK EDİLEN 80 KİTABI

Çağına ve sonraki çağlara damga vuran Kurtubalı çok yönlü bilgin **İbn Hazm**'ın onlarca kayıp kitabı vardır. Tam adı **Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî** olup, 994 yılında Kurtuba'da doğmuş, 1064'de dedelerinin memleketi Leble'de ölmüştür. Fikirleriyle bir döneme damga vurmuştur. İslam medeniyetinin yetiştirdiği en büyük bilginlerden biri olup, fikirleri çağını aşarak bugünü bile etkilemiştir. Yalnız Endülüs'te değil, bütün İslam dünyasında ilgilendiği hemen her alanda en yetkin konuma erişmiş bir dâhidir.

Endülüs'ün en zenginlerinden olan babası **Ahmed b. Said**, Endülüs hükümdarları **2. Hişam**'a ve **Abdülmelik el-Muzaffer**'e vezirlik yapmıştır. **İbn Hazm**'ın çocukluğu saraylarda, mürebbiyelerin arasında aristokrat bir dünyada geçmiş, çok iyi bir eğitim almıştır. Hayatının önemli bölümü siyasî mücadeleler, hapisler ve sürgünlerle geçmiştir. İlk gençlik yıllarında çöken Emevi hanedanını geri getirmek için Kurtuba merkezli yapılanan hareketin içinde yer almış, yeni kurulan hanedanlar için daima tehlikeli kişi konumunda tutulmuştur. Bu kargaşa sürecinde ağabeyi ve babası ölmüş, ardından Endülüs'te hâkimiyeti ele geçiren Berberiler evini yağmalamış, kütüphanesini ve o zamana dek yazdığı kitapları yakmıştır.

Meriye'ye göçmüş, orada da Endülüs hanedanını diriltmeye çalıştığı iddiasıyla vali tarafından tutuklanıp birkaç ay hapis yatmış, ardından Hısnülkasr'a sürülmüştür. Belensiye'de iktidarı ele geçiren **4. Abdurrahman**'a, Kurtuba'da **Halife Kâsım b. Hammûd**'a, ardından **Halife 5. Abdurrahman**'a vezirlik yapmıştır. **3. Muhammed** (1024-1025) tarafından hapse atılmıştır. Sürgün-hapis-iktidar gel-gitleri bununla da bitmemiş, Endülüs'ün son **Emevi Halifesi 3. Hişam**'ın iktidarı sırasında (1027-

1031) vezir olmuştur. Berberilerin ayaklanması üzerine Kurtuba'dan Şatıbe'ye kaçmış; bundan sonra siyasetten uzak durup yazmaya ağırlık vermiştir.

Müslüman ve gayrimüslim birçok bilginle münazara yapıp hepsini kazandığı, ancak yalnızca Maliki âlimi **Ebü'l-Velid el-Bâcî** ile 1047'de yaptığı münazarayı kaybettiği bildirilir. Gittiği İşbiliye'de(Sevilla) iyi karşılanmamış, **Abbâdîler Hükümdarı Muzatıd-Billah Abbâd. b. Muhammed** tarafından kitapları yaktırılmıştır. Bu olay üzerine hükümdarı eleştirmek için **Naktü'l-Arûs** adlı bir kitap yazmıştır. Yaktırma olayının, dönemin fıkıhçılarının hükümdarı kışkırtması sonucu gerçekleştiği söylenir. Buradan anlıyoruz ki **İbn Hazm**, bir yandan siyasî yönden baskı ve takip altındayken, diğer yandan bilim dünyasındaki rakipleri tarafından da takip ve baskı altında tutulmak gibi zor bir hayatı yaşamıştır. Yazdığı kitapları yakıp yok edenlerle ilgili bir şiir yazmış ve orada şöyle demiştir: *"Her ne kadar şu kâğıtları yakıyorsanız da, o kâğıtlardaki ilmi yakamazsınız. Çünkü onlar benim göğsümde saklıdır. Ben nereye gitsem ilmim de gider. Nerede olursam o da yanımdadır. Benimle beraber kabre defnolunur. Kâğıtları, kitapları yakmayı bırakın. Benim karşımda bilgiler varsa onunla konuşun. Tâ ki insanlar kimin ne bildiğini görsünler".*

İşbiliye'de de rahatsız edilen **İbn Hazm**, en sonunda huzuru aramak için atalarının memleketi Leble'ye(Niebla) gitmiş, ölümüne kadar orada yaşamıştır. **İbn Kesir** onun tabip olduğunu, tıpla ilgili bir kitabı bulunduğunu bildirir ama hangi kayıp kitabını kastettiği belli değildir. Malikî, Şafiî ve Zahirî mezheplerine yakınlık duyduktan sonra bağımsız bir müçtehit olmayı tercih ettiği bildirilir. Zâhirîlik düşüncesini benimsemiş, dahası onu sistemleştirmiştir. Ancak bunu yaparken, Zâhirîliğin öncüsü sayılan **Davud b. Ali** dâhil birçok Zâhirînin fikirlerine muhalefet etmiştir. **İbn Hazm**'ın sert, kavgacı, eleştiriyi hakaret boyutuna vardıran bir kişiliği bulunduğu, bu yüzden çevresindekilerin sık sık uzaklaştığı, hatta bu durumun onun bazı kitaplarının yakılmasına neden olduğu iddia edilmiştir.

İbn Hazm'ın oğlu **Ebû Râfi Fazl b. Ali**, babası ölünce bizzat onun yazdığı 80 bin sayfa ve 400 ciltten ibaret büyük bir külliyatın kendisine kaldığını bildirmiştir. **İbn Hazm**'ın kitaplarından 150 kadarının adı belirlenebilmiştir. Tıp, felsefe, mantık, din bilimleri, kelam, tarih, biyografi, dil, edebiyat, şiir, dinler tarihi gibi birçok alanda eserler yazmıştır. Özgün şiirler de yazan **İbn Hazm**, bir yönüyle otobiyografisi olan **Tavku'l-Hamâme** adlı eseriyle Arap edebiyatında romantizmin öncülüğünü yapmıştır. **İbn Hazm**'ın belirlediğimiz 80 kayıp eseri şunlardır:

-İzhâru Tebdîli'l-Yehûd ve'n-Nesârâ li't-Tevrâti ve'l-İncîl ve Beyânu Tenâkuzı Mâ bi-Eydîhim Min Zâlike Mimmâ lâ Yahtemilü't-Te'vîl: Yahudilerin ve Hıristiyanların Tevrat ve İncil'i tahrif ettiklerini kanıtlarıyla ortaya oyduğu bir eserdir.

-el-Îsâl İla Fehmi Kitâbi'l-Hisâli'l-Câmi'a li-Cümeli Şerâi'i'l-İslâm fi'l-Vâcib ve'l-Helâl ve'l-Harâm ve's-Sünne ve'l-İcmâ: Kısaca **el-Îsâl** olarak bilinir. İbn Hazm'ın bir diğer kitabı **el-Hisâl**'in şerhidir. **İbn Hazm, el-Muhallâ** adlı Zâhirî fıkhına ilişkin en önemli kaynak olan eserini tamamlayamadan ölünce, oğlu **Ebû Râfi**, bu eserden özetleyerek 10. cildin bir bölümü ve 11. cildi tamamlamıştır.

-Te'lîf fi'r-Redd Alâ Enâcîli'n-Nasârâ: İncillere reddiye olarak yazılmıştır.

-el-Câmi fi(Haddi) Sahîhi'l-Hadîs Bi'htisâri'l-Esânid ve'l-İktisâri Alâ Esahhihâ Ve'ctilâbi Ekmeli Elfâzihâ ve Esahhi Me'ânihâ: Belli bir kurala göre kısaltılmış kitapları anlatmak için kullanılan 'tecrid' türü eserlerin ilk örneklerinden kabul edilir.

Diğer kayıp kitaplarının adı şöyledir: **el-Hisâl, Muhtasaru'l-Milel ve'n-Nihal, Beyânü'l- Fesâha ve'l-Belâga, Kasîde fi'l-İctihad, Müellefün fi'd-Dâd ve'z-Zâ, Risâletü't-Te'kîd, Şey'ün fi'l-Arûz, el-Te'akkub Ale'l-İflîlî fî Şerhihî li-Dîvâni'l-Mütenebbî, Tesmiyetü'ş-Şu'arâi'l-Vâfidîn Alâ İbni Ebî Âmir, Dürrü'l-Kavâ'id fî Fıkhi'z-Zâhiriyye, İhtilafu'l-Fukahâ'i'l-Hamse Mâlik, Ebî Hanîfe, eş-Şâfiî, Ahmed ve Dâvûd, el-İmlâ fî Kavâ'idi'l-**

Fıkh, Kasru's-Salât, Kitabu Enne Târike's-Salâti Amden Hattâ Yahruce Vaktuhâ Lâ Kazâ'e Aleyhi Fîmâ Kad Harace Min Vaktihi, Kitâbü'l-Ferâ'iz, Mâ Hâlefe Fîhi Ebû Hanîfe ve Mâlik ve'ş-Şâfiî Cumhûre'l-Ulemâ ve Mâ İnferede Bihî Küllü Vâhidin, Kitâbu't-Tasaffuh fi'l-Fıkh, Merâtibü'd-Diyâne, el-Nüketü'l-Mûceze fî Nefyi'l-Umûri'l-Muhdese fi'd-Dîn Mine'r-Re'y ve'l-Kıyâs ve'l-İstihsân ve't-Taklîd, Risâle fî Ma'ne'l-Fıkh ve'z-Zühd, el-Telhîs fî A'mâli'l-İbâd, Adedu Mâ li-Külli Sâhibin fî Müsnedi Bakiy b. Mahled, Beyânu Ğalâti Osman b. Sa'îd el-A'ver fi'l-Müsned ve'l-Mürsel, Ecvibe Min Sahîhi'l-Buhârî, Evhâmu's-Sahîhayn, el-İmlâ fî Şerhi'l-Muvattâ, Kitâbun Muhtasar fî İleli'l-Hadîs, Şerhu Hadîsi'l-Muvatta ve'l-Kelâmu Alâ Mesâilihi, Tertîbu Süâlâti Osman ed-Dâremî li-İbn Ma'în, Esvâku'l-Arab, Fihristü Şuyûhi İbn Hazm, Gazevâtu'l-Mansûr b. Ebî Âmir, Merâtibu'l-Ulemâ ve Tevâlîfihim, Nesebü'l-Berber, er-Risâletü'l-Lâzime li Üli'l-Emr, el-Sîretü'n-Nebeviyye, Tesmiyetü Şüyûhi Mâlik, Esmâullahi'l-Hüsnâ, el-Hadd ve'r-Resm, el-Telhîs ve't-Tahlîs fi'l Mesâili'n-Nazariyye ve Furû'ihâ, el-İ'râb Ani'l-Hîreti ve'l-İltibâsi'l-Vâki'ayn fî Mezhebi Ehli'r-Re'y ve'l-Kıyâs, el-İ'tikâd, el-İmâme ve's-Siyâse, Kitâbu's-Sâdi' ve'r-Râdi Alâ Men Keffere Ehle't-Te'vîl Min Firâki'l-Müslimîn ve'r-Reddu Alâ Men Kâle Bi't-Taklîd, Kitâbu't-Tahkîk fî Nakdi Kitâbi'l-İlmi'l-İlâhî li-Muhammed b. Zekeriyyâ er-Râzî et-Tabîb, Kitabu't-Terşîd fi'r-Reddi Alâ Kitâbi'l-Ferîd li-İbni'r-Râvendî fî İ'tirâdihî Ale'n- Nübüvvât, Mâ Vaka'a Beyne'z-Zâhiriyye ve Ashâbi'l-Kıyâs, Mes'ele fi'r-Rûh, Mes'eletü'l-Îmân, Murâkatebü Ahvâli'l-İmâm, er-Red Alâ Men İ'teraza Ale'l-Fasl, Reddun Alâ İsmâîl b. İshâk, Risâletü'l-Mu'ârâda, Şerhi Fusûli Epikrât, el-Edviyetü'l-Müfrede, Fadlu'l-İlm ve Ehlihi, el-İnsâf, el-İstiksâ, el-İtâb Alâ Ebî Mervân el-Havlânî, Zecrü'l-Ğâvî, Kitâbu Ahlâki'n-Nefs, Kitâbu Bulğati'l-Hakîm, Kitâbu Haddi't-Tıb, Kitâbu İhtisâri Kelâmi Gâlînûs fi'l-Emrazi'l-Hâdde, Kitâbu'l-Fedâih, Kitâbu'l-İsticlâb, Kitâbü'l-Kırâât, Mes'eletü Heli's-Sevâdu Levnün Em Lâ, el-Muhakeme Beyne't-Temr ve'z-Zebîb fi't-Tıb, Muhtasaru Kitâbi's-Sâcî fi'r-Ricâl, Risâle fi'l-Va'z ve'l-Va'îz,

Risâle fi't-Tıbbi'n-Nebevî. *(Milel ve Nihal Dergisi, İbn Hazm Özel Sayısı, muhtelif sayfalar, C. 6, Sayı 3, Eylül-Aralık 2009. Şahabettin Ergüven, Zahiriliğin Büyük İmamı İbn Hazm Hayatı ve Eserleri, İslami İlimler Dergisi, s. 175-197, Yıl 3, Sayı 1, Bahar 2008. Ahmet Demirci, İbn Hazm ve Zahirilik, muhtelif sayfalar, Can Ofset, Kayseri, 1993. Abdullah Çolak, İbn Hazm ve el-Muhallâ'sı, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, s. 155-182, Sayı 3, 2002).*

İBN EBU'L-FEYYAZ'IN ENDÜLÜS'LE İLGİLİ KAYIP TARİHİ

Endülüslü tarihçi **İbn Ebu'l-Feyyaz**'ın önemli bir kayıp eserini belirledik; bu eser genelde Endülüs tarihini işlediği **el-Haber ve't-Târih**'tir. 986 yılında İsticce şehrinde doğup, 1066'da Elmeriye'de ölen yazar hakkında bilgiler çok azdır. Tarihin yanısıra hadis ve soybilimle de ilgilenmiştir. Bu kitaptan yapılmış çeşitli kaynaklardaki alıntılar ve eserden bugüne ulaşan küçük bir parça bir araya getirilip günümüzde yayınlanmıştır. *(Abdulvahid Zennun Taha, Endülüs'te Arap Tarih Yazıcılığının Doğuşu, trc. Mustafa Hizmetli, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 754, C. 39, Sayı 1, 1999).*

Endülüslü bilgin **Sâid el-Endelüsî**'nin kitaplarının çoğu kayıptır. Burada; **Makâlâtü Ehli'l-Milel ve'n-Nihal, Islâhu Harekâti'n-Nücûm ve Hatâ'ir-Râsıdîn, Cevâmi'u Ahbâri'l-Ümem Mine'l-Arab ve'l-Acem** adlarını taşıyan üç kayıp kitabının adını veriyoruz. Tam adı **Ebü'l-Kasım Sâid b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Endelüsî el-Kurtubî et-Tuleytulî** olan yazar 1029 yılında Leriye'de doğmuş, 1070'de ölmüşür. **İbn Hazm**'la arkadaştır. Matematik, astronomi, mantık, din bilimleri, dil ve edebiyatla ilgili kitaplar yazmıştır. Tuleytula'da bir rasathane kurup Müslüman ve Yahudi bilginlerle birlikte gözlemler yapmış, yaşamının son yıllarında aynı şehirde kadılık yapmıştır. *(Ömer Mahir Alper, Şehristânî'nin Felsefeye ve Filozoflara Bakışı: Felsefe Tarihinden Felsefî Hesaplaşmaya, Milel ve Nihal Dergisi, s. 29-35, C. 5, Sayı 1, Ocak-Nisan*

2008. Abdullah Çolak, İbn Hazm ve Muhallâ'sı, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, s. 155-182, Sayı 3, 2002).

İBN HAYYAN'IN KAYIP ESERLERİ

Endülüs'ün büyük tarihçilerinden **İbn Hayyan**'ın önemli kitapları kayıptır. Tam adı **Ebû Mervân Hayyân** b. **Halef** b. **Hüseyn** b. Hayyân b. **Muhammed** b. **Hayyân el-Kurtubî el-Endelüsî** olup, 987 yılında Kurtuba'da doğmuş, 1076'da ölmüştür. İspanyol kökenli Müslüman bir aileye mensuptur. Tarihin yanısıra din bilimleri, edebiyat ve dille ilgili de çalışmıştır. Saray muhasebecisi babasından dolayı Endülüs Emevi Devleti'nin son yıllarındaki kargaşaya ve savaşlara tanık olmuş, bu da eserlerinin özgünlüğünü artırmıştır. Bir tür resmi tarihçilik yapmıştır. Çeşitli eski kaynaklarda 'Endülüs tarihçilerinin sultanı' sıfatıyla anılır. Dönemin Avrupa Hıristiyan devletleri ve yöneticileri, toplum ve devlet yapısı, kültürü vs. hakkında da geniş bilgiler vermiş, yorumlar yapmış; Avrupa medeniyeti ve tarihinin gelişmesinde, bugünün Batılılarının görmezden geldiği Müslüman bilim adamlarından biri olmuştur. Kayıp veya eksik eserleri şunlardır:

-el-Muktebes Min Enbâ'i Ehli'l-Endelüs(el-Muktebes fî Târihi'l-Endelüs): 10 cilt olduğu kaydedilen bu eserin; Endülüs tarihinin 845-852 yılları arası, 852-886 yılları arasının önemli bir bölümü, 888-912 arası, 912-942 ve 970-974 yılları arasını kapsayan parçaları haricindeki büyük çoğunluğu kayıptır ve akibeti bilinmemektedir. Eserin **1. Hakem** devrinin tamamını(796-822) ve **2. Abdurrahman** döneminin(822-852) büyük bölümünü kapsayan bölümü bir özel kütüphanede bulunmaktaydı ancak 1950'li yıllarda kaybolmuştur.

-el-Metîn: Büyüklüğü 60 cilttir. **İbn Hayyan**'ın 1008-1071 yılları arasında gelişen ve büyük bölümünü bizzat gözlemlediği olayları anlattığı tarih kitabıdır. Döneminin sosyal, politik ve fikir dünyası hakkında önemli bilgiler verir. Tarihi değerinin çok

yüksek olduğu konusunda fikir birliği vardır. Çeşitli yazarlar bu eserden çok miktarda alıntılar yapmıştır.

-Ahbârü'd-Devleti'l-Âmiriyye: Endülüs Emevi devletini ele geçiren Âmiriler hakkındadır.

-el-Batşatü'l-Kübrâ: **İbn Abbâd el-Mu'temid-Alellah**'ın Kurtuba'yı işgalini ve Cevherî hanedanının yıkılışını anlatır. *(Mehmet Özdemir, Endülüs Tarihinin Mevcut Kaynakları Üzerine-1, İstem Dergisi, s. 11-40, Sayı 14, 2009. Muhammed Abdulhamid İsa Sakr, Endülüs'te Tarih Okulunun Gelişimi, Trc. Mustafa Hizmetli, s. 135-162, Nüsha Dergisi, Yıl 2, Sayı 5, 2002).*

İbn Şüreyh, Endülüs'ün ünlü kıraat âlimlerindendir; bir kitabı dışındaki tüm eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Abdillah Muhammed b. Şüreyh er-Ruaynî el-İşbilî** olup, 1002'de İşbiliye'de doğmuş, 1084'de aynı şehirde ölmüştür. İşbiliye hatipliği yapmış, şeyhü'l-kurra olmuştur. Kıraatın yanısıra sarf, nahiv, hadis, fıkıh alanlarında da otoriteydi. Bugüne ulaşan tek eseri **el-Kâfî**'dir. Kayıp kitapları ise; **et-Tezkîr(et-Tezkâre), İhtisârü'l-Hücce, Tebsırâtü't-Tezkire, Nüzhetü't-Tebsıra** şeklindedir.

DEVLET KURAN ŞAİR VE KAYIP KİTAPLARI

Endülüslü şair devlet adamı **İbn Ammâr** el-Endelüsî'nin Dîvân'ı kayıptır. Tam adı **Ebû Bekr Muhammed** b. **Ammâr** b. el-Hüseyn b. **Ammâr eş-Şilbî el-Endelüsî** olup, Endülüs'ün güneybatısındaki Şilb şehrinde 1031'de doğmuş, 1086'da öldürülmüştür. Fakir bir aileden gelen hırslı biridir. Endülüs'teki emirlik ve krallıkları dolaşıp, yöneticiler hakkında methiyeler yazmış, ancak umduğu himaye ve desteği göremeyince hayatının bu dönemine ait şiirlerini yok etmiştir. Arkadaşı **İşbiliye Emiri Mu'temid Alellah** onu başvezir yapıp bütün işleri devretmiş; o da akıllıca taktikleriyle Emirliğin topraklarının genişletmiştir. Mürsiye şehrini ele geçirmiş, şehri Emirliğin topraklarına katmak yerine orada bağımsızlığını ilan etmiştir. Ordusunun komutanı **İbn Reşîk** el-Kuşeyrî bir süre sonra isyan edince onu bastıramamış,

canını kurtarmak için Sarakusta'ya kaçıp oranın **Emiri Yûsuf el-Mü'temen**'e sığınmış, eski hâmisi **Mu'temid** onu satın almış ve öldürtmüştür. Çok iyi bir şair olan İbn Ammâr'ın şiirlerinin Endülüs'te elden ele dolaştığı söylenir. Şiirlerini topladığı **Dîvân**'ı bugün kayıptır. **İbn Bessâm eş-Şenterînî**'nin bu eserden seçerek oluşturduğu **Nuhbetü'l-İhtiyâr Min Eş'âri Zi'l-Vizâreteyn İbn Ammâr** adlı kitap ta kaybolmuştur. Günümüzde bazı araştırmacılar, **İbn Ammâr**'ın çeşitli kaynaklardan derledikleri şiirlerini divan şeklinde yayınlamıştır. *(Rahmi Er, İki Endülüs Şairi: İbn Ammâr ve İbn Hafâce, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, s. 87-110, C. 35, Sayı 2, 1992).*

Endülüslü şair **İbn Vehbûn**'un kitaplaştırılan şiirleri kayıptır. Tam adı **Ebû Muhammed Abdülcelîl b. Vehbûn el-Mürsî** olup, 1029-1038 yılları arasında Mürsiye'de doğmuş, 1090'da ölmüştür. Mutemid'in saray şairleri arasına girmiştir. Endülüs'ün güneyini ele geçiren Murabıtlardan kaçarken, bir grup Hıristiyan tarafından öldürülmüştür. Yazdığı şiirler **İbn Bessâm eş-Şenterînî** tarafından **el-İklîlü'l-Müştemil Alâ Şi'ri Abdilcelîl** adlı kitapta toplanmış, ancak bu kitap kaybolmuştur. Bazı şiirleri çeşitli kaynaklarda bugüne kadar ulaşmıştır.

Kurtubalı fıkıhçı İbnü't-Tallâ'nın biri dışındaki eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Abdillâh Muhammed b. Ferec el-Kurtubî et-Tallâî** olup, 1014-1104 yılları arasında yaşamıştır. Fıkıh ve hadis alanında uzmanlaşmış, Kurtuba Camii'nde imamlık yapmıştır. Üç kayıp kitabını biliyoruz. Bunlardan **Fehrese**'nin bazı bölümleri İspanyol araştırmacı **M. İsabel Fierro** tarafından çeşitli kaynaklardan derlenmiş ve aynı adla 1989'da yayınlanmıştır. Diğer iki kayıp eseri; **Zevâ'idü İbn Ebî Zeyd(Zevâ'idü İbn Ebî Muhamed fi'l-Muhtasar)** ve **Kitâbü'ş-Şürût(el-Vesâ'iku'l-Muhtasara)** adını taşır.

MALAGALI EDEBİYATÇININ KAYIPALTI ESERİ

Malagalı edebiyatçı **İbnü't-Tarâve**'nin bilinen yedi kitabından altısı kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Hüseyn Süleyman b. Muhammed b. Abdillâh es-Sebâî el-Mâlekî** olup, 1048 yılında Malaga'da doğmuş, 1134'te aynı şehirde ölmüştür. Nahiv ve edebiyatta en üst seviyeye çıktığı, ona verilen 'üstad' ünvanından anlaşılmaktadır. Kayıp altı eserini belirledik; bunlardan **el-Mukaddimât İlâ İlmi'l-Kitâb ve Halli'l-Müşkilât Alâ Tevâli'l-Ebvâb**'da, nahivle ilgili **Kitâbü Sibeveyhî**'deki konuları ele alıp çözümlemiştir. Kayıp **Reddü'ş-Şârid İlâ İkâli'n-Nâşid**'de, **Zeccâcî**'nin **el-Cümel** adlı eserini eleştirir. Diğer dört kayıp kitabı; **Terşîhu'l-Muktedî, Risâle fî Men'i İstisnâ'il-Kesîr Mine'l-Kalîl, Risâle Fimâ Cerâ Beynehû ve Beyne Ebi'l-Hasan İbni'l-Bâziş fî Mes'ele Nahviyye, Makâle fi'l-İsm ve'l-Müsemmâ** şeklindedir.

Endülüslü edebiyatçı **Feth b. Hakan el-Kaysî**'nin bazı kitapları kayıptır. Tam adı **Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed b. Ubeydillâh b. Hakan b. Abdillâh el-Kaysî el-İşbilî** olup, 1087'de Gırnata'da doğmuş, 1135'te Merakeş'te bir handa öldürülmüştür. Üst düzey bir edebiyatçı ve biyografi yazarıdır. Bir iddiaya göre, **Kalâ'idü'l-İkyân** adlı kitabını ithaf ettiği **Murâbıtlar Hükümdarı Ebû İshâk İbrâhim b. Yusuf b. Taşfîn** tarafından öldürtülmüştür. Kayıp kitapları arasında; **Bidâyetü'l-Mehâsin, Gâyetü'l-Muhâsin**'in yanısıra **Risaleler** de vardır. Yazdığı risaleleri bir kitapta topladığı biliniyor ancak bu eserin ismi meçhuldür. Bu eseri oluşturan risalelerden bazıları çeşitli yazarların kitaplarında yer almıştır. *(Şaban Öz, Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler, Şaban Öz, İstem Dergisi, s. 79-100, Sayı 14, 2009).*

DİN ÂLİMİNİN ONLARCA KİTABI KAYIP

Endülüslü din bilgini **Ebû Bekir İbnü'l-Arabî**'nin 50'den fazla kitabı kayıptır. Tam adı **Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî** olup, 1076 yılında **İşbiliye**'de doğmuş, 1148'de Fas'ta ölmüştür. Din bilimlerinin yanısıra, dil ve edebiyat, matematik ve fen bilimleri üzerinde çalışmıştır. 1092'den itibaren 10 yılını Doğu'da geçirmiş, sebebi ve amacı hakkında çeşitli iddiaların bulunduğu bu uzun gezi sonunda, yeni kurulan Murâbıtlar Hanedanı'nı ve **Hükümdar Yusuf b. Taşfin**'in fetih hareketlerini destek amacıyla **İmam Gazzâlî**'den bir fetva ve Halife'den ferman getirmiştir. İbnü'l-Arâbî, bu gezide iki yıl kadar **İmam Gazzâlî**'nin yanında kalıp yararlanmıştır. Dönüşte bir süre kadılık yapmıştır. **Platon** ve Aristo'nun felsefi görüşlerine ciddi eleştiriler yöneltmiştir. Kaynaklar, yazdığı kitap sayısını 88'e kadar çıkarır. Eserlerinin çoğu, kadılıktan alındığı olaylar sırasında ve ömrünün sonlarında gerçekleşen Hıristiyan istilası sırasında yakılmış ve yok edilmiştir. 17 kayıp eserinin adını biliyoruz. Bunlardan **Envârü'l-Fecr fi Mecâlisi'z-Zikr**'in toplam 80 bin varak ve en az 80 cilt olduğu tahmin ediliyor. Bu eserin **Merînî Hükümdarı Ebû İnân el-Merînî**'nin özel kütüphanesinde bulunduğunu bildiren bazı kaynaklara rastlanmıştır. Diğer kayıp eserleri; 20 ciltlik **el-İnsâf fi Mesâ'ili'l-Hilâf, Ahkâmü'l-İbâd fi'l-Me'âd, A'yânü'l-A'yân, el-İmlâ Ale't-Tehâfüt, Tebyînü's-Sahîh fi Ta'yîni'z-Zebîh, Tertîbü Âyi'l-Kur'ân, Telhîsu Mesâ'ili'l-Hilâf, Telhîsu't-Tarîkateyn el-Irâkıyye ve'l-Horâsâniyye, ed-Devâhî ve'n-Nevâhî fi'r-Red Alâ İbn Hazm ez-Zâhirî, Nüzhetü'l-Menâzır ve Tuhfetü'l-Havâtır, Kitâbü't-Temhîs, en-Nevâzilü'l-Fıkhiyye, en-Neyyireyn fî Şerhi's-Sahîhayn, el-Müşkileyn, Kitâbü'n-Nübüvvât, İlcâ'ü'l-Fukahâ** şeklindedir. *(Yunus Ekin, Endülüs Tefsir Geleneği, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 247-266, Sayı 3, 2001).*

ÜÇ TARİHÇİNİN ÜÇ KAYIP ESERİ

Hicârî, Endülüslü bir tarihçi ve coğrafyacıdır; bir kayıp eserinden sözedeceğiz. Tam adı **Abdullah b. İbrahim b. Vezmur el-Hicârî**'dir; 1164'ü izleyen birkaç yıl içinde öldüğü sanılıyor. Hakkında çok az bilgi vardır; adından **İbn Sâid el-Mağribî**'nin **el-Muğrîb fî Hule'l-Mağrîb**'inde sözedilir. İsmi bize ulaşan kayıp eserinin adı **el-Müship fî (Fezâili) Garâibi'l-Mağrib**'tir. **İbn Sâid** bu kitaptan geniş alıntılar yapmıştır. Endülüs'ün İslam ordularınca alınmasından 1135 yılına dek geçen olayları anlattığı sanılıyor. Bazı kaynaklar, **İbn Sâid**'in kitabının, **Hicârî**'nin kayıp kitabının genişletilmiş bir biçimi olduğunu savunmuştur. *(Bahaüddin Varol, Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar, İstem Dergisi, s. 68, Sayı 14, 2009).*

Endülüslü tarihçi **Sahibu's-Salât**'ın önemli bir tarih kitabı kayıptır. Doğum tarihi bilinmiyor, ölümü 1198 yılından sonradır. Hakkında çok az şey bilinen tarihçinin üç ciltlik önemli eseri Kitâbu **Târîhi'l-Men bi'l-İmâme**'nin ilk ve son ciltleri kayıptır, ikinci cildin bir bölümü bugüne ulaşmış ve yayınlanmıştır. Eser Endülüs tarihinin önemli figürü Muvahhidler dönemini anlatır. Kitabın bugün mevcut bölümü 1159-1173 yılları arasını kapsar. Birçok tarihçi bu eserden alıntılar yapmıştır. *(Mehmet Özdemir, Endülüs Tarihinin Mevcut Kaynakları Üzerine-1, İstem Dergisi, s. 11-40, Sayı 14, 2009).*

Lûrkalı tarihçi **Ahmed b. Yahya Dabbî**'nin yalnızca eksik durumdaki bir kitabı bugün eldedir, diğer eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Amîre ed-Dabbî** olup, 1164'te Endülüs'ün Lûrka şehrinde doğmuş, 1203'te Mürsiye'de vefat etmiştir. Tarih ve hadisle ilgili eserler yazmıştır. Güzel ve hızlı yazması, onu, ekmeğini de bu becerisiyle kazanmaya itmiş, yazıcılık yapmıştır. Yalnızca **Bugyetü'l-Mültemis fî Târîhi Ricâli Ehli'l-Endelüs** adlı eseri eksik halde bugüne ulaşabilmiştir. Kayıp eserleri; **Matla'ul-Envâr li-Sahihi'l-Âsâr, Fihris,**

el-Erbâ'in Ani'l-Erbâ'in, el-Müselselâtü'l-Mübevvebe (Müselselâtü'n-Nebeviyye) şeklindedir.

BELEVÎ'NİN KAYBOLAN KİTAPLARI

Mâlekalı edebiyatçı ve şair Ebü'l-Haccâc el-Belevî'nin bazı eserleri kayıptır. Tam adı Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Muhammed b. Abdillâh el-Belevî el-Mâlekî el-İşbilî olup, 1133 yılında Mâleka(Malaga) şehrinde doğmuş, 1208'de yine aynı yerde ölmüştür. Sıradışı bir özelliği, iyi bir savaşçı olmasıdır. Selahaddin Eyyûbî ile birlikte haçlılara karşı savaşlara bizzat katılmıştır. Aynı şekilde Afrika'nın kuzeybatısına hâkim olan Muvahhidî Hükümdarı Yakup el-Mansur'la birlikte de savaşa katılmıştır. İyiliksever biridir; sırf kendi kazancıyla Mâleka'de 25 cami yaptırdığı, 50 su kuyusu açtırdığı söylenir. Bilinen kayıp eserleri; Tekmîlü'l-Ebyât veTetmîmü'l-Hikâyât ve hocalarının hayat öykülerini anlattığı el-Fihrist'tir.

İBN MADÂ'NIN İKİ KAYIP KİTABI

Kurtubalı dil ve edebiyat âlimi İbn Madâ'nın iki kayıp kitabını biliyoruz. Tam adı Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed b. Sa'd b. Haris b. Asim b. Madâ olup, 1134'te Kurtuba'da doğmuş, 1213'te İşbiliye'de ölmüştür. Başta gramer olmak üzere kelam, tıp, matematik, geometri alanlarında eserler vermiştir. Endülüs'ü bir süre yöneten Fas merkezli Muvahhitler'in Arap kültürünü Endülüs'ten Doğu'ya sürme politikası doğrultusunda eserler yazan İbn Madâ, Arap gramercilerin görüşlerine aykırı şeyler yazmıştır. Gramer alanında yazdığı üç kitabın ikisi kayıptır. İki kayıp kitabından el-Muşrik fi'n-Nahv, dilbilimle ilgili olup, mensubu bulunduğu Zâhirî mezhebinin, tefsir alanını ilgilendiren yönüyle dilbilim açısından propagandasını yapmak amacıyla bu eseri yazdığını belirtmiştir. Diğer kayıp kitabı Tanzîhu Eimmâti'l-Kur'ân Ammâ Lâ Yelîku bi'l-Beyân da dilbilimle ilgilidir. Bu esere, dönemin Endülüslü bir diğer bilgini İbn

Haruf, Tenzih Eimmeti'n-Nahv Ammâ Nusîbe İleyhim Mine'l-Hata ve's-Sahv adlı bir kitap yazarak eleştirel bir cevap vermiştir. Bunun üzerine **İbn Madâ** şöyle demiş: "Biz, koçların tos vuruşuna aldırış etmezken şimdi de kuzu yavruları bizi tehdit ediyor *(Yusuf Doğan, Arap Gramerinde İlk Yenilikçilik Hareketleri ve Etkileri, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, C. 8, Sayı 3, 2008).*

Endülüslü tarihçi ve edebiyatçı **Beyyâsî**'nin de bazı eserleri kayıptır. Tam adı **Ebu'l-Haccac Cemaluddin Yusuf b. Muhammed b. İbrahim el-Ensari el-Beyyâsî**'dir; 1177'de Endülüs'ün Beyyâse şehrinde doğmuş, 1255'te Tunus'ta ölmüştür. Tunus'ta Hafsî hanedanı sultanlarının hizmetine girip orada uzun süre yaşadı. Arap dilini ve şiirini iyi biliyordu.

Burada vereceğimiz üç kayıp kitabından **Tezkîrü'l Akıl ve Tenbihü'l-Gafil**, Endülüs'te iktidara gelen Murabıtlar ve Muvahhidler hanedanlarının Avrupalı Hıristiyanlara karşı verdiği savaşları ve uğraşları konu alan bir eserdi. Çeşitli yazarlar bu eserden alıntılar yapmıştır.

Diğer kayıp **el-İ'lam Bi'l-Hurûbi'l-Vâki'a fi Sadri'l-İslam**'ın yalnız iki cildi mevcuttur; o da Kahire'de Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye'dedir. En az 40 cilt olduğu sanılıyor. Mevcut iki ciltte **Hz. Ömer**'in ölümünden başlayıp, **Velid b. Tarif eş-Şarî**'nin **Harun Reşid**'e karşı giriştiği isyana kadar geçen olaylar anlatılır. **İbn Hallikan** bu eseri görüp incelediğini ve mükemmel bir kaynak olduğunu belirtmiştir. Aktaracağımız son kayıp, **et-Târîh, İbn Hayyan**'ın 60 cilt büyüklüğündeki **el-Metîn** aldı tarih kitabına yazdığı zeyl idi. **Beyyâsî**'nin yaşadığı döneme kadarki olaylar anlatılmıştı.

KURTUBÎ'NİN KAYIPLARI

Endülüslü din âlimi **Kurtubî**'nin bazı kitapları kayıptır. Tam adı **Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî** olup, 1200'lerin hemen başında Kurtuba'da doğmuş,

1273'de Mısır'da ölmüştür. Gençliğinde çinicilik yapmıştır. Hayatının yaklaşık 40 yılını Mısır'da geçirip orada çoğunluğu din bilimleriyle ilgili kitaplar yazmış ve geziler yapmıştır. Burada aktaracağımız altı kayıp kitabından **Urcûze fî Esmâi'n-Nebiyyi Sallallâhu Teâlâ Aleyhi ve Sellem'de Hz. Muhammed**'in 300'den fazla ismini ve onlarla ilgili açıklamaları yazmıştır. Kayıp **Şerhu't-Tekassî**, **İbn Abdülberr en-Nemerî**'nin **et-Tekassî li-Hadîsi'l-Muvatta'** ve **Şüyûhi'l-İmâm Mâlik** adlı eserine yazılmış bir şerhtir. **el-Lüma'u'l-Lü'lü'iyye fî Şerhi'l-'Işrînâti'n-Nebeviyye**, hakkında bilgi olmayan **Fadârî** adlı bir yazarın kaleme aldığı **el-Işrînâtü'n-Nebeviyye** adlı kitabın şerhiydi. Bir başka kayıp eseri **Menhecü'l-'Ubbâd ve Mahaccetü's-Sâlikine ve'z-Zühhâd** tasavvufa ilişkindi; eserin adından, âbidlerin ve zâhidlerin yöntemlerini işlediği; ibadet, zühd, takva, seyr-i sulûk gibi hususları içerdiği anlaşılıyor. Bahsedeceğimiz son iki kayıp eseri; **el-İntihâz fî Kurrâ'i Ehl-i-Kûfe ve'l-Basra ve'ş-Şâm ve Ehli'l-Hicâz ve İmam Malik**'in **el-Muvattâ**'sına yazdığı **el-Muktebes fî Şerhi Muvatta'i Malik b. Enes** adlı şerhtir. *(Ayşe Seda Tatar, Kurtubî'nin Tasavvuf ve İşarî Yoruma Bakışı, s. 1-13, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2013. Ramazan Gökmen, Kurtubî Tefsiri Mukaddimesinin Tefsir Usulündeki Yeri, s. 27-48, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008).*

TARİHÇİ MAĞRİBÎ'NİN YOK OLAN ESERLERİ

İbn Sâid el Mağribî, Endülüs'ün önemli tarihçisi ve coğrafyacısıdır; önemli birçok eseri kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Mûsâ b. Muhammed b. Abdilmelik b. Saîd el-Mağribî** olup, 1214 yılında Endülüs'te Kal'atü Yahsub'da doğmuş, 1286'da Tunus'ta ölmüştür. Dedeleri bu kale-kentte bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Ünlü sahabi **Ammar b. Yasir**'in soyundandır. Tunus, Kahire ve Halep'te bir süre yaşamış, daha çok tarih ve coğrafya alanındaki eserleriyle tanınmıştır ancak onun şairliği de önemlidir. Dîvân'ı dâhil 11 kayıp eserini biliyoruz.

Bunlardan **Dîvân**'ın bazı parçaları ondan alıntı yapan **Makkarî**'nin **Nefhu't-Tîb** ve **İbn Fazlullah el-Ömerî**'nin **Mesâlikü'l-Ebsâr** adlı eserlerinde yer almaktadır. Biyografik bir eser olan **Kitâbü'l-Müşrik fi Hulel Meşrik**'in küçük bir bölümü bugüne ulaşabilmiştir. Kültür ve edebiyat tarihi niteliğindeki **el-Kıdhu'l-Mu'allâ fi Târîhi'l-Muhallâ**'nın Araplar dışındaki milletlerin tarihini anlatan birinci bölümü kayıptır. Bir diğer kayıp **Unvânü'l-Murkısât ve'l-Mutribât**'ta, İslam dünyasında 1259 yılına kadar yaşayan şairler anlatılmış; 1208 yılından önce ölmüş 26 şairin biyografisini içeren ilk kısmı günümüze ulaşmıştır. Diğer kayıp eserleri; **et-Tâli'us-Sa'îd fi Târîhi Benî Saîd, Kitâbü Künûzi'l-Metâlib fi Âli Ebî Tâlib, Kitâbü'z-Zehrât, el-Garâmiyyât, Mülûki'ş-Ş'ir,** Kitâbü'l-Unvân **fi Tesmiyeti Men Lakaytühû Mine'l-A'lâm, Tâletühû Mine'l-Kitâb ve Dehaltühû Mine'l-Büldân** şeklindedir. *(Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, s. 173-174, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998).*

FASLI ÜÇ ÂLİM VE KAYIP KİTAPLARI

Faslı edebiyatçı **İbn Abdülmelik**'in eserlerinin çoğu bugün kayıptır. Tam adı **Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdilmelik b. Muhammed b. Saîd el-Evsî el-Ensârî el-Merrâkûşî** olup, 1237 yılında Merakeş'te doğmuş, bugün Cezayir'de bir şehir olan Tilimsan'da 1303'te ölmüştür. Tarih ve edebiyata ilgi duymuş, bir süre Merakeş kadılığı ve başkadılığı yapmıştır. Kayıp veya eksik üç eserini biliyoruz. Bunlardan **ez-Zeyl ve't-Tekmile li-Kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Sılâ**, iki kitaba yazılmış dokuz ciltlik zeyldir. Bu kitaplar **İbnü'l-Farâdî**'nin **Kitâbi'l-Mevsûl fi Târîhi Ulemâ'i'l-Endelüs** ve **İbn Beşküvâl**'ın **Kitâbu's-Sılâ fi Târîhi E'immeti'l-Endelüs** adlı eserleridir. Kuzey Afrika ve Endülüs tarihi ve sosyal yapısı hakkında 13. yüzyılda yazılan en önemli eser sayılır. İki, üç, dört, yedi ve dokuzuncu ciltler kayıptır. Günümüze sadece birinci, beşinci, altıncı ve sekizinci ciltlerle dördüncü ciltten bir parça ulaşabilmiştir. Rabat'taki el-Hizânetü'l-Amme'de bulunan sekizinci cildin bazı sayfaları eksik

ve yazma nüsha aşırı tahrip olmuş durumdadır. Diğer kayıp eserleri; **İbnü'l-Harrât**'ın **el-Ahkâmü'l-Kübrâ** adlı eserine **İbnü'l-Kattân el-Magribî** ve **İbnü'l-Mevvâk** tarafından yazılan zeyl ve tekmilelere yine zeyl ve tekmile biçiminde yazılmış bir eser olan **el-Cem Beyne Kitâbeyi İbni'l-Kattân ve İbni'l-Mevvâk Alâ Kitâbi'l-Ahkâm li-Abdilhak b. el-Harrât** ile **el Câmi fi'l-Arûz**'dur. *(TDV Islam Ansiklopedisi, C. 19, s. 280).*

Faslı tarihçi **İbn İzârî**'nin yalnız bir eseri bugüne gelebilmiştir. Tam adı **Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İzârî el-Merrâküşî**'dir. Endülüs'ten Merakeş'e göçmüş bir aileye mensup olup, doğum tarihi bilinmiyor, ölümünün ise 1312'yi izleyen birkaç yıl içinde gerçekleştiği sanılıyor. Hakkında bilgiler çok kısıtlıdır. Bugüne ulaşan tek kitabı olan üç ciltlik **el-Beyânü'l-Mugrîb fî Ahbâri Mülûki'l-Endelüs ve'l-Magrîb**'de, Doğu ve Batı'daki İslam ülkeleri tarihini anlatır. Adı bilinen tek kayıp eseri ise **el-Beyânü'l-Müşrık fî Ahbâri'l-Meşrık**'tır. *(Mehmet Özdemir, Endülüs Tarihinin Mevcut Kaynakları Üzerine-1 Endülüslülere Ait Kaynaklar, İstem Dergisi, s. 11-40, Sayı 14, 2009).*

Bir başka Faslı, mutasavvıf **Bâdisî**'nin kayıp bir kitabından sözedeceğiz. Tam adı

Abdülhak b. İsmâîl b. Ahmed el-Bâdisî'nin kesin doğum tarihi bilinmiyor; ölümü ise 1322'den sonraki birkaç yıl içindedir. Birçok ünlü bilim adamı yetiştiren Hazrecî ailesine mensuptur. Tasavvuf, tarih, hadis, kökenbilim gibi alanlarda eserler yazmıştır. Ancak bilinen tek kayıp eseri **Tabakâtü'l-Evliyâ**'dır.

MALAGALI 'YEDİ KIRAAT' ÜSTADININ KAYIP 23 KİTABI

Malagalı mutasavvıf **İbnü'z-Zeyyât el-Kelâî**'nin 23 kayıp eserini aktaracağız. Tam adı **Ebû Ca'fer Ahmed b. el-Hasen b. Ali el-Kelâî** olup, 1252 yılında Malaga'da doğmuş, 1328'de aynı şehirde ölmüştür. 'Yedi kıraat'ı hocalarından öğrenmiş, kıraatta döneminin en önemli âlimlerinden biri haline gelmiştir. Edebiyat ve din bilimlerinin hemen bütün alanlarıyla ilgili kitaplar yazdığı bildirilir. Bilinen kayıp kitapları şunlardır: Yedi kıraat konusunu işlediği manzum **Lezzâtü's-Sem fi'l-Kırâ'âti's-Seb**, akaidle ilgili binden fazla beyitten oluşan **el-Meşrebü'l-Asfâ fi'l-Me'rebi'l-Evfâ**, kelam bilimine giriş niteliğindeki **Üssü'l-Mebne'l-İlm ve Re'sü (Üssü) Ma'ne'l-Hilm**, nahivle ilgili **Rasfü Nefâ'isi'l-Le'âlî ve Vasfü Arâ'isi'l-Me'âlî**, Arap diliyle ilgili **Kâ'idetü'l-Beyân ve'z-Zâbıtatü'l-Lisân**, tasavvufla ilgili binden fazla beyitten oluşan **el-Makamü'l-Mahzûn fi'l-Kelâmi'l-Mevzûn**, siyer konusunu işleyen manzum bir kitap olan **Kurretü Ayni's-Sâ'il ve Bugyetü Nefsi'l-Âmil**. Öteki kayıp eserleri; tasavvuf, fıkıh usulü, itikad ve füru olmak üzere dört ana konuyu işleyen **en-Nefhatü'l (es-Safhatü'l) -Vesîme ve'l-Minhatü'l-Cesîme, Nazmü's-Sülûk fi Siyemi'l-Mülûk, el-Müctene'n-Nadîr ve'l-Muktene'l-Hatîr, el-İbâretü'l-Vecîze Ani'l-İşâre, el-Letâ'ifü'r-Rûhâniyye ve'l-Avârifü'r-Rabbâniyye, Lehcetü'l-Lâfız ve Behcetü'l-Hâfız, Tahlîsü'd-Delâle fi Telhîsi'r-Risâle, Cevâmi'ul-Eser ve'l-İnâyât fi Savâdi'il-İber ve'l-Âyât, Şüzûrü'z-Zeheb fi Sudûri'l(Surûmi'l)-Hutab, Fâ'idetü'l-Mültekıt ve Â'idetü'l-Mugtebit, Uddetü'l-Muhik ve Tuhfetü'l-Müstehik, el-Vasâye'n-Nizâmiyye fi'l-Kavâfi's(Fevâ'idi's)-Sülâsiyye, Uddetü'd-Dâ'î ve Umdetü'l-Vâ'î, Avârifü'l-Kerem ve Sılâtü'l(Sıfâtü'l)-İhsân Fîmâ Havâhü'l-Ayn Min Letâ'ifi'l-Hikem Min Hulukı'l-İnsân, Şerefü'l(Şüruku'l) Mefârik fi'htisâri Kitâbi'l-Meşârik, Şerefü'l-Bahâr fi'htiyâri Meşâriku'l-Envâr** şeklindedir. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 21, s. 246-247).*

EBÛ HAYYÂN'IN 55 KAYIP KİTABI

Endülüs'ten çıkan en önemli dilcilerden **Ebû Hayyân el-Endelüsî**'nin yazdığı 70'den fazla kitabın ancak 20 kadarı bugün eldedir. Tam adı Ebû **Hayyân Muhammed b. Yusûf** b. Alî b. **Yusûf** b. **Hayyân el-Endelüsî** olup, 1256 yılında Gırnata'da doğmuş, 1344'de Kahire'de ölmüştür. Berberî kökenlidir, kadın hocalardan da ders aldığı biliniyor. Dil, nahiv, tefsir, hadis ve fıkıh alanlarında çalışmıştır. 1270'lerin sonlarında Endülüs'ten ayrılıp Kuzey Afrika'ya gitmiştir.

Farsça, Habeşçe ve Himyerice'nin yanısıra Türkçe'yi de öğrenmiş ve bu dillerde kitaplar yazmıştır. Memluk ülkesinde uzun süre yaşadığı için Türkçe'yi öğrenmekle kalmayıp bu dilde kitaplar da yazmış, ancak bu kitapların yalnız biri, **Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk(Türk Dilini Anlama Kitabı)** bugüne ulaşabilmiştir. **Ebû Hayyan**'ın bu eseri o dönemde Mısır'da konuşulan Türk lehçe ve şiveleri hakkında bilgiler vermesi açısından önemli olup, Türkçe gramer hakkında verdiği ayrıntılı bilgiler ondan sonraki çalışmalara kaynak teşkil etmiştir. Ebû **Hayyan**, yaşadığı dönemde henüz küçük bir beylik durumundaki Osmanlı'nın gelecekte büyük bir devlet olacağını farketmiş ve kitaplarında bunu belirtmiştir. Onun bir Türk hayranı olduğu söylenebilir. Çağında özellikle gramer alanında rakipsizdir. Arap dili ve edebiyatı alanında gerçek bir otorite kabul edilmiştir. Din bilimleri, şiir(muvaşşah tarzında güzel şiirler yazmıştır), tarih gibi alanlarda da eserler vermiştir. Nahivde Basra mektebinin öncülerinden Sibevehyî'ye hayranlık duymuş, onu eleştiren yakın dostu **İbn Teymiye**'ye bile küsmüştür.

Ömrünün son yıllarında gözlerini kaybetmesine rağmen kitap yazdırmaya devam etmiştir.

Yazdığı kitapların sayısı değişik kaynaklarda 80'e kadar çıkartılır. **Babanzâde Bağdatlı İsmail** Paşa ise onun 58 kitabının adını verir. Burada adlarıyla birlikte belirlediğimiz kayıp kitap-

larının toplam sayısı 53'tür. Türkçe'ye ilişkin kitaplarından bugün kayıp durumdakilerin sayısı dörttür. Farsça ve Habeşçe'ye ilişkin kitapları da kayıptır. Önce Türkçe'ye ve Türklere ilişkin kayıp dört eserini verelim: **Nefhatu'l-Misk fi Sîrati't-Türk, 'Güzel Kokuların Yayıldığı Türk Yolu'** biçiminde çevrilebilir. Buradan, bu kayıp eserin, Türklerin faziletleri, güzel yaşayış biçimleri, üstün özellikleri, dine ve ibadete yönelik hassasiyetleri vb. üzerine yazıldığı tahmin edilebilir. Türkçe'nin yapısı ve fiil çekimleriyle ilgili **Kitâbu'l Ef'al fî Lisanu't-Türk(Türk Dilinin Fiilleri Kitabı)** ve **Zehvu'l Mülk fi Nahvi't-Türk'ün (Türkçe Gramerin Zenginliği ve Cümle Bilgisi)** yanısıra son olarak, Memluk devletinin resmi dili olan Türkçe'yi övmek için yazdığı **ed-Durrâtu'l-Mudî'a fi'l-Lügati't-Türkiyye***'nin de* **(Türkiye Lügatinin Işık Saçan İncileri)** kayıp olduğunu belirtelim. Bu son eserin ismindeki 'Türkiyye', Memluk devletinin resmî adı Devlet-i Türkiyye'den gellir. **Ebû Hayyân**'ın diğer kayıp eserleri şöyledir: Habeş diline ilişkin **Nûru'l-Gabeş 'an Lisani'l-Habeş, el-Bidâye Ve'n-Nihâye fi 'İlmi'l-Kâfiye**, kıraatla ilgili **el-Esir fi Kıraeti İbn Kesir**, Arap dili ve edebiyatına ilişkin **el-Esfâr el-Mulahhas Min Kitabi's-Saffâr**, fıkıhla ilgili **el-İ'lam bi Erkâni'l-İslam, el-Elme' fi İfsadi İcazeti'd-Daya**, fıkıhla ilgili **el-Enver ul-A'la fi İhtisari'l-Muhallâ**, kıraatla ilgili **el-Birrü'l-Celiyy fi Kıraeti Zeyd b. Aliy**, Arap dili ve edebiyatına ilişkin **et-Tecrid Li Ahkami Sibaveyh**, tabakat ilmine ilişkin **Tuhfetü'n-Nedüs fi Nuhati Endelüs**, sarf ve nahive ilişkin **et-Takrîb**, yine sarf ve nahivle ilgili **et-Tezkire**, kıraata ilişkin **Takrîbu'n-Nâî fi Kırâeti'l-Kisâî, et-Tercil**, kıraata ilişkin **eI-Hulelü'I-Hâliye fi Esânidi'l-Kırâ'ati'l-Âliye**, Arap dili ve edebiyatı çerçevesinde belagata ilişkin **Hulâsatu't-Tıbyân fi İlmi'l-Ma'ani ve'l-Beyân**, kıraatla ilgili **er-Ramze fi Kıraeti Hamze**, kıraata ilişkin **er-Ravdu'l-Bâsim fi Kıraeti A'sım**, Arap dili ve edebiyatına ilişkin **eş-Şezâ fi Mes'eleti Kezâ**, Arap diliyle ilgili **eş-Şezeretü'z-Zehebiyye fi İlmi'l-Arabiyye, Şerh Tuhfetu'I-Mevdûd**, sarf ve nahivle ilgili **Gâyetü'l-İhsan fî İlmi'l-Lisân**, kıraatla ilgili **Gâyetü'l-Matlûb fi Kıraeti Ya'kûb**, Arap dili ve edebiyatıyla ilgili **el-Fadlu fi Ahkâmi'l-Vasl**, kıraatla ilgili **el-**

Lâmiyye, tarihe ilişkin **Mecânî el-Hasr fi Târihi Ehli'l-Asr**, Mısır'daki yabani hayatla ve orada hayvancılık yapan Buşmurların diliyle ilgili **el-Mahbûr fi Lisani'l-Buşmûr**, kıraatla ilgili **el-Meznu'l-Hamir fi Kıraeti İbn 'Amir**, **el-Miskü'l-Mürşîd, Meşihatu İbn Ebi Mansûr, el-Mukarrib**, sarf ve nahivle ilgili **el-Milha**, kıraatla ilgili **el-Menâfi fi Kırâeti Nafi**, Fars diline ilişkin **Mantiku'l-Hurs fi Lisani'l-Furs**, kıraatla ilgili **el-Mevridü'l-Azb Fi Mu'arədâti Kasideti Ka'b, el-Mevridü'l-Gamr fi Kıraeti Ebî Amr**, Arap dili ve edebiyatıyla ilgili **el-Mevfûr fi Tahriri Ahkami İbn Usfûr, Nesrü'z-Zehr ve Nazmü'z-Zühr, en-Nüdar fi el-Meslâti An Nüdar, en-Nazaru'l-Hasbi fi Cevâb Es'ilet ez-Zehebî, Nevafisü's-Sihr fi Demeisi'ş-Şi'r**, Habeş diline ilişkin **Nûru'l Gabeş fi Lisani'l-Habeş**, sarf ve nahive ilişkin **Nihayetü'l-İ'râb**, fıkıhla ilgili **el-Vehhâc fi'Hisâri'l-Minhâc, İbn Rüşd**'ün görüşlerinin fıkhi hükümlerle karşılaştırılıp ele alındığı **Meslekü'r-Rüşd fi Tecrîd-i Mesâili Nihâyeti İbn Rüşd**, nahivle ilgili **Fadlü'n-Nahv**, Kur'an diline ve Arapça'ya ilişkin **İ'râbü'l-Kur'ân**, Arap dili ve edebiyatına ilişkin **et-Tenhîlü'l-Mülehhâs min Şerhi't-Teshîl**, gramere ilişkin dört ciltlik bir eser olup bugüne yalnız ikinci cildi ulaşan ve mevcut cildi 1986'da Beyrut'ta yayınlanan **Tezkîretü'n-Nühât**, tabakatla ilgili **Mecânî el-Hasr fi Âdâbi ve Târihi**, Arap dili ve edebiyatıyla ilgili **en-Nüketü'l-Emâlî**. *(Alican Dağdeviren, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 42-46, Sayı 14, 2006. Hüseyin Avni Çelik, Ebu Hayyân el-Endelüsî ve Tefsirdeki Metodu, Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 143-164, Sayı 9,1990 ve s. 118-129, Sayı 10, 1991. Babanzâde Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâi'l Müellifîn ve Âsârü'l-Musannafîn, Tercüme: Kilisli Rifat Bilge, c. 2, s. 152-153, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1955. M. Vecih Uzunoğlu, El-Lemhatü'l-Bedriyye Fi İlmi'l-Arabiyye, D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 177-212, Sayı 25, İzmir, 2007. Ahmet Bulut, Ebû Hayyân el-Endelusî, Bilim-Felsefe-Tarih, Sayı 1, Mayıs 1991).*

MALAGALI DEVLET ADAMININ KAYIPLARI

Malagalı devlet adamı ve âlim **İbn Rıdvân**'ın yalnız bir eseri bugün eldedir. Tam adı **Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Yûsuf b. Rıdvân b. Yûsuf en-Neccârî el-Hazrecî** olup, 1318-1381 yılları arasında yaşamıştır. Endülüs Malaga'da doğmuş, Merînî hanedanının başkenti Sebte'de ölmüştür. 1340 yılında İspanyollara karşı yapılan ve yenilgiyle sonuçlanan Tarif Seferi'ne katılmış, bu savaşta hocası **Ebü'l-Kâsım İbn Cüzzey**'in ölmesinin ve yenilginin acısıyla Endülüs'ten ayrılıp Sebte'ye gitmiş, orada itibar görüp devlet hizmetinde çok yükseklere çıkmıştır. Merînî sarayında kâtip-imamlık, kadılık, müşavirlik, Allâme Divanı reisliği görevlerinde bulunmuştur. Kayıp üç kitabını biliyoruz. Bunlar; **Mecmû'a Mine'l-Eş'âr, Mecmû'a Mine'r-Resâ'il, Fihrist** adlarındadır.

FAS VEZİRİNİN KAYIP KİTAPLARI

Fas'ta yetişen edebiyatçı ve devlet adamı **Fiştâlî**'nin eserlerinin çoğu kayıptır. Ebû Fâris **Abdülazîz b. Muhammed b. İbrâhîm el-Fiştâlî** tam adı olup, 1545-1549 arasında Merakeş'de doğmuş, 1622-23'de ölmüştür. Berberi kökenli Fiştâle kabilesindendir. Din ve dil bilimleri, edebiyat, tarih gibi alanlarda çalışmıştır. Karaviyyîn Camii'nde edebiyat dersleri vermiştir. Aynı zamanda iyi bir şairdir. **Fas Sultanı Ahmed el-Mansûr**'un özel kâtibi olmuş, ardından Divan-ı İnşâ kâtipliği yapmıştır. Devlet adamlığı görevinin zirvesi vezirliktir. Osmanlıların vakanüvislik uygulamasından esinlenilerek benzeri bir uygulama Fas'ta da başlatılmış, **Fiştâlî**'ye devletin resmi tarihçiliği görevi verilmiştir. Önemli kayıp kitaplarından **Menâhilü's-Safâ fi Ahbâri(Me'âşiri) Mülûk (Mevâlînâ)** eş-Şürefâ, Fas'ın toplumsal ve siyaset yapısıyla ilgiliydi; aslı sekiz cilttir ancak bugüne yalnız ikinci cildi gelmiştir. Bu eserde âlimlerin ve şairlerin ilim ve şiir meclisleri, çeşitli kutlama ve şenlikler, tıp, mimari, gelenekler, savaşlar, isyanlar gibi Fas'a ilişkin birçok konu işlenir. Şiirlerini topladığı

Dîvân da kayıplar arasındadır. Ancak **Necat el-Merinî**, ondan alıntı yapan çeşitli kaynaklardaki **Fiştâlî** şiirlerini derleyip, eksik de olsa **Şi'ru Abdil'aziz el Fiştâlî** adlı bir divan oluşturup yayınlamıştır. Diğer üç kayıp eseri; **Şerhu Maksûreti'l-Mekkûdî**, **Takdîmü'l-İmâm** ve bazı sayfaları bugüne ulaşan **Medetü'l-Ceyş**'dir.

8. KUTSAL VE EFSANEVÎ KAYIP KİTAPLAR

Kutsal metinlerden kaybolanları ve bazı efsanevî kitapları bu bölümde ele alacağız. Efsanevî dediğimiz sınıfa girenler belki hayalî ve uydurma, belki de sahiden var ve gerçek kitaplar olabilir. Hiçbiri hakkındaki tartışmalar veya araştırmalarda, var olup olmadıkları hakkında kesin ve sağlıklı bir sonuç henüz alınamamıştır. Ciddi bir araştırma kitabının içine yarı-ciddi, uçuk-kaçık, yersiz ya da tam yerinde şeklinde değerlendirilmeye açık bazı 'kitaplardan' bahsetmeye karar vermemiz, biraz; *"Her efsanenin altında bir gerçek yatar"* kadim sözüne saygımızdan, biraz da; *"Bu tür 'kayıplar' da var, bilinmeli"* düşüncesinden kaynaklıdır. Yerinde ve gerekli olduğunu düşünüyoruz. Kutsal metinlerin kayıplar listesi aslında hayli zengindir. Dört büyük kutsal kitap eksenli aktarımların dışında kalan bazı kutsal kayıp metinlerin anlatımında işin içine bir miktar efsane ve belki biraz da hayal katılarak aktarıldığından, konuyu bu bölümde ele almak uygun düştü. Herkesin dilinde dolaşan, çoklarının inandığı ancak asılsızlığı veya doğruluğu konusunda zihinlerde bir *"Acaba?"* kıymığı yerleştirmiş bazı söylentiler vardır. Türkçe'de son yıllardaki moda tabirle buna şehir efsanesi deniyor. Tıpkı bunun gibi, kitap efsaneleri veya efsanevi kitaplar da sözkonusu. Varlığı (ve bazen içeriği de) sürekli dile getirilen, mevcudiyetine çok insanın inandığı ancak hiçbir zaman ortaya çıkmayan, Doğu'da bir hayalet gibi zihinlerde dolaşan çok kitap vardır. Bu tür hayalet kitaplar hep "kayıptır". Genellikle insanlığın ve dünyanın başlangıcı veya sonuna ilişkin bilgiler, kehanetler, bazı gizemlerin açıklanışı, dinsel

birtakım mesajlar gibi içeriklere sahiptirler. Kimse görmemiştir bu kitapları ama her nasılsa çok insanın malumudur.

DÖRT PEYGAMBERE İNDİRİLEN SUHUFLAR

Adları Kur'an'da da geçen peygamberlerden bazılarına sahifeler (suhuf) indirildiği kutsal metinlerde ve bazı dinî kaynaklarda yer alır. Buna göre **Hz. Adem**'e 10, **Hz. Şit**'e 50, **Hz. İdris**'e 30, **Hz. İbrahim**'e 10 sahife hacimlerinde sahife gönderilmiştir. Konumuzla ilgili yönüyle bu sahifelerin kaybolup olmadığı tartışmalıdır. Birtakım araştırmacılar bu sahifelerin, Musevîliğin kutsal metinleri arasında bulunduğunu savunur. Karşı görüştekilerse sözkonusu sahifelerin kaybolduğunu belirtir. *(Yazıcıoğlu Ahmed Bican, Envâr-ül Âşıkîn, s. 48, 51, 59-65, Çile Yayınları, İstanbul, 1977).*

Kur'an'da A'lâ Suresi 18-19. ayetlerde Hz. İbrahim'e indirilen sahifelere işaret edilir. Ayetlerde şöyle buyurulur: **"İnne hâzâ le fîs suhufil ûlâ. Suhufi İbrâhîme ve Mûsâ"**. Diyanet mealinde bunun Türkçe'ye çevirisi şöyledir: **'Şüphesiz bu anlatılanlar önceki kitaplarda, İbrahim ve Musa'nın kitaplarında da vardır". Hz. Musa**'ya indirilenin bugün mevcut **Tevrat** olduğunu biliyoruz; bu durumda **Hz. İbrahim**'e indirilen kutsal bir kitap vardı ve bugün o kayıptır dememiz gerekiyor. Bunu destekleyen başka veriler de vardır: İslamiyet gelmeden önce Arabistan'da Haniflik denen bir inançtan sözedilir; bu inancın **Hz. İbrahim** tarafından getirildiği söylenen dinin kalıntısı olduğu savunulur. **Hz. İbrahim**'e vahiy yoluyla verilen suhufun tamamının veya bazı bölümlerinin, ona inanan Haniflerce saklandığı anlatılır. Cahiliyye döneminde insanlar Kâbe'nin içine koydukları putlara tapınırken **Varaka b. Nevfel, Ubeydullah b. Cahş, Osman b. Huveyris** ve **Zeyd b. Amr** adında dört kişi buna karşı çıkmış, Hanifliği savunmuşlardır. Bazı kaynaklar bu dört kişinin, **Hz. İbrahim**'e

inen 'suhuf'tan bazı parçalara sahip olduğunu bildirir. Dahası bu sahifelerin Abbasiler dönemine, **Harun Reşid**'in hükümdarlığı yıllarına dek mevcut olduğu, elden ele dolaştığı, o zaman **Ahmed b. Abdullah** adında birinin, sözkonusu sayfaları Keldanice'den Arapça'ya çevirdiği söylenir. Ancak bu sahifeler günümüzde kayıptır. *(Ramazan Altıntaş, Bütün Yönleri yle Cahiliyye, s. 186-191, Ribat Yayınları, Konya, 1996).*

TEVRAT VE İNCİL'DE GEÇEN KİTAP İSİMLERİ

Musevilerin kutsal kitabı Tevrat'ta Çölde Sayım: 21/14'te bir kayıp kitaba işaret eden şu ayet vardır: *"Ve bu olayın ayrıntısı Rabbin Savaşları adlı kitapta yazılıdır"*. İncil'de Yahuda'nın Mektubu bölümünün 14 ve 15. ayetlerinde ise; *"Hanok Kitabı'nda Tanrı'nın işlerini anlatan peygamberlikler vardır"* denir. Yine İncil'de Yakubun Mektubu: 4/5'te; *"Kutsal Yazılar şöyle diyor: Tanrı bize verdiği ruhu kıskançlık derecesinde arzu eder ama yine de bu ruhu bize daha fazla vermeye devam eder"* ifadesi vardır. Günümüze bu adlarla gelmiş kitaplar yoktur. Ancak 1945-1955 arasında bulunan ve **Kumran/Nag Hamadi Yazıları** adıyla bilinen parşömenler arasında **Hanok/Enok Kitabı** adında bir parşömen bulunmuş, Vatikan bunu Yeni Ahit'e dâhil etmek istemiş ama bugünkü Hıristiyanlık inancına çok ters ögeler içerdiği anlaşılınca bu girişimden vazgeçilmişti. Ayette geçen **Hanok Kitabı**'nın bu parşömen olup olmadığı bilinmiyor.

İncil'de başka bazı kitaplardan da sözedilir. Hıristiyanların kutsal kitabı, **Kral Süleyman**'ın 3 bin özdeyiş ve bin 5 şarkısını da içeren Özdeyişler Kitabı'ndan sözeder ancak günümüzde **Hz. Süleyman**'a ait olduğu bildirilen bazı derleme özdeyişler dışında böyle bir kitap yoktur. Yine aynı kitapta sözü edilen; İsrail halkı arasında paylaştırılacak kentleri bildiren **Yedi Bölümlü Kitap** bildirilir ki o da kayıptır. İncil'de ayrıca, **Kral Davut**'un okçuluk dersleri ve Ajalon vadisinde güneşin hareketsiz kalmasını işleyen **Jasher Kitabı**'nın yanısıra **Yehova Muharebeleri Kitabı**, İsrail

Krallarının Günlükleri Kitabı, Judah Krallarının Günlükleri Kitabı, Tanrı'nın Yasası Kitabı adlarında, bugün bulunmayan kitap adları geçer. Tevrat'ın Birinci Krallar ve İkinci Krallar bölümlerindeki birçok yerde **İsrail Krallarının Tarihi** adında bir kitaba atıfta bulunulur ve genel olarak, İsrail krallarının adları, işleri, savaşları diğer ülkeler gibi birçok konu ve olayın bu kitapta geçtiği anlaşılır. Sözkonusu iki bölümde çok kere Yahuda Kralları-nın Tarihi adında bir kitaba atıf yapılır ancak bunun İsrail Kralların ın Tarihi'nin başka şekilde söylenişi olma olasılığı üzerinde durmak gerekir. Tevrat'ın 17. bölümü olan Nehemya'da **Tarih Kayıtları** adlı bir kitaptan sözedilir. Nehemya 6/1'de, gece uykusu kaçan **Kral Ahaşveroş**'un, **Tarih Kayıtları**'nı getirip kendisine okumalarını buyurduğu bildirilir. Yine Nehemya 10/2'de **Pers ve Med Krallarının Tarihi** adında bir kitaptan sözedilir. Tevrat ve İncil'deki bazı ifadelerden, kayıp durumda olduğu savunulan daha başka kitap, mektup gibi şeyler vardır.

KUR'AN'DA KAYIP BİR KİTAPTAN SÖZEDİLİYOR MU?

Kur'an-ı Kerim'de de bazı mealciler, müfessirler ve araştırmacılar tarafından kayıp bir kitap olarak yorumlanan bir kitap adı vardır. Âli İmran Suresi 3-4. ayette; **"Min kablu huden lin nâsi ve enzelel furkân, innellezîne keferû bi âyâtillâhi lehum azâbun şedîd, vallâhu azîzun zuntikâm"** buyurulmaktadır. Ayeti Türkçe'ye çevirirken hemen bütün mealciler birbirinden farklı ifadeler kullandığından, Diyanet'in çevirisini burada aktarmak daha doğrudur ki o da şöyledir: **'O, sana Kitab'ı hak ve önceki kitapları tasdik edici olarak tedricen indirmiş; daha önce de, insanlara doğru yolu göstermek üzere Tevrat ve İncil'i indirmişti. Furkan'ı da indirdi".** Bakara 53. ayette de; **"Doğru yola gelesiniz diye Musa'ya kitabı ve furkanı vermiştik"** buyurulmuştur. Enbiya 48. ayette ise Musa ve Harun'a 'furkan' verildiği buyrulur. Furkan kavramıyla ilgili ayetler bunlarla sınırlı değil; Enfal-

41'de ise; "**Kulumuza indirdiğimiz Furkan gününe** inanıyorsanız" şeklinde ve daha başka ayetlerde geçen aynı sözcük, yorumcular arasında çelişki ve tartışmalara neden olmuş, bu sözcüğün esenlik, zafer, kurtuluş gibi anlamlara geldiğini savunanlar çıkmıştır. Kur'an'ı veya Zebur'u işaret ettiğini söyleyenler de vardır. Konumuzu ilgilendiren en sıradışı yorumsa, bu sözcükle, Kur'an'dan önce indirilmiş ve bugün bilinmeyen/kayıp bir kutsal kitabın varlığının haber verildiği yönündedir. Tartışma günümüzde de sürmektedir.

TOTH'UN KAYIP 42 KİTABI

Kil tabletler aracılığıyla haberdar olduğumuz Sümerlerin kutsal kitabı **Enki'nin Kitabı**, Mısırlıların **Toth** Kitabı, **Ra'nın Kitabı** bugün yoktur veya hiç olmadı. Araştırmacılara ve arkeolojik buluntulara göre, Yunanlıların **Hermes** olarak da adlandırdığı **Toth**'un masalsı kitabı ölüyü diriltmeyi, gezegenleri ve yıldızları kontrol etmeyi, hayvanların dilini ve daha birçok önemli bilgiyi içeriyordu. Ancak **2. Ramses**'in oğlu **Khaunas** döneminde, bazı isyancılar kitabı ele geçirip orada yazan büyüleri uygulayarak firavunu ve çevresindekileri etki altına alınca az kalsın devleti yıkıyorlardı. Anlatılana göre, isyandan kılpayı kurtulan firavun bir daha başkalarının eline geçmemesi için kitabı törenle yaktırmış. Ancak eski Mısır'ın ilk tarihçisi sayılan **Manethon**'un (M. Ö. 200?-120?) bugüne ulaşan bazı kil/taş tablet yazılarına göre **Toth**'un müzikten astronomiye, matematikten coğrafyaya 42 kitabı varmış ve **Toth, Hermes** veya bir iddiaya göre İslam inancındaki **İdris** insanlara yazıyı ve bütün bilimleri bu kitapları yazarak öğretmiş. Günümüzde **Mısır'ın Ölüler Kitabı** adıyla bilinen kitabın, **Manethon**'un **Toth**'un kitaplarından yaptığı alıntıları içeren tabletlerden toplanmış pasajlar olduğu iddia ediliyor. **Ra Kitabı**'na gelince; Azerbaycanlı Yahudi asıllı Sümerolog **Zecharia Sitchin**, kazılarda çıkarılan bazı tabletlerde dinsel içerik ve **Ra'nın Kitabı**'ndan bölümler olabileceğini ileri sürmüştür.. Öte yandan, Mayaların kutsal kitabı **Popul-Vuh**'un büyük kısmı

kayıp; bugüne epey eksik biçimde gelebilmiştir. *(Zecharia Sitchin, Enki'nin Kayıp Kitabı, Trc. Yasemin Tokatlı, muhtelif sayfalar, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul, 2013).*

İdris Peygamber, çağımızda adı üzerinde en çok gizem üretilen, farklı dinler ve kültürlerde farklı öykülere konu olan nebilerdendir. Adı Tevrat ve İncil'de **Hanok**, ezoterik söylemde ise **Hermes, Toth** ve daha başka şekillerde geçer. İslamî kaynaklarda ona 30 sayfalık bir kitap/suhuf verildiği bildirilir. İbrani kaynaklardaysa **Hanok**'un iki kitabından sözedilir: **Hanok'un Kitabı, Hanok'un Sırlar** Kitabı. Eski Yunan kaynakları ona ait kitap sayısını çok daha yukarılara çeker ve **Manethon**'un yazdıklarını destekler nitelikte kayıp papirüs tomarı biçiminde 42 kitabı olduğundan sözeder. *(Balcızade Tahir Harimi, Tarihi Medeniyette Kütüphaneler, s. 55, Vilayet Matbaası, Balıkesir, 1931).*

ABDUL EL-HAZRET'İN HAYALET KİTABI

Abdul el-Hazret'in **Kitâb el-Azif**'i de 'hayalet' kitaplardan biri. **Kitâb el-Azif**, Batılı ülkelerde **Howard Phillips Lovecraft**'ın bazı kitaplarında kurmaca biçiminde anlattığı ve atıfta bulunduğu hayalet kitap **Necronomicon**'un adıyla anılmıştır. Ancak ona **Ölüler Yasasının Simgesi, Ölülerin Sınıflandırılması, Arabın Kitabı, Ölülerin Çağrı Kitabı, Ölü İsimlerin Kitabı, Çıldırtan Kitap** gibi farklı adlar verenler de az değildir. Bununla birlikte **Kitâb el-Azif**'in asıl adını unutturacak derecede **Necronomicon** ismi yaygınlık kazanmıştır. **Kitâb el-Azif** veya **Necronomicon** öyle bir gizem, korku, bilinmezlik duvarı arkasındadır ki, bu hayalet kitap hakkında kim ne derse, ne yakıştırırsa kendine yer bulmaktadır. Şeytana tapanların ayinlerde kullandığı ve inancı zedeleyen bir kitap olduğundan, okuyanı çıldırttığına kadar. Söylentiye göre onlarca lisan bilen ve İskenderiye'den Pencap'a kadar birçok yer gezen **Abdul el-Hazret** Şamlı bir Arap olup, kitabını 700'lü yılların başlarında orada yazmış. Kitap yedi cilt ve 900 sayfa tutuyormuş; bilinci açıyor, geleceği görmeyi öğretiyor, gelecekten haber veriyor, ölüleri canlandırıyor, Tevrat'ın

bazı şifreli bölümlerini açıklıyor, insanın dünyaya başka gezegenlerden geldiğini anlatıyor, inançları zayıflatacak ögeler içeriyor, okuyana birçok güç kazandırıyormuş. Batılılar bir hayalet kitapta bile kendi izlerinin, imzalarının bulunmasını arzulamış olmalı ki, güya **Abdul el-Hazret** bu kitabı eski Yunanlı filozof **Proclus**'tan (M.S. 410-485) araklamış. **Proclus** eski Mısır ve Kalde'nin büyü ve gizem öğretilerinden yararlanıp bazı metinler yazmış, onu da **el-Hazret** ele geçirip **Kitâb el-Azif**'e malzeme yapmış. *(Jacques Bergier, Lanetli Kitaplar, trc. Vedat Gülşen Üretürk, s. 10-17, 20-28 vd, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul, 1981).*

Dahası var: **Kara Papaz** diye ünlenen **Torquenmada** 1487'de İspanyol Müslümanlarına ve Yahudilerine işkence yapıp bu kitabı ele geçirmiş ve İtalyanca'ya çevirtmiş. Kitabı elinde bulunduran bazıları dayanamayıp en sonunda onu yakıyormuş. Nihayet bu kitap Vatikan'ın eline geçmiş. Bir de **Hitler**'in eline(böyle bir öyküde **Hitler** eksik kalamazdı zaten). Ancak akla hemen şu soru geliyor: **Hitler** neden o feci akıbetini önlemek için kitaptan yararlanmamış? Kesin olan şu ki, özellikle Avrupa'da kişi ve kütüphane isimleriyle tarihler verilerek nüshalarının ne zaman, nerede, kimlerin eline geçtiği uzun uzun anlatılan **Kitâb el-Azif** veya **Necronomicon**'un hiçbir nüshası belirtilen yerlerinde değil; kayıp. Ama bunun da açıklaması var: İnsanlığın zihninin bulanmasını ve dünyanın düzeninin bozulmasını istemeyen krallar, devletler ve diğer otoriteler bu kitabı mahzenlere kaldırmış ya da imha etmiş... Bir yönüyle UFO literatürünü (sektörünü mü deseydik?) anımsatan bu tür gizemli kayıplar başka kitap adlarıyla da zenginleşiyor.

Efsanevi/hayali varlıklar gibi anlatılan ve herbirine doğaüstü güçler atfedilen birçok "kayıp" kitabın içeriğiyle ilgili çizilen çerçeveler, bir noktadan sonra bunların büyü/sihir, din veya siyasal içeriklerden hangisine sahip olduklarının ve nerede konumlandırılmaları gerektiğinin ayırdedilemeyecek hale gelmesine yol açmıştır. Ondan da ötede, sözgelimi Tapınak Şövalyeleri'nin veya masonların elinde bulunduğu ve onlara dünyaya hükmetme

gücü verdiği söylenen bu tür kitaplar, gerçeklikten çıkıp birer siyasal/ideolojik masala dönüşüyor. *(Ali Narçın, Kayıp Kitaplar-Karşılaştırmalar, Berfin Bahar Dergisi, s. 5-11, Sayı 127, Eylül 2008. Abü'l-Ferec Tarihi, trc. Ömer Rıza Doğrul, C. 1, muhtelif sayfalar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987. Stuart Kelly, Kayıp Kitaplar Kitabı, s. 46-50, Bilgi Yayınevi, Ankara, Ocak 2009).*

SÂBİÎLERİN KAYIP KİTAPLARI

Ortaya çıkışı hakkında çelişkili rivayetler bulunan Sâbiîlik dininin, Hz. Adem'in kitabı olduğunu savundukları **Ginza, Vaftizci Yahya'ya** mal edilen **Drayşa d Yahya** ile dua ve ibadetleri içeren **Kolasta** adlı mevcut kutsal kitapların haricinde, Hermes'in oğluna nasihatlarını içerdiği söylenen **Makalat-ı Hermes** ve kuzey kutbunun kıbleleri olduğunu içerdiği bilinen **Safvet el-Ukala** adlı iki kutsal kitabından daha sözedilir ama günümüz itibarıyla bu ikisi kayıptır. *(Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, s. 41, 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara. 1996).*

MANİ VE KAYIP KİTAPLARI

Manicilik veya Maniheizm diye adlandırılan inanç sisteminin kurucusu **Mani**'nin yazdığı söylenen kitaplar kayıptır; bazı kitaplarının küçük parçaları bugün eldedir. Kitapların sayısı kaynaklarda beş ila sekiz arasında değişir. **Mani**'nin **Zerdüşt, Buda** ve **İsa**'nın öğretilerini yazıya geçiremedikleri için başarısız olduklarını kanaatindedir ve bu nedenle öğretisini bizzat kendisi kaleme aldığı kitaplarla yaymıştır.

Mani, yazdığı ilk kitap olan **Şapurkan**'ı Farsça, diğerlerini Süryanice veya Doğu Aramice dillerinde oluşturmuştur. Mani'nin kitaplardan başka çok sayıda risale de yazdığı bildirilir. Yedi kitaptan günümüze Türkçe, Çince, Soğdça, Kıptice bazı küçük parçalar dışında bir şey gelmemiştir. **Mani** ismi 'kuran kişi' veya 'aydınlatan' anlamına gelir ancak eski Türkçe'de 'tanrı' anlamı da verilir. Tam adı **Mani b. Fatik (Pattak) el-Hâkim** veya

Mani b. Fettak Babek b. **Ebî Berzam** şeklindedir. Taraftarları onun peygamber olduğuna inanırdı; buna katılan araştırmacılar da vardır. Maniciliğin Zerdüşt Düalizmi, Babilonya folkloru, Buddhist ahlâk ilkeleri ve Hıristiyan unsurların bir karışımından oluşan karma bir inanç olduğu tezi de ortaya atılmıştır. 14 Nisan 216'da Mardin'de veya Ktesifon'da doğduğuna ilişkin tezler vardır. Sasani devletinin ilk dönemlerinde yaşayan **Mani**, ışık-karanlık, iyilik-kötülük denkleminde bir din sistemi oluşturmuş, bir dönem bu devlet nezdinde itibar görmüştür. Hiçbir canlıyı öldürmeme ve incitmemeyi öğütleyen bu inancın seçkinlerine cinsel ilişki yasaktır. Yalnızca geceleri yemek yenir ve hayvansal gıda kesinlikle yasaktır. Yahudilikteki 10 Emir'i andıran '10 Yasak' ilkeleri vardır. Buna göre; puta tapmak, namussuzluk, cimrilik, her türlü öldürme, zina, hırsızlık, yalancılık, büyücülük, ikiyüzlülük ve Maniciliğe ihanet yasaktır. Doğumundan itibaren hızla her yönde yayılan bu inanç, 8. yüzyılda Uygur Türklerinin dini haline gelmiştir. Mezopotamya, İran, Türkistan, Kuzey Hindistan, Batı Çin, Kuzey Afrika ve Güney Avrupa bölgelerinde yayılmıştır. Öğretisini 242'de **1. Şapur**'un tahta geçtiği gün Sasani başkenti Cundişapur'dan yaymaya başlamıştır. İran, Türkistan, Hindistan, Ortadoğu gibi birçok yeri gezmiş, geniş taraftar toplulukları edinmiştir. **Şapur**'un kardeşi **Perviz**'i kendine çekip saray nezdinde itibar kazanmış, **Şapuragan** adlı kitabını ona ithaf etmiştir. **Sasani İmparatoru Behram**'ın inancını ve düşüncesini değiştirmeye çalıştığı suçlamasıyla önce hapse atılan **Mani**, 276 ilkbaharında kazığa vurularak öldürülmüştür. Zincirli halde hapiste öldüğü de iddia edilir.

Hıristiyanlar yüzyıllar içinde Maniciliğe ait yazılı ne varsa yok etmeye büyük gayret göstermiştir. Ancak yine de bazı belgeler saklanabilmiş ve günümüze ulaşmıştır. Bu belgelere göre **Mani**, yazdığı kitaplarda kendisini insanlığı kurtarmaya gelmiş bir peygamber olarak göstermekte, **Hz. İsa**'nın geleceğini söylediği **Paracletos**'un kendisi olduğunu savunmaktadır. Halk taba-

kalarınca kolay anlaşılan bir dil kullanarak kitaplar yazmış, büyük kitleleri kısa sürede kendine çekmiş, aynı coğrafyalarda yayılmaya çalışan Hıristiyanlarla karşı karşıya gelmiş ve onları büyük telaşa sürüklemiştir. Hıristiyanlıkla büyük bir mücadeleye girişmiş, kiliseyi tarihinde görmediği derecede panikletmiş ve uğraştırmıştır. Hıristiyanların hafızasına öyle kazınmıştır ki, Manicilik yok olduktan sonra bile ortaya çıkan rakip dinsel hareketlere Manicilik diyebilmişlerdir. Son Mani toplulukları 10. asırda görülmüştür. Maniciliğe ilişkin İslam kaynaklarındaki az sayıdaki kayıtlardan birine göre, Mani'nin portresi ve içinde onun yazdıkları da bulunan 14 çuval dolusu Manici kitap 923 yılında Bağdat'ta yakılmış, kitapların külleri arasından altın ve gümüş parçaları çıkmıştır; bu durum, kitapların altın ve gümüşle yazıldığını göstermekteydi. *(Johannes Pedersen, İslam Dünyasında Kitabın Tarihi, s. 102, Klasik Yayınları, İstanbul, Ağustos 2012).*

Mani ileri düzeyde resim yapma yeteneğine sahipti ve yazdığı kitapları bizzat resimlediği de bildirilir. 1930'da Mısır'da bulunan **Mani** metinleri arasında **Mani**'nin öğrencilerine verdiği derslerden oluşmuş bir el kitabı olan **Kefaleya** bulunmuş ve yayınlanmıştır. Bunun dışında aşağıdaki kayıp kitaplarından yapılan alıntılar veya birkaç sayfalık küçük parçalar bugün mevcuttur. **Mani**'nin kayıp kitapları şunlardır:

-**Arzhang**: Maniciliğin temel kutsal kitabıdır. Farsça 'layık' veya 'arzın hanlığı' anlamına gelen **Arzhang**'ın **Mani** tarafından bizzat yazıldığı ve çok güzel resimlerle süslendiği, Haçlı Seferleri'nin başladığı sıralarda, 1092 yılında Gazne devletinin kütüphanesinde mevcut olduğu bilinmektedir. **Mani** bu kitabı ve diğerlerini **et-Taum** (Nebatî dilinde ikiz anlamına gelir) adını verdiği bir meleğin getirdiği mesajlarla yazdığını belirtir. Ancak bu metinler özellikle Hıristiyan yöneticilerce sıkı takiplerle bulunup yok edilmiştir. 279 yılında İskenderiye'de Roma İmparatoru **Diocletianus**'un emriyle birçok **Mani** kutsal metni yakılmıştır.

-**Şapuragan(Şahpurikan)**: Nefsin kurtuluşu veya şeytana karışması konusunu ele alır. **Sasani İmparatoru 1. Şapur**'a ithaf ettiği eseri. Alman, Fransız ve Rus bilginlerinin 1898-1916 arasında Türkistan/Uygur'da yaptıkları ve Turfan Seferi de denen bilimsel araştırmalarda çok sayıda Manici yazılı metin bulunmuştur; bunlar arasında bu kitaptan da bazı parçalar vardır.

-**Sahberden**: **Mani** bu kitapta, kötülük/karanlık tanrısı **Ahriman**'ın insanların arasına girip onları aldatarak kötü kimseler haline nasıl getirdiğini, ayrıca insanların kötü olanlarını anlatır.

-**Sendokojine**: İyilik, iyi insanlar, aydınlık ve aydınlığa kavuşanları anlatır.

-**Riya Rast**: Doğru yola nasıl girileceğini ve doğru insanları anlatır.

-**Olperesti**: Kalp, inanç ve düşünce temizliğine ulaşma yollarını anlatır.

-**Veşarti**: Mevcut ve geçmiş dinleri ve peygamberlerini anlatır.

-**Nivista Gernasa**: Geçmişteki ve dönemindeki ünlü kişileri, pehlivanları, kahramanları anlatır. *(Kurt Rudolph, Maniheizm, trc. Mustafa Bıyık, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 378-393, Sayı 1, 2002).*

Bununla birlikte, **Mani**'nin kitaplarının adı konusunda görüş birliği yoktur. Değişik dillere çevrilen kitapların o dillerde isim almalarından kaynaklandığını sandığımız bu karışıklığı biraz gidermek için onların başka adlarını da aktaralım. Maniciliği iyi araştırıp eserlerinde yer veren ve **Mani**'yi sahte peygamber olarak tanımlayan Doğu'nun ünlü bilgini **Bîrûnî**, sözkonusu kitapları incelediğini belirtip, beşinin adını şu şekilde verir: **İncil, Şâpûrkân, Kenzu'l-İhya, Sıfru'l-Esfar(Kitapların Kitabı), Sıfru'l-Cebabire(Devler Kitabı)**. **Şâpûrkân**'ın içindeki bölümlerden, 'peygamberlerin gönderilişi'ni biliyoruz. Bu durumda **Bîrûnî**'nin yaşadığı dönemde **Mani**'nin eserlerinin en az beşinin

mevcut olduğu ortadadır. **Bîrûnî**, Hıristiyanların **Mani**'ye **Korbikus b. Katef** dediklerini, kendi çağında İslam ükelerinde **Mani** taraftarı hemen hiç kimse kalmadığını, yalnızca Semerkant'ta Sâbii denen bir cemaatin **Mani**'yi takip ettiğini, ancak Doğu Türklerinin çoğunun, Çinliler ve Tibetliler ile Hintlilerin önemli bir kısmının ona inanmaya devam ettiğini belirtir. *(Ebû Reyhan el-Bîrûnî, el-Âsâr el-Bâkiye-Mâziden Kalanlar, Arapça'dan çeviren D. Ahsen Batur, s. 181-183, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011).*

Mani'nin yazdığı kitapların adları Türkçe'ye **Hayat İncili, Hayat Hazinesi, 'Pragmateia', İlahiler ve Dualar, Sırlar Kitabı, Devler Kitabı, Mektuplar** şeklinde çevrilebilir. **Yâkubî, Kenzu'l-İhya**'nın iki aslı, nur ve zulmeti(aydınlık-karanlık) isbata yönelik bir içerik taşıdığını belirtir. **Mani**'nin kitaplarının adı ve içeriği konusundaki karışıklık bu kadarla sınırlı değil. **İbnü'n-Nedim** ise ünlü **el-Fihrist**'te **Mani**'ye ait şu altı kitabı sayar: **Kitabu'l-Sıfrul-Esfar, Kitabu'l-Sıfrul-Cebabire, Kitabu'l-Feraidu'l-Semmain, Kitabu'l-Şaburkan,** Kitabu'l-Sıfrul-İhya, **Kitabu'l-Faraknatiya. İbnü'n-Nedim, Kitabu**'l-Sıfrul-Esfar'ın içindeki bazı bölümleri de sayar. Bunlar; Deysanilerin babı, gönül verenlerin babı, Ermile oğlu babı, Yahudilerin çarmıha gerdiği **Mesih Mani** babı, **İsa**'nın Yahudiler arasında kendi nefsine şahitlik etmesi babı, yemin şahitliği babı, yedi ruh babı, yok olan dört ruh babı, gülme babı, **Adem**'in **İsa**'ya şahitliği babı, dinden çıkma babı, Deysanilerin ruh ve beden konusundaki babı, âlemin korunması babı, kıyamet babı, peygamberler babı. Bu kitapta peygamberlerin mucizelerinin eleştirildiği de bildirilir. **Kitabu'l-Feraidu'l-Semmain**'de ise Semainlerin(Dinleyici) farzlarına ilişkin bilgi, Semainlerin bozulmasıyla ilgili bab, Huta'nın bozulmasına ilişkin bab gibi bölümler yer alır. **Mani** ve imamlarının yazdığı bazı kayıp risalelerin adını da biliyoruz: **Risaletü'l-Asley, Risaletü'l-Kübera, Risaletü'l-Azime, Risaletü'l-Kadaul Adl, Risaletü'l-Fitkul Azime, Risaletü'l-Ma'budiyye, Risaletü'l-Yuhanna fi't-Tedbiri Sadaka.** Bazı kaynaklarda **Mani**'nin kitaplarının içinde **Kitâbu'l-**

Rusul adlı bir eser de geçer. Ayrıca, Maniheistlerin önde gelenlerinden birinin yazdığı kayıp **Kitâbu'l-Bai** adlı bir eserin adını biliyoruz. *(İskender Oymak, İslam Kaynaklarına Göre Maniheizm, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 67-97, Sayı 14/1, 2009).*

9.İSLAM ÇAĞI KAYIPLARINDAN BİR DEMET

Bu bölümde İslam nedeniyeti havzasında yazılan kitaplar içindeki bazı kayıp eserleri aktaracağız. Gerçi bu bölümdeki kayıp kitaplar, diğer bölümlere rahatlıkla dâhil edilebilecek durumdadır. Ancak genel boyutuyla bir İslam medeniyeti ve bu çerçevedeki devletlerin, ekollerin, ilklerin, çalışma alanlarının ve bilimlerin harmanlamasını burada yapmak istedik. Kayıpların bir bölümünü, mümkün olduğunca kendi türleriyle birlikte başlıksız paragraflar halinde, diğer kısmını ise şiir, edebiyat, tarih, din gibi başlıklar altında ele alacağız. İslam medeniyetinin yetiştirdiği ancak hakkında bilgi bulunmayan veya yalnız bir kayıp eseri bulunan kimseleri ve kayıplarını da bu bölümde ele aldık.

İslam'ın ortaya çıkışıyla birlikte, ilk 50 yıl içinde **Hz. Muhammed**'in hayatını (siyer) ve savaşlarını(megazi) anlatan, sahabe ve tabiin ile bilim adamlarının nesil sıralı biyografilerini içeren(tabakat), bir süre sonra da hadisleri toplayan kitaplar yazılmaya başlanmıştır. İlk dönemde ortaya çıkan kitapların tamamına yakını kayıptır. Erken İslam dönemine ait eserlerin kaybolmasındaki en önemli etken kuşkusuz zamandır; bu devre ait birçok kitap zamanın tahribatına direnememiştir. Bu dönemde yangınlar, savaşlar, yağmalar, taassup gibi başka çağlar için de geçerli olan kitap yok etme mekanizmaları elbette vardır.

Hz. Muhammed'in eşlerinden üçünün; **Ayşe, Hafsa ve Ümmü Seleme**'nin, **Peygamber**'den duydukları hadisleri ve tanık oldukları bazı olayları anlattıkları birer 'mushaf'a sahip oldukları biliniyor. Bunlar bugün kaybolmuşsa da İslam tarihinin

Kur'an'dan sonraki ilk yazılı kaynakları arasındadır. Hz. **Muhammed**'in amcası **Abbas**'ın oğlu **Abdullah**'ın Kur'ân'ın tefsiri çerçevesinde üç kitap yazdığı biliniyor. İkisi günümüze ulaşmıştır ancak **Sahîfetu Ali b. Ebî Talha** adı eseri kayıptır. Bu eserden çok sayıda yazar alıntı yapmıştır; eser adeta o alıntılanan kitapların içinde parçalar halindedir. O kitapların içinden toparlanıp bir araya getirilerek yayınlanması mümkündür. Yahudiyken İslam'a geçen sahabi **Abdullah Selâm**'ın, eski dinine reddiye mahiyetinde bir kitap yazdığı biliniyor. **Risâletü'l-Hâdiye** adındaki bir kitapta Tevrat'ın Yahudilerce nasıl tahrif edildiği, Hz. Muhammed'in peygamberliğinin hak olduğu ve müjdelendiği gibi konular işlenmiştir. Kaybolan bu kitap, sonraki reddiye türü kitaplara da örnek oluşturmuştur. (*Mehmet Eren, Kadınların Hadis İlmine Katkıları, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 85, C. 44, Sayı 1, 2003. Ali Bulut, Kur'an Filolojisine Dair İbn Abbâs'a Nisbet Edilen Üç Eser, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 279-297, Sayı 20-21, 2005. Neşet Çağatay, İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, s. 158, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982).*

EN ESKİ RÜYA YORUMU KİTABI KAYIP

Rüya tabirinde otorite sayılan **İbn Sîrîn**'in kitabı kayıptır. Tam adı **Ebû Bekr Muhammed b. Şîrîn el-Basrî** olup 653 yılında Basra'da doğmuş, 729'da ölmüştür. Yazdığı kesinleşen tek kitabının adı **Ta'bîrü'r-Rüyâ(İbâretü'r-Rüyâ)** şeklindedir ve kayıptır. Muhtemelen bu kitap, İslam medeniyeti tarihinde alanındaki ilk eserdir; daha sonra rüyayla ilgili yazılan kitaplar genellikle bu adı taşımıştır. Ona mal edilen başka rüya kitapları da vardır ancak otoriteler bu eserlerde kendisinden sonraki bazı isimlerin de bulunduğunu belirterek, kitapların onun olmadığını belirtmişlerdir. Ünlü İslam kumandanı **Hâlid b. Velid**'in Aynüttemr savaşında esir aldığı kişiler arasında o da vardı. Savaş ganimeti bir köle olarak **Enes b. Mâlik**'in payına düşmüş, o da azad etmiştir. İlmî çalışmalarında hadis ve fıkıh önemli yer tutar; bu alanlarda

da bugün kaybolmuş kitaplar yazdığı sanılıyor. Bununla birlikte, İslam tarihindeki ilk rüya yorumcuları arasında gösterilmiştir.

İLK SİYER KİTABI DA KAYIP

Siyer alanında ilk kitabı yazdığı genel kabul gören **Urve b. Ez-Zübeyr**'in (ö. 711) **Siyretü'n-Nebevî** adlı sözkonusu kitabı kayıptır. İlk siyercilerden biri olan **Ali b. Mûsâ el-Benândeştî** 800'lerin ikinci, 900'lerin ilk yarısında yaşamış ve Şia'nın bir firkası olan Zeydîliğe ait bilinen ilk usul kitabı olan ve bugün kayıp durumdaki **el-İbâne fî Usûli'l-Fıkh**'ı yazmıştır. 8. miladi asır İslam din bilginlerinden **Mûsâ b. A'yen el-Cezerî**'nin(ö. 793) **İmam Ebû Hanife** ve **Evzâî** arasındaki görüş ayrılıklarını ele aldığı eseri **Kitâbü İhtilâfi'l-Evzâî ve Ebî Hanîfe** kayıp. Hanefi mezhebinin kurucusu **Ebû Hanife**'nin, devletlerarası hukukla ilgili yazılmış ilk kitap olarak kabul edilen ve **Hz. Muhammed**'in devletlerarası ilişkilerde izlediği yolu anlatan **es-Siyer** adlı bir kitap yazdığı bazı kaynaklarda geçer ancak bugün ona ilişkin hiçbir somut iz yoktur. Hanefiliğin **Ebû Hanife**'den sonraki önemli iki isminden biri olan **Muhammed b. Hasan eş-Şeybanî**'nin(**İmam Muhammed**-749-805) aynı alana ilişkin yazdığı ve onu devletler hukukunun kurucusu konumuna yükselten eseri **Kitâbü's-Siyeri'l-Kebîr** ise bugün kayıptır ancak bazı bölümleri çağımıza ulaşmıştır. Ona yazılmış şerhler ve alıntılar üzerinden içeriği hakkında bilgi sahibiyiz. **Serahsî**'nin bu esere yazdığı **Şerhu Siyeri'l-Kebîr**, eserin bir bölümünü içermektedir. **Serahsî**, şerhinin **Siyeri'l-Kebîr**'in tamamını kapsamadığını belirtir. **Şeybânî**'nin önemli öğrencilerinden **Ebû Süleymân el-Cûzcânî**'nin(ö. 816?) **Kitâbü's-Siyer**'i de bugüne gelmemiştir. Çağının en parlak bilginlerinden **Ma'mer b. Râşid**(ö. 774) tarafından siyer alanında yazılan **Kitâbü'l-Meğâzi** kayıptır ve sonraki tarihçiler ondan övgüyle sözetmiştir. İslamî ikinci yüzyıl Şii tarihçilerinden **Ebû Mihnef**'in(709-774) **Hz. Hüseyin** ve yanındakilerin acımasızca katledildiği Kerbela vakasını anlattığı **Maktelü'l-Hüseyin** bugün kayıp arasında. *(Hulusi Yavuz, İslam'da İlim*

ve Medeniyet: Kaynağı ve Tesiri, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, muhtelif sayfalar, Sayı 7, 8, 9, 10, İstanbul, 1989).

Kur'ân'ın ilk tefsirlerinden birini yazan **Said b. Cübeyr**'in(665-715) **Emevi Halifesi Abdulmelik**'in emriyle yazdığı **et-Tefsîr**'i bugün kayıptır. Daha çok hadis bilgini olarak tanınan **Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Büceyr el-Hemedânî es-Semerkandî**'nin de (837-923), kaynaklarda **et-Tefsîr** adlı bir tefsir eseri yazdığı bildirilir ancak bu eser bugün yoktur.

Basra dil mektebinin önemli isimlerinden **Ebû Bekr İbn Dureyd** (ö. **933**), felsefeden tasavvufa, ahlaktan hadise geniş bir alanda yazılan kitapların edebî bir içerikte olması şeklinde tanımlanan 'makame' türünde önemli eserler meydana getirmiştir. Onun makame türünde yazdığı **el-Hadîsü'l-Erbein**'i bugün kayıp. Aynı türde yazılmış **Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir Şihabuddin el-Kastallanî**'nin(ö. 1517) **Makâmâtü'l-Ârifîn**'i de kayıplar arasındadır. **Abdullah b. Ali Fethullah el-Beyrutî**'nin(ö. **1844**) **Makâmât**'ı da kayıp. Basra dil mektebinin bir diğer önemli dilcisi ve edebiyatçısı **el-Cevâlikî**'nin (Bağdat 1074-1144) navihle ilgili **Kitâbu Muhtârin fi Ba'di Mesâ'ili'n-Nahv**'i kayıptır. *(Selahattin Bulut, Ta'rîb ve el-Cevâlikî'nin el-Mu'arrabı, s. 44-58, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2007).*

Müsned türünün ilk örneklerinden birini yazan **Ebû Ca'fer Ahmed b. Menî' b. Abdurrahman el-Bağavî**'nin (ö. 858) **el-Müsned**'i bugün kayıp durumdadır. **İmam Hanbel**'in öğrencilerinden Tûslu hadis bilgini **Ebû İshâk İbrâhîm b. İsmâîl el-Anberî** (ö. 898) tarafından yazılan ve bir rivayete göre 210, başka bir rivayete göreyse 290 cüzden oluşan **Müsned**'i günümüze ulaşamamıştır.

İlk devir sûfîlerinden Tuslu **Ahmed b. Muhammed b. Mesrûk**'un(829-911), tasavvufta özellikle zühd ve takvâ konularında özgün görüşler ve kavramlar ortaya koyduğu bildirilen **el-Kanâ'a** ya da **Cüz'ül-Kanâ'a** adındaki eserinin akibeti bilinmiyor.

FÂTIMÎLER DEVRİNE İLİŞKİN KAYIP KİTAPLAR

Fâtımîler uzun süre Mısır'a hükmetmiş, bu süreçte İslam'ın Şii yorumları çerçevesinde geniş bir dinî yazın literatürü ve felsefe başta olmak üzere çeşitli bilimlere ait yazılı birikim oluşmuştur. Bu dönemin Mısırlı tarihçilerinden **İbn Zûlâk**'ın (**Ebû Muhammed el-Hasen b. İbrâhîm b. el-Hüseyn el-Leysî el-Mısrî**, ö. 997) yazdığı **et-Târîhu'l-Kebîr Ale's-Sinîn (el-Kebîr fî Târîhi Mısr ve Ahbârihâ)** bugün mevcut değildir. Fâtımîler devrine ait kayıp diğer iki tarih kitabı; **Ca'fer el-Kudâî** (ö. 1062) tarafından yazılan ve yaratılıştan 1036 yılına dek getirdiği klasik tarih kitabı **el-İnbâ bi-Enbâi'l-Enbiyâ ve Tevârîhi'l-Hulefâ ve Vilâyâti'l-Ümerâ, İbn Vâsıfşah**'ın yazdığı **Târîhu Mısr** şeklindedir. Bu kitabın muhtasarı **Cevâhirü'l-Buhûr** bugün mevcuttur.

MAVERÂÜNNEHİR TÜRKLERİ VE KAYIP KİTAPLARI

Maverâünnehir bölgesindeki Fergana yakınlarındaki Oş şehrinde doğan ve Türk kökenli olduğu bilinen **Ali b. Osman b. Muhammed** b. **Süleyman Ebû Muhammed Sirâcuddin el-Fergânî el-Hanefî el-Mâtûridî el-Ûşî et-Teymî eş-Şehîdî**'nin (ö. 1179) hadisle ilgili oldukça hacimli olduğu sanılan **Gurer'ül-Ahbâr ve Dürer'ül-Eş'âr** adlı eseri kayıp. Günümüze ulaşan ve 1000 hadis içeren **Nisâb** adlı kitabını bu eserinden özetlediği sanılıyor. Yine Oşlu bir başka Türk olan İslam hukukçusu **Muhammed b. Ahmed b. Ali** b. **Hâlid el-Ûşî**'nin(ö. 1216 Buhara) kayıp **el-Menâsik** adlı kitabı vardır. Mervli **Muhammed b. Ahmed el-Mervezî**'nin (ö. 1058) **el-İknâ fi'l-Hadîs**'i bugün elimizde yok. **Kâdi Ebû Bekir Muhammed b. Ebî Bekir et-Tûsî**'nin (ö. 1014) **Kitâbu Tabakât**'ını da kayıplar arasına alıyoruz. **Ahmed b. Abdullah es-Serahsî**'nin(ö. 900) **Kitâb'ül-Yevâkît (Yevâkîtü'l-Ahbâr)** adlı hadis kitabı bugün yok. **Ali b. el-Medînî**'nin(ö. 848) yine hadisle ilgili **Ulûmi'l-Hadîs**'i de bugün yoktur. (*Mehmet Sait*

Toprak, Hadiste Derlemecilik Devrinin Başlaması ve Ûşî'nin Nisâb'ül-Ahbâr Adlı Eseri, s. 223-224, 9 Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2005).

Selçuklu Sultanı Tuğrul'un Bağdat'a hâkim oluşu sırasında çıkan kargaşada **Abbasi Veziri Şapur b. Erdeşir**'in görkemli kütüphanesinin yandığı rivayet edilir. Büyük bilim adamları, yazdıkları kitabı çoğunlukla tek nüsha istinsah ettirip bu vezire sunmuştur. Dolayısıyla kütüphanesi, dünyanın başka hiçbir yerinde bir eşi daha bulunmayan nadir yazmalarla doluydu. Ancak bu vezirin kitaplığının ne zaman ve kimler tarafından yakıldığı veya yakılıp yakılmadığı tartışmalıdır.

Günümüze ulaşan eserlerin kaynakları arasında adları sayılarak varlığından haberdar olunan çok miktarda kayıp kitap vardır. Kaynak olduğu eserlerde bu kayıp kitaplardan alıntılar da yapılmıştır. **İbn Hacer, Süyûtî** gibi çok kitap yazan, haliyle başka yerlerden çok alıntı yapan Doğulu yazarların eserlerinde adları bulunan kayıp kitaplar daha fazladır: Örneğin **İbn Hacer**'in **Fethu'l-Bârî**'sinde adları geçen çok sayıda kitap bugün kayıptır. İşte bunların birkaçı: **el-Muâfî b. İmrân el-Ezdî el-Mavsilî**'nin (ö. 801) **Tarihu'l-Mavsil**'i, **Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ**'nın (ö. 825) **el-Eşribe**'si, **Said b. Mansur el-Horasanî**'nin (ö. 841) **et-Tefsir**'i, **Ebû Ca'fer Ahmed b. Menî b. Abdurrahman el-Bağavî**'nin (ö. 858) **el-Musned**'i, **Ömer b. Şebbe b. Abde en-Numeyrî**'nin (ö. 875) **Ahbâru'l-Basra**'sı, **Ebû Abdillah el-Huseyn b. el-Hasan el-Halîmî**'nin (ö. 1012) **el-Esmau'l-Husnâ**'sı. *(Mehmet Bilen, İbn Hacer'in Buhârî'ye Yöneltilen İtirazlara Verdiği Cevaplar, s. 23, Ankara Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2004).*

Merzubânî diye tanınan **Muhammed b. İmran**'ın (ö. 994) **Ebû Müslim**'le ilgili kitabı **Ahbâru Ebî Müslim Sahibi'd-Da've** adlı Arapça kitap kayıptır. **Merzubânî**'nin **el-Mutebes** adlı kitabı da kayıptır; **Yağmûrî** bu eseri **Nûru'l-Kabes** adlı kitapta özetle-

miştir. Yaşadığı çağda Horasan ve Maverânnehir'in en büyük şairi olduğu herkesçe kabul gören **Rüdekî**'nin (10. yüzyıl) **Dîvân**'ından bugüne yalnız birkaç mısra kalmıştır.

ŞİİR VE BELÂGATTA BAZI KAYIP ESERLER

Şiir ve belâgata ilişkin bazı kayıp kitaplardan da sözedelim: **Ca'fer b. Ahmed el-Mervezî**'nin (ö. 887) yazdığı ve içeriğiyle ilgili hiçbir şey bilinmeyen **Kitâbu'l-Belâğa ve'l-Hatâbe**, Tahirî hanedanının Bağdat'taki son büyük ismi **Ubeydullah b. Abdullah b. Tahir**'e ait (ö. 913) **Kitâbu'l-Berâa ve'l-Fesâha, Abdullatif Bağdadî**'nin (ö. 1231) bedii nesir yazımında izlenecek kuralları içeren uygulamalı belâgat kitabı **Kitâbu Kavânî'ni'l-Belâğa**. Sözünü ettiğimiz bu kayıplara, 700'lü yılların içinde yaşadığı bilinen; kabile şiir, dil ve tarihiyle ilgili çalışmalar yapmış **Halid b. Kulsum**'un kayıplarını da ekleyelim. İyi şair olmanın şartını, mensup olunan kabilenin tarihini, dilini, savaşlarını ve soyunu iyi bilmeye bağlamasıyla anılan **Kulsum**'un adı bilinen şu iki kitabı da kayıptır: **Kitâbu'ş-Şu'arâi'l-Mezkurîn**, kabile şairleri ve şiirlerini konu edindiği **Kitâbu Eş'âri'l-Kabâil**. Hakkında çok az bilgi bulunan ve Diyarbakırlı olduğu sanılan **Amîdî**'nin (ö. 1042) yazdığı bütün eserler bugün kayıp. Şiir, nesir ve belâgata ilişkin olduğu bilinen kayıp eserleri vardır. Bunlar; şiir-nesir ilişkisine ve bu ikisinin birbirine dönüştürülmesine yönelik önemli bir eser sayılan **el-İrşâd İlâ Halli'l-Manzûm ve'l-Hidâye İlâ Nazmi'l-Mensûr**, 10 cilt hacmindeki **Kitâbu Tenkîhi'l-Belâğa**, **Kitâbu İntizââti'l-Kur'ân**, **Kitâbu'l-Arûz, kafiye konusunu işlediği Kitâbu Kavâfî el-Kebîr, Yâkut el-Hamevî**'nin; *"Bu büyük bir ilmî birikimi gösteren iyi bir kitaptır"* diye övdüğü ve şair Mütenebbî'nin şiirde hile ve hırsızlık yaptığı iddiasını işlediği **Serikâtu'l-Mütenebbî** şeklindedir. Bu kayıplara, Meriyyeli hekim **Ebu'l-Hakem Ubeydullah b. el-Muzaffer**'in mizah, nükte, henüz hayatta olan şairler için ağıt, hiciv gibi konularda şiirler içeren divanı **Nehcü'l-Belâğa li-Uli'l-Halâ'a** adlı eseri de eklemeliyiz.

Başka bir hekimden ve kayıp kitabından da sözedelim: **Anterî** lakabıyla tanınan **Muhammed b. el-Mucellî**(ö. 1252), iyi bir hekim olmasının yanında iyi bir şairdi de. Tıp, felsefe gibi alanlarda da kitaplar yazan **Mucellî**'nin bilinen kayıp kitabı, uzun bir ismi olan ve şair, edip, hekim ve filozofları, onların şiirleri, öyküleri ve biyografilerini işlediği **Kitâbu'n-Nûri'l-Muctenâ b. Ravzi'n-Nudemâ ve Tezkâri'l-Fudelâi'l-Hukemâ ve Nuzheti'l-Hayâti'd-Dunyâ**'dır. *(George Makdisi, İslam'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler, s. 154, 160, 169-170, 302, 304-305, Klasik Yayınları, İstanbul, Mart-2009).*

EBÛ HANİFE'YLE İLGİLİ KAYIP KİTAPLAR

Özellikle kendi takipçileri, İslam'ın büyük mezheplerinin imamları ve eserleriyle ilgili çok sayıda kitap yazmıştır. Kayıplar buralarda da haliyle vardır. Hanefiliğin kurucusu **Ebû Hanife**'yle ilgili bazı kayıp kitapları şöyle sıralayabiliriz: **Ebû Ca'fer et-Tahavî**'nin **Menâkıbu Ebî** Hanife'si, **Ebu'l-Kasım Muhammed b. Hasan b. Ke's**'in **Tuhfetu's-Sultan fi Menakıbi'n-Nu'man**'ı, **Ebû Yahya Zekeriyyâ b.** Yahya en-Nişaburî'nin **Menâkıbu Ebî Hanife**'si, **Abdullah** b. Muhammed es-Sebezmunî'nin **Keşfu'l-Âsâri'ş-Şerife fî Menâkıbi Ebî Hanife**'si, **Yusuf b. Ahmed el-**Mekki es-Saydelânî'nin Menâkıbu **Ebî Hanife**'si, **Zahiruddin el-**Merginânî'nin **Menâkıbu** Ebî Hanife'si, **Muhammed** b. **Ahmed eş-Şuaybî**'nin **Menâkıbu'n-Nu'man**'ı, **Cârullah ez-Zemahşerî**'nin **Şekâ'iku'n-Nu'man fî Menâkıbi'n-Nu'man**'ı, **Kureşî**'nin **ed-Dureru'l-Munif e Fi'r-Red Alâ İbn Ebî Şeybe Ani'l-İmam Ebî Hanife**'si ve **el-Bustân fî Menâkıbi'n-Nu'man**'ı, **Ebu'l-Kâsım Abdulalim** b. **Ebû Kâsım**'ın **er-Ravzatü'l-Aliyetü'l-Münife fî Menâkıbi'l İmam Ebî Hanife**'si, **Şeyh Ebû Said**'in **Menâkıb-ı İmam-ı A'zam**'ı, Osmanlı dönemi din bilgini **Osmanzâde Taib Ahmed**'in **Menâkıb-ı İmam-ı A'zâm**'ı.

İSLAM MEZHEPLERİYLE İLGİLİ KAYIP KİTAPLAR

İslam mezheplerinin oluşumu ve tarihleriyle ilgili ilk eserlerin çoğu çağımızda kayıptır. Hele ki sözkonusu mezhebin günümüzde hiç mensubu kalmamışsa, o anlayışı yansıtan kitapların bugüne ulaşma şansı da aynı oranda tükenmiştir denebilir. İslam'daki mezheplerin onlarcasının bugüne yalnız adları kalmıştır; dolayısıyla kayıp eserlerin de boyutunu tahmin etmek ürküntü verebilir. Örneğin Mürciî mezhebi mensuplarının yazdığı kitapların bugüne gelebilenlerinin sayısı ancak birkaç tanedir. Bunların içinde günümüze en çok kitabı gelen mezhep Hâricîliktir denebilir. Kayıp mezheplerin kayıp kitaplarının birkaçının yazarı ve adını verelim: Hâricî din bilginlerinden **el-Yemân b. Ribâb**'ın **Kitâbu'l-Makaalât**'ı, yine bir Hâricî fırkası Necdiyye'nin reisi **Âmiru'l-Hanefî Necdet b. Uveymir**'in (ö. 688) **Makaale**'si, Hâricîliğin İbâdiye koluna mensup **Abdirrahman İbn Rüstem el-Fârisî**'nin(10. yüzyıl) **et-Tefsîr**'i, Allah'ın cisim halinde olduğunu savunan İslam fırkalarından Kerrâmiyye'ye mensup **Muhammed b. el-Heysam**'in **Makaale**'si, Mutezîle'nin önemli ismi **el-Ka'bî Ebû'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî**'nin (ö. 931)nin **Makâlât**'ı (diğer adı **Kitâbu'l-Makaalât** olup, bazı bölümleri bugüne ulaşmıştır), **Ebû Ali el-Huseyn b. Ali b. Yezid el-Kerâbisî**'nin (ö. 859) **Makaalât**'ı. Şimdi de Mürcie mezhebinin akidesini açıklayan veya savunmasını yapan, adları genellikle mezhebin adına izafe edilmiş eserlerden birkaç kayıp: **Ebû Abdillah el-Hüseyin b. Muhammed b. Abdillah en-Neccâr**'ın(ö. 835) **Kitâbü'l-İrcâ**'sı, **İsmail b. Hammâd b. Ebî Hanife**'nin(ö. 827) **Kitâbü'l-İrcâ**'sı, **Ebû Bekr Muhammed b. Şebîb**'in **Kitâbü'l-İrcâ**'sı. Yeri gelmişken, Mürcie'ye karşı yazılmış reddiye veya mezhep hakkında bilgi veren ancak bugün kayıp bazı eserleri analım: **Yeman b. Rebab'ın er-Red Ale'l-Mürcie**'si, **Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Ma'cûr el-İhşid**'in **Kitâbü'n-Nakz Ale'l-Hâlidî fi'l-İrcâ**'sı, **Ebû Muhamed en-Nişâburî**'nin(ö.873) **Kitâbü'r-Red Ale'l-Mürcie**'si, **Şebîb b.**

Atiyye'nin er-Red Ale'ş-Şükkâk ve'l-Mürcie'si, Vâsıl b. Atâ'nın(699-748) Kitâbi Esnâfi'l-Mürcie'si. *(Mehmet Haberli, Eş'ârî'nin Makâlatı'nda Hâricîlerin Sınıflandırılması ve Öne Çıkan Görüşleri, s. 15-16, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Istanbul, 2006. Sönmez Kutlu, İlk Mürcii Metinler ve Kitâbü'l-Ircâ, s. 317-331, Sayı 37, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1998).*

KAYIP MEZHEPLERİN KAYIP KİTAPLARI

Günümüzde izleyicisi kalmamış bazı din, mezhep, fırka vs. oluşumlarının ürettiği kitaplar da aynı akibete maruz kalıp yok olmuştur. Bu durum bir noktaya kadar açıklanabilir bir sonuçtur ancak, bizi ilgilendiren yönüyle kitaplarının hemen tümünün nasıl yok olduğu konusu açıklamaya muhtaçtır. Hâkim dinî akıma karşı ortaya çıkmış muhalif/heterodoks din anlayışı bir süre sonra kendi içinde de ayrışmışsa ve bu ayrışma bir tarafın yenilgisiyle/tükenişiyle sona ermişse, mağlup tarafın ürettiği kitapların da hemen tamamının kaybolduğu gerçeği sık sık karşımıza çıktı. Örnekle somutlaştıracak olursak, Şia'da gaybet ve kayıp imamın Mehdi olarak döneceği inancına sahip olan kümeleri oluşturan Vâkıfîler ve Kat'iyyeciler bu kümeye girer. Şiilikte gaybet inancıyla ilgili en erken tarihte kitap yazanlar Vâkıfîler'den çıkmıştır. Bu çerçevede Kat'iyye fırkasıyla çok çetin bir mücadeleye girişmişlerdir. Yazdıkları kitapların bugüne ulaşmayışının neden(ler)i, başka alanlara da örnek/emsal olabilir. Belki gaybet inancı henüz tam olgunlaşmamışken yazılmış bu tür eserler, fikrin Şia içinde kendilerince sağlıklı bir temele oturtulmasının ardından ciddi bulunmamış, bu da eserlerin imhasını hızlandırmıştır. Belki de diğer Şii fırkalarla giriştikleri sert mücadeleyi kaybettiklerinden, onlara ait eserler de bizzat galiplerce imha edilmiştir. Vâkıfîlerin, çoğu İslam'ın ilk iki yüzyılı içinde yazılmış ve bugün olmayan kitaplarının birkaçından söze-

delim: **İmam Muhammed Bâkır**'ın arkadaşıyken Vâkıfîlere katılan **İbrahim b. Salih el-Enmatî el-Kufî**'nin yazdığı **Kitâbu'l-Gaybe, Abdullah b. Cebele b. Hayyân b. Ebcel el-Kinanî**'nin (ö. 834) **Kitâbü's-Sıfati fi'l-Gaybe Alâ Mezhebi'l-Vakıfâ**'sı, **Ali b. Amr el-A'rec Ebu'l-Hasan el-Kûfî**'nin **Kitâbü'l-Gaybe**'si, **Ali b. Hasan et-Tatarî et-Taî**'nin (ö. 835'ten sonra) **Musa Kâzım**'ın gaybetini savunduğu **Kitabu'l-Gaybe**'si, **Tâi**'nin öğrencisi **Hasan b. Muhammed b. Sema'a es-Sırî el-Kûfî**'nin (**Ebû Muhammed el-Kindî**, ö. 876) yine **Musa Kâzım**'ın gaybetini iddia ettiği **Kitâbu'l-Gaybe**'si, **Hasan b. Ali b. Ebi Hamza el-Batainî el-Kûfî**'nin (Kat'iyye'den olduğu da rivayet edilir) **Ali er-Rızâ**'nın gaybetini savunduğu **Kitâbu'l-Gaybe**'si, Kat'iyye'den **Ali b. Mahziyar el-Ahvazî**'nin **Kitâbu'l-Melâhîm ve Kitabu'l-Kaîm**'i, **Fadl b. Şazân en-Nisâbûrî**'nin (ö. 873) **Kitâbu'l-Kâim**'i, **İbrahim b. İshak el-Ahmerî en-Nihavendî**'nin (ö. 882'den sonra) **Kitâbu'l-Gaybe**'si, **Abdullah İbn Ca'fer el-Himyerî el-Kummî**'nin **Kitâbu'l-Gaybe ve Hayre**'si, **Muhammed b. Ebi'l-Azakîr eş-Şalmagani**'nin (ö. 935) **Kitâbü'l-Gaybe**'si. *(Cemil Hakyemez, Gaybet İnancı ve Şiilikteki Yeri, s. 131-136, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2006).*

Mutezilî bilginlerinden **Zurkan b. Musa Muhammed b. Şeddâd**'ın (9. asır) mezhepler ve dinler tarihiyle ilgili önemli eseri **Kitâbu'l-Makâlât** bir başka kayıp kitap; İmam Eş'ârî, Bîrûnî gibi önemli isimler bu eserden çokça alıntılar yapmıştır. Hint dinleri konusunda da önemli bilgiler içerir. *(Kâdı Abdülcebbar'a Göre İmamiyye Fırkaları: Mutezilî Makâlât'tan Bir Kesit, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 203-255, C. 12, Sayı 2, 2003).*

KAYIP ŞEHİR KİTAPLARI

Şehir kitapları, bir şehri hemen bütün yönleriyle veya yalnız bir ögesiyle ele alır ve bu alan Doğu'da hep ilgi çekmiştir. Doğu'da bazı şehirler tam anlamıyla birer bilim merkezi haline gelmiş, sayısız mütefekkir ve bilgin yetiştirmiştir. Mekke, Medine, Bağdat, Şam, Merv, Belh, Basra, Kûfe, İstanbul, Buhara,

Konya, Halep, Kurtuba, Nişabur ve daha niceleri. İşte şehirler hakkındaki kayıp kitaplardan birkaçı: **Muhammed b. Ukayl el-Belhî**'nin (ö. 928) **Târîhu Belh**'i, **Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî**'nin (934) **Kitâbu Fezâili'l-Belh**'i, **Şeyhülislâm İbrâhim b. Ahmed**'in (ö. 986) **el-Mu'cemü'l-Kebîr fî Ulemâ'i Belh**'i, **Şeyhülislâm Yûnus b. Tâhir**'in (ö.1020) el-Behce'si, **Ebû Halef Muhammed b. Abdülmelik et-Taberî**'nin (ö. 1077-78) **Sülvetü'ş-Şâbirîn**'si, **Nâsırüddin Muhammed b. Yûsuf es-Semerkandî**'nin (ö. 1161) **Târîhu Belh**'i, **Ubeydullah b. Ebû Saîd el-Verrâk**'ın **Kitâbü'l-Medîne** ve **Ahbâruhâ**'sı, **Medâinî**'nin **Kitâbü'l-Medîne**'si, **İbn Şâzân**'ın **Ahbârü'l-Medîne**'si, **Abdülkerim Sam'ânî**'nin 20 ciltlik **Kitâbü'l-Merv**'i.

ABBASİLER DÖNEMİ KİTAP KAYIPLARI

Abbasîler dönemi kayıpları, İslam medeniyetinin en çok kitap kaybı verdiği evredir. Moğol istilası, taht ve mezhep mücadeleleri, 'halku'l-Kur'ân-mihne' gibi bir kesimin diğerini tekfirle suçladığı dönem gibi haller kitap imhasının zirveye çıktığı zamanlardır. Bağdatlı çok yönlü bilgin **Ebû Bişr el-Dülâbî**'nin (ö. 932) hanedanlara/soylara göre biçimlendirdiği **Ahbârü'l-Hulefâ** adlı devleti yönetenleri anlattığı eseri bugün kayıp. Gazneli büyük mutasavvıf **Ebu'l-Hasan el-Hucvirî**'nin (1009-1072) şiirlerini topladığı **Dîvân** ve tasavvufa ilişkin **Minhâdü'd-Dîn** adlı eserleri kayıptır. Yine Bağdatlı hekim, tarihçi ve edip **İbn Cezle**'nin (ö. 1100) Hıristiyan bir aileye mensupken niçin Müslüman olduğunu, Yahudilerin ve Hıristiyanların kutsal kitaplarında **Hz. Muhammed**'in müjdelendiğini fakat onların bunu gizlediğini anlattığı **er-Red Ale'n-Nasarâ'l-Küffar** adlı eseri kayıptır. Abbasîler devrinin Bağdatlı biyografi yazarı **İbn Mâkûlâ**'nın(ö. 1082'den sonra), başkentin kuruluşu, devlet ve saray yapısı, bürokrasinin işleyişi ve devlet büyüklerini anlattığı şu iki kitabı da bugün yoktur: **Kitâbü'l-Vüzerâ, Müfâharatü'l-Kalem ve's-Seyf ve'd-Dînâr**. Yine Abbasîler devrinin tanınmış filozof ve hekimlerinden **Abdüllâtîf el-Bağdâdî**'nin (1162-1231), türünün az sayıdaki örneklerinden, kendi hayatını yazdığı otobiyografik

eseri **Sîretü Hayâtî** bugün kayıptır. Hakkında çok az bilgi bulunan 10. yüzyıl matematikçisi **Ebû Ali el-Hasan b. Hâris el-Hubûbî el-Harizmî**'nin(ö. 998) **Kitâbü'l-İhtisâb**'ı da kayıp. Bağdatlı Musevî astronomi ve edebiyat bilgini **Hibetullah İbn Kemmûne el-İsrâilî**(ö. 1284) tarafından yazılan ve sultanlara, krallara ahlâkî öğütler içeren **el-Kelimâtü'l-Vecîze**'ye cevap niteliğinde **İbn Ebî Cumhur el-Ahsâî**'nin yazdığı **Durratü'l-Mustahraca Mine'l-Lum'a fi'l-Hikme** adlı kitap da kayıp. Yine **İbn Kemmûne**'nin üç büyük dini ve peygamberlerini karşılaştırmalı ele aldığı **Tenkîhü'l-Ebhâs li'l-Mileli's-Selâs** adlı eserine Müslümanlarca reddiyeler yazılmıştır. İslam'a ve peygamberine hakaretlerle dolu bu kitap 1284'te Bağdat'ta Müslüman halkın büyük bir ayaklanmasına neden olmuş, ayaklananlar hükümet yetkililerini bile sindirmiştir. Bunun üzerine **İbn Kemmûne**'nin yakılarak öldürüleceği halka duyurulunca ayaklananlar sakinleşmiştir. Ancak yine de **İbn Kemmûne** öldürülmemiş, bir sandığa konularak Hille'de kâtiplik yapan oğlunun yanına gizlice gönderilmiş, bir süre sonra orada ölmüştür. İslam devletinin hoşgörüsünün tarihe geçen bir belgesi niteliğindeki bu olayla birlikte, Müslüman âlimler **İbn Kemmûne**'nin kitabına reddiyeler yazmıştır. Konumuzu ilgilendiren yönüyle, bu reddiyelerden ikisi bugün kayıptır. Bunlar **Muzafferüddin Ahmed b. Ali b. es-Sâ'âtî**'nin (ö. 1294-95) **ed-Dürrü'l-Mendûd fi'r-Reddi Ale'l-Feylesûfi'l-Yehûd** adlı kitabı ve **Zeynüddin Sarıya b. Muhammed el-Malatî**'nin (ö. 1386-87) **Nühûdu Hasîsi'n-Nühûd İlâ Havz-ı Habîsi'l-Yehûd**'udur. *(Fatma Zehra Pattabanoğlu, İbn Kemmûne ve Felsefesi, s. 12-22, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007).*

EYYÛBÎLERLE İLGİLİ KAYIP KİTAPLAR

Eyyûbîlerin tarihi ve kültürüyle ilgili birçok kaybolmuş eser vardır. Bunlardan biri, 1300'lü yıllarda yazılan ve yazarı bilinmeyen **Gâyetü'l-Matlûb fi Târihi Benî Eyyûb** adlı tarih kitabıdır. Eyyûbî tarihçisi İbn **Ebû Tayy**'ın üç kayıp eserinden biri **Selahaddin**

Eyyûbî'nin öyküsünü anlattığı **Kenzü'l-Muvahhidîn fî Sîreti Selâhiddîn**, diğeri haçlı seferlerini ve dönemin olaylarını işlediği **Havâdisü'z-Zamân**, bir diğeri de üç ciltlik **Meğazî**'dir. Eyyûbilerin Mısır'daki hâkimiyet dönemini (1171-1250) anlatan çok az sayıdaki tarih kitaplarından biri, **Muhyiddin İbn Abdüzzâhir**'in yazdığı **er-Ravzatü'l-Behiyyetü'z-Zâhire fî Hilali'l-Mucizziyyeti'l-Kahire** adlı hacimli eserdir ve kayıptır. Konu Mısır'dan açılmışken, İslam tarihinde Mısır şehirleri ve ülkesi hakkında yazılmış ilk kitabın da kaybolduğunu belirtelim. Bu eser **Muhammed b. Yûsuf el-Kindî**'nin **Ahbâru Mescidi Ehli Râyeti'l-Aczam ve el-Cündü'l-Ğarbî**'sidir.

MISIR VE MEMLUK'LE İLGİLİ KAYIP KİTAPLAR

Mısır'ı, İslam münevverlerinin ve bilim insanlarının kitap üretmesi bağlamında Bağdat ve Şam'la birlikte ayrı bir konumda değerlendirmek gerekir. Gerek benzersiz coğrafi konumu ve gerekse kökleşmiş bilim kurumlarının varlığı, kitabı yazacak insanı da doğal olarak yetiştirmiştir. Konumuz itibarıyla da, kayıp kitapları hayli çoktur. Mısır tarihiyle ilgili kayıp eserlerden birkaçını; **Sâid b. Ebû Meryem Hakem**'in (**İbn Ebû Meryem**, ö. 845) **Târîhu Kudûmi'l-Me'mûn Mısr'ı**, **Ebû Abdurrahman el-Uteki**'nin(ö. 807) **et-Târîhu'l-Câmi**'si, **Kudâî**'nin(ö. 1126) **Kitâbü Hıtatı Mısr'ı** şeklinde sayabiliriz. Memluk din bilgini **Moğultay b. Kılıç**'ın(1291-1361), zevâid türü kitapların ilklerinden sayılan tek ciltlik **Zevâidü İbn Hibbân Ale's-Sahîhayn**'ı bugüne ulaşmamıştır. **Muhammed b. Yakûb el-Fîrûzâbâdî**'nin(ö. 1414) bir zevâid kitabı olduğu bildirilen **Teshîlü Tarîki'l-Vusûl İle'l-Ehâdîsi'z-Zâideti Alâ Câmi'i'l-Usûl** bir başka kayıp.

Memluk Türkleri bütün bilimlerde büyük katkılar yapmıştır. Günümüzde değil bu katkıların ortaya çıkartılması, yazdıkları ki-

tapların listesi bile yapılamamıştır. Kayıp kitapları bir hayli çoktur. Bunlardan biri Kahireli Memluk Türklerinden **Ahmet b. Receb b. Tayboğa el-Mecdî**'dir(1366-1446) ve astronomi, matematik, geometri ve din bilimlerine ilişkin yazdığı çok sayıda eserden, kayıp olduğu bilinen eseri, takvim düzenlenmesiyle ilgili **ed-Dürrü'l-Yetîm fî Teshîli Sınâati't-Takvîm** adlı kitabı kayıptır.

Coğrafya alanında İslam medeniyetinin gezginleri ve yazarları insanlığa büyük hizmet etmiş çok önemli kitaplar meydana getirmiştir. Elbette bunların da önemli bölümü kayıp. En önemli ve ilk kayıplardan biri, İranlı tarihçi ve coğrafyacı **Yakubî**'nin(ö. 897?) yazdığı **Kitâbu'l-Buldan**'ıdır. Eksik de olsa günümüze ulaşabilen en eski Arapça coğrafya kitabı özelliğine sahip bu önemli eserin Bizans, Hindiçin, Ermenistan, Arabistan, Basra bölgeleriyle ilgili bölümü kayıptır. İslam tarihindeki ilk 'hıtat'ı yazdığı genel kabul gören **Heysem b. Adî**'nin Kûfe için kaleme aldığı bu türdeki **Hıtâtu'l-Kûfe** adlı eser kayıptır. Hıtat, bir şehri coğrafyası, tarihi, nüfusu, etnik yapısı, kültür özellikleri, mahalleleri, yolları, kaleleri ve diğer bütün unsurlarıyla anlatan bir tür topoğrafyadır. Hıtat İslam tarihinde bir yazın türü olarak şekillenmiştir. (Nurettin Ceviz, Osmanlılar Döneminde Mısır'da Arap Edebiyatı, s. 265, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 2002).

İslam tasavvufu sayısız değerli kitapların yazıldığı sonsuz bir umman gibidir. Ancak bu alan aynı zamanda sayısız kitaplarını da kaybetmiştir. Bu alanla ilgili, başlık altında ayrı bir bölüm oluşturduğumuz için, burada birkaç ilk'i ve tek'i vereceğiz. Tasavvufun temellerini atanlardan biri sayılan **Yahyâ b. Muaz er-Râzî**'nin(ö. 869 veya 872) mürid adabıyla ilgili eseri **Kitâbü'l-Müridin** bugün kayıptır. Tasavvufun vahdet-i vücud ekolüne ait muhteşem eserlerinden **Gülşen-i Râz**'ı yazan ve adeta bu eserinin gölgesinde kaldığından hayatı pek bilinmeyen **Şeyh Mahmud Şebüsterî**'nin (1288?-1340?) **Şâhidnâme** adlı eseri kayıptır. Mutasavvıfların biyografilerine, tasavvufla ilgili çeşitli durum,

kavram, yol ve makamlara ilişkin bazı kayıp eserleri şöyle sıralayabiliriz: **Muhammed b. Âsım b. Yahyâ**'nın **Tabakatü'l-Evliyâ**'sı, ilk mutasavvıf-yazarlardan Basralı **Ebû Saîd İbnü'l-Arâbî**'nin(ö. 952) **Tabakatü'n-Nüssâk**'ı, **Ebû Bekr Muhammed b. Dâvûd ez-Zâhid**'in (ö. 953) **Ahbârü'z-Sûfiyye ve'z-Zühd**'ü, **Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah er-Râzî**'nin **Târîhu's(Hikâyâtü'l)-Sûfiyye**'si, **Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah el-Becelî**'nin (**Şâzân er-Râzî**) **Târîhu's-Sûfiyye**'si. (Salih Çift, Hatmu'l-Evliya-Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Hakîm et-Tirmizî, Tasavvuf Dergisi, s. 351-376, Sayı 15, 2005).

Harranlı çok sayıda bilginden biri olan **Alî b. Îsâ el-Usturlâbî el-Harrânî**'nin(9. yüzyıl), **Abbasi Halifesi Me'mun**'un emriyle bazı fizikçi ve astronomlarla birlikte bilimsel çalışmalara katıldığı ve bugün kayıp **Zîc** yazdığı biliniyor. Yemenli matematik, astronomi ve fıkıh bilgini **Takıyyüddîn Abdullah b. Ömer b. Abdillâh Bâ Mahreme el-Yemenî**'nin(1501 Şihr- 1565 Aden), **İsnevî**'nin **Tabakâtü'l-Fukahâ 'i'ş-Şâfi'iyye** adlı eserine yazdığı bir zeyl olan **Zeyl Alâ Tabakâti'ş-Şâfi'iyye** kayıptır. **Necmuddîn Ebu's-Suûd Muhammed b. Muhammed el-Ğazzî el-Âmirî**(ö. 1651), **Ebû Hayyan'ın el-Lemhatu el-Bedriyye**'sine şerh yazan dört din âliminden biri olup, yazdığı şerh, **Bedruddin Hanbelî**'nin aynı kitaba yazdığı şerhi gibi kayıptır. **Âmirî**'nin bu kayıp şerhinin adı **el-Minhatu'n-Necmiyye fî Şerhi'l-Lemhati'l-Bedriyye** idi.

10. İSLAM DİN BİLİMLERİNDEKİ KAYIP KİTAPLAR

İslam çağının başlamasıyla birlikte, Arap dünyasında yazılan kitapların büyük bölümünü dinin çeşitli alanlarına ilişkin eserler oluşturmaya başlamıştır. Ancak önemle belirtelim ki, Arap medeniyeti ve dünyası içinde kitap yazanların hepsi Arap değildir; bunların önemli bir oranını Türk ve Fârisî yazarlar oluşturur. Ayrıca Kürt, Asurî, Musevî, Sabiî, Kıptî, Ermeni yazarlara ve âlimlere de rastlıyoruz. Bu durum yalnız din bilimleri için değil, bütün alanlar için geçerlidir. Bir çekim ve üretim merkezi haline dönüşen İslam medeniyetini, bu yönüyle günümüz Batı medeniyetiyle benzeştirmek mümkündür. Âlim vasfı taşıyan bir kişinin o çağda var olan hemen bütün bilim dallarını öğrenmesi ve bu alanlarda çalışmalar yapmasının bir gelenek olduğu İslâm'ın parlak çağlarında matematik, astronomi, biyografi gibi dinle ilgisi olmayan alanlarda yazılan kitaplarda bile, dindarlığın tartışılmaz bir ayrıcalık sağladığı dönem anlayışına uygun olarak eser, bir şekilde din vurgusu ile kaleme alınmıştır. Bu bakımdan İslam dönemi Arap yazınında en büyük yekünü din bilimleriyle ilgili kitapların tutması doğaldır. Haliyle en çok kitap kaybolan alan da dindir. Dikkat çekmek istediğimiz bir husus da, İslam'da mezheplerin ortaya çıkmasıyla birlikte, öteki mezhep mensubu âlimlere karşı birçok eleştiri kitaplarının yazılmasıdır; bu bölümde sözünü ettiğimiz gerçeği kolaylıkla göreceksiniz. Şimdi bazı kayıp kitaplardan ve yazarlarından sözedelim:

ADINI HZ. ALİ'NİN KOYDUĞU ÂLİMİN KAYIP TEFSİRİ

İslam tarihinin ilk tefsirlerinden birini yazan **Atiyye**'nin **et-Tefsîr**'i kayıptır. Adını **Hz. Ali** koymuştur. Doğum tarihi bilinmiyor; ölümü 730'dadır. Doğduğunda babası, o sırada Kûfe'de bulunan **Hz. Ali**'nin yanına gidip bir oğlu doğduğunu, ona ad koymasını istemiş, **Hz. Ali** de; *"Bu Allah'ın bir atiyyesidir"* diyerek adını vermiştir. Belki bu olayın da etkisiyle **Atiyye** ileri derecede bir Şii olarak tanınmış ve Şiilik için mücadeleler vermiştir. **Hz. Ali** taraftarı olarak, Şiilerle Emeviler arasında yaşanan bazı çatışmalara katılmış, bir keresinde yakalanıp sorgulanmış, **Hz. Ali**'ye lanet etmesi istenmiş, bunu yaparsa özgür bırakılacağı, yapmazsa 400 **kırbaç** vurulup saç ve sakalının kesileceği söylenmiştir. İsteneni kabul etmeyen **Atiyye** 400 kırbaç yemiştir. **Tefsîr**'i günümüze ulaşmasa da birçok tefsir yazarı ondan geniş alıntılar yapmıştır. Örneğin **Taberi**, **Tefsir**'inde ondan bin 560 yerde sözetmiştir. *(W. Montgomery Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri -Trc. Ethem Ruhi Fığlalı, s. 60, Umran Yayınları, Ankara 1981).*

İSLAM TARİHİNDE İLK KİTABI YAZAN KİŞİ VE KAYIPLARI

Karşı görüşler bulunmakla birlikte, çoğu uzmanın, İslam tarihinde kitap yazan ilk bilgin olduğunu belirttiği **İbn Cüreyc**'in yalnız bir eseri bugüne ulaşmıştır. Tam adı **Ebü'l-Velîd Abdülmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc el-Kureyşî** olup, 699 yılında Mekke'de doğmuş, 767'de ölmüştür. Dedesi **Cüreyc**'in Bizans'la yapılan bir savaşta esir edilip Mekke'ye götürüldüğü ve Müslüman olduğu bildirilir. Özellikle fıkıhta otorite haline gelmiş, büyük saygı görmüştür. Rivayet ettiği hadisler önemli hadis kitaplarında yer almıştır. **İbn Cüreyc**'in ilginç bir yanı da mut'a nikâhına cevaz vermesidir. Bunu, ciddi kaynaklarda yer almayan bir hadisle delillendirmiştir. Bir başka önemli yönü de, İslam tarihinin ilk özgün kitap yazan yazarı olmasıdır. Bu tespite itiraz

edenler, onun çağdaşı bazı kişilerin de kitap yazdığını belirtmişlerdir. Ancak, onların yaptıklarının birtakım derlemeler olduğu belirtilmiş ve özgün içerikte kitap yazan ilk müellifin **İbn Cüreyc** olduğu genel kabul görmüştür. **Tefsîru İbn Cüreyc**, en önemli eserlerindendir ama bugüne ulaşamamıştır. Bu tefsirden daha sonraki yazarlar çok sayıda alıntı yapmıştır. Bazı araştırmacılar, onun çeşitli kaynaklarca yapılan alıntılarını derleyip kitap halinde yayınlamıştır. Diğer iki kayıp eseri, **İbnü'n-Nedim**'den başka bir kaynakta geçmeyen fıkıhla ilgili **Kitâbü's-Sünen** ile haccı çeşitli yönleriyle anlatan **Menâsikü'l-Hac**'dır. *(Fuad Sezgin, Buhari'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, s. 41-42, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul, 1956. Kadir Evgin, Süfyan b. Uyeyne ve Hadis Cüz'ü, Dinbilimleri Akamedik Araştırma Dergisi, s. 69-107, C. 3, Sayı 3, 2003).*

TARTIŞMALI ÂLİMİN KAYIP ESERLERİ

Erken İslam devrinin tartışmalı din âlimi **Mukâtil İbn Süleyman**'ın da yazdığı kitapların çoğu bugüne ulaşamamıştır. Tam adı Ebu'l-Hasan **Mukâtil b. Cevalduz b. Süleymân el-Ezdî el-**Horasânî el-Belhî olup, Belh'teki doğum tarihi bilinmiyor; ölümü ise 767'de Basra'dadır. Tefsirde otorite sayılmıştır ancak hadiste ve siyasî tutumu yüzünden çok eleştirilmiş ve hakkında dedikodular çıkmıştır. Siyaseten Zeydiyye fırkasına mensuptur. Allah'ı mevcut varlıklara benzetme eğiliminde olduğundan eleştirilir. Mücessime mezhebine yakın olduğundan çok eleştirilmiş, hadiste dayanaksız rivayetlerde bulunmakla suçlanmıştır. Çok gezen **Mukâtil**'in, gittiği Beyrut'ta kendisine arşın haricinde sorular sorulmasını istediği, bunun üzerine insanların ona; karıncanın bağırsaklarının önde mi arkada mı olduğu, Hac'da **Hz. Adem**'i kimin traş ettiği, sineğin niçin yaratıldığı gibi acayip sorular yönelttiği, bu soulara tatmin edici yanıtlar veremeyince de orada bir geceyi güçlükle geçirip sabah Beyrut'tan kaçtığı anlatılır. Ancak onun mevâli olduğu göz önüne alınırsa, Arap kökenli yazarların kendileri dışındakilere karşı özellikle İslam'ın ilk

asırlarında hazmedememe, kabullenememe, sindirememe sorunu yaşadığını; bu çerçevede hedef kişi hakkında birtakım olumsuz yargılar üretildiğini hatırlamakta da yarar vardır. **Mukâtil**'in yazdığı bilinen ve bugün kayıp durumdaki dokuz kitabını belirledik. Bunlar; **Kitâbu'n-Nâsih ve'l-Mensûh, Kitâbu'l-Kıraât, Kitâbu Müteşâbihi'l-Kur'ân, Kitâbu Nevâdiri't-Tefsîr, Kitâbu'l-Cevâbât fi'l-Kur'ân, Kitâbü'r-Red Ale'l-Kaderiyye, Kitâbu'l-Aksâm ve'l-Lugât, Kitâbu't-Takdîm ve't-Te'hîr, Kitâbu'l-Âyât ve'l-Müteşâbihât** adlarını taşır. *(İsmail Cerrahoğlu, Tefsirde Mukâtil İbn Süleyman ve Eserleri, s. 1-35, Sayı 1, C. 21, 1973).*

Heratlı din bilgini **İbrâhim b. Tahmân**'ın biri dışındaki tüm kitapları kayıptır. Tam adı **Ebû Saîd İbrâhîm b. Tahmân b. Şu'be el-Herevî** olup, 700'lü yılların başında Herat'ta doğmuş, 780'de Mekke'de ölmüştür. Özellikle hadis alanında döneminin en iyi ve güvenilir âlimlerinin başında sayılmıştır. Güvenilir ve zayıf hadis rivayetçilerine ilişkin bir kitap olan **Medhal**, ondan aktaracağımız kayıp eserlerin ilkidir. Bazı kaynaklar **İbrâhim b. Tahmân**'ın biri güvenilir, diğeri zayıf hadis râvileriyle ilgili olmak üzere Medhal adında iki kitap yazdığını bildirir. Diğer üç kayıp eseri; **Kitâbü'l-Menâkıb, Kitâbü'l-İdeyn** ve **Kitâbü't-Tefsîr**'dir.

SAVAŞÇI ÂLİM VE KAYIP ESERLERİ

Buhara kökenli hadis âlimi **Hüşeym b. Beşîr**'in bazı eserlerinden sözedeceğiz. Tam adı **Ebû Muâviye (Ebû Hâzim) Hüşeym b. Beşîr b. Kasım es-Sülemî ei-Vâsıtî**'dir. Vâsıt'ta 722 yılında doğup, Bağdat'ta 799'da ölmüştür. **Abbasi Halifesi Mansur**'a karşı 762 yılında başlatılan ayaklanmaya destek vermiş, bu sırada kardeşi **Muaviye** ile oğlu **Haccâc** öldürülmüştür. Ayaklanmada savaşçılığıyla ün kazanmış, ardından Bağdat'a giderek ölümüne kadar orada yaşamıştır. Bazı kaynaklarda **el-Kırâ'at** adıyla anılan tefsir kitabı **et-Tefsîr** bugün kayıptır; **Taberî** bu eserden geniş alıntılar yapmıştır. Diğer iki kayıp kitabı **Kitâbü's-Sünen fi'l-Fıkh, Kitâbü'l-Megâzî** şeklindedir. *(Ömer Nasuhi Bilmen, Tabakatü'l-Müfessirin -Büyük Tefsir Tarihi, C. 1, s. 307-308, Ravza Yayınları, Istanbul, 2008).*

Muhammed b. Fudayl, Rum asıllı bir hadis bilginiydi ve ona ait yedi eserin kaybolduğunu belirledik. Tam adı **Ebû Abdirrahmân Muhammed b. Fudayl b. Gazvân ed-Dabbî** olup, Kûfe'deki doğum tarihi bilinmiyor; ölümü ise 811 yılındadır. Bizans'la yapılan bir savaşta esir alınmış Rum bir kölenin torunudur. Kayıp kitapları; **Kitâbü't-Tefsîr, Kitâbü's-Salât, Kitâbü'z-Zühd, Kitâbü'l-Menâsik, Kitâbü't-Tahâre, Kitâbü's-Sıyâm, Kitâbü'z-Zekât** şeklindedir.

YAHYÂ B. ÂDEM'İN BUGÜNE BİR KİTABI ULAŞABİLDİ

Kûfeli İslam fıkıh âlimi **Yahyâ b. Âdem**'in biri hariç bütün eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Âdem b. Süleymân el-Kureşî el-Ümevî el-Kûfî** olup, 750-51 yılında Kûfe'de doğmuş, 818'de Vâsıt yakınlarındaki bir kasabada ölmüştür. Gözleri şaşı olduğundan **el-Ahvel** diye de tanınır. İktisat ve vergi konularında ciddi ve kalıcı eserler de yazmıştır. Yaşadığı sürece,

çağdaşları **Ebû Hanife, Mâlik, Şafiî** ve **Ahmed b. Hanbel** tarafından dört büyük mezhebin kuruluşuna tanıklık etmiştir. **İmam Hanbel** onun hadis ders halkasına dâhil olmuştur. Bugün yalnız **Kitâbü'l-Harâc** adlı kitabı eldedir. Bilinen dört kayıp kitabından **Kitâbü'l-Ferâ'iz**'de farzlar konusundaki karmaşık meseleleri işler. Kayıp **Kitâbü'l-Kırâ'ât** ise Yahyâ'nın, kıraat otoritesi **Ebû Bekir b. Ayyâş**'ın çeşitli kıraatlere ilişkin 40 yıl boyunca not ettiği görüşlerinden oluşturduğu bir kitaptır. Diğer iki kayıp eseri **Kitâbü Mücerredi Ahkâmi'l-Kur'ân** ve fıkıhla ilgili **Kitâbü'z-Zevâl**'dir. *(İslam Âlimleri Ansiklopedisi, C. 3, Türkiye Gazetesi Yayınları. Cengiz Kallek, İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi: Harâc ve Emvâl Kitapları, s. 103-120, İstanbul 2004).*

İMAM ÂZAM'IN ÖĞRENCİSİ VE KAYIP 12 KİTABI

İmam Ebû Hanife'nin öğrencisi **Hasan b. Ziyâd**'ın çok sayıda eserinden yalnız birkaçı bugüne ulaşmıştır. Tam adı **Ebû Alî el-Hasen b. Ziyâd el-Ensârî el-Kûfî el-Lü'lüî** olup, 734 yılında Kûfe'de doğmuş, 819'da Bağdat'ta ölmüştür. Kaynaklar **Hasan b. Ziyâd**'ın fıkıhta ictihad düzeyine çıktığını belirtir. Bir süre Kûfe'de kadılık yapmış, ancak bu işi bırakıp öğrenci yetiştirmeye yoğunlaşmıştır. Abbasi halifeleri **Harun Reşid** ve **Me'mun** da onun ders ve sohbetlerine katılmıştır. Belirlediğimiz 12 kayıp kitabı şöyledir:

-**Kitâbü Edebi'l-Kâdî**: Kadılığı ve kadıların uyması gereken kurallar işlenir.

-**Kitâbü'l-Hisâl**: İnsan kişilik çözümlemeleri, farklı kişilikler ve bunlara ilişkin örnekleri işler.

-**Kitâbü Me'âni'l-Eymân**.

-**Kitâbü'n-Nafakât**: Erkeğin, boşandığı kadına vermesi gereken nafaka ve benzer diğer konuları işler.

-Kitâbü'l-Harâc: Müslüman olmayan tebanın mülklerinden ve gelirlerinden alınan vergi konusunu işler.

-Kitâbü'l-Ferâ'iz.

-Kitâbü'l-Vesâyâ: Kadılık yapmasından yola çıkarak, bu eserin, vasiyet konusunun hukuki boyutunu işlediğini söylemek mümkündür.

-Kitâbü'l-Makalât.

-el-Emâlî.

-Kitâbü't-Tühme: Çeşitli suçlar ve hükümleriyle ilgili olmalıdır.

-Kitâbü'l-İcâre: Yine İslam hukukuyla ilgili bir eser olup, kira/kiralama konusunu işler.

-Kitâbü's-Sarf: Dilbilimiyle ilgili olup, kelime yapılarını ve harf değişmelerini işlediği eseridir. *(Ahmet Özel, Hanefi Fıkıh Âlimleri, s. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1990).*

Erken dönem İslam din âlimlerinden **Tayâlisî**'nin kitaplarının çoğu kayıptır. Tam adı **Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî** olup, Basra'da 750-51'de doğmuş, aynı yerde 819'da ölmüştür; İran asıllıdır. Kaynaklarda, 40 bin civarında hadisi ezbere bildiği söylenir. Türünün bugüne ulaşabilen ilk örneği sayılan **el-Müsned**'i yazmıştır. Bilinen kayıp üç kitabı; **Ma'rifetü Şüyûhi Şu'be, Ma'rifetü'l-Evkât, Fezâ'ilü'l-Ensâr**'dir. *(Mükremin Işık, Ebû Dâvud et-Tayâlisî ve Müsned'i, s. 14-27, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2008).*

Mısır'da 750-827 arasında yaşayan hadis bilgini **Esed b. Mûsâ**'nın bugüne tek kitabı ulaşmıştır. Burada beş kayıp eserini aktaracağız. Tam adı **Ebû Saîd Esed b. Mûsâ b. İbrâhîm Esediüssünne el-Kureşî el-Ümevî**'dir. Dedesi **İbrahim, Emevi Halifesi Velid b. Abdülmelik**'in oğludur. Kayıp eserleri ise şöyledir: **es-Sünne, Fezâ'ilü's-Sahâbe, Fezâ'ilüş-Şeyhayn(Fezâ'ili Ebî Bekir**

ve Ömer), **Risâletü Esed b. Mûsâ İlâ Esed b. Furât fî Lüzûmi's-Sünne ve't-Tahzîr Mine'l-Bida**. Ayrıca Mısır tarihine ilişkin adını bilmediğimiz bir kayıp eseri daha vardır; tarihçi **Ebü'l-Kâsım İbn Abdülhakem**, **Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ** adlı eserinde, çok sayıda ciltten oluştuğunu sandığımız bu eserden, sadece yazar adına atıf yaparak geniş alıntılar kullanmıştır.

Hanefi fıkıhçısı **Hişâm b. Ubeydullah**'ın iki kitabı; **en-Nevâdîr ve Sılâtü'l-Eser** kayıptır. Zaten kaynaklarda da yalnız bu iki eser ona atfedilir. Tam adı **Hişâm b. Ubeydillâh er-Râzî** olup, 836 yılında Rey'de öldüğü sanılıyor.

HORASANLI BİLGİNİN HEMEN TÜM ESERLERİ KAYIP

Horasanlı din âlimi Said b. Ebi Mansur **el-Horasanî** birçok kitap yazmış ama bazı eserlerinin küçük parçaları dışında hepsi kaybolmuştur. Tam adı Ebû Osman Said b. **Mansur b. Şu'be el-Horasî el-Mekkî**'dir; 752'de Belh Cüzcan'da doğmuş, 842'de Mekke'de ölmüştür. Genellikle hadis alanında çalışmalar yapmıştır. **Tefsiru'l-Kur'an**, Horasanî'ye ait kayıp eserlerden biridir. **Süyûtî**, **Sa'lebî** ve **Taberî** bazı eserlerinde bu kitaptan alıntılar yaparak, en azından adının bugüne ulaşmasını sağlamışlardır. İbn Hacer **el-Askâlânî** de **Fethü'l-Bâri**'de bu eserden bahsetmektedir. Kayıp diğer eseri **Musannef(es-Sünen)**'in birinci cildinin 166 sayfalık bölümü bugüne ulaşmıştır ve İstanbul Köprülü Kütüphanesi'ndedir. Başka hiçbir kaynakta yer almayan zayıf birçok hadis rivayeti içerir. Bir başka kayıp eseri **es-Siyer**'in bugüne ulaşıp ulaşamadığı tartışmalıdır; bunun, eksik **Musannef(es-Sünen)**'in bir bölümü olduğunu savunanlar vardır. Kaybolduğu kesin olan diğer iki eseri **ez-Zühd** ve **İcmâ**'dır. Bunlardan başka, **Fuad Sezgin**'in **Târihu't-Turâs el-Arabî** adlı kitabında **Horasanî**'ye nisbet edilen ve bugüne ulaşmış iki eser vardır: **Ehâdîsu'l-Avâlî** ve **Cüz**. Bu iki eserin **Horasanî**'ye ait olduğuna ilişkin bun-

dan başka kaynak bulunmaması, **Sezgin**'in iddiasını zayıflatmıştır. **Horasanî**'nin **Musannef**'iyle ilgili bir çalışma yapan İlahiyatçı **Ali Akyüz**, bu iddiaya karşı çıkmıştır. **Akyüz**, başka kaynaklarda **Musannef**'ten yapılmış alıntıları toplayarak bu eseri 'yeniden inşâ' etmeyi denemiştir. *(Ali Akyüz, Said b. Mansur'un Musannef'inin Yeniden İnşâsı, s. 23-46, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997. M. Fuad Sezgin, Târihu't-Turâs el-Arabî, c. 1, s. 154, Kahire, 1977).*

MERVLİ NUAYM'IN BUGÜN TEK KİTABI MEVCUT

Mervli Nuaym b. Hammâd'ın biri dışındaki bütün kitapları kayıptır. Kayıp eserlerinin çoğunun adı bilinmiyor. 771 ila 843 arasında yaşayan tam adıyla **Ebû Abdillâh Nuaym b. Hammâd b. Muâviye el-Huzâî el-Mervezî**, hadis ve fıkıhla ilgili kitaplar yazmıştır. Mihne olayında **İmam Şafii**'nin yanında yer alıp, Kur'ân'ın mahlûk olduğu iddiasına karşı çıkınca 839'da Samerra'da hapsedilmiş ve orada ölmüştür. Vasiyetinin, zincire vurulmuş bir halde defnedilmesi yönünde olduğu, buna uyulduğu bildirilir. Mısır'da yazılmış türünün ilk örneği olan **Müsned**'i kayıptır. Ayrıca bir süre içlerinde bulunup sonra ayrıldığı Cehmiyye akımına yönelik 13 reddiye kitabı yazdığı biliniyor ama bunların tamamı kayıptır.

(Ali Çelik, Nuaym b. Hammad'ın Hadisçiliği ve 'Kitabu'l-Fiten'i Üzerine Bir Değerlendirme, Dini Araştırmalar Dergisi, s. 99-118, C. 2, Sayı 6, Ocak-Nisan 2008).

İslam siyer biliminin öncülerinden **İbn Sa'd**'ın da bazı kitapları kaybolmuştur. Tam adı **Ebû Abdillah Muhammed b. Sa'd b. Meni el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî** olup, Basra'da doğmuş, 845'te Bağdat'ta ölmüştür. Daha çok hadis, siyer ve tarihle ilgili çalışmalar yapmıştır. Bilinen kayıp kitapları şöyledir: **Hasan-ı Basrî**'nin hayatını anlattığı **ez-Zührufü'l-Kasrî fî Tercemeti**

Ebî Saîd el-Basrî, et-Târih, Ahbâru'n-Nebî. Son iki kitabın, bugüne bir kısmı eksik şekilde ulaşan **et-Tabakât** adlı eserinin ilk bölümleri olduğunu savunan araştırmacılar vardır. *(Mustafa Fayda, İbn Sa'd Hayatı ve Eserleri, s. 6-11, Siyer Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul, Nisan 2014).*

MUTEZİLE'Yİ ELEŞTİREN MUTEZİLE İMAMI VE KAYIP ESERLERİ

Dokuzuncu yüzyılın önemli din bilginlerinden **Ca'fer b. Harb**'in yazdığı kitapların, son yıllarda ortaya çıkartılan **Usûlü'n-Nihal** dışında hepsi kayıptır. **Ebu'l-Fazl Ca'fer b. Harb el-Hemedânî** tam adı olup 787 yılında Bağdat'ta doğmuş, 851'de yine orada ölmüştür. Çalışmalarını kelam, mezhepler tarihi ve fıkıh üzerine yoğunlaştırmıştır. Yüzündeki bir yara izinden dolayı **el-Eşec** lakabıyla da tanınır. Kelam konusunda 'un huzurunda çeşitli âlimlerle yaptığı tartışmalarının hepsini kazanmış, ancak halifenin arkasında namaz kılmayı uygun görmediği için sarayı terketmiştir. Kendisi Mutezile mezhebinin önemli imamlarından olmasına rağmen, Allah'ın zâtı yanında sıfatlarının da bulunduğu görüşünü dillendirerek kendi mezhebinden uzaklaşıp Ehl-i Sünnet'e yaklaşmıştır. Çeşitli konularda kendine özgü görüşleri bulunduğu ve geniş kitleleri etkilediği söylenmiştir. Adı sadece kaynaklarda geçen eserlerinden **Kitâbu'l-Usûl(el-Usûlü'l-Hamse Elletî Büniye'l-İslâm Aleyhâ)**, mezheplere ilişkin önde gelen eserlerden biri sayılıyor; **Eş'ârî** ve **Şehristânî** gibi yazarlara bu alanda kaynak olmuştur. **Ca'fer b. Harb**, kayıp durumdaki **el-Mesâ'il fi'n-Na'îm** adlı kitabında da mensubu bulunduğu Mutezile'den ayrılır; bu eseri, Allah'ın yaratma kudretinin sınırlı olduğunu savunan Mutezile imamı **Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf**'ın görüşlerine karşı yazmıştır. Yine aynı kişinin görüşlerine karşı 'azarlama' mahiyetinde yazdığı **Tevbîhü Ebi'l-Hüzeyl** adlı kitabı da kayıplar listesindedir. Ruhun cevher veya araz olup olmadığı konusunda görüş ayrılığına düştüğü çağdaşı âlim **Nazzâm**'ı küfre düşmekle suçladığı eseri **Fî Tekfîri'n-Nazzâm** da

kayıptır. Diğer kayıp kitaplarının adı; **Müteşâbihü'l-Kur'ân, el-İstiksâ, er-Red Alâ Ashâbi't-Tabâ'i, el-Îzâh, el-Müsterşid, el-Müte'allim, ed-Diyâne** şeklindedir. *(İbrahim Hakkı İnal, Batıda Mezhepler Tarihi Metodolojisi Çalışmaları, Usul Dergisi, Sayı 11, Ocak-Haziran 2009. Kıyasettin Koçoğlu, Milel ve Nihal Dergisi, C. 7, Sayı 2, s. 241-276, Mayıs-Ağustos 2010. Orhan Ş. Koloğlu, Kâdi Abdülcebbar'a Göre İmâmiyye Fırkaları: Mutezilî Makâlât'tan Bir Kesit, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 203-255, C. 12, Sayı 2, 2003).*

Mervli din bilgini **İbn Râhûye**'nin eserlerinin çoğu kayıptır. Tam adı **Ebû Ya'kub İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî** olup, 778 yılında Merv'de doğmuş, 853'de Nişabur'da ölmüştür. İlim öğrenmek için birçok yer gezmiş, özellikle fıkıh, hadis ve tefsir alanlarında eserler vermiştir. Hadis biliminin büyük isimleri **Buhârî, Müslim, Ebû Davud, Tirmizî** ve **Nesaî** ondan hadis aktarmış, İslam tarihinin en önemli hadis bilginlerine yöntem ve hadis rivayeti gibi konularda bir tür önderlik yapmıştır. İmam Şafiî ile yaptığı, ölü hayvanın derisinden faydalanma hakkındaki tartışması ünlüdür. **İbn Râhûye**, ölü hayvanın hiçbir şeyinden faydalanmanın mümkün olmadığı görüşündedir. Altı ciltlik Müsned'in bugün sadece dördüncü cildi mevcuttur. İlk hadis kitaplarından olduğu için önemlidir. Diğer kayıp eserleri; **et-Tefsîr, es-Sünen, el-Câmi'ul-Kebîr, el-Câmi'us-Sagîr, el-Musannef, Kitâbü'l-İlm** şeklindedir. *(Adem Dölek, İshak b. Rahuye ve Hadis İlmindeki Yeri, muhtelif sayfalar, Beka Yayınları, İstanbul, 2006. Hüseyin Kahraman, Hadis Usulünü Nassa Dayandırma Çabası, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 169-195, C. 10, Sayı 2, 2001).*

Bağdatlı Ebû Abdillâh Ahmed b. İbrâhîm b. Kesîr ed-Devrakî daha çok hadisçi olarak tanınmış fakat birçok alanda kitaplar yazmıştır. 784'te doğup 860'ta Samarra'da ölen **Devrakî**'nin, beş ciltten oluşan ve **Ömer b. Abdülaziz**'in hayatını ve zahitlik yönünü anlatan **Sîretü Ömer b. Abdilazîz ve Zühdühû** *adlı eserinin*

yanısıra **Müsnedü Alî b. Ebî Tâlib** *adlı önemli kitabı da bugün kayıptır. Diğer kayıp eseri* **Zühdü İbn Şîrîn ve Eyyûb ve Vüheyb b. el-Verd ve İbrâhîm b. Edhem ve Süleymâne'l-Havvâs** *adını taşır.*

Hanefi fıkıhçısı **Hilâl. b. Yahyâ**'nın bugün yalnız bir kitabı mevcuttur, diğer eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Bekr Hilâl b. Yahyâ b. Müslîm el-Basrî** olup, doğum tarihi bilinmiyor; ölümü ise Basra'da 860 yılındadır. Fıkıhta rey ve kıyası çok iyi bildiği için 'hilâlü'r-rey' lakabıyla anılmıştır. Hukuki muameleleri ve mahkeme kayıtlarını belgelemek biçiminde tanımlanabilecek şürû ve sicillât ilminde tam bir otoritedir ki, bugüne ulaşan tek eseri olan **Ahkâmü'l-Vakf** da bu alanla ilgilidir ve bu eser alanında yazılan sonraki bütün eserlere kaynaklık etmiştir. **Kitâbü'ş-Şürût, Kitâbü'l-Hudûd, Kitâbü'l-Vesâyâ ve Kitâbü'l-Muhâvere** bilinen dört kayıp eseridir. *(Ahmet Özel, Hanefi Fıkıh Âlimleri, s. 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1990).*

TÜM KİTAPLARI KAYBOLAN AKILCI DİN BİLGİNİ

Yazdığı tüm kitaplar kaybolan birçok Doğulu bilginden biri de erken dönem Şafiî din âlimi **Kerâbîsî**'dir. Tam adı **Ebû Alî el-Hüseyn b. Alî b. Yezîd el-Kerâbîsî el-Bağdâdî** olup, doğum yılı konusunda çelişkili bilgiler vardır; ölümü 862 yılında Bağdat'tadır. Kalın dokunmuş giysi ticaretiyle uğraştığından **'Kerâbîsî'** lakabı verilmiştir. Nassı temel almakla birlikte, inanç konularının akılla da teyid edilmesinin gerekliliğini ileri süren ilk dönem Ehl-i Sünnet kelamcılarının anlayışını taşımıştır. İmam Şafiî'nin Irak'ta öğrencisi olmuş, Ahmed b. Hanbel ile de görüşmüştür. Fakat bazı kaynaklar onun, 'halku'l-Kur'ân' meselesi yüzünden İmam Hanbel ve taraftarlarınca dışlandığını bildirir. Eserlerinde alıntı yaptığı, yararlandığı kaynakları belirtmeye büyük özen göstermiştir. Yazdığı eserlerin toplamı 200 cilt kadar tutar. Ama biz kayıp kitaplarından yalnız beşinin izini bulduk. Bunlardan

Edebü'l-Kadâ, fıkıh tartışmaları ve çeşitli nakiller açısından zengin içeriğe sahiptir; **Mâverdî** gibi âlimler yoğun alıntılar yapmıştır. Öteki kayıp eseri **Kitâb fi'l-Makalât** kelamla ilgili olmakla birlikte Hâricîlere ilişkin önemli bilgiler de verir; özellikle dinden çıkma(ilhad) konusunu işleyen bazı eserlerde bu kitaptan alıntılar yapılmıştır. Hadis ilmiyle ilgilenen önemli isimleri erken dönemde içermesi bakımından önemli bir eser olan **Esmâ'ü'l-Müdellisîn** bir başka kayıp eseri. Aktaracağımız son iki kayıp eseri; **Kitâb fi'ş-Şehâdât** ve **Kitâbü'l-İmâme**'dir. *(İslam Âlimleri Ansiklopedisi, C. 3, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1984).*

Bağdat'ta 767'de doğup yine orada 862'de ölen **Dûrî**'nin bilinen dört kayıp kitabının tamamı din alanındadır. Tam adı **Ebû Ömer Hafs b. Ömer** b. **Abdilaziz el-Ezdî ed-Dûrî el-Bağdâdî** olup, daha çok kıraatle ilgili çalışmıştır. Kıraatleri ilk kez toplayıp, bu sahada ilk kez kitap yazan kişinin **Dûrî** olduğu söylenir ama bu kesin değildir. Çünkü böyle bir eseri bilinmiyor veya kayıptır. Tefsir de yazmıştır ama o da kayıptır. Hayatının son yıllarında gözleri kör olmuştur. **es-Sünen, Me'ttefekat Elfazuhû ve Me'ânihî Mine'l-Kur'ân, Eczâ'ü'l-Kur'ân, Fezâ'ilü'l-Kur'ân** kayıp dört kitabının adıdır.

Basralı din bilgini **Fellâs**'ın bilinen dört eseri de kayıptır. Bunlar; **Tefsîrü'l-Kur'ân, Müsned, el-İlel, et-Târîh** adlarını taşır. İsimlerinden, herbirinin çok hacimli eserler olduğu anlaşılmaktadır. Tam adı **Ebû Hafs Amr b. Alî b. Bahr el-Fellâs el-Bâhilî es-Sayrafî**'dir, yaklaşık 777 yılında Basra'da doğmuş, 864'de Askerimükrem'de ölmüştür. Hadis ve tefsir başta olmak üzere din bilimleri üzerinde çalışmıştır. Yaşadığı dönemde hadis ilmini en iyi bilen âlim olarak kabul edilmiştir.

MÂVERÂÜNNEHİR'Lİ ÂLİMİN KAYIPLARI

Türk kökenli olma ihtimali güçlü bir hadis âlimi, **Abd b. Humeyd**'in iki kayıp eserini biliyoruz. Mâverâünnehir'deki Türk şehri Kis'te 789'da doğmuş, 864'de aynı yerde ölmüştür. Tam adı **Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî)** şeklindedir. Hadis ilminde iyi yetişmiştir. Müslim ve Tirmizî gibi büyük muhaddisler kendisinden önemli alıntılar yapmıştır. Kayıp **el-Müsnedü'l-Kebîr** adlı eserine yine kendisinin yazdığı özete ait bazı bölümler günümüze ulaşmıştır. **el-Müntehâb Min Müsned-i Abd b. Humeyd** adıyla bilinen bu parçalardan Süleymaniye, Millet, Nuruosmaniye ve Köprülü kütüphanelerinde birer yazma yer almaktadır. Ayrıca, kayıp **Müsnedü'l-Kebîr**'den bir parça da yine Süleymaniye Kütüphanesi'nde **Sülâsiyyâtü'l Vâki'a fi Müntahabi'l-Müsned** adıyla bulunmaktadır. **Abd b. Humeyd**'in bilinen ikinci kayıp eseri ise, **İbn Hacer**'in **el-İsâbe**'de geniş alıntılar yaptığı **et-Tefsîr**'dir. İki kayıp eserin de çok büyük hacimli olduğu düşünülüyor. *(Kemalettin Özdemir, Hadis İlminde Abdullah b. Humeyd ve Müntehab Müsnedi, muhtelif sayfalar, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1980. Ali Toksarı, Âlî İsnad Açısından Abd b. Humeyd ve Kütüb-i Sitte İmamlarının Sulâsiyyatı, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s.221-236, Kayseri, 1990).*

Reyli hadis bilgini **Ahmed İbnü'l-Furât**'ın **el-Müsned, et-Tefsîr, Ehadîsü'l-Efrâd** adlarında üç kayıp eserinin adını verelim. Tam adı **Ebû Mes'ûd Ahmed b. el-Furât b. Hâlid ed-Dabbî er-Râzî** olan yazar 796 yılında Rey'de doğmuş, 872'de İsfahan'da ölmüştür. Hakkında, bin 700 kadar hocadan birbuçuk milyon hadis yazdığı, bunların yalnız 310'unu eserlerine aldığı şeklinde ilgi çekici bir bilgi vardır.

Mutezile mezhebine mensup kelamcı **Vâsıtî'nin**, Kur'ân'ın mükemmelliği ve belagati hakkındaki **İ'câzü'l-Kur'ân** adlı eseri kayıptır. Tam adı **Muhammed b. Yezîd el-Vâsıtî** olup, ölümü 918'dedir. *(Nasrullah Hacımüftüoğlu, Belagat İlminin Gelişmesine*

Müessir Olan Kaynaklar, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 278, Sayı 11, 1993).

Gulâmu'l-Hallâl Abdülazîz ise Hanbelî mezhebinin önemli isimlerinder ve bazı eserleri kayıptır. **Gulâmu'l-Hallâl Abdülazîz b. Ca'fer**, 873-74 yılında vefat etmiştir. **İmam Hanbel**'in rivayetlerini derleyen ve mezhebinin yayılmasında büyük rol üstlenen **Ebû Bekir El-Hallâl**'ın öğrencisi olup, bu mezhebin yayılmasında hocasından sonra en etkili kişilerden biridir. **eş-Şâfi, Kitâbu'l-Kavleyn, el-Muğnî, Tefsîru'l-Kur'an, el-Hilâf Maa'ş-Şâfiî, Zâdu'l-Müsâfir, et-Tenbîh** adlarındaki yedi kitabı kayıptır. *(Ziyaüddin Ahmed, Çev: Dr. Ramazan Özmen, Ebû Bekir el-Hallâl: Ahmed b. Hanbel'in Öğretilerinin Derleyicisi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 46, sayı 2, syf 305-314, Ankara, 2005).*

ESREM'İN KİTAPLARINDAN YALNIZ BİR PARÇA MEVCUT

Abbasiler dönemi din bilgini **Esrem**'e ait bilinen dört kitaptan üçü kayıptır, bugüne ulaşan eseri ise eksiktir. Tam adı **Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed** b. **Hânî el-Esrem et-Tâî** olup, 874-75'te Bağdat'ta ölmüştür. Dişlerinin seyrek veya kırık olmasından, 'gedik' anlamına gelen **'Esrem'** lakabıyla tanınmıştır. Hadis ve fıkıh üzerine çalışmıştır. **Buharî** ve **Ahmed b. Hanbel**'in hocası **Âsım b. Ali**, yaşça kendisinden çok küçük olmasına rağmen **Esrem**'e hayran kalmış, onun 'imla meclislerine' katılıp rivayet ettiği hadisleri kaydetmiştir. Kendisi de İmam Hanbel'in öğrencisi olmuştur. Kayıp eserlerinden hadisle ilgili **Nâsihu'l-Hadîs ve Mensûhuh**'un aslı yedi cilttir ama günümüzde son dört cildi kayıptır. İlk iki cildi Ankara Üniversitesi Dil veTarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi'nde, üçüncü cildi ise Mısır'da Dârü'l-Kütübi'l-Mısrıyye'dedir. Diğer bir kayıp kitabı **Mesâ'ilü Ahmed b. Hanbel**'de, **İmam Hanbel**'den yazdığı fıkhi konuları bölümler halinde ayırıp işlemiştir. Dönemindeki ve sonraki yazarlar bu

eserden çok alıntılar yapmıştır. Kayıp **es-Sünen**'de, Hanbeli fıkhına kaynak oluşturan hadisleri konu alır. Aktaracağımız son kayıp kitabı, bazı kaynaklarda **Kitâbü't-Târih** adıyla da geçen ve hadis biliminin önde gelen isimlerini çok yönlü anlattığı

İlelü'l-Hadîs'tir. *(M. Tayyib Okiç, Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler, s. 121-122, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1959).*

SAHİH-İ MÜSLİM'İN YAZARI VE KAYIP 23 KİTABI

Müslim b. Haccâc, yaşadığı çağın ünlü hadisçilerindendir; birçok kitabı kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî** olup, 821 yılında doğmuş, 875'de ölmüştür. **Kütüb-i Sitte** adı verilen en önemli altı hadis kitabından ikincisinin, **Sahih-i Müslim**'in yazarıdır. Nişâbur'da doğup, yine orada vefat etmiştir. **Buhârî, Ebû Zür'â er-Râzî** ve **Darîmî**'yle birlikte, yaşadığı dönemin en büyük hadis âliminden sayılmıştır. Ünlü hadis eseri Sahih-i Müslim' e aldığı 7 bin 275 hadisi, 300 bin hadis arasından seçmiştir. **İmam Buhârî**'nin Nişâbur'da kurduğu ilim meclisine devam etmiş, Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı tartışmasında, mahlûkluğu reddeden **Buhârî**'den yana tavır almıştır. Bazı kaynaklar onun **İmam Buhârî**'den daha âlim ve hıfzının daha güçlü olduğunu belirtir. Bilinen kayıp eserleri şunlardır: **Efrâdü'ş-Şâmiyyîne Mine'l-Hadîs An Resûlillâh, el-Müsnedi'l-Kebîr Ale'r-Ricâl(Alâ Esmâ'i'r-Ricâl), el-Akrân, el-Câmi'u'l-Kebîr Ale'l-Ebvâb, el-Evhâd, Evhâmü'l-Muhaddisîn, Evlâdü's-Sahâbe ve Men Ba'dehüm Mine'l-Muhaddisîn, el-İhve ve'l-Ehavât, el-İlelü'l-Hadîs, el-İntifâ bi-Ühübi's(Cülûdi's)-Sibâ, Kitâbü Amr b. Şuayb, Ma'mer b. Râşid**'in bazı hadis rivayetlerini eleştirdiği **Kitâbü'l-Ma'mer, Ma'rifetü Ruvâti'l-Ahbâr(Kitâbü'l-Ma'rife), Meşâyihu Mâlik(Müsnedü Hadîsi Mâlik), Meşâyihu's-Sevrî, Meşâyihu Şu'be, el-Muhadramûn, el-Müfred, Ruvâtü'l-İ'tibâr, Sü'âlâtühû**

Ahmed b. Hanbel, et-Târîh, Tafzîlü's-Sünen(Tafzîlü'l-Hadîs An Resûlillâh Sallallâhu Aleyhi ve Sellem), Zikru Evlâdi'l-Hüseyn.

(Nurdane Güler, Sahih-i Müslim'de Kur'an Atıflı Rivayetler, s. 15-25, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012. Nuri Tuğlu, Eser Karizması mı, Musannif Karizması mı, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 51-70, Sayı 17/2, 2012).

EBÛ ZÜR'Â ER-RÂZÎ'NİN BİRİ HARİÇ TÜM ESERLERİ KAYIP

Hadis biliminin zirve isimlerinden **Ebû Zür'â er-Râzî**'nin kaleminden çıkan kitaplardan yalnız biri bugün eldedir, diğerleri kayıptır. Tam adı **Ebû Zür'â Ubeydullâh b. Abdilkerîm b. Yezîd er-Râzî** olup, 809-10'da Rey'de doğmuş, 878'de orada ölmüştür. Hadis alanında tam bir otoritedir; ezberinde 600 bin hadis bulunduğu söylenir. Ünlü hadis âlimi **Müslim**, hadis ilminin temel eserlerinden olan **el-Câmi'us-Sahîh(Sahih-i Müslim)**'ini tamamladıktan sonra 864 yılında **Ebû Zür'â**'nın inceleme ve onayına sunmuş, onun uygun görmediği hadisleri kitabından çıkartmıştır. Günümüze ulaşan tek eseri **Kitâbu'd-Du'afâ**'dır. Bilinen kayıp kitapları ise; **ez-Zühd, Fevâ'idü'r-Râziyyîn, Fezâ'il, A'lâmü'n-Nübüvve(Delâ'ili'n-Nübüvve), es-Siyer, el-Muhtasar, el-Et'ime, el-Ferâ'iz, es-Savm, el-Âdâb, el-Vudû, eş-Şüf'a, el-Efrâd, el-İlel, el-Cerh ve't-Ta'dîl, Beyânü Hatâ'i Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî fî Târihihî, et-Tefsîr, es-Sahâbe, el-Müsned** adlarıyla 19 tanedir.

Basralı fıkıh ve hadis bilgili **Hammâd b. İshâk**'ın **el-Mühâdene** ve **Kitâbü'r-Red Ale'ş-Şafiî** adlı iki eseri kayıptır. Tam adı **Ebû İsmâil Hammâd b. İshâk b. İsmâil el-Ezdî el-Bağdâdî el-Mâlikî** olup, 815 yılında Basra'da doğmuş, 881'de Sûs şehrinde ölmüştür. Birçok kitap yazdığı biliniyor ama iki kayıp eserini belirleyebildik. Bağdat kadılığı yapmış, bu dönemde sü-

rekli Abbasi Halifesi'nin huzurunda bulunmuştur. Ancak Halifenin rakibi **Mütevekkil-Alellah**'ın Mekke'deki oğlu **Ebû Ahmed el-Muvaffak**'la yazıştığı ortaya çıkınca kırbaçlanıp Samarra'da dolaştırarak teşhir ettirmiş ve Ahvaz'a sürülmüştür.

Erken dönem hadisçilerinden **Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem**'in, en eski hadis kaynaklarından olan iki kitabı kayıptır. Hakkında çok az bilgi vardır; ölümünün 882 yılı olduğu biliniyor. Bazı kaynaklara göre, tarihte yazılmış ikinci en eski hadis kitabı olan ve bugün kayıp durumdaki **Ma'rifetü Ulumi'l Hadis**'i yazmıştır. Aynı konudaki **Kemmiyyeti Ecnasihâ** da bugün kayıptır. *(Hadis Tarihi ve Usulü, Editör: Prof. Dr. Salahattin Polat, s. 17, Anadolu Üniversitesi Yayını, 1. Baskı, Eskişehir, Eylül 2010).*

TİRMİZÎ VE KAYIP KİTAPLARI

Hadis biliminin büyük otoritelerinden **Tirmizî**'nin de çok sayıda kitabı kayıptır. Tam adı Ebû İsâ **Muhammed** b. Îsâ b. **Sevre(Yezid)** b. **Mûsâ** ed-Dahhâk et-**Tirmizî** olup, 824 yılında bugünkü Özbekistan'ın Tirmiz şehrinin **Buğ** köyünde doğmuş, 892'de köyünde ölmüştür. Hadis biliminin en büyük ismi olan **Buharî**'den Nişâbur'da dersler almıştır. Güçlü hafızasıyla hadis alanında hocası **Buharî**'den sonra otorite haline gelmiştir. Hadisle ilgili büyük eseri el-**Câmi'ü's-Sahih**, bu alanda yazılmış en önemli eserlerden biridir ve **Kütüb-i Sitte**'yi oluşturan altı kitaptan biri sayılmıştır. Sahabelerin hayatını **Kitâb-u Esmâ-i's-Sahâbî** adıyla müstakil bir eserde anlatan ilk yazarın **Tirmizî** olduğu söylenir. İbn Hacer'in **Tehzîbü't-Tehzîb**'de naklettiğine göre, **Buharî**, öğrencisi **Tirmizî**'ye; **"Benim senden istifadem, senin benden istifadenden fazladır"** demiştir. Hayatının son yıllarını âmâ olarak geçirmiştir. Önemli eserlerinden el-**İlelü'l-Kübrâ(Kebîr)**'in aslı kayıptır. **Ebû Tâlib el-Kâdî** tarafından fıkıh konularına göre yeniden düzenlenmiş şekli bugün mevcuttur. Bu eserin, Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunan **Şerh-u İlelü't-Tirmizî** adındaki kitap olduğu bazı kaynaklarca iddia edilmişse de, **el-İlel**'e yapılan bir şerh olma olasılığı daha yüksektir.

Diğer kayıp kitapları; **Kitâbü'z-Zühd, Kitâbu't-Târîh(et-Tevârîh), Kitâbü'l-Esmâ ve'l-Küna, Kitâbun fi'l-Asâru'l-Mevkufe** şeklindedir. *(Veysel Özdemir, Tirmizî ve el-İlelü'l-Kebir'in İlel İlmindeki Yerine Genel Bir Bakış, Turkish Studies Dergisi, s. 1175-1195, Sayı 9/2, Ankara, 2014. Selman Başaran, Tirmizi ve İbn Mace'yi İbn Hazm'ın Meçhul Olarak Vasıflandırması, Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, s. 19-24, Sayı 2/2, Bursa 1987. Aşır Örenç, Tirmizî'nin Sünen'inde Ulemanın İhtilaf Ettiğini Haber Verdiği Hadisler-Salât Hadisleri, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, s. 171-189, Sayı 29, 2013).*

Abbasiler çağı fıkıhçısı **Cehdâmî**'nin yazdığı kitapların çoğu bugün kayıplar arasındadır. Kayıp 17 kitabını belirledik. Çoğunluğunun içeriği hakkında bilgimiz bulunmayan bu kayıp kitapların adı şöyledir: **Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbüh, el-İhticâc Bi'l-Kur'ân, el-Muvatta, Ziyâdâtü'l-Câmi Mine'l-Muvatta, Şevâhidü'l-Muvatta, Müsnedü Hadîsi Sâbit el-Bünânî, Müsnedü Hadîsi Ebî Hüreyre, es-Sünen, el-Mebsût, Muhtasarü'l-Mebsût, Kitâbü'l-Ferâ'iz, Kitâbü'r-Red Ale'ş-Şâfiî fî Mes'eletil-Humus, İmam Âzam**'ı eleştirdiği **Kitâbü'r-Red Alâ Ebî Hanîfe**, Hanefiliğin önemli ismi **İmam Muhammed**'i eleştirdiği **Kitâbü'r-Red Alâ Muhammed b. el-Hasan, Kitâbü'l-Emvâl, Kitâbü'ş-Şüf'a** ve 20 imamın kıraatini içeren **Kitâbu'l-Kırâ'ât**. Künyesi **Ebû İshâk İsmâîl b. İshâk b. İsmâîl el-Ezdî el-Cehdamî** olup, 815-16'da Basra'da doğmuş, 896'da Bağdat kadısıyken orada ölmüştür. Hadis, dil, şiir ve fıkıh alanında eserler vermiştir. Malikî mezhebi mensubu olarak Hanefiliği sık sık eleştirmiştir.

Berberi asıllı hadisçi **İbn Nâciye**'nin 132 ciltlik **el-Müsned** adlı dev bir eseri kayıptır. Tam adı **Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Nâciye el-Berberî el-Bağdâdî** olup, 825-914 yılları arasında yaşamıştır. Doğum yeri bilinmiyor; vefat yeri Bağdat'tır.

NEVBAHTÎ'NİN KAYIP 16 KİTABI

Şii kelamcı İsmail b. Ali Nevbahtî'nin Fıraku'ş-Şi'a dışındaki tüm kitapları kayıptır. Adı konusunda farklı rivayetler varsa da çoğunlukla **Ebû Sehl İsmâîl b. Alî b. İshâk b. Ebî Sehl el-Fazl b. Nevbaht el-Bağdâdî en-Nevbahtî** şeklinde geçer; 851-52'de Bağdat'ta doğmuş, 924 yılında ölmüştür. Emevi ve Abbasi sarayında müneccimlik yapan Nevbahtî ailesine mensuptur. İsim benzerliği yüzünden aileden çıkmış âlimler zaman zaman karıştırılmıştır. Kelamda, özellikle mensubu olduğu İmamiyye kelamı konusunda devrinin en iyisidir. İmamiyye kelamının temellerinin oluşturulmasında önemli payı vardır. Abbasi sarayında büyük itibar sahibi olan Nevbahtî, şiir ve edebiyata da ilgi duymuş, sarayda bazı şair ve edipleri himaye etmiştir. Bilinen 16 kayıp eseri şöyledir: Heretik dinsel yapılanmalar ve mezheplerle ilgili erken İslam döneminde yazılmış en önemli eserlerden biri olup, birçok yazarın geniş alıntılar yaptığı **el-Ârâ ve'd-Diyânât, en-Nakz Alâ Ca'fer b. Harb fi'l-İmâme, Hudûsü'l-Âlem, el-Hucec fi'l-İmâme**, Kat'iyye fırkası dışındaki tüm Şia oluşumlarının gerçekte Şia olmadığını savunduğu ilginç kitabı **er-Red Alâ Fıraku'ş-Şi'a Mâ Halâ'l-İmâmiyye, el-İhticâc li-Nübüvveti'n-Nebî**, Şii inancının temelindeki imamet kurumunu işleyen **el-İstîfâ fi'l-İmâme, Kitâbü'l-Cümel fi'l-İmâme(el-İmâme, el-Cami fi'l-İmâme), er-Red Alâ** Muhammed b. **el-Ezher fi'l-İmâme, et-Tenbîh fi'l-İmâme, Kitâb fi's-Sıfât li'r-Red Alâ Ebi'l-Atâhiye fi't-Tevhîd ve Şi'rih, Nakzu Kitâbi Abesi'l-Hikme Ale'r-Râvendî, er-Red Ale'l-Vâkıfe**, Hicrî 2. asır sonlarında ortaya çıkan ve Hz. Ali'yi tanrı olarak görenlere karşı yazılmış bir reddiye niteliğindeki **er-Red Ale'l-Gulat, Kitâbü'l-İrcâ, er-Red Ale'l-Yehûd, er-Red Alâ Îsâ b. Ebân fi'l-İctihâd**. *(Kâzım Mudîr Şâneçî, Dinler ve Mezhepler Tarihine Bir Bakış, trc. Şahin Ahmetoğlu, Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 179-209, Sayı 2, Ekim 2013. Kâdı Abdülcebbar'a Göre İmamiyye Fırkaları: Mutezilî Makâlât'tan Bir Kesit, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 203-255, C. 12, Sayı 2, 2003).*

Çok sayıda eser yazmış bilge ve üstün nitelikli âlim **Hakîm et-Tirmizî**'nin bilindiği kadarıyla altı eseri bugün kayıptır. Tam adı **Ebû Abdullah Muhammed b. Alil b. Hasan (Hüseyin) b. Bişr (Beşîr) b. Hârûn el-Hakîm et-Tirmizî** şeklindedir. 825 ila 830 yılları arasında doğup, 932 yılı civarında Nişabur'da öldüğü varsayılmaktadır. Tasavvuf, fıkıh, kelam, tefsir gibi konularda eserler vermiştir. Üzerinde durduğu konuları sıradan bir din âlimi veya filozof tarzıyla değil, kendine özgü bilgece, net, yalın, kısa ve etkili bir şekilde ortaya koyup, bu yönüyle insanları çok etkilediği için 'hakîm' sıfatı verilmiştir. Fikirleri oldukça etki yapmış, adına izafeten Hakîmiyye adında bir dinî hareket başlatmış, bu hareket o öldükten sonra da sürmüştür. Erken bir dönemde yaşamış olmasına rağmen yazdığı çok sayıda eserin büyük bölümünün günümüze ulaşmasının nedeni, kitaplarının taraftarları arasında yayılıp saklanması ve fikirlerinin geniş kitlelerce benimsenmesi şeklinde açıklanabilir. Pek çok kerametler gösterdiği ve evliya olduğu da kaynaklarda işlenmiştir. Anlatılan kerametleri arasında, kitaplarını nehre atması da vardır. Anlatıma göre, tasavvufa ve fıkha ilişkin yazdığı iki kitabını insanlar eleştirmiş, o da kitaplarını Ceyhun nehrine atmış. Büyük balıklar kitapları alıp korumuş. İki yıl sonra **Tirmizî** kitapları yeniden isteyince balıklar kitapları getirip ona vermişler ve hepsi su değmemiş gibi kupkuruymuş. **Tirmizî**'nin kitaplarını nehre attığı ve yok ettiğiyle ilgili keramet öyküsü türünden başka anlatımlar da mevcuttur. Buradan, **Tirmizî**'nin bazı kitaplarını bizzat yok ettiği olasılığı üzerinde durulabilir. Kayıp eserlerinden **Tefsîr**'i tamamlayamadan vefat etmiş ama kitap eksik haliyle bile geniş kabul görmüştür. Diğer kayıp kitapları; din büyüklerinin ve âlimlerinin yaşamöyküsünü işlediği **Târîhu'l-Meşâyih (Tabakâtü'l-Meşâyih)**, muhtemelen hadis usulüyle ilgili **Kitâbu'n-Nehc, Kitâbu'l-İrâdât**, kabir azabı inancını işlediği **Azâbu'l-Kabr** şeklindedir. *(Salih Çift, Hatmu'l-Evliya Ebu Abdullah Muhammed b. Ali El-Hakîm Et-Tirmizî, Tasavvuf Dergisi, s. 351-376, Sayı 15, 2005. Türkiye Gazetesi İslam Âlimleri Ansiklopedisi, C. 4).*

Arabistanlı 10. asır din bilgini **Ukaylî**'nin yazdığı kitapların büyük çoğunluğu kayıptır; biz üçünü belirledik. Bunlar; **İbn Hacer**'in **el-İsâbe**'si gibi önemli eserlere kaynaklık eden **Kitâbü's-Sahâbe, el-Cerh ve't-Ta'dîl** ve **Kitâbü'l-İlel**'dir. Tam adı **Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî** olup, ölümü ise Mekke'de 934 yılındadır. Hadis başta, hemen bütün din ilimleri üzerinde çalışmıştır.

SAYRAFÎ'NİN KAYIP ESERLERİ

Mısırlı İslam bilgini **Sayrafî**'nin de birçok kitabı kayıptır. Tam adı **Ebû Bekir Muhammed b. Abdillah es-Sayrafî** olup, doğum yılı bilinmiyor, ölümü 941'de Mısır'dadır. Hadis ve fıkhın yanısıra tarih, güzel yazma teknikleri alanlarında eserler vermiştir. Yaklaşık bir düzine kayıp eserinden **el-Envâru'l-Celiyye fi Ahbâri'd-Devleti'l-Murâbıtıyye** tarih kitabı özelliği taşır; Endülüs ve mağribde Murâbıtlar, Muvahhidler ve **Merinîler** dönemiyle ilgili çok önemli bilgiler içerdiği biliniyor. Kayıp **es-Sayrafiyy** ise kıraat ilmi hakkında yazılmış olup, **Şatibî**'nin **eş-Şatibiyye**'sine şerhtir. **Şerhu Risaleti'ş-Şafiî, İbn Hacer**'in **Fethu'l-Bârî**'sinin kaynaklan arasında geçer. Diğer kayıp kitapları **Usûlü's-Sayrafî, Divânu's-Sayrafi, Kitab-ün-fi'ş-Şurût, Kitab-ün-fi'l-İcmâ, Delâil-ül-A'lâm Alâ Usûl-il-Ahkam fî Usûli'l-Fıkh, Kitâbü-Ferâiz** ve güzel yazı sanatı hakkındaki **Risâletü'n fi'l-Hatt** şeklindedir. Aynca **Kâtip Çelebi, Keşfü'z-Zünûn**'da 'Kayıtlar ve Siciller İlmi' başlıklı bölümde, **Sayrafi**'nin bu alanda bir eser yazdığını, kitap ismi vermemekle birlikte, şu ifadelerle belirtmiştir: *"Sonra onun ardından kayıtların ve anlaşmaların üstadı* **Muhammed b. Abdillah es-Sayrafi** *geldi ve kadılığın, kayıtların ve anlaşmaların kuralları hakkında kitap yazdı".* **Sayrafi**'nin, sözedilen içerikte bir kitabı bugün bilinmiyor. *(Kâtip Çelebi, Keşfü'z-Zünûn, c. 1, s. 138, c. 2, s. 656, c. 3, s. 836-837, 1057, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Temmuz 2011, İstanbul. İslam Âlimleri Ansiklopedisi, c. 4, s. 60, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1984).*

İMAM MÂTÜRÎDÎ'NİN KAYIP KİTAPLARI

İslam'ın itikadî mezheplerinden birini kuran **İmam Mâtürîdî**'nin birçok eseri kayıptır. Tam adı **Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed bin Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî** olup, Semerkand yakınlarındaki Matürid köyünde 844 yılında doğmuş, bir asırlık bir ömrün ardından 944'de Semerkand'da vefat etmiştir. Türk kökenli olup, daha çok İslam hukukunun kaynaklarına ilişkin bir alan olan 'usûl-i fıkh' ile ilgilenmiştir. **Ebû Hanife**'nin anlayışı ve ilkeleri doğrultusunda bir düşünce sistemine sahiptir. Kurduğu Mâturîdilik mezhebi, itikadi mezhepler arasında önemli bir yere sahiptir ve özellikle Türkler arasında yayılmıştır. Hem kendisi hem mezhebi Türklerin İslamlaşmasında büyük katkı yapmıştır. Bilinen kayıp kitapları şunlardır:

-et-Tehzîb fi Şerhi'l-Câmi'i's-Sagîr.

-Kitabu'l-Cedel fî Usuli'l-Fıkh: Fıkıh usulüne ilişkin, Mutezile mensuplarına karşı yazdığı bir polemik eserdir.

-Kitabu Me'hazi'ş-Şerâi fî Usûli'l-Fıkh: Fıkıh usulüyle ilgili olup, temelde Mutezilîlere karşı yazılmıştır.

-Kitabu Beyânu Vehm el-Mu'tezîle: Mutezile mezhebinin doktrinindeki tutarsızlık ve yanlışlıkları işler.

-Münâcât.

-Kitâbu'l-Usûl(Usûlü'l-Fıkh): Fıkıh usulü veya kelam konularını içeren bir eser olduğu bildirilir.

-Kitabu Redd-i Evaili'l-Edille li'l-Ka'bî.

-Kitabu Redd-i Tekaibi'l-Cedel li'l-Ka'bî.

-ed-Dürer fi Usûli'd-Din.

- Risale fi ma lâ Yecûzu'l- Vakfu aleyhi fi'l- Kur'an.

- Vasâya.

- **Reddu Kitabi'l- Ka'bî fi Va'idi'l- Füssak.**

- **Kitab el- Makalât.**

- **Kitabu't- Tefsîri'l- Esmâ ve's- Sıfat.**

-Reddü'l-Usûli'l-Hamse li Ebî Muhammed Umer el-Bâhilî.

-Kitabu'r-Red Ale'l-Furû'i'l-Karamita.

-Kitâbu'r-Redd Ale'l- Usûli'l-Karamita.

-Reddü Kitâbi'l-İmâme li Ba dı'r-Ravâfiz: Türkistan bölgesinde ortaya çıkan Ehl-i Sünnet karşıtı fikirlerle mücadele amacıyla yazılmıştır. Bu kitabın kayıp mı mevcut mu olduğu tartışmalıdır. Özel bir kütüphanede olabileceğine ilişkin kayıtlara rastlanmıştır.

-Kitabu't- Tevhîd.

-Risale fi'l- Akâid.

-Şerhu'l- Fıkhu'l Ekber.

-Risâletü'l-Akâid

(Sönmez Kutlu, İmam Mâturîdi ve Mâturîdilik, muhtelif sayfalar, Kitâbiyat Yayınları, Ankara, 2007. Muhammed Hamidullah, İslam Hukuku Etüdleri, s. 61, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1984. Muhammed Hamidullah, Usûl al-Fıkh'ın Tarihi, İslam Tetkikleri Ensittüsü Dergisi, s.1-18, C. 2, Sayı 1, İstanbul, 1957. Talat Sakallı, Mâturîdî Kelam Ekolü Çerçevesinde Kelamî Hadislerin Değerlendirilmesi, s. 14-53, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta, 2003.Bekir Topaloğlu, Ebû Mansur el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd Tercümesi, Önsöz, s. 25-34, Ankara, 2002. Kıyasettin Koçoğlu, Mâturîdî'nin Mutezile'ye Bakışı, s. 14-20, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2005).

440 KİTAP YAZDI, SADECE BİRİ BUGÜNE ULAŞTI

Bağdatlı din bilgini **İbnü'l-Münâdî**'nin 440'tan fazla eserinin yalnız biri kaybolmadan bugüne ulaşabilmiştir. Tam adı **Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ca'fer b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Münâdî el-Bağdâdî** olup, 870-947 yılları arasında Bağdat'ta yaşamıştır. Hadis, kıraat ve Arap dilinde üstaddır. Eserlerini okuyan eski âlimler, onun kitaplarını övmüşler, oldukça üst düzey olduğunu bildirmişlerdir. Hepsi seçkin birer çalışma olan kitaplarının sayısı değişik kaynaklarda 120 ila 440 arasında gösterilir. Çoğu eserlerinden bilim âleminin haberi bile olmadan yok olup gitmiştir. Bugüne ulaşan tek kitabı **Müteşâbihi'l-Kur'âni'l-Azîm**'dir. Bilinen 12 kayıp kitabı; **İhtilâfü'l-Aded, Kitâbü Du'â'i Envâ'l-İsti'âzât Min Sâ'ri'l-Âfât ve'l-Âhât, Efvâcü'l-Kurrâ, Nâsihu'l-Kur'ân ve Mensûhuh, Kitâbü'l-Melâhim, et-Târih, Kitâbü'l-Menâsik, Müsnedü'l-Aşere, Kitâbü Kellâ, Fezâ'ilü'l-Kur'ân, Kitâbü'l-Müderrisîn, Cüz Fîhi'l-Hadır** adlarını taşır.

KİNÂNÎ'NİN KAYBOLMAYAN TEK KİTABI VAR

Şafiîlerin Mısır kadısı **İbnü'l-Haddâd el-Kinânî**'nin yalnız bir eseri günümüze ulaşmıştır. Tam adı **Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kinânî el-Mısrî** olup, 878-955 yılları arasında Mısır'da yaşamıştır. Dedelerinden birinin demircilik mesleğinden dolayı **'İbnü'l-Haddâd'** lakabıyla tanınmıştır. Fıkıh alanında ictihatta bulunabilecek seviyeye ulaşmıştır. Kıraat, hadis, lügat, nahiv, şiir, tarih, soybilim alanlarında derin bilgiye sahip olup Mısır'da kadılık, müderrislik ve müftülük yapmıştır. Günümüze yalnız **el-Fevâ'id** adlı eseri ulaşmıştır. Kayıp eserlerinden **el-Bâhir**'in 100 cilt olduğu iddia edilir; eserde **İmam Şafiî**'nin görüşleri toplanmıştır. Kadılık yaptığı uzun yılların tecrübesini aktardığı eseri **Edebü'l-Kadâ** da kayıptır; 40 cilt hacminde

olduğu söylenen bu kayıp eserde yargılama usullerini ve kadıların uyması gereken kuralları konu edinir. Kayıp diğer kitapları; **el-Fürû'ül-Müvelledât, el-Ferâ'iz, Câmi'ul-Fıkh, el-Mesâ'ilü'l-Mensûre, Fezâ'ilü'l-Kur'ân, er-Red Alâ Muhammed b. Alî en-Nesâi, İsti'zânü'l-Bikr fî Tezvîcihâ, Fetâvâ** şeklindedir. *(TDV Islam Ansiklopedisi, C. 21, s. 58-59).*

Semerkantlı din bilgini **Rüstüfağnî**'nin kitaplarının tamamına yakını bugün kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Hasen Alî** b. **Saîd er-Rüstüfağnî el-Hanefî** olup, 800'lü yılların ikinci yarısında Semerkant'ın Rüstüfağn köyünde doğmuş, 956'da ölmüştür. **İmam Mâturidî**'nin öğrencisi ve en yakın arkadaşlarından biridir. Doğduğu şehirde yaşamış, mütevazı bir yaşam sürdüğü için döneminde fazla tanınmamış ancak bazı ihtilaflı dinî konularda **İmam Mâturidî**'den daha isabetli görüşler ileri sürmüştür. 100 civarında kitap yazdığı bildirilir ancak İstanbul Millet Kütüphanesi'nde bulunan ve ona ait olup olmadığı tartışmalı **el-Es'ile ve'l-Ecvîbe** dışında hepsi kayıptır. Bilinen **beş** kayıp kitabı; kelamla ilgili **İrşâdü'l-Mühtedî**, yine kelama **ilişkin ez-Zevâ'id ve'l-Fevâ'id, Kitâb fi'l-Hilâf, el-Fetâvâ(Fetâvâ el-Rüstüfağnî)** ve din esaslarına dair **el-İrşâd** şeklindedir. *(Nurettin es-Sabunî, Mâturidîyye Akaidi, trc. Bekir Topaloğlu, s. 28, 152, 173, Diyanet Yayınları, Ankara, 2005).*

Isfahanlı Müslüman din âlimi **Assâl**'ın yazdığı bilinen eserlerinin neredeyse tamamı kayıptır. Künyesi **Ebû Ahmed Muhammed b. Ahmed** b. **İbrâhîm el-İsfahânî** olup, ölümü 960 yılındadır. Hadis, kıraat, tefsir, fıkıh alanlarında çalışmıştır. Ayrıca tarihçiliği de vardır. Kayıp eserleri arasında tarih kitapları da göze çarpar. Bilinen dokuz kayıp kitabının isimleri şöyledir: **Tefsîrul-Kur'ân, Hurûfü'l-Kırâ'ât, el-Ma'rife Fi's-Sünne, Târîhu İsfahân, Târîhu'n-Nisâ, el-Müsned Ale'l-Ebvâb, Garîbü'l-Hadîs, Kitâbü'r-Rekâ'ik, Kitâbü'r-Rü'ye.**

MUSULLU NAKKAŞ'IN KAYIP 18 KİTABI

Musul kökenli din âlimi **Nakkaş**'ın biri dışında bütün kitapları kayıptır. Tam adı **Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed en-Nakkaş el-Mevsılî el-Bağdâdî** olup, 880-962 yılları arasında yaşamıştır. Bağdat'ta doğmuş ve ölmüştür. Bina süslemecisi olduğundan 'Nakkaş' lakabıyla tanınmıştır. Çok sayıda ülkeyi gezip hadis toplamıştır. Kıraat, tefsir ve hadis alanlarında eserler vermiştir. Yalnız **Şifâ'ü's-Sudûr** adlı kitabı bugüne ulaşmıştır. Kayıp 18 kitabı; **el-Mûzıh(el-Muvazzah) fi'l-Kurân ve Me'ânîh, el-Mûzıh fi'l-Kırâ'ât, el-İşâre fi Garîbi'l-Kur'ân, el-Vucûh ve'n-Nezâ'ir, el-Ebvâb fi'l-Kur'ân, el-Kırâ'ât bi-İlelihâ, el-Mu'cemü'l-Asgar(es-Seb'atü'l-Asgar), el-Mu'cemü'l-Evsat, Kitâbü's-Seb'atü'l-Evsat, el-Mu'cemü'l-Kebîr fi Esmâ'i'il-Kurrâ ve Kırâ'âtihim(el-Mu'cemü'l-Ekber fi Ma'rifeti'l-Mukri'în), Kitâbü Ahbâri'l-Kussâs, Delâ'ilü'n-Nübüvve, Kitâbü'l-Menâsik, Kitâbü Fehmi'l-Menâsik, Kitâbü'l-Akl, Kitâbü Zıddi'l-Akl, Kitâbü Zemmi'l-Hased, Kitâbü İreme Zâti'l-İmâd** şeklindedir. *(Mustafa Bilgin, Tefsirde Mutezile Ekolü, s. 124-128, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1991. Süleyman Mollaibrahimoğlu, Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan Yazma Tefsirler-Metod ve Kaynakları, s. 27-29, Süleymaniye Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002).*

BÜTÜN KİTAPLARINI YOK ETTİREN DİN BİLGİNİ

Bağdatlı hadis hafızı **İbnü'l-Ciâbî**'nin bütün eserleri, vasiyeti üzerine yakılıp yok edilmiştir. Tam adı **Ebû Bekr İbnü'l-Ciâbî Muhammed b. Ömer b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî** olup, 897-966 yılları arasında Bağdat'ta yaşamıştır. Hadis uzmanıdır; 1 milyon hadisi hafızasında tuttuğu, kitaplarını yazdırırken herhangi bir kaynaktan yararlanmayıp ezberden yazdır-

dığı söylenir. Rakka'ya bir iş için giderken, içinde 200 bin hadisin bulunduğu kitaplarını bir arkadaşına emanet etmiş, döndüğünde o kitapların kaybolduğunu öğrenmiştir. Bir ara Musul kadılığı yapmış, hayatının sonlarına doğru zihin gücü gitmiş, hadisleri karıştırmış, kendine özgü bir Şiilik anlayışı benimsemiş ve içki içmeye başlamıştır. Ölmeden önce, yazdığı bütün kitapların toplanıp yakılmasını vasiyet etmiş, ölümünden sonra bu vasiyet yerine getirilmiştir. Bugün sadece adlarını bildiğimiz tamamı yakılarak yok edilmiş eserlerinden bazıları şunlardır: **Müsnedü Ömer b. Alî b. Ebî Tâlib, et-Tefsîrü'l-Mervî'an Mâlik b. Enes, Tesmiyetü Men Rava'l-Hadîs ve Gayrahû Mine'l-Ulûm ve Men Kânet Lehû Sınâ'atün ve Mezhebün ve Nihle, Kitâbü Men Haddese (Ravâ) Ani'n-Nebî Sallallâhü Aleyhi ve Sellem Hüve ve Ebûh, Men Ravâ Hadîse Gadîr Hum, Zikru Men Ravâ Mu'âhâte'n-Nebiyyi Li-Emîri'l-Mü'minîn Aleyhime's-Selâm, İhtilâfü Übey ve İbn Mes'ûd fî Leyleti'l-Kadr ve Turuku Zâlik, eş-Şî'a Min Ashâbi'l-Hadîs ve Tabakatihim, Men Rava'l-Hadîs Min Benî Hâşim ve Mevâlîhim, Ahbâru Âli Ebî Tâlib, Ahbâru Aliyyi'bn Hüseyin Aleyhime's-Selâm, Kitâbü Mevâli'l-Eşrâf ve Tabakatihim, Ahbâru Bağdad, Tabakâtü Ashâbi'l-Hadîs Bihâ.** *(Komisyon, Türkiye Diyanet Vakfı-TDV- İslam Ansiklopedisi, C. 21, s. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988-2013).*

Ebu'ş-Şeyh namıyla tanınan İranlı tefsir bilgini **Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyan(Hıbban) el-Ensarî el-İsfahânî**'nin **Haddu's-Serika** ve **el-Adâhî** adlarında iki kayıp eserini belirledik. 887-973 arasında yaşayan **Ebu'ş-Şeyh**, tefsirin hadisten ayrılıp bağımsız bir bilim haline gelmesinde etkili olmuştur. *(Mustafa Çetin, Tefsirde Dirayet Metodu, s. 110, Kevser Yayınları, İzmir, 1997. Mehmet Bilen, Hadis Şârihi Olarak İbn Hacer El-Askalani, Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, s. 49-66, Sayı 2, Kasım 2009).*

REYLİ CASSAS'IN KAYIPLARI

Reyli din bilgini Cassas'ın çok sayıda kitap yazdığı, bunların büyük bölümünün kaybolduğu biliniyor. Tesbit edebildiğimiz çoğunluğu fıkıhla ilgili kayıp eserlerinin adları şöyledir: **Şerhü'l-Câmi'i'l-Kebîr, Şerhü'l-Câmi'i's-Sağîr, Şerhu Muhtasâri'l-Kerhî, Şerhü'l-Menâsik li Muhammed b. el-Hasen, Şerhu Asâri't-Tahâvî, Şerhü'l-Esmâi'l-Hüsnâ, Cevâbâtü'l-Mesâil.** Tam adı **Ahmed b. Ali Ebu Bekir er-Razi el-Cassas el-Hanefî** olup, 917 yılında Rey'de doğmuş, 981'de Bağdat'ta ölmüştür. **'Cassas'** onun lakabıdır ve **'Badanacı'** anlamına gelmektedir. Fıkıh, tefsir ve hadis alanlarında çalışmıştır.

(Hakkı Aydın, Cassas ve Debûsî'nin İlmi Muhitleri Hayatları İlmi Seviyeleri Hocaları Talebeleri ve Eserleri, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 4, Sayı 1, 2000.)

Cürcanlı din âlimi **Abdullah b. Adîy**'in biri hariç bütün eserleri kayıptır. Tam adı **Abdullah bin Adiy bin Abdullah bin Muhammed İbn-i Mübârek el-Cürcânî** olup, 890 ila 976 yılları arasında Cürcan'da yaşamıştır. Yüzbin hadisi ravileriyle birlikte ezbere bilirdi. Birçok kitap yazdığı biliniyor ama yalnızca bir kitabı; ünlü âlimlerin hayatını ve garip hallerini anlattığı **el-Kâmil fi Du'afâi'r-Ricâl** günümüze ulaşmış ve 1988'de Beyrut'ta basılmıştır. Bilinen iki kayıp kitabı; **İbn Hacer**'in bazı eserlerinin kaynakları arasında geçen **Musnedu Mâlik** ve **el-İntisar**'dır. *(Mehmet Bilen, Hadis Şârihi Olarak İbn Hacer El-Askalani, Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, s. 49-66, Sayı 2, Kasım 2009. İslam Âlimleri Ansiklopedisi, C. 3, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1984).*

İranlı din bilgini **Ebû Bekir Ebherî**'nin en önemli kitapları kayıptır. Bunlar arasında, İslam'ın iki kutsal şehrini bütün yönleriyle anlattığı **Kitâbü Fazli'l-Medîne Ale'l-Mekke**, 15 ciltten oluştuğu bilinen ve bugüne yalnız 3, 8 ve 12. ciltleri ulaşan **Şerhu'l -Muhtasari'l-Kebîr Fi'l-Fıkh, İbn Abdülhakem**'in eseriyle ilgili yazdığı şerh olan **Şerhü'l-Muhtasari's-Sagîr** de vardır. Fıkıh

usulünü işlediği önemli eseri **Kitâbü'l-Usûl, Kitâbur-Red Alel-Müzenî, Kitâbü İcmâ'i Ehli'l-Medîne, Kitâbül-Avâlî, Kitâbü'l-Emâlî** diğer kayıplarıdır. 902-986 arasında yaşamış olup tam adı **Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed et-Temîmî el-Ebherî**'dir. 60 yıl gibi uzun bir süre Bağdat'taki Mansur Camii'nde fıkıh ve hadis dersleri vermiştir.

CEVZAKÎ'NİN YOK OLAN ESERLERİ

Nisbesi Cevzakî olan **Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed eş-Şeybânî el-Horasanî**'nin bugün kayıp durumda olduğunu bildiğimiz kitaplarının sayısı dörttür. 918-998 yılları arasında Nişâbur'da yaşayan hadis bilgininin; *"Hadis öğrenmek için için yüzbin dirhem harcadım fakat ondan bir dirhem kazanamadım"* sözü epey ünlenmiştir. Kayıp eserlerinin ilki, **Müslim**'in **el-Câmiu's-Sahîh**'iyle ilgili bir eser olan **el-Müsnedü's-Sahîh Alâ Kitâbi Müslim**'dir. Diğer kayıp kitabı **el-Müttefik ve'l-Müfterik**'te kendilerinin ve atalarının ismi, nisbesi aynı olan kişileri işlemiştir. Aynı konuda adını bilmediğimiz ikinci bir eserinden de sözedilir. Adını bildiğimiz üçüncü kayıp kitabı, İmam Şafii'nin **Risâle**'sinin bir şerhi olan **Şerh-i er-Risâle**, sonuncusu **el-Erba'ûn**'dur.

İbn Galbûn'un yalnız bir kitabı kaybolmadan bugüne gelebilmiştir, diğer eserleri kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Hasen Tâhir b. Abdilmün'im b. Ubeydillâh b. Galbûn el-Halebî el-Mısrî** olup, kesin olmamakla birlikte 950 yılı civarında Halep'te doğmuş, 1009'da ölmüştür. Kıraatte tam bir otorite haline gelmiştir. Bilinen kayıp eserleri; **Kitâbü'l-İdgâm li-Ebî Amr, Kitâbü'l-Vakf lî Hamza ve Hişam, Kitâbü'r-Râ'ât lî Verş** şeklindedir.

Bağdatlı fıkıhçı **İbn Hâmid**'in kayıp eserleri çoktur. Tam adı **Ebû Abdillâh Hasen b. Hâmid b. Alî el-Verrâk el-Bağdâdî** olup, Bağdat'ta doğmuştur. Doğum tarihi kesin değildir. 1012 yılında Mekke'den dönerken yolda bedevilerce öldürülmüştür. Geçimini Kur'an istinsahı(temize çekme) ile sağlamıştır. Büveyhi ha-

nedanıyla kurduğu iyi ilişkiler, mensubu olduğu Hanbeli mezhebine de yaramış, mezhep onun zamanında parlak bir dönem yaşamıştır. Ancak devletten hiçbir yardım kabul etmemiştir. **Tehzîbü'l-Ecvîbe** adlı kitabı günümüze ulaşmıştır. Bildiğimiz kayıpları ise **Kitâbü'l-Câmi fi'htilâfi'l-Fukahâ, Şerhu'l-Hırakî, Şerhu Usûli'd-Dîn, Usûli'l-Fıkh** adlarını taşır.

ABDÜLKÂHİR EL-BAĞDÂDÎ'NİN 20 KÜSUR KİTABI KAYIP

Fahreddin **er-Râzî** gibi bir dehanın bile matematikteki üstünlüğünü teslim ettiği **Abdülkâhir el-Bağdâdî**'nin 20'den fazla kayıp eserini aktaracağız. Tam adı Ebû **Mansur Abdülkâhir b. Tâhir** b. **Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî** olup, 961'de Bağdat'ta doğduğu, 1038'de İsferayin'de öldüğü tahmin ediliyor. 17 farklı alanda ders veren **Bağdâdî** özellikle matematik, tarih, fıkıh, fıkıh usulü, kelam, mezhepler tarihi, tasavvuf, dil ve edebiyatta dönemin üstadı kabul edilmiş ve bu konularda önemli kitaplar yazmıştır. **Eş'arî** temelli Ehl-i Sünnet akidesini kurgulamıştır. 30 civarında eser yazmış, ancak büyük bölümü kaybolmuştur. Birçok sahada kitaplar yazmasına rağmen, ulaştığımız kayıp kitapları daha çok din çerçevelidir. Kayıp eserlerinden **el-Esmâ' ve's-Sıfât**, Allah'ın isimleri ve sıfatları konusunda, sahasında yazılmış en önemli ve en muhtevalı eserlerden biri sayılır. **Ca'fer b. Harb**'in kelâmî görüşlerini tenkit ettiği **el-Harb Ale'bni Harb, İbnü'l-Kâs et-Taberî**'nin Şâfiî fıkhıyla ilgili **el-Miftâh** adlı kitabına yazdığı şerh olan **Miftâhu İbni'l-Kâs** da kayıp eserlerindendir. Diğer kayıp kitapları şöyledir: **Nefyü Halki'l-Kur' ân, el-İmân ve Usûlüh, Delâilü'n-Nübüvve, el-Müvâzene Beyne'l-Enbiyâ, İptâlü'l-Kavl Bi't-Tevellüd, Fezâ'ihü'l-Mu'tezile, Fezâ'ihü'l-Kerrâmiyye, Meşâriku'n-Nûr ve Medârikü's-Sürûr, Bülûğu'l-Medâ an Usûli'l-Hüdâ, Mi'yârü'n-Nazâr, Ahkâmül-Vati't-Tâm (İltika'ul-Hıtâneyn), el-İmâd fi Mevârîsi'l-İbâd, el-Fasl(et-Tahsîl) fi Usûli'l-Fıkh, Kitâbü Mâ Amilehû Ebû Abdillâh el-Cürcânî fî Tercîhi Mezhebi Ebî Hanîfe (Reddü**

Kitâbi't-Tercîh li'l-Cürcânî), et-Tefsîru'l-Kur' ânî (Tefsîru Ebî Mansûr el-Bağdâdî), Kitâb fî Ma'nâ Lafzateyi't-Tasavvuf ve's-Sûfî, Tafzîlü'l-Fakiri's-Sâbir Ale'l Ganiyyi'ş-Şâkir, Menâkıbü'l-İmâm eş-Şâfi'î, el-Kelâm fi'l- Va'îdi'l-Fâhir fi'l-Evâ'il ve'l-Evâhir, Hey'etü'l-Âlem, Kitâbü'd-Devr. *(Şerafeddin Gölcük, Abdülkâhir Bağdâdî, İslami İlimler Fakültesi Dergisi, s. 3, Ankara, 1979. Abdülkâhir el-Bağdadî, Mezhepler Arasındaki Farklar, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, s. 23-28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2012. 2011).*

EL-HÎRÎ'NİN KAYIP 16 KİTABI

Nişaburlu din âlimi **İsmail el-Hîrî**'nin birkaçı dışındaki çoğu kitapları kayıptır. Tam adı **Ebû Abdurrahmân İsmâîl b. Ahmed b. Abdullâh ed-Darîr el-Hîrî en-Nîşâbûrî** olup, Nişabur'un Hire bölgesinde **972** yılında doğmuş, yine Nişabur'da 1040'ta ölmüştür. Tefsir, hadis, fıkıh, kıraat gibi alanlarda eserler vermiştir. Kaynakların farklı nakillerine göre ya doğuştan kördü, ya da çocuk yaşlarda gözlerini kaybetmiştir. Buna rağmen hem birçok kitabı kendi telifi olarak yazdırmış, hem de birçok yeri gezmiştir. Çok sayıda öğrenci yetiştirmiş, güçlü hitabetiyle geniş bir kitleyi etkilemiştir. Kayıp 16 kitabı şöyledir: **Unvânü't-Tefsîr, Tezkiratü'l-Vâizîn, Tenbîhü'l-Vâizîn, Kitâbü't-Tenzîl, Târîhü'l-Müverrih, Kitâbü'l-Farîda, Tilke Adedü'l-Ây, Mesnedü Mezhebi Ehli'l-Kurrâ'i fî Adedi'l-Ây, Fî adedi'l-Kırâât, İlelü Kırâeti Ebû Amr, Edâu (Kırâeti) Âsım, Kitâbü'l-Vükûf, Müsellesü'l-Vâ'izîn, Meânî Esmâi'r-Rabbi Sübhanehû, el-Kifâye fi's-Siyer, et-Teysîr fi't-Tefsîr.** *(Hüseyin Esnemez, Müfessir İsmail el-Hîrî ve el-Kifâyi fi't-Tefsîr Adlı Eseri, s. 15-31, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008).*

Hakkında çok az bilgi bulunan bir diğer hadisçi **Müstağfirî**'ye ait iki kayıp kitabı vereceğiz: **Târîhu Nesef ve eş-Şemâil.** 973-1040 yılları arasında yaşayan ve tam adı **Ebu'I-Abbas Ca'fer b. Muhammed el-Müstağfirî** olan yazar soybilim, tarih, tefsir gibi alanlar da eserler vermiştir. *(Mehmet Ümit, Hazar Zeydîleri ve Mutezilîler, İslami İlimler Dergisi, s. 236, Sayı 1, Bahar-2011).*

Câmi'ul-Vukûf, el-Levâmih, Fezâ'ilü'l-Kurân, Kitâb Fi't-Tecvîd. Bunlar Mekkeli hadis bilgini **Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Ahmed b. el-Hasen b. Bündâr er-Râzî el-İclî**'nin yazdığı fakat bugün insanlığın elinde bulunmayan dört kayıp kitap. 981'de Mekke'de doğan yazar, 1062'de Nişâbur'da ölmüştür. Özellikle hadis ve kıraatte uzmandı; tek başına seyahat eder, gittiği her yerde gösterişten uzak, mütevazı mescitlerde kalırdı. Yeri öğrenilip ilgi çoğalınca da orayı terkederdi; hediye kabul etmezdi. Çok sayıda kitabının sadece birkaçı bugün mevcuttur.

ÜNLÜ MÜÇTEHİDİN 27 KAYIP KİTABI

Hanbelî din âlimi **Ebû Ya'lâ el-Ferrâ**'nın bazı eserleri kayıptır. **Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ** 990 yılında Bağdat'ta doğmuş, 1066'da aynı yerde ölmüştür. Bağdat'ta uzun yıllar ders vermiş; **Abbasi Halifesi Kâim-Biemrillah**'ın ısrarla ve birkaç kez yaptığı kadılık teklifini sonunda saraya çıkmamak, tören alaylarına gitmemek, sultanı karşılama merasimlerine katılmamak şartıyla kabul etmiştir. Yaklaşık 36 yıl kadılık yapmış, çağın gerekleri zorladığında, mezhep imamının içtihatlarına aykırı içtihatta bulunmaktan çekinmeyerek mezhep tutuculuğuna kapılmamıştır. Birçok mezhep âlimi tarafından mutlak müçtehit olarak tanımlanmıştır. 60 civarında kitap yazdığı sanılıyor. Bilinen kayıp kitaplarından 27'sini sıralayalım: Mezhepler arasındaki ihtilafları işlediği 11 ciltlik **et-Ta'lîkü'l-Kebîr fi'l-Mesâ'ili'l-Hilâfiyye Beyne'l-E'imme**'nin yedi cildi bugün kayıptır. **Hâfız İsmail Teymî Asbahanî**'nin; "Nehirlerin buluştuğu deniz" diye tanımladığı **el-Müsnedü'l-Kebîr** önemli kayıplardandır. Öteki kayıp eserleri şunlardır: **Ahkâmü'l-Kurân, İzâlu'l-Beyân, el-Kelâm fî Hurûfi'l-Mu'cem ve'l-Kat Alâ Hulûdi'l-Küffâr fi'n-Nâr, el-Mücerred fi'l-Mezhep, Uyûnü'l-Mesâ'il, İptâlü'l-Hiyel, Şerhü'l-Mühezzeb, Şürûtu Ehli'z-Zimme, el-Kelâm fi'l-İstivâ, Erba'a Mukaddimat fî Usûli'd-Diyânât, er-Red Ale'l-Eş'âriyye, er-Red Ale'l-Kerrâmiyye, er-Red Ale'l-Bâtıniyye, er-Red Alâ İbni'l-Lebbân,**

İptâlü't-Te'vîlât li Ahbâri's-Sıfât, Muhtasaru İptâli't-Te'vilât, İsbâtü İmâmeti'l-Hulefâ'il-Erba'a, er-Risâle İlâ İmami'l-Vakt, Fezâ'ilü Ahmed, Mukaddime fi'l-Edeb, Kitâbü't-Tıb, Kitâbi'l-Libâs, et-Tevekkül, Zemmü'l-Gınâ, Tafzîlü'l-Fakr el-Gınâ.

(Cemal Abdullah Aydın, Hadiste Tahric, s. 156, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Dotora Tezi, İstanbul, 2009).

İMAM VAHİDÎ VE KAYIP KİTAPLARI

İmam Vahidî'nin de kitaplarının **çoğu** çağımıza ulaşamamıştır. Tam adı **İmam Allame Ebu'l-Hasan Ali b.** Ahmed b. **Muhammed b. Ali el-Vahidî** olan Nişaburlu büyük din âliminin ölümü Nişabur'da 1075'tedir. Özellikle tefsirde çağının en iyisidir. Lügatle ilgili de önemli çalışmalar yapmıştır. Bilinen 24 kitabının en az yarısı kayıptır. Ayrıca yazarı bilinmeyen dört kitap daha **(el-Vasit fi'l-Emsal, el-Basit fi'l-Emsal, el-Veciz fi'l-Emsal, el-Menih fi Şerh-i Kitab'il-Fasih) Vahidî**'ye mal edilmiştir. Kayıp kitapları şunlardır:

-et-Tahbir fi Şerhi'l-Esmai'l-Hüsna: Bu tefsir kitabına **Zehebî, Siyer-i Alamu'n-Nübela** (18/340) adlı eserinde, **Kâtip Çelebi Keşf-i Zünûn**'da (1/355), **Davudî ise Tabakat-ı Müfessirin**'de (2/395) atıfta bulunur.

-Kitabu'd-Daavat: Varlığından da **Zehebî**'nin **Siyer-i Alamu'n-Nübela** (18/341), **Sebkî**'nin **Tabakat-ı Şafiiyye** (5/241), **Kâtip Çelebi**'nin **Keşf-i Zünûn** (2/1417) eserleriyle haberdarız.

-Kitab'u Tefsir-i Esmai'n-Nebi: Tefsire ilişkin bu eserden **Keşf-i Zünûn** (2/1460), **Yakut el-Hamevî**'nin **Mu'cemu'l-Udebâ** (12/259), **İbn-i Kadı Şehbe**'nin **Tabakat-ı Şafiiye** (1/257) eserlerinde bahsediliyor. **Zehebî ve İbni Sübkî** bu kayıp eseri **Kitabu Tefsiri'n-Nebi** adıyla zikretmiştir.

-Meâni't-Tefsîr: Bu eser ve sonraki üç tefsirin bağımsız eserler olduğunu belirten uzmanlar da vardır, bugüne ulaşan el-Vecîz ve el-Bâsit adlı tefsirlerinin diğer isimleri veya bölümleri olduğunu iddia edenler de.

-Müsnedü't-Tefsîr.

-Muhtasaru't-Tefsîr.

-el-Hâvî li Cemîi'l-Meânî.

-Câmiu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân.

-el-İğrab fi İlmi'l-İrab: İmam Vahidî'nin kayıp olduğu söylenen bir başka kitabı. **Zehebî Siyer**'de (18/341), **Tâcuddîn** Sübkî Tabakât-üş-Şâfiiyye **es-Sugrâ vel-Vustâ vel-Kübrâ**'da (5/241), **İbnu'l-İmad Ğuzuratu'z-Zeheb**'de (3/330), **Yakut** ise **Mu'cemu'l-Udebâ**'da (12/259) bu kitaptan bahsediyor. Endülüs'lü **Ebû Hayyan İrtişafu'd-Darab** adlı eserine bu kitaptan alıntı yapmıştır(2/43).

-el-Mahsul: Yakut el-Hamevî bu eserden **Mu'cemu'l-Üdeba**'sında(12/259) bahsediyor.

-en Nâsıh ve'l-Mensuh: Varlığından **Bedruddin Zerkeşî**'nin **el-Burhan fi Ulumi'l-Kur'an** adlı eserine (2/41) ondan yaptığı alıntı dolayısıyla haberdarız.

-Katle'l-Kur'ân: Bu eserin adı Hanbelî fıkıhçısı **İbn Receb** (ö. 1393) **Letâifü'l-Ma'ârif** adlı kitabında geçer; **Mukâtilü'l-Kur'âni'l-Kerîm** ile aynı kitap olduğunu savunanlar vardır.

(Hadiye Ünsal, Ebü'l-Hasen el-Vâhidî'nin Hayatı Eserleri ve Tefsir Tarihindeki Yeri, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 135-164, S 13/1, 2013. İmam Vahidî, Esbâb-ı Nüzûl, trc. Necati Tetik, muhtelif sayfalar, İhtar Yayınları, Erzurum, 1997).

Afganistanlı kıraat âlimi **Enderâbî**'nin **İhtiyâru Ebî Ubeyd** ve **İhtiyâru Ebî Hâtim** adlarında iki kayıp eseri bulunduğunu aktaralım. Tam adı **Ebû Abdillâh Ahmed b. Ebî Ömer el-Enderâbî**'dir, 1077 yılında ölmüştür.

VEFÂİYYE TARİKATININ KURUCUSU VE KAYIP KİTAPLARI

Vefâiyye tarikatının kurucusu **Ebü'l-Vefâ el-Bağdâdî**'nin iki kayıp kitabını belirledik. Bunlar fıkıhla ilgili **er-Risâle** ve tasavvufla ilgili bir eser olan **Hülâsâtü'd-Tevhîd fî Kavâ'idi't-Tasavvûf**'tur. **Ebü'l-Vefâ Tâcü'l-Ârifîn Seyyid Muhammed b. Muhammed** 1026 yılında Irak'taki Küsan bölgesinde doğup, 1107'de Bağdat'ta ölmüştür. Taraftarları ve sevenleri daha çok Anadolu'da yaşayanlardır. **Boğa b. Batu, Muhammed et-Türkmânî, Turhan, Tekin** gibi en önemli halifelerinin Türk olması, onun da Türkmen kökenli olduğu iddialarını gündeme getirmiştir. Vefa ve sadakatinden dolayı şeyhi **eş-Şembekî**'nin ona 'Ebu'l-Vefâ' dediği söylenir. Müritlerinin büyük bölümü konar-göçer Türkmenlerden oluşmuştur. **İmam Zeynelâbidin**'in soyundan gelen **Ebü'l-Vefâ**'nın çevresinde çok sayıda mürit toplanması, **Abbâsi Halifesi Kâim-Biemrillah**'ı tedirgin etmiştir. Rivayete göre Halife bir plan kurmuş, âlimlerin huzurunda onun sapık biri olduğunu kanıtlayıp idamına hükmetmek için çağırmış, ancak sorulan bütün sorulardan ustaca yanıtlar vererek kurtulan **Ebü'l-Vefâ tuzağı** boşa çıkartmıştır. İslam'ın temel ilkelerine pek uymadığı, kadın-erkek karışık âyin yaptırdığı iddia edilmiştir. 13. yüzyılda Anadolu'da bu tarikatın en büyük temsilcisi, ünlü Babâî isyanının lideri **Baba İlyas**'tır. **Geyikli Baba** ve **Dede Garkın**'ın da Vefâi şeyhi olması muhtemeldir. Hatta Osmanlı devletinin kurucusu sayılan **Osman Bey**'in hocası ve kayınpederi **Şeyh Edebâli**'nin de Vefaî tarikatı şeyhi olduğu rivayetleri vardır. *(Dursun Gümüşoğlu, Tâcü'l Arifîn es-Seyyid Ebu'l Vefâ Menâkıbnâmesi-Yaşamı ve Tasavvufi Görüşleri, muhtelif sayfalar, Can Yayınları, Istanbul, 2006.)*

800 CİLTLİK KAYIP DEV KÜLLİYAT

İbn Akîl, Selefiyye akımının başlatıcısı Hanbeli din bilginidir; eserlerinin çoğu kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Vefâ Alî b. Akil b. Muhammed b. Akıl el-Bağdâdî** olup, 1040 yılında Bağdat'ta doğmuş, 1119'da aynı şehirde ölmüştür. **Ebü'l-Vefâ Tâcü'l-Ârifîn Seyyid Muhammed b. Muhammed** ile karıştırılmamalıdır. Birçok önemli hocadan tefsir, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf, Arap dili ve edebiyatı eğitimi almıştır. **İmam Gazzâlî**'nin Nizamiye Medresesi'ndeki derslerine katılmıştır. Hanbeli mezhebinin önde gelen ismidir ancak kelamı gizlice Mutezilî hocalardan öğrendiği söylenir. Akılcı tutumu yüzünden Hanbeli tutucu çevreler tarafından istenmeyen kişi ilan edilmiştir. Devrinde keskin olan mezhep ayrımını dikkate almamış, kendisine yararlı bulduğu bütün hocalardan mezhebine bakmadan yararlanmıştır. **Hallac-ı Mansur** hakkında olumlu düşündüğünü iddia eden tutucu bir grup tarafından öldürülmek istenmiş, devrin hükümdarının evine sığınarak ölümden kurtulmuş, beş yıl devlet korumasında kaldıktan sonra 1072'de Bağdat'taki **Ebû Cafer Camii**'nde kalabalık bir cemaate hitaben, **Hallac** hakkındaki görüşlerinden döndüğünü, eski fikirleri yüzünden tövbe ettiğini bildiren bir metni okuyup şahitlere imza ettirmiş, ardından Halife'nin huzurunda aynı metni okuyup yemini etmiş, böylelikle hayatı kurtulmuştur. Ancak onun hakkında araştırma yapanlar, **Hallac** hakkındaki düşüncelerini gerçekte değiştirmediği görüşündedirler. **Hallac**'la ilgili **Ahbâru'l-Hallac** adında bir kitap yazmış, sonraki baskı ve tehdit sürecinde bu eseri bizzat yaktığı söylenmiş, ancak bazı araştırmacılar kitabın bugüne ulaştığını savunmuştur. İtikada ilişkin eseri **el-İrşâd fî Usûli'd-Dîn** kayıptır ancak giriş bölümünden birkaç satır içeren bir parça bugüne gelebilmiştir. Diğer önemli kayıp kitabı **el-Fünûn** için farklı kaynaklar 70 ila 200 cilt büyüklüğünde olduğunu bildirir. **George Makdisi**, bu eserin 800 ciltten fazla olduğunu bildiren kaynaklardan sözeder. Tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı, tarih, coğrafya, mezhepler, tasavvuf gibi birçok konuyu içeren geniş kapsamlı ve çok yönlü

bir külliyattır. Günümüze ulaşabilen bazı parçalar toplanıp, George Makdisi tarafından 1971'de Beyrut'ta tek cilt halinde yayınlanmıştır. Bu büyük eserin İbnü'l-Cevzî tarafından yapılan 10 ciltlik özeti de kayıptır. İbn Akîl'in kayıp diğer kitapları; el-İntisâr li Ehli'l-Hadîs, er-Rivâyeteyn ve'l-Vecheyn, Tafzîlü'l-İbâdât Alâ Nâ'imi'l-Cennât, Tehzîbü'n-Nefs, el-Füsûs li'l-Fıkh, el-İşâre li'l-Usûl, Umdetü'l-Edille, el-Müfredât, et-Tezkire, Nefyü't-Teşbîh, Zemmü't-Teşbîh ve İsbâtü't-Tenzîh adlarını taşır.

(Ömer Menekşe, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Yükseliş Devri Fakihleri, s. 127-128, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992. George Makdisi, Hanbeli Mezhebi ve Tasavvuf, Trc. Ramazan Özmen, Tasavvuf Dergisi, s. 297-310, Sayı 18, 2007. Davut İltaş, Fıkıh Usulü Yazımında Kelamcılar Yöntemi ve Fakihler Yöntemi Ayrışmasının Mahiyeti Üzerine, Bilimname Dergisi, s. 65-95, Sayı 17, 2009/2. Ramazan Özmen, Doğuşundan Tedvinine Hanbeli Fıkıh Usulü Geleneği ve Özgünlük Sorunu, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, s. 189-216, Sayı 11, 2008).

Bağavî, Horasan'ın en büyük İslam bilginlerinden biri olup, bazı eserleri kayıptır. Tam adı Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesud b. Muhammed el-Ferrâ el-Beğavî olup, 1044 yılında Herat yakınlarındaki Bağ kasabasında doğmuş, 1117 veya 1122'de Merv'de ölmüştür. İmam Bağavî adıyla tanınmış, başta hadis ve fıkıh olmak üzere din bilimleri ve edebiyatta yaşadığı çağın en iyilerinden biri haline gelmiştir. el-Câmî Beyne's-Sahîheyni'l-Buhârî ve'l-Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, el-Kifâye fi'l-Fürû, Şerhu'l-Muhtasâr ve hadis biliminin büyük isimlerini anlattığı Mu'cemu'ş-Şuyûh adlı eserleri kayıptır. *(Ali Eroğlu, Müfessir Bağavî Hayatı ve Tefsirindeki Metodu, s. 28-68, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1987).*

FIKIHÇI İBN BERHÂN'IN KAYIPLARI

Bağdatlı ünlü fıkıhçı **İbn Berhân**'ın günümüze yalnız bir kitabı ulaşmıştır, diğerleri kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Feth Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî** olup, 1087 yılında Bağdat'ta doğmuş, 1124'de aynı şehirde ölmüştür. Fıkıh ve usul bilimlerinde döneminin en iyi âlimlerindendir. Babasının hamamcılık mesleği dolayısıyla **İbn Hammâmî** adıyla da anılmıştır. Eğitim aldığı hocaları arasında **Gazzâlî** de vardır. Fıkıh ve hadis alanına yoğunlaşmıştır. Hanbelîlikten Şafiiliğe geçtiği için **İbnü'l-Cevzî** tarafından 'İbn Terkân-dönek' lakabı takılmıştır. Bağdat'taki Mutezilî âlimlere yakınlığı bilinmektedir ve hatta onlardan güvenilir nakillerde bulunmuştur. Arap diline hâkimdir ve bilinen eserlerinin tamamı fıkha ilişkindir. Kayıp eserlerinden **el-Vecîz** fıkıh usulüne ilişkin olup, daha sonra bu konuyla ilgili yazılan kitaplarda sıkça ve bolca alıntılar yapılmış bir kitaptır. Bu yönüyle, kayıp durumda olmakla birlikte en tanınmış eseri budur. Diğer kayıp eseri el-Evsât'tan da birçok alıntı yapılmıştır. Diğer üç kayıp kitabı; **et-Ta'cîz, el-Basît ve el-Vasît**'tir. *(Vehbi Tülek, İbn Berhân, Türkiye Gazetesi, 27 Kasım 2012. Şükrü Selim Has, Klasik Fıkıh Usulünde Neshin Mahiyeti, Erciyes Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s. 543-564, Sayı 21, 2006/2).*

Nişabur'da 1059-1135 yılları arasında yaşayan **Ebü'l-Hasen Abdülgâfir b. İsmail b. Abdilgâfir el-Fârisî**'nin üç kayıp kitabı biliniyor. Daha çok fıkıh, hadis, dil ve tarih alanlarında kitaplar yazan **Fârisî**, ünlü **İmam Kuşeyrî**'nin torunudur. **Sahih-i Müslim**'deki ilginç ve nadir sözcükleri açıklayan **el-Müfhim li Şerh-i Garîb-i Müslim** adlı kitabının yanısıra, **Tenkîhu'l-Menâzır li-Üli'l-Ebşâr ve'l-Beşâ'ir** ve **Şerhu Ravzati'l-Fâ'ikin** adlarındaki eserleri de kayıptır.

600 BİN KİŞİYİ MÜSLÜMAN YAPAN ŞEYHİN KAYIP KİTAPLARI

Yaklaşık 600 bin kişinin İslam'a girmesini sağladığı söylenen Câmiyye tarikatının kurucusu **Ahmed-i Nâmekî Câmî**'nin de kayıp kitaplarından sözedeceğiz. Tam adı **Ebû Nasr Ahmed b. Ebi'l-Hasen en-Nâmekî** olup, 1049'da Keşmir'deki Nâmek köyünde doğmuş, 1141'de Nişâbur yakınlarındaki Câm şehrinde ölmüştür. Kaynaklarda **Ahmed-i Nâmekî, Ahmed-i Câm, Ahmed-i Câmî** diye de anılır. Onun hayatı klasik bir *'ayyaşın hidayete ermesi'* öyküsüdür. Gençlik yıllarında içkici, işret meclislerinde vakit öldüren bir âvâreyken, bu işretlerde yaşadığı bazı olağanüstü olaylar sonucu eski hayatını terk edip Câm şehri civarında bir dağda 18 yıl inzivaya çekilip İslami ilimlerde ve edebiyatta ilerlemiştir. 39'u erkek, üçü kız toplam 42 çocuğu vardır. Ünlü sûfî **Ebû Sait Ebu'l-Hayr, Hz. Ebu Bekir**'den kendisine kalan hırkanın **Câmî**'ye verilmesini vasiyet etti. Câhil ve çıkarcı şeyhleri, leş kokusunu uzaklardan alan kartallara benzetip, menfaat peşinde koşan bir şeyhin, müridini ancak murdar leş peşinde koşturacağını belirtir. Bu tür kimselerin peşinden gitmenin yanlışlığına işaret edip; *"Her çeşmeden su içilmez, her otlakta otlamak doğru olmaz"* der. Arapça bilmek ve konuşmakla âlim olunamayacağını, Arapça bilmeyen herkesin câhil sayılamayacağını belirtir. Kendisinden sonra çocukları ve torunları, onun görüşlerini ve adını temel alan "Câmiyye" adında bir tarikat oluşturmuştur. Bilinen kayıp altı kitabı; **Fütûhu'r-Rûh, İtikâdnâme, Mahabbetnâme**, *şiirlerini topladığı* **Zühdiyyât, Sûz u Güdâz, es-Sırrü'l Meknûn ve'l-İkdü'l-Manzûm fi't-Tılsımât** *şeklindedir. (Abdulvahap Yıldız, Ahmed-i Câmî Nâmekî Hayatı Eserleri ve Tasavvufi Görüşleri, Semerkand Yayınları, Şanlıurfa, 2009).*

TEYMÎ'NİN KAYIP KİTAPLARI

Isfahanlı dil ve din bilgini **Teymî**'nin bazı eserleri kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Kâsım Kıvâmü's-Sünne İsmâîl b. Muhammed b. el-Fazl et-Teymî** et-Talhî **el-İsfahânî** olup, 1065 yılında İsfahan'da doğmuş, 1141'de aynı şehirde ölmüştür. Edebiyat ve Arap dilinin yanısıra hadis ve tefsir alanlarında da eserler vermiştir. Kayıp 10 kitabından **el-Câmi'u'l-Kebîr fî Me'âlimi't-Tefsîr**'in 30 cilt, **el-Mu'temed**'in 10 cilt, Farsça tefsiri **el-Muvazzâh**'ın üç cilt, bir diğer tefsiri **el-İzâh**'ın ise dört hacminde olduğu bildirilir. Kayıp **Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh li-Müslim**'in hüzünlü bir yazılış öyküsü vardır; bu eseri Teymî'nin oğlu **Ebû Abdullah Muhammed** yazmaya başlamış, ancak genç yaşta ölünce kitabı babası tamamlamıştır. Teymî bu şerhi oğlunun mezarı başında imla etmiş ve tamamladığı zaman bir ziyafet vermiştir. Kayıp **Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh li'l-Buhârî**'yi de oğlu yazmaya başlamış, onun ölümüyle yine Teymî tamamlamıştır. Önemli kayıplarından **Fusûl Müstahrece Min Kitâbi't-Tezkire** 30 cilt hacmindeydi ve vaaz/irşad konusunu içeriyordu. Bu kitabın bazı bölümleri İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir. Tefsir kitabı **Tefsîrü'l-İsfahânî** de kayıptır. **Ehâdîs Müselselât**'ın aslı sekiz cilttir; büyük bölümü kayıptır, bazı bölümleri Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye'dedir. **el-Avâli'l-Mürâfekât** ise son bölümü eksik biçimde günümüze ulaşmıştır.

DİN BİLGİNİ BAKKALIN KAYIP ESERLERİ

Bakkalî'nin çok az sayıda kitabı kaybolmadan zamanımıza ulaşabilmiştir. Tam adı **Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ebi'l-Kâsım b. Bâbcûk (Baycuk) el-Hârizmî el-Bakkalî** olup, 1167'de Cürcâniye'de ölmüştür. Tefsir ve nahiv âlimidir. Türk veya Moğol kökenden gelmesi olasıdır. Kuru yiyecek alıp sattığı için **'Bakkalî'** lakabını aldı. Kayıp eserlerinden **Tefsîrü'l-Bakkalî** 12 ciltten oluşuyordu, bugüne yalnız yedinci cildi ulaşmıştır. Kaynaklarda **Bakkalî**'ye ait gösterilen kayıp tefsir kitabı **Miftâhü't-**

Tenzîl'in bu eser olabileceği veya ikisinin de ayrı eserler olduğu üzerinde durulur. Diğer kayıpları; **et-Tenbîh Alâ İ'câzi'l-Kur'ân, Ezkârü's-Salât, Cem 'u't-Tefârik Fi'l-Fürû, el-Esnâ Fi Şerhi Esmâ'i'l-Hüsnâ, Takvîmü'l-Lisân, el-İ'câb Fî İlmi'l-İrâb, Menâzilü'l-Arab, Tergibü'l-İlm** şeklindedir. *(Fuat Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, s. 203, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1981).*

Nişâburlu çok yönlü âlim **Ali b. Zeyd Beyhakî**'nin 73 kitap yazdığı bildirilir ama bunların büyük bölümü bugün kayıptır. Sekiz kayıp kitabını belirledik. Din bilimleri, kelam, mantık, felsefe, edebiyat, şiir, dil, astronomi, matematik, cebir, biyografi, astroloji gibi geniş bir yelpazede eserler verdiğinden, kayıpları da bu geniş alana yayılmıştır. Sekiz kayıp eserinin adı şöyledir: **Es'iletul-Kur'an Ma'al-Ecvibe, İcazu'l-Kur'an, el-İfade fi Kelimeti'ş-Şehade, el-Muhtasar Mine'l-Fera'iz, Usulü'l-Fıkh, Kara'inu Ayatil-Kur'an, el-İfade fi İsbati'l-Haşr ve'l-İ'ade, el-Veki'a fi Munkiri ş-Şeri'a**. Tam adı Ebu'l-Hasen **Zahiruddin Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî** olan yazar, 1100-1170 arasında Nişâbur'da yaşamıştır. Ünlü Şafi fıkıhçısı ve hadis âlimi **Ahmed b. Hüseyin Beyhakî** ile karıştırılmamalıdır.

İbn Ebû Meryem'in bugüne yalnız bir eseri ulaşmıştır, diğer eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Abdillâh Fahrüddîn Nasr b. Alî b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Fesevî** olup, hayatı hakkındaki bilgiler çok azdır. Nerede, ne zaman doğduğu ve öldüğü bilinmemekle birlikte, ölümünün 1170 yılından sonra gerçekleştiği sanılıyor. Nahiv, kıraat, fıkıh ve edebiyat alanlarında kitaplar yazmıştır. Fıkıhta ve edebiyatta dönemin Şiraz'ında tam bir otoritedir ve bu konularda başvuru kaynağıdır. Bilinen kayıp eserleri; sekiz ciltlik **el-Keşf ve'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân(Tefsîru İbn Ebî Meryem), Ebû Ali el-Fârisî**'nin **el-İzah fi'n-Nahv** adlı eserinin şerhi **el-İfsâh fî Şerhi'l-İzah, el-Müntekâ fî İleli'l-Kırâ'ât, Uyûnü't-Tasrîf** şeklindedir.

Hemedanlı kıraat ve hadis bilgini **Ebü'l-Alâ el-Hemedânî**'nin çok sayıdaki kayıp eserinden yalnız üçünün kayıplık

durumunu kesinleştirip burada aktaracağız. Kayıtlarda 50 cilt gibi dev bir hacimde olduğu bilgisi bulunan **Zâdü'l-Müsâfir** önemli bir kayıptır. Diğer iki kayıp eseri **Mâ'âtü'l-Kurân** ve **Kitâbü'l-İntisâr fî Mâ'ritefi Kurrâ'i'l-Müdüni ve'l-Emsâr**'dır. **Tabakâtü'l-Kurrâ** adıyla da bilinen **Kitâbü'l-İntisâr** 20 ciltti; **Cengiz Han** istilasında kaybolduğu söylenir. Tam adı **Ebü'l-Alâ Hasen b. Ahmed b. Hasen el-Attâr el-Hemedânî** olan yazar, 1095-1173 arasında yaşamıştır. Tam bir otorite kabul edildiği kıraat ve hadisin yanısıra tarih, dil, soybilim gibi alanlarda da kalem oynatmıştır. Varlıklı biri olan **Ebü'l-Alâ**, parasını öğrencilerine harcamış, Hemedan'daki kendi evinde uzun yıllar öğrenci okutup, mescidinde barındırmıştır.

Cezayirli İbâdî bilgini **Vercelânî** hadis, tefsir, fıkıh, kelam, Arap dili ve edebiyatı, tarih, siyer gibi alanlarda birçok kitap yazmış, bunların çoğu kaybolmuş veya yok olmuştur. Yalnız üç tanesini belirleyebildiğimiz kayıp eserlerinden ilki 70 cilt hacminde olduğu bildirilen **Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm**, mensup olduğu İbâdîyye'nin tarihini de anlattığı **Şerhu Siyeri Mahbûb** b. er-Rahîl **fî Târîhi'l-İbâzıyye bi'l-Meşrık** ve şiirlerini topladığı **Dîvânü Şi'r**'dir. Tam adı **Ebû Yâkub Yusuf b. İbrâhim es-Sedrâtî** el-Vercelânî olup, 1175 yılında öldüğü biliniyor.

RIFÂÎLİK TARİKATININ KURUCUSU VE KAYIP ESERLERİ

Günümüz İslam dünyasının büyük tarikatlarından Rıfâîliğin kurucusu **Ahmed er-Rıfâî**'nin de kayıp eserleri vardır. Tam adı **Seyyid Ahmed b. Alî el-Mekkî b. Yahyâ er-Rifâî** şeklindedir. 1118 yılında Bağdat-Basra arasındaki Ümmüabîde köyünde doğup, 1182'de Bağdat'ta vefat etmiştir. Büyük bir sûfî, müfessir, muhaddis ve fakihdir. **Hz. Hüseyin** üzerinden **Hz. Muhammed** soyundan gelir. Devrin büyük sufilerinden olan dayısı **Mansur el-Batâihî** tarafından himaye edilip yetiştirilmiştir. Ardından dayısı ona hilafet ve 'şeyhü'ş-şüyûh' ünvanı verip, kendisine bağlı

bütün tekkelerin şeyhliğine getirmiştir. Fakat birkaç yıl sonra, kadın ve erkek müridlerini aynı zikir meclisine aldığı gibi eleştirilerle devrin **Abbasi Halifesi Müktefî**'ye şikâyet edilmiş, konuyu araştıran memur, Halife'ye gelip; *"Bu seyyid ve müridleri sünnet yolunda değillerse yeryüzünde sünnet üzere hareket eden hiç kimse kalmamış demektir"* şeklinde rapor verince Halife, **Rıfâî**'ye bir özür mektubu göndermiştir. Hakkında birçok keramet anlatılmıştır ancak kendisi keramete önem vermemiştir. Rıfâî'ye göre İslam zâhir ve bâtınıyla bir bütündür. Hakkında yüzlerce kitap yazılmış, bunların da bir bölümü kaybolmuştur. Kayıp eserlerinden **Şerhü'l-Kitâbü't-Tenbîh**, Ebû İshak **eş-Şirâzî**'nin Şafii fıkhına ilişkin eserine yazdığı altı ciltlik şerhtir; Moğol istilasında kaybolmuştur. Kayıp **el-Ahzâbü'l-Rufâîyye** ya da **el-Ahzâb ve'l-Evrâd**'ın 662 veya 663 Rufâî hizbini içerdiği belirtilir. Diğer kayıp eserleri; **Tarîku's-Sâ'irin İlallâh**, besmele şerhi **es-Sırâtü'l-Müstakîm fî Mâni-i Bismillâhirrahmânirrahîm**, **İlmü't-Tefsîr**, **er-Rivâye fi'l-Hadîs**, **Tefsîr'ü Sûreti'l-Kadr**, **et-Tarîk İlallah**, **el-Mecâlisü Ahmediyye** şeklindedir. *(Yûnus eş-Şeyh İbrahim es-Samarrâî, s. 83-95, İlk Harf Yayınları, İstanbul, Mayıs 2013. es-Seyyid Ahmed er-Rıfâî, Şeyh Hayrullah Taceddin er-Rifâî Külliyatı, s. 5-6, Revak Kitabevi Yayınları, İstanbul, Haziran-2012. Hayri Kaplan-İsmail Işık, Ahmed'er-Rıfâî'nin İtikâdî ve Kelâmî Görüşleri, Tasavvuf Dergisi, Sayı 16, s. 87-105, 2006).*

Şamlı hadis ve tefsir âlimi **Ebü'l-Mevâhib** de kayıplardan nasibini almıştır. 1142-1190 arasında Şam'da yaşayan **Bahâeddin Ebü'l-Mevâhib Hasan b. Hibetullah b. Mahfûz**'un kayıp beş kitabının adı şöyledir: 16 cilt olduğu bildirilen **Mu'cemü'ş-Şüyûh**, **Fezâ'ilü's-Sahâbe**, **Fezâ'ilü Beyti'l-Makdis**, **Avâlî İbn Uyeyne**, **Rubâ'iyyâtü't-Tâbi'în**. *Bu bilgin,* birçok âlim ve devlet adamı yetiştiren ünlü Şamlı aile Beni Sasrâ'ya mensuptur ve şehrinde kadılık yapmıştır.

Kelam ve fıkıh âlimi **Gaznevî**'nin dört kayıp kitabını aktaracağız. Tam adı **Cemaleddin Ahmed b. Muhammed b. Saîd el-Gaznevî** olup, Gazne'deki doğum tarihi bilinmiyor, ölümü ise

Halep'te 1197'yi izleyen birkaç yıl içindedir. Zamanımıza ulaşabilen eserleri yaygındır ancak onun hakkında bilinenler azdır. İslam toplumunu bir arada tutmayı amaçlayan, aykırı ve bozguncu fikirlerin toplumun içine girmesini önlemeye çalışan bir tutum sergilemiş; Haçlı istilası ve mezhep çatışmalarıyla bunalmış ve sarsılmış 12. yüzyıl İslam dünyasının birlik içinde kalmasına katkısı olmuştur. Gaznevî'nin bilinen kayıp eserlerinden **Ehâdisu'l-Ahkâm** adında bir kitabı eski kaynaklarda yer almamaktadır; böyle bir eserinin bulunduğu son yıllarda anlaşılmıştır. **el-Müntekâ Min Ravdati'l-Mütekellimîn**, mukayeseli hukuka ilişkin olduğu sanılan **er-Ravda fi İhtilâfi'l-Ulemâ** ve fıkıh usulüyle ilgili **Kitâbun fi Usûli-Fıkh** diğer kayıp kitaplarıdır. *(İhsan Timur, Gaznevî'nin Usûlu'd-Dîn Adlı Eseri ve Mezhepler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi, s. 7-20, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009).*

Vâsıt'lı hadis ve siyer âlimi **İbn Abdüssemî**'nin bir tek eseri bugüne ulaşabilmiştir; diğerleri kayıptır. Tam adı **Ebû Tâlib Abdurrahman b. Muhammed b. Abdissemî el-Kureşî el-Hâşimî el-Vâsıtî**'dir. 1144 yılında Vâsıt'ta doğup, 1224'de aynı şehirde ölmüştür. Din bilimlerinde yetkin ve güvenilir, ayrıca fazilet sahibi biri olduğu biliniyor. Bilinen üç kayıp kitabından **Fezâ'ilü'l-Eyyâm** ve'ş-Şühûr'da günlerin ve ayların faziletlerini işler. **Tâ'bîrü'r-Rü'yâ**'da ise rüyaları din açısından yorumlamıştır. Kayıp **en-Nuhab fi'l-Hutab**'ta ise, verdiği hutbelerden bir derleme yapmıştır.

MAĞRİBLİ İBNÜ'L-KATTÂN VE YAKILAN 35 KİTABI

İslam'ın Batı'daki bölgelerinde yetişen en önemli din bilginlerinden **İbnü'l-Kattân**'ın 35 kayıp kitabını bildireceğiz. Tam adı **Ali b. Muhammed b. Abdülmelik b. Yahyâ b. İbrâhîm b. Halsa b. Semâha el-Himyerî el-Kütâmî el-Kurtubî el-Fâsî** şeklindedir.

1167 yılında Fas(Fez) şehrinde doğmuş, 1231'de Fas'ın güneyindeki Sicilmâse şehri kadılığı sırasında orada ölmüştür. Muvahhidler iktidarı döneminde sultanların sarayında itibar sahibi olmuştur. Bu devlette hâkimlik, kütüphane yöneticiliği, bilim danışmanlığı gibi işler yapmıştır. Bölgede gelişen Zâhirilik mensuplarının mezhep taassubu nedeniyle kitaplarının çoğu yakılarak yok edilmiştir. 40 civarında kitap yazmış, ancak bunların birkaçı yok oladan bugüne ulaşabilmiştir. Kayıp eserlerinden Kitâbü'l-Hâfil'*de* İbnü'l-Kattân, sahih hadisleri toplamak istemiş, ancak bu çalışma yarım kalmıştır; yarım halinin bile 10 cilt tuttuğu bildirilir. Diğer kayıp eserleri şunlardır: **Nak'u'l-Gulel ve Nef'u'l-İlel fi Kelâm Alâ Ehâdîsi's-Sünen li Ebî Dâvûd, Makâle fi'l-Men'i'l-Müctehid Min Taklîdi'l-Muhaddis fi Tashîhi'l-Hadîs Ledeyi'l-Amel, Kitâb fi Reddi Alâ Ebî Muhammed b. Hazm fi Kitâbi'l-Muhallâ Mimmâ Yete'allaku Bihî Min İlmi'l-Hadîs, Makâle fi Tefsîri Kavli'l-Muhaddisîne fi'l-Hadîs: "İnnehü Hasen", Ehâdîsu fi Fadli't-Tilâveti ve'z-Zikr, Makâle fi Tebyîni't-Tenâsübi Beyne Kavli'n-Nebî 've Yetûbullahu Alâ Men Tâbe' ve Mâ Kablehü Mine'l-Hadîs, Tecrîdu Men Zekerehu el-Hatîb fi Târîhihî Min Ricâli'l-Hadîs bi-Hikâye ve Şi'r, Şuyuhu'd-Dârekutnî, Bernâmecü Şuyûhih, Makâle fi Fadli Â'işe, el-Büstân fi Ahkâmi'l-Cinân, Makâle fi'l-İmâmeti'l-Kübrâ, Makâle fi'l-Kırâ'ati Halfe'l-İmâm, Makâle fi'l-Vasiyye li'l-Vâris, Makâle fi'l-Men i Min İlkâi't-Tefes fi Aşri Zi'l-Hicce li'l-Mudahhî, Makâle fi'r-Rehn Yûdau Alâ Yedi Emîn Fe-Yete'addâ Fîhi, Makâle fi Muşâtarati'l-Ummâl, Makâle fi'l-Evzân ve'l-Mekâyîl, Makâle fi't-Talâki's-Selâse, Makâle fi'l-Eymâni'l-Lâzime, Makâle fi'l-Hitân, Makâle fi't-Tes'îr, Makâle fi Mu'âmeleti'l-Kâfir, Makâle fi Hassi'l-İmâm Ale'l-Ku'ûd li-Simâ'i Mezâlimi'r-Ra'iyye, Makâle fi Tahrîmi't-Tesâbb, Makâle fi'l-Vasiyye li'l-Cenîn, el-Makâletü'l-Ma'kûle fi Hükmi Fetva'l-Meyyit ve'l-Fetva'l-Menkûle, en-Nez'u fi'l-Kıyâs li-Münâdaleti Men Seleke Ğayri'l-Mehya fi İsbâti'l-Kıyâs, Mesâ'il Min Usûli'l-Fıkh, Makâle İnhâ'i'l-Bahsi Müntehâhü an Muğzî Men Esbete'l-Kavl bi'l-Kıyâs ve Men Nefâhü, Talhîbu'l-Feth el-Kussî, Kitâb Mâ**

Yuhâdiru Bihi'l-Ümera, Esmâ'ü'l-Hayl ve Ensâbuha ve Ahbâruhâ, Ebû Kalmûn. *(Hüseyin Akgün, İbnü'l-Kattân'ın Hadis Anlayışı, s. 6-60, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2004).*

Kısaca Ahsîkesî diye tanınan **Ebû Abdillâh Hüsâmüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ömer el-Ahsîkesî**'nin hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. 1246'da Mâverâünnehr bölgesinde öldüğünü, fıkıhta önemli eserler verdiğini biliyoruz. Kayıp eserleri **Miftâhu'l-Usûl, Gâyetü't-Tahkik, Dekâ'iku'l-Usûl ve't-Tebyîn**'*dir.*

İBN HÂCİB'İN KAYIP ESERLERİ

Mısırlı din âlimi **İbn Hâcib**'in çok sayıda kitabı kayıptır. Tam adı **İbnü'l-Hâcib Ebû Amr Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus Cemâluddin ed-Devvenî** olup, 1175 yılında Yukarı Mısır'da doğmuş, 1249'da İskenderiye'de ölmüştür. Babasının vezirlik yapmasından dolayı daha çok **İbnü'l-Hâcib** adıyla tanınmıştır. Kur'an, fıkıh, Arapça, edebiyat, kıraat, nahiv, usul, sarf, arûz/müzik, kelam gibi dallarda çok sayıda eser yazmıştır. Medreselerde hocalık yapmış, Malikî mezhebinin üstadı kabul edildiğinden, uzun süre bu mezhep çerçevesinde fetva vermiştir. Tam olarak kaç eser yazdığı ve bunların kaçının kayıp olduğu bilinmiyor ancak 25 kadar kitabı tesbit edilebilmiştir. Bunlardan **el-Kâfiye**'ye Türkçe, Arapça ve Farsça 70'den fazla şerh yazılmıştır. Bilinen kayıp eserleri şunlardır:

-Cemâlü'l Arab fî İlmi'l-Edeb: Bazı ayetlerin tefsir edildiği bu eserde **İbn-i Hâcib**, ayrıca bazı hadisleri aktarmış, **Şair Mütenebbî**'den birtakım beyitleri, nahiv bilgilerini yazmıştır.

-Mu'cemu'ş-Şuyûh: Bu hadis kitabında yazar, hadisleri, rivayet eden şeyhin ismine göre düzenlemiştir. Bu eserden yalnızca **Kâtip Çelebi** sözetmektedir.

-el-Mesâilü'd-Dimeşkıyye: Şam ve Şam tarihiyle ilgili eseri.

-Şerh-ü Kitab-ı Sibeveyh: Bu isimle bir eserinin olduğu ve olmadığı yönünde akademik düzeyde çeşitli iddialar vardır.

-Şerhu'l-Hâdî.

-Şerhü'l Mukaddimetü'l Cezûliyye: Ebû Mûsa İsa b. Abdülaziz'in çeşitli dil konularıyla ilgili **Mukaddimetü'l Cezûliyye**'sine yazılmış bir şerh olduğu söylenen bu eser **İbn-i Hâcib**'in anlatıldığı bazı kaynaklarda geçmiş, bazılarında geçmediğinden, böyle bir kitabı olup olmadığı konusu tartışmalıdır.

-İ'râbu Ba'dı Âyât Mine'l-Kur'âni'l-Azîm fî Mekke: Mekke'de indirilen Kur'an ayetlerinden sözeden eserdir. *(Mehmet Türkmen, İbn-i Hâcib, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 3, 1989. Kâtip Çelebi, Keşfü'z-Zünün, c. 1, s. 593, 2/1022. İbrahim Yılmaz, İbnü'l-Hâcib Hayatı Eserleri ve el-Kâfiye Adlı Eserinin İncelenmesi, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 469-492, Sayı 13, 1997).*

NEVEVÎ'NİN KAYBOLAN KİTAPLARI

Tanınmış İslam hukukçularından **Nevevî** de iki kayıp kitabıyla bu çalışmanın konusu oluyor. Günümüzde kayıp durumdaki **Lugatu'r-Ravda** ve **Nuketü't-Tenbîh** adlı kitapların yazarı **Ebû Zekeriya Yahya** b. Şeref en-Nevevî, 1233 yılında Şam'da doğup, 1277'de ölmüştür. İslam hukuku, hadis, ahlak, dil, edebiyat gibi alanlarda kitaplar yazmış, kısa yaşamına **Riyazü's-Sâlihîn** başta olmak üzere önemli çalışmalar sığdırmıştır. Haçlı Seferleri ve Moğol istilasıyla bunalan İslam dünyasında yeniden birliğin sağlanması için eserleriyle katkı vermiştir. *(Mehmet Bilen, Hadis Şârihi Olarak İbn Hacer El-Askalani, Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, s. 49-66, Sayı 2, Kasım 2009).*

150 CİLTLİK KAYIP BİYOGRAFİ

Hanbeli fıkıhçısı **İbn Kudâme**'nin iki kitabı; **Teshîlü'l-Matlab fi Tahsîli'l-Mezheb** ve

el-Vâsıyye bugün kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî** olup, 1200 yılında Şam'da doğmuş, 1283'de yine Şam'da ölmüştür. 1266'da Hanbeliliğin Şam başkadısı olmuştur. 12 yıl sürdürdüğü bu görevinden para almamış, kendi isteğiyle ayrılmıştır. Öğrencilerinden **İbnü'l-Habbâz**'ın, **İbn Kudâme** hakkında 150 ciltlik bir biyografi yazdığı, diğer öğrencisi **Zehebî**'ninse biyografi alanında onun gibi bir eseri daha görmediğini söylediği rivayet edilir ki bu eser bugün kayıptır.

Mısırlı fıkıhçı **Firkâh**'ın da kayıp eserleri vardır. Bilinen kayıp dört kitabı; **et-Târîh, Şerhü't-Ta'cîz ve İhtisâri'l-Vecîz, Kitâbü'l-İşkâlât, Keşfü'l-Kınâ** adlarındadır. Tam adı **Ebû Muhammed Tâcüddîn Abdurrahmân b. İbrâhîm b. Sibâ el-Firkâh el-Fezârî el-Bedrî** olan yazar 1227'de Mısır'da doğmuş, 1291'de Şam'da ölmüştür. Bacaklarını çok açarak yürüdüğünden '**Firkâh**' lakabını taşır. Şam'da medrese hocalığı yapmış, tartışmalarda rakiplerine çoğunlukla galip gelmiştir.

FÜSÛS'U İLK ŞERHEDEN ÂLİMİN KAYIP KİTAPLARI

İslam tasavvufunun zirve eserlerinden **Füsûsu'l-Hikem**'i ilk şerheden isim olarak bilinen büyük mutasavvıf **Cendî**'nin de bazı eserleri kayıptır. **Füsûs Şerhi** bugüne gelmiştir ama **İbnü'l-Arabî**'nin bir başka eserine yazdığı **Şerhu Mevâkı'ın-Nücûm** kayıptır. Diğer kayıpları **Ulûm-i Ahadî ve Ma'ârif-i Ahmedî, Hulâsatü'l-İrşâd ve İrşâdü'l-Hulâsa, İrşâdü'l-Kemâlât, Ezrâku'l-Hatmeteyn, Kitâbü'l-Esmâ** adlarını taşır. Tam adı **Ebû Abdillâh Müeyyidüddîn b. Mahmûd b. Sâid el-Cendî** olup, Türkis-

tan'daki Cend kentinde doğmuş, 1292 ila 1301 arasında ölmüştür. Konya'ya gelip Sadreddin Konevî'nin yanında 10 yıl kaldığı, ona hizmet ettiği biliniyor. Konevî'nin halifesi sıfatıyla Bağdat'a gidip orada irşad faaliyetleri yapmıştır.

GÜLŞEN-İ RÂZ'I YAZDIRAN SÛFÎ VE KAYIP KİTAPLARI

Emir Hüseynî, Şebüsterî'nin ünlü eseri Gülşen-i Râz'ın yazılmasına vesile olan Horasanlı bir sûfîdir; onun da bazı kayıp kitapları vardır. Zaten tarihi kayıtlardaki bilinirliği de aşağı yukarı Gülşen-i Râz'la olan ilgisiyle sınırlı gibidir. Tam adı Seyyid Emîr (Mîr) Rükneddîn Hüseyn b. Âlim b. Muhammed el-Gûrî el-Herevî'dir; Afganistan'ın Guristan eyaletine bağlı Guziv köyünde 1243 yılı civarında doğmuş, 1318 ila 1329 arasında Herat'ta ölmüştür. Sühreverdiyye tarikatında yükselip, Herat'ta bu tarikatın şeyhliğini yapmıştır. Emir Hüseynî'nin, Gülşen-i Râz gibi harika bir eserin yazılmasına vesile olması özetle şöyle anlatılır: Horasan sûfîliğinin önemli ismi Emir Hüseynî, tasavvufla ilgili bazı soruları içeren bir nâme(mektup) yazıp, bunu Tebriz âlimlerinin yanıtlaması isteğiyle bir elçi aracılığıyla gönderir. Elçi Tebriz'e varıp, şiirsel dille yazılmış 15 sorudan ibaret nâmeyi bir âlimler meclisinde okur. O mecliste Şebüsterî de vardır. Âlim arkadaşları ona; "Ancak sen buna bir cevap yazabilirsin" deyince o; "Ben bu mevzuları kitaplarımda defalarca yazdım" diye önce reddeder. Ancak mektup nesir değil mazım şeklinde şiirsel bir dille yazılmıştır ve ondan da bu şekilde bir cevap isterler. O da (bir rivayete göre hemen oracıkta anında, bir rivayete göre bir süre üzerinde çalıştıktan sonra) sorularla aynı şiir vezninde kısa ve özlü bir cevap yazıp mecliste bir çırpıda okur. Elçi bu özlü yanıtları alıp tekrar şeyhi Emir Hüseynî'nin yanına, Herat'a döner. Fakat Şebüsterî'nin arkadaşları bu yanıtı genişletip bir kitap haline getirmesi konusunda ısrar ederler ve o da denileni yapar; ortaya Gülşen-i Râz çıkar. Başta tasavvuf olmak üzere çeşitli konularda çok sayıda kitap yazan Emir Hüseynî'nin

bazı eserleri bugüne ulaşmıştır. Kayıp eserleri; **Ankâ-yı Muğrib, Rûhu'l-Ervâh, Mir'âtü'l-Bedî fî Ahvâli'n-Nakşibendiyye, Mecma'u'l-İnşâ, Dîvân-ı Eş'âr, Sırâme** şeklindedir. *(Muammer Cengiz, Bir Tasavvuf Klasiği Olarak Mahmûd Şebüsterî'nin Gülşen-i Râz Mesnevîsi, s. 57-68, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2014).*

Hanefi fıkhının 14. yüzyıldaki temsilcisi **Zeylaî**'nin üç kayıp eserinden sözedeceğiz. Bunlar; **Kalendernâme, Sırâtü'l Müstakîm, Bereketü'l-Kelâm Alâ Ehâdîsi'l-Ahkâmi'l-Vâkı'a fi'l-Hidâye ve Sâ'iri'l-Kütübi'l-Hanefiyye, Şerhu'l-Câmi'i'l-Kebîr** ve **Şerhu'l-Muhtar li'l-Mevsılî**'dir. Tam adı **Ebû Muhammed Fahruddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bârii ez-Zeylaî** olan yazar, belirsiz bir tarihte Kızıldeniz'in Afrika kıyılarındaki Zeyla şehrinde doğmuş, 1343 yılında Kahire'de ölmüştür. 1305'ten sonra Kahire'de yaşamış, oradaki bazı medreselerde dersler vermiştir. *(Ahmet Özel, Hanefi Fıkıh Âlimleri, s. 79, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2006. Kenan Yakuboğlu, Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi, s. 151, Gökkubbe Yayınları, İstanbul, 2006).*

KONYALI İKİ ÂLİM VE KAYIP ESERLERİ

Konyalı fıkıhçı **İbnü'r-Radve**'ye ait **Şerhu'l-Menâr, el-Mevâhibü'l-Mekkiyye fî Şerhi Ferâ'izi's-Sirâciyye** ve **ed-Dürrü'l-Münîr fî Halli İşkâli'l-Kebîr** adlarında üç kayıp kitap vardır. Çok kitap yazdığı ancak bugün elde yalnız bir kitabının bulunduğu bildirilir. Tam adı **Ebû Abdillâh Nâsırüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz el-Konevî ed-Dımaşkî** olup, 1280-1363 yılları arasında yaşamıştır. Aslı Konyalıdır, Şam'da doğmuş, orada ölmüştür. Şam'daki Yelboğa el-Yahyavî Camii'nde müderrislik ve hatiplik yapmıştır.

Cemâleddin Konevî bir Hanefi fıkıhçısıdır ve kayıp eserleri vardır. Kitaplarında imza olarak **'el-Konevî'** nisbesini kullanmış-

tır ama Konya'yla ilgisinin nereden geldiği netlik kazanmamıştır. Tam adı **Ebu'l-Mehâsin (Ebu's-Senâ) Cemâluddîn Mahmud b. (Şihabuddîn Ebi'l-Abbâs) Sirâceddin Ahmed b. Mes'ûd el-Konevî ed-Dimaşkî** şeklindedir. 1294-1369 arasında Şam'da yaşamıştır. Fıkıh, hadis ve kelamla ilgili önemli eserler yazmış, iki kez Şam Hanefi başkadılığı yapmıştır. Bilinen kayıp yedi kitabı; **et-Tefrid fi Şerh et-Tecrid li'l-Kudûrî, Telhîsu Ahkâmi'l-Kur'ân, Tehzîbu Ahkâmi'l-Kur'ân, ez-Zübde Şerhu'l-Umde li'n-Nesefî fi'l-Akâid, Müşriki'l-Envâr fî Müşkili'l-Âsâr, el-Mu'temed fi Muhtasari'l-Müsned li-Ebî Hanife, el-Münhî(Müntehî) Şerhu'l-Mugnî li'l-Habbâzî fi'l-Usûl** şeklindedir. *(Ahmet Hamdi Furat, Cemâleddin Konevî ve Kitâbü'l-I'câz fi'l-Itirâz Alâ'l Edilleti'l-Şer'iyye Adlı Risalesi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 275-299, Sayı 16, 2007).*

Islahatçı 14. yüzyıl din bilgini **İbn Receb**'in de bazı eserleri kayıptır. Tam adı **Abdurrahman b. Receb es Selami el-Bağdadî** olup, **1335** yılında Bağdat'ta doğmuş, 1395'te Şam'da ölmüştür. İslami ilimlerle ilgili 20'nin üzerinde eser yazdığı bilinmektedir. Çalışmalarında yenilikçi, tenkitçi ve ıslahatçı bir çizgi izlemiştir. Moğol ve Haçlı istilalarının ortaya çıkardığı bilimsel, toplumsal ve manevi yıkımı eserleriyle onarmaya çalışmıştır. Bilinen dört kayıp eseri; tefsir kitabı el-**İstiğna Bi'l-Kur'ân**, akaidle ilgili **Muhtasâru Şuabi'l-İman**, küçük bir bölümü bugüne ulaşan **Şerhu Câmi'i't-Tirmizî** ve yine küçük bir parçası bugün mevcut **el-Kavâ'idü'l-Fıkhiyye**'dir. *(İbn Receb, Camiu'l-Ulum Ve'l-Hikem- Hadislerle İlim ve Hikmet, s. 4-9, C. 1, İstanbul 2011).*

KİTAPLARI YANINCA AKLINI YİTİREN ÂLİMİN KAYIP ESERLERİ

İbnü'l-Mülakkin, iki veya daha fazla hadis kitabının karşılaştırılıp, birinin diğer(ler)inden fazla olarak içerdiği hadisleri kitaplaştırma şeklindeki 'zevâid' türü kitap yazma geleneğinin en önemli temsilcisidir ve kitaplarının çoğu kayıptır. Tam adı Ebû

Hafs Ömer b. Ali Sirâcüddîn el-Mısrî olup 1323'te Şam'da doğmuş, 1401'de Kahire'de ölmüştür. Kitap toplamayı çok sevdiğinden büyük bir kütüphaneye sahip olmuş, ancak çok önem verdiği bu kitaplığın yanmasıyla hem kendi yazdığı kitapları, hem kütüphanesi yok olmuştur. Bunun üzerine aklî dengesini yitirip ölmeden önceki son birkaç yılını kendini kaybetmiş şekilde geçirdiği bildirilir. Yazdığı eserlerinin sayısı 300'ü bulur. Bilinen kayıp kitapları şunlardır:

-**Şerhu Zevâidi Müslim Ale'l-Buhârî**: Yazar bu eserde **Buhârî** ve **Müslim**'in **Sahih**'lerini önce 20 cilt halinde şerhetmiş, ardından dört cilt halinde zevâidlerini çıkartmıştır. Şerhi daha çok **Müslim**'in eserine yapmıştır. Yani hem şerh, hem zevâid kitabıdır.

-Şerhu Zevâidi Ebî Dâvûd **Ale's-Sahîhayn**: **Sünenü Ebî Dâvûd**'un **Sahîhayn** ile ortak hadislerinin çıkartıldığı, geriye kalanlarınsa şerhedildiği iki ciltlik eseri.

-**Şerhu Zevâidi't-Tirmizî Ale's-Selâse**: **İbnü'l-Mülakkin** bu eserinde **Tirmizî**'nin **Câmi'u's-Sahîh**'inin **Buhârî, Müslim** ve **Sünenü Ebî Davûd**'la ortak hadislerini çıkartıp, diğerlerini şerhetmiştir. Kaç cilt olduğu bilinmeyen eserin yandığı veya tamamlanamadığı görüşü vardır.

-**Şerhu Zevâidi'n-Nesâî Ale'l-Erba'a**: **Nesâî, Ebû Dâvûd** ve **Tirmizî**'den zevâidini çıkarttığı ve şerhettiği eseri.

-**Şerhu Zevâidi İbn Mâce Ale'l-Kütübi'l-Hamse**: Üç ciltlik bu eserde **Sünenü İbn Mâce**'nin, **Kütüb-i Sitte**'nin diğer beş kitabıyla ortak hadislerini çıkartıp, kalanları şerhetmiştir. *(Abdullah Karahan, Hadis Edebiyatında Zevaidler, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 91-138, C. 13, Sayı 1, 2004).*

İbn Hacer Askalani, Bedreddin Zerkeşî, İbnü'l-Cezerî gibi isimlerin de hocası olan ünlü fıkıhçı **Ömer b. Raslân Bulkinî**'nin şerh biçiminde kaleme aldığı üç kayıp eseri vardır. Tam adı **Ebû Hafs Siracuddin Ömer b. Raslân b. Nasîr b. Sâlih el-Kinânî**

olup, 1324-1403 yılları arasında Kahire'de yaşamıştır. **Sahih-i Buhârî**'nin başından **Kitâbü'l-Îmân**'a kadarki 20 hadisin şerhi olan **el-Feyzü'l-Cârî Ale'l-Câmî'is-Sahîh li'l-Buhârî** adlı eserinin yanısıra, **Tirmizî**'nin Sünen'ine yazdığı şerh olan **el-Arfü'ş-Şezi Alâ Camî'i't-Tirmizî** ve **Zemahşerî**'nin Tefsir'ine üç ciltlik şerhi **el-Keşşâf Ale'l-Keşşâf** kayıptır.

Halepli din bilgini ve tarihçi **İbn Hatîb en-Nâsıriyye**'nin yalnız bir kitabı bugün eldedir, diğerleri kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. Sa'd et-Tâî el-Cibrînî el-Halebî**'dir. 1372 yılında Halep'te doğmuş, 1440'da aynı şehirde ölmüştür. Halep, Kahire ve Trablusşam'da uzun yıllar kadılık yapmıştır. Hitabeti çok güçlü olan **İbn Hatîb**, kendisine sorulan sorulara hiçbir kitaba bakmadan fetva vermesiyle tanınmıştır. Kayıp eserleri; **et-Tibetü'r-Râ'iha fî Tefsîri'l-Fâtiha, Dav'ül-Basîre fî Şerhi Hadîsi Berîre, Şerhu Hadîsi Ümmü Zer, Şerhu Kıt'atin Meni'l-Envâr fi'l-Fıkh, Şerhu Bedî'in-Nizâm li'bni's-Sâ'âtî, Sîretü'l-Mü'eyyed, Müntehâbât Min Kitâbin Kevâkibin Vadî'e** adlarını taşır.

İslam din bilimlerinin 15. yüzyıldaki önemli ismi **Burhâneddin Kerekî**'nin dokuz kayıp eserini sayacağız. Tek ciltlik **el-İs'âf fî Ma'rifeti'l-Kat'i ve'l-İsti'nâf** adlı eseri bugüne ulaşamamıştır. **Kerekî** bu eserini **Lahzatü't-Tarf fî Ma'rifeti'l-Vakf** adıyla özetlemiştir ve bu özet bugün eldedir. 'Yedi kıraat' konusunu işleyen tek ciltlik **Umdetü'l-Muhassıli't-Tamâm fî Mezâhibi's-Seb'ati'l-A'lâm** bir diğer kayıp eseri. **İ'râbü'l-Mufassal** adlı kayıp eseri, Kur'ân'ın düzgün ve pürüzsüz okunuşuyla (i'râb) ilgili olup, Hucurât ve sonraki sureleri kapsıyordu. Diğer kayıp eserleri ise şunlar: **İbn Mâlik**'in **el-Elfiyye** adlı kitabının şerhi olan **Şerhu'l-Elfiyye, İbn Mu'ti**'nin **el-Fusûlü'l-Hamsûn** adlı eserinin ilk yarısının şerhi durumundaki **Şerhü'l-Fusûli'l-Hamsîn, Dürretü'l-Kâri'i'l-Mecîd fî Ahkâmi'l-Kırâ'ati ve't-Tecvîd, Hallü'r-Remz fî Vakfi Hamza ve Hişâm Ale'l-Remz, Nüket Ale'ş-Şâtıbiyye, Mirkatü'l-Lebîb İlâ İlmi'l-E'ârîb.** Tam adı **Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Mûsâ b. Bilâl el-Kerekî** olan yazar, Ürdün'ün Kerek

şehrinde 1374 yılında doğmuş, 1449'da Kahire'de ölmüştür. Kıraat, nahiv, mantık, fıkıh, hadis alanlarında eserler vermiş; Kahire'de kadılık ve müderrislik yapmıştır. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 25, s. 280).*

HURÛFÎLİĞİN KAYIP ÖNEMLİ KİTABI

Hurûfîliğin önde gelen ismi **Emir Gıyâseddin**'in bir kitabı, **Türâbnâme** kayıptır. Eser Hurufiliğin önemli kaynaklarındandır. Tam adı **Ebü'l-Yakîn Emîr Gıyâsüddîn Muhammed b. Hüseyn b. Muhammed Hüseynî Esterâbâdî** olan yazar 1449'dan sonraki birkaç yıl içinde Bağdat'ta ölmüştür. Hurûfîliğin kurucusu **Fazlullâh-ı Hurûfî**'nin başhalifesi **Ali el-A'lâ**'nın kızkardeşinin oğludur. **Fazlullah**'ın torunu **Emir Nurullah**'la birlikte Anadolu dâhil birçok yeri, Hurûfilik inancını yaymak amacıyla gezmiş, 1427'de Herat'ta **Timur**'un oğlu **Şahruh Mirza**'ya düzenledikleri suikast nedeniyle ikisi de tutuklanmıştır. Uzun süren yargılamada bir sonuca varılamamış, bu süreçte beş yıldır hapsedildiği Süleymanî kalesinden kaçmıştır. *(Abdülbaki Gölpınarlı, Hurufilik Metinleri Kataloğu, muhtelif sayfalar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1973. İrene Melikoff, Uyur İdik Uyardılar- Alevilik Bektaşilik Araştırmaları, Trc. Turan Alptekin, s. 192, Cem yayınevi, İstanbul, 1993).*

OSMANLI'NIN FİKİR MİMARI VE KAYIP ESERLERİ

Zeyniyye tarikatını Anadolu'ya getiren ve bazı kaynaklarda Osmanlı'nın fikir ve siyaset mimarlarından sayılan **Abdüllatîf b. Abdirrahmân b. Ahmed el-Kudsî**'nin bildiğimiz iki kayıp eseri vardır. 1384'te Kudüs'te doğmuş, 1452'de Bursa'da ölmüştür. Kayıp eserlerinden biri, yine kendisine ait **Keşfü'l-İ'tikâd**'ta sözettiği **İktibâsü Ref'i'l-İltibâs fî Beyân-ı Tarîki'n-Nâs**'tır. Diğeri ise **Nefhatü'l-Eshâr** ve **Rihletü'l-Esrâr** adlı kitabıdır. Batınî tari-

kat ve yollara karşı mücadele vermiş, bazı eserlerini vahdet-i vücud inancına ve heterodoks yapılara karşı kaleme almıştır. **Şah İsmail**'in dedesi **Şeyh Cüneyd**'in Anadolu'daki Şiileştirme faaliyetlerinden rahatsız olup, **Karamanoğlu İbrahim Bey**'e mektup yazarak bu faaliyetlerin engellenmesini istemiştir. Konya ve Bursa'da **Zeyniyye** tarikatını yaymaya çalışmıştır. *(İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. 1, s. 533, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011).*

CELÂLUDDİN MAHALLÎ'NİN KAYIP KİTAPLARI

Ünlü **Celaleyn Tefsiri**'nin iki yazarından Celâluddin **Mahallî**'nin bazı eserleri kayıptır. Tam adı **Muhammed b. Ahmet b. Muhammed b. İbrâhim** b. Ahmed Celâlüddîn **Mahallî** olup, 1388-1459 Mısır'da yaşamıştır. Günümüze ulaşan tek eseri, **Suyutî**'nin tamamladığı, ikisinin adıyla anılan ünlü **Celaleyn Tefsiri**, diğer adıyla **Tefsîru'l-Kur'ân**'dır. Fıkıh, kelam, usul, nahiv, mantık, tefsir gibi alanlarda yaşadığı zamanın otoritesi sayılmıştır. Belirlediğimiz kayıp kitapları; fıkıh usulüne ilişkin **Şerhu Cemi'l-Cevami, Şerhu'l-Minhâc, el-Envâru'l-Mudîe, el-Kavlü'l-Müfid, et-Tıbbu'n-Nebevî** ve **İbni'l-Hişam en-Nahvî**'nin **el-İ'râb** adlı eserinin şerhi **Şerhu'l-Kavâ'id Li'bni'l-Hişâm**'dır.

TÂCEDDİN İBN ARABŞAH'IN KAYBOLAN ESERLERİ

Osmanlı'nın başkentiyken bir süre Edirne'de yaşayan hadis, fıkıh ve Arap dili-edebiyatı üstadı **Tâceddin İbn Arabşah**'ın dört kayıp kitabını belirledik. Bunlar şöyledir: **el-Minahu'l-Muazzama fî Nazmi'l-Mesâili'l-Mukaddime, Delâ'ilü'l-İnsâf Nazmu Mesâ'ili Tarîkati'l-Hilâf, el-Cevherü'l-Münaddâd fî İlmi'l-Halil b. Ahmed, Kitâbü't-Ta'bîr.** Tam adı **Astrahanlı fıkıh âliminin tam adı Ebü'l-Fazl Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ahmed b. Mu-**

hammed et-Tarhânî ed-Dımaşkî olup, 1411-1496 yılları arasında yaşamış, Kahire'de ölmüştür. Doğduğu bölgede hüküm süren Altınordu devleti parçalanma sürecinde olduğundan ailesiyle birlikte önce Kırım'a, andından Osmanlı'nın başkenti Edirne'ye gitmiş, **Mehmet Çelebi**'den himaye sağlamış, ancak Sultan'ın ölümü üzerine Şam'a gitmiştir.

Şamlı din bilgini **İbnü'l-Keyyâl**'ın biri hariç tüm eserleri kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Berekât Zeynüddîn Muhammed (Berekât) b. Ahmed b. Muhammed el-Hatîb ed-Dımaşkî** olup, 1459-1523 arasında yaşamıştır. Ticaretle uğraştığından **'Keyyâl'** lakabı verilmiştir. Kitaplarını başkalarının eserlerinden aşırttığı iddia edilen yazar, bu yönüyle intihalcilik yaptığı bilinen ilk isimlerdendir. Cehrî zikir yapan bir tarikatın bu zikir törenlerine karşı olduğundan, tarikatın iki müridi tarafından dövülerek öldürülmüştür. Yalnız **el-Kevâkibü'n-Neyyirât** adlı eseri bugün mevcuttur. Bildiğimiz kayıp eserleri; vaaz ve dinî irşadı konu alan **Hayâtü'l-Kulûb ve Neylü'l-Matlûb, Esne'l-Makasıd fi Ma'rifeti Hukûki'l-Veled Ale'l-Vâlid, l-Cevâhirü'z-Zevâhî, el-Encümü'z-Zevâhir fi Tahrîmi'l-Kırâ'ati bi-Lühûni Ehli'l-Fısk ve'l Kebâ'ir** şeklindedir.

İbn Abdüsselâm el-Menûfî Mısırlı Şafii bir fıkıhçıdır; onun da bugüne ulaşamayan kitapları vardır. Tam adı **Ebü'l-Hayr Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Menûfî**'dir; 1443'te Mısır'ın Menüf şehrinde doğmuş, 1525'te ölmüştür. Fıkıh, hadis, tarih, nahiv gibi alanlarda eserler vermiştir. Menüf ve Kahire kadı yardımcılığı yapmıştır. Bilinen 11 kayıp eseri şunlardır: **en-Nuhbetü'l-Arabiyye fi Halli Elfâzi'l-Âcurrûmiyye, Tezkiretü'l-Âbid fi Şerhi Mukaddimeti'z-Zâhid, el-İknâc fi Şerhi Muhtasari Ebî Şücâ, İbtihâcü'l-Ayn bi-Hükmi'ş-Şürût Beyne'l-Mütebâyi'ayn, el-Havâtırü'l-Fikriyye fi Fetâva'l-Bekriyye, Refu'l-Melâme bi-Ma'rifeti Şürûti'l-İmâme, İrşâdü'n-Nâsiki'l-Mütezarric İlâ Menâsiki'l-Mütemeyyiz, İ'lâmü'l-Mağrûr bi-Aczi Ahvâli'l-Mevt ve'l-Kubûr, el-Lafzü'l-Mükerrem bi-Haşâ'işi'n-Nebî Salla'llâhu Aleyhi ve Sellem, İn'âmü'l-Hâlık**

bi-Ziyâreti Hayri'l-Halâ'ik, Tergîbü's-Sâmi fi's-Salât Alâ Hayri'ş-Şâfiî.

Bir Nakşî şeyhinin oğlu olan din bilgini Abdülvehhâb es-Sâbûnî'nin birkaç eseri kayıptır. Doğum tarihi bilinmiyor; ölümü 1547'dedir. Ahmed Eflâkî'nin, Mevleviliğin temel kaynaklarından sayılan Menâkıbü'l-Ârifîn'inde şeriatın zahirine aykırı bulduğu yerleri kitaptan çıkartarak yeni bölümler eklemiş ve Sevâkıbü'l-Menâkıb adıyla yeniden yazmıştır. Uzun süre Şiilerle mücadele etmiş, yaşadığı Hemedan'ı Safevi Şahı 1. Tahmasb'ın işgal etmesi üzerine oradan kaçıp Şam'a, bir süre sonra da Kahire'ye gitmiştir. Kaynaklarda adı geçen ama bugün ulaşılamamış üç kitabı; Şerhu Mu'ammeyat-ı Mîr Hüseyin, Sırâtü'l-Müstakîm ve Farsça manzumesi Nevâ-yı Husûs'tur. *(Abdülbaki Gölpınarlı, Mevlana'dan Sonra Mevlevilik, s. 15-16, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2009).*

MEKKELİ İKİ ÂLİMİN KAYIP ESERLERİ

Mekke'de doğup yine orada vefat eden Haremeyn hatibi ve belagat ustası Ali b. Cârullah b. Ebü'l-Yümn Muhammed b. Ebû Bekir'in (1514-1601) dört kayıp eserinin adını vereceğiz: Tezkire Müfide(Tezkire Zahîriyye), Hâşiye Alâ Şerhi't-Tavzîh, Hâşiye Alâ Şerhi İsâgûcî Li'l-Kadî Zekeriyyâ, Reşfü'ş-Şurbâti's-Senîyye Min Mezci Elfâzi'l-Ecrûmiyye.

Mekkeli din bilgini Pîrîzâde İbrâhim'in kitaplarının çoğu kayıptır. Tam adı Burhânüddîn İbrâhîm b. Hüseyn b. Ahmed olup, 1613 yılında Medine'de doğmuş, 1688'de Mekke'de ölmüştür. Mekke müftülüğü yapmış, tek oğlunun erken yaşta ölümü üzerine dünya işleriyle ilgisini kesip bir köşeye çekilmiş ve kitap yazmaya yoğunlaşmıştır. Yazdığı kitap sayısı çeşitli kaynaklarda 19, 70 veya 100 küsur gösterilir. Bunların çok azı bugün eldedir. Belirlediğimiz 22 kayıp kitabı şunlardır: Şerhu Manzumeti İbni'ş-Şıhne fi'l-Aka'id, Fetâvâ, Şerhu'l-Müsâyere L'ibni'l-Hümâm, Şerhu'l-İzâh, Uddetü's-Sâlik fî Ahkâmi'l-

Menâsik, el-Kavli'l-Ezher Fîmâ Yüftâ Fîhi bi-Kavli'l-İmâm Züfer, el-Kavlü'l-Fâsılı'l-Mâzî fî Beyâni Hükmi Azli's-Sultân li'l-Kadî, Bulûğu'l-Ereb fî Beyâni Arzi'l-Hicâz ve Cezâireti'l-Arab, el-Lüm'a fî Hükmi's-Salâti'l-Erba Ba'de'l-Cum'a, el-Kavlü'l-Bât fî İsâli's-Sevâb li'l-Emvât, Risâle fî Meşrû'iyyeti'l-Umre fî Eşhüri'l-Hac, el-Kavlü's-Sedîdü'l-Müfîd fî Hükmi't-Taklîd, el-Akvâlü'l-Marziyye fî Tahkiki Hükmi'l-İktidâ bi'l-Muhâlif, Risâle fi'l(fî Hükmi'l)-İşâre fi't-Teşehhüd, es-Seyfü'l-Meslûl fî Cevâzi Defi'z-Zekât li-Âli'r-Resûl, Risâle fî Enne li'l-İnsâni En Yuhdise fî Milkihî Mâ Şâ'e Lem Yeddura bi-Câribî, Risâle fî Ma'ne'l-İstihsân ve'l-Kıyâs, Risâle fî Cevâzi Te'hîri's-Salât fi's-Sefer, Reddü'l-Kavli'l-Anîd fî Cevâzi'l-İktidâ bi'l-Muhâlif li'l-Îd, Tebliğu'l-Emel fî Ademi Cevâzi't-Taklîd Ba'de'l-Amel, Risâle fî Hükmi İskâti's-Salât, Risâle fî Men Yutlak Aleyhi's-Seyyid ve'ş-Şerîf. *(Ahmet Özel, Hanefi Fıkıh Âlimleri, s. 37, 136, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1990).*

11. MEZHEP BÜYÜKLERİNİN KAYIP KİTAPLARI

Mezhep büyüklerinden kastımız, İslam dini çerçevesinde bir anlam taşımaktadır. Gerek dört büyük mezhebin kurucuları ve önde gelenlerinin, gerekse diğer mezheplerin büyüklerinin kayıp kitaplarını bu bölümde ele alacağız:

MUTEZİLE'Yİ KURAN İKİ KÖLE VE KAYIP ESERLERİ

İslam'ın ana akımından ayrılıp mezhep haline gelen ilk hareketlerden biri olan Mutezile'nin iki kurucusu vardır: **Vâsıl b. Atâ** ve **Amr b. Ubeyd**. Bunların ortak özellikleri bir mezhebi birlikte kurmalarıyla sınırlı değildir. İkisinin de kölelikten gelme olması, enişte-kayın şeklinde akrabalıkları ve ikisinin de **Hasan-ı Basrî**'nin öğrencisi olmaları gibi ortak yanlarına konumuz açısından ekleyeceğimiz son madde, ikisinin de bütün kitaplarının bugüne ulaşamamasıdır. **Vâsıl b. Atâ** 699-748 yılları arasında yaşamış, Basra'da ölmüştür. Medine'de yetişmiş, Basra'ya gidip **Hasan-ı Basrî**'nin öğrencisi olmuş fakat büyük günah işleyen kimsenin durumuyla ilgili bir tartışma yaşadığı hocasından ayrılıp, aynı mescidin bir köşesinde kendi ders halkasını kurmuş, dolayısıyla Mutezile'nin temellerini atmıştır. Eşinden gelen bir rivayette son derece dindar olduğu, sabaha kadar ibadet ettiği bildirilir. Hatta bazı kaynaklar onu en büyük Arap belâgatçısı olarak niteler. Ancak geliştirdiği mezhep itikadının İslam'ın bazı temel ilkelerine ters olduğu yönünde ciddi eleştiriler almış, hatta

Allah'ın sıfatları, kader gibi konularda tekfir edilmiştir. Kayıp kitapları şunlardır: Maniciliğe karşı reddiye niteliğindeki **el-Elf Mes'ele**(Bin Meselede Maniheizme Reddiye), **el-Menziletü Beyne'l-Menzileteyn, Kitâbi'l-Maani'l-Kur'an, Kitâbi't-Tesviye, Kitâbü'l-Feteyâ, Kitâbü Esnâfi'l-Mürcie, Tabakatu Ehli'l-İlm ve'l-Cehl, Kitâb fi't-Tevbe, es-Sebil İlâ Ma'rifeti'l-Hakk**, kayınbiraderi **Amr b. Ubeyd**'le arasındaki münazaraları ve konuşmaları içeren **Kitâb Mâcerâ Beynehû ve Beyne Amr b. Ubeyd, Kitâb fi'd-Da've**, Allah'ın birliği ve adalet konularında verdiği hutbeleri içeren **el-Hutâb fi't-Tevhid ve'l-Adl**. *(Neşet Çağatay-İbrahim Agâh Çubukçu, Islam Mezhepleri Tarihi, s. 113, Ankara. 1976. Ali Sami en-Neşşâr, Islam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu-2, s. 171-196, İnsan Yayınları, İstanbul, 1999).*

Mutezile mezhebinin iki kurucusundan kayınbirader **Amr b. Ubeyd**'in yazdığı kitapların hepsi kayıptır. Tam adı **Ebû Osmân Amr b. Ubeyd b. Bâb el-Basrî** olan yazar, kesin olmamakla birlikte, 699 yılında Basra veya Belh'de doğmuş, 761'de Mekke yakınlarında ölmüştür. **İbn Bâb, İbn Keysân, İbn Humeyd, Ebü Mervân** adlarıyla da anılmıştır. İslam tarihinin ilk kelamcılarından olup, aslında bir köledir; Fars veya Sind kökenli olduğu rivayetleri vardır. **Hasan**-ı Basrî'nin öğrencisidir. Eniştesi Vâsıl b. Atâ ile birlikte Mutezile mezhebinin kurucusu iki önemli isimden biridir; bu mezhebin temel görüşlerini şekillendirmiş, eserlerini de bu amaca yönelik yazmıştır. Abbasi hanedanlığının ikinci hükümdarı **Halife** Mansur'la dostluk kurmuştur. İlginç bir yönü, **İmam Âzam Ebu** Hanife'yle yaptığı dâhil, girdiği tüm münazaraları kaybetmesiyle tanınmasıdır. **Amr**'ın birçok kitabı, risalesi ve hutbesinden günümüze yalnızca, hocası **Hasan-ı Basrî**'den rivayet ettiği birkaç tefsir sahifesi gelebilmiştir. **er-Red Ale'l-Kaderiyye, Kitâbul-Adl ve't-Tevhîd, Ecza'ü Selâsemi'e** ve **Sittûn** adlı üç kayıp eserini biliyoruz. *(Osman Aydınlı, İlk Mu'tezile'nin Özgür İrade Söylemi: Amr b. Ubeyd ve Kader Anlayışı, Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 127-146, C. 1, sayı 2, 2003).*

İMAM CAFER-İ SÂDIK'IN KAYBOLAN KİTAPLARI

Caferilik mezhebinin ve fıkhının kurucusu **İmam Cafer-i Sâdık**'ın yazdığı söylenen 40 kadar kitaptan yaklaşık 10'u günümüze ulaşabilmiştir. Şiilik tarihinin en önemli isimlerindendir. İsnâaşeriye'nin altıncı, İsmâiliyye'nin beşinci imamıdır. Babası **Muhammed el-Bâkır**, dedesi **Zeynelâbidin**, büyük dedesi **Hz. Hüseyin**, dedesinin dedesi **Hz. Ali**'dir. 699 veya 702 yılında Medine'de doğmuş, 765'de iddiaya göre **Abbasî Halifesi Mansur** tarafından Medine'de zehirlenerek öldürülmüştür. Hem Emevîler hem Abbasîler döneminde halifeler onu rakip gördüğünden baskı uygulanmış, o da evine kapanıp bilimle ve kitap yazmakla meşgul olmuştur. Bâtınî ve zahirî bütün bilimlere tam anlamıyla hâkim olduğu bildirilir; fıkıh başta olmak üzere tüm din bilimleri, tasavvuf, cifr, tılsım, simya, kimya, felsefe, fizik, astronomi, botanik, zooloji, biyoloji gibi birçok bilimde otoritedir. Tevrat, İncil, Zebur ve **Hz. İbrahim**'in suhufuna, **Hz. Fatıma**'nın mushafına vâkıf olduğu kaydedilmiştir. **İmam Âzam Ebû Hanife** ile tanışmış, Medine'de ilmî tartışmalar yapmışlardır. Tarikat silsilelerinde de önemli bir yeri vardır. Kimya bilimi konusunda bildiklerini, bu alanda yetenekli öğrencisi **Câbir b. Hayyan**'a aktardığı, hatta Câbir'in yazdığı bilinen bazı kitapları bizzat onun yazdırdığı tahmin ediliyor. Câbir'in eserlerinde bulunan ve ilk kez onun keşfettiği düşünülen nitrik asit, tuz ruhu, kral suyu, kezzap gibi birçok kimyasalı gerçekte **İmam Cafer**'in bulup öğrencisine aktardığını savunan birçok eski kaynak vardır. **İmam**'ın yüzlerce kitap ve risale yazdığı iddia edilirse de, ad vererek kendisine 24 ila 40 arasında kitap maledilir. Değişik kaynaklarda ona ait gösterilen eserlerin büyük çoğunluğu birbirine uymamaktadır. Örneğin **Fuat Sezgin** ve **Âmilî**'nin listelerinde **İmam**'a maledilen, sırasıyla 32 ve 24 kitap vardır ama bunların içinde sadece **Kitâbü't-Tevhid** ismi ikisinde de ortaktır. Kayıp eserlerinin beşini sıralayalım: **Müsneden Kebîran, İhtiyârâtü'l-**

Eyyâm ve'ş-Şühûr, -Sirâcü'z-Zulme, Nesru'd-Dürer, Tefsîr. Tefsir konusunda bilgiler karışıktır: Günümüze ulaşan **Tefsîrü'l-Kur'ân**'ın dışında **İmam**'a nisbet edilen iki farklı tefsir daha vardır. Bunlar **Kummî ve Hâkim es-Semerkandî** tarafından haber verilen tefsirlerdir. Bunlar iki farklı tefsir olabileceği gibi, iki râvinin aynı tefsirden sözetmeleri de mümkündür. *(Celal Kırca, Ca'fer es-Sâdık ve Ona İzafe Edilen Tefsiri, Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 6, s. 95-112, Kayseri 1989. Mehmet Atalan, Ca'fer es-Sâdık'ın Eserleri, Dinî Araştırmalar Dergisi, s. 113-132, C. 4, Sayı 11, Eylül-Aralık 2001).*

MEZHEPLERİ DE, KİTAPLARI DA KAYBOLDU

Evzâîyye mezhebinin kurucusu **Evzâî**'nin yalnız bir makalesi bugüne ulaşmıştır. Tam adı **Ebû Amr Abdurrahman b. Amr b. Yuhmid el-Evzâî** olup, 707 yılında Balebek şehrinde doğmuş, **774'de** Beyrut'ta ölmüştür. Çok sayıda kitap yazmıştır ancak biz bu kayıp eserlerin yalnız üçünü biliyoruz: **Müsnedü'l-Evzâî, Kitâbü's-Sünen fi'l-Fıkh, Kitâbü'l-Mesâ'il fi'l-Fıkh.** Rivayete göre 12 yaşındayken kendisinden fetva sorulmuş, mutlak müçtehit seviyesinde görülmüştür. Ömrünün son yıllarında Beyrut'ta sınır bekçiliği yapmış, cenazesine Müslümanların yanısıra Hıristiyan, Yahudi ve Kıptiler de katılmıştır. Onun görüşleri çerçevesinde Evzâîyye mezhebi ortaya çıkmış, bu mezhep Suriye, Hicaz, Irak, Suriye, Endülüs ve Kuzey Afrika'da taraftar bulmuştur. Mezhep mensubu âlimler ve öğrencilerin, görüşlerini yazılı kaynağa dönüştürme ve kitap yazma konusunda isteksiz veya başarısız olmaları yüzünden mezhep uzun yaşayamamıştır. **Kitâbu Siyeri'l-Evzâî**, bugüne ulaşan tek eseridir; **İmam Şafii**'nin **el-Üm** adlı kitabının içinde bir bölüm halinde bugüne ulaşmıştır.

Sevrîlik mezhebinin kurucusu **Süfyân-i Sevrî**'nin üç kayıp kitabı biliniyor. Bunlar; sahabe ve tabiinin fıkıh görüşlerini topladığı ve 20 cilt olduğu söylenen **el-Câmiu'l-Kebîr**, nefsin taşıdığı kötü özelliklerden kurtulma ve zühd konusunu işlediği **Vasiyetü İlâ Ali İbn Hüseyn es-Sülemî** ve hadisle ilgili **el-Câmiu's-Sağîr**'dir. Yazarın tam adı **Süfyân b. Said b. Mesrûk b. Habîb b. Râfi b. Übeyy b. Munkiz b. Nasr b. el Hakem b. Âmir b. Milkan b. Sevr b. Mudâr b. Nizâr b. Ma'd b. Adnân es- Sevrî el-Kûfi** şeklindedir. 715 yılında Kûfe veya Horasan'da doğmuş, 782'de Basra'da ölmüştür. Sevrîlik adında bir fıkıh mezhebi kurmuş, bu mezhep 12. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Hiçbir devletin ve hükümdarın görevini kabul etmemiş, bilginlere yaşamlarını sürdürebilmeleri için verilen parayı (atiyye) kabul etmemiş, tarla ve bahçelerde çalışarak geçimini sağlamıştır. *(Abdulmuid Aykul, Süfyân-i Sevrî ve Ceza Hukukuna İlişkin Görüşleri, s. 14-75, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010).*

İMAM MÂLİK'İN KAYIP ESERLERİ

Mâlikî mezhebinin kurucusu **İmam Mâlik**'in sekiz kayıp kitabını aktaracağız. Bunlar; **et-Tefsir, Kitâbu's-Sunne,** edebe ilişkin olup ve bazı hadisleri de içeren **Kitâbu'l-Mucâlesât,** Ehl-i Sünnet inancına aykırı görüşler içeren Kaderiyye akımını reddedip, kader konusunu işlediği **Risâle fi'l-Kader ve'r-Red ale'l-Kaderiyye, Kitabu'n-Nucûm, Kitâbu'l-Akdıye, Risâle fi'l-Fetvâ,** vakit tayiniyle ilgili **Menâzil-i Kamer** ve **Kitabü's-Sürür** şeklindedir. Tam adı **Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Amir el-Asbahî** olup, 712-795 yılları arasında yaşamış, Medine'de doğup orada ölmüştür. İslam fıkhına ait bugüne ulaşan en eski kitap sayılan **Muvattâ'**nın yazarıdır. Mescid-i Nebî'de dersler ve fetvalar vermiştir. **Abbasi Halifesi Mansur**'un isteğiyle, hilafet iddiasında bulunan bazı **Hz. Ali** taraftarlarına 761'de elçi olarak gönderilmiş, bir yıl sonra **Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye** isyan edip Medine'yi ele geçirmiş, kararsız kalan şehir halkı **İmam**

Mâlik'ten fetva istemiş, o da Mansur'a değil Zekiyye'ye biat etmelerini, hilafetin Ali evladının hakkı olduğunu söylemiştir. Kent halkının çoğunluğu Zekiyye'ye biat etmiş, ancak Mansur şehri yeniden ele geçirince İmam Mâlik'i kırbaçlatmış, bu sırada omzu çıkarak sakat kalmış, bu durum ününü daha da artırmıştır. Fakat Mansur'dan sonraki Abbasi halifeleri Mehdî ve Harun Reşid ona hürmet etmiş ve hatta onu ziyaret etmişlerdir. İmam Mâlik'e maledilen ve bugün kayıp durumdaki bazı kitapların gerçekte ona mı, başkasına mı ait olduğu konusu oldukça karmaşık ve tartışmalıdır. Suyûtî'nin Tezyin-i Memâlik adlı eserinde, bazı eserlerin İmam Mâlik'e ait olduğu kaynak kişileriyle birlikte gösterilirken, buna karşı çıkanlar, İmam Mâlik'in ilgi alanına girmeyen konularda, örneğin Kitâbu'n-Nucûm gibi bir eserin ona ait gösterilmesinin doğru olmadığını savunur. (*Muhammed Ebu Zehra, İmam Malik, Trc. Osman Keskioğlu, muhtelif sayfalar, Hilal Yayınları, Ankara, 1984. Ekrem Buğra Ekinci, İslam Hukuk Tarihi, muhtelif sayfalar, Arı Sanat Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2000. İslam'da Mezhepler ve İnanç Yolları Ansiklopedisi, s. 72, Güneş gazetesi yayını, İstanbul, 1985. İmam Malik, Muvatta, C. 1, s. 36-39, Beyan Yayınları, İstanbul, 1994*).

İMAM ŞÂFİÎ'NİN KAYIP KİTAPLARI

Dört büyük İslam mezhebinden birinin kurucusu İmam Şâfiî'nin yazdığı 100'den fazla kitabın çoğu kayıptır. Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî olup, 767 yılında Filistin Gazze'de doğmuş, 820'de ölmüştür. Soyu Hz. Muhammed'e çıkar. Medine'de İmam Mâlik'in öğrencisi olmuş, onun 795'teki ölümüne dek yanında kalmıştır. Hocasının ölümünden sonra bir süre Yemen'de bulunmuş, idari görev almıştır. Yemen'deyken Şia taraftarı olma suçlamasıyla tutuklanıp Bağdat'a götürülmüş, diğer sanıkların tamamı idam edilmesine rağmen Şafiî, bizzat Halife Harun Reşid'in yönettiği mahkemede İmam Âzam Ebu Hanife'nin ünlü öğrencisi İmam Muhammed'in yardımıyla kurtulmuştur. Ardından ikili arasındaki

dostluk ilerlemiş, İmam Muhammed Şafiî'nin annesiyle evlenmiş, üvey babası haline gelmiştir. İmam Şâfiî kitaplarını yazarken üvey babasının eserlerinden de yararlanmıştır. Mutezile mensuplarının neden olduğu 'halku'l-Kur'ân' tartışmasında mağdur olduğu için Bağdat'ı terkedip Mısır'a gitmiş, orada vefat etmiştir. Kurduğu Şâfiîlik mezhebi İslam dünyasının birçok bölgesine yayılmıştır. Günümüze ulaşan eserleri genellikle Mısır'da yazdıklarıdır. Fakat daha önce yazdığı birçok kitabı Mısır'a gittikten ve orada mezhebinin fıkhi biçimi netleşmeye başladıktan sonra yaktığı yönünde güçlü rivayetler vardır. Bilinen kayıp eserleri şunlardır:

-Kitâbü'l-Bağdâdî: İmam Şâfiî'nin yazdığı ilk kitap olduğu bildirilir. Bağdat'taki hadis bilginlerinin de teşvikiyle, Hanefi fıkhını İmam Muhammed'in kitapları üzerinden bir yıl boyunca incelemiş, ardından reddiye şeklindeki bu eseri yazmıştır.

-el-Emâli'l-Kebîr(el-İmlâ): İmam Şafiî 30 cilt hacminde olduğu bildirilen bu eseri öğrencilerine yazdırmıştır.

-el-Emâli's-Sagîr: Yine öğrencilerine yazdırdığı bu eserin 12 cilt olduğu bildirilir.

-Ahkâmü'l-Kur'ân: İmam Şafiî'nin bu eseri yazarken Kur'ân'ı 100 kere okuduğu söylenir. Bu adla Beyhâkî'nin bu kitabı bugüne ulaşmıştır.

-er-Red Alâ İbn Uleyye: Mutezile mezhebinin Mısır'daki temsilcisi İbrahim b. İsmail b. Uleyye'nin görüşlerinin eleştirildiği bu kitabın, Şafiî'nin bir diğer eseri Cimâ'u'l-İlm ile aynı eser olduğu iddiaları da vardır. Hz. Muhammed'den gelen sözlerin güvenilirliği konusunda her iki yönde aşırıya kaçanları konu edinir.

-er-Risâle: Fıkıh usulüne ilişkin yazılan bu eserin, ilk yazılan Bağdat nüshası kayıptır. İmam Şafiî Mısır'a gittikten sonra yeniden aynı adla bir kitap yazmış, günümüze bu nüsha ulaşmıştır.

-İhtilâfü Ali ve Abdillah b. Mesûd: Hanefi mezhebinde **Hz. Ali ve Abdullah İbn Mesud**'a çok itibar edildiği, oysa ikisinin birbiriyle çeliştiği ve Hanefi mezhebinin onlardan yararlanırken tutarlı olmadığı iddiasını işler.

-Kitâbü's-Sünen: Oldukça hacimli olan bu eserin **el-Ümm**'ü de kapsadığı ve orada olmayan bazı konuları da içerdiği bildirilir.

-Tashihü'n-Nübüvve ve'r-Red Ale'l-Berahime: Brahmanizm'e bir reddiyedir. İslam tarihinde bu yöndeki ilk eser olduğu bildirilir.

-el-Hucce(el-Mebsut): **İmam Şafiî** fıkıh hükümleriyle ilgili bu **eseri Bağdat'ta yazmıştır. Kâtip Çelebi** bu kitabın büyük bir cilt olduğunu bildirir. Mezhebini öğrencileri arasında yaymaya başladığında, onlara ilk bu kitabı okuttuğu bildirilir. **İbnü'n-Nedim'se** bu kitabı **Mebsut** adıyla kaydeder. *(Muhammed Ebu Zehra, İmam Şafii, Trc. Osman Keskioğlu, muhtelif sayfalar, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1969. Şamil Dağcı, İmam Şafii'nin Hayatı ve Fıkıh Usulü İlmindeki Yeri, Diyanet İlmi Dergi, s. 69-127, C. 32, Sayı 2, Nisan-Mayıs-Haziran 1996. Bilal Aybakan, İmam Şafii ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi, muhtelif sayfalar, Iz Yayıncılık, İstanbul, 2007. Muhammed Ruhullah Solmaz, İlk Dönem Şafiî Mezhebinin Oluşum Sürecinde Rebi b. Süleyman el-Murâdî'nin Yeri ve Önemi, s. 43-57, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2014).*

İMAM HANBEL'İN KAYIP KİTAPLARI

Hanbelî mezhebinin kurucusu Ahmed b. Hanbel'in de yazdığı kitapların çoğu kayıptır.

Merv'den Bağdat'a göçen bir aileye mensuptur; 780-855 yılları arasında yaşamıştır. **Buhari, Müslim, Ebu Davud, Tirmizi, Nesai** gibi birçok ünlü ismin hocasıdır. Yemen, Mekke, Medine, Şam, Halep gibi birçok İslam diyarına uzun seyahatler gerçekleştirip hadis toplamıştır. Topladığı hadis sayısının 700 bini bulduğu söylenmektedir. İlim, ahlak, edep ve ihlasıyla büyük kitleleri etkilemiştir. Mu'tezile mezhebinin etkisinde kalan **Abbasi Halifesi Me'mun**'un emriyle, "Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul etmeleri için" sorguya çekilen âlimler arasında o da vardır. Bazı âlimler işkence ve hapis korkusuyla Kur'an'ın mahlûk olduğunu söylemesine rağmen **İmam Hanbel**, bu görüşü reddedip hapse atılmış, 28 ay hapis yatmıştır. Hapisten çıktıktan sonra **Halife**'den gelen hediyeleri kabul etmemiş, kabul eden aile üyeleriyle iletişimini kesmiş, iktidarın kadılık teklifini kabul eden oğluna da gücenmiştir. 'Mihne olayı veya süreci' denen bu olayın merkezindeki isim **İmam Hanbel**'dir. Ona göre Kur'an Allah'ın kelamı olduğuna göre yaratılması sözkonusu değildir. 30 binden fazla hadisle en hacimli hadis eserlerinden sayılan **el-Müsned**'e almadığı, içinde 120 bin hadis bulunan **et-Tefsîr** ile **Kitâbü'l-Ferâiz** adlı eserleri, kayıp kitaplarının en önemlilerindendir. Öğrencileri ve mezhep mensupları **İmam Hanbel**'le ilgili onlarca kitap yazmışlardır; bunların da bazıları kayıp durumdadır. Bazı meselelerdeki açıklamaları, sorulara verdiği cevaplar, sohbetleri gibi konuşmalarından öğrencisi **Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Harun el-Hallal** tarafından derlenip kitaplaştırılan **el-Câmi' li Ulûmi'l-İmam Ahmed**'in çok küçük bir bölümü günümüze ulaşabilmiştir. **Hallal**'ın talebesi **Gulamu'l-Hallal** ise hocasının **İmam Hanbel**'in sözlerinin bir araya getirilmesi çalışmasında eksik bıraktığı kısımları **Zâdü'l-Müsafir** adlı eserinde toplamış, ancak eser kaybolmuştur. Bilinen ancak bugün kayıp durumdaki eserleri arasında şu kitaplar vardır: **Kitâbü'n-Nâsih ve'l-**

Mensûh, Kitâbü'l-Menâsik, Kitâbü Tâ'ati'r-Resûl, et-Târîh, Hadîsü Şu'be, el-Mukaddem ve'l-Mu'ahhar fi'l-Kur'ân, Cevâbâtü'l-Kur'ân, Tâatu'r-Rasûl, Nefyü't- Teşbîh, el-İmâme, Kitâbü'l-İrcâ ve son olarak Mürcie mezhebiyle ilgili yazılan **Kitâbü'l-İrcâ**. Ancak bugüne ulaşan eserlerinden **el-Câmî**'nin içinde **Kitâbü'l-İrcâ** adıyla bir bölüm bulunduğundan, uzmanlar bu bölümün kayıp **Kitâbü'l-İrcâ** olup olmadığı konusunda farklı görüştedir. *(Menderes Gürkan, Hanbelî Fıkıh Usulünün doğuşu ve Gelişimi-1, E.Ü.S.B.E.D, S. 9, s. 457-463, Kayseri, 2000. Hayrettin Karaman, İslam **Hukuk Tarihi**, s. 185, 190, 206-208, 211,215, Nesil Yayınları, **İstanbul, 1989. İsa** Atçı, Aynı Fıkhi Meselede Ahmed b. Habel'den Nakledilen Farklı Görüşler, s. 230-233, S. 9, 2007).*

KİTAPLARININ HEPSİ KAYBOLAN ZÂHİRİYE İMAMI

Dâvûd ez-Zâhirî, Zâhiriye mezhebinin kurucusu olup, yazdığı çok sayıda **kitabın** tamamı bugün kayıptır. Tam adı **Ebû Süleymân Dâvûd b. Alî** b. **Halef el-İsfahânî**'dir. 815-16'da **Kûfe**'de doğmuş, 884'de Bağdat'ta ölmüştür. Hadis, fıkıh, mantık ve biyografi alanlarında kitaplar yazmıştır. Din konularında birtakım aşırı görüşler ileri sürmüş, bu yüzden itibar görmemiştir. Dinde ictihad, rey ve kıyası reddetmiştir. Kurduğu mezhep Horasan, Kuzey Afrika, Endülüs gibi bölgelerde taraftar bulmuş, ancak giderek zamanın gereklerine yanıt veremediği için ortadan kalkmış, taraftarları Malikî mezhebi içinde erimiştir. İslam hukuk tarihinde önemli yeri olan **İbn Hazm**'ı oldukça etkilemiştir. Yazdığı kitapların hacminin 18 bin sayfayı bulduğu söylenir. **İbnü'n-Nedim**'in **el-Fihrist**'inde 150 kadar kitabının adı verilmiştir ancak bunların bir kısmı kitaplarının alt başlığı veya küçük risaleleridir. Hepsi kayıp durumdaki bazı eserlerinin adı şöyledir: 15 cilt hacmindeki **el-İzâh, el-İfsâh, Kitâbü'l-Usûl**, dört ciltlik **ez-Zeb'ani's-Sünneti ve'l-Ahbâr, er-Red Alâ Ehli'l-İfk, Sıfatü Ahlâki'n-Nebî, İbtâlü'l-Kıyâs, İbtâlü't-Taklîd, Haberü'l-Vâhid ve Ba'zuhû Mûcibün Li'l-İlm, el-Müt'a, el-Umûm**

ve'l-Husûs. *(Ignaz Goldziher, Zahiriler-Sistem ve Tarihleri, çeşitli sayfalar, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982. Enver Uysal, İbn Hazm'ın Müdâvât'ında Ahlaka İlişkin Görüşleri, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 16, Sayı 2, s. 59-78, 2007. Ömer Ferruh, Zahirilik-İslam Düşüncesi Tarihi, C. 1, s. 311-325, İnsan Yayınları, İstanbul, 1990).*

ÂŞIK OLDUĞU KADINA YAZDIĞI KİTAP DIŞINDA HEPSİ KAYIP

Zâhirî mezhebinin ikinci imamı **İbn Dâvûd ez-Zâhirî**'nin, bir kadına duyduğu aşk nedeniyle yazdığı **Kitâbü'z-Zehre** dışındaki tüm eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Bekr Muhammed b. Dâvûd b. Alî el-İsfahânî ez-Zâhirî** olup, 869 yılında Bağdat'ta doğmuş, genç yaşta 910 yılında ölmüştür. Zahirî mezhebinin kurucu imamı **Dâvûd ez-Zâhirî**'nin oğludur. Din bilimlerinin yanısıra şiir ve edebiyata da ilgi duymuştur. Babasının ölümü üzerine 20'li yaşlarında Zâhirî imamı olmuş, ancak konumuna aykırı biçimde, umutsuz bir aşkla bir kadını sevmiş, ona şiirler yazmış ve bu şiirleri **Kitâbü'z-Zehre**'de toplamıştır; bu kitapta kendi şiirlerinden başka 250 kadar şairin aşk aşk şiirleri vardır. Ayrıca eserde **Batlamyus. Eflatun** gibi birçok ünlünün aşkla ilgili görüşlerini aktarıp, platonik aşka ilişkin kendi düşüncelerini de yazmıştır. İslam medeniyetinde aşka ilişkin bugüne ulaşan ilk eserdir. Hem fıkıhta hem edebiyatta eşine az rastlanır bir yetenektir; ders halkasında 400 kişinin bulunduğu bildirilir.

İbn Dâvûd'un kayıp kitapları şunlardır: **Kitâbü'l-İnzâr, Kitâbü'l-İ'zâr, Muhtârü'l-Eş'âr, el-Îcâz fi'l-Fıkh, el-Berâ'e, et-Tekassî fi'l-Fıkh, el-Vusûl İlâ Ma'rifeti'l-Usûl, İhtilâfü Mesâ'ili's-Sahâbe, el-Ferâ'iz, el-Menâsik,** ve son olarak, **Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Abdullah b. Şerşîr** ve **İbrâhim ed-Darîr**'e yazdığı bir reddiye olan **Kitâbü'l-İntişâr**. *(Muharrem Kılıç, Dini Bilginin Doğruluğu Bağlamında Zâhiri Epistemolojinin Dayandığı Dil Kuramı, Bilimname Dergisi, s. 157-169, Sayı 2, 2003).*

KAVGACI MUTEZİLÎ İMAMIN 33 KAYIP KİTABI

Mutezile'nin en önemli önderlerinden biri olduğunda ittifak bulunan **Cübbâî**'nin toplamı 150 bin sayfayı bulan yaklaşık 70 kitabının tamamı bugün kayıptır; burada 33 kayıp eserini aktaracağız. **Ebû Ali Muhammed** b. **Abdilvehhâb b. Sellâm el-Cübbâî** künyesi olup, 849-50'de Hûzistan'ın Cübba kasabasında doğmuş, 916'da Askerimükrem'de ölmüştür. Mutezile mezhebinin büyük şeyhlerinden biridir. Mutezile'nin en önemli âlimlerindendir. Genç yaşlarda Basra Mutezile kolunun reisi olmuş, ölünceye kadar orada ders okutmuştur. Öğrencisi **Eş'ârî** ile sık sık önemli bilimsel tartışmalar yapmıştır. Sonunda 'üç kardeş-ihve-i selase' tartışmasının ardından Eş'ârî onu terketmiştir. Mutezile'ye has aşırı ve zorlama görüşleri de vardır. **Cübbâî**'nin eserlerinin adlarına bakıldığında bile, Mutezile'nin görüşlerinin İslam sınırlarını zorlayan yanları bulunmasından ve kendisinin de bu mezhebi savunma konumunda olmasından dolayı birçok kimseyle anlaşmazlığa düştüğü, birbirlerini haksız çıkartmak için kitaplar yazdıkları anlaşılır. **İmam Eş'ârî**, eski hocası **Cübbâî**'nin birçok kitabına, bu arada bugün kayıp durumdaki **el-Usûl** adlı eserine de reddiye yazmıştır. Cübbâî'nin çok sayıda kayıp eserinden en önemlilerinden biri, 100 cilt hacminde olduğu bildirilen Tefsirü'l-Kur'ân'dır. Öğrencisi Eş'âri bu esere reddiye bağlamında Tefsîrü'l-Kur'ân ve'r-red Alâ Men Hâlefe'l-Beyân Min Ehli'l-İfki ve'l-Bühtân ve Nakdi Mâ Harrefehü'l- Cübbâ'î ve'l-Belhî adında bir kitap yazmıştır. Fahreddin Râzî de bu hacimli eseri eleştirmiştir. Eleştirilerin temelinde, bu tefsirin yerel Cübbâ lehçesiyle yazılması vardır. Kayıp durumdaki bu eserden değişik kitaplarda yapılmış alıntılar R. Ward Gwynne tarafından toplanıp bir kitap halinde yayınlanmıştır. **İmam Şafiî**'nin ölümünün ardından, onun ortaya koyduğu doktrini reddetmek ve zayıflatmak amacıyla yazdığı Kitâbü'l-Ahd, **Câhız**'ın mârifet kuramını eleştirdiği eseri Nakzü'l-Ma'rife, **İbnü'r-Râvendî**'nin imâmete ilişkin görüşlerini eleştirdiği Nakzü'l-İmâme, Abbad b.

Süleyman es-Saymerî tarafından **Hz. Ebu Bekir**'in üstünlüğünü savunmak için yazılan bir kitaba reddiye olan **Nakzu Kitâbi Abbâd** kayıp kitaplarından birkaçı. **Cübbâî**'nin aşağıda sıralayacağımız diğer kayıp eserlerinin adına bakıldığında, eserlerinin büyük bölümünü diğer mezhep mensuplarının eleştirilerine cevap vermek veya onları eleştirmek için yazdığı görülür: **Kitâb Fi'r-Red Alâ Ebi'l-Huzeyl Fi'l-Mahlûk, Kitabü'l-Lâtîf, er-Red Alâ İbn Küllâb, er-Red Ale'l-Eş'ârî Fi'r-Rivâye, er-Red Alâ Ebi'l-Hüseyin el-Hayyât, er-Red Ale's-Sâlihî, er-Red Ale'n-Nazzâm, er-Red Alâ Mu'ammer, er-Red Ale'l Müneccimîn, Nakzü'z-Zümürrüde, Nakzu Kitâbi'd-Damîg, Cevâbâtü'l-Hurâsâniyyîn, et-Ta'dîl ve't-Tecvîr, el-Esmâ ve's-Sıfât, Fi'l-Ma'rife, Kitâbü'l-Lutf, el-İkfâr ve't-Tefsîk, el-İnsân, Mesâ'ilü'l-Hilâf, Mesâ'ilü'l-Basriyyîn, el-İmâme, Mukaddimetü't-Tefsîr, el-Câmî, Şerhu'l-Hadîs, Müteşâbihü'l-Kur'ân, Men Yükeffer ve Men Lâ Yükeffer, el-Emrü Bi'l-Ma'rûf ve en-Nehyü Ani'l-Münker.** *(Muhammed Hamidullah, Usûl al-Fıkh'ın Tarihi, İslam Tetkikleri Ensittüsü Dergisi, s.1-18, C. 2, Sayı 1, İstanbul, 1957. Prof. Muhammed Ebu Zehra, İslamda Siyasî İktisadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi, s. 213-214, Hisar Yayınevi, 2008).*

Şafiîlik mezhebinin en önemli isimlerinden **Ebü'l-Abbas İbn Süreyc**'in üçü dışında bütün eserleri kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Abbâs Ahmed** b. **Ömer** b. **Süreye el-Bağdâdî** olup, 854 yılında Bağdat'ta doğmuş, 918'de aynı şehirde ölmüştür. **Tirmizî**'den sonra Irak'ta Şafiîlerin üstadı olmuş ve bu mezhebi en iyi bilen âlim olarak kabul edilmiştir. Şafiî doktrininin oluşmasında ve mezhebin yayılmasında önemli katkısı vardır. Dokuzuncu yüzyılın müceddidi olarak görülür. İbn Süreyc'in 400 civarında kitap yazdığı belirtilmekle birlikte, bugün çoğunun adı ile bilinmiyor. Bilinen kayıp kitapları şunlardır: Şâş bölgesi fıkıhçılarının isteği üzerine yazdığı ve **İmam Ebû Hanife, Şafii** ve **Malik** ile öğrencilerinin fıkıh usulüne ilişkin görüşlerini içeren **Risâletü'l-Beyân an Usûli'l-Ahkâm**, bin sayfa hacminde olduğu bildirilen **İsbâtü'l-Kıyâs, Nakzu Kitâbi'l-Cârûf Ale'l-Ka'ilîne bi**

Tekâfü'il-Edille, er-Red Alâ Dâvûd fî İnkârihi'l-Kıyâs, er-Red Alâ İbn Dâvûd fi'l-Kıyâs, er-Red Alâ İbn Dâvûd fî Mesâ'ile İ'teraza Bihe'ş-Şâfi'î, er-Red Alâ Muhammed b. el-Hasan, er-Red Alâ İsâ b. Ebân, Cevâbü'l-Kâsânî (Ebû Bekir Muhammed b. İshâk el-Kâsânî), **el-İntisâr, el-A'zâr ve'l-Enzâr, et-Takrîb Beyne'l-Müzeni ve'ş-Şâfi'î, et-Tavassut Beyne Muhammed b. el-Hasan ve'l-Kâdî İsmâ'îl, el-Muhtasar fi'l-Fıkh, el-Gunye, el-Furûk fî Fürû'i'ş-Şâfi'iyye, Kitâbü'l-Ayn ve'd-Deyn fi'l-Vesâyâ.** *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 20, s. 363-366).*

Ahmed b. Hamdân Ebû Hatim er-Râzî, Şiiliğin İsmailiyye kolunun itikadi görüşlerini sistemleştiren isim olarak bilinir; bu önemli dâinin iki kitabı kayıptır. Künyesi **Ebû Hatîm Ahmed b. Hamdân b. Ahmed** er-Râzî el-Versinânî'dir. 933 yılında Azerbaycan'da ölmüştür. Kayıplarından biri fıkıhla ilgili **el-Câmî**'dir. Diğeri, Keysâniyye'nin geliştirdiği recat fikrine karşı yazdığı **er-Rec'â** adlı eserdir. Kuzey Afrika'da Mehdiliğini ilan eden **Ubeydullah el-Mehdi**'nin yanına gidip ondan etkilenmiş, İsmailî fikirlerini benimsemiş; İran, Azerbaycan ve Orta Asya'da propaganda yürütmüştür. İlahi güçlerle donatılmış bir Mehdi'nin Deylem'de ineceğine bölge yöneticilerini inandırmış, söylediği tarihte Mehdi inmeyince öldürülmesine karar verilmiş, o da Azerbaycan Valisi Müflih'e sığınmak için kaçmış, yoldayken ölmüştür.

HANBELİ MEZHEBİNİ YAYAN İMAMIN KAYIP ESERLERİ

Hanbelî mezhebinin sistemleştirilmesi ve yayılmasında büyük katkısı olan **Ebû Bekir el-Hallâl**'ın yazdığı kitapların çoğu kayıptır. Tam adı **Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hârun b. Yezîd el-Hallâl** olup, 847'de doğmuş, 923'te Bağdat'ta ölmüştür. **Ahmed b. Hanbel**'in, birçok kişinin elinde dağınık halde bulunan yazma, rivayet ve konuşmalarına ilişkin kayıtları, bütün bir ömrünü vererek toplamış, mezhebin biçimlenmesi ve yayılmasına birinci dereceden etki etmiştir. Belirlenebilen kayıp eserlerinden ilki **Kitâbu'l-Câmi' (el-Câmiu'l-Kebîr)**'dir. Bu eser 200 bölüm başlığı içeren 20 cilt hacminde olup, **İmam Hanbel**'in konuşma ve rivayetlerinin derlenmesiydi. Diğer kayıp eserinin adı **Kitabu's-Sunne**. **İmam Hanbel**'in öğretilerinin ve doğmatik görüşlerinin anlatıldığı eserdi. Bazı araştırmacılar bu eserin **Kitâbu'l-Câmi**'nin bir bölümü olduğunu savunmuştur. Fakat **İbn Kayyım** ve **Zehebi** bunları iki ayrı eser biçiminde saymıştır. Yine bazı araştırmacılar, İngiltere'de British Museum'da 'No. Or. 2675' kaydıyla bulunan ve **el-Hallâl** tarafından derlenen **el-Müsned Min Mesâili Ahmed b. Hanbel** adlı eserin bu kitap olduğunu iddia etmiştir. **Zehebi, Kitabu's-Sunne**'nin üç cilt olduğunu aktarmıştır. İngiltere'deki kitap bu eser olsa bile, diğer iki cilt kayıp demektir. Öteki kayıp eserlerinin adları **et-Tabakât, Tefsîru'l-Kur'ân, el-Edeb, Ahlâku Ahmed, Kitâbu'l-Akîka, Kitâbu's-Sır, Kitâbu Edebi'l-Kadâ** şeklindedir. *(Ziyaüddin Ahmed, Çev: Dr. Ramazan Özmen, Ebû Bekir el-Hallâl: Ahmed b. Hanbel'in Öğretilerinin Derleyicisi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 46, sayı 2, s.305-314, Ankara, 2005).*

İMAM EŞ'ÂRÎ'NİN KAYIP KİTAPLARI

İslam'ın en büyük itikadî mezheplerinden birini kuran **İmam Eş'ârî**'nin çok sayıda eseri kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr b. İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Yemânî el-Basrî**

olup, 873-74'te Basra'da doğmuş, 935-36'da Bağdat'ta ölmüştür. Çocuk yaşta babasını kaybetmiş, annesi devrin Mutezilî din bilginlerinden **Ebû Ali el-Cübbâî** ile evlenmiştir. **Cübbâî** onu hem himaye etmiş hem hocalık yapmıştır. **Cübbâî**'nin etkisiyle gençlik yıllarında benimsediği ve hakkında kitaplar yazdığı Mutezile mezhebinden 912-13 yılında ayrılmış, bunu yapmasında, Allah'ı zorunluluk altına sokan Mutezile görüşünün yanlışlığını görmesinin etkili olduğu söylenmiştir. Ayrılmasında, **Cübbâî** ile yaptığı "üç kardeş" tartışması bardağı taşıran damla olmuştur. Mutezile'den sonra Ehl-i Sünnet inancını benimsemiş, eski mezhebini ve hatta kendisinin eski kitaplarını eleştiren kitaplar yazmış, birçok öğrenci yetiştirmiştir. **Eş'arî**'nin mezhep değiştirmesi özellikle kelam tarihi açısından önemli bir dönüm noktası oluşturur. Yaptığı münazaralardan hep galip çıkmış, Mutezile bilgini **Ebü'l-Kâsım** b. **Sehlüye** ile girdiği münazarayı kaybedince üzüntüsünden ölmüştür. Felsefeye, özellikle Aristocu anlayışa karşı çıkmış, bu amaçla kitaplar yazmıştır. Kelamda evrenin bir sonu olduğu görüşünü savunur. Ona göre, Müslümanların başında, **Hz. Muhammed**'in koyduğu ilkeler çerçevesinde işleri yürütecek bir halifenin bunması zorunludur. Görüşleri çerçevesinde **Eş'arîlik** adında itikadî bir mezhep oluşmuştur. **İmam Eş'arî**'nin yazdığı kitapların sayısı çeşitli kaynaklarda 100 ila 300 arasında değişir. Mutezîle mezhebinden ayrıldıktan sonra 30 civarında kitap yazmıştır. Bugüne ulaşan eserlerinin hemen tamamının Mutezile'den ayrıldıktan sonra yazdığı kitaplar olması dikkat çekicidir; bu durum Mutezile'deyken yazdığı kitapları sonradan bizzat kendisinin yok ettiği olasılığını ortaya çıkarmaktadır. Türkiye dâhil bazı ülkelerde, birçok eski İslam âliminin eserlerine yapılan, **Eş'arî**'ninkilere de yapılmış, onun eserleri başka adlarla veya içinden bazı bölümler seçilip yeni isimler verilerek yayınlanmıştır. Kayıp eserlerinin sıradışı büyük hacimleri dikkat çeker. Bugüne ulaşmayan kitaplarından biri olan **Tefsiru'l-Kur'an ve'r-Redd Alâ Men Hâlefe'l-Beyân Min Ehli'l-İfki ve'l-Bühtân**'ın 500 cilt hacminde olduğu rivayet edilir. Diğer kayıp eseri **Tefsîrü'l-Kur'ân eş-Şerh ve't-Tafsîl**'in ise 70 ila 300 cilt

arasında bir hacimde olduğu bildirilir. İbn fürek aynı adlı kitabında bu eserden büyük miktarda alıntılar yapmıştır.

Bir başka kayıp kitabı, tefsir türündeki el-Muhtezen fi Ulûmi'l-Kur'an olup, bazı araştırmacılar Tefsiru'l-Kur'an'la bunun aynı eser olduğunu savunmuştur. Bazı kaynaklarsa, yukarıda saydığımız değişik adlardaki üç tefsirin tek eser olduğu görüşündedir. Eş'arî'nin diğer kayıp eserleri şöyledir: en-Nevâdir fî Dekâ'iki'l-Kelam, es-Sıfât, adı bilinmeyen bugün kayıp bir başka eserin özeti olan el-Muhtasar fi't-Tevhîd ve'l-Kader, İzâhu'l-Burhân fi'r-Reddi Alâ Ehli'z-Zeyğ ve't-Tuğyân, el-İhticâc, el-Ahbâr, el-Cumed, Delâ'ilü'n-Nübüvve, Kitâbu fi'l-İmâme, Ale'n-Nâsih, Fi Enne'l-Kıyâse, Yehussu Zâhire'l-Kur'ân, Ale'n-Nasara, el-Mesâ'il Alâ Ehli't-Tesniye, el-Fusûl fi'r-Red Ale'l-Mülhidîn ve'l-Hâricîn Ani'l-Mille, Cümelü'l-Makâlât fi Ekavîli'l-Mülhidîn, Alâ Ehli'l-Mantık, er-Redd-i Ale'l-Felâsife, Nakzu Nakzi Te'vîli'l-Edille Ale'l-Belhî, el-Kâmi' li-Kitâbi'l-Hâlidî fi'l-İrâde, Nakzü't-Tâc Alâ İbni'r-Râvendî, Fi'n-Nakz Alâ İbni'r-Râvendî fi İbtâli't-Tevâtür, Nakzü'l-Lâtîf Ale'l-İskâfi, Nakzü Kelâmi Abbâd b. Süleymân, en-Nakz Alâ Ali b. İsâ, Alâ Ebi'l-Hüzeyl fi Ma'lumatillâh ve Makdûrâtih, Fi'r-Red fi'l-Harekât Alâ Ebi'l-Hüzeyl, Fî Hikâyâti Mezhebi'l-Mücessime, Kitâbu fi'r-Reddi Ale'l-Mücessime, Kitâb fî Halk'il-A'mâl, Kitâbu fi'l-İstitâ'a, Kitâbu fi Cevâzı Rü'yetullah Bi'l-Ebsâr, Kitâbu fi'l-Cisim, Kitâbu fi'l-İstihşâd, Kitâbu fi'r-Rü'yet, Kitâbu Müteşâbihi'l-Kurân, Kitâbu fi Ef'âli'n-Nebî, Kitâbu fîhi Beyâni Mezhebi'n-Nasârâ, Kitâbun Kebîr fi's-Sıfât, Kitâbu Ale'd-Dehriyyun, Kitâbu'r-Redd Alâ Makâlâti'l-Felâsife, eş-Şerh ve't-Tafsîl fi'r-Reddi Alâ Ehli'l-İfk ve't-Tadlîl, Cevâbü'l-Horasaniyyîn, Risâle Ketebbihâ İlâ Ehli's-Sagr bi Bâbü'l-Ebvâb. *(Muhammed Ebu Zehra, Ahmed İbn-i Hanbel, Trc. Osman Keskioğlu, s. 282-291, Hilal Yayınları, Ankara, 1984. W. Montlıgomery Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri Trc. Ethem Ruhi Fığlalı, s. 388, Umran Yayınları, Ankara 1981. Mehmet Kalaycı, Tarihsel Süreçte Eşarilik-Mâturîdîlik İlişkisi, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 46-*

62, 262-297, Ankara, 2011. Mehmet Kalaycı, Eşariliğin Arka Planı Küllabilik, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 399-431, 51/2, Ankara, 2010. Talat Koçyiğit, Ebü'l-Hasan el-Eşari ve Bir Risalesi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 175, C. 8, 1960. Erkan Yar, Eşari ve Metodolojisi, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 19-47, 10/2, 2005. İsmail Işık, Eşari'nin Mutezile'den Ayrılmasının Nedenleri Üzerine Bir Deneme, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 283-310, C. 4, Sayı 1, Ocak-Haziran 2004. M. Sait Yazıcıoğlu, Eş'ârî'nin Hayatı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 457-476, Sayı 25, 1981. Ayetullah Uğurlu, el-İbâne Adlı Eseri Örneğine Göre el-Eş'ârî'nin Kelamcılığı, s. 1-11, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2007. Yasemin Kırtay, Ulûmu'l-Kur'an Kavramının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi, s. 48-51, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008).

KÂDÎ ABDÜLVEHHÂB'IN BUGÜNE GELEMEYEN KİTAPLARI

Maliki mezhebinin önemli isimlerinden **Kâdî Abdülvehhâb**'ın bazı kayıp eserlerinden de bahsedelim. Tam adı **Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Alî b. Nasr et-Tağlibî el-Bağdâdî** olup, 973-1031 yılları arasında yaşamış, Bağdat'ta doğup Kahire'de ölmüştür. Irak ve Mısır'da Maliki mezhebinin kadılığını yapmış, kitapları ve görüşleriyle Maliki mezhebinin usul ve ayrıntılarının gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. Mısır'da Maliki mezhebinin yok olmasını önleyen isim olarak da anılır. Bugün kayıp durumdaki **en-Nusra li-Mezhebi İmâmi Dâri'l-Hicre** adlı hacimli kitabı belki de sonsuza dek kayıp kalacak; çünkü 100 cilt olduğu bildirilen bu eseri Kahire'de bir Şafii başkadısının satın alıp yaktığı rivayet edilir.

Kayıp eserlerinden bir diğeri **el-Mümehhid fî Şerhi Muhtasarı Ebî Muhammed İbn Ebî Zeyd** olup, **İbn Ebû Zeyd**'in **Muhtasarü'l-Müdevvene** adlı eserinin yarısına yazılmış bir şerhtir. Eserin beşinci cildi bugün mevcuttur ve Mekke'deki Ümmülkurâ Üniversitesi'ndeki yazmalar kütüphanesindedir. Diğer kayıp kitapları; fıkıh usulüyle ilgili **el-İfâde, el-Cümu ve'l-Furûk**, yazımı yarım kalan **Şerhu'l-Müdevvene, el-Edille fî Mesâ'ili'l-Hilâf, Evâ'ilü'l-Edille fî Mesâ'ili'l-Hilâf Beyne Fukahâ'i'l-Mille, er-Red Ale'l-Müzenî, el-Cevhere fi'l-Mezâhibi'l-Aşere, el-Burûk (el-Furûk) fî Mesâ'ili'l-Fıkh, et-Telhîs fî Usûli'l-Fıkh (el-Mülahhas), el-Mefâhir (el-Ecvibetü'l-Fâhire) fî Usûli'l-Fıkh.** *(Ekrem Buğra Ekinci, İslam Hukuku Tarihi, s. 105, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, Mayıs 2006).*

Eğer rivayetler doğruysa, Ebû Yusuf el-Kazvinî tarihteki en hacimli eserlerden birini yazmıştır; o da maalesef kayıptır. Mutezile mezhebinin yaşadığı çağdaki reisi olan ve 1095'te Bağdat'ta ölen **Ebû Yûsuf Abdüsselâm b. Muhammed b. Yûsuf b. Bündâr el-Kazvinî**'nin tefsir alanında yazdığı eserin cilt sayısı çe-

şitli kaynaklarda 300, 400 ve 700 olarak geçer. Bu büyük tefsirde, aynı alandaki diğer çalışmalarda bulunmayan özgün bilgilerin olduğu söylenegelmiştir. 40 yıl yaşadığı Mısır'da çok zengin bir kütüphaneye sahip olduğu, ardından binlerce kitabı çok sayıda deveye yükleyerek Bağdat'a taşıdığı, orada kadılık yaptığı biliniyor.

12. İSLAM SÛFÎLERİ VE KAYIP KİTAPLARI

Bu bölümde Doğu sûfîliğinin İslam'a özgü olanını yaşayanlar ve kayıp kitapları var. Sûfî deyince sadece dinî ve tasavvufî konuları içeren eserler kaleme aldıkları sanılmamalıdır; yaşadıkları çağda bilinen hemen bütün bilim dallarıyla da ilgilenmiş, bu alanlarda değerli kitaplar yazmışlardır. Elbette sûfîlerin de bugüne ulaşmadan yok olan veya kayıp durumda bulunan kitapları vardır. Bu alanın da çok miktarda kaybı vardır ancak biz burada birkaçından sözedeceğiz:

İLK SÛFÎLER VE KAYIP ESERLERİ

Sûfîliğin ilk temsilcilerinden **Muhâsibî**'nin yazdığı kitaplar bizim belirlediğimiz sayıdan çok daha fazla olmalıdır. Tam adı **Ebû Abdillâh Hâris b. Esed el-Muhâsibî el-Anezî** olup, 781-857 yılları arasında yaşamış; Basra'da doğup, Bağdat'ta vefat etmiştir. Tasavvuf ve din bilimleri üzerine çalışıp çok sayıda kitap yazmıştır. Kendisi Şafii mezhebinden olup, Mutezile mezhebine mensup babasını ve onun 70 bin dirhemlik mirasını reddetmiştir. Sık sık kendini mezhep çatışmalarının içinde bulmuş, özellikle **Ahmed b. Hanbel** ve taraftarlarıyla başı derde girmiştir. 30 yaşlarında girdiği tasavvuf yolunda önemli bir yeri vardır; tasavvufu felsefeye yaklaştırmaya çalışan, bu konuda kitaplar yazan ilk sûfî olduğu bildirilir. Kur'an tarihi ve tefsirin gelişim seyrini konu aldığı **Fehmü's-Sünen** bilinen üç kitabından biridir. Diğer ikisi **Kitâbü'd-Dimâ** ve **Ahlâku'l-Hakîm**'dir. *(Montgomery Watt,*

İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, trc. E. Ruhi Fığlalı, s. 350-351, Umran Yayınları, Ankara, 1981. Abdullah Aydınlı, Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis, s. 201-224, Seha Neşriyat, İstanbul, 1986. Hüseyin Aydın, Muhasibî'nin Tasavvuf Felsefesi-İnsan-Psikoloji-Bilgi-Ahlâk Görüşü, muhtelif sayfalar, Pars Yayınları, Ankara, 1976).

Horasanlı sûfî İbnü'l-Cüneyd Huttelî'ye ait bilinen altı kayıp kitabın isimleri **et-Tehecciid**, **-ez-Zühd**, **el-Havf**, **el-Vera**, **el-Evliyâ**, **er-Ruhbân** şeklindedir. Tam adı **Ebû İshâk İbrâhîm b. Abdillâh b. el-Cüneyd el-Huttelî el-Bağdâdî** olan yazar, 816'da Horasan'daki Huttel kasabasında doğmuş, 884 civarında Bağdat veya Samarra'da ölmüştür. Hiç evlenmemiş, tasavvufa ilgi duyup zâhidâne bir yaşam tarzını benimsemiştir. Günümüze yalnız iki kitabı ulaşmıştır.

UZLETTEYKEN ÖLEN BÜYÜK SÛFÎNİN 20 KAYIP ESERİ

İbn Hafif'in yazdığı bilinen 30 kitaptan en az 20'si kayıptır. Tam adı **Ebû Abdillâh Muhammed b. Hafif b. İsfikşâd ed-Dabbî eş-Şirâzî** olup, 879 yılında Şiraz'da doğmuş, 982'de aynı şehirde ölmüştür. Devrinin en büyük sûfîsi ve velisi olduğu bildirilir. Mutezile mezhebi mensuplarıyla karşılıklı suçlamalar içinde olmuştur. Hakkında birçok keramet ve olağanüstü olay anlatılmıştır. Her gece sadece yedi adet kuru üzüm yiyerek yaşadığı söylenir. Çevresinde çok büyük bir mürit topluluğu birikmiştir. Gününün büyük bölümünü ibadet ederek geçirmiş, hayatı boyunca çok sayıda uzlete çekilmiş, hatta ölümü bir uzlet sırasında olmuştur. 103 yaşında öldüğünde cenazesine çok sayıda Müslümanın yanı sıra Yahudilerin ve Hıristiyanlar da katılmıştır. Kâzeruniyye ve Sühreverdiyye tarikatlarının silsilesi İbn Hafif ile başlar. Kaynaklarda, 15'i büyük hacimli, 15'i ise küçük ebatlı 30 kitap yazdığı bildirilir. Adlarını sayacağımız bu kitapların birkaçının bölümleri veya küçük parçaları bugüne ulaşmıştır: **Âdâbü'l-Müridîn**, **Câmi'ud-Da'avât**, **el-İstizkâr**, **el-Fusûl fil-**

Usûl, el-Münkatiîn, Kitâb-ül-Lübs-il-Murakkât, Kitâb-ül-İ'âne, el-Mi'râc, Kitâb-ül-İ'tikâd, el-İktisâd(bir kısmı bugün eldedir), **el-Levâmî, el-Müfredât, Kitâb-ül-Belvâ, el-Enbiyâ, Ma'rifet-üz-Zevâl, el-Meşâyih, Şerh-ül-Fedâil, Kitâbü'l-Mahabbe, Kitâbü'l-Vüd ve'l-Ülfe, Kitâb es-Semâ.** *(Annemarie Schimmel, Sîretü Ebî Abdillâh İbnü'l-Hafif eş-Şirazî,11, 19, 23-30, 37, 100, 208, 212, 214, 218, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1955. Florian Sobieroj, Mutezile ve Tasavvuf, Trc. Salih Çift, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 273-296, C. 10. Sayı 1, 2001).*

Mekkeli mutasavvıf **Ebû Tâlib el-Mekkî**'nin bugün sadece sûfîlikle ilgili Kûtü'l-Kulûb bir kitabı mevcuttur. Tam adı **Ebû Tâlib Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Harisî el-Acemî el-Mekkî el-Acemî** olup, doğum yılı bilinmiyor, ölümü 996 yılında Bağdat'tadır. Önemi, **İmam Gazzâlî** ve **Abdülkadir Geylânî** gibi iki dev isim üzerinde ciddi etkileri olmasında yatar. Bazı kaynaklar onun bir tarikat kurduğunu söyler. Yiyecekler konusunda çok dikkatli olan **el-Mekkî**'nin uzun süre bitkilerden başka bir şey yemediği, bu nedenle cildinin renk değiştirdiği söylenir. Döneminde şiddetli çatışma içinde bulunan şeriat ve tasavvuf taraftarları arasında arabulucu ve köprü işlevi de görmüştür. Bilinen yedi kayıp kitabı; hacla ilgili **Menâsikü'l-Hac, -el-Müsned, kırk hadis kitabı el-Erbeun, et-Tevhîd, Müsnedü'l-Elif, Müşkilü İ'râbi'l-Kur'ân**(yalnızca **Bağdatlı İsmail Paşa** tarafından **el-Mekkî**'ye mal edilir) ve **el-Beyânü'ş-Şâfî** (bu eseri **er-Rundî**'ye mal edenler de vardır) şeklindedir. *(Ebu Talib el-Mekki, Kutûl-Kulûb-Kalplerin Azığı, Terc. Yakup Çiçek-Dilaver Selvi, çeşitli sayfalar, C. 4, Semerkand Yayınları, İstanbul, 2004. Ethem Cebecioğlu, Tasavvuf Klasikleri, s. 72-84, Erkam Matbaacılık, Ankara, 2010).*

İran'da gelişen sûfîliğin önemli ismi **Hargûşî**'nin kayıp eserlerine bakalım: Kaynaklarda sekiz cilt hacminde olduğu bildirilen ancak bugün yalnız bir cildi elde bulunan ve **Hz. Muhammed** ve peygamberliğini işleyen **Şerefü'n-Nebî (Şerefü'n-Nübüvve (Şerefü'l-Mustafâ ve Delâ'ilü'n-Nübüvve)**, tasavvuf yoluna giren âbid ve zâhidleri anlattığı **Siyerü'l-**

Ubbâd ve'z-Zühhâd, tasavvufu konu alan **Kitâbü'z-Zühd**, tefsir kitabı **et-Tefsîr**, **Şe'âirü's-Sâlihîn**, **el-Levâmi**, **Kitâbü'l-Halâs ve'n-Necâh**. Tam adı **Ebû Sa'd (Saîd) Abdülmelik b. Muhammed** olan yazarın Nişâbur'daki doğum yılı bilinmiyor; ölümü doğduğu şehirde 1015-16'dadır. Varlıklı biri olan **Hargûşî** Nişâbur'da bir cami, bir medrese ve bir hastane yaptırıp tüm servetini ve kütüphanesini buralara bağışlamış; geçimini serpuş(bir tür şapka) satarak sağlamıştır. *(İrfan Gündüz, Ebu Sa'd Abdülmelik el-Hargûşî, Kitabü Tehzîbi'l-Esrâr, muhtelif sayfalar, basılmamış doçentlik tezi, İstanbul, 1990).*

SÜLEMÎ'NİN KAYIPLARI

Horasanlı sûfi Sülemî'nin birkaç kayıp eseri vardır. Tam adı **Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî** olup, 937-1021 yılları arasında yaşamıştır. Nişâbur'da doğmuş, orada yaşayıp ölmüştür. Dedesi **İbn Nüceyd**'den ona büyük bir servet kalmış, hayatı boyunca refah içinde yaşamıştır. Nişâbur'daki **zâviyesinde** irşad faaliyetleri yürütmüş; aralarında **Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr**, **Abdülkerîm el-Kuşeyrî**, **Ebû Nuaym el-İsfahânî**, **Ebû Abdurrahman el-Cüveynî**, Ahmed b. **Hüseyin el-Beyhakî** gibi ünlü âlim ve mutasavvıfların da bulunduğu birçok müridine sohbetler yapıp hırka giydirmiştir. **Sülemî** 100'den fazla eser yazmış ancak bunların çok azı bugüne ulaşmıştır. Belirlenebilen kayıp kitapları şunlardır:

-**Kitâbü'z-Zühd**: Erken İslami dönem zâhidleri, sahabeler ve onlardan sonra gelen nesille ilgilidir.

-**Târîhu Ehli's-Suffe**: Muhtemelen **Hz. Muhammed**'in yanındaki Ehli Suffe'den başlamak üzere ilk sûfîleri anlatmaktadır.

-**el-İhve Mine'l-Ahavât Mine's-Sûfiyye.**

-**Târîhu's-Sûfiyye**: Sahabe, tabiîn ve erken dönem sûfîleriyle ilgili olup, küçük bir parçası bugün eldedir. *(Süleyman Ateş, Sülemî ve Tasavvuf Tefsiri, muhtelif sayfalar, Sönmez Neşriyat, İstanbul,*

1969. Ethem Cebecioğlu, Tasavvuf Klasikleri, s. 58, Erkam Matbaacılık, Ankara, 2010).

Horasan Huttel'den çıkan ve bu bölüme konuk olan ikinci **Huttelî, Ebu'l-Fazl Muhammed**

b. Hasen el-Huttelî'dir. Doğum tarihi bilinmiyor; ölüm tarihi ise Şam yakınlarında 1061'dedir. Hayatının büyük bölümünü Halep yakınlarındaki Likam dağlarında inzivada geçirmiştir. Giyimine pek özen göstermeyen, sûfîlere yakıştırılan kerametlere pek rağbet etmeyen **Huttelî**, melâmimeşrep bir mutasavvıftır. Bilinen tek eseri olan ve bugün kayıp durumdaki kitabının adı **Rivâyât**'tır.

EYÜP SULTAN'IN TORUNU VE KAYIP ESERLERİ

Soyu **Ebâ Eyyûb el-Ensârî**'ye dayanan Heratlı sûfî **Hâce Abdullah Herevî**'nin bir düzine kadar kitabı bugün kayıptır. Tam adı **Ebû İsmâîl Abdullah b. Muhammed b. Alî el-Ensârî el-Herevî** olup, 1006 yılında Herat'ta doğmuş, 1089'da yine orada ölmüştür. **Hâce Abdullah Ensârî** şeklinde de anılır. Sema yapması ve bazı tasavvufî uygulamaları eleştirilmiş ve **Gazneli Mahmud** dâhil bazı yöneticilere şikayet edilmiştir. Hanbelî mezhebine mensup biri olarak Mutezile ve Eş'ârî görüşünü taşıyanları eleştirince onların şikâyetiyle hapse atılmıştır. Selçuklu'nun ünlü veziri **Nizamülmülk** onu Herat'tan Belh'e sürmüştür. **Sultan Alparslan**, isyan eden **Kara Aslan**'ı bastırmak için **Nizamülmülk**'le birlikte Herat'a geldiğinde, onu çekemeyenler yine vezire şikâyet etmişler, huzurda yapılan tartışmayı Herevî kazanmış ve haklılığını kanıtlamıştır. Ancak muhalifleri onun seccadesinin altına bakırdan küçük bir put koyup onun Mücessime'ye mensup olduğunu kanıtlamaya çalışmışlar, yapılan soruşturmada komplo ortaya çıkınca **Herevî**'nin **Sultan Alparslan** nezdindeki itibarı bir anda artmıştır. Hatta **Abbasi Halifesi Kaim-Biemrillah** ona de-

ğerli hediyeler göndermiş, 'şeyhülislam' ve 'şeyhüşşüyûh' ünvanlarını vermiştir. **Herevî**'nin 6 binden fazla şiirini içeren **Rubâ'iyyât** adlı eserindeki şiirlerin çok azı bugüne ulaşmış, değişik kaynaklardan toplanan bazı şiirleri Tahran'da yayınlanmıştır. Farsça şiirlerini topladığı üç adet **Dîvân**'ı vardır ancak üçü de bugün kayıptır. Bu divanlardan eski kaynaklarca alıntılanan bazı rubaileri derlenip yayınlanmıştır. **Yusuf ve Zeliha** kıssasını anlattığı **Enîsü'l-Müridîn ve Şemsü'l-Mecâlîn** adlı eseri de kayıptır; bazı kaynaklar bu eserin **Herevî**'ye ait olmadığını savunur. Diğer kayıp eserleri **Menâkıbü Ahmed b. Hanbel, Tekfîrü'l-Cehmiyye, Kitâbü'l-Kaderiyye, Kitâbü'l-Fârûk fi's-Sıfât, Kitâbü'l-Kavâ'id, Menâkıbü Ehli'l-Eser, el-Erba'ûn fi's-Sıfât, el-Erba'ûn fi's-Sünne** şeklindedir. *(Abdullah Damar, Abdullah Herevi ve Menâzilü's-Sâirîn, Tasavvuf Dergisi, s. 321-335, Sayı 18, 2007. Mürsel Öztürk, Hace Abdullah Ensari'nin Tasavvufi Görüşleri, Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, s. 21-32, Sayı 5, Ankara, 1992. Cevdet Çağan, Hace Abdullah Ensari'nin Risaleleri, Ankara Üniversitesi DTCF Doğu Dilleri Edebiyatı Bölümü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1989).*

AHMET YESEVÎ'NİN HOCASI VE KAYIP ESERLERİ

Yûsuf el-Hemedânî, Horasanlı bir sûfî ve onun da kayıp eserleri var. Tam adı **Ebû Ya'kub Yûsuf b. Eyyûb el-Hemedânî** olup, 1048-49'da Hemedan'da doğmuş, 1140'ta **Merv** yakınlarında ölmüştür. Orta Asya'da Türkler arasında İslamiyetin ve tasavvufun yayılmasında birinci dereceden etkisi bulunan **Hoca Ahmet Yesevi**'nin hocası olması **Hemedânî**'ye apayrı bir konum kazandırır. **Merv**'de 'Horasan Kâbesi' denilen tekkesinde irşatta bulunmuştur. *"Eğer **Hallac** marifeti hakkıyla bilseydi ene'l-hakk yerine ene't-türâb derdi"* sözü meşhurdur. **Selçuklu Sultanı Sencer**'in Batınilerle mücadelesiyle de bağlantılı olarak **Hemedânî**'nin tekkesine 50 bin dinar bağışladığı biliniyor. **Menâzilü's-Sâ'irîn, Menâzilü's-Sâlikîn ve Vâridât** bilinen üç kayıp kitabıdır. *(Ali Şir Nevâî, Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve, haz. Kemal*

Eraslan, s. 230-232, İstanbul, 1979. Mehmet Kanar, Seyyid Yûsuf-i Hemedânî'nin Tasavvufa İlişkin Bir Risalesi, Şarkiyat Mecmuası, s. 13-40, Sayı 10, İstanbul, 2007).

İBN TEYMİYYE'Yİ YENEN ADAMIN KAYIP ESERLERİ

İskenderiyeli sûfî İbn Atâullah el-İskenderî'nin dört kayıp eserini belirledik. Bunlar; el-**Murakkâ İle'l-Kudsi'l-Ebkâ, Muhtasaru Tehzîbi'l-Müdevvene, Usûlü Mukaddemâti'l-Vüsûl** ve son olarak **Zemahşerî**'nin **et-Tezhîb**'ine yazdığı bir şerh olan ve yedi cilt hacminde olduğu bildirilen **Şerhü'l-et-Tezhîb** şeklindedir. Tam adı **Ebü'l-Abbâs (Ebü'l-Fazl) Tâcüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Atâillâh eş-Şâzelî el-İskenderî** olan yazarın doğum tarihi bilinmiyor, ölümü 1309'da Kahire'dedir. Dedesi Maliki fâkihi **Abdülkerim**'in şiddetli bir tasavvuf karşıtı olmasına rağmen kendisi tasavvufa yönelmiştir. İrşad için Kahire'ye yerleşmiş, orada **İbn Teymiyye** ile arasında çıkan sert tartışmalar sonucu onun hapse atılmasına yol açmıştır. Israrla dua edilmesi gerektiğini, ısrarla çalınan kapının mutlaka açılacağını söyler. Düşünceleriyle bütün tasavvuf çevrelerini etkilemiştir. *(Ataullah İskenderî, Gelin Tacı-Hasta Kalplerin İlacı, muhtelif sayfalar, Üsküdar yayınevi, İstanbul, 2004. İbn Ataullah el-İskenderî, Tasavvufî Hikmetler, Trc. Mustafa Kara, muhtelif sayfalar, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010).*

ŞEYH BEDREDDİN'İN KAYIP KİTAPLARI

Osmanlı'nın ve Türkiye'nin toplumsal, siyasî ve dini tarihinde önemli bir yeri bulunan sıradışı bir isyanın lideri **Şeyh Bedreddin**'in en az 40 kitabı kayıptır. **Şeyh Bedreddin** hem üstün zekâlı, yetenekli, bilgili bir âlimdir, hem de siyasî hırslar taşıyan biridir. Özellikle Türk heterodoksisi üzerinde önemli etkileri vardır. Simavna'daki Doğum tarihi için 1339'la 1368 ara-

sında çeşitli rakamlar verilir. Annesi Hıristiyanlıktan Müslümanlığa geçmiş Rum asıllı **Melek Hatun**, babası ise **İsrail**'dir. **İsrail**'in babası **Abdülaziz**'in, **Selçuklu** Sultanı 2. **İzzeddin Keykavus**'un torunu olduğu iddia edilir; bazı ciddi araştırmacılar, bunun siyasî amaçla çıkartılmış bir yakıştırma olduğunu savunmuştur. Fıkıh, sarf, nahiv, astronomi, matematik, astronomi, mantık, felsefe gibi birçok alanda kitaplar yazmıştır. Gerek **Sultan Berkuk**'un oğlu **Ferec**'i eğitmesi için davet edildiği Memluk sarayında, gerekse bir ara gittiği Tebriz'deki **Timur**'un sarayında âlimlerle yaptığı ilmî tartışmalardan galip çıkarak hükümdarların büyük takdirini kazanmıştır... Osmanlı'nın fetret devrindeki şehzadeler arası mücadelede **Musa Çelebi**'yi tutmuş, o da **Mehmet Çelebi**'ye yenilince İznik'e sürülmüştür. Sürgünde bir isyan tertipleyen **Bedreddin**, bir süre sonra İznik'ten Rumeli'ye kaçmış, müritlerinden **Börklüce Mustafa** ve **Torlak Kemal** aracılığıyla mürit edindiği binlerce kişiyi Osmanlı'ya karşı ayaklandırmıştır. Ayaklanma başarısız olunca yakalanmış ve 1420'de idam edilip **Serez**'e gömülmüştür. Türkiye ile Yunanistan arasındaki **1924** nüfus mübadelesiyle Serez'i terketmek zorunda kalan Türkler, "*Yunanlıların ayakları altında kalmasın*" düşüncesiyle **Bedreddin**'in kemiklerini ve mezar toprağını da alıp Türkiye'ye nakletmiştir. Bir süre **İstanbul** Fatih Camii'nde, 20 yıl kadar da Topkapı Sarayı'nın depolarında korunan kemikler, 1961'de İstanbul'da **Sultan 2. Mahmud** türbesi haziresine defnedilmiştir... Bedreddin özellikle fıkıh ve tasavvufta üstün nitelikli eserler yazmıştır. Fıkıhta müctehit derecesinde bir âlim olduğu söylenir. Tasavvufta vahdet-i vücutçu bir anlayış benimsemiştir. Ortakçı ve eşitlikçi bir toplumsal görüşü bulunduğundan, sonraki yüzyıllarda ortaya çıkan sosyalist/komünist hareketin Türkiye mensupları, onun asıl ele alınması gereken üstün din âlimliği yönünü tamamen görmezden gelip, ideolojilerine alet yapmışlar ve adeta 'Türk heterodoksisinin ve sosyalizminin atası' konumuna indirgemişlerdir. Onca kitabı kaybolmasaydı, belki de sadece isyanıyla ve ortakçı uygulamasıyla tanıtılarak yüzyıllar sonra bile suiistimal edilen **Bedreddin** bambaşka bir görünüm kazanacak;

Ehl-i Sünnet'in Osmanlı'da yetişen en büyük âliminden sözedilecekti. Yazdığı kitapların sayısı kaynaklarda 38 ila 48 arasında verilir. Sadece birkaç kitabı bugün eldedir. Kayıp eserlerinden biri olan **Letaif-ül-İşârât**, şerî hukuka ilişkin üst seviyede bir eserdi. **Şeyh Bedreddin** günümüze ulaşan az sayıdaki kitabından **et-Teshil**'in önsözünde; **Letaif-ül-İşârât**'ın okuyanlara zor geldiği için, kolaylık olsun diye **Teshil**'i yazdığını belirtir. Bugün elde bulunmayan eserlerinden **Ukûdü'l-Cevâhir** tefsir ve gramere ilişkindir ve **Maksud Şerhi** adıyla da bilinir. Tasavvufa ilişkin olduğunu netleştirdiğimiz kayıp üç eseri **Matla Şerhi, Meserretü'l-Kulûb** ve **Hâşiyetü'l-Füsusü'l-Hikem**'dir. Bildiğimiz diğer kayıp eserleri **Nûru'l-Kulûb** adlı **tefsiri, Ukubât, et-Tarikat, Muamelat, Câmi'ü'l-Fetvâ, Câmi'ü'l-Fütuh** şeklindedir. *(İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. 2, s. 534-559, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011. Esat Korkmaz, Şeyh Bedrettin ve Varidat, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2007. Hilmi Ziya Ülken, Türk Feylesofları Antolojisi-1, s. 116-133, Basan ve Dağıtan: Yeni Kitabcı, 1935. Bilim ve Ütopya Dergisi, Sayı 105, Mart 2003. İsmet Zeki Eyüboğlu, Varidat, Derin Yayınları, İstanbul, 2004. Necdet Kurdakul, Bütün Yönleriyle Şeyh Bedreddin, s. 36-74, 146, 150-152, Döler Reklam Yayınları, İstanbul, 1977).*

AKŞEMSEDDİN'İN BİRKAÇ KAYIP KİTABI

Fatih Sultan Mehmed'in Hocası Akşemseddin namıyla tarihe geçen **Şemseddin Muhammed b. Hamza**'nın ismen üç kayıp kitabını belirledik. Bunlar; **Risâle-i Zikrullah, Risâle-i Şerh-i Akvâl-i Hacı Bayrâm-ı Velî, Risâle fî Deverâni's-Sûfiyye** adlarını taşır. Adlarını bilmediğimiz başka kayıp kitapları da vardır. 1390 yılında Şam'da doğup, 1459'da Göynük'te ölmüştür. Devrinin en büyük sûfilerinden ve bilim adamlarından biridir. Ankara'da **Hacı Bayram Veli**'ye bağlanmış, onun ölümüyle yerine geçmiş, Bayramiyye tarikatının Şemsiyye kolunu kurmuştur. **Hacı Bayram Veli** ve batınî müritleri hakkında çıkan sapkınlık dedikodu-

larına karşı onları savunmak için bir kitap yazmış, bu eser kaybolmuştur. Hacı Bayram Veli'nin Sultan 2. Murad'la görüşmelerinde yanında bulunan Akşemseddin, o arada Şehzade Mehmed'le tanışmış, padişahın isteğiyle şehzadenin eğitimini üstlenmiştir. İstanbul'un alınmasından önce birkaç kez Edirne'ye gidip Sultan 2. Mehmed'i ziyaret etmiş; bu ziyaretlerinde Çandarlı Halil Paşa'nın oğlu Kazasker Çandarlıoğlu Süleyman Çelebi'yi yakalandığı kanser (o zamanki adıyla seretan) hastalığından ve padişahın kızlarından birini ciddi hastalıklarından kurtarmıştır. Akşemseddin devrinin en ünlü hekimlerinden biriydi; tıp ve özellikle şifalı bitkilere ilişkin günümüzde kayıp eserler de yazmıştır. Dünya tıp tarihinde mikrop konusunu ilk kez ortaya atmış ve hastalıkların mikroplar yoluyla bulaştığı fikrini geliştirmiştir. Bazı kayıtlardan, bu konuda bir kitap da yazdığı anlaşılıyor ki bu eser de bugün kayıptır. Bu buluş, Avrupalıların mikroptan ilk sözeden isim olduğunu iddia ettikleri İtalyan hekim Fracastor'dan en az 100 yıl öncedir. 2. Mehmed 1453'de İstanbul'u kuşattığında yüzlerce müridiyle orduya katılmış, padişaha ve orduya manevi cesaret vermiş, hatta kuşatmadan vazgeçilmesini önlemiştir. Fetihten sonra Ankara'ya dönmeyip bir süre İstanbul'da kalan Akşemseddin, Fatih'in tacını ve tahtını tamamen terkedip, tüm dünya işlerinden uzaklaşarak bütünüyle kendisine bağlanmak istemesi üzerine onu bu fikrinden vazgeçirmeye çalışmış, Padişah ısrar edince onu vazgeçiremeyeceğini anlayıp, devletin selameti için Göynük'e dönmüştür. (*Abdülbaki Gölpınarlı, Melamilik ve Melamiler, s. 240-242, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931. Halil İnalcık, Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar, s. 131, 217-219, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1954. Ethem Cebecioğlu, Akşemseddin'de Bazı Tasavvufi Kavramlar-I, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XLII, s. 77-95, Ankara, 2001, Ali İhsan Yurd, Fatih'in Hocası Akşemseddin Hayatı ve Eserleri, İstanbul, 1972, Kemal Eraslan, Akşemseddin'in Dinî-Tasavvufi Şiirleri, TDAY Belleten, s. 11-85, 1984, Ankara 1987).*

13.DOĞULU GAYRİMÜSLİMLERİN KAYIP KİTAPLARI

Doğu'nun bilimsel ve edebî yazınına İslâm çoğunluğu içinde yetişmiş gayrimüslimlerin de önemli katkısı olmuştur. Buradan anlaşıldığı gibi, bu bölümde daha çok, İslâm'ın ortaya çıkışından sonra yaşamış ve eser vermiş kimseleri ele aldık. Harran'da yetişen bilimadamlarının buradaki bilimsel yekün içinde ciddi bir oran tutmalarına dikkat çekelim. Doğulu gayrimüslim bilgin ve edipler tıp, astronomi, matematik gibi bilimlerdeki başarılarının yanısıra, özellikle eski Yunan'dan yaptıkları çevirilerle, bu eserlerin yok olmasını önlemede katkı sahibidir. Şimdi belirlediğimiz gayrimüslim kayıplarından sözedelim:

NEWTON VE GALİLEO ONUN KİTAPLARINDAN ÖĞRENDİ

Urfalı büyük deha **Sâbit b. Kurra b. İrfan el-Harrânî** (Harran 821?- Bağdat 901), değişik kaynaklara göre 60 ila 165 arasında eser yazmıştır ancak bunların büyük bölümü kayıptır. Yunanca, İbranice, Arapça, Farsça ve Süryanice biliyordu. Sabiîlik veya Mandanizm denilen tek tanrılı bir dine mensuptur; hayatının sonlarına doğru İslam'a geçtiği söylenir ama bu zayıf bir olasılıktır. **Batlamyus**'un **'Algamest'**i gibi çok önemli eserleri Arapça'ya tercüme ederek yok olmalarını önlemiştir. Ayrıca matematik, astronomi, tıp, dil, mantık, felsefe, yönetim/siyaset, müzik gibi alanlarla ilgili birçok eski eseri Arapça'ya çevirmiştir.

Dünyanın çapını ve iki meridyen arasındaki uzaklığı doğru biçimde ilk hesaplayan bilginlerden biridir. Matematiğin bir kolu olan 'kalkulus'u bulmuştur. Kalkulusun bulunmasıyla birçok bilimsel yasadan tam anlamıyla yararlanılabilmiş, karışık problemler çözülebilmiştir. Diferansiyel hesabını Newton'dan yüzyıllar önce bulmuştur. Ünlü Harran Üniversitesi'nin kurucularındandır. Bilim tarihinde ilk kez cebiri geometriye uygulamıştır; böylelikle analitik geometrinin babası sayılmıştır. Üçüncü dereceden denklem çözümünde geometrik metod denilen bir metod bulmuştur. Güneş ve ayın hareketleri hakkında dakik hesaplar yapmış, güneşin dünyaya uzaklığını hesaplamış, bir güneş yılının uzunluğunu ölçmüştür. Galileo, Newton gibi birçok Avrupalı bilim adamı, onun eserlerini temel alarak çalışmalar yapmıştır.

Eserlerinin 50 kadarı günümüze ulaşmıştır. 165 eseri olduğunu iddia edenlere göre kitaplarının 15'i Süryanice, 150'si Arapça'dır. Eserlerinden 10 kadarı Süryani ve Sabiî inançlarıyla ilgilidir. **Hermes**'in kitabı olduğu iddia edilen **Kitâbü'n-Nevâmis**'i Süryanice'den Arapça'ya çevirmiştir. Eserlerinden belirlenebilenlerden 21'i tıp, ikisi müzik, 25'i matematik, 30'u astronomi alanında yazılmıştır. Adı bilinen kayıp kitapları şöyledir:

-Risâle fi'l-Fark Beyne'l-Muteressil ve'ş-Şair(Mektup Yazıcısı ve Şair Arasındaki Farka İlişkin Risale): Kâtiplerin ve mektup yazıcılarının eğitimine ilişkin olduğu biliniyor.

-Kitâb fî Merâtibi'l-Ulûm: Bilimlerin sınıflandırılmasına ve dönemde gözde bir tartışma ve ilgi alanı olan 'hangi bilimin daha üstün olduğu' konusuyla ilgili bir eserdir.

-Kitâb fî Merâtibi Kıraati'l-Ulûm: Bilimleri felsefi bir pencereden ele aldığı ve bilimlerin hangi sırayla okunması gerektiğiyle ilgili olduğu sanılıyor. *(George Makdisi, İslam'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler, s. 181, 263, 298, Klasik Yayınları, İstanbul, Mart-2009. Mehmet Çelik-Şükran Yaşar, Ortaçağ Bilim Dünyasından Bir Portre: Sabii Bilgin Sabit b. Kurra, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi).*

SÜRYANİ HEKİMİN KAYIP ESERLERİ

Süryani hekim ve mütercim **Hubeyş b. Hasan**'ın bazı eserleri kayıptır. Tam adı **Hubeyş b. el-Hasen el-A'sem ed-Dımaşkî**'dir. Doğum, ölüm tarihleri ve yeri bilinmiyor, yalnız 800'lü yıllarda yaşandığı biliniyor. Dayısı ve hocası **İshak b. Huneyn**'in Bağdat'taki tercüme okulunda adı duyulmuş, Yunan ve batı dillerinden çeviriler yapmıştır. **Huneyn**'in, onun için 856 yılı civarında; *"Çok zeki ama o oranda çalışkan değil"* dediği aktarıldığına göre, **Hubeyş**'in 830 civarında doğduğu, ortalama bir ömür sürmesi durumunda 900'lerin başlarında öldüğü tahmini yürütülebilir. Çoğunlukla **Galen**'in eserlerini tercüme etmiştir; onun 35 eserini Arapça'ya, üç eserini de Süryanice'ye tercüme etmiştir. Bazı tercümeleri dayısına maledilmiştir. **el-Akrâbâzîn**, göz hastalıkları ve tedavileriyle ilgili **Ta'rifü Emrâzi'l-Ayn** ve yine tıpla ilgili **Kitâbü'l-Edviyeti'l-Müfrede** bugün itibarıyla kayıptır.

URFALI HEKİMİN KAYBOLAN ESERLERİ

Urfalı hekim **İshak b. Ali er-Ruhâvî**'nin biri dışındaki tüm eserleri kayıptır. Ölümü 931 yılından sonraki birkaç yıl içindedir. Musevi kökenlidir. Gerek tıpta ve gerekse felsefede **Galen**'in sadık bir takipçisi ve iyi bir hekimdir. Tabip adaylarının meslekle-rini yapmaya başlamadan önce imtihan edilmesi gerektiği yönündeki 931 yılındaki arzının, Abbasi Halifesi **Muktedir-Billah** tarafından uygun görülerek uygulamaya koyulduğu biliniyor. Arapça kaleme aldığı eserlerinden bugün yalnız **Edebü't-Tabib** eldedir. Bilinen kayıp kitapları; **Galen**'in **el-Meyâmir** adıyla Arapça'ya çevrilen eseriyle ilgili bir kitap olan **Künnâş**, yine **Galen**'in Arapça'ya **Cevâmi'ul-İskenderâniyyîn** adıyla çevrilen eseriyle ilgili bir şerh olan **Cevâmî** ve hekim-hasta iletişiminin sağlıklı yapılması temelinde, tartışma ve ikna metodunu öğreten **el-Medhal İlâ İlmi'l-Cedel**'dir. *(Şahin Aksoy, 10. Yüzyılda Yaşamış Urfalı Bir Deontolog İshak b. Ali er-Ruhavi ve Onun Temel Eseri*

Edebü't-Tabib'e İlişkin Bir Ön Çalışma, Türkiye Klinikleri Tıp Etiği, s. 39-45, C. 9, Sayı 1/1, 2001. Hukuku ve Tarihi Dergisi, Mahmut Kaya, Ünlü Hekim-Filozof Ebû Bekr er-Râzî ve Hekimlik Ahlâkı İle İlgili Bir Risalesi, s. 227-246, Sayı 26, İstanbul, 1987).

HARRANLI SÂBİT B. SİNAN'IN KAYIPLARI

Harran kökenli matematikçi, hekim ve tarihçi **Sâbit b. Sinan**'ın biri dışındaki tüm eserleri kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Hasen Sâbit b. Sinân b. Sâbit b. Kurre es-Sâbî** olup, büyük bilginler yetiştiren Harranlı **İbn Kurre** ailesinin bireyi olarak Bağdat'ta doğmuştur; doğum tarihi netleştirilememiştir. Ölümü ise Bağdat'ta **975-76** yılındadır. Ünlü bir astronom, matematikçi ve hekim olan ve **943** yılında ölen **Sinan b. Sâbit**'in oğlu ve **Sâbit b. Kurrâ**'nın torunudur. Süryanice ve Yunancadan Arapça'ya çeviriler de yapmıştır. Birkaç halifeye saray hekimliği yapmış; eczacılık, tıp ve astronominin yanısıra tarihle de ilgilenmiştir. Bağdat'taki Derbü'l-Mufazzal Hastanesi'nin de başhekimliğini yapmıştır. **Vezir İbn Mukle**'nin, yolsuzluk yaptığı iddiasıyla Halife **Râzî-Billâh** tarafından önce elinin, sonra dilinin nasıl kestirildiğini, onu nasıl tedavi ettiğini yazmış, bu bilgiler bazı kaynaklar aracılığıyla bugüne gelmiştir. Eldeki tek eseri **Kitâbü't-Târih**'tir. Belirlenebilen iki kayıp kitabı; Şam ve Mısır tarihini anlattığı **Müfred fî Ahbâri'ş-Şâm ve Mısr** ile **Vefeyâtü Men Tüvüffiye fî Külli Sene Min Sene Selâse Mi'e İle's-Senetilleti Tüvüffiye Fîhâ**'dır. *(İhsan Fazlıoğlu, Harranlı Matematikçilerin İslâm Matematiğinin Oluşumundaki Katkıları, Ulusal Harran Sempozyumu, Yayınlanmamış Bildiri, FEY Vakfı, Urfa-Harran, Nisan 1995).*

Harranlı Sâbiî edebiyatçı **Ebû İshak es-Sâbî**'nin de çok kitabı günümüze gelememiştir. 10. yüzyılın son yarısıyla 11. yüzyılın ilk yarısı arasında yaşamıştır. Büveyhîlerin ve dönemin tarihini anlatan önemli kitabı Kitâb el-Tacî kayıptır ama dönemin tarih-

çileri bundan çok alıntılar yapmıştır. Ayrıca kendi ailesinin tarihini anlatan eseri de bugün yoktur. *(Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, s. 80, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996).*

40 CİLTLİK DEV YAPIT KAYIP

Harranlı Sabîi tarihçi **Hilal b. Muhassin es-Sâbî**'nin eserlerinin çoğu kayıptır. Bağdat'ta 970 yılında doğmuş, 1056'da ölmüştür. Harranlı ünlü bilimadamı **Sâbit b. Sinan**'ın yeğeni, Bağdat sarayında büyük itibar gören bilimadamı **Garsunni'me**'nin babasıdır. Abbasi sarayında çeşitli görevler yapmıştır. Çoğunluğu tarih ve edebiyatla ilgili bir düzine kadar eser yazmıştır. Kâtipliğini yaptığı Büveyhilerden **Fahrülmülk Ebû Gâlib Muhammed b. Halef** ölürken ona 30 bin dinar miras bırakmış, o da bu paranın büyük bölümünü oğlu **Garsunni'me**'ye aktarmış, oğlu bu parayla evinde görkemli ilim meclisleri tertiplediği gibi yoksul bilimadamlarını da himaye etmiştir. Hepsinin içeriği hakkında bilgi sahibi olduğumuz kayıp kitapları şunlardır:

-et-Târih: 970-1055 yılları arasını kapsayan 40 ciltlik bu dev eserin 999-1003 yılları arasını kapsayan sekizinci cildi dışındaki tümü kayıptır. Mevcut cilt **Halife el-Kadir**'in iktidar süresinin birkaç yılını içerir ve resmi belgelerle doludur; bu da eserin önemini çok yükseltir. **Hilal** bu eseri aslında dayısı **Sâbit b. Sinan**'ın ve babasının tarih kitaplarına zeyl olarak yazmıştır.

-Kitâb Rusûm-u Dari'l-Hilâfe: Yazar bu eserinde, edebî meclislerde katılımcıların uyması gereken görgü kurallarını, saraydaki ve Halife'nin huzurundaki protokol kurallarını anlatır. Bazı bölümleri bugüne ulaşabilmiş, o da 1964'te Bağdat'ta, 1977'de Beyrut'ta yayınlanmıştır.

-Tuhfetül-Ümera fî Târîhi'l-Vüzera(Kitab el-Emasil vel-A'yân ve Müntedâ'l-Avâtıfi ve'l-İhsân): Çok sayıda alıntı yapılan bu eserinde **Hilal**, Abbasi sarayının entrikaları dâhil birçok yönünü, Selçuklular ve ordularının oluşumu dâhil dönemin sosyal, kültürel, askerî, politik birçok olayı, kurumu ve kişisini anlatır.

Tek cilt olduğu tahmin edilen eserin son bölümünden bazı sayfalar bugün mevcuttur.

-Kitabu Ahbaru Bağdad: Bağdat şehir tarihi ve sosyal hayatını işleyen, başkentin şehir planını, mahallelerini, aralarındaki mesafeyi, diğer şehirlerle olan uzaklığı veren bir eserdir.

-Kitabü'r-Risâle(er-Resâil): Halife ve vezirlerin **Hilal**'e yazdırdıklarına ek olarak kendisinin de onlar hakkında yazdığı resmî yazılardan oluşturulmuştur. Ancak **Hilal** sağlığında bu kitabı yayınlamaktan çekinmiştir ve sonuçta kitap kaybolmuştur.

-Kitabu's-Siyâse: Dönemin siyasî kişilikleri ve olaylarıyla ilgili olduğu sanılıyor.

-Kitabu'l-Kuttâb: Kâtiplik mesleğiyle ilgili olduğu sanılıyor.

-Kitâbu Me'âsiru'l-Ehli: **Hilal** bu eserinde kendi ailesi ve soyunu, ceddinin yaptığı gurur duyulacak işleri anlatır. *(Ali Bakkal(editör)1. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu: 28-30 Nisan 2006, s. 31-36, 41-60, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, Şanlıurfa, 2006. Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, s. 80, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara. 1996).*

SİLVANLI TIPÇI UBEYDULLAH'IN KAYIP ESERLERİ

Silvanlı tıp bilgini ve hekim **Ubeydullah b. Cibrâîl**'in yazdığı kitapların çoğu kayıptır. 900'lü yılların ikinci yarısında Bağdat'ta doğup, Silvan'da yaşamış ve orada 1058'de ölmüştür. Abbasi sarayına da hizmet eden ünlü Hıristiyan hekim ailesi Buhtişûların son halkasıdır. Onun gibi doktor olan babası **Cibrâîl b. Ubeydullah**'tan temel tıp eğitimini almış, Silvan'daki ünlü hastanede çalışmıştır. Bugüne ulaştığı kesin olan iki eseri, Leiden'de bulunan **Vücûbü'n-Nazar Ale't-Tabîb fi'l-Ahdâsi'n-Nefsâniyye ve fî Kevni'l-Işkı Maradan** ve 1927'de Kahire'de basılan **er-Ravzatü't-Tıbbiyye**'dir. Kayıp eserleri ise; dostları için yazdığı **Makâle fi İhtilâfi'l-Elbân**, **Galen** dâhil daha önce yaşamış hekimler hakkında bilgi verdiği **Menâkibü'l-Etıbbâ**, beden ve ruh sağlığı açısından temizliğin önemini anlattığı **Fi't-Tahâreti ve Vücûbihâ**, cinsel rahatsızlıklar ve diğer cinsel konularla ilgili **et-Tevâsül İlâ Hıfzı't-Tenâsül**, **er-Ravzatü't-Tıbbiyye**, **Kitâbü'l-Hâs fî İlmi'l-Havâs**, **Kitâbü Tahrîmi Defni'l-Ahyâ**, **Nevâdirü'l-Mesâil**, **İkdü'l-Cümân fî Tabâi'i'l-İnsan ve'l-Hayevân** şeklindedir. *(Ali Bakkal, İslâm Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan'da Tıp, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 28-29, Sayı 30, Temmuz–Aralık 2013).*

SÂBÎÎ'NİN TÜRK TARİHİYLE İLGİLİ KAYIPLARI

Sâbî tarihçi **Garsunni'me**'nin Türk tarihiyle ilgili bazı önemli kitapları kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Hasen Muhammed b. Hilâl b. Muhassin es-Sâbî** olup, Müslüman olduğunu saunanlar bulunmakla birlikte Sabîi dininden olması daha güçlü olasılıktır. Kökeni Harran'dır ama 1025'te Bağdat'ta doğmuş, 1088'de aynı yerde ölmüştür. Babası ona, Büveyhi hükümdarına şükran borcunu yerine getirmek için **Garsunni'me** demiştir. İyi bir eğitim almış, babasından kalan 30 bin dinar parayla girdiği ticaretten

büyük paralar kazanmıştır. Öldüğünde mirasçılarına 70 bin dinar ve bin ciltlik bir kütüphane bırakmıştır. Bağdat Büyük Selçukluların eline geçtikten sonra yönetimle iyi geçinmiştir. Bilinen kayıp eserleri şöyledir:

-Uyûnü't-Tevârîh: Selçukluların tarihi için önemli bir eserdir. Babası **Hilal b. Muhassin es-Sâbî**'nin 1056-57 yılları olaylarını kapsayan **et-Târîh** adlı eserine zeyl şeklinde yazmıştır fakat eserini 1086-87 yıllarının olaylarını kapsayacak kadar uzatmıştır. İlginç olan şu ki, bu eserin varlığından yalnız **Sıbt İbnü'l-Cevzî** sözetmiştir ve ondan **Mir'âtü'z-Zaman**'da geniş alıntılar yapmıştır. Bu eser, yazarın tanıklıkları, bizzat yaşayanların veya tanık olanların anlatımı ve resmi belgelere dayanması yönüyle Selçuklu tarihi açısından güvenilir ve çok önemlidir. Tuğrul Bey, Sultan Alparslan ve Melikşah dönemlerine, Besasiri isyanı, Suriye'ye ilk giren Türk beyi Hanoğlu Harun ve beraberindeki Oğuzların Diyarbakır yöresinde Bizans'a karşı gazaları, Alparslan'a karşı isyan eden Erbasgan önderliğindeki Navekiye Türkmenlerinin Suriye'ye gidip orada beylik kurması gibi birçok kişi ve olaya ilişkin, çoğu başka kaynaklarda bulunmayan ayrıntılar içerir. Bazı araştırmacılar çeşitli kaynaklardaki alıntıları toplayıp yayınlamıştır. Bazı kaynaklar bu eserin yarım kaldığını bildirir.

-Kitâbü'r-Rebî: Ebû Ali et-Tenûhî'nin **Nişvârü'l-Muhâdara** adlı eserine zeyl olarak yazılmıştır. Selçuklu sultanları ve tarihiyle ilgili önemli ve özgün bilgiler içerdiği, birçok tarihî hikâye bulunduğu bildirilir. (*Ali Sevim, Makaleler-3, Garsunni'me Muhammed es-Sâbi'in Kayıp Uyûnü't-Tevârih Adlı Eseri Hakkında, s. 637-650, Berikan Yayınevi, Ankara, 2005. Ali Sevim, Kayıp Uyünü't-Tevârih'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, 20/24, 1999. Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu, C. 2, s. 32, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, Konya 2006).*

İLK MODERN DÜNYA TARİHİ BUGÜN YOK

İlhanlı veziri ve tarihçi **Reşîdüddîn**'in de kayıp eserleri vardır. Yaygın Tam adı **Ebü'l-Hayr (Ebü'l-Fazl) Hâce Reşîdüddîn Fazlullah b. İmâddiddevle Ebi'l-Hayr b. Muvaffakiddevle Âlî et-Tabîb el-Hemedânî** olup, 1248 yılında Hemedan'da doğmuş, 1318'de öldürülmüştür. Yalnız tarihçi değil, doktor ve devlet adamıdır da. İlhanlılar devletinde saray doktorluğu ve vezirlik gibi üst düzey görevler üstlenmiştir. Ülkenin tarımsal kalkınması için kitap yazmıştır ki bugün kayıptır. Sarayda bilginleri himaye etmiştir. İlhanlı devletini yönetme konusunda rekabet içinde olduğu diğer vezir **Sa'dettin Sâvecî** ile husumet sonucunda onun yolsuzluk iddiasıyla idam edilmesini sağladığı söylenir. Ama ne garip bir rastlantıdır ki, **Sâvecî**'nin ardından aynı göreve getirilen vezir **Tâcettin Ali Şah** bu kez ona kumpas kurmuş, **Sultan Olcaytu**'nun zehirletilip öldürülmesine karıştığı iddiasıyla oğlu **İzzeddin İbrahim**'le birlikte yargılanıp idam edilmiştir. Yahudi olması kuvvetle muhtemeldir. Hatta **Timur**'un oğlu **Miran Şah**, onun mezarını açtırıp kemiklerini Yahudi mezarlığına naklettirmiştir. Kendi adına Rab'ırreşidî adlı medreseyi kurup orada din ve fen bilimlerinin öğretilmesini sağlamış, ancak idamının ardından burası da bütün malvarlığı gibi yağmalanmış, bu arada medresesinde sakladığı kitaplarının müellif nüshalarının çoğu yok olmuştur. Bilinen en ünlü eseri, modern anlamda ilk dünya tarihi sayılan 15 ciltlik **Câmi'ü't-Tevârih**'tir. Belirleyebildiğimiz kayıp eserleri ise şunlardır:

-**Câmi'ü't-Tevârih**: Modern anlamdaki ilk dünya tarihi sayılır. Cengiz Han ve ardılları ile Türkler ve Moğolları anlatan ilk iki cildi bugün mevcuttur. Kayıp diğer ciltler hakkındaki tek bilgi, üçüncü cildin coğrafya içerikli oluşudur.

-**Es'ile ve Ecvibe**.

-Kitâb-ı Siyâset-i Tedbîr-i Mülk-i Hıtâ'iyân.

-Suverü'l-Ekalîm: **Reşîdüddîn'e** ününü kazandıran **Câmi'ü't-Tevârih'i** oluşturan dört kitabından biridir. Coğrafî bir inceleme biçiminde yazıldığı biliniyor. *(Fuat Sezgin, İslam'da Bilim ve Teknik, C. 1, s. 61, İstanbul BŞB Kültür A. Ş. Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, Nisan 2008. Reşîdüddîn Fazlullah, Selçuklu Devleti-Câmi'ü't-Tevârih, trc. Erken Göksu-H. Hüseyin Güneş, s. 11-47, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010. Harun Dıraman, İlhanlı Devleti Veziri Reşidüddin Fazlullah Hemedani'nin Tarım Bilimleri Tarihi Açısından Önemi, Sosyoloji Dergisi, s. 101-116, Sayı 15, 2007/2).*

ŞAMLI SÜRYANİ TARİHÇİNİN KAYBOLAN KİTAPLARI

Şamlı Süryani tarihçi **İbnü's-Sukaî**'nin biri dışındaki tüm eserleri kayıptır. **Tam adı Fazlullah b. Ebi'l-Fahr el-Muvaffak el-Kâtib en-Nasrânî** olup, 1229-1326 yılları arasında yaşamıştır. **Şam'da Memluk devleti** memuru olarak Divânü'l-Mürteceât, **Divânü'l-Mevâris,** Divânü'l-Birr gibi divanlarda görevler almıştır. **Zeki ve kültürlü** bir bilgin olan **İbnü's-Sukaî**'nin, dört İncil'i **tek kitap haline getirip** ortak yanlarını ve farklarını gösterdiği bir kitap **yazdığı** biliniyor ama o eser bugün kayıptır. Müslümanların geliştirdiği, ölüm tarihlerine göre biyografi yazma tarzı olan 'vefeyât' türünde kitap yazan ilk Hıristiyandır. Adı bilinen kayıp eserleri; **Zeylü Târîhi'l-Mekîn b. el-Amîd, Muhtasarü Vefeyâtü'l-A'yân, Vefeyatü'l-Mutribîn.** *(Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, s. 178, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998).*

14. ASTRONOMİ VE ASTROLOJİNİN KAYIP KİTAPLARI

Astronomi ve astrolojinin geçmişte içiçe geçen, hatta tek bir bilim alanı olduğu, hatta ilerleyen çağlarda astronominin astrolojiden ayrılarak bağımsız bir bilim dalı haline geldiği tezi ciddi yanları olan bir iddiadır. Astronomi kayıplarının başında 'zîc' denilen gök cetvelleri gelir; birçok astronomun bu türden kayıplarına rastlanır. Simya ve kimyadaki ilişkinin bir benzerine astroloji ve astronomide rastlanır. Her ikisinin tek uğraş alanı olduğu çağlarda yaşayan bir bilginin astronomik gözlemler yapıp, gezegenleri ve yıldızları keşfederken, diğer yandan, insanın ne kadar yaşayacağını hesaplaması bugünden bakınca bize ilginç gelebilir; ancak o çağlarda yaptığı işin bir gereğiydi. Bu bölümde sözedeceğimiz astronom ve astrologların, kendi alanları dışında başka alanlarda da kitaplar yazdığını, haliyle oralardan da kayıp eserleri bulunduğunu bir kez daha anımsatalım:

İlk devir İslam astronomu ve astroloğu **Yahyâ b. Gâlib el-Hayyât**'ın da bugüne ulaşamayan eserleri vardır. Tam adı **Ebû Alî Yahyâ** b. **Gâlib el-Hayyât** olup, doğum yeri ve tarihi bilinmiyor, ölümünün ise 835 yılı civarında Bağdat'ta gerçekleştiği sanılıyor. İslam dünyasından ziyade ortaçağ Avrupasında tanınmış, batılılar tarafından **Mâşâallah**'tan sonra en önemli astrolog olarak vasıflandırılmıştır. Bilinen kayıp kitapları **Kitâbü'l-Medhal, Kitâbü'l-Me'âni, Kitâbü'd-Düvel, Kitâbü Tahvîli Sini'l-Mevâlîd, Kitâbü'l-Mensur, Kitâbü Kadîbi'z-Zeheb, Kitâbü'n-Nüket** adlarını taşır.

ÖKLİD'İ 'TAMAMLAYAN' BİLGİN VE KAYIPLARI

İslam tarihinin ilk astronomlarından **Abbas b. Said Cevherî**'nin eserlerinin çoğu bugüne ulaşamamıştır. Doğum ve ölüm tarihleri bilinmiyor; 700'lerin ikinci yarısıyla 800'lerin ilk yarısı içinde yaşadığı sanılıyor. Hayatı hakkında bilgi çok kısıtlıdır. Abbasi Halifesi **Me'mun** döneminde yetiştiği, Bağdat ve Basra'daki astronomik gözlemlere katıldığı biliniyor. Öklid'in eserlerini inceleyip, haklarında eleştirel ve tamamlayıcı kitaplar yazmıştır. Astronomi aletleri yapmış, bazı yıldızları ve gezegenleri keşfetmiştir. İnsanın ne kadar yaşayacağını astrolojik verilerle belirleme iddiasındaki bir uğraş sahası olan 'teysîr'de ustaydı. Kayıp kitapları şunlardır:

-Kitâbü Tefsiri Kitâbi Uklidis: Öklid'in **Elemanlar** adlı kitabı üzerine yazdığı bir eserdir.

-Kitâbü'l-Eşkâl Elletî Zâdeha fi'l-Makâleti'l-Ûlâ Min Uklidis: Öklid ve çalışmalarıyla ilgili bir eserdir.

-Kitâbü'z-Zîc: Bağdat'ta yapılan gözlemlere dayanan bu astronomik cetveller kitabının astronomlar arasında çok meşhur olduğu ve tutulduğu biliniyor.

-el-Islâh li-Kitâbi'l-Usûl: Bu kitabı **Nasirüddin Tûsî, er-Risâletü'ş-Şâfiye Ani'ş-Şekki fi'l-Hutûti'l-Mütevâziye** adlı kitabında haber veriyor. Tûsî'nin belirttiğine göre **Cevherî** bu kitabında, Öklid'in Elemanlar'daki teorem ve önermelerine yaklaşık 50 önerme daha eklemiştir. Tûsî, **Cevherî**'nin bu önermelerinden birini kitabına almıştır. O da şöyledir: "Herhangi bir noktadan farklı yönlerde geçirilen üç doğrunun meydana getirdiği üç açının toplamı dört dik açı toplamına eşittir".

-Tercemetü Kitâbi's-Sümûm: Hintli filozof ve hekim **Şânâk**'ın tıpla ilgili bir eserinin tercümesidir.

-ez-Ziyâdât fi'l Makâleti'l-Hâmise Min Kitâbi Uklidis: Yine **Öklid**'in bir kitabıyla ilgili yazdığı beşinci makaledir. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 7, s. 458).*

İLKLERİN BİLGİNİ VE KAYIPLARI

Türkistanlı astronom ve matematikçi **Habeş el-Hâsib**'in bazı eserleri kayıptır. **Ahmed b. Abdillâh el-Mervezî** tam adı olup, öldüğünde yaşının 100'ü aştığı söylenmektedir. Bu durumda 760'lı yıllarda doğmuş olmalıdır. Merv'de doğmuş, 864'ü izleyen birkaç yıl içinde Bağdat'ta ölmüştür. Esmer olduğundan 'Habeş', matematikçiliğinden ötürü de 'hasib' lakabını aldığı sanılmaktadır. 829-864 yılları arasında Bağdat'ta astronomi gözlemleri yapmıştır. Hint ve Yunan astronomisini iyi bilirdi. Trigonometrik fonksiyonları astronominin problemlerine uygulamış, sinüs cetvelleri oluşturmuş, sinüs ile 'versine'i birbirinden ayırmak için ilk kez 'ceyb ma'kûs' tanımını kullanmıştır. Sinüste **Harizmî**'nin çalışmalarını daha ileri götürmüştür. Tanjant tablolarını tarihte ilk kez o hazırlamış, tanjant karşılığı olarak 'zıl' terimini ilk o kullanmıştır. Vakit tayini için, güneşin ufuk çizgisinden doğuş anından batış anına kadarki süreyi esas alan bir yöntem geliştirmiş, bu yöntem kendisinden sonrakiler tarafından da kullanılmıştır. Bilinen kayıp eserleri şunlardır:

-ez-Zîcü's-Sağîr: Bu eser **Zîcü'ş-Şah** adıyla da bilinir. Pehlevi dönemi astronomi anlayışıyla hazırlanmış bir eser olduğu sanılıyor.

-ez-Zîcü'l-Me'mûnî: Abbasi Halifesi Me'mun'a izafe ettiği gökyüzü haritası.

-Kitâbü Ameli'l-Usturlâb: Bu kayıp eserin, **Hâsib**'in günümüze ulaşan diğer eseri **Risâle fî Usturlâbi'l-Kürî** adlı eseriyle aynı kitap olduğunu savunanlar da vardır.

-Kitâbü'l-Eb'âd ve'l-Ecrâm: Ünlü İslam bilgini **Bîrûnî**'nin oldukça ilgisini çekmiş bir eserdir; **Tahdîd-i Nihâyâti'l-Emâkin** adlı kitabında bu eserden çok sayıda alıntı yapmıştır.

-Kitâbü'd-Devâ'iri's-Selâsi'l-Mümâsse ve Keyfiyyeti'l-Evsâl: Üç dairenin teması konusunu işler.

-Kitâbü'r-Rahâ'im ve'l-Makayîs: Mesafe ölçümüne ve kurallarına ilişkindir.

-Kitâbü Ameli's-Sutûhi'l-Mebsûta ve'l-Kâ'ime ve'l-Mâ'ile ve'l-Münharife.*(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 14, s. 367-369).*

ASTROLOJİNİN KAYIP KİTAPLARI

Ebû Ma'şer el-Belhî 9. asrın önemli bir astronomu olup, kayıp eserleri vardır. Tam adı **Ebû Ma'şer Ca'fer b. Muhammed b. Ömer el-Belhî olup,** Belh'te 787'de doğup, Dicle nehrinin güneyindeki kıyılarda yer alan Vâsıt'ta 886'da ölmüştür. Bir rivayete göre, 47 yaşına kadar dinî ilimlerle ilgilenmiş, pozitif bilimlerle uğraşanları eleştirmiş, bu arada filozof **Yakub b. İshak el-Kindî**'ye karşı halkı kışkırtmış, ancak **Kindî**'nin zekice bir planı sonucu kendisi de matematik ve astronomi gibi pozitif bilimlerle uğraşmaya başlamıştır. Astrolojiyle de ilgilenmiş, hatta bu alanı bilimsel bir temele oturtmaya çalışmıştır. Çeşitli kaynaklarda 35 ila 40 arasında eseri bulunduğu belirtilir. Kayıp durumdaki eserleri şunlardır:

-Kitâbü'l-Ülûf: Astrolojiyle ilgili bu eserin bir özetini **Ebû Sâid el-Siczî** çıkartmıştır. Bazı kaynaklarda **Kitâbü'l-Edvâr ve'l-Ülûf** veya **Kitâbü'l-Ülûf fî Büyûti'l-İbâdât** adlarıyla da geçer.

-Kitâbü't-Tabâ'i'i'l-Kebîr: Beş ciltten oluşan bir eserdi.

-Kitâbü's-Sehmeyn ve A'mâri'l-Mülûk ve'd-Düvel: Devletler ve hükümdarların hayatı ve talihleriyle ilgiliydi.

-Kitâbü Zâ'ircât ve'l-İntihâ'ât ve'l-Memerrât: Muhtemelen astrolojiye ilişkindi.

-Kitâbü İktirâni'n-Nahseyn fî Bürcis-Seratân: Astrolojiyle ilgili olup, Yengeç burca içinde Satürn ve Mars rastlaşmasının zararlı etkilerinden sözeden bir eserdi.

-Kitâbü's-Suver ve'l-Hükmi Aleyhâ: Bazı kaynaklar **De Ascensionibus İmaginum** adlı imzasız tercümenin bu kitap olabileceği üzerinde durur.

-Zîcü'l-Hezârât: 60 bölümlük bir eser olup 840-860 yılları arasında yazıldığı biliniyor.

-Kitâbü'l-Mizâcât: Gezegenlerin birbirleriyle ilişkilerine ve astrolojik durumlarına ilişkindi.

-Kitâbü'l-Envâ: Yıldız takvimiyle ilgili olduğu sanılıyor.

-Kitâbü'l-Mesâil.

-Kitâbü'l-Mevâlidi'l-Kebîr: Bu kitabın yarım kaldığı rivayetleri vardır.

-Kitâbü'l-Kâmil: **Kitâbü'l-Mesâil** veya **el-Kâmil ve'ş-Şâmil** adlarıyla da anılır. **Ebû Ma'şer**'in bu kitabı da tamamlayamadığı söylenir.

-Kitâbü'l-Cemhere: Astrolojiyle ilgili yaygın kanaatlerin derlenmesinden oluştuğu biliniyor.

-Kitâbü Hey'eti'l-Felek ve'htilâfi Tulû'ihî: Beş ciltlik bir eserdir.

-Kitâbü Tefsîri'l-Menâmât Mine'n-Nücûm: Astrolojik verilere göre rüya yorumu yapan bir eser olduğu sanılıyor.

-Kitâbü'l-Emtâr ve'r-Riyâh ve Tagayyirü'l-Ehviye: Bir bölümü hava değişimleri, rüzgar ve yağmurla ilgili meteorolojik astrolojiye, diğer bölümü ise maddelerin değerleriyle ilgili paha astrolojisine ilişkindir.

-Kitâbü Tebâ'i'i'l-Büldân ve Tevellüdi'r-Riyâh: Dünyanın aynı gökyüzünün altında bulunmasına rağmen neden değişik bölgelerde aynı anda farklı meteorolojik olaylar yaşandığını astrolojik yönden incelediği eseridir.

-Kitâbü'l-Meyl fi Tahvîl-i Sini'l-Mevâlid: Aynı zamanda doğan çeşitli canlılar arasındaki ilişkilerin incelendiği eseri.

-Kitâb fi Büyûti'il-İbâdât: Sabiilerin gezegen mabetlerini inceleyen bir eserdir.

-Kitâbü Ahkâmi'l-Mevâlîd: Siczî tarafından el-Câmi'ü'ş-Şahî'nin üçüncü bölümünde bu eserin bir özeti verilmiştir.

-Kitâbü Kırânâti'l-Kevâkib fi'l-Bürûci'l-İsnâ Aşer: Gezegenler ve etkileşimlerini ele alır.

-Kitâbü'l-İhtiyarât Alâ Menâzili'l-Kamer: Ayın menzillerinden yola çıkarak, bir felaketi önlemek veya bir iş için uygun zamanı belirlemek için yazılmış bir eserdir.

-el-İhtiyârât.

-Kitâbü'l-Kavât-ı Ale'l-Heylâcât.

-Kitâbü Zîci'l-Kırânât ve'l-İhtirâfât.

-Kitâbü'l-Evkât.

-Kitâbü'l-Kethudâ.

-Kitâbü'l-Heylâc. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 10, s. 182-184).*

'DÜNYA DÖNÜYOR' DİYEN ASTRONOMUN MEÇHUL KAYIPLARI

İsfahanlı astronom **İbn Rüste**'nin bir kitabının küçük bir bölümü dışında bütün eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste** olan yazarın 913'ü izleyen birkaç yıl içinde öldüğü sanılıyor. Astronominin yanısıra coğrafyayla da ilgilen-

miş, eserler vermiştir. Dünyanın kendi ekseni etrafında döndüğünü belirtmiştir. Adı bilinen tek eseri, yalnız 7. cildi bugüne ulaşan **el-A'lâku'n-Nefîse** adlı kitabıdır. Bu kitapta döneminde bilinen bütün konuları işlediği görülür; bu durumda bu eserin hacminin çok büyük olduğu tahmin edilebilir.

BATTÂNÎ'NİN ÖNEMLİ KAYIPLARI

Astronomi biliminin en büyük isimlerinden olan Harranlı bilgin **Battânî**'nin yazdığı eserlerin tamamına yakını kayıptır. Tam adı **Muhammet bin Cabir bin Sinan er-Rakki el-Harranî** olup, 850(?) yılında Harran'ın Battan beldesinde doğmuş, 929'da Samarra'da ölmüştür. Önceleri Sâbiî dinine inanırken sonra Müslüman olmuştur. Dünya tarihinin en büyük astronomlarından biri olduğunu batılılar bile kabullenmek zorunda kalmıştır. Onun buluşlarını Batılılar yüzyıllarca sonra alıp kullanabilmiştir. Çalışmalarını Rakka'da kurduğu gözlemevinde yapmış, bu alanda birçok ilki gerçekleştirmiştir. 489 yıldızı ilk kez sınıflamış, kendine özgü bir güneş saati yapmış; ay, güneş, dünya ve bunların çevresinde gelişen tüm astronomik olaylarla ilgili ciddi çalışmalar ortaya koymuştur. Trigonometrinin gerçek mucidi olarak kabul edilir. Astronomi çalışmasında matematik ve trigonometriyi birlikte kullanan ilk bilgindir. Matematikte Yunan kirişi yerine sinüsleri kullanan ilk bilim adamıdır. İlk defa kotanjant kavramını geliştirmiş ve dereceli bir tablo oluşturmuştur. Dik üçgenleri inceleyerek geometrideki temel kavramlardan sinüs, kosinüs, tanjant, kotanjant, sekant ve kosekantın tariflerini yapmış, bunları gerçek mânâda ilk defa o kullanmıştır. Gerçek astronomik cetvelini de (zic, yıllık) ilk o hazırlamıştır. Günümüze yalnızca, Ortaçağ Avrupasında asırlarca başvuru kaynağı olarak kullanılan **Zîc-i Sâbî** adlı eseri ulaşmıştır. İngiliz astronom Richard Dunthorn'un, 1700'lerin sonlarında ayın asırlık hızını hesaplarken **Battânî**'nin ay ve güneş tutulmalarıyla ilgili gözlemlerinden ileri derecede yararlandığı biliniyor. Bilinen kayıp eserleri şunlardır:

-Kitâb el-Zîc el-Câmi' fi Hisâb el-Nücûm ve Mevâzı Mesîrih el-Mümtehân: Yıldızların konumu, uzaklık hesapları gibi konuları içerir. Battânî'nin hazırladığı birinci zicin bu olduğu biliniyor. İkinci zîci bugüne ulaşmıştır.

-Kitâb ü Mârifeti'l-Metâlii'l-Bürûc fi mâ Beyne Erbaati'l-Felek: Ay tutulması, 12 burcun gökküresindeki doğuş noktaları gibi konuları içerir. Bazı araştırmacılar bu eserin bir astroloji kitabı olduğu düşüncesindedir. Ancak boylamların sıfırdan 360'a kadar değerlerine denk gelen doğuşlar cetveli olduğu görüşü ağırlıktadır. Bu içerikte bir eseri astronomi tarihinde ilk defa Battânî yazmıştır.

-Risâletü'n fi Tahlik-i Akdâri'l-İttisalât: Gezegenlerin kavuşum ve karşılaşma konumları ve miktarları, yan yana gelme ölçüleri, yıldız ışıklarının izlenmesi yolları gibi konuları içerir. Eser, yıldızların enlemlerinden yararlanarak, ışıklarını göndermelerini trigonometri bilimi çerçevesinde açıklar.

-Risâletü'n fi Ameliyyâti't-Tercimi'd-Dakîka. -Kitâbu Ta'dili'l-Kevâkib: Gezegenlerin konumları ve uzaklıklarına ilişkin düzeltilmiş yeni bilgiler içerir. **-İlmü'n-Nücûm:** Arapça'da 'astroloji bilimi' anlamı taşıyan bu kitap isminden, doğrudan astrolojiyi işlediği anlaşılmaktadır. **-Kitâbü İlmi'l-Felek:** İslam bilim tarihinde 'astronomi' anlamında kullanılan 'ilmi'l-felek'ten, bu eserin astronomiyle ilgili o çağda bilinen ve Battânî'nin üzerine eklediği her şeyi içeren hacimli ir eser olduğunu tahmin etmek zor değildir.

-Kitabü Daireti'l-Bürüc ve'l-Kubbeti'ş- Şemsiyye.

-Muhtasarun Ii Kütübi Batlemyüsi'l-Felekiyye.

-Şerh el-Makâle el-Erbâ' li-Batlamyus: Bu eserde Batlamyus'un Tetrabiblos(Dört Kitap) adlı eserini yorumlamış ve gördüğü hataları eleştirmiştir. **-Risâletü'n fi Mikdari'l İttisalâti'l-Felekiyye.**

(Yavuz Unat, Battânî ve Zîc-i Sâbî Adlı Astronomi Eseri, 1. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu, C. 1, s. 347-368, 28-30 Nisan 2006, Şanlıurfa, 2006. Şaban Döğen, Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi, s. 39-44, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1984. Yasemin Emlü Kalaycıoğulları, Bilim Tarihi Kılavuzu-Bilginler ve Yapıtları, muhtelif sayfalar, Nobel Yayınları, Ankara, 2002).

İBN YUNUS BULDU, AVRUPALILAR ÇALDI

İbn Yunus adıyla anılan baba-oğul iki bilim adamı vardır. Bazı kaynaklar ikisini karıştırmış, yaşadığı yılları, eserlerini ötekine mal etmiştir. Bu nedenle ikisinin biyografisini ve eserlerini ayırt etmekte zorluk vardır. Tam adı, doğum ve ölüm yılları, yaşadığı yer ve eserleri konusunda oldukça karışıklık bulunan baba **İbn Yunus**'un, **İbn Hacer Askalânî**'nin **Fethü'l-Bârî**'de atıf yaptığı **Târihu Mısr**'ı kayıptır. Mısır'la ilgili birkaç kitabı daha olduğu bilinmektedir. Değişik kaynaklarda künyesi değişmekle birlikte tam adını **Ebû Said Abdurrahman b. Ahmed b. Yunus es-Sadefî** biçiminde verebileceğimiz **İbn Yunus**, 894(?)-958(?) yılları arasında Mısır'da(?) yaşamıştır. Babası gibi **İbn Yunus** adıyla anılan oğul **Ebû Hasan Ali** astronomi, matematik, geometri alanlarında eserler vermiştir. Oğul **İbn Yunus**'un astronomiyle ilgili **Ziycü'l-Hakemi** adlı eserinin bir bölümü bugün mevcuttur. Bu eserdeki bilgiler uzun yıllar Avrupa'da da kaynak eser kabul edilmiş olup, içerdiği bilgiler günümüz astronomi bilgilerine çok yakın veya aynıdır. Oğul **İbn Yunus**, yıldızların gözlenmesinde, görünüp kaybolma aralıklarının belirlenmesinde kullanılan rakkas/sarkaç aletini bulmuştur. Ancak batılılar bu buluşu, kendisinden asırlar sonra yaşayan İtalyan Galile'ye mal etmiştir. Saatlerde sarkacı yine ilk kez o kullanmıştır. **Nâsırüddîn Tûsî, Kopernik** ve **Laplace** gibi birçok astronomi âlimi, **İbn Yûnus**'un eserlerinden faydalanmıştır. Oğul **İbn Yunus**'un kayıp durumdaki bazı eserleri şunlardır:

Sinüs ve cosinüs ile ilgili **Kitâbu'z-Zıll**, namaz vakitlerinin hesaplanmasıyla ilgili **Kitâbu Gâyet-il-İntifâ**, **Kitâb-ül-Meyl**, **Târîhu A'yâni Mısır**, ay ve güneş tutulmalarıyla ilgili **Kitâb-ut-Ta'dîli'l-Muhkem**, el-Ukûd ves-Su'ûd fi Evsâf-il-Ûd, Kitabun anir-Rakkâs.

AVRUPA'NIN OTORİTE KABUL ETTİĞİ BİLGİNİN KAYIPLARI

İlk dönem İslam astronom ve matematikçisi **Hâzin**'in kayıp bazı kitaplarından sözedelim. Tam adı **Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hüseyn el-Hâzin** el-Horasânî es-Sâgânî olup, hayatı hakkındaki bilgi azdır. Ölümü 971 yılındadır. **Büveyhi Emiri Rükniüddevle**'nin himayesine girmiş, Rey'de uzun süre astronomi gözlemleri yaparak ve kitap yazarak yaşamıştır. Matematik ve astronomi alanında, sonraki bilginler tarafından otorite kabul edilmiştir. Belirsiz denklemlerin analizi konusunda çalışmalar yapmış, onun bu konudaki tutumu bazı Avrupalı bilginler tarafından benimsenmiştir. **Arşimed**'in bir kitabında da bulunan ve matematik tarihinde 'Mâhânî denklemi' denilen çözümsüz problemi çözmüştür. Sonraki devirlerde, onun bu problemi çözmede kullandığı teknik, diğer bilimadamlarınca kullanılıp çeşitli problemler çözülmüştür. Geliştirdiği güneş modeli bazı Avrupalı astronom tarafından da kabul edilmiştir. Kayıp eserleri şöyledir:

-**Kitâbü'l-Usûli'l-Hendesiyye**: Matematikle ilgili bu kitapta Menelaos'u eleştirdiği bildirilir.

-**el-Metâlibü'l-Cüz'iyye Meylü'l-Müyûli'l-Cüz'iyye ve'l-Metâli fi'l-Küreti'l-Müstakime**: Küresel trigonometriyle ilgili olduğu düşünülüyor. **Kitâb fî Meyli'l-Eczâ** adıyla da bilinir.

-**Kitâbü'l-Mesâili'l-Adediyye**: Bazı problemlerin sayısal analiziyle ilgilidir.

-**Zîcü's-Safâ'ih**: **Hâzin**'in en önemli ve en çok tanınan eseridir. Küçük bir parçası günümüze ulaşabilmiştir. Bîrûnî dâhil birçok bilimadamı bu eserden alıntılar yapmıştır. Eserde, gezegenlerin haraketiyle ilgili yeni yorumlar getirildiği düşünülüyor.

-**Tefsîrü'l-Mecistî**: **Batlamyus**'un **el-Mecistî** adlı eserine yazdığı bir şerhtir. Küçük bir bölümü bugüne ulaşmıştır.

-**el-Medhalü'l-Kebîr İlâ İlmi'n-Nücûm**: Astroloji kitabıdır.

-**Kitâbü'l-Eb'âd ve'l-Ecrâm**: Yıldızlar arasındaki uzaklıklarla ilgilidir.

-**Risâle fi Halli't-Ta'dîl**.

-**Risâle fi Hareketi'ş-Şems**: Güneşin hareketi ve yörüngesiyle ilgilidir.

-**Makâle fi'l-Burhân Alâ Ba'zı San'ati'l-Usturlâb**: Usturlab kullanımıyla ilgilidir.

-**Kitâbü'l-Âlemîn**: Dünya tarihinin kronolojisini belirleyen bir astronomi cetvelidir.

-**Âlemü's-Safihati'l-Âfâkıyye**.

-**Kitâbü'l-Beyân**.

-**et-Tahayyür fi Tashîhi Târîhi't-Tûfân**: Nuh Tufanı'nın tarihini belirlemeye yönelik bir eserdir.

-**Sırrü'l-Âlemîn**: Evrenin oluşumu ve gezegenlerle ilgilidir.

-**Tefsîrü'l-Makâleti'l-Ûlâ Mine'l-Mecistî**.

Cevberî astroloji, simya ve diğer gizli ilimlerle ilgilenmiş, kitaplar yazmıştır. Tam adı **Zeynüddîn Abdürrahîm b. Ömer b. Ebî Bekr ed-Dımaşkî el-Cevberî eş Şafiî** olan Arap yazarın doğum ve ölüm tarihleri kesin bilinmiyor. Şam'da doğmuş, 13. yüzyılda yaşamıştır. Birçok şehir gezmiş, bu arada Diyarbakır, Urfa, Konya, Antakya, Hasankeyf gibi yerlerde de bulunmuştur. **Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Melik Mesud**'un(1222-

1232)himayesine girmiş, onun isteğiyle kitaplar yazmıştır. Astrolojiyle ilgili **es-Sırâtü'l-Müstakîm fî İlmi't-Tencîm** ile kum falını anlattığı **Kitâbü İlmi'r-Remil** adlı eserleri bugüne ulaşamamıştır. *(Bilime Yön Veren İslam Âlimleri-1, s. 174-176, Akit Gazetesi Yayını, İstanbul, 1996).*

OSMANLI ASTRONOMU TAKİYÜDDİN'İN KAYBOLAN ESERLERİ

Osmanlı vatandaşı Mısırlı astronom **Takiyüddin er-Râsıt**'ın kayıp bazı eserleri vardır. **Takiyüddin Mehmed b. Maruf** 1521'de Şam'da doğmuş, 1585'te İstanbul'da ölmüştür. İstanbul'da öğrenim görüp, ardından Mısır'da ders vermiş ve astronomik gözlemler yapmış, yeniden İstanbul'a dönmüştür. 1571'de müneccimbaşı olmuş, **Sultan 3. Murat**'ın emriyle İstanbul Rasathanesi'ni kurup başına geçmiştir. Rasathane yapılıncaya kadar gözlemlerini Galata kulesinde yapmıştır. Eski zîclerdeki hataları düzelten, meridyenler arası zamanı ve yıldızların doğuş yerlerini ilk kez ölçen eserler yazmıştır. Matematikle ilgili de önemli çalışmaları vardır. Bugün Avrupalı bilgin **Hadinks**'e ait olduğu savunulan rakkası saate uygulama buluşu, o doğmadan yarım asır önce yaşayan **Takiyüddin**'e aittir. Bugün kayıp durumdaki kitaplarından **Düstûrü't-Tercih li Kavâ'idi't-Testîğ** adlı eserini 1576'da yazmış ve **Hoca Sadettin Efendi**'ye takdim etmiştir. Güneş saatlerini ve kürevî yüzeyleri konu ettiği bildirilir. Vakitlerin belirlenmesiyle ilgili **el-Kevâkibü'd-Dürriye** adlı eseri de kayıptır. Ayrıca **Kâtip Çelebi**, onun rasat saatleriyle ilgili iki kitap yazdığını bildirir ki bunlar bugün yoktur. *(Şaban Döğen, Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi, s. 292-299, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1984).*

15. DOĞULU MATEMATİKÇİLERİN KAYIP KİTAPLARI

Doğu'nun matematik bilginleri, bu bilim dalını çok ileriye götüren çalışmalar yapmıştır. Onların buluşları yüzyıllardır dünya matematiğinde kullanılmaktadır. Ancak burada, çalışmamızın temelini oluşturan amaca da uygun biçimde, hemen her bilim dalında olduğu gibi, Doğulu matematikçilerin de birçok buluşunun, asırlarca sonra Batılılara mal edildiğini, bir anlamda çalındığını önemle vurgulayalım. Bu bölümde anlatacağımız matematikçiler daha çok İslam medeniyeti havzasında yetişenlerdir:

Basralı âlim **Ebû Hâzim el-Kâdi**'nin yazdığı kitapların tümüne yakını bugün kayıptır. Basra'daki doğum tarihi net bilinmeyen **Ebû Hâzim Abdülhamid b. Abdilaziz es-Sekunî** 905 yılında Bağdat'ta ölmüştür. Matematik, cebir, şiir, hadis, fıkıh gibi bilimler üzerinde çalışmış, kitaplar yazmıştır. Çoğunlukla fıkıh bilgini olarak vasıflandırılır ancak matematikte de önemli çalışmaları vardır. **Ahmed b. Tolun**'un bölgeyi almasının ardından Suriye, Şam ve Filistin kadılığına atanmıştır. Kûfe ve Bağdat'ta da kadılık yapmıştır. Kadılığı sırasında oldukça adil davranmış, **Halife Mu'tazıd-Billah**'ın açtığı bir alacak davasında şahit istemiş, davacı halifenin gösterdiği iki kişi şahitlikten kaçınınca davayı düşürmüştür. Bildiğimiz beş kayıp kitabı; **Kitâbü'l-Ferâ'iz(Lübâbü'l-Ferâ'iz), Kitâbü'l-Mahâdır ve's-Sicillât, Edebü'l-Kadî, Emâlî, Şerhü'l-Câmi'ül-Kebîr** şeklindedir. *(Ahmet*

Özel, Hanefi Fıkıh Âlimleri, s. 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1990).

ÖNEMLİ BİR CEBİR ÂLİMİNİN KAYIP ESERLERİ

Ne zaman yaşadığı bilinmeyen Mısır kökenli İslam matematikçisi Ebû Kâmil'in bazı eserleri kayıptır. Ebû Kâmil Şücâ b. Eşlem b. Muhammed b. Şücâ el-Hâsib el-Mısrî tam adı olup, 850 ila 950 yılları arasında yaşadığı tahmin edilmektedir. Muhammed b. Musa el-Harizmî'den sonra en önemli cebirci sayılır. Cebir tarihinde ilk kez x^2'den büyük kuvvetleri kullanan cebirci Ebû Kâmil'dir. Cebir kitaplarıyla, kendinden sonra gelen birçok matematikçiyi etkilemiştir. Kayıp durumdaki eserleri şöyledir:

-Kitâbü'l-Felâh.

-Kitâbü Miftâhi'l-Felâh.

-Kitâbü'l-Asîr.

-Kemâlü'l-Cebr ve Temâmih ve'z-Ziyâde fî Usûlih: Kitâbü'l-Kâmil adıyla da bilinen bu eser, Ebû Kâmil'in cebir alanında yazdığı ilk kitap sayılıyor.

-Kitâbü't-Tayr.

-Kitâbü'l-Cem ve't-Tefrîk: Hesapta kullanılan dört işlem kuralından sözeder. Harizmî'nin de aynı isimde ve içerikte bir kayıp eseri vardır. Ancak bu kitabın Latince adına karşılık gelen **Liber Augmenu et Diminutionis** adlı bir kitapla bu konuda iki İbranice kitaptan çeşitli kaynaklarda sözedilir; bunların Ebû Kâmil'in bu kitabı olması olasılığı vardır.

-Kitâbü'l-Hata'eyn: Bilinmeyenin belirlenmesinde çift yanlış yönteminin kullanılmasından sözeden eseri.

-Kitâbü'l-Kifâye.

-Kitâbü'l-Vesâya Bi'l-Cebr ve'l-Mukâbele: Cebirle ilgilidir.

-**Misâhatü'l-Arazîn**: Bazı kaynaklar bu kitabın, bugüne ulaşan **Kitâbü'l-Misâha ve'l-Hendese** kitabıyla aynı eser olduğunu savunur.

-**Risâle fil-Muhammes ve'l-Mu'aşşar**. *(Melek Dosay Gökdoğan, Ebu Kâmil Şucâ'nın Cebiri, Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, s. 57-68, C. 34, Sayı 1-2, 1990 ve Ebû Kâmil Şucâ'ın Kitâb el-Cebr ve'l - Mukâbele Adlı Eseri, Araştırma Dergisi, s. 157-191, Cilt 15, Ankara 1994).*

SÂMÂNÎ VEZİRİ HAZÎN'İN KAYBOLAN KİTAPLARI

Sâmânî devletine vezirlik yapan matematik ve astronomi bilgini **Ebû Ca'fer el-Hazîn**'in birçok kitabı bugüne gelememiştir. Hakkında bilgi azdır; **Emir 1. Mansur b. Nuh** devrinde (961-976) vezirlik yaptığı ve bilginleri koruduğu biliniyor. 961-971 arasında öldüğü sanılıyor. Aritmetik, geometri ve astronomi alanlarında üstad ve otorite olduğu bazı kayıtlarda geçer. Cebirde yeni bir anlayış geliştirdiği söylenir; astronomik gözlemler yapmıştır. Ünlü bilgin **Bîrûnî, Tahdid-i Nihâyâtü'l-Emâkin** adlı eserinde, Büveyhilerin Rey'de kurduğu rasathanede **Hazîn**'in gözlemler yaptığını yazar. Risalelerinden bazı parçalar bugüne ulaşmıştır; ayrıca onun eserlerinden yapılmış çok sayıda alıntı da günümüzde mevcuttur. İkisi tam, ikisi yarım halde dört eseri bugün eldedir. Bilinen kayıp eserleri şöyledir:

-**Zîcü's-Safâ'ih ve Kitâbü'l-Mesâ'ilü'l-Adediyye**: **İbnü'l-Kıftî**, bu eserin o zamana kadarki en iyi zic olduğunu belirtir. **Bîrûnî** dâhil birçok bilgin bu eserden alıntılar yapmıştır. Çok küçük bir parçası bugüne ulaşmış olup, Berlin Kütüphanesi'ndedir.

-**Kitâbu'l-Usûlü'l-Hendesiyye**: Bu eserden **Ebû Nasr İbn Irak** sözetmiştir. **Hazîn** bu kitabında **Menelaos**'u eleştirir. **Hazîn** ayrıca, **Menelaos**'un trigonometriyle ilgili **Kitâbü'l-Ükar**'ine de bir eleştiri kitabı yazmıştır ama o da kayıptır.

-el-Metâlibü'l-Cüz'iyye Meylü'l-Müyuli'l-Cüz'iyye ve'l-Metali fi'l-Kudreti'l-Müstakime: Bazı kaynaklarda **Kitâb fi Meyli'l-Eczâ** adıyla da geçen bu eserin varlığını **Nasirüddin Tûsi, Kitâbu Şekli'l-Katta** adlı eserinde haber verir.

-Tefsîrü'l-Mecistî: **Batlamyus**'un **el-Mecistî**'sine yazdığı şerhtir. Bağdat'ta yapılan bazı astronomik gözlemlerden de bahseder. Küçük bir bölümü bugün mevcuttur.

-el-Medhâlü'l-Kebîr İlâ İlmi'n-Nücûm: Bîrûnî tarafından **Âsâr-ı Bâkiye**'de varlığı bildirilir. Astrolojyle ilgilidir; tarihleme usulleri ve Muharrem ayının ilk gününü belirleme yöntemlerini işler.

-Kitâbü'l-Eb'ad ve'l-Ecram: **Kânunü'l-Mes'ûdî**'de **Bîrûnî** ve **Müntcha'l-İdrak**'te **Harakî** bu kitaptan sözeder. **Hazîn** bu eserinde yıldızlar arasındaki uzaklıkları verir.

-Risâle fi Hali't-Ta'dîl.

-Makâle fi Ennehü Yümkin en Yütevehhem İhtilâfu Hareketi'ş-Şems Alâ Merkezi'l-Âlem.

-Makâle fi'l-Burhan Alâ Ba'zı San'ati'l-Üsturlab.

-Kitâbü'l-Âlemîn: Dünya tarihinin kronolojisini çıkaran bir eserdir.

-Âlemü'ş-Şâfihati'l-Âfâkiyye.

-Kitâbü'l-Beyan.

-et-Tahayyür fi Tashîhi Târîhi't-Tûfan: Nuh Tufanı'yla ilgili bir araştırma olup, vakayla ilgili tarihlemeleri düzeltmeye, belki yeni bir tarih belirlemeye yönelik bir çalışmadır.

-Tefsîrü'l-Makâletü'l-Ulâ Mine'l-Mecisti.

-Sırrü'l-Âlemîn: Bu eserinde, evrenin oluşumu ve gezegenlerle ilgili Batlamyus'un savlarını ele alıp geliştirmiştir. *(Bilime Yön Veren Islam Âlimleri-2, s. 317-321, Akit Gazetesi Yayını, İstanbul, 1996).*

Ebû'l-Vefâ Buzcânî'nin birkaç kayıp kitabını aktaracağız. Tam adı **Muhammed b. Muhammed b. Yahya** b. **İsmail el-Abbas el-Buzcânî** olup, 940-998 arasında yaşamıştır. Matematik ve astronomiye büyük hizmetleri geçmiştir. Trigonometride birçok kavram, teorem, tarif ve formülü ilk o rotaya koymuştur. Astronomik gözlemler için gerekli sinüs ve tanjant değerlerini gösteren çizelgeleri 15'er dakikalık aralıklarla hazırlamış, bugün de kullanılan trigonometrinin altı esas eğrisi arasındaki oranları bulmuştur. Onun birçok buluşu Avrupa'da ancak yüzyıllar sonra **Alman Johann Müller** tarafından kullanılmaya başlanmış fakat kendi keşifleri gibi sunmuştur. **Harizmî**'nin **el-Cebr ve'l-Mukâbele** adlı ünlü eserini yorumladığı **Tefsîrü'l-Harizmî fi'l-Cebr ve'l-Mukâbele** adlı kitabı kayıptır. Astronomiyle ilgili **el-Vâzıh** adlı kitabı da kayıpları arasındadır. Ayrıca **Öklid** ve **Diophantus**'un eserlerine yazdığı şerhler de kayıptır. *(Şaban Döğen, Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi, s. 91-95, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1984).*

ÜNLÜ ÜÇGENİ PASCAL'DAN ÖNCE BULAN ADAMIN KAYIP ESERLERİ

Yine İslam biliminin önemli bir isminden, ünlü matematikçi Tahranlı Kerecî'den ve kayıp kitaplarından sözedelim. Tam adı **Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasenel-el-Kerhî el-Kerecî** olup, 953 ila 1019'dan sonraki birkaç yıl arasında yaşadığı sanılıyor. Cebirin bağımsız bir bilim olmasında payı büyüktür. Aritmetik işlemlerini cebir terimlerine uygulamış, böylece cebir polinomlarına ulaşmıştır. Cebire yeni kurallar, kavramlar ve açılımlar kazandırmıştır. Tarihte bilinen ilk hidroloji mühendisidir. Hayatının büyük bölümünü Bağdat'ta yaşamıştır. Bağdat'ın kenar mahallesi Kerh'te doğduğunu, adının **Kerhî** olduğunu bildiren kaynaklar da vardır. Bilim dünyasına en büyük katkılarından biri, binom katsayılarının tablosunu ortaya koymasıdır. Binom açılımı ve Batılıların **'Kerecî üçgeni'** demekten kaçınıp, yüzyıllarca sonra **'Pascal üçgeni'** dedikleri üçgeni matematiksel tümevarım

metodunu kullanarak kanıtlamıştır. Musevilikten İslam'a geçen ünlü matematikçi **Samev'el el-Mağribî**, **el-Bâhir fi el-Cebr** gibi eserlerinde, kendisinden önce yaşamış **Kerecî**'nin bugün kayıp dudumdaki eserlerine atıflar yapmış ve önemini anlatmıştır. Yapıların ölçümü ve dengesi ile hesaplama konularında yazdığı kitaplar memurlar için ders kitabı yapılmıştır. Cebir, aritmetik ve bazı teknik/mühendislik konularında kitaplar yazmıştır. Bildiğimiz kayıp eserlerine gelelim:

Matematikteki köklerle ilgili eseri **Kitâbü'l-Eczâr**, yer ve hudut ölçümü, yüzey ve hacim ölçümü gibi konularla ilgili geometri eseri **Muhtasar fi'l-Hisâb ve'l-Misâha**, Hint matematiğiyle ilgili eseri **Kitâb fi Hisâbi'l-Hind**, astronomi ve özelde yıldız hareketleriyle **Kitâbü'l-İstikrâ el-Medhaî İlâ İlmi'n-Nücûm**, cebirle ilgili **Risale fi'l-Hata'eyn**, **Nevâdirü'l-Eşkâl**, **Kitâbü'd-Devr ve'l-Veşâyâ**, **Kitâbu fi'l-'Ukûd ve'l-Ebniye**. *(Melek Dosay, Kerecî'nin Ile'l-Hesâb el-Cebr ve'l-Mukabele Adlı eseri, muhtelif sayfalar, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1991).*

HARAKÎ'NİN KAYIPLARI

Mervli matematikçi, astronom ve filozof **Harakî**'nin bazı eserleri bugün kayıptır. Tam adı **Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdülcebbâr b. Abdilcebbâr b. Muhammed b. Sabit b. Ahmed es-Sâbitî el-Harakî el-Mervezî** olup, 1084 yılında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun başkenti Merv yakınlarındaki Harak köyünde doğmuş, 1158'de Merv'de ölmüştür. Matematik, din bilimleri, astronomi, felsefe gibi alanlarda eserler vermiştir. Hayatının son yılları, siyasî mücadelelerin yansımasıyla karışıklık içinde geçmiş, 1141 yılında Merv'i ele geçiren **Harzemşahlar Sultanı Atsız** tarafından, bazı bilginlerle birlikte Harezm'e götürülmüştür. Ertesi yıl **Sultan Sencer** Harezm'i kuşatıp **Atsız**'dan bağlılık sözü alınca **Harakî** yeniden evine dönmüştür. Çalışmaları sonraki asırların bilimadamlarını da etkilemiştir. Astronomide, gezegenlerin belirsiz rotalar üzerinde değil, içiçe düzenli

ve devamlı dönen küresel yüzeyler üzerinde hareket ettiklerini açık ve mantıklı biçimde izah etmiştir. Astronomiyle ilgili eserleri Latince ve İbranice'ye çevrilmiş, Avrupa'yı etkilemiştir. Bilinen kayıp eserleri şunlardır:

-Târihü Merv: Selçuklu'nun başkentiyle ilgili birçok bilgiyi içermesinin yanısıra, bu şehirde yetişmiş ünlü âlim ve hadisçileri de anlatan bir eserdir.

-Mantık Kitabı: Bu eserin adı bilinmiyor. Ancak **Harakî**, diğer bir eseri **et-Tebsıra**'nın mukaddimesinde mantık ilmiyle ilgili hacimli bir kitap yazmakta olduğunu belirtmektedir.

-er-Risâletü'ş-Şâmile: Matematikle ilgilidir.

-er-Risâletü'l-Magribiyye: Matematikle ilgilidir. *(Bilime Yön Veren İslam Âlimleri-2, s. 321-323, Akit Gazetesi Yayını, İstanbul, 1996).*

16. TIP ALANINDAKİ KAYIP KİTAPLAR

Doğu'da tıp ve hekimlerin uygulamaları kadim tıbbın izlerini hep taşıyagelmiştir. Hekimlerin hemen tamamı, eski çağlarda iki bilim dalının içiçe oluşundan dolayı, tıp kitaplarının yanısıra şifalı bitkiler ve eczacılık üzerine de eserler vermişlerdir. Doğu'da hekimlerin çoğunluğunun şiir, astronomi, matematik, çeviri gibi alanlarla da ilgilendiği görülür. İslam medeniyeti içinde yetişen hekimler arasında gayrimüslimlerin ciddi oranına da dikkat çekelim. Aşağıda İslam tıbbı/hekimleri ağırlıklı bir kayıp kitaplar anlatımı bulacaksınız.

Mervli muhtedi bilgin **Ali b. Rabben et-Taberî**'nin çok sayıda eseri kayıptır. Hayatı hakkında çok az bilgi bulunan **Ebu'l-Hasen Ali b. Rabben en-Nasrânî et-Taberî**'nin, Merv şehrinde 778 yılında doğduğu sanılıyor. Bağdat'ta yine muğlak bir tarih olan 864'te ölmüştür. 70 yaşına kadar Hıristiyan yaşamış, sonra Müslüman olmuştur. 19. ve 20. yüzyılda batılı bazı araştırmacılar ısrarla onu Yahudilikten İslam'a dönen biri olarak göstermesine rağmen gerçekte Hıristiyanlıktan İslam'a dönmüştür; yeni bulunup yayınlanan eserlerinde bu durum kesindir. Şam'da uzun süre doktorluk yapmış, ayrıca tıpla ilgili kitaplar da yazmıştır. Taberistan'da kâtiplik yapmış, aynı görevi Bağdat sarayında da yürütmüştür. Kitaplarının çoğunu Müslüman olduktan sonra yazmıştır; bunlar arasında dinle ilgili olanlar da vardır. Kayıp dokuz kitabının adı şöyledir: **Kitâbu Menâfiu'l-Et'ima ve'l-Eşrîbe ve'l-Akâkır, Kitâbu'l-A'dâb ve'l-Emsâl Alâ Mezâhibi'l-Furs ve'r-Rum ve'l-Arab, Nevâdiru Ehlu'ş-Şarkıye ve Nevâdiru Evsâtu'n-Nâs ve Nevâdiru's-Sufle ve'd-Duâ, İrfâku'l-Hayât,**

Kitâbu'n fi'r-Rakî, Kitâbü'l-Hicâma, Kitâbun fi Tertîbi'l-Ağziya, Tuhfetü'l-Mülûk, Kitâbu'l-İzâh Mine's-Semen ve'l-Huzal ve Tehcyyücü'l-Bâh ve İptâluhu. *(Fuat Aydın, Ali b. Rabben et-Taberî ve er-Red Ale'n-Nasara Adlı Eseri, muhtelif sayfalar, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1994).*

SULTANIN ÖLDÜRTTÜĞÜ BÜYÜK HEKİM VE KAYIP KİTAPLARI

Bağdatlı hekim **İshak** b. **İmrân**'ın birçok kitabı kayıptır. '**Semmu Sâa**' lakabıyla tanınan **İshak** b. **İmrân**'ın doğum tarihi bilinmiyor; ölümü 903 yılındadır. **Ağlebî Hükümdarı 3. Ziyâdetullâh**'ın hizmetine girip bir süre Kayveran'da yaşamıştır. Kayıp kitaplarından sözetmeden önce, sözkonusu **Sultan**la ilişkisine dair ilginç ve dramatik bir olaylar zincirini aktaralım: Yüklü bir maaş ve para ile istediği zaman Bağdat'a geri dönebileceğine ilişkin sözleşme yapıp imzalayarak onu sarayına alan **Sultan** nefes darlığı çekmektedir ve **İshak** b. **İmrân**'ın önerdiği bir perhize başlamıştır. Ancak bir Yahudi hekim **Sultan**'ın aklını çeler ve perhizi bıraktırır. Hastalığı iyice artar. Fakat bu olay üzerine **Sultan'la İshak** b. **İmrân**'ın arası açılır. **Sultan** yeniden ona başvurmak zorunda kalır. **Sultan**'ın bu ikinci isteğini ağırdan alan **İshak** b. **İmrân** sonunda razı olur. O tedavisiyle **Sultan** iyileşir ancak çok kızdığı için aylığını keser. O da Kahveran'da bir muayenehane açarak geçimini sağlamaya çalışır. Halk ona büyük ilgi gösterince rakipleri **Sultan**'ı ona karşı kışkırtır ve hapse atılmasını sağlar. Halkın tepkisiyle serbest bırakılır ancak **Sultan**'ın ona öfkesi takıntı haline gelmiştir. Sonuçta **Sultan** onun bileklerini kestirerek öldürür. Dönemin önemli bazı kaynakları Doğu'da tıbbın ve hekimliğin yayılmasında **İshak** b. **İmrân**'ın büyük katkısı bulunduğunu yazmıştır. Özellikle farmakoloji ve melankoli alanında otoritedir. Hacamat, sülük tedavisi gibi uygulamalarda da başarılıdır. Bilinen kayıp eserleri şunlardır: Vü-

cutta su birikmesi ve bunun tedavisiyle ilgili bir kitap olan **Makale fi'l-İstiska**, farmakolojiyle ilgili **Makâle Vecîze**, ürolojiyle ilgili tıp otoritelerinin görüşlerini ve kendi görüşlerini topladığı **Kitâb fi'l-Bevl Mim Kelâmi İbukrât ve Câlînûs ve Gayrihimâ**, şurup halindeki ilaçlardan; yapımı, kullanımı ve yararlarından sözeden eseri **Mesâ'il Mecmû'a Bi'ş-Şarâb**, sindirim, boşaltım ve üreme sistemleriyle ilgili **Kelâm fî Beyâzi'l Mi'de ve Rusûbi'l-Bevl ve Beyâzi'l-Menîy**, basit ilaçlar konusunu işlediği **Kitâbü'l-Edviyeti'l-Müfrede**, ruhsal sağlıkla ilgili **Kitâbü Nüzheti'n-Nefs**, sırt ve kulunç ağrılarını, tanı, ilaç ve tedavilerini içeren **Makâle fî İleli'l-Kulunc ve Envâ'ihî ve Şerhi Edviyetihî**, yine şurup şeklindeki ilaçları işlediği ve bu konuda **Galen**'in uygulamalarını irdelediği **Kitâb(Ceme'a Fihi Akavile Câlinûs) fi'ş-Şarâb**. *(TDV Islam Ansiklopedisi, C. 22, s. 535).*

Abbâsîler dönemi hekim ve mütercimi **Sâid b. Yakub**'un da kayıp bazı kitaplarını aktaralım. Çoğunluğu eski Yunan kitaplarından yaptığı çeviriler üzerine olan bu eserlerden dört kayıp kitabı şu şekilde sıralayalım: Ahlâkın insan bedeni ve yapısıyla ilişkisini ele alan **Galen**'in **De Moribus** adlı kitabına yazdığı bir şerh olan Mesâ'il. Galen'in De **Pulsibus Ad Tirones** adlı eserinin muhtemelen bir şerhi olan ve adından anlaşılacağı gibi nabız atışını inceleyen Makale fi'n-Nabz. **Aristo**'nun **Physica** adlı kitabının bir bölümünün çevirisiyle birlikte, kendi eklediklerinden oluşturduğu **Kitâbü's-Semâ'i't-Tabî'î**. Yine **Aristo**'nun **De Generatione et Corruptione** adlı eserinin çevirisi ve kendi eklediklerinden oluşan **Kitâbü'l-Kevn ve'l-Fesâd**. Tam adı **Ebû Osmân Saîd b. Ya'kub ed-Dımaşkî** olan hekim-yazar, 914'ü izleyen birkaç yıl içinde ölmüştür. **Abbasi Halifesi Muktedir-Billah** (908-932) devrinde saray hekimi ve mütercim olduğu biliniyor. Bağdat, Mekke ve Medine'deki hastanelerin sorumluluğu ona verilmiş, antik dönem felsefe ve tıp kitaplarını Arapça'ya çevirmiştir. Geniş bir yelpazede çok sayıda kitap yazmış ama çoğu kaybolmuştur.

ADANALI HEKİMİN BİRİ HARİÇ TÜM KİTAPLARI KAYIP

Bugün Adana civarında harabeleri bulunan, 1000'li yıllarda önemli ve işlek bir şehir durumundaki Anavarza'da doğan **Aynizerbî**'nin yalnızca bir kitabı kaybolmadan günümüze ulaşabilmiştir. Tam adı **Ebû Nasr Muvaffaküddîn Adnân b. Nasr** b. **Mansûr el-Aynizerbî**'dir. Adını da doğduğu şehre izafeten almıştır. Arap kökenli olduğu söylenir ancak **Süleyman Şah**'ın 1082'de Tarsus ve çevresini fethedip Türkleri oralara yerleştirmesinden sonra doğmuş olması Türk kökenli olduğunu da akla getirebilir. 1082'den sonraki birkaç yıl içinde doğup, 1153'de Kahire'de ölmüştür. Tıp, astronomi, matematik, astroloji, mantık, tabii ilimler ve dil alanlarında çalışmaları vardır. Kahire'ye yerleşti ve orada birçok ünlü hekime hocalık yapmış, **Fatımî Halifesi Zâfir Biemrillah**'ın saray hekimi olmuştur. Çağının en iyi hekimi ve âlimi olduğu bildirilir. Bizzat yaptığı klinik deneyleri hastalıkların tedavisinde kullanmış; yazdığı tıp kitaplarında ateşli hastalıklar, cilt hastalıkları, zehirlenmeler, suçiçeği, varis, kızamık, romatizma gibi hastalıkları tanımlayıp, tedavi usullerini anlatmıştır. Şirpençe ve kan çıbanı hastalıklarının farklı olduğunu ortaya koyup, bugünkü anlayışa en yakın biçimde tanımlamıştır. Eserlerinden sadece **Kitâbü'l-Kâfi fî Sınâ'ati't-Tıb** bugüne ulaşabilmiş olup, bilinen kayıp eserleri şunlardır: **Şerhu Kitâbi's-Sınâ'ati's-Sagîre li-Câlînûs, Risâletü'l-Mukni'a fi'l-Mantık, Mücerrebât fi't-Tıb, Risale fi's-Siyâse, Risale fî Ta'azzüri Vücûdi't-Tabîbi'l-Fâzıl ve Nifâki'l-Câhil, Makale fi'l-Hasâ, Fî Marazi'ş-Şakafe.** *(Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 69-70, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971. Bilime Yön Veren İslam Âlimleri-1, s. 87-88, Akit Gazetesi Yayını, İstanbul, 1996).*

BÜYÜK HEKİM DAHVÂR'IN KAYIPLARI

İslam tarihinin en büyük hekimlerinden biri olan Dahvâr'ın yazdığı kitapların çoğu kayıptır. 1170'te Şam'da doğmuş, 1230'da aynı şehirde ölmüştür. Tam adı **Ebû Muhammed Muhezzebuddîn Abdurrahim b. Ali b. Hamid ed-Dımaşkî**'dir. Önce, göz hekimi olan babasından, ardından **Selahaddin Eyyûbî**'nin hekimi **er-Rahbî**'den ve sürekli yanında bulunduğu **İbnü'l-Mitran**'dan tıp eğitimi almıştır. **Eyyûbî Sultanı 1. El-Melikü'l-Âdil**'in yakın dostu, sırdaşı ve sohbet arkadaşı olmuş, onun tarafından Mısır ve Şam Reisületıbbâsı olarak atanmıştır. Bu sıralarda çıkan bir veba salgınında **Sultan**'ı ve yakınlarını ölümden kurtararak, 19 bin dinar ve altın koşumlu 14 katır ödül almıştır. Şam'daki ünlü tıp merkezi Bimaristan'ı Kebir'de dersler vermiştir. Geçirdiği felç yüzünden konuşmakta güçlük çekmiş, buna rağmen dersler vermeye devam etmiş, konuştukları iyice anlaşılmaz hale gelince, meramını yazarak anlatmaya başlamıştır. Çoğu tıpla ilgili, belirlediğimiz kayıp yedi kitabı **İhtisarü'l-Egani, İhtisarü'l-Hâvî Li'r-Râzî, Kitabü'l-Cenîne, Makale Fi'r-Red Alâ Risâleti Ebi'l-Haccâc Yusuf el-İsrâ'ili fi Tertibi'l-Agziyeti'l-Lâtife ve'l-Kesîfe Fi Tenâvülihâ, er-Red Alâ Şerhi'bni Ebî Sâdık Li-Mesâ'ili Huneyn, Şükûkün Tıbbiyye ve Ecvibetühâ, Te'âlîk** ve **Mesâ'il** adlarını taşır. *(Ramazan Şeşen, Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, s. 434-435, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1987).*

ŞİFALI BİTKİLERİ RESMETTİREN HEKİMİN KAYIPLARI

Botanikçi hekim **İbnü's-Sûrî**'nin kaynaklarda adı geçen beş kitabından dördü kayıptır. Tam adı **Ebû Mansur Reşüddüddîn b. Ebi'I-Fazi b. Alî es-Sûrî** olup, 1177 yılında Sûr'da doğmuş, 1242'de Şam'da ölmüştür. Önce Kudüs'te hekimlik yapmış, bitkilerle ilgili geniş araştırmalarıyla tanınmıştır. 1215'ten itibaren

Eyyûbî sultanlarına ve şehzadelerinin özel hekimi olmuş, Dimyat civarında haçlılarla yapılan savaşlara hekim olarak katılıp yaralıları tedavi etmiştir. Bir ressamla anlaşıp Şam, Filistin, Lübnan bölgelerini gezerek buralardaki bitkilerin yetişme, olgunluk ve kuruma aşamalarındaki renkli resimlerini çizdirmiş, böylece İslam bilim tarihinde bitkileri resimleriyle birlikte tanıtan ilk isim olmuştur. Fakat maalesef bu kitabı kayıptır. Yalnız Tezkiretü'l-Kehhâlîn adlı kitabı bugüne gelmiştir. Bilinen kayıp dört eseri şöyledir:

-el-Edviyetü'l-Müfrede: Arap dilinde bitkilere ilişkin yazılmış ilk resimli kitaptır. Bitkileri ve onlardan yapılan basit ilaçları içerir.

-Edviyetü't-Tiryâkı'l-Kebîr: Zehirlenmelere karşı bitkilerden elde edilen panzehirleri konu alır.

-er-Red Alâ Kitâbi'l-Bulgarî fi'l-Edviyetü'l-Müfrede: Tâceddin el-Bulgarî'nin basit ilaçlarla ilgili kitabını eleştirdiği bir reddiyedir.

-Te'âlîk ve Fevâ'id ve Vasâyâ Tıbbiyye: Hekimlik ahlâkıyla ilgili görüşlerini ve birtakım tıbbi bilgileri içermektedir. İbnü's-Sûrî bu kitabını İbn Ebû Usaybia'ya hediye etmiş, o da Uyûnü'l-Enbâ adlı eserinde, teşekkür etmek amacıyla yazdığı kasideyi ve gönderdiği mektubun giriş bölümünü yayınlamıştır. *(Bedi N. Şehsuvaroğlu, Eczacılık Tarihi Dersleri, 141-146, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1970. Bedi N. Şehsuvaroğlu-Ayşegül Erdemir Demirhan-Gönül Cantay Güreşsever, Türk Tıp Tarihi, s. 5-15, Taş Yayıncılık, Bursa, 1984).*

ÜNLÜ EYYÛBÎ HEKİMİN KAYIP ESERLERİ

Eyyûbî döneminin ünlü hekimi İbn Ebû Usaybia'nın bugüne tıpla ilgili tek eseri ulaşmıştır. Tam adı Ebü'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kâsım b. Halîfe b. Yûnus es-Sa'dî el-Hazrecî olup, 1203 yılında Şam'da hekim bir babanın çocuğu

olarak doğmuş, 1269'da ölmüştür. Tıbbın yanısıra dil, edebiyat, kelam, felsefe, tefsir, hadis ve fıkıh da okumuş ve bu alanlarda kitaplar yazmıştır. **Nurettin Zengi**'nin Şam'da yaptırdığı bir hastane olan Bîmaristan-ı Nûri'de önce eğitim almış, ardından oraya hekim olmuştur. Dağları dolaşıp bitkiler hakkında bilgi edinmiş, ardından Kahire'ye gidip, **Selahaddin Eyyûbî**'nin orada kurduğu Bîmaristan-ı Nâsırî'de hekimlik yapmaya başlamıştır. 1238 yılından itibaren dokuz yıl boyunca **Sarhad Emiri İzzeddin Aybek**'in özel hekimliğini yapmıştır. **Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakati'l-Etıbbâ** adlı tıp eseri bugüne ulaşan tek kitabıdır. Bilinen kayıp kitapları **et-Tecârib ve'l-Fevâ'id, İsâbâtü'l-Müneccimîn, Hikâyetü'l-Etıbbâ fî İlâcâti'l-Edvâ** şeklindedir. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 19, s. 445-446).*

17. DOĞULU FİLOZOFLARIN KAYIP KİTAPLARI

Felsefeyle ilgili birçok kayıp kitabı bu bölümün dışındaki başka bölümlerde ele aldık. Örneğin **Gazzâlî** gibi ciddi felsefi çalışmaları olan bazı bilginlere diğer bölümlerde yer verdik. Kitabın genelinde sözkonusu olduğu gibi, bu bölümde de yer verdiğimiz yazarların hemen tümü yalnız bir alanda kitap yazmamış, geniş bir yelpazede kalem oynatmıştır. Bu bakımdan bir yazarın bu çalışmamızdaki bütün bölümlere yayılan kayıp eserlerine rastlanabilmektedir. Tek yazara ait kayıp kitapları birçok bölüme dağıtmaktansa, yazdığı eserlerden öne çıkanları dikkate alarak, ona doğru orantılı bir bölümde tüm kayıp kitaplarına yer vermeyi uygun bulduk.

MUTEZİLE'NİN FİKİR BABASININ KAYIP RİSÂLELER'İ

İslam'da Mutezile ve Kaderiyye fırkalarının fikir babası sayılan **Gaylan ed-Dımaşkî**'nin 2 bin sayfa hacmindeki **Risâleler**'i bugün kayıptır. Aslında yazıları felsefeyle ilgilidir. Ünlü şarkiyatçı **Louis Masignon** bu külliyatı Gaylaniyyat şeklinde adlandırır. Tam adı **Ebû Mervân Gaylân b. Müslim ed-Dımaşkî en-Nabâtî el-Kıbtî** olan yazarın yalnız vefat tarihi biliniyor, o da 738'dir. Babası, **Hz. Osman**'ın azatlı kölelerindendir. Kaderin, tamamen kişinin iradesiyle yaptığı eylemler sonucu ortaya çıktığını belirtmiş, bununla Kaderiyye ve Mutezile'ye ilham vermiştir. **Emevi Halifesi Hişam b. Abdülmelik** döneminde **İmam**

Evzâî ile yaptığı bir tartışmada Emevilerin halifeliğini ve maliye uygulamalarını reddedince hakkında ölüm fetvası verilmiş ve öldürülmüştür.

KİNDÎ'NİN ÖĞRENCİSİNİN KAYIPLARI

Serahsî, felsefe tarihinin önemli isimlerinden; bu Horasanlı filozofun kitaplarının birkaçı dışında büyük çoğunluğu kayıptır. Tam adı Ebü'l-Abbas Ahmed b. et-Tayyib b. Mervan es-Serahsî olup, 835 yılı civarında Horasan'ın Serahs kentinde doğmuş, 899'da vefat etmiştir. Felsefede bir ekol oluşturabilmiş Kindî'nin en seçkin öğrencisidir. İslam felsefe tarihinde Stoacılık hakkında doğru ve geniş bilgiye sahip olup eser yazan ilk isimdir. Mantık ve nahiv arasındaki farkı anlatan ilk kitabı da o yazmıştır. Yunanca, Farsça, Süryanice gibi değişik dilleri yazmaya, anlamaya ve Arapça ile karşılıklı çeviriler yapmaya yarayan 40 harfli bir alfabe icad etmiştir. Bu yönüyle Serahsî'nin, dünyada transkripsiyon ve transliterasyon metodunu bulan isim olarak kabul edilmesi gerekir. Abbasî Veliahtı Mu'tazıd-Billah'ın öğretmenliğini yapmış, onunla birlikte katıldığı seferlerde yaptığı gözlemlerle İslam medeniyeti tarihinin ilk dönem coğrafya yazıcılığının önemli örneklerini oluşturan eserler yazmıştır; bu eserlerin bazı küçük parçaları dışında hiçbiri bugüne ulaşamamıştır. Şehzade halife olunca onun nedimliğine tayin edilmiştir. Ömrünün son yıllarında Halife'nin emriyle öldürüldüğü söylenir. Bir rivayete göre, devlet işlerinde ona çok güvenen Halife, Vezir Kâsım b. Ubeydullah ve kölesi Bedr'le ilgili bir sır vermiş fakat Serahsî, hasım gördüğü vezirle ilgili bu sırrı açıklayınca hapse atılmış, bu sırada içlerinde bir grup Haricî'nin de bulunduğu bazı mahkûmlar hapisten kaçmış, vezir idam edilecekler listesi hazırlarken fırsattan istifade listeye Serahsî'nin adını da eklemiş, böylece öldürülmüştür. Bazı kaynaklarsa onun zındıklığa varan fikirleri yüzünden öldürüldüğünü belirtir. Bu büyük deha felsefeden tıbba, cebirden müziğe, astrolojiden aritmetiğe, satrançtan

yemek tariflerine, fizikten doğa olayları ve beslenme rejimine kadar ilginç ve geniş bir yelpazede kalem oynatmıştır. Hocası **Kindî**'nin izniyle bazı Hıristiyan âlimleriyle dinî ve felsefî tartışmalar yapmıştır. **Kindî** ekolünün etkisi doğrultusunda tesirli olmuştur. Adlarından içerikleri büyük oranda anlaşılan kayıp eserleri şunlardır: **İhtisâru Kitâbi Îsâgûcî li-Furfûriyûs, Muhtasaru(İhtisâru) Kitâbi Kâtîgüryâs, Muhtasaru Kitâbi Bârirmînâs, Muhtasaru Kitâbi Anâlûtîka'l-Ûlâ, Muhtasaru Kitâbi Anâlûtîka's-Sâniye, Kitâb İlâ Ba'zı İhvânihî fi'l-Kavânîni'l-Âmmeti'l-Ûlâ fî Sınâ'ati'd- Diyâlektîkîye el-Cedeliyye Alâ Mezhebi Aristotâlîs, İhtisâru Kitabi's-Sûfistikî li-Aristotâlîs, Kitâb fî Ahdâsi'l-Cev, Kitâb fî Kevni'd-Dabâb, Kitâb fî Menfa'ati'l-Cibâl, Huneyn b. İshak'ın Kitâbü'l-Mesâ'il**'inin eleştirildiği eseri **Kitâbü'l-Medhal İlâ Sınâ'ati't-Tıb, er-Red Alâ Câlînûs fî Emri't-Tu'mi'l-Mür, Kitâbü'l-Arismâtîki fi'l-A'dâd ve'l-Cebr ve'l-Mukabele, Kitâbü'l-Medhal İlâ Sınâ'ati'n-Nücûm, Kitâb fî Kırâni'n-Nahseyn fî Burci's-Seretân, Kitâbü'l-Mûsiki el-Kebîr, Kitâbü'l-Mûsiki es-Sagîr, Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik, Halife Mu'tazıd-Billah**'ın Remle tarafına yaptığı askeri seferde ona eşlik edip gözlemlerini yazdığı eseri er-**Risâle, Kitâb fî Enne'l-Cüz Yenkasim İlâ Mâ Lâ Nihâye Leh, Kitâb fî Enne'l-Mübde'ât fî Hâli'l-İbdâ Lâ Müteharrike ve Lâ Sâkine, Kitâb fî Edebi'n-Nefs İle'l-Mu'tazıd, Kitâbü'l-Agşâş ve Sınâ'ati'l-Hisbe el-Kebîr, Kitâbü'l-Lehv ve'l-Melâhî, Kitâb fi'ş-Şatranci'l-Âliye, Kitâbü't-Tabîh, Risâle fî Vasfi Mezâhibi's-Sabi'în, Kitâb fî Vahdâniyyetillâh.** *(Hayrani Altıntaş, İslam Düşünce Tarihi, s. 118-119, 6. Baskı, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, Haziran-2005. Gerhard Endress, Klasik İslam Düşüncesinde Yunan mantığı Savunucuları İle Arap Nahivcileri Arasındaki Tartışmalar, Trc. Mehmet Şirin Çıkar, EKEV Akademi Dergisi, s. 205-216, Sayı 11, Bahar-2002. Dimitri Gutas, Franz Rosenthal'in Hayatı, trc. Yusuf Doğan, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 379-401, Sayı 11/1, 2007).*

DİN KARŞITI DİYE RÂVENDÎ'NİN KİTAPLARI YOK EDİLDİ

Horasanlı filozof **İbnü'r-Râvendî**'nin yazdığı kitapların tamamına yakını kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Yahyâ b. Muhammed b. İshâk er-Râvendî** olup, Horasan'ın Merverrûz kentine bağlı Rîvend köyündeki doğum tarihi bilinmiyor; ölümüyle ilgili 857 ila 913 yılları arasında geniş bir yelpazede ölüm tarihleri verilir. Hayatının önemli bölümünü geçirdiği Bağdat'ta önceleri içinde bulunduğu Mutezile çevresi tarafından dışlanınca, aşırı Şii fikirlere ve çevrelere yönelmiş, İslam'ı ve Kur'ân'ı aşağılayan, alay eden görüşler yaymış, bu nedenle farklı kesimlerden Müslümanlar tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Adı İslam tarihinde adeta 'ilhad-dinsizlik' kavramıyla birlikte anılmıştır. Allah, peygamberlik, imamet, kâinat, ahret, kader gibi birçok konuda İslam'ın temel anlayışına zıt görüşler savunmuştur. Ona göre âlem ezelidir ve bir yaratıcısı yoktur; her şey zaman içinde kendi kendine oluşur, dolayısıyla zamanın kendisi tanrıdır, kişi çok çalışarak peygamber olabilir. **Râvendî**, tanrıtanımaz ve peygamberliği inkâr temelinde gelişen Dehriyye akımını sistemleştiren isim olarak bilinir. **Râvendî**'nin hayatı ve eserleri çelişkilerle doludur. Bir kitabında eleştirdiği, reddettiği İslamî gerçekleri diğer bir kitabında savunmaktadır. İlginç bir şekilde **İmam Mâturidî, Kitâbü't-Tevhid** adlı eserinde **Râvendî**'yi nübüvveti savunanlardan biri olarak anar ve eserlerinden alıntılar yapar. İslam'ın temel ilkelerine aykırı iddialar içerdiği için büyük tepki çeken kitapları herhangi bir kütüphanede korunmamış, hemen hepsi yok edilmiştir. Bilinen kayıp kitapları şunlardır:

-Fesâdü'd-Dâr ve Tahrîmü'l-Mekâsib: Peygamberlik gerçeğine karşı yazdığı eseridir.

-Kitâbu Fadîhati'l-Mutezile: **Câhiz**'in, Mutezile mezhebini övmek için yazdığı **Fazîletü'l-Mutezile** adlı kitabına karşı bu mezhebi yermek için yazdığı eserdir.

-Kitâbü'z-Zümürrüd: Kurân'da çelişkiler bulunduğu yönünde iddialar içeren, ayrıca peygamberlerin mucizelerini, namaz, oruç ve hac gibi ibadetleri reddettiği eseridir. Dönemin devleti tarafından takibata uğrayınca, bu kitabı **Ebû İsâ el-Verrâk**'ın yazdığını iddia etmiş, öteki ise kitabı **Râvendî**'nin yazdığını savunmuş, **Verrâk** tutuklanmış, o ise kaçıp bir musevinin evine saklanmıştır. **Râvendî** bu eserinde peygamberlik kurumuna karşı görüşleri Berahimelerin iddiaları şeklinde vermiştir. Bu kitabın bazı parçaları günümüze ulaşmıştır. Batılı bazı Hıristiyan araştırmacılar, bu parçaları içinde bulundukları kitaplardan derleyip İslam'a saldırı amacıyla yayınlamışlardır.

-Nakdü'z-Zümürrüd: **Kitâbü'z-Zümürrüd**'ün **Verrâk**'a ait olduğunu savunanlar, **Râvendî**'nin de onun fikirlerini çürütmek için bu kitabı yazdığını savunur.

-Kitâbü'd-Dâmig(ed-Dâmig fi'r-Red Ale'l-Kurân): **Kitâbü'z-Zümürrüd** nedeniyle saklandığı Yahudi'nin evinde yazdığı, İslam'a ait hemen her şeye saldırdığı eseridir. Evinde saklandığı Yahudi'nin para karşılığında ona bu kitabı yazdırdığı iddiaları da vardır.

-Kitâbü't-Tâc: Bu kitabında âlemin ezelî olduğunu ve yaratıcısı olmadığını savunmuştur.

-Kitâbü't-Ta'dîl ve't-Tecvîr: İlahi hikmeti reddettiği; kullarını cezalandıran ve hastalıklar veren bir tanrının 'hakîm' olamayacağını savunduğu eseridir. Fakat bazı çevreler, **Râvendî**'nin bu eserinde İslam'ı değil, Mutezile'nin uluhiyet anlayışını eleştirdiğini belirtir. **Râvendî**, Mutezile'nin bazı temel anlayışlarını burada çürütmüştür.

-Kitâbü'l-İmâme: İmamiye-Râfiziye siyaset anlayışını savunduğu, bazı önde gelen sahabelere saldırdığı eseridir.

-Kitâbü'l-Kadîbi'z-Zeheb: Bu eserinde Allah'ın eşyayı yaratmadan önce eşya hakkında bilgi sahibi olmadığını, Allah'ın ilminin 'hadis-sonradan oluşma' olduğunu savunmuştur.

-**Kitâbü İhticâc li-Hişâm** b. el-Hakem: Fikirlerinden etkilendiği **Hişâm** b. **Hakem**'i savunmak için yazdığı eseridir.

-**Kitâbü'l-Garûf**(**Kitâbü'l-Hârûf**): Kelama karşı kaleme aldığı bir eserdir.

-**Abesü'l-Hikme.**

-**Nakdü'd-Dâmiğ**: Mutezile mezhebine karşı fikirleri içeren eseridir. İbnü'n-Nedim, **Râvendî**'nin bu eseri **Kitâbü'd-Dâmig**'e karşı yazmaya başladığını ancak bitiremediğini belirtir.

-**Kitâbü'l-Ferîd**: Müslümanların, peygamberliğin kanıtlanması yöntemlerini eleştirdiği, **Hz. Muhammed**'in masum olmadığını savunduğu eseridir.

-**Kitâbü't-Tabâ'i**: Tabiattaki nesnelere ait fiillerin Allah'a değil, doğaya dayandırıldığı eseridir.

-**Kitâbü'l-Lü'lü'e**: Hareketlerin sonlu ve sınırlı olduğunu savunduğu eseridir.

-**Kitâbü Na'ti'l-Hikme Sıfatü'l-Kadîmi Te'âlâ ve Celle İsmuhû fi Teklifi Halkıhî Emrehû ve Nehyehû**: Bunun **Kitâbü't-Ta'dîl ile aynı** içeriğe sahip olduğu bildirilir.

-**Kitâbü İsbâtı'r-Rusûl**: **Râvendî** hakkında kafa karışıklığına neden olan kitaplarından biridir. Peygamberliği ve gerekliliğini savunduğu bildirilen eserlerindendir. **İbnü'n-Nedim**, bu gibi eserlerinin, onun Mutezile'den ayrılmadan önceki dönemine ait olduğunu belirtir.

-**Kitâbü'l-Basîre**: **Râvendî**'nin bu kitabı da para karşılığında Yahudiler için İslam'ı kötülemek için yazdığı iddia edilmiştir.

-**Kitâb fi't-Tevhîd**: Tevhidi savunan bu eseri **Râvendî**'nin, öldürülmekten korktuğu maksadıyla yazdığı söylenir.

-**Kitâbü'l-Mercân fi'htilâfi Ehli'l-İslâm.**

-**Nakdü'l-Mercân**: **Kendisine ait Kitâbü'l-Mercân** adlı eserindeki fikirlere karşı **bu eseri** yazmıştır.

-Kitâbü İctihâdi'r-Re'y.

-Kitâb fi'r-Red Ale'n-Nahviyyîn: Nahiv ilmine yönelik eleştirilerini içeren bir eserdir.

-Kitâbü'z-Zîne.

-Fesâdü'd-Dâr ve Tahrîmü'l-Mekâsib.

-Kitâbü'l-Esmâ've'l-Ahkâm.

-Kitâbü'l-İbtidâ ve'l-İ'âde.

-Kitâbü Halkı'l-Kur'ân.

-Kitâbü'l-Bekâ ve'l-Fenâ.

-Kitâbü Lâ Şey İllâ Mevcûd.

-Kitâbü'r-Red Ale'z-Zenâdıka.

-Kitâbü'n-Nüket ve'l-Cevâbât Ale'l-Menâniyye.

-Kitâbü'l-Ahbâr ve'r-Red Alâ Men Ebtale't-Tevâtür.

-Kitâbü Keyfiyyeti'l-İcmâ ve Mâhiyyetih.

-Kitâbü Hikâyeti Kavli Mu'ammer ve İhticâcihî fi'l-Me'ânî.

-Kitâbü'l-İstitâ'a.

-Kitâbü'r-Rü'ye.

-Kitâbü'l-Hâs ve'l-Âm.

-Kitâbü'l-İnsân.

-Kitâbü'r-Red Alâ Men Kâle bi-Remyi'l-Hareke bi-Basarih.

(Harun Öğmüş, Halk'ul Kur'an Tartışmalarının Vahyin Allah'tan İnsana İntikaliyle İlgili Telakkiler Üzerindeki Etkisi, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 17-44, Sayı 28, Güz-2009. Orhan Ş. Koloğlu, Kelam ve Mezhepler Tarihi Literatüründe Berâhime, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 159-193, C. 13, Sayı 1, 2004. Kıyasettin Koçoğlu, İmam Mâturîdî'nin Mutezile Algısı, Milel ve Nihal Dergisi, s. 241-276, C. 7, Sayı 2, Mayıs-Ağustos 2010. Niyazi Kahveci,

Şia ve Mutezile'nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma, Dini Araştırmalar Dergisi, s. 69-91, C. 8, Sayı 23, 2005).

MUTEZİLÎ FİLOZOF EL-HAYYÂT'IN KAYIP ESERLERİ

Mutezile mezhebine mensup kelam ve felsefe bilgini **Ebü'l Hüseyin el-Hayyât**'ın tek eseri bugüne ulaşabilmiştir, diğerleri kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osman el-Hayyât** olup, doğum ve ölüm yerleri ve tarihleri bilinmiyor; sadece tahmin edilebiliyor. Kabaca 835 ila 915 yılları arasında yaşadığı söylenebilir. Mutezile'nin Bağdat ekolüne mensuptur. Kader, Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığı konularında geleneksel Mutezile görüşünü benimsemiştir. Bugün yalnız **el-İntişâr** adlı eseri eldedir. Bilinen kayıp kitapları; Mutezile'den ayrılan **el-Haddâd**'ın kitabına yazdığı bir reddiye olan **Nakzu Kitâbi'l-Cârûf**, duyu ötesi âlem hakkında, duyulur âlemine bakarak hüküm verme şeklinde açıklanabilecek bir kelam yöntemiyle ilgili bir eser olan **el-İstidlâl Bi'ş-Şâhid Ale'l-Gaib**, **Abbâd b. Süleyman es-Saymerî**'nin kitabına yazdığı bir reddiye olan **Nakzu Kitâbi'l-Aks**, Aristo'nun Organon adlı eserine yönelik bir eleştiri kitabı olduğu sanılan **er-Red Alâ Kitâbi'l-Burhân**, **er-Red Alâ Men Kâle Bi'l-Esbâb**, **er-Red Alâ Men Esbete Habere'l-Vâhid** şeklindedir. *(A.S. Tritton, İslam Kelamı, Trc. Mehmet Dağ, s. 153-154, Ankara, 1983).*

44 KİTAP YAZDI, 43'Ü KAYBOLDU

Bağdatlı Şii filozof ve din âlimi **Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî**'nin biri dışındaki tüm eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî en-Nevbahtî** olup, Bağdat'taki doğum tarihi kesin bilinmiyor; ölümü 922 yılındadır. Emeviler ve Abbasiler devrinde sarayda müneccimlik yapan bir aileye mensuptur. Felsefe, kelam, dinler tarihi, mezhepler, astronomi, tıp üzerine çalışmış, bazı

Yunanca eserleri Arapça'ya çevirmiştir. Eski Yunan felsefesine hâkimdir, öyle ki Aristo hakkında kitap yazmıştır. **Brockelman** tarafından Bağdat Şiasının en önemli kelamcısı sayılmıştır. 44 kitabından bugün sadece **Fırâku'ş-Şi'a** adlı kitabı eldedir. Kayıp eserlerinden 17'sini burada aktaracağız: Hint dinleriyle ilgili tarafsız bilgiler içeren ve ayrıca Yunan felsefesinde varlık ve bilgi anlayışının işlendiği, bazı küçük parçaları bugüne ulaşan **el-Ârâ ve'd-Diyânât**, Şiilikte İmâmiyye fırkasının diğer fırkalardan farklı olduğunu işleyen ve bu yönüyle alanında ilk eser olan **er-Red Alâ Fıraku'ş-Şi'ati ma Halâ'l-İmâmiyye, el-Erzâk ve'l-Âcâl ve'l-Es'âr, el-Hucec fi'l-İmâme, el-Husûs ve'l-Umûm, İhtisârü'l-Kevn ve'l-Fesâd li-Aristoâlîs, el-İstitâ'a Alâ Mezhebi Hişâm, Muhtasarü'l-Kelâm fi'l-Cüz, en-Nakz Alâ Ca'fer b. Harb fi'l-İmâme, er-Raşad Alâ Batlîmûs, er-Red Alâ Ebî Alî el-Cübbâ'î fi Reddihî Ale'l-Müneccimîn, er-Red Alâ Ebi'l-Hüzeyl el-Allâf fi Enne Na'îme'l-Cenne Münkatı, er-Red Alâ Ashâbi't-Tenâsüh, er-Red Ale'l-Mücessime, er-Red Ale'l-Vâkıfe, et-Tenzîh ve Zikru Müteşâbihi'l-Kurân, et-Tevhîd**. *(Fatih Topaloğlu, Şia'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi, muhtelif sayfalar, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010. Kummî-Nevbahtî, Şii Fırkalar: Kitabu'l- Makalat ve'l- Fırak- Fıraku'ş-Şia, trc. Sabri Hizmetli-Hasan Onat-Sönmez Kutlu-Ramazan Şimşek, muhtelif sayfalar, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004. R. B. Buckley, İlk Dönem Şii Gulatı, trc. Mehmet Atalan, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 137-159, Sayı 10/2, 2005).*

ENDÜLÜSLÜ FİLOZOF İBN SERRE'NİN KAYIP KİTAPLARI

Batı İslamı'nın önemli filozoflarından **İbn Meserre**'nin eserlerinin yalnız adları bugüne ulaşmıştır. Tam adı **Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Meserre b. Nüceyh el-Cebelî** olup, 883 yılında Kurtuba'da doğmuş, 931'de Marakeş'te ölmüştür. Mutezile mezhebi çerçevesindeki görüşleri Endülüs'te tepki çekince uzun süre Mısır ve Mekke'de yaşamış, ölümüne yakın geri

dönebilmiştir. Tanrı'nın insana ve doğaya ilişkin her şeyi akla verdiğini, doğanın akıldan yayıldığını, ölümden sonra ceza veya ödül olmadığını savunmuştur. Yunan filozoflarını okuyup etkilenmiştir. Büyü ve sihir gibi konulara da ilgi duyduğu bildirilir. Tabiat felsefesini Endülüs'e getiren kişi olduğu Batılılarca iddia edilir. Ölümünden sonra müridleri onun görüşlerini yaşatmak için Almeria'da bir okul kurmuştur. Şii ve Bâtınî fikirler yaydığı gerekçesiyle taraftarları sert takibata uğramış, felsefe ve kelama ilişkin kitapları yaktırılmıştır. Batı ve İslam felsefesine önemli etki yapmıştır. Son dönemde Avrupa'da **İbn Meserre** hakkında önemli çalışmalar yapılmış, bazı kitaplarının ortaya çıkartıldığı iddia edilmiştir. Dört eserinin adını biliyoruz: Felsefeyle ilgili **Kitâbu't-Tabsıra(Risâletü'l-İtibar), Kitâbu Havâssu'l-Hurûf, Kitâbü't-Tevhîdi'l-Mûkınîn, el-Müntekâ Min Kelâmi Ehli't-Tüka.** *(Mehmet Özdemir, Endülüs Müslümanları İlim ve Kültür Tarihi, s. 47, 55, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997).*

66 KİTAPLIK KAYIPLAR LİSTESİ!

En çok kayıp kitabını belirlediğimiz müelliflerden biri **Ebû Zeyd el-Belhî**'dir.

Bu çok yönlü âlimin yaklaşık 70 kitabından iki tanesi bugüne ulaşabilmiştir. 850 yılında Belh'te doğan **Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî**, 934'de Şamistiyan'da ölmüştür. Felsefe, tıp, matematik, coğrafya, edebiyat gibi alanlarda üstün nitelikli eserler vermiştir. Ünlü filozof Kindî'nin öğrencisi ve **Ebû Bekir er-Râzi**'nin felsefe hocasıdır. Önce Şiiliği, sonra Sünniliği benimsemiştir. Sâmânî devletinde Arap-Acem çekişmesinin yatıştırılmasında önemli rol oynadı. **İbnü'n-Nedim, Râzi**'nin, hocasının fikirlerinden çok etkilenip onun bazı kitaplarını kendine mal ettiği iddiasındadır. **Belhî** dinle felsefeyi uzlaştırmaya da çalışmış; ayrıca tefsir, fıkıh, kelam, astronomi, astroloji, matematik, tıp, ahlak, dinler tarihi, siyaset gibi birçok alanda kitap yazmıştır. Siyasete ilişkin yazdığı eserler hem çağında hem de sonraki asırlarda birçok düşünürü etkiledi. Dini gerçek anlamda kavramanın

yolunun felsefeyi araştırmaktan ve anlamaktan geçtiğini savunmuştur. "Din yüce felsefedir. Hiç kimse dinin emirlerini yerine getirmedikçe filozof olamaz" sözü ona aittir. Coğrafya alanındaki çalışmaları, batılıların gözünde onu, Belh coğrafya okulunun kurucusu konumuna oturtmuştur. Eserlerinin sayısı değişik kaynaklarda 43 ila 70 arasında değişir. Tıp ve ahlak konularını işlediği **Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs(el-Makâleteyn)** adlı eserinde, yüzyıllar sonra birer bilim dalı haline gelecek olan parapsikoloji, psikosomati ve psikoterapinin temellerini atmış, herbirini ayrı başlıklar halinde incelemiştir. 20. Yüzyılın sonlarında Necef'te ortaya çıkartılan ve **Belhî**'ye ait olduğu kesinleşen **Suverü'l-Ekâlim (Takvîmü'l-Buldan)**, onun eserlerini listeleyen hiçbir eski kaynakta geçmemektedir. Buradan, gerek Belhî'nin ve gerekse başka yazarların hiçbir eski listede yer almayan çok sayıda meçhul eserleri bulunduğu sonucuna rahatlıkla ulaşabiliriz. **Belhî**'nin kayıp eserlerinin sayısı oldukça çoktur. Bunlardan belirlenebilenlerin adı şöyledir:

-Kitâbü Risâleti Hudûdu'l-Felsefe: Felsefeyle ilgili.

-Kitâbu Emedi'l-Aksâ fi'l-Hikmetî: Felsefeye ilişkin.

-Aksâmü'l-Ulûmi'l-Felasife: Felsefi bilimlerin tasnifine ilişkindir.

-Kitâbü's-Semâ'i ve'l-Âlemi li Ebi Cafer el-Hâzin: **Aristo**'nun **De Caelo et Mundo** adlı eserine yazdığı şerh olup, **Sâmânî Veziri Ebu Cafer el-Hazîn**'e ithaf ettiği biliniyor.

-Kavâri'i'l-Kur'ân: Tefsirle ilgilidir.

-Kitâbu Mâ'uglika Min Garîbi'l-Kurân: Tefsirle ilgilidir.

-Nazm'ül-Kurân: Tefsirle ilgili olup, çağının tefsir bilginlerinin büyük övgülerini alan bir eserdir.

-Kitâbu Tefsîri'l Fâtihâ ve'l Hurûfi'l-Mukatta'a fi Evâ'ili's-Suver: Fatiha suresi tefsiri.

-Kitâbü fî Enne Sûrete'l-Hamdi Tenûbü An Cemî'i'l-Kur'ân: Tefsirle ilgilidir.

-Esmâ'illâhi Te'âlâ ve Sıfâtühû: Akâid ilmine ilişkin.

-Şerâ'i'il-Edyân: Dinler tarihi ve kelamla ilgilidir.

-el-İbâne An Kemâli'd-Dîn: Dinler tarihi ve kelamla ilgilidir.

-İsmetü'l-Enbiyâ: Dinler tarihi ve kelamla ilgilidir.

-er-Red Alâ Abedeti'l-Evsân: Dinler tarihi ve kelamla ilgilidir.

-el-İbâne An İleli'd-Diyâne: Dinler tarihi ve kelamla ilgilidir.

-Fazîletü Ulûmi'r-Riyâziyyât: Matematikle ilgilidir.

-Kitâbü Mâ Yasıhhu Min Ahkâmi'n-Nücûm: Astrolojinin geçersiz ve gereksiz bir uğraş olduğuna ilişkindir.

-Edebu's-Sultân ve'r-Ra'iyye: Devlet yönetimine ve yöneticilerle yönetilen arasındaki ilişkilerin nasıl olması gerektiğine ilişkindir.

-Fazlü'l-Melik: Siyasete ve yönetime ilişkin.

-Kitâbü's-Siyâseti'l-Kebîr: Siyasete ilişkin.

-Kitâbü's-Siyâseti's-Sağir: Siyasete ilişkin.

-Kitâbü's-Siyâset: Siyaset ve devlet yönetimine ilişkindir.

-Kitâbü'l-Bed ve'l-Me'âl: Tarihle ilgilidir.

-Kitâbu Beyâni Vücûhi'l-Hikmeti fi'l-Evâmiri ve'n-Nevâhi'iş-Şer'iyyeti: Dinin emir ve yasaklarındaki hikmetlere ilişkin.

-el-Esmâ ve'l-Künâ ve'l-Elkâb.

-el-İlm ve't-Ta'lîm.

-Fedâilü Belh.

-Kitâbü'l-Karâbîni ve'z-Zebâ'ih.

-**Kitâbü Aksâmi'l-Ulûm**: İlimlerin sınıflandırılmasına ilişkin.

-**Kitâbü Sınâ'ati'ş-Şi'ir.**

-**Kitâbü'n-Nahvi ve't-Tasrîf.**

-**Kitâbü'r-Risâleti's-Sâlifeti İle'l-Âtib.**

-**Kitâbü Fazli Sınâ'ati'l-Kitâbe.**

-**Kitâbü Münyeti'l-Küttâb.**

-**Kitâbü'l-Muhtasari fi'l-Lügât.**

-**Kitâbü Nüsârâtin Min Kelâmihi.**

-**Kitâbü Savlecâni'l-Ketebe:** Kâtiplik mesleğiyle ilgili.

-**Kitâbü Rusûmi'l-Kütüb**: Kâtiplik mesleğiyle ilgili.

-**Kitâbü Esmâ'i ve'l-Künye ve'l-Elkâb**: Tarihle ilgili.

-**Kitâbü Fazâileti İlmi'l-Ahbâr**: Tarihle ilgili.

-**Kitâbü Ahlâku'l-Ümem**: Tarihle ilgili.

-**Kitâbü Sıfâti'l-Ümem**: Tarihle ilgili.

-**Suverü'l-Ekâlimi'l-İslamiyye(Takvîmü'l-Büldân)**: Coğrafyayla ilgilidir. **İbn Havkal, İdrisî** ve **İstahrî** yazdıkları coğrafya ve tarih kitaplarında bu eserden çok miktarda alıntılar yapmıştır.

-**Kitâbü Tefsiri Suver**: **Suverü'l-Ekâlim** adlı esere yazdığı açıklama.

-**Kitâbü'l-Kurûd.**

-**Kitâbü'n-Nevâdıri fî Funûni'ş-Şettâ**: Çeşitli bilimlere ilişkin özlü sözler içerdiği tahmin ediliyor.

-**Kitâbü İhtiyârâti's-Siyer**: Astrolojiyle ilgili.

-**Kitâbü Esmâ'i 'l-Eşyâ.**

-**Kitâbü's-Sûrati ve'l-Masdar.**

-**Kitâbü'l-Füttâki ve'n-Nüssâk.**

-Kitâbü Risâletihi fi Medhi'l-Virâka: Kâğıt imal etmeyi öven bir eser; buradan hareketle, kâğıdın ilk kez Belh'te üretildiği rivayetine ciddi kanıt sunan bir eser olabilir.

-Kitâbü'l-Mesâdır.

-Kitâbü'ş-Şatranc: Satrancın ilkeleri ve oyunlarıyla ilgilidir.

-Kitâbü Fezâili Mekkete Alâ Sâ'iri'l-Bikâ'a.

-Kitâbü'l-Vasiyye.

-Kitâbü Ecvibeti Ebî Kâsım el-K'abî: Bir tartışmayla veya sorulara verdiği cevaplarla ilgili.

-Kitâbü Ecvibeti Ehli Fâris.

-Kitâbü Ecvibeti Ebî Ali İbn-i Muhtâc.

-Kitâbü Ecvibeti Ebi İshâk el-Müeddib.

-Kitâbü Ecvibeti Ebi'l-Fazl es-Sükkerî.

-Kitâbü Cevâbi Risâleti Ebî Ali İbn-i Münir ez-Ziyâdî.

-Kitâbü'n-Ketebehû İlâ Ebî Bekr Bin el-Müstenîr.

-Kitâbün-Ketebehû İlâ Ebî Bekr Bin el-Muzaffer.

-el-Emedü'l-Aksâ fi Hikmet: Felsefeye ilişkin.

-Kitâbu Beyân-ü Vucuhu'l-Hikmeti fi Evâmiri ve'n-Nevâhiye'ş-Şer'iyye(Kitâbü'l-İbâne An İleli'd-Diyâne).

-Kitâbun fi'l-Hilâf. *(Umut Kaya, Ebu Zeyd el-Belhî'nin Ahlak Felsefesi, s. 14-36, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006. Mustafa Bilgin, Tefsirde Mutezile Ekolü, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, Bursa, 1991. Ayhan Songar, Psikiyatri, s. 325-334, İstanbul, 1971. Nihan Şahin Utku, Kızıldeniz: Çöl, Gemi ve Tacir, s. 30, Klasik Yayınları, İstanbul, 2002).*

FİLOZOF MAKDİSÎ'NİN KAYIP ESERLERİ

Kudüslü filozof **Mutahhar b. Tâhir Makdisî**'nin yazdığı kitapların tamamına yakını kayıptır. Tam adı **Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (el-Mutahhar) el-Makdisî** şeklinde olup, ölüm tarihi ise 960'lı yılların içinde olmalıdır. Felsefe, kelam, tarih, matematik, coğrafya, dinler ve mezhepler tarihiyle ilgili çalışmalar yapmış, kitaplar yazmıştır. Bugüne ulaşan tek kitabı el-**Bed ve't-Târih**'te Türklere ve İslam öncesi inanç ve kültürlerine ilişkin önemli bilgiler vermiştir. Bilinen kayıp eserleri şunlardır: **Kâtip Çelebi Keşfü'z-Zünûn**'da yanlışlıkla **Ebû Zeyd el-Belhî**'ye mal ettiği, nazar ve cedel konularını genişçe işleyen **Kitâbü'l-İlm ve't-Ta'lîm**, Allah'ın varlığını çeşitli yöntem ve yollarla kanıtlayan bir eser olan Kitâbü'd-Diyâne ve'l-**Emâne**, düalist inanç ve dinleri ele alıp, çelişkilerini ortaya koyan bir eser olan **Kitâbü'l-Ma'dile**, Kur'an'daki kıssaları ele alan **Kitâbü Me'âni'l-Kur'ân(Kitâbü'l-Me'ânî)**, nefis ve ruh kavramları hakkında yazılan **Kitâbü'n-Nefs ve'r-Rûh**. *(Süleyman Sayar, Makdisi'nin Çeşitli Dinler ve İslam Hakkında Verdiği Bilgiler Üzerinde Bir Araştırma, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1995. Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, s. 66-67, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998. Seyyid Hüseyin Nasr, İslam'da Düşünce ve Hayat, trc. Fatih Tatlılıoğlu, s. 167, 170, İnsan Yayınları, İstanbul, 1988. Bekir Topaloğlu, Allah'ın Varlığı: İsbât-ı Vâcib, s. 86, 108, 110, 138, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1983).*

Kayıp eserlerinin bazılarının adı bile bilinmeyen Nişâburlu **Ebu'l Hasan el-Âmirî**'nin sadece 992 olan ölüm tarihini biliyoruz. Künyesi **Ebü'l-Hasen Muhammed b. Yûsuf el-Amirî**'dir. Meşşâî felsefesini benimsemiştir. **Fârâbî** ile **İbni Sînâ** arasındaki dönemde yaşayan bir filozoftur ve bu nedenle de çok tanınmamıştır. Felsefede **Kindî** ekolüne bağlıdır. Tanrı-varlık ilişkisi konusunda kafa yormuş, Aristo'nun eserleri üzerinde çalışmış ve bazılarına şerh mahiyetinde eserler yazmıştır. **Âmirî** öldüğünde **İbn Sînâ** henüz 11 yaşında olmasına rağmen, bazı güvenilmeyen

kaynaklar ikisinin felsefi tartışmalar yaptığını; **Âmirî**'nin soran, **İbn Sînâ**'nınsa cevaplayan konumunda olduğunu yazmışlardır ki bunlar gerçek değildir. **Fârâbî** ve **İbn Sînâ**'yla kıyaslandığında alemin yaratılmışlığı, Allah'ın cüz'iyyatı bilmesi, ahiret hayatının mahiyeti gibi konularda daha İslamî bir duruşa sahiptir. **İbn Sînâ** bazı eserlerinde **Âmirî**'yi, felsefeyi anlamadığını ileri sürerek eleştirir ama özellikle nefsin mahiyeti ve eylemleri konusunda ondan etkilenmiştir. **Âmirî** 30 kadar kitap yazmıştır. Bunlardan bugün akibeti bilinmeyenler şunlardır: **Aristo** felsefesinin genel bir kritiğini yaptığı **el-İnaye ve'd-Diraye, Minhâcü'd-Dîn, Şerhu Kitâbi'n-Nefs, el-İbâne 'an İleli'd-Diyâne, el-İtmâm li-Fezâ'ili'l-Enâm, el-Ebhâs Ani'l-Ahdâs, el-İrşâd li-Tashîhi'l-İtikâd, Şerhu Kitâbi'l-Burhân, el-İfsâh ve'l-İzâh, et-Tebsîr li-Evcühi't-Ta'bîr, Tahsîlü's-Selâme** Mine'l-Husri ve'l-Üsr, **Fusûlü't-Te'eddüb ve Usûlü't-Tehabbüb, el-Fusûlü'l-Burhâniyye fi'l-Mebâhisi 'n-Nefsâniyye.**(*Mübahat Türker, El-Âmirî ve Kategoriler'in Şerhleriyle İlgili Parçalar,* Araştırma Dergisi, C 3, s. *65-75, Ankara 1965*).

'ÜÇÜNCÜ MUALLİM'İN KAYIP ESERLERİ

Doğu tarihinde ahlâk felsefesinin ünlü ismi İranlı filozof **İbn Miskeveyh**'in yazdığı kitapların çoğu kaybolmuştur. Tam adı İbn Miskeveyh Ebû Ali Ahmed b.Muhammed b.Yâkub olup, Rey'de 950'li yıllarda doğduğu sanılıyor; ölümü 1030'da İsfahan'dadır. **Fârâbî** ekolüne bağlı olan **İbn Miskeveyh**, çoğunluğu Harzemşahlar sarayında olmak üzere **Bîrûnî, Fârâbî**'nin en seçkin öğrencilerinden Yahya b. Adiy, **İbn Sinâ, Ebû Hayyan et-Tevhidî** gibi ünlü isimlerle iletişim içinde olmuş, bilgi alışverişinde bulunmuştur. **İbn Sînâ** ile aralarının sürekli bozuk olduğu bildirilir. Hatta bu yönde bir olay da anlatılır: **İbn Miskeveyh** birgün sarayda matematik dersi verirken **İbn Sînâ** odaya girmiş ve onun matematikte bilgisiz olduğuna işaret edip önüne bir ceviz atmış; *"Bu cevizin alanını arpalar ile ölç"* demiş. **Miskeveyh** bunun üzerine, yazdığı ahlak kitabından bir parçayı alıp **İbn Sînâ**'nın önüne atmış ve; *"Sen önce ahlakını düzelt ki ben de sana*

cevizin alanını ölçeyim" yanıtını vermiş.. Felsefenin yanısıra edebiyat, ahlak, tıp, metafizik, tarih, mantık, matematik, şiir gibi alanlarda da kitaplar yazmıştır. Kimya bilimiyle de ilgilenen **Miskeveyh**, bir kimya kitabı yazıp **Sâmânî Hükümdarı Mansur b. İshak**'a (ö. 975) sunmuş, karşılığında bin altın ödül almış, ancak yazdıklarını kanıtlaması istendiğinde bunu yapamayınca kitabı sultanın emriyle parçalanıp yok edilmiştir. **Platon, Aristo** ve **Galen**'in felsefelerini İslamî düşünceyle bağdaştırmaya çalışmıştır. **Aristo** ve **Fârâbî**'nin ardından feslefe dünyasında 'Muallim-i Selâse-Üçüncü Muallim' olarak anılmıştır. Felsefi çalışmalarını Allah'ın varlığını kanıtlama, Allah-âlem ilişkisi ve kozmik varlıkların hiyerarşişi konularına yoğunlaştırmıştır. Tarihçiliğe yeni bir anlayış getirmiş, uydurma ve yanlış bilgilerin sürekli yinelenen biçimde tarih kitaplarına alınmasına karşı çıkıp, kendi tarih kitaplarında bu tür asılsız ve yanlış safsataları temizlemiş, tarihçilikte bilimselleşme yolunda önemli bir adım atmıştır. **Fevzu'l-Asgar** adlı kitabında, evrim teorisine benzer bir tekâmül sürecini anlatmıştır; bazı araştırmacılar bu durumu **Darwin**'den yüzyıllarca önce ortaya konulmuş bir evrim teorisi olarak değerlendirmektedir.

Bilinen kayıp kitapları şunlardır: Küçük ve güzel hikâyelerden oluşan **Ünsü'l-Ferid**,

Bir tıp kitabı olduğu bildirilen **Kitâb fî Edviyyetü'l-Müfrede**, yemek pişirme yöntemlerini işlediği **Kitâb fî Terkibi'l-Bâcât Mine'l-Et'ime**, kasideleri ve diğer şiirlerini topladığı **Kitabu'l-Müstevfa**, nefsin terbiyesi ve temizlenmesi ile hayatı kolaylaştıracak bazı ilkeleri anlattığı **es-Siyer**, **Kitâbü'l-Eşribe**, **Kitâbu't-Tabîh**, **Kitâbü'l-Câmi**. *(Necip Taylan, Anahatlarıyla İslam Felsefesi: Kaynakları-Temsilcileri-Tesirleri, s. 196-200, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1983. İlyas Akyüzoğlu, İbn-i Miskeveyh ve Tarih Anlayışı, s. 19-35, 73-76, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003. Mehmet Bayrakdar, İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi, s. 105-116, İnsan Yayınları, İstanbul, 1987).*

DERİSİ YÜZÜLDÜ, KİTAPLARI YOK EDİLDİ

Dâhî seviyesindeki İslam âlimi **Aynülkudât el-Hemedânî**'yi bu araştırmanın herhangi bir bölümünde de anlatsak uygun düşerdi; biz onu burada anlatmayı seçtik. Tam adı **Hakîm Ebü'l-Meâlî Abdullah b. Ebî Bekr Muhammed b. Alî el-Miyânecî el-Hemedânî**. 1098 yılında Hemedan'da doğmuş, 1131'de aynı şehirde öldürülmüştür. Kendisine karşı kurulan bir siyasî komplo çerçevesinde suçlanıp 33 yaşında derisi yüzülerek öldürülmüş ancak kısa ömrüne onlarca değerli kitap sığdırmıştır. Azeri kökenlidir. Üstün zekâsıyla felsefe ve astronomiden matematiğe, edebiyat ve şiirden din ilimlerine kadar birçok bilim dalında çok iyi yetişmiştir. 20'li yaşlarda Hemedan kadılığına, sonra da müderrisliğe tayin edilmiştir. İnanç ve kelam konularındaki görüşlerini keskin ve pervasızca ortaya koyunca mutaassıp kesimlerin tepkisini çekmiştir. Bazı fıkıh ve kelam âlimleri onu zındıklıkla ve kâfirlikle suçlamıştır. Hallâc-ı Mansûr'un öldürülmesine neden olan şathiyelerini tefsir eden çalışmalar yapması karşıt cephenin husumetini artırmıştır. Ancak Aynülkudât olağanüstü bir hitabet yeteneğine sahipti ve bu sayede devrin ünlü devlet adamı **Azîzüddîn-i Müstevfî**'nin de aralarında bulunduğu çok sayıda mürit edinmiştir. Çok genç yaşta edindiği bu şöhret ve manevi nüfuz, özellikle **Selçuklu** Sultanı Sencer'in veziri **Kıvâmüddîn Dergezînî**'yi ürkütmüştür. Çünkü **Aynülkudât**'ın müridi Müstevfî, **Dergezînî**'nin en büyük siyasî rakibiydi. **Dergezînî** rakibine gözdağı vermek için onun şeyhini öldürtmeye karar vermiş; bunun için bazı âlimlere Aynülkudât'ın eserlerini incelettirmiş ve içerisinden bazı bölümlere dayanarak onun zındık ve kâfir olduğuna ilişkin fetva verdirtmiştir. Tutuklanan **Aynülkudât**, birkaç ay sonra derisi yüzülerek öldürülmüş, cesedi ders verdiği medresenin kapısına asılmış, ardından da yakılmıştır. Öldüğü sırada devrinin en büyük filozof, şair, âlim ve fakihlerinden biri sayılıyordu. Derisi yüzüldükten sonra, yazdığı kitapların yok edilmesi için de çalışmalar yapılmıştır. Bugün kayıp durumdaki tamamı Arapça olan eserleri şunlardır:

-Kıra'l-Âsî İlâ Ma'rifeti'l-Mûrân ve'l-E'âşî.

-er-Risâletü'l-'Alâ'iyye: Kelam ve felsefeye ilişkin konuları halk tabakasının anlaması için sade ve basit bir dille anlattığı eseri.

-el-Müftelez Mine't-Telfîr: Arapça'nın kelime kökleri ve türevlerine, yani sarf bilimine ilişkin eseri.

-Emâli'l-İştiyâk fî Leyâli'l-Fırâk: Edebiyatla ilgilidir.

-Münyetü'l-Heysûb: Hint riyaziyesine dair bir eser olduğu düşünülüyor.

-Nüzhetü'l-Uşşâk ve Nehzetü'l-Müştâk: Arapça bin beyitlik bir aşk şiiridir ve Aynülkudât, diğer eserlerinde, bu eseri 10 günde yazdığını ve bir mecmua halinde topladığını belirtir.

-Savletü'l-Bâzi'l-Emûn Alâ İbni'l-Lebûn.

-Gâyetü'l-Bahs An Me'âni'l-Ba's: Aynülkudât'ın daha 21 yaşındayken yazdığı kelam ilmine ilişkin eseri. Üst seviyede münevver insanlar için yazdığı bu eserde daha çok nübüvvet konusunu işler.

-el-Medhal İle'l-Arabiyye ve Riyâzatü Ulûmihe'l-Edebiyye: Edebî ilimler ve Arapça'ya ilişkindir. Aynülkudât bu eseri 10 cilt hacminde tasarlamış ancak hem diğer işleri ve genç yaşta ölümüyle yarım kalmıştır.

-Tefsîru Hakâ'iku'l-Kur'ân: Aynülkudât tasavvufla ilişkin bu eserini de 10 cilt olarak tasarlamış, ancak bu da yarım kalmıştır.

-Risâle-i Cemâli: Peygamberliğin gerekliliğine ve psikolojik hastalıklardan kurtulma yollarına ilişkindir. Şehzade Cemâleddin Şerefüddevle adına yazılmıştır. *(Toshihiko İzutsu, Aynülkudat Hemedani'nin Düşüncesinde Tasavvuf ve Dilin Çok Anlamlılığı (Teşabüh) Sorunu, Çev. Burhanettin Tatar, Tasavvuf Dergisi, Sayı 7, s. 337-348, Eylül-Aralık 2001. İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, s. 184, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1953).*

ÇOK YÖNLÜ BİLGİNLERİN ÇOK SAYIDA KAYIP KİTABI

Şehristânî öylesine geniş yelpazede kitaplar yazmıştır ki, bu çalışmada onu bir sınıflandırmaya dâhil etmekte çok zorlandık. Edebiyat, matematik, dil, mantık, din bilimleri veya başka bir alanda da en az filozofluğu kadar güçlüdür. Horasanlı bu çok yönlü bilginin yazdığı eserlerin çoğu maalesef kayıptır. Tam adı **Ebu'l-Feth Muhammed bin Ebi'l-Kasım Abdülkerim bin Ebü Bekir Ahmed Şehristânî** olup, 1076 yılında Şehristan'da doğmuş, aynı kentte 1153'te ölmüştür. Edebiyat, matematik, hukuk, şiir, soybilim, tarih, psikoloji, felsefe, Arap dili, mantık, kelam, fıkıh, ilahiyat felsefesi gibi bilimlerde uzmanlaşmış ve kitaplar yazmıştır. 1116'dan itibaren birkaç yıl Bağdat Nizamiye Medresesi'nde ders vermiş, ardından yurduna dönüp **Selçuklu Sultanı Sencer**'in veziri **Abu'l-Kasım Muhammed b. el-Muzaffer**'in hizmetine girmiştir. Felsefî alandaki çalışmalarını İslam felsefesine yoğunlaştırmış, bu alana ciddi katkılar sağlamıştır. Tesbit ettiğimiz kayıp 17 eseri şunlardır: **el-İrşad İlâ Akâidi'l-İbâd, Esrarü'l-İbâdât, el-Aktar fi'l-Usûl, Târîhu'l-Hukemâ, Telhisi'l-Akvâm li Mezâhibi'l-En'am, Dakaiku'l-Evham, Risâle fî Mebde ve Mead, eş-Şeceretu'l-İlâhiyya, el-Uyûn ve'l-Enhâr, - Gâyetü'l-Meram fi'l-İlmi Kelâm, Kıssatu Mûsa ve Hızır, Meclisi fî Usulu'l-Hikmet, Meclisi fî Hasrı ve Envai't-Tekaddümat, Meclîsi fî Kıssatu Seyyidinâ Mûsa, Menâzırât Mea'l-İslâmiyât, Nihâyât Evhâmü'l-Hukemai'l-İlâhiyyûn ve son olarak 'Sibhat, Procles, Aristo ve İbn Sînâ'.** *(Aygün Akyol, Müsaraatü'l-Felâsife'ye Göre Şehristânî'nin Felsefî Görüşleri, s. 6-13, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimer Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003).*

KADI BEYZÂVÎ'NİN KAYIPLARI

Felsefe ve kelamı birleştirmek amacıyla çok sayıda kitap yazan **Şirazlı Kadı Beyzâvî**'nin eserlerinin çoğu bugün kayıptır. Tam adı **Nasıruddin Ebu Said (Ebu Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî**'dir. Şiraz yakınlarındaki Beyzâ beldesinde 1185 yılı civarında doğup, 1286'da Tebriz'de ölmüştür. Ondan sözeden bütün kaynaklar, üst düzey bir bilim adamı ve üstün niteliklere sahip, kültürlü biri olduğunu belirtir. Felsefe, fıkıh, tefsir, kelam, mantık, astronomi, tarih, kozmoğrafya gibi alanlarda çalışmış; felsefe ve kelam bilimlerini birleştirmeyi denediği önemli kitaplar yazmıştır. Bu iki alanın konularını, birbiriyle ayırt edilemeyecek derecede birleştirmiştir. Bazı kaynaklar onun, zamanında 'Azerbaycan Şeyhi' ünvanıyla anıldığını belirtir. Gerek yaşadığı dönemde ve gerekse daha sonra eserlerine çok sayıda şerh ve haşiye yazılmış, hep tartışmaların odağında olmuştur. Bazı eserleri yüzyıllar boyunca medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Kayıp durumda olduğunu belirlediğimiz eserleri şunlardır: Kelama ilişkin **el-İzâh**, astronomiye ve gezegenlerin dizilimine ilişkin **Muhtasar Fi'l-Hey'e, Siraceddin el-Urmevî**'nin mantık kitabına yazdığı bir şerh olan **Şerhu'l-Metalî**, İbn Hâcib'in **Muhtasaru Müntehe's-Sûl ve'l-Emel** adlı eserine yazdığı şerh olan **Mirşadu'l-Efham İla Mebadi'l-Ahkâm**, kendi eseri **Minhacu'l-Vusul İlâ İlmi'l-Usul**'a yazdığı bir şerh olan **Şerhu'l-Minhâc**, tefsire ilişkin **el-Ayn, Fahreddin Râzi**'nin fıkıh usulü kitabının şerhi **Şerhu Muntehabi'l-Mahsûl Fi'l-Usûl, Tûsi**'nin astronomiye ilişkin eserinin şerhi **Şerhu'l-Fusûl Li't-Tûsi, Ebû İshak eş-Şirâzî**'nin fıkıh kitabının şerhi **Şerhu't-Tenbîh**, tasavvufa ilişkin **et-Tehzîb ve'l-Ahlâk**, nahivle ilgili **Şerhu'l-Kâfiye, Şerhu Mukaddimeti İbn Hâcib, Ta'lik Alâ Muhtasarı İbn Hâcib, Şerhu'l-Mahsûl Min İmi'l-Usûl**. *(Fatih Toktaş, İslâm Düşüncesinde Felsefe Eleştirisi, s. 129-132, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004. Necip Taylan, Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi, s. 179-181, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1991).*

Bisâtî'nin günümüze yalnızca bir kitabı ulaşmıştır. Birçok bilim dalıyla ilgilenip çok geniş alanda eserler kaleme almıştır. Tam adı **Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Naim et-Tai** olup, 1359'da Mısır'ın Garbiye şehrinin Bisat köyünde doğup, 1439'da Kahire'de vefat etmiştir. 1420'de Mısır Maliki Başkadısı olmuş, ölümüne dek bu makamda kalmıştır. **Kâtip Çelebi**'nin **Keşfü'z-Zünûn**'unda **Bisâtî** ile ilgili ilginç bir kitaptan sözedilir. Yazarının kimliğini bildirmediği **Bahsü'ş-Şeyhi Alâi'd-Dîni'l-Buhâriyyi ve'l-Kadî Şemsi'd-Dîni'l-Bisâtiyy** adlı kitaptan sözeden **Hacı Halife**; kitapta **Bisâtî** ile **Şeyh Alâüddin el-Buhârî** arasındaki bir tartışmanın anlatıldığını belirtir. Tartışmanın konusu, **'Şeyhü'l-Ekber' Muhyiddîn İbnü'l-Arâbî**'nin kâfir olup olmadığıdır. Tasavvuftaki kesin teklik ve **İbnü'l-Arâbî**'nin inancı/mezhebi konusundaki tartışma önce Kahire'de bilginler meclisinde, ardından **Memluk Sultanı Eşref**'in huzurunda yapılır. **Bisâtî**, **İbnü'l-Arâbî**'nin imanlı olduğunu, **Buhârî** ise kâfir olduğunu savunur; ilginç bir şekilde her iki tartışmayı da **Buhârî** kazanır. Bilinen kayıp altı eseri şunlardır: Fıkha ilişkin **Şifâ'ü'l-Galî**, **Tavzîhu'l-Makûl ve Tahrîrü'l-Menkûl**, **Hâşiye Alâ Şerhi'l-Mevâkıf**, **Nüket Ale't-Tavalî**, **Hâşiye Ale'l-Mutavvel** ve son olarak **Hâşiye Alâ Şerhi Metali'i'l-Envâr**'dır. *(Kâtip Çelebi, Keşfü'z-Zünûn, s. 220, 254, 414, 1003, 1299, 1514, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Temmuz 2011).*

18. DOĞU'NUN DİLCİLERİ VE KAYIP KİTAPLARI

Diller Doğu kökenlidir ve dünyanın en köklü, en güçlü, en zengin dilleri çağımız dâhil her dönemde Doğu dilleri olmuştur. Haliyle bu alanı araştıranlara ve kitap yazanlara Doğu çok zengin malzemeler sunmuştur. Doğu'nun bütün dilleri için bu durum geçerlidir. İslam medeniyetinin görkemli çağlarının başlamasıyla birlikte, dil çalışmalarında Arapça ağırlığı görülür. Bu bölümde Doğulu bazı dilcilerin çalışmaları ve kayıp kitaplarını işliyoruz:

İLK ŞİİR ELEŞTİRMENİ VE KAYIP ESERLERİ

Mufaddal ed-Dabbî bir Arap edebiyatçıdır; bazı kitapları bugüne ulaşamamıştır. Tam adı **Ebü'l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ ed-Dabbî el-Kûfî** olup, 700'lü yılların başlarında Kûfe'de doğduğu sanılıyor; ölümü ise 794'tedir. Kûfe Dil Mektebi'nin erken dönemdeki önemli temsilcilerindendir. İslami dönemin ilk şiir ve edebiyat eleştirmenlerindendir. **Abbasî Şehzadesi İbrahim b. Abdullah**'ın **Halife Mansur**'a karşı 762'de başlattığı isyana katıldığı için hapse atılmış, sonradan affedilerek **Halife**'nin oğlunun hocası yapılmıştır. Arap cahiliye dönemi şiiri hakkında gerçek bir otoritedir; ayrıca az kullanılan Arapça sözcükler, Arap soybilimi, Arap grameri gibi alanlarda çalışmıştır. Arap halk mesellerini ilk toplayan yazar olarak bilinir. Kayıp ki-

taplarından **Kitâbü'l-Elfâz**, az kullanılmış Arapça sözcüklere ilişkindir. Sonraki bazı çalışmalara kaynak olmuştur. Diğer iki kayıp eseri **Kitâbü Me'âni'ş-Şi'r** ve **Kitâbü'l-Arûz**'dur. *(Muammer Sarıkaya, Arap Göç Edebiyatında Aforizmalar, Nüsha Dergisi, s. 7-24, Sayı 14, Yaz-2004).*

KÛFE DİL EKOLÜNÜN EN ÖNEMLİ KİTABI KAYIP

Kûfeli dil bilgini **Ferrâ**'nın 25 kadar kitabından yalnız birkaçı bugüne ulaşabilmiştir. Tam adı **Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyad b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ**'dır; 761-62 yılında Kûfe'de doğmuş, 822'de Bağdat'ta vefat etmiştir. **Kûfî, Esedî, Deylemî** lakaplarıyla da anılır. 'Ferrâ' lakabı, 'kürk yapıp satan' anlamına gelir. Arapçanın özelliklerinin ve kurallarının belirlenip korunmasında büyük emeği geçmiştir; öyle ki bazıları Arapçayı yok olmaktan onun kurtardığını belirtir. Arap dilinin en büyük otoritelerinden biridir. Dilde Kûfe ekolüne mensuptur ancak Bağdat ekolünün de kurucusu sayılmıştır. Dilciliğinin yanısıra din bilginidir de. Hocası **Kisâî**'nin ölümünden sonra yaşadığı çağın en büyük din bilgini kabul edilmiştir. **Halife Me'mun**'un çocuklarına da hocalık yapmıştır. **Halife Me'mun** ondan, bedevilerin konuştuğu saf Arapçayla ilgili bir eser yazmasını isteyip sarayında bir oda ve gerekli yardımcıları vermiş, o da 16 yıl uğraşıp, ünlü Kitâbu'l-Hudûd'u meydana getirmiştir. Dil ve cümle bilgisi alanında Kûfe ekolünün ortaya koyduğu en önemli kitap sayılan bu eser günümüze ulaşamamıştır. Kendisinden sonra gelen birçok dil bilgini, kendi eserlerini yazarken bu kitabı örnek almıştır. Bir diğer önemli kayıp kitabı **el-Behâ(el-Behî)** olup, Arapça konuşma dilinde kullanılan bozulmuş sözcüklere ilişkindir; bu eseri **Me'mun**'un kumandanlarından **Tahir b. Hüseyin**'in isteğiyle yazmıştır. Diğer kayıp kitapları şöyledir: **Hurûfü'l-Mu'cem, İhtilâfü Ehli'l-Kûfe ve'l-Basra ve'ş-Şam fi'l-Mesâhif, Âletü'l-Kütlâb(Âlâtü'l-Kâtib veya Âletü'l-Kâtib), el-Cem ve't-Tesniye fi'l-Kur'ân, el-Ebniye, el-Emâlî, Fa'ale ve Ef'ale,**

Garîbü'l-Hadîs, el-Kâfî Fi'n-Nahv, Lugâtü'l-Kabâ'il, Lugâtü'l-Kur'ân, el-Mesâdir fi'l-Kur'ân, Kitâbü Mülâzim, Müşkilü Luga, en-Nevâdir, en-Nüdbe, et-Tasrîf, el-Vakf ve'l-İbtidâ, el-Vâv, Yâfi ve Yefe'a. *(Selim Türcan, Mecaz Teriminin Gelişim Sürecinde el-Ferra'nın Yeri, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 89-122, C. 2, Sayı 4, 2003. Nihad M. Çetin, Arapçada Kelimelerin Müzekkerlik ve Müenneslik Keyfiyetine Dair Müstakil Eserler, Şarkiyat Mecmuası, Sayı 1, 1956. Fuat Sezgin, Buhari'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, s. 157, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1956. Zülfikar Tüccar, El-Farra, Hayatı Eserleri ve Arap Dili ve Edebiyatındaki Mevkii, muhtelif sayfalar, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987. Kenan Demirayak-M. Sadi Çöğenli, Arap Edebiyatında Kaynaklar, s. 175, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 2000).*

80 CİLTLİK KAYIP DİL KİTABI

Ebû Amr eş-Şeybânî, Arapların önemli dilcilerindendir; bugün **Kitâbü'l-Cim** dışındaki tüm kitapları kayıptır. Künyesi **Ebû Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî**'dir. Kûfe'nin Remâde köyündeki doğum tarihi bilinmiyor, vefatı 825 ila 831 yılları arasında Bağdat'tadır. Bazı kaynaklar onun 118 yıl yaşadığını belirtir. İyi bir eğitim almıştır. **Halife Harun Reşid**'in çocuklarına eğitmenlik yapmıştır. Bedevilerin arasına girip Arap dili ve şiiriyle ilgili bol malzeme toplamıştır. Bazı kaynaklar onun, yazmak için iki testi dolusu mürekkep alıp bedevilerin arasına girdiğini, mürekkebi bitirip öyle döndüğünü belirtir. Bedevilerin içindeki bu çalışmalarından elde ettiği malzemelerle çeşitli kitaplar yazmıştır ancak bu eserler maalesef kayıptır. Kitaplarının bazılarının adı konusunda da kaynaklarda ihtilaf vardır. En önemli kayıp kitaplarından biri, iki testi mürekkeple gittiği bedeviler arasında yazdığı ve her cildi başka bir kabileyi içeren **Kitâbü'l-Eş'âri'l-Kabâ'il**'dir. Bedevi kabilelerine mensup şairlerin yaşam öyküsü ve şiirlerini içeren bu eser 80 ciltten fazlaydı. **Şeybânî** yazdığı her cildi Kûfe Mescidi Kütüphanesi'ne vakfetmişti. Her bedevi kabilesine bir

cilt ayırmış, 80'in üzerinde kabilenin şairlerini ve şiirlerini derlemişti. Bu dev eserdeki şairler ve şiirleri, cahiliye dönemi ile hicri ikinci yüzyıl arasındaki dönemi kapsıyordu. En önemli eserlerinden biri **Kitâbü'n-Nevâdiri'l-Kebîr** adını taşıyordu ve bu kayıp eseri 'kübrâ', 'vüstâ' ve 'suğrâ' adlı üç nüsha biçiminde kaleme almıştı. Kayıp kitaplarından **Kitâbu'l-Hurûf**'un müstakil bir eser değil, bugüne ulaşan tek eseri **Kitâbü'l-Cim**'le aynı kitap olduğu rivayetleri vardır. Muhtemelen bedevilerin içinden topladığı sözcüklerden oluşturduğu **Kitâbü'l-Lügat**, bir diğer kayıp eseri. Diğer kayıp kitapları şunlardır: Kitâbü'l-İbil, Kitâbü Halkı'l-İnsân, Kitâbü Şerhi'l-Fasîh, Kitâbü'n-Nahle(en-Nahl ve'l-Asel), Kitâbü Garîbi'l-Hadîs, Kitâbü'l-Hayl, Kitâbü Garîbi'l-Musannef, Kitâbü'l-Lügât, Kitâbü'n-Nevâdir. *(TDV Islam Ansiklopedisi, C. 10, 98-99).*

HAYVAN VE BİTKİLERİN YAZARININ KAYIPLARI

Çekirgeler hakkında kitap yazan ilk yazar büyük olasılıkla **Bâhilî**'dir. Günümüze sadece bir kitabı ulaşabilen **Ebû Nasr Ahmed b. Hâtim el-Bâhilî**'nin bu eserinin adı **Kitâbü'l-İştikâk**'tır. Doğum tarihi bilinmiyor, ancak 846'da Bağdat'ta 70 küsur yaşında öldüğü bilindiğine göre 770'li yıllarda doğmuş olması ağırlıklı ihtimaldir. Basra dil mektebine mensup bir dilcidir. Oldukça sıradışı, belki o dönemde kimsenin tenezzül edip üzerinde çalışmayacağı veya akla gelmeyecek konularda kitaplar yazmıştır. Daha çok hayvanlar ve bitkileri konu edinmiştir. Hemen hepsi hayvanları ve bitkileri işleyen aşağıdaki kayıp kitaplarının içeriğini yalın ve basit yönüyle bir kuşlar kitabı, bir develer kitabı gibi algılamamak gerekir; bu eserlerde **Bâhilî**, konu edindiği şeyleri tarihleri, türleri, ilgili öyküleri, yararları, sayıları, hatta renkleri gibi ayrıntılara varıncaya değin kapsamlı araştırmış ve anlatmıştır. Bilinen kayıp kitapları şunlar: İki mısralık manzum sözlerin açıklamalarıyla ilgili **Kitâbü'l-Ebyâti'l-Me'ânî**, ağaçlar ve bitkilerle ilgili çok yönlü bilgiler içeren bir eser olan **Kitâbü'ş-**

Şecer ve'n-Nebât, hayvanların göğüsleri ve süt verimi, özellikleri gibi konulara ilişkin **Kitâbü'l-Libe ve'l-Leben**, dişi develerle ilgili **Kitâbü'l-İbil**, hurma ve hurma bahçeleriyle ilgili **Kitâbü'z-Zer ve'n-Nahl**, atları ve at sürülerini anlattığı **Kitâbü'l-Hayl**, kuşlarla ilgili **Kitâbü't-Tayr**, müzikle ilgili **Kitâbü Mâ Yelhanü Fîhi'l-Âmme** ve çekirgeleri konu edindiği **Kitâbü'l-Cerâd**. *(TDV Islam Ansiklopedisi, C. 4, s. 484).*

Basralı dil ve edebiyat bilgini **İbn Sellam** el-Cumahî'nin yalnız **Tabakatü'ş-Şu'arâ** adlı kitabı bugüne ulaşmıştır. **el-Fâsıl fî Mülahi'l-Ahbâr ve'l-Eş'âr, Büyûtâtü'l-Arab, el-Hilâb ve İcrâ'il-Hayl, Garîbü'l-Kur'ân, Tabakatü'l-Ulemâ, Fürsânü'ş-Şu'arâ** adlarını taşıyan bilinen altı kitabı ise kayıptır. Tam adı **Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm b. Ubeydillâh b. Sâlim el-Cumahî el-Basrî** olup, 756 veya 757 yılında Basra'da doğmuş, kesin olmamakla birlikte 846'da Bağdat veya Basra'da ölmüştür. Özellikle dağınık durumdaki Arap şiirine ait önemli örnekleri bir araya toplamış, onlara ilişkin görüşler geliştirmiştir. Şiir eleştirisi konusunda ölçüler belirlemiştir. *(Nihat M. Çetin, Eski Arap Şiiri, s. 37-38, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1973).*

KUTEYBE'NİN 30 KAYIP KİTABI

Kûfeli çok yönlü bilgin **Kuteybe**'ninbirçok alanda eser vermiştir ama onu dilci yönüyle değerlendirmeyi uygun bulduk. Yazdığı eserlerin çoğu kaybolmuştur. Tam adı **Ebû Abdullah Muhammed b. Müslim** b. Kuteybe el-Kûfî'dir. 828-889 yılları arasında yaşamış, Kûfe'de doğup Bağdat'ta ölmüştür. Genel kültür, sarf, nahiv, din bilimleri, dil, tarih, coğrafya, edebiyat gibi birçok alanda eser vermiştir. Kaç kitap yazdığı konusu netleşmemiştir; bu sayı farklı kaynaklarda 60 ila 98 arasında değişirken, **İbn Teymiye**'nin **et-Tahdis**'inde 300 rakamı verilir. Uzun süre Abbasi devletinde kadılık yapmıştır. En önemli kayıplarından biri, Arap dilinin kurallarını bütün yönleriyle işlediği **Câmi'un-Nahvi'l-Kebîr**'dir. **Câmi'un-Nahvi's-Sağir** ise, aynı içerikte olup,

öncekinin küçük biçimidir. Saray ve devlet kurumlarındaki kâtiplerin uyması gereken kuralları, çalışma ve istihdam biçimlerini, eğitimlerini, yazı şekillerini, öykülerini anlattığı **Divânü'l-Küttâb** bir diğer kayıp kitabıdır. Yine kâtiplerle ve kullandıkları araç-gereçle ilgili bir çalışma olan **Âletü'l-Küttâb** da bir başka kayıp eseridir. Fıkıhla ilgili kayıp kitabının adı **Kitâbü't-Tefkih**'tır. **İbnü'n-Nedim** ünlü eseri **el-Fihtist**'te bu eserin üç ciltlik bölümünü gördüğünü, geri kalanınsa iki cilt tuttuğunu bildirir. Beş cilt hacminde olduğu anlaşılan bu eser, bazı kaynaklarda **et-Tefekkuh, en-Nafakâ, el-Fıkh, Câmi'u'l-Fıkh** gibi değişik adlarla da anılır. Bugüne ulaşamayan eserlerinden **Delâ'ilü'Nübüvve Mine'l-Kütübi'l-Münezzele** Ale'l-Enbiyâi Aleyhimisselam'da yazar, peygamberliğin gerekliliği, Hz. Muhammed'in peygamber oluşunun kanıtları ve mucizelerini işler. Bu eserin farklı kaynaklarda iki değişik adı daha vardır; bunlar **A'lâmü'n-Nübüvve** ve **Mu'cizetü'n-Nebiyy**'dir. İslam tarihinin en büyük fitnelerinden biri olan 'mihne' olayı hakkında yazdığı **Kitâbu'l-Râddu Ale'l-Kâil bi Halki'l-Kur'ân** bugün kayıplar arasındadır; yazar burada Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia edenlere karşı çıkar. **'Şiirin Kaynakları'** demek olan **Kitâbu Uyûnü'ş-Şi'r** de **Kuteybe**'nin bugüne ulaşamayan eserlerinden. **İbnü'n-Nedim**, bu kitabın 10 bölüm başlığı bulunduğunu belirtip, bunları şöyle sıralar: Merâtib, me'ani, kaleid, mehâsin, meşehid, şevâhid, cevâhir, merâkib, menâkib, medeih. Oruç konusunu işleyen **Kitâbu's-Sıyâm**, görgü kurallarını konu alan **Edebü'l-İşrâ** da kayıp. Kayıtlarda **Kuteybe**'nin şiir yazdığına ilişkin bilgi yoktur ama kayıp eserleri arasında **Urcûzetün Havle Harfi Dâd** adlı bir şiir kitabı bulunuyor; bazı uzmanlar bu yönüyle bu eserin ona aidiyetini şüpheyle karşılamıştır. İbnü'n-Nedim'in "12 bölümden oluştuğu" yönünde bilgi verdiği kayıp **Kitâbu Me'âni'ş-Şi'r el-Kebîr fî Ebyeti'l-Me'âni**'nin iki bölümü bugüne ulaşmıştır; birinci bölümü İstanbul Ayasofya Kütüphanesi'nde, ikinci bölümü Londra İndian Office'te bulunmaktadır. **Kuteybe**'nin kayıp kitaplarından **Kitâbü'l-Merâkib ve'l-Menâkib Min Uyûni'ş-Şi'r, İbnü'n-Nedim**'in verdiği listede müstakil bir kitap olarak geçer

ancak **Kitâbu Uyûnü'ş-Şi'r**'in iki bölümü olması olasılığı vardır. Aynı şekilde, kayıp **Kitâbü'l-Hayl** için de bazı araştırmacılar, bunun **Me'ani Şi'ri'l-Kebir**'in bir bölümü olduğunu savunur. Yazarın diğer kayıp eserleri şunlardır: Değişik kaynaklarda **Edebü'l-Kırâe** veya **İrabü'l-Kırâe** adlarıyla da anılan **Kitâbu Vücûhu'l-Kıraat**, **Sınâ'atü'l-Kitâbe**, **Kitâbü'l-Kalem**, **Hikemü'l-Emsal**, **Ferâ'idü'd-Dür**, **Kitâbü'l-İlm**, **Kitâbu Halkı'l-İnsan**, **Kitâbü'l-Hikâye ve'l-Mehkî**, **Kitâbü İrabü'l-Kur'ân**, **Kitâbu'l-Vahs**, **Kitâbü'n-Neseb**, **Kitâbü'l-Vüzerâ**, **Siyeru'l-Acem**, **Me'âni'l-Kur'ân**, **Muntahabu'l-Luğa** ve **Tevârihu'l-Arab**, **İstimâ'ul-Ğina bi'l-Elhân**. *(Ahmet Suphi Furat, Arap Edebiyatı Tarihi-Başlangıçtan 16. Asra Kadar, s. 229-235, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1996. Hüseyin Yazıcı, İbn Kuteybe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası, s. 181-196, Sayı 8, 1998. Hüseyin Varol, İbnu Kuteybe ve Eserleri, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 141-153, Sayı 6, 1986).*

MÜBERRED'İN 37 KAYIP KİTABI

Arapların ünlü dilcisi **Müberred**'in birçok eseri kayıptır. Tam adı oldukça uzun: **Muhammed b. Yezîd b. Abdil Ekber b. Umeyr b. Hassân b. Suleym b. Sa'd b. Abdillâh b. Yezîd b. Mâlik b. el-Hâris b. Âmir b. Abdillâh b. Bilâl b. Avf b. Eslem Sumâle b. Ahcen b. Kâ'b b. el-Hâris b. Ka'b b. Abdillâh b. Mâlik b. Nasr el-Ezdî el-Basrî**. 826 yılında Basra'da doğmuş, 899 veya 900'de Bağdat'ta ölmüştür. Basra dil ekolünün **Sibeveyh**'ten sonra ikinci büyük ismi ve otoritesidir. Arap dili ve edebiyatıyla ilgili özgün çalışmalar yapmıştır. Birçok yenilik sahibidir. Arap alfabesinin, 28'i belli biçimi olan, yedisinin ise işaretlerle gösterilen 35 harften oluştuğunu savunmuştur. Yazarın ilk kitabı olma özelliği taşıyan **Tabakâtu'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn ve Ahbâruhum** bugün kayıptır; cümle bilgisi ve sözdizimiyle(nahiv) ilgili olup, bu alanda çalışan dilcileri ele alır. Diğer kayıp eseri **Kitâbû'r-Redd Alâ Sîbeveyh**'in varlığını **İbnü'n-Nedim**,

Yâkût, İbnû'l-Kâdî, Suyûtî ve **Kâtip Çelebi** haber verir. 131 mesele çerçevesinde **Kitâbu Sibeveyh**'e eleştiriler yöneltilen kitapta, kabileler hakkında geniş bilgiler vardır. Ancak **Müberred** genç yaşlarındayken yazdığı bu kitabın ardından hem başka yazarların eleştirilerine maruz kalmış hem de bazı fikirleri değişmiş, bunun üzerine **Sibeveyh**'ten özür dilemiştir. Bundan dolayı bu eseri bizzat kendisi yok etmiş olabilir. Önemli kitaplarından **el-Fiten ve'l-Mihen, Müberred**'in kendi nesir ve şiirlerinden seçmeler yaptığı bir çalışma olan **el-İhtiyâr, İbn Hallikân ve İbn Cinnî**'nin çok alıntı yaptığı **Kitâbû'l-İştikâk**'ın yanısıra şu eserleri de kayıptır: **el-Medhal fî Kitâbi Sîbeveyh, el-Câmî, Ma'âni'l-Kur'ân, el-Maksûr ve'l-Memdûd, Kitâbu'l-Hat ve'l-Hicâ, Kitâbu'l-Envâ ve'l-Ezmine, Kitâbu'l-Hurûf fî Ma'âni'l-Kur'ân İlâ Sûreti Tâhâ, Kitâbu Sifâtillâhi Celle ve Alâ, Kitâbu'l-İbâra An-Esmâillâhi Te'âlâ, Ma'nâ Kitâbi'l-Evsat Lil Ahfeş, Kitâbu'l-Hurûf, el-Medhal-fi'n-Nahv, Kitâbu'l-İ'râb, Kitâbu't-Tasrîf**, şiirde aruz konusunu işlediği **Kitâbu'l-Arûz, er-Risâletu'l-Kâmile**, şiirin kurallarıyla ilgili **Kavâidu'ş-Şi'r, Kitâbu Darûrâti'ş-Şi'r, er-Riyâdu'l-Munîka, Kitâbu'l-Veşy**, Arapça kelimelerle ilgili **Kitâbu Şerhi Kelâmi'l-Arab, Kitâbu'l-Hâss Ale'l-Edeb ve's-Sıdk**, konuşma diliyle ilgili **Kitâbu'n-Nâtik, Kitâbu'l-Memâdih ve'l-Mekâdih, Kitâbu't-Te'âzî, eş-Şefîf, Şerhu Mâ Ağfelahu Sîbeveyh, Ebû'l-Abbâs fî Kesîr'in Minel-Mevatin, ez-Zemân, Şerhu'l-Fasîh, Şerhu Nevâdiri Ebû Zeyd, Garîbu'l-Hadî**. *(Ahmet Akkan, Ebu'l-Abbas el-Muberred ve el-Kâmil fi'l-Edeb Adlı Eseri, s. 2-26, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006).*

İKİ DİL EKOLÜNE DE MENSUP DİLCİLER VE KAYIPLARI

Veşşâ, Bağdatlı Arap dili ve edebiyatı yazarlarındandır; yazdığı kitapların çoğu kayıptır. Tam adı **Ebü't-Tayyib Muhammed** b. **Ahmed b. İshâk** b. **Yahyâ el-Veşşâ el-A'râbî** olup, Bağdat'ta 869 yılında doğmuş, 937'de aynı şehirde vefat etmiştir. İpek giysi(veşy) ticareti ve süslemesiyle uğraştığından 'Veşşâ' adıyla tanınmıştır. Hem Kûfe, hem Basra dil mekteplerine mensuptur. Abbasiler çağı Bağdatında bir tür yüksek sosyete edebiyatı olan 'edeb' veya 'zarf' adı verilen akımın önde gelen yazarlarından biridir. 40 civarındaki kitabından birkaçı bugüne ulaşabilmiştir. Çağının önemli yazar ve şairlerinin seçilmiş nazım ve nesir örneklerini içeren 10 ciltlik önemli eseri **Zehretü'r-Riyâz** kayıptır. Diğer kayıp eserleri şöyledir: **el-Murtazâ fî Hüsni Avfi'l-Eviddâ an Hefevâfi'l-Ehıllâ, el-İbtihâc fi's-Sabri'l-Mü'eddi'l-İlâ Cemîli'r-Râhati ve'l-İnfirâc, el-Kalâ'id fî Ahbâri Mütezarrifâti'l-Velâ'id** (Abârü'l-Mütezarrifât), **Ahbâru Benî Hâşim, Vesâya'l-Muhtezırîn**, el-**Bes ve'l-Has**, et-**Tâc fî Sıfati'l-Emveki'l-Merzûk ve'z-Zarîfi'l-Muhtâc, Kitâbü't-Tüffâha, Kitâbü'l-İkd, Kitâbü'l-Kıyân, Kitâbü'l-Mukaffâ**(el-**Muktefâ**), **el-Muhtasar fi'n-Nahv,** Câmi'u'n-Nahv, el-Müzekker **ve'l-Mü'ennes, el-Fark, Halku'l-İnsân,** Halku'l-**Feres, el-Müselles, Ahbâru Sâhibi'z-Zenc,** el-**Hanîn ile'l-Evtân, Hudûdü'z-Zarfi'l-Kebîr, es-Sülvân, el-Müzehheb, Silsiletü'z-Zeheb, ez-Zâhir fi'l-Envâr ve'l-Ezâhîr.** *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 43, s. 72-73).*

GULÂMU SA'LEB'İN BUGÜNE GELEMEYEN ESERLERİ

Erken dönem İslam lügat bilgini **Gulâmu Sa'leb**'in yazdığı eserlerin çoğu bugün kayıptır. Tam adı **Ebû Ömer ez-Zâhid Muhammed b. Abdilvâhid b. Ebî Hişâm el-Bağdâdî el-Bâverdî** olup, 874-75'de Bağdat'ta doğmuş, 957'de yine orada ölmüştür.

Dönemin iki önemli ve birbirine rakip dil bilgini Kûfeli **Sa'leb** ve Basralı **Müberred**'in öğrencisi olmuştur. Hem Basra, hem de Kûfe dil ekolüyle ilişkisi olması bakımından önemli bir yerde durmaktadır. Belirgin bir Arap milliyetçiliği yaptığı, Abbasiler döneminde Arapların önemsizleştirildiğini düşünerek, vaktiyle Arapları yüceltmiş olan **Muaviye**'yi öven **Fezâ'ilü Mu'âviye** adlı eserini yazdığı, her öğrencisine bu kitabı okumayı şart koştuğu rivayet edilir. Kaynaklarda 30'dan fazla kitabından sözedilir. Ancak bunların çoğu bugün kayıptır; aşağıda 22 kayıp eserinden sözedeceğiz. Öğrencilerine ezberden yazdırdığı **Kitâbü'l-Yevâkit (el-Yâkuta)** önemli eserlerindendir ve kayıptır. Bugüne ulaşan ve başlıbaşına bir kitap olduğu kabul edilen **Yâkutetü's-Sırât fi Tefsîri'l-Kurân** adlı kitabın aslında bu eserin bir parçası olduğunu savunan araştırmacılar da vardır. **İbn Düreyd**'in **el-Cemhere** adlı sözlüğüne yaptığı eleştirileri içeren **Fâ'itü'l-Cemhere, İmam Hanbel**'in hadis kitabı Müsned'deki garip kelimelere ilişkin olup daha sonraki benzer eserlere örnek olan **Kitâbü Garîbi'l-Hadîs Ma'a Şürûh Alâ Müsnedi İbn Hanbel** önemli eserlerindendir ve kayıptır. Diğer kayıp eserleri şunlardır: **el-Mücâlesât, en-Nevâdir, Mâ Enkerethü'l-A'râb Alâ Ebî Ubeyd Fîmâ Revâhü ve Sannefehû, Tefsîru Esmâ'iş-Şu'arâ, Kitâbü'l-İcâzât, Kitâbü'l-Kabâ'il, Kitâbü'l-Yevâkit**'e yazdığı bir zeyl olan **el-Mihrâbiyye, Kitâbü'l-Mercan, Kitâbü'l-Müveşşah(el-Mûdih), Kitâbü't-Tüffâhâ, Kitâbü'l-Meknûn ve'l-Mektûm, el-Asel ve'n-Nahl, es-Sâ'ât, el-Büyû, eş-Şûrâ**, Kitâbü'l-Müstahsen, Kitâbü'l-Müstahsen'e yazdığı zeyl **Fâ'itü'l-Müstahsen**, Halil b. **Ahmed**'in Kitâbü'l-Ayn'ına yazdığı zeyl **Fâ'itü'l-Ayn** ve hocası **Sa'leb**'in kitabına yazdığı **Şerhu Kitâbü'l-Fâsih** adlı şerh. *(TDV Islam Ansiklopedisi, C. 14, s. 188-189).*

Arap dil bilgini **İshak** b. İbrahim **Fârâbî**'nin üç kayıp eserini burada anacağız. Türkistan'ın Farab kentinde doğan ve tam adı **Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî** olan dilcinin, dönemin bilgin yapısı ve anlayışına uygun biçimde, bütün eserlerinin dil üzerine olmadığını, birçok alanda kitap yazdığını vurgulayalım.

895-961 yılları arasında yaşayan **Fârâbî**, ünlü dil ve lügat âlimi **İsmail el-Cevherî**'nin dayısı ve hocasıdır. Kayıp kitaplarından ilki **el-Elfâz ve'l-Hurûf**'tur; alanında ilk eser sayılan bu kitabında **Fârâbî**, kendilerinden dil konusunda örnek getirilebilen ve getirilemeyen Arap kabileleri hakkında bilgi verir. Bazı kaynaklar bu eseri filozof **Ebû Nasr el-Fârâbî**'nin diye gösterir ancak bu uzak ihtimaldir. Diğer iki kayıp kitabı, kâtipliğin kurallarıyla ilgili **Şerhü'l-Edebi'l-Kâtib** ve **Beyânü'l-İ'râb**'tır.

DİYARBAKIRLI DİL BİLGİNİ VE KAYIP KİTAPLARI

Diyarbakırlı dilci, şair ve edebiyatçı **Hasan b. Bişr Âmidî**'nin yazdığı kitapların hemen tamamı kayıptır. Aslen Diyarbakırlıdır ama bilinmeyen bir tarihte Basra'da doğmuş, 981 yılında yine orada ölmüştür. Tam adı **Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Bişr b. Yahyâ el-Âmidî** şeklindedir. Çalışmalarını Arap dili ve edebiyatına yoğunlaştırmıştır. Eski şairlerin şiirlerini toplayıp eleştirmiş, edebiyat ve şiir tenkidinde İslam tarihindeki ilk isimlerden olmuştur. Aynı zamanda şairde olan **Âmidî**'nin, şiirlerini topladığı Dîvân'ı zamanımıza ulaşamamıştır. Bu nedenle şiirlerinin hemen tamamı da kayıptır. Diğer kayıp eserleri; **Kitâbü Islâhı Mâ fî Miyâri'ş-Şi'r Li'bni Tabâtabâ Mine'l-Hata, Kitâbü'l-Hâs ve'l-Müşterek, Kitâb fî Enne'ş-Şâ'ireyn Lâ Tettefikı Havâtı'r-u Hümâ, Fe'altü ve Ef'altü, el-Hurûf Mine'l- Usûl, Mu'cemüş-Şu'arâ, el-Emâlî, Tebyînü Galat-ı Kudâme b. Ca'fer fî Kitâbi Nakdi'ş-Şi'r, er-Red Alâ İbn Ammâr Fî Mâ Hatta'e Bihî Ebî Temmâm, Tafzîlü Şi'ri İmri'l-Kays Ale'l- Câhiliyyîn** şeklindedir. *(Abdulmuttaalip Arpa, Arap Dilinde Bir Çok Anlamlılık Türü: Ezdâd, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 16-17, Sayı 1-2, C. 1, 2010/1-2).*

İBN FÂRİS'İN 27 KAYIP ESERİ

Kûfe dil mektebi mensubu İranlı dilci ve edebiyatçı **İbn Fâris**'in 27 kayıp kitabını aktaracağız. Tam adı **Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvinî el-Hemedânî** olup, 918-19'da Kazvin'de doğmuş, 1004'de Rey'de ölmüştür. Aç ve yoksul kalma pahasına, kazandığı bütün parayı yoksullara dağıttığı; geceden yazdığı bir kitabı Cuma namazından önce satıp, parasını yoksullara verdiği bildirilir. Dilin mantığını kavrayamayanların kolay yanıldığını belirterek lügat bilimine çok önem vermiştir. Arap dili konusunda döneminin en büyük otoritelerinden biridir. Dilbilimi kavramı karşılığında **'fıkhu'l-luga' terimini** kullanmıştır. Yazdığı kitap sayısı değişik kaynaklarda 44 ila 90 arasında değişir. **İbn Fâris**'in yaklaşık 30 kitabı bugüne ulaşmış, diğerleri kaybolmuştur. Arap dili, kültürü ve çeşitli konulardaki usul ve anlayışlar hakkındaki 'eski' ve 'yeni' taraftarları arasındaki çekişmede yeniyi tutmuş, bu çerçevede **el-Hamâsetü'l-Muhdese** adlı kitabını yazmıştır; bu eser bugün kayıptır. Adı bilinen diğer kitapları şunlardır: **Usûlü'l-Fıkh, el-Emâlî, Kitâbü'l-İntisâr li-Sa'leb, et-Tâc, Câmi'u't-Te'vil fi Tefsîri'l-Kur'ân, Dârâtü'l-Arab, Zemmü'l-Gıybe, Şerhu Risâle ti'z-Zühri İlâ Abdilmelik b. Mervân, eş-Şiyâb (eş-Şiyât) ve'l-Hulî, Garîbü İ'râbi'l-Kur'ân, Fazlü's-Salâti Ale'n-Nebiyyi Aleyhi's-Salâtü ve's-Selâm, Kifâyetü'l-Müte'allimîn Fi'htilâfi'n-Nahviyyîn, Me'âhızü'l-İlm, Mâ Câ'e fî Ahlâkı'l-Mü'minîn, el-Medhal İlâ İlmi'n-Nahv(Naht), el-Muhassal fi'n-Nahv, Mukaddime fi'n-Nahv, Mihnetü'l-Erîb, el-Ma'âş ve'l-Kesb, el-Ezdâd, el-Vücûh ve'n-Nezâ'ir(el-Efrâd), İstikâkı Esmâ'il-Büldân, el-Müvâzene, Yevâkitü'l-Hikem, İlelü'l-Ğarîbi'l-Musannef, Şerhu Risâleti Ebî Hilâl el-Askerî.** *(H. Fleisch, İbn Fâris, Trc. Mustafa Kaya, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 209-219, Sayı 34, Erzurum, 2010. Mehmet Yalar, Cahiliye Şiirinin Tarihsel Gerçekliği Problemi, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 95-120, C. 17, Sayı 2,*

2008. Ramazan Demir, Arap Dilinde Fıkhu'l-Luga ve İlmu'l-Luga Terimlerinin Kullanımı Tanımı Konusu ve Gayesi, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 83-203, c. 13, Sayı 23, 2011/1).

EBÛ HİLÂL ASKERÎ'NİN KAYBOLAN KİTAPLARI

Arap dili ve edebiyatı âlimi şair **Ebû Hilâl Askerî**'nin de kayıp eserleri vardır. Tam adı **Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî** olup, 900'lü yılların başlarında Hûzistan'daki Askerimükrem'de doğmuş, 1005 ila 1009 arasında ölmüştür. Konuşmayı ve ifadeyi mükemmelleştirme hakkında çalışmalar yapmış, istenileni en iyi biçimde ifade edebilmek için anlam ile lafzın uyumlu olması gerektiği üzerinde durmuştur. Nitelikli şiirler yazan bir şair de olan **Askerî**, şiirlerini **Dîvân-u Şi'rih** adlı bir kitapta toplamış, ancak bu eser kaybolmuştur. Şiirlerinin bir bölümü değişik kaynaklardan toplanıp 1975 yılında yayınlanmıştır. Bilinen diğer kayıp eserleri; **Kitâbü't-Tebsıra, ed-Dirhem ve'd-Dînâr(Müfâharetü'd-Dirhem ve'd-Dînâr), Risâle fi'l-Uzle ve'l-İsti'nâs Bi'l-Vahde, Şerhu'l-Fasîh, el-Umde, Kitâbü Mâ Telhanü Fîhi'l-Hâssa, el-Mu'rib Ani'l-Mağrib, Nevâdirü'l-Vâhid ve'l-Cem, San'atü'l-Kelâm, el-Hamâsetü'l-Askeriyye** şeklindedir.

(Dr. Hüseyin Varol, Ebu Hilal el-Askeri, Dört Eseri Arap Edebiyatında Darb-ı Meseller ve Önemi, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 383-406, Sayı 7, 1986).

Basra dil mektebinin önemli ismi **Harîrî**'nin de bazı kayıp eserlerinden sözedelim. Tam adı **Ebû Muhammed el-Kâsım b. Ali b. Muhammed** b. Usman **el-İmam Cemâlüddin Fahrü'd-Devle Sâhibü'l-Makâmât İbnü'l-Harîmi el-Harâmî el-Basrî el-Şafîi** olup, 1054 yılı civarında Basra yakınlarında doğmuş, 1122'de ölmüştür. İpek yapan veya satan bir aileden geldiği için daha çok 'Harîrî' lakabıyla tanınır. Tarih, edebiyat, dil ve nahivle ilgili bir düzine civarında kitabı bilinmektedir. Kayıp üç eseri; **Dîvânu Rasâil, Sudûru Zemâni'l-Fütûr Fütûru Zemâni's-Sudûr,**

Tevşîhu'l-Beyan adlarını taşır. *(Sıtkı Gülle, el-Hariri Hayatı Arap Dil ve Edebiyatına Dair Çalışmaları, s. 21-36, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1995).*

CEZAYİRLİ DİLBİLİMCİNİN KAYIP 12 KİTABI

Arap dilbiliminin büyük isimlerinden **İbn Mu'ti**'nin yazdığı birçok kitaptan bugün elde sadece birkaçı bulunuyor. Tam adı **Ebü'l-Hüseyn (Ebû Zekeriyyâ) Zeynüddîn Yahyâ b. Abdilmu'tî b. Abdinnûr ez-Zevâvî el-Mağribî** olup, 1168-69'da Cezayir'in **Bicâye** bölgesinde doğmuş, 1231'de Kahire'de ölmüştür. Şiir, dil ve edebiyat alanlarına ilgi duymuş, önemli eserler vermiştir. Arap dilini ilgilendiren bütün alanlarda çalışmalar yapmıştır. İyi bir şairdir de. Muvahhidler dönemi Cezayirinde doğup yetişmiş, iktidarın bilgin, şair ve yazarları koruyan politikasından yararlanmıştır. Ardından **Selahaddin Eyyûbî**'nin hüküm sürdüğü Şam ve Kahire'de yaşamıştır. Ezberlenmesini kolaylaştırmak için bazı kitapları manzum hale çevirmiştir. Bilinen kayıp kitapları şunlardır:

-Havâşî Alâ Usûli İbni's-Serrâc: Adından anlaşılacağı üzere, **İbnü's-Serrâc**'ın(ö. 928) **el-Usûl fi'n-Nahv** adlı kitabının şerhidir.

-Dîvânü Hutab: Çeşitli ortamlardaki konuşmalarını topladığı eseridir.

-Dîvânü Şi'r: Şiirlerini topladığı eseridir.

-Nazmu Kitâbi's-Sihâh fi'l-Luga li'l-Cevherî: **İbn Mu'ti**'nin yazdığı son eseri olup, ölmesi üzerine yarım kaldığına ilişkin rivayetler vardır.

-Şerhu Ebyâti Sîbeveyh: **Sîbeveyh**'in (ö. 796) **el-Kitâb** adlı eserine yazdığı manzum bir şerhtir.

-**Şerhu Mukaddimeti'l(Ba'zil)-Cezûliyye**: **İbn Berrî**'ye (ö. 1187) **el-Cezûlî** ve diğer öğrencilerinin sorduğu sorulara verdiği cevaplardan oluşturulan **el-Mukaddime** adlı kitaba **İbn Mu'tî**'nin yazdığı şerhtir.

-**Serhu'l-Cumel fi'n-Nahv li'z-Zeccâcî**: **Zeccâcî**'nin (ö. 952) **el-Cumel fi'n-Nahv** adlı eserinin şerhidir.

-el- **Ukûd ve'l-Kavânîn fi'n-Nahv**: Dilbilgisiyle ilgilidir.

-**Kasîdetün fi'l-Kırâ'âti's-Seb**: Kıraatla ilgili kasideleri içerir.

-**el-Müselles fi'l-Luga**: Sözcükteki hareke değişikliğinin anlamı nasıl değiştirdiğiyle ilgilidir.

-**Kasîdetün fi'l-Arûz**.

-**Nazmu Kitâbi'l-Cemhere fi'l-Luga li'bni Dureyd**. *(İsmail Demir, İbn Mu'tî Eserleri ve Nahve Getirdiği Yenilikler, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 187-210, Sayı 17, 2002. Aynı yazar, İbn Mu'tî ve Kitâbu'l-Fusûl fi'n-Nahv Adlı Eseri, muhtelif sayfalar, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1996).*

KAHİRELİ DİLCİNİN KAYIP KİTAPLARI

Bağdat dil ekolüne mensup dil âlimi **İbn Hişâm el-Ensârî**'nin bazı eserleri kayıptır. Tam adı **Cemâlüddin Ebû Muhammed Abdullâh** b. **Yûsuf** b. **Ahmed** b. **Abdillâh** b. **Hişâm el-Ensârî el-Mısrî** olup, 1309-1360 yılları arasında Kahire'de yaşamıştır. Dil ve gramer ağırlıklı eserler vermiştir ama fıkıh, tefsir gibi din bilimleriyle de ilgilenmiştir. Arap dili ve edebiyatının en önemli isimlerindendir. Dil bilgisini felsefeye uyarlamaya çalışmıştır. Bilinen kayıp eserleri şunlardır: 15 cilt hacmindeki kelime bilgisi ve sözdizimi kitabı **et-Tezkire fi'n-Nahv, İbn Hâcib**'in dilbilgisine ilişkin **eş-Şâfiye** adlı eserine yazılmış iki ciltlik **Umdetu't-Tâlib fî Tahkîki Tasrîfi İbni'l-Hâcib** adlı şerh, **Şerhu Ebyât İbn Nâzım**, Şerhu 'ş-Şevâhidl'l-Kübrâ fi'n-Nahv, **Şerhu'ş-Şevâhidu 's-Sugra** fi'n-Nahv, **İmam Mâlik**'in **et-Teshîl**'inin şerhi **Şerhu't-Teshîl, el-Camiu'l-Kebir fi'n-Nahv, Cemalüddin Abdullah b. Malik et-Tai el-Ceyyânî**'nin **Teshilü'l-Feva'id ve Tekmîlü'l-Makâsıd** adlı kitabının oldukça hacimli şerhi **et-Tahsil ve't-Tafsil li-Kitabi't-Tezyîl ve't-Tekmîl, Kifayetu't-Ta'rif fi İlmi't-Tasrif, el-Kava'idü'l-Kübra fi'n-Nahv, el-Kava'idu's-Sugra fi'n-Nahv**, dört cilt büyüklüğündeki **Refu'l-Hasâse an Kurrâi'l-Hulâsa, Risâle fî Ahkâmı Lev ve Hattâ, Bûsîrî**'nin **Kasîdetü'l-Burde**'sinin şerhi **Şerhu'l-Burde, Ebû Hanife**'nin öğrencisi **İmam Muhammed**'in **Câmi'u's-Sagir**'inin şerhi **Şerhu'l-Cami'i's-Sagir fi'l-Furû**. *(Yusuf Sancak, İbn Hişâm el-Ensârî Hayatı Şahsiyeti Eserleri ve Gramerle İlgili Bazı Görüş ve Tercihleri Üzerine Bir Deneme, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 201-218, Sayı 14, 1999. Muhammed Hasan Bakalla, Siretu İbni Hişam'ın Arapçası ile Bugünkü Arapça'nın Bir Mukayesesi, trc. Necmettin Yurtseven, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 461-470, C. 36, 1997).*

19. EDEBİYAT VE ŞİİRDEKİ KAYIP KİTAPLAR

İslam öncesinde ve İslam'ın gelişini izleyen ilk dönemlerdeki Arap toplumlarında, en çok kitap kaybı şiir kitaplarında görülür. Bunun en önemli nedenlerinden biri, kitap yapım tekniğinin gelişmemesi ve eserlerin deri, yaprak, ağaç kabuğu, taş gibi malzemeler üzerine yazılıp korunmaya çalışılmasıydı. Diğer önemli nedeni, özellikle şiir ve kahramanlık destanları gibi eserler sözkonusu olduğunda, eserleri yazarak değil ezberleyerek sonraki nesillere aktarma geleneğinin yerleşmiş olmasıdır. Ezber işinin övülmesi, ezberi iyi olan kişinin yüceltilip örnek gösterilmesi bir teşvik olmuş, eserlerin yazılması alttan alta hor görülmüştür. Diğer ikincil nedenler de vardır ama bu iki etken büyük oranda şiir türü eserlerin kaybının diğerlerine göre daha çok olmasına yol açmıştır. Bu kitabın diğer bölümlerinde de çok sayıda kayıp divanlara, destanlara, hamselere ve şiir türü başka eserlere rastlayacaksınız. Edebiyat ve şiir alanlarının yakınlığı, bunlardan biriyle ilgilenen kişinin diğeriyle ilgili de kalem oynatmış olması, iki alanı bir arada değerlendirmemizi gerektirdi. Edebiyat ve alt türlerine ilişkin de kayıplar çok yoğundur. Bu kısımda edebiyat ve şiir alanındaki kayıp kitapları topladık. Bazı müzisyenlerin kayıp eserlerini de burada değerlendirdik:

SAHABE ŞAİRİN KAYIP DİVANI

Şair sahabe Abbas b. Mirdas, Hz. Muhammed'le çağdaştır. Şiirlerini topladığı kayıp Dîvân'ından sözedeceğiz. Tam adı Ebü'l-Heysem Abbâs bin Mirdâs b. Ebî Amir es-Sülemî'dir. Doğum ve ölüm tarihleri net bilinmiyor ama 629 yılında, mensubu bulunduğu Süleym kabilesinden bazı kimselerle Hz. Muhammed'e gelip Müslüman olduğu kayıtlarda vardır. Şiirlerinin bir bölümü, ondan alıntı yapmış başka kitapların içinde günümüze ulaşmıştır ancak İbnü's-Sikkît, Ali b. Abdullah et-Tûsî ve Sükkerî tarafından tertip edilen asıl Dîvân'ı kayıptır; eserde kahramanlık şiirlerinin çoğunlukta olduğu biliniyor. Çeşitli kaynaklardan derlenen şiirlerinden 77 adedi, Dîvânü'l- Abbâs bin Mirdas es-Sülemî adıyla 1968 yılında Bağdat'ta yayınlanmıştır. Cesur, güçlü ve mert biri olduğu, İslam'dan önce cahiliye devrinde kendisine içkiyi yasaklayıp içmediği bilgisi, onun hakkındaki sınırlı malumatlardan birkaçıdır. Hakkında anlatılan bir menkıbeye göre, babasının taptığı Dımar adlı putun dile gelip ona, artık Muhammed'in geldiği ve onun bildirdiği Allah'a tapmasını istediği, onun da buna uyduğu anlatılır. Hz. Osman'ın halifeliği yıllarında öldüğüne ilişkin bazı kayıtlar vardır. *(M. Asım Köksal, İslam Tarihi, C. 15, s. 150-151, Şamil Yayınları, İstanbul, 1987).*

Sahabe Katâde'nin 738 yılında vefat eden torunu Âsım b. Ömer b. Katâde, megaziye ilişkin bir kitap yazmıştır. Adı bilinmeyen eser bugün kayıptır. Ancak bu eserden İbn İshak, Vâkıdî, İbn Sa'd, Taberî gibi isimler çeşitli eserlerinde geniş alıntılar yapmıştır. Katâde, Emevi Halifesi Ömer b. Abdülaziz'in davetiyle Medine'den Şam'a gidip, 720'den ölene dek Şam Camii'nde megaziye ve sahabelerin menkıbelerine ilişkin dersler vermiştir. *(Vehbi Tülek, Türkiye Gazetesi, 26-04-2014).*

ÇIPLAK ŞAİR VE KAYIP DİVANI

Kûfeli **Hammad Acred**'in müstehcen şiirler ve hicivlerle oluşturduğu **Dîvân**'ı kayıptır. 700'lerin başında doğup, 778'de Basra'da ölen şairin tam adı **Ebû Amr (Ebû Yahyû) Hammâd b. Ömer (Yahyâ) b. Yûnus el-Kûfî**'dir. Arap şiirinin önemli isimlerinden biridir. Çıplak dolaşmayı sevdiği için 'acred-çıplak' lakabını almıştır. İşret meclislerinin ruhuna uygun şiirler söylerdi ve bu nedenle Emevi halifelerinin saraylarındaki içki meclislerine katılıp, müstehcen şiirleriyle kabul görürdü. Abbasiler devrinde de sarayda kâtiplik yapmış, **Abbasi Prensesi Zeyneb**'e âşık olup ona aşk şiirleri yazmıştır; bazı kaynaklar ölümünün de bu nedenle olduğunu savunur. Kayıp **Dîvân**'daki şiirlerinden bazıları değişik kaynaklar üzerinden bugüne ulaşmıştır.

ÜNLÜ MİZAH ŞAİRİNİN KAYIP ESERİ

Arap tarihinin en ünlü mizah şairlerinden **Ebû Dülâme Zend b. Cevn**'in (ö. 778 Bağdat) **Dîvân**'ı kayıptır. Habeş asıllı olup Kûfe'de doğmuştur. **Ebû Dülâme**'nin **Emevi Halifesi 2. Mervan**'dan **Abbasi Halifesi Harun Reşid**'e kadar bütün sultanları gördüğü, genellikle onların saraylarında yaşadığı iddia edilir. Dinle alay eden müstehcen şiirler yazıp latifeler yaptığı, tatlı dili ve sempatikliğiyle kendini sevdirdiği anlatılır. Kayıp durumdaki **Dîvân**'ından yapılan çeşitli kaynaklardaki alıntılar toplanmış, 1985'de Beyrut'ta **Divânü Ebî Dülâme el-Esedî** adıyla bazı şiirleri yayınlanmıştır.

Abbasiler dönemi şairlerinden **Ebû Bekr Abdullah b. Mus'ab b. Sâbit b. Abdillah b. Zübeyr** kısaca Abdullah b. **Mus'ab** adıyla bilinir. **İbnü'n-Nedim** onun **Dîvan**'ı olduğundan sözetmiştir fakat bu eser bugün elimizde değildir. Bazı eserlerin içinde birkaç şiiri bugüne ulaşmıştır. Büyük sahabelerden **Zübeyr b. Avvâm**'ın soyundan olduğu ve Abbasiler'in ilk yıllarında valilik yaptığı bi-

liniyor. Hastalandığında ziyaretine gelmeyen bir dostuna yazdığı mektupta; "Köpeğiniz dahi hastalansa ziyaret ederdim" şeklinde sitem ettiğinden, **"Aidü'l-Kelb- Köpek Ziyaretçisi"** lakabıyla tanınıyordu. 800 yılında öldüğü kaydı vardır.

ÜNLÜ MÜZİSYENLERİN KAYIP GÜFTE KİTABI

Abbasiler döneminde yetişen ünlü Arap şair ve müzisyenlerden **İbn Câmi**'nin bir güfte kitabı kayıptır. Mekke'deki doğum tarihi bilinmeyen, 808'de Bağdat'ta ölen şair-müzisyenin tam adı **Ebü'l-Kâsım İsmâîl b. Câmi b. Abdillâh**'tır. Kureyş kabilesine mensup babası, o daha küçük yaşlardayken ölünce, annesi devrin ünlü müzisyen ve yorumcusu **Abdullah b. Vehhâb(Siyyât)** ile evlenmiş, ilk müzik eğitimini üvey babası ve dönemin ünlü müzisyenlerinden ve 'Eski Hicaz Mektebi' temsilcisi **Yahyâ el-Mekkî**'den almıştır. Abbasi **Halifesi Mehdi-Billâh, Musâ el-Hâdi ve Harun Reşid** devirlerinde sarayın gözdesidir; büyük **câizeler**(bahşiş) almış, zengin olmuştur. Aynı sarayda birlikte kaldığı devrin bir diğer büyük müzisyeni **İbrahim el-Mevsilî ile** olan rekabeti müzik hayatına canlılık getirmiştir. Bu rekabet, sarayın diğer müzisyenlerinin de tarafını belli etmesiyle iki grup arasında büyük bir çekişme halini almıştır. **İbn Câmi** romantik anlayışı, **Mevsilî** ise klasik anlayışı temsil etmiştir. **İbn Câmi, Harun Reşid**'in isteği üzerine, **Mevsilî ile** birlikte, içinde 100 güfte bulunan **el-Mi'etü's-Savti'l-Muhtâre** adında bir eser hazırlamış, ancak bu kitap bugüne ulaşmamıştır. *(Ahmet Hakkı Turabi, İbn Câmi-Kureyşli Meşhur Muğanni ve Bestekâr, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 161-174, C. 9/1, Haziran 2005, Sivas).*

ARAPLARA FARSÇAYI KABUL ETTİREN ÂLİMİN KAYIP ESERLERİ

Basralı 9. yüzyıl şair ve edibi **Sehl b. Hârûn**'un bazı küçük risaleleri dışında hiçbir kitabı bugüne ulaşmamıştır. Tam adı **Ebû Amr (Ebû Muhammed) Sehl b. Hârûn b. Râhiyûn el-Ahvâzî ed-Destümeysânî el-Basrî** olup, Basra'daki doğum yılı bilinmiyor; ölümü Bağdat'ta 830 yılındadır. Nişâbur kökenli bir Farstır. Büyük bir nesir dehâsıdır. Arapların, cimriliği kendileri dışındakilere has bir özellik gibi gösterme çabalarına karşı, cimriliği öven bir risale yazmıştır ki, bir nesir şâheseridir . Bağdat'a gidip Abbasi sarayında başkâtipliğe kadar yükselmiş, bir süre hapse atıldıysa da sonra affedilip yeniden sarayda divanları yönetme görevi verilmiştir. Hapse atılmasının nedeni olarak, döneminde bir hayli azan Arap ırkçılığına karşı tepki hareketi görünümünde ortaya çıkan Şuûbiyye'nin önde gelen temsilcisi olması gösterilir. Fars kültürünün Araplar üzerinde etkin olmasının yolunu açmış, Fars-Arap karışımı bir edebiyat türünün gelişmesine önayak olmuştur. Beytülhikme kurulduğu sırada yöneticiliğini yapmıştır. Veciz ve hikmetli sözler söylemede ustadır. Binbir Gece Masalları'nda da adı geçmektedir. Tilki ile kaplan çevresinde gelişen olayların anlatıldığı fabl türü bir masal olan **Kitâbü'n-Nemir ve's-Sa'leb**'in bugün küçük bir parçası dışında büyük bölümü kayıptır. Ayrıca; **Kitâbü Sa'le ve Afrâ, Kitâbü'l-Vâmık ve'l-Azrâ, Kitâbü'l-Hüzeliyye ve'l-Mahzûmî, Kitâbü Şecereti'l-Akl, Kitâbü'l-Vâs ve'l-Ane, Kitâbü Nedûd (Bedûd) ve Vedûd ve Ledûd** (Rudûd), **Kitâbü'd-Darbeyn(Darrateyn), Kitâbü'l-Gazâleyn, Kitâbü Esbâsyûs fi'ttihâdi(ittihâzi)'l-İhvân, Kitâbü Edebi Esel b. Esel (Eşk b. Eşk), Kitâbü Tedbîri'l-Mülk ve's-Siyâse, Kitâb İlâ Îsâ b. Ebân fi'l-Kazâ, Kitâbü'l-Feres (Dars), Kitâbü Dîvâni'r-Resâ'il, Sîretü'l-Me'mûn** adlı eserleri de kayıptır. *(Halil İbrahim Tanç, Sehl b. Harun ve Cimrilikle İlgili Risalesi, Dini Araştırmalar Dergisi, s. 247-258, Sayı 31, C. 11, 2008).*

İki kayıp kitabının adını vereceğimiz Medineli biyografi yazarı ve şair **Zübeyrî**'nin tam adı **Ebû Abdillâh Mus'ab b. Abdillâh b. Mus'ab ez-Zübeyrî** olup, 773-851 yılları arasında yaşamış, Medine'de doğup Bağdat'ta ölmüştür. Soybilim alanında ciddi çalışmaları vardır. İslam tarihinde büyük bir fitne olarak kabul edilen mihne olayında Kur'ân'ın mahlûk olduğunu savunanlardandır. Kayıp iki eserinden biri **Kitâbü'n-Nesebi'l-Kebîr**, diğeri **Cüz'ün Fîhi Târîhu Vefâti'ş-Şüyûh Ellezîne Edrekehüm Abdullah b. Muhammed b. Abdil'azîz el-Begâvî**'dir.

ÇAĞININ EN BÜYÜK HİCİV ŞAİRİ VE ÜÇ KAYIP KİTABI

Kûfeli ünlü Şii şair **Dibil**'in yalnızca bir kitabı bugüne gelebilmiştir, diğerleri kayıptır. Kayıp üç önemli eserinden kısaca sözedelim: **Tabakatü'ş-Şu'arâ**'da **Dibil**, Arap şiirinin cahiliye döneminden kendi zamanına kadar yaşamış şairlerini konu edinmiştir. İkinci dereceden şairleri de içermesi yönüyle önemli bir kaynaktır. Birçok yazar 9 ila 12. yüzyıllar arasında yazdığı eserlerde bu kitaptan geniş alıntılar yapmıştır. Kitaptan yapılmış alıntılar değişik kaynaklardan toplanarak bir kitap oluşturulmuş ve 1977'de Bağdat'ta basılmıştır. Diğer kayıp eseri, **Dîvân**'ında Arap şiir tarihinin en üstün şiirlerinin bulunduğuna kesin gözüyle bakılır. Değişik kaynaklardaki ona ait şiirler derlenip, 1962'de Necef ve Beyrut'ta yaklaşık 800 beyitlik bir kitap halinde yayınlanmıştır. Belirlediğimiz son kayıp eseri **Kitâbü'l-Vâhide fi Mesâlibi'l-Arab ve Menâkıbihâ**'da hicivci yönü öne çıkmış görünür; Arapların kusurlarını ve eksiklerini irdeler. Tam adı **Ebû Alî (Ebû Ca'fer) Di'bil b. Alî b. Rezîn el-Huzâî** olan ve 765-860 arasında yaşayan **Dibil**, yaşadığı çağın en büyük hiciv şairidir. Keza, bir şiirinde ağır biçimde hicvettiği bir Abbasi emiri tarafından öldürtülmüştür. Şiirlerinde sözcük seçimi ve edebi sanatların kullanımı üst düzeydedir. Gençliğinde soygun ve kavgalara karıştığı, hatta bir cinayet işlediği söylenir. Horasan'a, **Hz. Ali**'den sonraki sekizinci imam **Ali er-Rıza**'nın yanına

gitmiş, ona, Arap şiir tarihinin en güzel kasidelerinden biri sayılan ünlü **Tâiyye**'yi sunmuştur. **İmam Ali er-Rıza** bir giysisini ona hediye etmiş, daha sonra Kum şehri halkı bu giysiyi **Dibil**'den 30 bin dirheme satın almıştır. **Halife Me'mun** ise **Dibil**'e, **Ali er-Rıza** adına bastırdığı paralardan 10 bin dirhem vermiştir. Kum halkı bu paraların herbir dirhemine de 10 bin dirhem vererek satın almıştır. Eserlerinden sadece biri, **Kitâbü Vesâya'l-Mülûk ve Ebnâi'l-Mülûk Min Veledi Kahtân** kaybolmadan bugüne ulaşmıştır. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 9, s. 280-281).*

BUHTÜRÎ KENDİ KİTAPLARINI YAKTIRDI

Eserlerini yakan talihsizler arasında adı anılan ve kısaca **Buhtürî** diye tanınan **Ebû Ubâde el-Velîd b. Ubeyd b. Yahyâ et-Tâî**, ölümünden hemen önce oğluna, hicve ilişkin şiirlerinin tümünü yakmasını istemiş, o da bunu yerine getirmiştir. Hicvi seven bir şair olduğu bilindiğinden, eserlerinin büyük bölümünün bu yakma işi sırasında yok edildiğini söylemek mümkündür. **Buhtürî** 821'de Halep'te doğup 897'de Şam'da ölmüştür. Şiirleri ve üslubu birçok şair tarafından taklit edilmiştir. Yaşadığı dönemin bir diğer büyük şairi **Ebû Temmam** ve çevresine toplanan şairler şiirde yeni bir akım başlattıklarını iddia edince, **Buhtürî** eski şiiri savunmuş, yenilikçilerin yeni dediği şeyin aslında eski şiirin taklidi olduğunu söylemiştir. Bu görüşüyle çevresine geniş bir şair kalabalığı toplamış ve şiirde 'Şam geleneği'ni kurmuştur. Alıntılar yoluyla bugüne bazı şiirleri ulaşmışsa da günümüzde tam kitabı yoktur. Kayıp eserleri arasında adı bilinen tek eseri **Me'ân'i-ş-Şi'r(Me'âni'ş-Şu'arâ)**'dir. *(M. Akif Özdoğan, Klasik Arap Şiirinde İntihal Olgusu, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 65-106, 2005/6).*

SÖZÜNÜ SAKINMAYAN ŞAİR VE KAYIP KİTAPLARI

İbn Bessâm el-Bağdâdî, Abbasi şiir tarihinde en sivri dilli şairlerden biridir ama belki de bu yüzden eserlerinin çoğu kaybolmuştur. Tam adı Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Nasr b. Mansûr b. Bessâm el-Bağdâdî olup, 845-914 yılları arasında Bağdat'ta yaşadığı sanılmaktadır. Gençlik yıllarında Şii Hamdûnî ailesinin gençleriyle içki ve eğlence alemlerine daldığından hem ailesinden yardım görmemiş, hem de devlet katında itibarsız kalmış; bu durum onun sert hiciv tarzı şiire yönelmesine yol açmıştır. Ailesindeki herkesi ve dönemindeki halife dâhil bütün devlet yöneticilerini şiirleriyle eleştirmiştir. Ağır hicivlerinden bıkan Abbasi Halifesi Mu'tazıd-Billah onu bir devlet görevine getirmiştir. Özellikle dönemindeki vezirleri diline dolayan İbn Bessâm, şiirlerinde vezirlerin rüşvetle o makama geldiğini, rüşvetsiz iş yapmadıklarını, bazılarının cinsî sapık olduğunu, devlet hazinesinden çaldıkları büyük paralarla kendilerine saraylar yaptıklarını, oralarda sefahat ve eğlenceye daldıklarını dile getirmiştir. Yerdiklerinin adını açıkça belirtmekten bile çekinmemiş, sadece bir gün halifelik yaptıktan sonra öldürülen Abdullah İbnü'l-Mu'tez'le ilgili söz söylemeye herkesin korktuğu bir ortamda, ona mersiye yazacak kadar cesur davranmıştır. Halife Mu'tazıd-Billah 60 bin dinara yaptırdığı bir sarayı, onun şiirler eleştirmesi üzerine yıktırmıştır; bu da İbn Bessâm'ın dönemindeki etkisini göstermesi bakımından önemli bir göstergedir. İbnü'n-Nedim, onun 4 bin beyitlik Dîvân oluşturduğunu bildirir ancak bu eser kayıptır. Ondan alıntı yapmış çeşitli kitaplarda parçalar halinde 450 beyit tutan şiirleri vardır. Diğer kayıp eserleri; Ahbâru Ömer b. Ebî Rebî'a, Ahbârü'l-Ahvas, Münâkazâtü'ş-Şu'arâ, Kitâbü'z-Zenciyyîn, Ahbâru İshâk b. İbrâhîm en-Nedîm, Dîvânü'r-Resâ'il şeklindedir. *(TDV Islam Ansiklopedisi, C. 19, s. 374-375).*

TABÂTABÂ'NIN BEŞ KAYIP ESERİ

İranlı edebiyatçı **Ebü'l-Hasan İbn** Tabâtabâ'nın beş kayıp eserinden sözedelim.

İranlı edebiyatçının bazı kitapları kayıptır. Tam adı -**Ebu'l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. Muhammed** b. **İbrâhim Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî** olup, Isfahan'da 850'li yıllarda doğduğu sanılıyor, ölümü ise doğduğu şehirde 934'tedir. **Hz. Hasan**'ın soyundandır. Üstün bir zekâ ve hafıza gücüne sahip olan **İbn Tabâtabâ**, hayranı olduğu şair **Halife Abdullah b. Mu'tez**'in çok aradığı divanını hayatının son yıllarında bir tanıdığının evinde görmüş, o sırada göz gezdirirken 187 beytini ezberlemiştir. Gerçekçi ve yapıcı üslubuyla şiir ve edebiyat tenkidinde Arap edebiyatında çığır açtığı kabul edilir. Şiirlerini topladığı dîvân kayıptır; bu eserden yapılan alıntılar toplanıp 1975 yılında Bağdat'ta **Şi'ru İbn Tabâtabâ el-Alevî** adıyla yayınlanmıştır. Ayrıca **Senâmü'l-Me'âlî, Kitâbü'ş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ**, kitapların faziletine ilişkin olduğu sanılan **Kitâb fî Takrîzi'd-Defâtir** ve aruzla ilgili önemli bir çalışma olduğu bildirilen **Kitâbü'l-Arûz** bugün kayıptır.

Antakyalı şair ve edebiyatçı **Tenûhî**'nin çok sayıda eseri bugün itibarıyla kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Kâsım el-Kâdî Alî b. Muhammed b. Ebi'l-Fehm** Dâvûd b. İbrâhîm et-Tenûhî el-Kebîr **el-Antâkî** olup, Antakya'da 892 yılında doğmuş, Basra'da 953'te ölmüştür. Devrinin şairleri arasında özellikle teşbih sanatını kullanmada öne çıkmıştır. Fıkıhta da yetişmiş ve uzun yıllar çeşitli şehirlerde kadılık yapmıştır. Kayıp **Dîvân**'ındaki şiirlerinden bazıları başka kaynaklarla bugüne ulaşmış, bazı araştırmacılar onları toplayıp kitap haline getirmiştir. Bildiğimiz diğer iki kayıp kitabı; **Kitâbu'l-Arûz** ve **Kitâbü'l-Fıkıh**'tır.

İLK'LERİN MEÇHUL YAZARI VE KAYIP ESERLERİ

Hayatı hakkında hemen hiçbir bilgi bulunmayan **Ebü'l-Müeyyed-i Belhî**'nin sadece kayıp birkaç kitabının adı biliniyor. 900'lü yıllarda İran'da yaşayan Müslüman bir şair ve edebiyatçı olduğu sanılıyor. Dört kayıp kitabını biliyoruz. Bunlardan **Şahnâme-i Büzürg**, yazarını ilk şehname yazarları arasına sokmaktadır. Bu eser **Şahnâne-i Mü'eyyedî** ya da **Şahnâme-i Bi'l-Mü'eyyed** adlarıyla da anılır. Sonraki şehnâmelere, özellikle **Dakîkî**'nin manzum **Şehnâme**'sine kaynaklık etmiştir; birkaç sayfası bugüne ulaşmıştır. **Belhî**'nin bir başka kayıp kitabı **Acâ'ibü'l-Büldân** coğrafyayla ilgili olup, **Acâ'ibü'l-Ber ve'l-Bahr** adıyla da bilinir. Kitapta karalar ve denizlerdeki olağanüstü varlıklar ve olaylar anlatılır. Eser **Samânî Hükümdarı Nuh b. Mansur**'a (976-997) ithaf edilmiştir. Yine kayıp eserlerinden **Yûsuf u Züleyhâ** önemli bir özelliğe sahiptir; bu eser İran edebiyatında bu konuyu ele alan ilk mesnevidir. Belhî'nin aktaracağımız son kayıp eseri **Kitâb-ı Gerşasb**'tır. Bu kitap **Esed-i Tûsî-i**'nin **Gerşasbnâme**'sine kaynaklık etmiştir.

Harizmli Arap edebiyatçı ve şairi **Ebû Bekir Harizmî**'nin bazı kitapları kayıptır. Tam adı Ebû Bekr Cemâlüddîn Muhammed b. Abbâs et-Taberî el-Hârizmî olup, 935 yılında Harizm'de doğmuş, 993'te Nişâbur'da ölmüştür. Şiir, nesir ve Arap dilinde özgün eserler vermiştir. Üç kayıp kitabını biliyoruz. Bunlar; **Resmü'l-Ma'mûr Mine'l-Bilâd, Şerhu Dîvâni'l-Mütenebbî, Kitâbü'l-Cemhere** adlarını taşır. Hayatının büyük bir bölümü, himayesine girdiği devlet adamlarını hicvedip gözden düşmek, ardından yeni bir hâmi aramak ve bulduğu yeni hâmiyi de hicveden bir şiirinin ardından hapse atılmak veya uzaklaştırılmakla geçmiştir. Buhara'da himayesine girdiği **Sâmânî Veziri Ebû Ali Bel'âmî**, Nişâbur'da Mikâlî ailesinin reisi **Emir Ebû Nasr el-Mikâlî** ve bir Büveyhî veziriyle bunları yaşamıştır. Hapse atıldı-

ğında affedilmek için **Emir Ebû Nasr**'a yazdığı kaside Arap şiirinin şaheserlerinden sayılır. En sonunda kendisine hayran biri olan **Ebü'l-Hüseyin el-Müzenî**'nin Büveyhî veziri olmasıyla himaye görüp rahata ermiş, Nişâbur'da ününün zirvesine çıkmıştır. Yaşadığı çağda nesirde ve şiirde onun ayarında kimse yoktu. Fakat onun devlet ve bilim dünyası nezdindeki itibarını çekemeyenler 992 yılında bir oyun düşünüp, yeni yeni parlamaya başlayan **Bediüzzaman el-Hemedânî**'yi 992 yılında karşısına çıkarmışlar, ikisi arasında yapılan ve çeşitli ilimlere ilişkin bütün bilgilerini sergiledikleri sert münazaradan **Hemedânî** galip çıkmış, bunun üzerine psikolojisi bozulan **Harizmî** kısa süre sonra ölmüştür. **Hemedânî** onun arkasından bir mersiye yazmıştır.

45 BİN SAYFALIK KAYIP KİTAPLAR

Abbasîler çağının tarihçi ve edebiyatçısı **Merzübânî**'nin birçok kitabı kayıptır. Tam adı **Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmrân b. Mûsâ b. Saîd el-Merzübânî el-Horasânî el-Bağdâdî** olup, tüm hayatı Bağdat'ta geçmiş, 909-994 yılları arasında yaşamıştır. Arap dili, şiiri, edebiyatı ve kültüründeki geniş bilgisi nedeniyle 'zamanın Câhız'ı' lakabıyla anılmıştır. Çağdaşı **İbnü'n-Nedim**, onun 45 bin varak tutan 50 civarında eseri bulunduğunu belirtir. Kitaplarının büyük çoğunluğu Moğolların Bağdat'ı yakıp yıkması sırasında kaybolmuştur. Ancak biz bu kayıplardan yalnız dördünü biliyoruz. Yazar, kayıp **Eş'ârü'n-Nisâ**'da, kadın şairlerin biyografilerini işler. Aslı 600 sayfa tutan eserin, 60 şairden sözettiği üçüncü bölümün 59 sayfalık parçası ulaşmış ve yayınlanmıştır. Diğer kayıp eseri **el-Muktebes fî Ahbâri'n-Nühât ve'l-Üdebâ ve'ş-Şu'arâ ve'l-Ulemâ**'nın, Basralı ve Kûfeli bilginlerin yaşamöykülerini içeren en geniş kapsamlı kitap olduğu bildirilir. Onlarca cilt olduğu sanılan bu eserin küçük bir parçası bugüne ulaşmıştır. Kayıp diğer iki eseri **Tafzîlü'l-Kilâb Alâ Kesîrin Mimmen Lebise's-Siyâb** ile **Kitâbü'l-Hüccâb**'tır.

Halepli edebiyatçı **Hafâcî**'nin bazı eserleri kayıptır. Belirlediğimiz kayıp altı kitabı; **Kitâbü'l-Hükm Beyne'n-Nazm ve'n-**

Neşr, Kitâbü Hikem Menşûre, Kitâbü'ş-Şarfe, Kitâbü İbâreti'l-Mütekellimîn fî Usûlü'd-Dîn, Kitâbü'l-Arûz, Fî Rü'yeti'l-Hilâl adlarındadır. Tam adı **Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sâid el-Hafâcî el-Halebî** olan yazar 1031 yılında Halep'in kuzeyindeki Kal'atü'l-Azâz'da doğmuş, 1073'te Halep'te ölmüştür. Hicaz ve Suriye'deki etkin Şii aileleriyle iyi ilişkiler kurmuştur. Mirdasiler hanedanının elçisi olarak Bizans'a yani İstanbul'a gönderilmiştir. **Mirdasi Emiri Mahmud b. Nasr** onu doğduğu yere yönetici olarak atamış, bir süre sonra araları açılmış, **Emir** onu birkaç kez yanına çağırmış ancak o gitmemiştir. Bunun üzerine **Emir, Hafâcî**'nin dostu ve hâmisi **Ebû Nasr İbnü'n-Nehhas**'ı onu zehirlemesi için **Kal'atü'l-Azâz**'a göndermiş, o da **1073**'te dostunu zehirleyerek öldürmüştür. Arap edebiyatında **fesâhat** konusunu ele alıp işleyen ilk edebiyatçıdır. *(Halim Öznurhan, İbn Sinan El-Hafâcî'ye Göre Fesâhat, Marife Dergisi, s. 137-152, Sayı 11/1, Bahar 2011).*

FİRDEVSÎ'Yİ ÖLÜMDEN KURTARAN ADAMIN OĞLU VE KAYIP ESERLERİ

Ezrâkî-i Herevî olarak tanınan Heratlı şair Ebû Bekr (Ebu'l-**Mehâsin) Zeynuddîn b. İsmail** 11. yüzyılda yaşamış olup, iki kitabı bugün kayıplar arasındadır. Biri, Hint kökenli Sindbadnâme'yi şiir türünde ve kendine has üslupla yeniden yazdığı aynı adlı eserdir. Diğeri de **Selçuklu Sultanı** Alparslan'ın oğlu Horasan Valisi Doğanşah'ın iktidarsızlığına çözüm bulmak için yazdığı erotik içerikli **Elfiyye ve Şelfiyye**'dir. Bu son kitap, Osmanlı edebiyatçısı Deli Birader **Gâzâlî** Mehmed (ö. 1535) tarafından içeriği değiştirilerek ve eklemeler yapılarak **Dâfi'ü'l-Gumûm ve Râfi'ü'l-Hümûm** adıyla Osmanlı Türkçesine çevrilmiş ama eser aslını yitirmiştir. **Herevî** hakkındaki ilginç bilgilerden biri, Herat'ta kitapçılık yapan babası **İsmail-i Verrâk**'ın ünlü **Şehnâme**'nin yazarı **Firdevsî**'yi evinde saklamasıdır. **Şehnâme**'yi sunduğu **Gazne Sultanı Mahmud**'un büyük bir ödül vermesini bekleyen **Firdevsî**, eseri birkaç gün **Sultan**'a okumuş,

Sultan 60 bin beyitten oluşan kitapta Türklerin aşağılandığını görünce, altın 'caize' yerine, her beyite bir gümüş değerinden 60 bin(bazı kaynaklara göre 20 bin) dirhem gümüş 'caize' vermiş, o da bir tür aşağılama sayılan bu ödülü beğenmeyip bir hamamda halka dağıtmış, sonra kaçmıştır. Yakalanma kararı çıkartılınca Herat'a gidip İsmail-i Verrâk'ın evinde 6 ay saklanmış, o evde **Sultan Mahmud**'u aşağılayan ve eleştiren uzun bir hicviye yazmıştır. **Taberistan Emîri Şehriyar**'a sunduğu bu hicviyenin her beytine bin dirhem veren **Emîr**, sonra bu eseri imha etmiştir; bu hicviyeden bugüne altı mısra kalmıştır. *(Şaban Doğan, Anadolu Türk Tıbbında Bahnameler ve Musa b. Mesud'un Bahname Tercümesi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Semih TEZCAN Armağanı, Özel Sayı, s. 123-138, 2013. Ahmed Ateş, Şahname'nin Yazılış Tarihi ve Firdevsi'nin Sultan Mahmud'a Yazdığı Hicviye Meselesi Hakkında, Belleten Dergisi, C. 18, s. 159-168, Sayı 70, 1954).*

Endülüslü Arap edebiyatçı, şair ve eleştirmen **Ebû Abdillâh Muhammed b. (Ebû) Saîd b. Ahmed b. Şeref el-Cüzâmî el-Kayrevânî**'nin **Dîvân**'ı ve şairlerin yaşamöyküsünü anlattığı bir önemli eseri kayıptır. 1000 yılında Kayveran'da doğup, 1067'de İşbiliye'de (Sevilla) ölen İbn Şeref el-Kayverânî, memleketinin yanısıra, o dönemde Arapların elindeki Sicilya'da yaşayıp, buralarda divan kâtipliği yapmıştır. Yaşadığı çağda Doğu'nun en güçlü şair, edip ve tenkitçisi kabul edilir. Kayıp **Dîvân**'ının beş büyük ciltten oluştuğu biliniyor; ondan yapılan alıntılardan derlenen 600 beyitlik bir **Divan**, 1983'te Kahire'de yayınlanmıştır. Diğer kayıp eseri **Resâ'ilü'l-İntikâd fî Nakdi'ş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ' (Mesâ'ilü'l-İntikâd)** olup, bu hacimli eserde Cahiliye ve İslam dönemindeki 50 şair ve şiirleri kıyaslanıp eleştiriye tabi tutulmuştur.

SELÇUKLU ÂLİMİ EBÎVERDÎ'NİN KAYIP KİTAPLARI

Büyük Selçuklu dönemi âlimlerinden **Ebîverdî**'nin bilinen 15 kitabından yalnız ikisi bugün eldedir. 1065-1113 yılları arasında yaşamıştır. Horasan Ebiverd'de doğmuş, Isfahan'da ölmüştür. **Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Umevî el-Muâvî el-Ebiverdî** tam adıdır. Şiir ve edebiyatın çeşitli dallarında eserler vermiştir. Bağdat'ta bulunmuş, **Nizâmülmülk**'ün ve oğulları **Müeyyidülmülk** ile Ziyâülmülk'ün hizmetlerinde bulunup, onlardan himaye ve iltifat görmüştür. 11 kayıp kitabını biliyoruz. Bunlar; **Târihü Ebîverd ve Nesâ, Kabsetü'l-Aclan fi Nesebî Ebî Süfyan,** Nüzhetü'l-Hâfiz, el-Müctebâ Mine'l-Müctenâ Fi'r-Ricâl, Kitâbu Ebî Abdirrahman en-Nesâ'î Fi's-Süneni'l-Mesûre ve Şerhi Garîbihî, Ma'htelefe ve Telefe Fi Ensâbi'l-Arab, Tabakatü'l-İlm Fi Külli Fen, Kitâbün Kebîrün Fi'l-Ensâb, Kevkebü'l-Müte'emmil, ed-Dürretü's-Semîne, Sahletü'l-Karih şeklindedir. *(Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdi, Bezm ü Rezm, s. 20, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990).*

ŞAŞKIN ŞAİR VE KAYIP DOKUZ ESERİ

Bağdatlı şair İbnü'l-Hebbâriyye'nin bazı eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Ya'lâ Nizâmüddîn eş-Şerîf Muhammed b. Muhammed b. Sâlih el-Hâşimî el-Bağdâdî** olup, 1033 yılında Azerbaycan'da doğmuş, 1115'te Kirman'da ölmüştür. Kendisiyle aynı ismi taşıyan dedesi de şairdir. Fakat dedesi gibi övgü şiirleri yazmak yerine daha çok yergi şiirleri yazdığı için devlet büyükleriyle arası sık sık bozulmuştur. Bir keresinde, **Selçuklu Veziri Nizamülmülk** hakkında bir yergi, bir de övgü şiiri yazmış, vezir onu huzuruna çağırdığında övgü şiirini sunmak yerine yanlışlıkla yergi şiirini sunmuştur. Olayın bundan sonrası farklı rivayetlere konu olmuştur. Bir anlatıma göre **Nizamülmülk** olgunluk gösterip olayı büyütmemiş, hatta alacağı ödülü iki katına çı-

kartıp ona 500 dinar vermiştir. Diğer rivayete göre ise vezir, şairin öldürülmesini emretmiş, ancak araya giren ünlü Hanefi fıkıhçısı **Sadreddin Muhammed Hucendî**'nin ricasıyla affetmiştir. Bugün kayıp **Dîvân**'ının dört cilt olduğu bildirilmektedir. Değişik kaynaklarda yer alan 900 beyit kadar tutan bazı şiirleri toplanıp 1997'de Şam'da **Şi'ru İbni'l-Hebbâriyye** adıyla yayınlanmıştır. Sözlük çalışması olduğu düşünülen Kitâbu'l-Aka'id, Mecdüddin el-Kümmî için yazdığı Kitâbü'l-Mecdî, el-Gundecânî, Zecrü'n-Nâbih, Zikrü'z-Zikr ve Fazlü'ş-Şi'r, Urcûze fî Zemmi'l-Havânik ve'l-Midrâs, -Hediyyetü'l-Ârifîn ve edebiyata ilişkin manzum bir eser olan Nüzhetü'l-Ahibbâ da kayıp eserlerindendir. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 21, s. 81-82).*

Buharalı şair **Amak-ı Buhârî**'den bugüne az sayıda şiiri kalabilmiştir. 1045-1055 arasında doğduğu, 100 yaşını gördüğü söylenen **Amak**'ın, aruzun iki ayrı bahriyle de okunabilen bir **Yûsuf-u Züleyhâ** mesnevisi yazdığı biliniyorsa da, bu eser kayıptır. Yine, 7 bin beyitten oluşan **Dîvân**'ı da kayıptır; bu eserden bazı kasideler alıntı yoluyla bugüne gelmiştir. **Amak**'ın Fars, Türk veya Soğd asıllı olabileceği üzerinde durulmuştur. **Karahanlı Hakanı Hızır Han**'ın nezdinde önemi ve saygınlığı vardı; onun sarayına alınıp 'Emîrü'ş-Şuarâ' ünvanı verilmiştir. 1928'de Tebriz'de **Amak**'ın divanı diye bir eser basılmış ancak başkalarına ait birçok şiir ona mal edildiği için bu divan edebiyat ve şiir dünyasında pek güvenilir bulunmamıştır. 1960'da Tahran'da **Dîvân-ı Amak-ı Buhârî** adıyla 806 beyit içeren bir divanı yayınlanmış ancak bunun da sadece alıntılardan toplanan 614 beytinin ona ait olduğu ortaya çıkmıştır.

Daha çok kadın, aşk ve mizah konulu kısa ve akıcı şiirleriyle tanınan Bağdatlı **Şair Ebü'l-Sa'd b. Alî b. el-Kâsım Dellâlü'l-Kütüb el-Hazîrî**'nin (1100-1172), bilinen iki kayıp kitabı da şiirle ilgilidir. Geçimini, Bağdat'ta kitap istinsah edip satarak sağlamış, bu nedenle 'Verrâk' ve daha çok da 'Dellâlülkütüb' lakaplarıyla tanınmıştır. Kayıp eserleri **Dîvân**'ı ve **Baharzî**'nin **Dimyetü'l-Kasr**'ına yazılmış bir zeyl olan **Zînetü'd-Dehr ve Usratü Ehli'l-**

Asr'ıdır. İkinci eserinde önceki ve çağdaşı bazı şairleri anlatıp, şiirlerinden örnekler vermiştir.

EDEBİYAT USTASI BELATÎ'NİN KAYIPLARI

Arap edebiyatı, dil, tarih gibi alanlarda gerçek bir otorite olan Arap edebiyatçı **Belatî**'nin kaleme aldığı eserlerin tamamına yakını kayıptır. çoğu kayıptır. Tam adı **Ebu'l-Feth Osman** b. **İsa** b. **Mansur el-Edib en-Nahvî** olan yazar, 1130'da Musul yakınındaki Belat kasabasında doğmuş, 1202'de Kahire'de ölmüştür. **Selahaddin-i Eyyûbî** Mısır'ı alınca onu çağırıp Kahire'deki bir medresede nahiv ve kıraat dersleri vermekle görevlendirmiş, o da bu görevi ölümüne kadar sürdürmüştür. Nahiv ilminde Basra ve Kûfe ekollerini birleştirmesiyle tanınmış; hat sanatında ve şiirde de iyi işler çıkarmıştır. el-Harbâviyye adlı kasidesi dışında bugüne ulaştığı bilinen bir eseri henüz yoktur. **Belatî**'nin kayıp eserleri arasında; Aruzla ilgili hacimli bir kitap olduğu düşünülen **el-Arûzü'l-Kebîr**, yine aynı konuyu işleyen **el-Arûzü's-Sağir**, Arap takvimi ve Arabî aylarla ilgili **en-Neyyir fi'l-Arabiyye**, İslam dünyasında ortaya çıkan yalancı/sahte peygamberleri konu alan **Ahbârü'l-Mütenebbî**, **el-İzâtü'l-Mûkızât**, **el-Müstezâd Ale'l-Müstecâd Min (fi) Fe'alâti'l-Ecvâd**, yazı sanatıyla ilgili **İlmü Eşkâli'l-Hat**, **et-Tashîf ve't-Tahrif**, **Ta'lîlü'l-İbâdât (Kıraat)** vardır.

Arap dili bilgini **Ebü'l-Yümn el-Kindî**'nin üç kayıp eserinden sözedeceğiz. Tam adı **Tâcüddin Ebü'l-Yümn Zeyd** b. **el-Hasen b. Zeyd el-Kindî el-Bağdâdî**'dir; 1126'da Bağdat'ta doğup, 1217'de Şam'da ölmüştür. Çok zeki ve hafızası güçlü biridir. Hem bilimsel araştırma, hem de ticaret için Bizans'ın Anadolu'daki kentlerini dolaşarak eski giysi alım-satımı yapmıştır. Kayıp kitaplarından **Netfü'l-Liyhe min İbni Dihye** bir reddiye olup, **İbn Dihye el-Kelbî**'nin (ö. 1235) **es-Sârimü'l-Hindî fi'r-Reddi Ale'l-Kindî** adlı kitabına karşı yazmıştır. **Hâşiye Alâ Şerhi**

Divâni'l-Mütenebbî ise **Abdülkâhir b. Abdullah el-Halebî**'nin (ö. 1156) **Divânü'l-Mütenebbî**'ye yazdığı şerhin haşiyesidir. Bazı kaynaklarda **Tâ'likât Alâ Divânü'l-Mütenebbî** diye de geçer. Diğer kayıp kitabının adı **Kitâb fi'l-Fark Beyne Kavli'l-Kâ'il Tallaktüki in Dehalti'd-Dâre ve Beyne in Dehalti'd-Dâre Tallaktüki** şeklindedir.

İbnü'l-Esir ismiyle bilinen Cizreli üç kardeşin en küçüğü **Ziyaeddin İbnü'l-Esir**'e maledilen 12 eserden **Kitâbü'l-Madlial** dışındakiler bugün kayıptır. 1163-1239 arasında yaşayan ve **Selahaddin Eyyûbî**'ye de hizmet eden **İbnü'l-Esir**, edebiyat ve dil konularında eserler vermiştir. Belirlediğimiz sekiz kayıp kitabı şunlardır: **el-Meselü's-Sair fi Edebi'l-Kâtibi ve'ş-Şair, el-Veşyü'l-Merküm fi Halli'l-Manzüm, el-Cami'ül-Kebir, Sinaeteyil-Manzümi Mine'l-Kelami ve'l-Mensur, el-Burhan fi İlmi'l-Beyan, Risaletü'l-Ezhar, Mü'nisü'l-Vahde, Resailü İbnü'l-Esir.**

İBN ASÂKİR'İN YALNIZ BİR ESERİ KAYBOLMADI

Şamlı şair **Ebü'l-Yümn İbn Asâkir**'in biri hariç tüm kitapları bugün kayıplar listesindedir. Tam adı **Ebü'l-Yümn Abdüssamed b. Abdilvehhâb b. el-Hasen ed-Dımaşkî** olup, 1217-1287 arasında yaşamıştır; Şam'da doğmuş, 40 yıl yaşadığı Medine'de ölmüştür. **Târîhu Medîneti Dımaşk**'ın yazarı **İbn Âsâkir**'in yeğeninin torunudur. İyi bir hadisçidir de; birçok öğrenci yetiştirmiştir. 1238-1249 yılları arasında bulunduğu Mısır'da haçlılarla yapılan Dimyat savaşına bizzat katılmış ve yaralanmıştır. **İthâfü'z-Zâ'ir İtrâfü'l-Mukîmi's-Sâ'ir, Timsâlü Na'li'n-Nebî,** bizzat içinde bulunduğu savaşı anlattığı **Kitâb fî Gazveti Dimyât, Hz. Hatice**'yi ve üstün yönlerini anlattığı **Fezâ'ilü Ümmi'l-Mü'minîn Hadîce, Cüz Fîhi Ehâdîsi Îdi'l-Fıtr,** ramazan ayının faziletlerini içeren **Cüz fî Fazli Şehri Ramazân, Hz. Muhammed**'in ibadet

şekli ve faziletini işlediği **Cüz fî Fezâ'ili's-Salât Ale'r-Resûl** ve İslam tarihinde önemli yeri olan Hira dağını konu alan **Cüz fî Cebeli Hirâ** kayıp eserleridir.

BİZANS KÖKENLİ 'KÖLE'NİN KAYIP ESERLERİ

Aslen Bizanslı bir Rum olup sonradan İslam'a dönen **Yâkut el-Hamevî**'ye ait birçok kitap kayıptır. Tam adı **Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut** b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî olup, 1178-79'da Anadolu'da doğmuş, 1299'da Halep'te ölmüştür. Edebiyat, şiir, coğrafya, tarih ve daha birçok alanda kitaplar yazdığı biliniyor. Anadolu'daki doğduğu şehir bilinmiyor; 5-6 yaşlarındayken esir alınıp Bağdat'a götürülmüştür. Bir tacir tarafından satın alınıp köle yapılmış, ticarette efendisine büyük yardımları olmuş, onun işleri için çok uzak diyarlara gitmiş, oralardaki bilginlerden ve kütüphanelerden yararlanmış; bu gezilerinden önemli gezi ve coğrafya kitapları doğmuştur. Efendisi tarafından azad edilince geçimini sağlamak için kitap temize çekme işi yapmaya başlamış, 7 yılda 300 cilt istinsah etmiştir. Hariciliğin merkezi Uman'a yaptığı gezilerde oradaki kitapları okuyup Haricilik görüşünden etkilenmiş ve Hz. Ali'ye karşı tavır almış, bu nedenle Şam'da linçten zor kurtulmuştur; bu sırada bazı eserlerinin yok edildiği sanılıyor. Kayıp eserlerinden **Mu'cemü'ş-Şu'arâ (Ahbârü'ş-Şu'arâ)**, birçok şairin yaşamöyküsünü ve şiirlerinden örnekleri içerir. Bu eserinde **Hamevî**, ününü şiirleriyle sağlamış ancak edebiyat ve nesirde de güçlü eserler veren şair-edibleri konu etmiştir. Devletleri esas alarak yazılan ilk tarih kitaplarından **Kitâbü'd-Düvel, el-Mebde ve'l-Me'âl fi't-Târîh, Muhtasaru Târîhi Bağdâd, Mecmû'u Kelâmi Ebî Alî el-Fârisî, Kitâbü'l-Ebniye, Evzânü'l-Esmâ ve'l-Ef'âli'l-Hasıra li-Kelâmi'l-Arab, er-Red Alâ İbn Cinnî**, sahte peygamberleri işleyen **Ahbârü'l-Mütenebbî**, müzikle ilgili **Unvânü Kitâbi'l-Eganî** ve şiirle ilgili **Zarûretü'ş-Şi'r** bugün kayıptır. *(Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, s. 46, 135-136, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998. George Makdisi, İslam'ın Klasik Çağında ve*

Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler, s. 108, Klasik Yayınları, İstanbul, Mart-2009. M. Faruk Toprak, Yâkût el-Hamevî'nin Mu'cemü'l-Büldân Adlı Eserine Eleştirel Bir Bakış, EKEV Akademi Dergisi, s. 173-181, Sayı 8/21, Ankara, 2004).

İranlı ünlü Benâkitî ailesine mensup şair ve tarihçi **Fahrüddîn Ebû Süleymân Dâvûd b. Muhammed Benâkitî**'nin şiirlerini topladığı **Dîvân**'ı kayıptır. Üst düzey bir şair olan **Benâkitî** hakkında; Tebriz'de İlhanlılar sarayına girdiği, orada **Gazan Han** tarafından 'melikü'ş-şuârâ' ünvanı verildiği ve 1330'da Tebriz'de öldüğü bilgileri bulunuyor.

Nizâmî'ninkinden sonra yazılan en iyi mesnevinin, 1382'de Tebriz'de ölen **Şemsüddin Muhammed Assâr-ı Tebrizî** tarafından yazılan **Mihr ü Müşteri** olduğunu birçok otorite teslim eder. Ancak bu değerli eser bugün kayıptır. Şairin ayrıca **Dîvân**'ı da kayıptır. **Assâr**'ın, Celayirli hanedanından **Şeyh Üveys**'in saray şairliğini yaptığı, sonra inzivaya çekildiği biliniyor. *(Meliha Anbarcıoğlu, Türk ve İran Edebiyatlarında Mihr u Mah ve Mihr u Müşteri Mesnevileri, TTK Belleten, s. 1151-1189, XLVII /188, 1983.*

ŞEHABEDDİN İBN ARABŞÂH'IN ÜÇ KAYIP ESERİ

Osmanlı'nın başkenti Edirne'de de yaşayan ünlü Arap edebiyatçı ve tarihçi **Şehabeddin İbn Arabşâh**'ın üç kayıp kitabını biliyoruz. 1389'da Şam'da doğup, 1450'de Kahire'de ölen **Ebü'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh b. İbrâhîm b. Arabşâh el-Ensârî ed-Dımaşk el-Hanefî**, ordusuyla batıya doğru yürüyen **Timur** tarafından daha 12 yaşındayken esir edilip Semerkand'a götürülenler arasındaydı. 30'lu yaşlarında Osmanlı'nın o zamanki başkenti Edirne'ye gidip uzun süre **Çelebi Mehmed**'in sır kâtipliğini ve şehzadelerin hocalığını yapmıştır. Dil, edebiyat, din, tarih gibi alanlarda Türkçe, Arapça ve Farsça eserler vermiştir. Gazel tarzında şiirlerine yer verdiği **Mukaddime fi'n-Nahv** adlı eserinin yanısıra, Türk ve Tatar tarih ve coğrafyasına ilişkin **Gurretü's-Siyer fi Düveli't-Türk ve't-Tatar**

adlı önemli kitabı da kayıptır. Kaydedeceğimiz son kayıp kitabı, **İkdü'l-Ferîd fi İlm'it-Tevhîd** adındaki kelama ilişkin manzum eseridir. *(İsmail Aka, Timur ve Devleti, 106-107, 139-140, Ankara 1991).*

TAŞLICALI YAHYA'NIN KAYIP ÜÇ ESERİ

Yaşadığı çağın en büyüklerinden olan Osmanlı şairi **Taşlıcalı Yahya**'nın bazı eserleri kayıptır. Arnavutluk'ta doğan şair, yörenin önemli ailesi Dukaginlere mensuptur. 1489-1582 arasında yaşamıştır. Devşirme olarak Yeniçeri Ocağı'na alınmış, Çaldıran ve Mısır seferleri dâhil birçok savaşa asker olarak katılmış, şiir yeteneği farkedilince dönemin büyük şairlerince yetiştirilmiştir. **Mahidevran Sultan**'ın kızı Raziye Sultan'la evlenip saraya damat olmuştur. 1553'te **Şehzade Mustafa**'nın öldürülmesi üzerine yazdığı **Şehzade Mustafa Mersiyesi** çok ünlüdür ve halk arasında sevilmesini sağlamıştır; eserinde şehzadenin ölümünden **Rüstem Paşa**'yı sorumlu tutmuştur. Bu mersiye nedeniyle sarayın diğer damadı **Sadrazam Rüstem Paşa** tarafından yakalanmış ancak oğlunun ölüm emrini vermekten vicdan azabı duyan **Kanuni** onu affetmiştir. Fakat **Rüstem Paşa** bir yolunu bulup onun tüm malvarlığına el koyarak Temeşvar'a sürgün etmiştir. Devrinde, **Fuzulî**'den sonraki en büyük mesnevi şairi olarak nitelenmiştir. Türk şiirinde hamse sahibi şairlerdendir. **Hz. Muhammed**'in mucizelerinden sözeden manzum bir eser olan **Gül-i Sadberk, Nâz u Niyâz ve 2** bin beyitten oluştuğu bilinen **Süleymanname** bildiğimiz kayıp eserleridir. *(İbrahim Gültekin, Taşlıcalı Yahya Bey'in Divan'ında Nasihatname Türünde Yazılmış Şiirler ve BU Şiirlerin Konuları, Turkish Studies, s. 1525-1552, Sayı 8/9, Yaz-2013. İdris Güven Kaya, Dukaginzade Taşlıcalı Yahya Bey'in Eserlerinde Mevlana Celaleddin, Turkish Studies, s. 353-368, Sayı 4/7, 2009).*

20. TARİH VE COĞRAFYANIN KAYIP KİTAPLARI

Doğu'da tarih ve coğrafya yer yer içiçe geçmiş konular biçiminde kitaplarda yer alabilmektedir. Eski çağlarda Doğu'da, bilimle ilgilenen bir kişinin dönemin hemen bütün alanlarında kitap yazması bilimadamlığının adeta bir gereği sayıldığından, tarih ve coğrafyadan biriyle ilgili eser veren birinin, ötekine ilişkin kitap yazması da kaçınılmazdır. O bakımdan tarih ve coğrafyayı aynı bölümde ele almamız yararlıdır. Özellikle Araplar, daha Cahiliye çağlarında neseb ve megazi çalışmalarına/anlatımına önem vermiş, bu tür çalışmalar İslam medeniyetinin bir dünya kurduğu dönemle birlikte tarih ve coğrafya kitaplarındaki konularla içiçe geçmeye başlamıştır. Çin, Hint ve Japon kökenli tarih kitapları daha çok merkezi yönetimlerin isteği ve denetimi altında yazılmış, tarafsızlıktan görece uzak eserlerken, İslam medeniyetine ait tarih kitaplarının önemli bir bölümü bu sıkıntıya maruz kalmadan yazılabilmiştir. Coğrafya kitaplarının bir bölümü astronomiyle de bir ucundan kesişen şehir ölçüm ve konumlarına ayrılmışsa da, bu alandaki eserler genellikle "dünyayı keşfetme" amaçlı meraklı çalışmaların ürünüdür. Konumuzla ilgili olarak, Doğu'nun günümüz itibarıyla kayıp kitapları arasında tarih ve coğrafyaya ait olanlar önemli bir yekün tutar. Tarih alanında kitap yazanlar arasında bazen devlet adamlarına, coğrafyayla ilgili yazanlar arasında da sıkça din bilginlerine rastlamak mümkün olmaktadır. Din bilginleri, hadis toplamak veya uzaklardaki bir büyük âlimden ilim öğrenmek için sık sık uzun seyahatler yaptıklarından, gördükleri yerleri yazabilmişlerdir. Bu bölümde de,

tarih veya coğrafyaya ilişkin kayıp eserlerini aktardığımız bir yazarın, hemen sonrasında bambaşka bir alanda yazılmış kitabını verdiğimizde, şaşkınlığa neden olmaması açısından, geçmiş çağlardaki *"her bilim dalında kalem oynatan bilgin"* yapısını göz önüne almak gerektiğini hatırlatalım:

DOĞUŞTAN KÖR TARİHÇİNİN BİLİNEN İKİ KİTABI KAYIP

Avâne, doğuştan kör olan bir Emevi tarihçisidir ve bazı özellikleriyle tarihte ilk olma özelliği taşıyan iki kitabın sahibidir. Ancak bu iki kitap kayıptır. Künyesi **Ebü'l-Hakem Avâne b. Hakem b. Avâne el-Kelbî el-Kûfî** olup, doğum ve ölüm tarihleri net değildir; 709'dan önce Kûfe'de doğduğu, 764'de öldüğü sanılıyor. İslam tarihinde, eserine 'tarih' adını veren ilk kitap yazarıdır. Arapların soyuna ve şiirine ilişkin geniş bilgiye sahiptir. İslam tarihinde bir halife ve hanedan hakkındaki ilk eserin yazarı da odur. Kayıp kitaplarından **Sîretü Mu'âviye ve Benî Ümeyye**, İslam tarihinde, bir halifeyi ve hanedanı anlatması yönüyle bir ilktir. **Avâne**'nin bu kitapta tarih sırasını izleyerek halifeler hakkında bilgiler verdiği, eserini şiir ve hikâye üslubu içinde telif ettiği bilinmektedir. Yazarın olayları bizzat yaşamış kimselerden veya onların yakınlarından dinleyerek anlatmış olması esere ayrı bir önem katar. İslam tarih yazıcılığının gelişmesinde önemli bir aşama olan bu kitaptan, birçok ünlü İslam tarihçisi geniş alıntılar yapmıştır. Avâne'nin diğer kayıp kitabı **Kitâbü't-Târih**'te, dört halife dönemi, dinden geri dönen kabileler ve ilgili olaylar, **Hz. Ali-Muaviye** mücadelesi, **Hz. Hasan**'ın halifelikten feragati, **Abdülmelik b. Mervan** döneminin sonuna kadar İslam devletinde gelişen olaylar anlatılır. *(Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, s. 33, ISAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998).*

Ebû Huzeyfe el-Buhârî, İslam medeniyetinin ilk tarihçileri arasındadır. Tam adı **Ebû Huzeyfe İshak b. Bişr b. Muhammed**

b. Abdullah el-Haşimî el-Buhârî olan Belhli yazar 821'de Buhara'da ölmüştür. Buhara'da yaşadığı sırada **Harun Reşid**'in davetiyle Bağdat'a gidip orada hadis, siyer ve savaş tarihi dersleri vermiş, hatta **Harun Reşid** bile ondan ders almıştır. Anadolu, Suriye, Irak, Mısır ve Kuzey Afrika'nın fethini anlattığı 20 ciltlik önemli eseri **Kitâbü'l-Fütûh**'un tamamı kayıptır. **Taberî, İbn Hacer, Hamevî** gibi yazarlar eserlerinde bu kitaptan geniş alıntılar yapmıştır. **Kitâbü'l-Mübtede** adlı beş ciltlik eserindeyse **Hz. Âdem**'den **Hz. Muhammed** devrinin sonuna kadarki dönemi anlatır; bunun ikinci ve üçüncü ciltleri kayıptır. **el-Müsned, Kitâbü'r-Ridde**, Cemel savaşını anlattığı **Kitâbü'l-Cemel, Kitâbü'l-Elviye**, Sıffin savaşını anlattığı **Kitâbü's-Sıffîn**, ünlü Zemzem suyunun öyküsünü işlediği **Kitâbü Hafri Zemzem** diğer kayıplarıdır.

İSLAM TARİHİNİN ANA HATLARINI OLUŞTURAN KİTAPLAR KAYIP

Medineli erken İslami dönem tarihçisi **Vâkıdî**'nin birçok kitabı kayıptır. Tam adı Ebû **Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî** el-Eslemî el-**Medenî** olup, doğum ve ölüm tarihlerine ilişkin 727-802 veya 747-823 aralıkları verilir. Medine'de doğup, Bağdat'ta ölmüştür. Aslen Mervlidir, Medineli bir ailenin mevalisidir. Medine'de 50 yılını geçirmiş, özellikle İslam tarihi, savaş tarihi ve tabakat (âlimlerin yaptığı ilme, mesleğine, dinine vs. göre sınıflandırılarak ve her sınıfa bir rakam verilerek hal tercümelerinin anlatılması ilmi) konularında çalışmış, ayrıca hadis, fıkıh gibi din bilimlerinde birçok kitap yazmıştır. **Hz. Muhammed** ve dört halife dönemine ait birçok olayı ve hatırayı, bizzat olayı yaşayanların torunlarına ulaşarak dinlemiş ve kayda geçirmiştir. Bütün yönleriyle İslam'ın ilk yıllarındaki savaşları, sahabeleri, bütün olayları ücretli adamlar tutup uzun yıllar boyunca kaydettirmiş, İslam tarihinin oluşumuna büyük katkı yapmıştır. Öldüğünde yazdığı kitapların da aralarında bu-

lunduğu 600 sandık dolusu kitabı olduğu kaydedilir. 40 civarında kitap yazdığı bildirilir; bunların büyük bölümü kayıptır. **Vâkıdî**'nin kayıp eserleri konusunda şu hususun bilinmesi önemlidir: Özellikle fetihler tarihiyle ilgili yazdığı kitaplardan alıntılanıp veya kendisinin anlatımından derlenip sonraki yazarlar tarafından kendisine ait gibi gösterilerek yazılan birçok kitap vardır ve bunların bir bölümü günümüze ulaşmıştır. Ancak bunların hiçbiri ona ait değildir, başkaları tarafından ona atfedilerek yazılmıştır. Tamamı bugüne ulaşan tek eseri **Kitâbü'l-Megazî**'dir. Bilinen kayıp eserleri şunlardır:

-et-Tabakât: Medine dönemi tabiînine ilişkindir. Birçok yazar bu eseri sık sık alıntıladığından içeriği önemli ölçüde bilinmektedir. Özellikle öğrencisi İbn Sa'd, **Tabakât** adlı eserini yazarken bu kitaptan yaklaşık 1000 yerde alıntı yapmıştır. Sahabe ve tabiîne ilişkin ilk kitaplardan biri sayılır.

-Kitâbu Zikri'l-Kur'ân: Bazı kaynaklar **Tefsîrü'l-Kur'ân** ile aynı eser olduğunu bildirir.

-Tefsîrü'l-Kur'ân.

-Kitâbü Galati'l-Hadîs.

-Kitâbü's-Sünne ve'l-Cemâ'a ve Zemmi'l-Hevâ ve Terki'l-Hurûc fi'l-Fiten: Yeni fetihlerle bazı bölgelerde ortaya çıkan bidat ve hurafeleri önleyip, gerçek İslam inancını anlatmak amacıyla yazılmış olup, bu türdeki eserlerin ilk örneklerindendir. Eserin Hâricîlerin inanç ve tutumunu eleştirdiği de bilinir.

-Kitâbü'l-Âdâb: Fıkıhla ilgilidir.

-Târîhu'l-Fukahâ: Fıkıhla ilgilidir.

-Kitâbü's-Siyer(Kitâbü's-Sîre/Sîret): Devlet umumi hukukuna ilişkindir.

-Kitâbü'l-Menâkih.

-Kitâbü'l-İhtilâf: Medine ve Kûfe fıkıhçılarının bazı konulardaki görüşlerini işler.

-Kitâbü't-Târîhi'l-Kebîr: Hz. Muhammed devri ve halifeler devri başta olmak üzere sonraki dönemler de fetihlerden şehirlere, sanatçılar ve bilginlerden yöneticilere, imar ve iskândan para ve ticarete kadar bütün yönleriyle ele alınır.

-Kitâbü't-Târîh ve'l-Megazî ve'l-Meb'as: Bazı kaynaklarda bu eserin Kitâbü't-Târîhi'l-Kebîr ile aynı kitap olduğu bildirilir. Tarihe ilişkin aşağıda isimlerini verdiğimiz eserlerinin çoğunun bu büyük kitabın bölümleri olduğu iddiaları da vardır.

-Kitâbü Ahbâri Mekke.

-Kitâbü Emri'l-Habeşe ve'l-Fîl.

-Kitâbü Harbi'l-Evs ve'l-Hazrec.

-Kitâbü Zikri'l-Ezân.

-Kitâbü Vefâti'n-Nebî.

-Kitâbü Ezvâci'n-Nebî.

-Kitâbü Tu'ami'n-Nebî.

-Kitâbü't-Tergîb fi İlmi'l-Megazî ve Galati'r-Ricâl.

-Kitâbü Sîreti Ebî Bekr ve Vefâtihî.

-Kitâbü's-Sakife ve Bey'ati Ebî Bekr.

-Kitâbü'r-Ridde ve'd-Dâr.

-Kitâbü Fütûhi'l-Irâk.

-Kitâbü Fütûhi'ş-Şâm.

-Kitâbü Medâ'î Kureyş ve'l-Ensâr fi'l-Katâ'i.

-Va'zu Ömer ed-Devâvîn ve Tasnîfü'l-Kabâ'il ve Merâtibihâ ve Ensâbihâ.

-Kitâbü'l-Cemel.

-Kitâbü'l-Harre: Emevi Halifesi Yezid'in, 683 yılında Ehl-i Beyt adına Mekke ve Medine'de ayaklananlara uyguladığı vahşi katliamı(Harre Vakası) anlatan bir eserdir.

-Kitâbü Sıffîn: Hâricîlerle ilgilidir.

-Kitâbü Mevlidi'l-Hasan ve'l-Hüseyin.

-Kitâbü Makteli'l-Hüseyin: Hz. Hüseyin'in şehit edilişini ve Kerbela vakasını işler.

-Kitâbü'd-Darbi'd-Denânîr ve'd-Derâhîm: İslam devletinde ilk paraların oluşumu ve basımıyla ilgilidir.

-Kitâbü'r-Ridde ve'd-Dâr: Hz. Osman'ın öldürülmesini işleyen bu kitabın Muhammed Hamidullah tarafından Hindistan'ın Bankipûr kentindeki bir kütüphanede bulunduğu açıklanmış ve **Kitâbü'r-Ridde ve Nebze ve Min Fütûhi'l-Irak** adıyla 1989 yılında yayınlanmıştır. Ancak sonradan yapılan araştırmalar bu eserin Vâkıdî'ye ait olmadığı, İbn A'sem el-Kûfî'nin **Fütûhü'l-İslâm** adlı kitabı olduğu ortaya çıkmıştır.

-Terki'l-Havâric fi'l-Fiten: Hâricîliği şiddetle eleştirdiği eserlerinden biridir. *(Josef Horovitz, İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu -İlk Siyer/Megâzî Eserleri ve Müellifleri, trc. Ramazan Altınay-Ramazan Özmen, s. 92-110, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002. Şaban Öz, İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri, muhtelif sayfalar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2006).*

EMEVİ MUHALİFİ TARİHÇİNİN KAYIPLARI

İlk dönem İslam tarihçisi Nasr b. Müzâhi'in kitaplarının tamamına yakını kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Fazl Nasr b. Müzâhim b. Seyyâr el-Minkarî** et-**Temîmî** olup, 738 yılında Kûfe'de doğup, 828'de ölmüştür. Bazı bölümleri bugüne ulaşan tek eseri **Kitâbü Vak'ati Sıffîn**, bu savaşla ilgili bilinen en eski kaynaktır. Şia görüşüne yakın ve Emevilere karşıdır. Kayıp eserleri; **Kitâbü'l-Garât, Maktelü Hucr b. Adî, Kitâbü'l-Cemel, Maktelü'l-Hüseyn b. Alî, Ahbârü'l-Muhtâr es-Sekafî, Kitâbü'l-Menâkıb, Ahbâru Muhammed b. İbrâhîm ve Ebi's-Serâyâ, Kitâbü'n-Nehrevân** şeklindedir. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 32, s. 415).*

İran asıllı tarihçi **Allân el-Verrâk**'ın yazdığı kitapların hemen tamamı bugün kayıptır. Belirlediğimiz altı kayıp eserleri; **Kitâbü Fezâ'ili Kinâne, Kitâbü Nesebi'n-Nemr b. Kâsıt, Kitâbü Nesebi Tağlib b. Vâ'il, Kitâbü Fezâ'ili Rebî'a, Kitâbü'l-Münâfere, el-**Hilye**(el-Halbe)** adlarını taşır. Yazar, saydığımız bu kayıp kitapların çoğunda çeşitli Arap kabilelerinin faziletlerini, üstün yönlerini ve kötü taraflarını anlatmıştır. Ölümünün 833'den sonra gerçekleştiği sanılıyor. Hizânetü'l-Hikme'de **Halife Harun Reşid**'e, Beytü'l-Hikme'de **Halife Me'mun**'a kâtiplik yapmıştır. Kabileler ve neseb konusunda tam bir otoritedir. Ayrıca **Allân**'ın şair olduğu, **Halife Me'mun'u,** Acemleri ve o dönemin dinî-siyasî bir hareketi olan Şuûbiyye'yi destekleyen şiirler yazdığı da biliniyor ancak herhangi bir şiir kitabı günümüze gelememiştir. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 2, s. 504-505).*

İLK NESİR TARİHİ YAZAN TARİÇİNİN KAYIP ESERLERİ

Abbasiler hakkında nesir türünde ilk eser yazan tarihçi **İbnü'n-Nettâh**'tır ama hiçbir kitabı bugüne ulaşamamıştır. Tam

adı **Ebû Abdillâh (Ebû Ca'fer) Muhammed b. Sâlih b. Mihrân en-Nettâh el-Kureşî el-Basrî** olup, Basra'daki doğum tarihi bilinmemektedir; ölümü ise 866 yılında Bağdat'tadır. Tarih ve hadis alanlarında serler vermiştir. Bağdat'taki Mektebetü Medreseti Ebû Hanife'de bulunan **Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye** adlı yazarı bilinmeyen kitabın İbnü'n-Nettâh'a ait olabileceği üzerinde duruluyor ancak bu konu oldukça tartışmalıdır. Abbasî devletine ilişkin nesir türünde kitap yazan ilk tarihçinin İbnü'n-Nettâh olduğu bazı kayıtlarda geçer ancak bu tür bir kitabı bugün kayıptır. Bilinen kayıp eserleri **er-Red Alâ Ebî Ubeyde fî Kitâbi'd-Dibâc, Kitâbü** Efhâzi'l-Arab, **Kitâbü Ensâbi Ezdi Umân, Kitâbü'l-Büyûtât,** Kitâbü **Makteli Zeyd b. Alî** adlarını taşır.(*The Encycleopaedia of Islam, C. 3, s. 899, Leiden, 1971).*

LEYLA İLE MECNUN'UN YAZARININ 36 KAYIP ESERİ

Ünlü sahabelerden **Zübeyr b. Avvâm**'ın soyundan gelen tarihçi **Zübeyr b. Bekkâr**'ın yazdığı çoğu kitabı kayıptır; burada tam 36 kayıp kitabını sayacağız. Tam adı **Zübeyr b. Bekkâr b. Abdillah b. Mus'ab b. Sabit b. Abdillah b. Zübeyr b. el-Avvâm** olup 789-870 yılları arasında yaşamış, Medine'de doğup Mekke'de ölmüştür. Uzun yıllar Mekke'de kadılık yapmıştır. Özellikle neseb biliminde tam bir otoritedir. İslam'ın ilk ortaya çıktığı yılları içine alacak şekilde birçok kişi, aile, olay ve durumla ilgili kitaplar yazmış, bu yönüyle çok sayıda çalışmaya kaynaklık etmiştir. Kaynaklarda onun yazdığı bildirilen ama büyük çoğunluğu bugüne ulaşmayan 40'a yakın kitap ismi verilir. **Zübeyr b. Bekkâr**'ın kayıp eserleri arasında, İslam'ın ilk yüzyılı içinde yaşanmış büyük ve hazin bir aşkın öyküsünü anlattığı **Ahbâru Tevbe ve Leylâ** da vardır. Bazı araştırmacılar, 600'lü yılların ikinci yarısında yaşanan gerçek bir aşk öyküsü olan **Tevbe b. el-Humeyyir** adlı şairle **Leylâ el Ahyeliyye**'nin aşkının, Doğu'nun ünlü aşk masalı **Leyla ile Mecnun**'a dönüşmüş olduğu üzerinde durur. Belki de **Zübeyr b. Bekkâr** bu eseri, aşkından 'mecnun'

bir hale dönüşen **Tevbe**'nin aşkını günümüzdeki ünlü aşk öyküsü şeklinde yazmıştı veya bu eser elden ele dolaşıp halkın dimağında günümüzdeki son şeklini almıştı. Ancak bunlar yalnızca bir olasılıktan ibaret. Kesin olansa, Bekkâr'ın bu kitabın aslî sahibi olmadığı, **Tevbe**'nin bu aşka ilişkin söylediği şiirleri ve anlattığı öyküleri toplayıp kitap şekline getirdiğidir; bu durumda kitabın **Tevbe**'ye ait olduğunu söylemek yanlış olmaz. Yazarın kayıp kitapları arasında; günümüze yarısı ulaşıp, o haliyle Mısır'da **Cemheratü Nesebi Kureyş ve Ahbârihâ** adıyla yayınlanan **Kitâbü Nesebi Kureyş ve Ahbârihâ**, Medine şehrinin tarihi ve oradan yetişmiş tanınmış bazı kişileri anlatan **Ahbârü'l-Medîne**, Medineli şairleri işlediği **Şu'arâ'ü'l-Medîne**, **Hz. Muhammed**'in latîfelerini ve mizahi yönünü anlatan **Kitâbü Mizâhi'n-Nebî**, Evs ve Hazrec kabilelerinin tarihini anlatan **Kitâbü Ahbâri'l-Evs ve'l-Hazrec**, Emevilerin tarihini işleyen **Ahbâru Ümeyye** de vardır. Öteki kayıp eserlerini **Kitâbü Nevâdiri Ahbâri'n-Neseb, Kitâbü Nevâdiri'l-Medeniyyîn, Kitâbü'n-Nahl, Kitâbü'l-Akîk** ve **Ahbârihi, Kitâbü Vüfûdi'n-Nu'mân Alâ Kisrâ, Kitâbü İğâratü Küseyyir Ale'ş-Şuarâ, Kitâbü Ahbâri İbn Meyyâde, Ahbâru** Hassân, **Ahbâru'l-Ahvas, Ahbâru** Ömer b. Ebî Rabî'a, **Ahbâru** Ebî Duhbel(**Ahbâru Ebî Di'bil el-Cümehî**), **Ahbâru Cemîl, Ahbâru** Nusayb, **Ahbâru Küseyyir, Ahbâru'l-Arcî, Ahbâru Ebi's-Sâib, Ahbâru Hâtim, Ahbâru Abdirrahmân b. Hassân, Ahbâru Hudbe** ve Ziyâd(**Ahbâru Ziyâd**), **Ahbâru İbn Herme, Ahbâru'l-Mecnûn, Ahbâru'l-Kârî, Ahbâru İbni'd-Dümeyne, Ahbâru Ubeydillah b. Kays er-Rukayyât, Ahbâru Eş'as, el-Mufâharât, Ahbâru'l-Mekke, Kitâbü's-Sünen, Kitâbü'l-Fukâhe ve'l-Mizâh, Târîhu Zübeyr b. Bekkâr el-Kuraşî** şeklinde sıralayabiliriz. *(Bahaüddin Varol, Zübeyr b. Bekkâr: Hayatı, Eserleri ve İslam Tarihçiliğindei Yeri, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 89-206, Sayı 15, Bahar-2003).*

KİTAPLARI YAKILAN BİR BAŞKA MEÇHUL DEĞER

İslam medeniyetinin yetiştirdiği meçhul değerlerden biri olan **İbn Şebbe**'nin günümüze yalnızca bir bölümü gelebilmiş eksik bir kitabı dışındaki tüm eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Zeyd Amr(Ömer) b. Şebbe b. Abide en-Nemirî** olup, 798 yılında doğmuş, 876'da Bağdat yakınlarındaki Samarra'da ölmüştür. Edebiyat, dil, şiir, siyer, hadis ve tarih konularında eserler vermiştir. Mutezile mezhebinin temel görüşlerinden olan *"Kur'an mahlûktur"* iddiasına katılmayıp; *"Kur'an mahlûk değil, Allah'ın kelamıdır"* dediği için **Halife Me'mun** zamanında büyük eziyetler görmüş, kâfirlikle suçlanmıştır. Yazdığı kitaplar evinden alınıp yakılmış, yırtılmış, zengin kütüphanesi ise yağmalanmıştır. Eserlerinden yoğun alıntılar yapılmıştır. Öyle ki, bazı çağdaş araştırmacılar, sonraki âlimlerin onun eserlerinden çok geniş alıntılar yaptığını, bu alıntılar aracılığıyla bazı kitaplarının günümüze ulaştığını savunmuştur. **Fuad Sezgin, Târîhu't-Turasi'l-Arabî** adlı Arapça basılmış eserinde, **İbn Şebbe**'nin **Ahbârü'l-Ehli'l-Basra** ya da **Târîhu'l-Basra** adındaki kitabından **İbn Hacer, Taberi, Yakutü'l-Hamevi** gibi isimlerin geniş alıntılar yaptığını, bu nedenle eserin iktibaslar yoluyla günümüze ulaştığını savunur. **Sezgin** aynı iddiayı **Kitâbu Ahbari Beni Nümeyr, Ahbâru Mekke, Kitâbu Tabakâtu'ş Şuarâ** ve **Kitâbu Ahbâri Muhammed ve İbrahim İbney Abdillah b. el-Hasan** kitapları için de öne sürer. **İbnü'n-Nedim** ünlü **el-Fihrist**'inde **İbn Şebbe**'ye ait 22 kitap ismi saymıştır ki bunların biri dışındakilerin bugün mevcut olduğuna ilişkin veri yoktur. O da, yakın zamana kadar diğerleri gibi kayıp sanılan, Medine'de bir kütüphanede bir bölümü bulunup, eksik haliyle 1979'da dört cilt halinde basılmış **Târihü'l-Medîneti'l Münevvere** adlı eserdir; bu kitabın en az 15 cilt hacminde olduğu sanılıyor. **İbnü'n-Nedim**'in listesinde **Kitâbu'l-Medîne** adıyla geçen eser muhtemelen budur. Kayıp kitaplarından 14'ü tarihle, bunların da sekizi şehir tarihiyle ilgilidir. **İbn Şebbe** bu özelliğiyle şehir tarihçiliğinin kurulup geliştirilmesinde

büyük katkılar yapmıştır. Günümüze gelmiş yarım bir kitabı dışında hiçbir eserinin zamanımıza ulaşmaması, İbn Şebbe'nin araştırmacıların dikkatinden kaçmasına ve öneminin anlaşılamamasına yol açmıştır. İbn Şebbe'nin aşağıda vereceğimiz 25 kayıp eserinin önemli bölümü tarih ve biyografiyle ilgilidir; bu bakımdan herbirinin çok sayıda ciltten oluştuğu rahatlıkla söylenebilir. Bu kayıp eserler şöyledir:

-**Kitabu'l-Kûfe**: Tüm yönleriyle Kûfe tarihidir.

-**Kitâbu'l-Basra**: Basra ve tarihini bütün yönleriyle işler.

-**Ahbarü'l-Ehli'l-Basra(Târihü'l-Basra)**: Basra tarihi olmakla birlikte, oradaki kabileleri, nesebleri, bütün mesleklere ait ünlü kişileri de ele alır.

-**Kitabu'l-Medîne**: Günümüze bir bölümü ulaşan ve basılan **Târîhu'l-Medîneti'l Münevvere** bu olmalı.

-**Kitâbu Ahbâru Mekke**: Mekke'yi askerî/siyasî tarihi ve tüm kültürel, coğrafî boyutu ve ünlü kişileriyle ele alır.

-**Kitâbu Ümerâi'l-Kûfe**: Bu şehirde yetişen ünlü yazarlar, şairler, bilginler, din adamları ve yöneticileri tüm yönleriyle işler.

-**Kitâbu Ümerâi'l-Basra**: Basra'nın bütün alanlardaki tanınmış isimlerini işler.

-**Kitâbu Ümerâi'l-Medîne**: Medine şehrinin ünlülerini tüm yönleriyle ele alır.

-**Kitâbu Ümerâi'l-Mekke**: Mekke'nin ünlülerini işler.

-**Kitabu's-Sultan**: Muhtemelen hükümdarlar, sultanlar ve halifeleri işlemektedir.

-**Kitâbu Makteli Osman**: **Hazret-i Osman**'ın öldürülüşünü işler.

-**Kitâbu'l-Küttâb**: Kâtipliği, ünlü kâtipleri, bu mesleğin kurallarını, işleyişini ve menkıbelerini işler.

-Kitâbu'ş-Şi'r ve'ş-Şuârâ: Bu eserin bugün mevcut olduğu, Mısır'da Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye Kütüphanesi'nde yazması bulunduğu, aynı veya başka isim taşıdığı gibi iddialar gündeme gelmiştir. Mısır'da bulunan nüshanın İbn Şebbe'ye ait olup olmadığı, bilmi dünyasında tartışma konusudur.

-Kitâbu'l Eğanî: Müzikle ilgilidir.

-Kitâbu't-Târih.

-Kitabu Ahbâri'l-Mansur.

-Kitâbu Muhammed ve İbrahim İbn Abdillâh b. Hasan.

-Kitâbu Eş'âri'ş-Şurât.

-Kitâbu'n-Neseb.

-Kitâbu Ahbâri Beni Nümeyr.

-Kitâbu Mâ-Yesta'cimu'n-Nasü fihi Mine'l-Kur'an.

-Kitabu'l İsti'âneti bi'ş-Şi'ri ve Mâ-Câe fi' I-Luğat.

-Kitâbu'l-İsti' zam li'n-Nahvi ve Men-Kâne Yelhunu mine'n-Nahviyyîn.

-Ahbâru Mecnûni Beni Adiyy.

-Haberu'n-Nabiğa el-Ca'dî. *(Mustafa Fayda, İslam Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe'nin Medine-i Münevvere Tarihi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 28, Ankara, 1986. İslam Âlimleri Ansiklopedisi, c. 3, Türkiye Gazetesi Yayınları).*

BİLİM UĞRUNA 30 YIL GEZEN TARİHÇİ VE KAYIPLARI

Şimdi İranlı tarihçi Fesevî'nin kayıp ve eksik kitaplarına bakalım: **Ebû Yûsuf Ya'kub b. Süfyân b. Cüvvân el-Fesevî** tam adı olup, Şiraz'ın güneydoğusundaki Fesâ kentinde 806 yılında doğmuş, 890'da Basra'da ölmüştür. Bilim uğruna 30 yıl İslam dünyasını gezmiş, büyük maddi sıkıntıları göze almıştır. Tarihçidir ama hadisle de ilgilenmiştir. **Kitâbu'l-Ma'rife ve't-Târîh** adlı üç ciltlik eserinin ilk cildi kayıptır. **Târihü'l-Kebîr** adıyla da bilinen bu eserin kayıp cildinden **İbn Kesir, İbn Hacer, Zehebî** gibi isimlerin yaptığı alıntılara bakılarak, cildin **Hz. Muhammed** devrinden başlayarak 753'e kadarki İslam tarihini, siyasî gelişmeleri, hadis bilginlerini, meşhur kişileri ve çeşitli tarih olaylarını içerdiği anlaşılmaktadır. Önemi, Hicrî üçüncü yüzyıl içinde yazılıp günümüze (eksik de olsa) ulaşmış çok az sayıdaki tabakat kitaplarından biri olmasındandır. **Fesevî**'nin hocası olmuş 300'e yakın hocadan bahseden altı ciltlik eseri **Meşyehâ**'nın ikinci ve üçüncü ciltleri dışındaki ciltleri kayıptır. **Kitâbü'l-Müsned, Kitâbü's-Sünne, Kitâbü'l-Bir ve's-Sıla ve namaz vakitleriyle ilgili Kitâbü'z-Zeval** diğer kayıp eserleridir. *(Ekrem Ziya Umeri, Hadis Tarihi, trc. İsmail Kaya, muhtelif sayfalar, Esra Yayınları, Konya, 1990. (Mustafa Fayda, Ebu Yusuf Yakub b. Süfyan El-Fesevî: Kitâbu'l-Ma'rife ve't-Târih, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 22, s. 383-384, Ankara 1978).*

Şİİ TARİHÇİLERİN KAYIP ESERLERİ

Belâzürî'nin yazdığı onca kitabın yalnız ikisi bugün mevcuttur. Arap veya Fars kökenli oluşuna yönelik farklı tezler vardır. Şii olduğu söylenir. Doğum tarihi net bilinmeyen **Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî** 892/93'te Bağdat'ta ölmüştür. Daha çok tarih ve neseb ilimleriyle ilgilenmiş, **Abbasi Halifesi Mütevekkil Alellah**'ın 10 yıl kadar nedimliğini

yapmıştır. **Halife Mu'tez**'in oğlu **Abdullah**'ın eğitimini de üstlendi. **İbnü'n-Nedim** onun hakkında, doğruluğu kesin olmayan ilginç bir bilgi verir: Buna göre **Belâzürî**, hafızasını güçlendirmek için Hindistan cevizine benzeyen 'belâzür' adlı bir meyveyi sürekli içmiş ve bu yüzden hafızasını kaybedip akıl hastanesinde ölmüş. Bazı kaynaklar bu olayın onun değil, dedesi **Câbir**'in başına geldiğini savunur. Aslı 20 cilt olan **Ensâbü'l-Eşraf**'ın birkaç cildinin eksik olduğu bildirilir. Kayıplığını bildiğimiz diğer dört kitabı, Abbasi halife ve vezirleri hakkında methiye ve hicviye türü şiirlerini topladığı **Dîvân, Kitâbü'l-Buldânü's-Sagir, Kitâbü'l-Buldânü'l-Kebîr, Kitâbü Ahdi Erdeşîr** şeklindedir. **Kitâbü Ahdi Erdeşîr'i,** Farsça'dan Arapça'ya çevirdiği bir kitaptan esinlenerek manzum biçimde yazmıştır. Ayrıca Abbasi halifeleri ve vezirleri hakkında methiye ve hiciv şiirlerini içeren 50 varaklık kayıp bir şiir kitabı bulunduğunu biliyoruz. *(Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, s. 48, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998. Ali Yenice, Ahmed. b. Yahya b. Cabir el-Belazuri Ensabu'l-Eşraf'ın Abbasoğulları Kısmının Kaynakları, doktora tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2001).*

Erken dönem Şii tarihçilerinden **Sakafî**'nin eserlerinin tamamına yakını kayıptır. Tam adı **Ebû İshak İbrahim Muhammed Said Sakafî Kûfî İsfehânî** olup, doğum tarihi kesin değildir; ölümü 896'dadır. Kerbela vakasının ardından önemli bir siyasî aktör olarak öne çıkan Muhtar es-Sakafî'nin soyundandır. Tarih, siret, megazi gibi konularda eserler yazmıştır. 36 kitap yazdığı kayıtlarda vardır ama bugün mevcut kitabının olup olmadığı bilinmiyor. Bilinen kayıp 19 eseri şöyledir: **Kitabü'l-Mübtede, Kitabü's-Sîre, Kitabü'l-Megazî, Kitabü's-Sakife, Kitabü Fedek, Kitabü'r-Ridde, Ahbaru Ömer, Kitabü'ş-Şûra,** Ahbâru Osman, **Kitabü Maktel-i Osman,** Kitabü Biat-ı Ali, **Kitabü'l-Cemel, Kitabü-Sıffin, Kitabü'l-Hakemeyn, Kitabü'n-Nehrevan, Kitabü Maktel-i Ali, Kitabü-Resâilihi ve Ahbârihi,** Kitabü Kelamü'l-**Hasan, Kitabü't-Tevvalîn.** *(Selim Çelik, Resul Caferyan'ın Siyasî İslam Tarihi-Siyer- Cafer Subhani'nin Ebediyet Nuru-Siyer- Eserlerinin*

Bilgi Kaynaklarının Tahlili, s. 36-37, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007).

Bir başka Şii tarihçinin, **Yâkubî**'nin de kayıp kitapları vardır. Tam adı **Ahmed İbn Ebû Ya'kub İshak İbn Ca'fer İbn Veheb İbn Vazih el-Ya'kubî** olup, doğum tarihi kesin değildir; ölümü 897'dedir. Abbasilerin mevalilerinden olduğu bildirilir. Hayatının ilk yıllarında Ermenistan ve Horasan'da yaşamıştır. Hindistan'dan Mağrib'e kadar birçok yeri gezmiş, oralarla ilgili tarih ve coğrafya eserleri de vermiştir. Abbasi sarayında kâtiplik yapmış, babası ve dedesi de bu hanedana üst düzey bürokratlar olarak hizmet etmiştir. Bugüne gelen ünlü eseri **Târih-i Yâkubî**'nin ilk cildinin giriş bölümü kayıptır. Tamamı kayıp üç eseri vardır. Bunlar; **Kitab'ül-Mesalikü ve'l-Memalik, Fethü Afrikiye ve Ahbarüha ve Ahbar'üt-Tahirîn**'dir. *(Selim Çelik, Resul Caferyan'ın Siyasî İslam Tarihi-Siyer- Cafer Subhani'nin Ebediyet Nuru-Siyer- Eserlerinin Bilgi Kaynaklarının Tahlili, s. 42-46, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007).*

İDAMDAN SON ANDA KURTULAN TARİHÇİNİN KAYIPLARI

Bağdatlı tarihçi ve din âlimi **Vekî**'nin de birkaç kayıp eserini kaydedelim. Tam adı **Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân Vekî ed-Dabbî** olup, 840'lı yıllarda Bağdat'ta doğmuş, 918'de ölmüştür. Bağdat'ta vakıf yöneticiliği, kâtiplik ve naiplik, ardından Ahvaz kadılığı yapmıştır. 908'de **Halife Muktedir-Billah**'ı devirmeye çalışanlar arasında yer almış, idamdan, vezirliğe getirilen **İbnü'l-Furat** sayesinde son anda kurtulmuştur. Edebiyatın tüm alanlarında söz sahibi olup kitaplar yazmış, ayrıca tarih, coğrafya ve din bilimlerinde de eserler vermiştir. İslam tarihinde, kadılık ve kadılara ilişkin bugüne ulaşan en eski eserin yazarıdır. Kur'ân ayetlerinin sayısına ilişkin **Kitâbi Adedi Âyi'l-Kur'ân ve'l-İhtilâf Fîhi**, kentlerin ulaşım yolları ve tarihiyle ilgili olup, **Hatib el-Bağdâdî**'nin **Târîhu Bağdad** adlı eserinde geniş

alıntılar yaptığı **Kitâbü't-Tarîk(en-Nehâvî)**, haklarında bilgi sahibi olduğumuz eserleridir. Adlarını bildiğimiz kayıp kitaplarıysa; **Nevâdirü'l-Ahbâr, el-Envâ, el-Müsâfir, el-Mekâyîl ve'l-Mevâzîn, et-Tasarruf ve'n-Nakd ve's-Sikke, el-Bahs, er-Remy ve'n-Nidâl** şeklindedir. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 43, s. 5-7).*

Yemenli Cenedî'nin Mekke'yle ilgili kitabı bugün kayıptır. Tam adı **Ebû Saîd e!-Mufaddal b. Muhammed b. İbrâhîm eş-Şa'bî el-Cenedî** olup, 920 yılında Mekke'de öldüğü biliniyor. Tarih ve hadis üzerine çalışan yazar, kayıp **Fezâ'ilü Mekke** adlı kitabında bu şehrin güzellikleri ve üstünlüklerini, aile ve kabile soylarını, ünlü isimleri, şairlerini, yöneticilerini ve diğer tarihi, coğrafî ve kültürel yönlerini anlatır.

İLK İSLAM COĞRAFYACILARINDAN İBNÜ'L-FAKİH'İN KAYIP KİTAPLARI

İlk İslam coğrafyacılarından Hemedanlı **İbnü'l-Fakih**'in bilinen üç kitabı da bugün kayıptır. Tam adı **Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî** olup, kesin olmamakla birlikte 845-930 yılları arasında yaşamıştır. Kayıp durumda olduğunu belirleyebildiğimiz iki eserinden biri **Kitâbü'z-Zikri'l-Şu'arâ'il-Muhdesîn ve'l-Bülega'i-Minhüm ve'l-Müfhamîn**, diğeri ise konusunun ateşgedeler olduğu sanılan **Kitâbü'l-Acâ'ib**'tir. Bugüne ulaşan tek eseri **Kitâbü'l-Buldan** adlı tarih kitabı nedeniyle tarihçi yönüyle tanınıyor ancak iyi bir hadis bilgini olduğu da biliniyor. **Kitâbü'l-Buldan**'ın da 1923'e kadar kayıp olduğu düşünülüyordu. O yıl **Zeki Velidi Togan**, Meşhed'deki Âsitâne-i Kudsi Rezevi Kütüphanesi'nde 200 sayfalık bir yazma nüshasını bulmuştur. Bu eser içeriğinin yanısıra, **Yezdicerd el-Kisrevî**'nin **Fezâ'ilü Bağdat ve Sıfatühâ** adlı eseri gibi günümüze ulaşmayan bazı kitaplardan da kaynak olarak yararlandığı için önemlidir. *(Zeki Velidi Togan, İbnü'l-Fakih'in Türklere Ait Haberleri, Belleten Dergisi, s. 11-16, C. 12, Sayı 45, 1948).*

CEHŞİYÂRÎ'NİN KAYBOLMAYAN TEK KİTABI VAR

Abbasiler döneminde devlet bürokrasisinde çalışan Kûfeli **Cehşiyârî**'nin günümüze yalnız bir kitabı, o da eksik halde ulaşmıştır. Doğum tarihi bilinmiyor, 942-43'te Bağdat'ta ölmüştür. Künyesi **Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh el-Cehşiyârî**'dir. 900'lü yılların ilk yarısı içinde Abbasi vezirlerinden **Ali b. İsa ve Hamid b. Abbas**'ın hacibliğini yapmıştır. Vezir olması için büyük çaba harcadığı **İbn Mukle** bir süre sonra vezirlikten alınınca, **Cehşiyârî** de tutuklanmış, mallarına el konmuş ve 80 bin dinar ödemeye mahkûm edilmiştir. **Cehşiyârî**'nin kayıp eserleri şunlardır:

-Esmârü'l-Arab ve'l-Acem ve'r-Rûm ve Gayrihim: Arap, Acem, Rum ve diğer halklara ilişkin bin hikâyeyi bu kitapta toplamıştır. Sözkonusu bin hikâye, gece sohbetleri sırasında anlatılan 'semer' denilen öykülerden oluşmuştur. Bu yönüyle bir tür 'binbir gece masalları' denebilir. **Cehşiyârî**, yıllar boyunca iyi 'semer' anlatıcılarını gece sohbetlerinde toplamış, katılanlardan en güzel bin 'semer'i alıp derlemiş, ayrıca bugün çoğu kayıp bazı kitaplardan da hayvan ve insan hikâyeleri toplamıştır. Her gecenin öyküsünü müstakil olarak yazmıştır. Her müstakil öykü 50 sayfa civarındadır. Seçtiği bin öyküyü telif etmeye ömrü yetmemiş, 480 öyküde kalmıştır.

-Ahbârü'l-Muktedir el-Abbasî: **Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh** dönemine ilişkin olayları içeren bin sayfalık bir eserdir.

-Kitâbü Mîzâni'ş-Şi'r ve'l-iştimâl Alâ Envâ'i'l-Arûz: Şiir ve aruz kuralları üzerine bir kitaptır. Bu eserin **Cehşiyârî**'ye ait olmadığını savunanlar da vardır.

-Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb: Belki de günümüze ulaştığı ve içeriği bilidiği için en önemli eseri sayılan bu kitapta vezirler ve kâtipleri anlatmıştır. Kitap bugüne eksik halde ulaşmıştır. Bazı araştırmacılar, eksik bölümlerin bir kısmını tamamlamak için,

bu eserden alıntı yapmış kitaplardaki bölümleri toplayıp yayınlamıştır. *(R. A. Nicholson, Binbir Gece, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 27, s. 307-313, Erzurum, 2007).*

EBÜ'L-ARAB'IN 12 KAYIP ESERİ

Tarihçiliği kadar din bilginliği de önemli olan Ebü'l-Arab'ın kayıp kitaplarının geneli tarihle ilgili olduğundan bu bölümde ele aldık. Tam adı **Ebü'l-Arab Muhammed** b. Ahmed b. Temim et-Temimî olan yazar, 864-874 yılları arasında Tunus Kayveran'da doğup, 945'te yine orada ölmüştür. Müstensihlik(kitap temize çekme) yaparak geçimini sağlayan Ebü'l-Arab'ın belirlediğimiz 12 kayıp kitabını sıralayalım: Kuzey Afrika'da yetişen bazı ârif ve zâhid kimselerin hayatıyla ilgili **Ubbâdü İfrîkıyye**, yine Kuzey Afrikalı âlimlerle ilgili **Kitâbü'd-Du'afâ**, **İmam Mâlik**'in hadislerinin râvî ve senetlerinin irdelendiği **Senedü Hadîsi Mâlik**, Tunus'ta eski bir devlet merkezi olan şehrin ve ayrıca Sahra-üstü bölgesinin anlatıldığı **Târih(Târihu İfrîkıyye)**, Arapların büyük kabilelerinden birinin anlatıldığı **Menâkıbü Temîm**, geçmiş dönemlerin âlimleriyle ilgili **Mevtü'l-Ulemâ**, **İmam Mâlik**'in üstün yönlerini işlediği **Fezâ'ilü Mâlik**, yine ünlü bir bilgini anlattığı **Fezâ'ilü Sahnûn**, taharet ve abdesti bütün yönleriyle ele aldığı **Kitâbü't-Tahâre ve'l-Vuzû**, ölüm ve kabir azabını konu edindiği **Kitâbü'l-Cenâ'iz ve Zikri'l-Mevt ve Azâbi'l-Kabr**, namazı yazdığı **Kitâb fi's-Salât** ve yetiştirdiği bilginleriyle ünlü Tunus-Kayrevân'dan çıkan âlimlerin biyografilerini anlattığı **Tabakatü Ehli'l-Kahverân** bugün itibarıyla kayıptır.

Musullu tarihçi **Yezid** b. **Muhammed Ezdî**'nin kayıplarına geçiyoruz. Tam adı **Ebû Zekeriyyâ (Ebû Zekve) Yezîd b. Muhammed b. İyâs el-Mevsılî el-Ezdî** olup, doğum tarihi bilinmiyor, ölüm tarihi 945-46'dır. Kadılık yapmıştır fakat görev yeri belli değildir. Açıksözlü ve cesur bir âlimdir; Abbasî yöneticilerini açıkça eleştirmekten çekinmemiştir. Yalnız 719-838 yılları arasındaki olayların anlatıldığı ikinci cildi elde bulunan **Târîhul-Mevsîl'in (Musul Tarihi)** aslı üç cilttir. Bu eser sahasındaki en iyi

ve başarılı çalışmalardan biri kabul edilir. Birçok tarihçi bu eserden geniş alıntılar yapmıştır. Kaynaklarda adı **Kitâbu Tabakâti'l-Ulemâ Min Ehli'l-Mevsîl** diye de geçen biyografi kitabı **Kitâbu Tabakâti'l-Muhaddisîn**'de Musul bölgesinde yetişmiş bilim adamlarını anlatır. Bazı yazarlar bu eserden de geniş alıntılar yapmıştır. Ele alacağımız üçüncü kayıp eseri **el-Kabâ'il ve'l-Hıtat**'ta ise **Ezdî**, Musul'a yerleşmiş çeşitli kabilelerden ve soylardan, onların tarihinden, menkıbelerinden ve bu kabilelerden yetişen bilim adamlarından bahseder.

MISIRLI BAZI TARİHÇİLERİN KAYIP ESERLERİ

Mısırlı tarihçi **Ebû Sâid İbn Yûnus**'un bilinen iki kitabı da günümüz itibarıyla kayıptır. Tam adı **Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed b. Yûnus b. Abdila'lâ es-Sadefî el-Mısrî** olup, 894-958 arasında Mısır'da yaşamıştır. Tarihin yanısıra fıkıh ve hadisle ilgili de eser vermiştir. Kayıp kitaplarından **Târîhu Mısr**'dan **İbn Hacer** gibi bazı yazarlar geniş alıntılar yapmıştır. Diğer kayıp eseri **Kitâbü'l-Gurebâ**'dır. *(Mehmet Bilen, Hadis Şârihi Olarak İbn Hacer El-Askalani, Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, s. 49-66, Sayı 2, Kasım 2009).*

Muhammed b. Yûsuf el-Kindî, Mısırlı bir İslam tarihçisidir; bazı kayıp kitaplarına rastlıyoruz. Tam adı **Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb b. Hafs el-Kindî et-Tücîbî** olup 897 yılında Fustat'ta doğmuş, 961'de ölmüştür. Tarihin yanısıra eski öyküler, soybilim, hadis alanlarında da uzmandır. Ancak çalışmalarını daha çok Mısır tarihi ve coğrafyası üzerine yoğunlaştırmış, bölgenin yerel tarihinin oluşturulmasına büyük katkı yapmıştır. Mısır'ın Abbâsîlerin otoritesinin dışına çıkış sürecinde yaşaması ve kitaplarında bu sürece ilişkin özel bilgiler vermesi onu ve eserlerini değerli yapan unsurlardandır.

Ahbâru Mescidi Ehli Râyeti'l-A'zâm, el-Cündü'l-Garbî(el-Cündü'l-Arabî, el-Ecnâdü'l-Gurebâ), el-Hendek, Kitâbü'l-

Mevâlî (Eşrâfü'l-Mevâlî, A'yânü Mevâlî) bilinen kayıp eserleridir.

Mısırlı 10. asır tarihçisi **Abdullah b. Muhammed Belevî**'nin, erken İslam dönemindeki birçok yazarın maruz kaldığı gibi, biri dışındaki tüm eserleri kayıptır. Burada, belirlediğimiz dört kitabının adını vereceğiz: **Kitâbü'l-Ebvâb, Kitâbü'l-Ma'rife, Kitâbü'd-Dîn ve Ferâ'izuhû, Rihletü'ş-Şâficî**. Tam adı **Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Umeyr el-Medînî el-Belevî** olan tarihçi Kahire'de doğmuş, yine orada vefat etmiştir ama 10. yüzyılda yaşadığının dışında bu tarihler bilinmiyor. Tarihin dışında din bilimleriyle de ilgilenmiş, hatta hadis uydurduğu, İsmailî olduğu gibi hakkında iddialar ortaya atılmış, buna katılmayanlar da onu savunmuştur.

HEMDÂNÎ'NİN YOK OLAN ESERLERİ

Hamdânî ailesine mensup çok yönlü âlim **Hemdânî** de kitap kayıplarından fazlasıyla nasibini alanlardan. **Tam adı Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya'küb el-Hemdânî el-Bekîlî el-Erhabî**'dir. Yemenli olup 893 yılında San'a'da doğmuş, 971'de Rey'de ölmüştür. Lakabı **Lisânü'l-Yemen**'dir. Kervancılık yapan babasının mesleğinden dolayı birçok yeri gezmiş, gezdiği yerlerden bilim adına her şekilde yararlanmıştır. İlginç ilgi alanlarına da sahip olan **Hemdânî tarih**, coğrafya, şiir, soybilim, madencilik, değerli taşlar ve madenler, dil, avcılık, astronomi gibi konularda kitaplar yazmıştır. Dört cildi bugün mevcut olan **el-İklîl min Ahbâri'l-Yemen ve Ensâb-ı Himyer**'in aslı 10 cilttir. Yemen tarihiyle, özelde Kahtânîlerin soyuyla ilgilidir ancak o bölgenin tarihi, dili, edebiyatı, şairleri, kabileleri, coğrafyası gibi birçok konuyu içerir. Birinci, ikinci, sekizinci ve 10. ciltleri elde bulunan eser Güney Arabistan tarihi, devletleri ve kabileleriyle ilgili temel kitap sayılır. Bu eserin ilginç bir özelliği, kitaptaki Himyerîlerle ilgili bölümün, **Hemdânî** daha hayattayken kaybolmasıdır.

Hemdânî'nin bir diğer kayıp eseri **Serâ'irü'l-Hikme**'de felsefe, astronomi ve astroloji konuları işlenir. Günümüze yalnızca astronomi ve astrolojiden sözeden 10. makalesi ulaşmıştır. **Hemdânî**'nin çok yönlü yazarlığını kayıp **el-Ya'sûb** adlı eserinde de görüyoruz; burada yazar avcılık, av hayvanları, av ahlâkı, helal ve haram olan avlar, av ve avcılıkla ilgili hadisler, şiirler, olaylar, hikâyeler, ünlü avcılar vb. konulardan sözeder. İçeriğini bildiğimiz bir başka kayıp kitabı **Mefâhirü'l-Yemen**'de ise Yemenli kabile ve ailelerin, kişilerin soyları üzerine çalışmıştır. Bazı araştırmacılar bu kitabın müstakil bir kitap olmadığını, **el-İklîl**'in bir bölümü olduğunu iddia eder. **Hemdânî**'nin diğer kayıp eserleri **el-Kuvâ fi't-Tıb, el-Mesâlik ve'l-Memâlit, el-İbl, Esmâ'ü'ş-Şuhûr ve'l-Eyyâm, et-Tâli ve'l-Matârih, el-Hars ve'l-Hîle, el-Hayevân, ez-Zîc, es-Siyer ve'l-Ahbâr** adlarını taşır.

İslam coğrafyacısı **İbn Havkal**'ın Sicilya tarihi, coğrafyası ve kültürüyle ilgili bugün kayıp **Kitâbü'l-Sicilya** adlı eseri vardır. Tam adı **Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî** olan yazarın Nusaybin'de doğduğu ve 10. yüzyılda yaşadığı biliniyor. Bağdat'ta ticaretle uğraşırken, başka ülkelerden gelen tüccarların memleketleri hakkında anlattıklarıyla, kitaplarda okuduğu şeylerin çeliştiğini farkedince, işini bırakıp seyahat etmeye ve ülkeler hakkında doğru bilgiler içeren kitaplar yazmaya karar verir. Asya, Afrika ve Avrupa'da çok sayıda ülkeyi 940 ila 980 yılları arasında tam 40 yıl gezip **Sûretü'l-Arz** adlı ünlü eserini yazmıştır ki bu önemli eser günümüzde mevcuttur. Kayıp **Kitâbü'l-Sicilya**'yı da bu gezileri sırasında elde ettiği bilgilerle yazmıştır; Sicilya'yı **Sûretü'l-Arz**'dan bağımsız bir kitap olarak yazmasının nedeni, o dönemde İslam ordularınca ele geçirilen bu adanın taşıdığı stratejik önem olabilir. (*Mustafa Hizmetli, Sicilya Tarihinin Kaynakları, İstem Dergisi, s. 99-122, Sayı 17, 2011. Mustafa Gökçe, 9-17. Yüzyıl Kaynaklarına Göre Hazar Denizi Çevresinde Neft(Petrol) Üretimi ve Ticareti, History Studies, s. 159-172, Mart 2012).*

HATÎB EL-BAĞDÂDÎ'NİN KAYIP 37 KİTABI

Hatîb el-Bağdâdî, İslam medeniyetinin en önemli tarihçi ve din bilginlerindendir; çok sayıda kitabı bugüne ulaşamamıştır. Tam adı **Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî** olup, 1002'de Mekke-Medine arasındaki Guzeyye'de doğmuş, 1071'de Bağdat'ta ölmüştür. Ünlü eseri **Târîhu Bağdâd**'ı 20 yılda yazmıştır. Hadisle ilgili önemli çalışmalara imza atmıştır. Hatta hadis alanında devlet katında en makbul hadisçi olmasını sağlayan bir olay da yaşanmıştır. Şöyle ki: Bazı Yahudiler, **Hz. Muhammed**'in Hayber Yahudilerini cizye vergisinden muaf tuttuğuna ilişkin, **Hz. Ali**'nin el yazısıyla yazılmış bir belgeye sahip olduklarını savunup **Halife Kaim-Biemrillah**'a başvururlar. **Vezir İbnü'l-Müslime** bu belgeyi Hatîb'e getirip incelemesini ister; o da belgenin sahte olduğunu kanıtlar. Güya 628 yılında düzenlendiği söylenen belgede şahit olarak yazılan isimlerden **Muaviye**'nin 630 yılında Mekke'nin fethi sırasında Müslüman olduğunu, diğer şahit **Sa'd b. Muaz**'ın ise 627'de Beni Kurayza seferinde şehit düştüğünü farkederek belgenin sahteliğini ortaya çıkartan **Hatîb**, vezirin ve halifenin gözüne girmiştir. Öyle ki, vezir diğer hadisçilere, Hatîb'e onaylatmadıkları hiçbir hadisi halka açıklamamaları zorunluluğu getirmiştir. Bağdat Mansûrî Camii'nde ve Şam Emeviye Camii'nde hadis ve tarih dersleri okutmuştur. Fâtımî tehlikesi yüzünden Kahire'den Şam'a, oradan 1067'de Sûr'a kaçmış, bu kentte üç yılda 50 kitap yazmıştır. Bilim uğruna hiç evlenmemiş, 1071'de hastalanınca öleceğini anlayıp, edindiği büyük servetini fakirlere ve öğrencilerine dağıtmıştır. Çok verimli bir yazar olan **Hatîb**'in kaç eser kaleme aldığı tartışmalıdır; bu sayı farklı kaynaklarda 54 ila 100 arasında verilir. **Hatîb**'in 37 eserinin bugün kayıp durumda olduğunu belirledik. Bunlar arasında; hadis usulü üzerine yazılmış 24 ciltlik bir eser olduğu bildirilen **el-Mü'telif ve'l-Muhtelif**, ve **İbnü'l-Cevzî** tarafından bazı zayıf hadisleri içerdiği gerekçesiyle eleştirilen üç cilt hacmindeki **el-Kunût ve'l-Âşârü'l-Merviyye Fîhi Ale'htilafihâ**

ve Tertîbihâ Alâ Mezhebi'ş-Şâfiî de vardır. Diğer kayıp eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz: el-Gusl li'l-Cum'a (iki veya üç cilt), el-Hiyel (bir cilt), Hadîsü Abdirrahmân b. Semüre ve Turukuhû (iki cilt), İbtâlü'n-Nikâh bi Gayri Velî (bir cilt), el-Kazâ bi'l-Yemîn Ma'aş Şâhîd (iki cilttir, Sıhhatü'l-Amel bi'l-Yemîn ve'ş-Şâhîd adıyla da anılır), Mecmû'u Hadîs-i Ebî İshâk eş-Şeybânî (üç cilt), Mecmû'u Hadîs-i Muhammed b. Sûka (dört cilt), Ahbâru Men Haddese ve Nesiye (bir cilt), Menâkıb-ü Ahmed b. Hanbel, Menâkıbü'ş-Şâfiî, Mu'cemü'r-Ruvât an Şu'be (sekiz cilt), Müselselât, el-Mükmel fî Mühmel (sekiz cilt), Müsnedü Ebî Bekri's-Sıddîk, Müsnedü Nu'aym b. Hemmâz el-Usfânî (bir cilt), en-Nehy an Şavmi Yevmi'ş-Şek, Râfi'ul-İrtiyâb fi'l-Maklûb Mine'l-Esmâ ve'l-Ensâb, Rivâyetü'l-Âbâ Ani'l-Ebnâ (bir cilt), er-Rubâ'iyyât (üç cilt), et-Tebyîn lî Esmâi'l-Müdellisîn (iki veya dört cilt), Temyîzü'l-Mezîd fî Muttasılı'l-Esânîd (sekiz cilt), Turuku Hadîsi Kabzi'l-İlm (üç cilt), Beyânü Ehli'd-Derecâti'l-Ulâ, ed-Delâ'il ve'ş-Şevâhid Alâ Sıhhati'l-Amel bi-Haberi'l-Vâhid, el-Esmâü'l-Mütevâti'e ve'l-Ensâbü'l-Mütekâfi'e, Hadîsü'n-Nüzûl, el-İnbâ Ani'l-Enbâ, İzâ Ükimetü's-Salât Felâ Salâte İlle'l-Mektûbe, Kitâb Fîhi Hadîsü 'el-İmâmü Zâmin ve'l-Mü'ezzînü Mü'temen', Kitâb Fîhi Hadîsü 'Nazzarallâhü İmre'en Semi'a Minnâ Hadîsen', Kitâb Fîhi Hutbetü 'Â'işe Fi's-Senâ Alâ Ebîhâ Min Tahrîci'l-Hatîb Min Rivâyâtihi An Şüyûhihî', Talebü'l-İlm Farîzatü'n Alâ Külli Müslim, et-Tenbîh ve't-Tevkîf Alâ Fezâ'ili'l-Harîf, Müsnedü Saffân b. Assâl, el-Vudû Min Messi'z-Zeker.

(Necmi Sarı, el-Hatib el-Bağdadi ve Hadis İlmindeki Yeri, Muhtelif Sayfalar, Ümmül Kura Yayınevi, İstanbul, 2003. Ahmed Ateş, el-Hatîb el-Bağdâdi ve Takyid Al'ilm Adlı Eseri, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 90-103, Sayı 1, 1952).

TARİHÇİ HEMEDÂNÎ'NİN YALNIZ BİR ESERİ BUGÜNE GELDİ

İranlı tarihçi **Muhammed b. Abdülmelik Hemedânî**'nin günümüze yalnız bir eseri gelmiştir. Tam adı **Ebü'l-Hasen Muhammed b. Abdilmelik b. İbrâhîm el-Hemedânî el-Makdisî el-Farazî** olup, 1071 yılında Hemedan'da doğmuş, 1127'de Bağdat'ta ölmüştür. **İbn Cerîr et-Taberî**'nin **Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk** adlı kitabına yazdığı bir zeyl olan ve aynı zamanda günümüze ulaşan tek eseri durumundaki **Tekmîletü Târîhi't-Taberî** adlı kitabı tarihçilikte zirve kabul edilmiş, birçok tarihçi bu eserden alıntılar yapmıştır. Kayıp eserlerinden **Kitâbü Unvâni's (Uyûni's)-Siyer fî Mehâsini'l-Bedv ve'l-Hadar** tamamen kayıp durumdayken, bazı araştırmacılar, bu kitabı kaynak olarak kullanıp alıntı yapan eski tarihçilerin eserlerinden derleyerek küçük bir kitap halinde yayınlamıştır. **Ahbâru Devleti's-Sultan Muhammed ve Mahmûd** adındaki bir diğer önemli kayıp eserinin, **Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar** ile oğlu **Mahmud** dönemlerini veya **Gazne Sultanı Mahmud** ve oğlu **Muhammed** dönemlerini anlatan bir kitap olduğu varsayımları üzerinde duruluyor. Diğer kayıp eserleri; tarihe ilişkin **Kitâbü'l-maârifi'l-Müteahhire**, **Rûzrâverî** tarafından **İbn Miskeveyh**'in **Tecâribü'l-Ümem** adlı eserine yazılan zeylin zeyli durumundaki **ez-Zeyl Alâ Târîhi'l-Vezir Ebî Şücâ er-Rûzrâverî**, **Ebû İshâk eş-Şirâzî**'nin kitabına yazdığı zeyl olan **Zeylü Tabakâti'l-Fukahâ**, **Hilâl es-Sâbî**'nin **Kitâbü'l-Vüzerâ** adlı kitabına yazdığı zeyl olan **Ahbârü'l-Vüzerâ**, **Kitâbü'ş-Şü'm**, **Ümerâ'ül-Hac** şeklindedir. *(TDV Islam Ansiklopedisi, C. 17, s. 188-189).*

SELÇUKLU TARİHÇİSİNİN KAYIP KİTAPLARI

Selçuklu tarihçisi **Azîmî**'nin, Türk tarihi açısından oldukça önem taşıyan kitapları kaybolmuştur. Yalnız bir kitabı bugüne ulaşmıştır. Tam adı **Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Azîmî et-Tenûhî** olup, 1090-91'de Halep'te doğmuştur;

Halep'te yaşadığı ve 1161'de orada öldüğü sanılıyor. Hayatıyla ilgili bilgi azdır. Tarihçiliğinin yanısıra şairdir de. Selçuklu ve dönem tarihi için önemli bir eser olan **Târihü'l-Azîmî** bugün eldedir. Aslında bu eserin **Azîmî** tarafından konulmuş bir adı yoktur veya bilinmemektedir; İstanbul Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Kitaplığı'ndaki tek yazma nüsha görevliler ve araştırmacılar tarafından **'Azîmî Tarihi'** veya **'Târihü'l-Azîmî'** diye adlandırılmıştır. Kayıp eserlerinden **el-Muvassal Ale'l-Asli'l-Mevsıl** oldukça geniş bir biyografi kitabıydı ve aynı zamanda Halep'e ilişkin çok yönlü bilgiler içeriyordu. Bu eserin, **Azîmî**'nin bir diğer kayıp eseri **Târihu Haleb** olduğunu savunanlar da vardır. **İbnü'l-Adîm, Buğyetü't-Taleb fî Tarih-i Haleb** adlı adlı eserinde bu kitaptan geniş alıntılar yapmıştır ki, **İbnü'l-Adîm**'in Halep tarihi, topoğrafyası, ünlüleri ve hatta şehre uğrayan ünlüleri bile alfabetik sırayla anlattığı, aslı 40 cilt olduğu bilinen bu önemli eserinin de büyük bölümü kaybolmuş ve günümüze ancak 10 cildi ulaşabilmiştir. **Târihu Haleb** adı sadece **Kâtip Çelebi**'nin **Keşfü'z-Zünûn**'unda geçer. **Azîmî**'nin kayıplarından **Kitâbü's-Semere**'nin de tarihle ilgili olduğu sanılıyor. Diğer iki kayıp kitabının adı **Sîretü'l-Ferenc** ve **Tezyîl Alâ Târihi'l-Kalânisî** şeklindedir. *(Ali Sevim, Azimi'nin el-Muvassal Adlı Kayıp Eserindeki Selçuklularla İlgili Kayıtlar, Belleten, s. 843-868, C. 47, Sayı 187, Temmuz 1983. Esra Türkoğlu, Büyük Selçuklu Devlet Adamı Müstevfî Mecdü'l-Mülk- Hayatı ve Faaliyetleri, s. 14-15, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005).*

SEM'ÂNÎ'NİN KAYIP 51 KİTABI

Mervli 12. yüzyıl tarihçisi **Sem'ânî**'nin eserlerinin çoğunu Moğollar yok etmiştir; burada onun maalesef 51 tane kayıp eserini sayacağız. Tam adı **Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî** olup, 1113-1166 yılları arasında yaşamıştır. Merv'de doğup, orada ölmüştür. Merv'in yönetiminde etkili ve aynı zamanda birçok bilgin ve edebiyatçı yetiştiren bir aileye mensuptur. Horasan, Irak, Suriye, Hicaz gibi bölgelere bilimsel

geziler yapmış, birçok şehir dolaşmıştır. Tarih, hadis, fıkıh alanlarında eserler yazmıştır. Çok sayıda kitap yazmış ancak bunların büyük bölümü Moğolların 1221 yılında Merv'i işgal ve yağması sırasında yok olmuştur. Kayıp eserlerinden **ez-Zeyl Alâ Târîhi'l-Hatîb** 15 cilt hacmindeydi ve 1070-1167 yılları arasında yaşamış ve bir şekilde Bağdat'la ilgisi olan kişilerin yaşamöyküleri ile Bağdat'ın kültür tarihini içeriyordu. 10. ve 11. ciltleri bugün mevcuttur. Bu eserin **İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî** tarafından muhtasarı yazılmış, o da zamanımıza ulaşamamıştır. Öteki kayıp kitaplarının adları şöyledir: **et-Tezkire ve't-Tebsıre, Mu'cem-üş-Şüyûh, Tuhfet-ül-Müsâfir, et-Tühaf ve'l-Hedâyâ, Tırâzü'z-Zeheb fî Edebi't-Taleb, Elf Hadîs an Mi'eti Şeyh, Târîhu Merv, Târîhu'l-Vefât li'l-Müte'ehhirîn Mine'r-Ruvât, Fartu'l-Garâm İlâ Sâkinî Bilâdi'ş-Şâm, Mu'cemü'l-Büldân, ed-Da'avâtü'l-Merviyye Ani'l-Hadareti'n-Nebeviyye, el-Emâli'l-Hams Mi'e, el-İsfâr Ani'l-Esfâr, Refu'l-İrtiyâb an Kitâbeti'l-Kitâb, Makâmü'l-Ulemâ Beyne Yedeyi'l-Ümerâ, Tebyînü Medâ'ini'l-Me'ânî, İzzü'l-Uzle, el-Edeb fî İsti'mâl-il-Haseb, el-Menâsik, ed-De'avât-ül-Kebîre, el-Hissü Alâ Gasli'l-Yed, Efânîni'l-Besâtîn, Dühûlü'l-Hammâm, Fedâilü Salâti't-Tesbîh, Salâtu's-Subh, el-Müsâvâtü ve'l-Müsâfehâ, Makâmü'l-Ulemâ Beyne Yedeyi'l-Ümerâ, Leftetü'l-Müştâk İlâ Sâkini'l-Irâk, Selvetü'l-Ahbâb ve Rahmetü'l-Eshâb, el-Ahtâr fî Rükûbi'l-Bihâr, en-Nüzû İle'l-Evtân, Savmü'l-Eyyâmi'l-Beyd, Tuhfetü'l-İdeyn, et-Tehâyâ ve'l-Hedâyâ, er-Resâil ve'l-Vesâil, Fedâ'ilü'd-Dîk, Zikrâ Habîbün Yerhalü ve Büşrâ Meşîbün Yenzilü, Kitâbü'l-Halâve, Fedâ'ili'l-Hirre, el-Herise, et-Tahbîr, Buhâru Behûri'l-Buhârî, Takdîmü'l-Cifân İle'd-Dîfân,**

-es-Sıdkı ve's-Sadâkat, er-Rubhu ve'l-Hasâre fi'l-Kesbi ve't-Ticâre, el-İrtiyâb an-Kitâbeti'l-Kitâb, Hussü'l-İmâm Alâ Tahfifi's-Salât Ma'al-İtmâm, Fastü'l-Gurâm İlâ Sâkini'ş-Şâm, eş-Şeddü ve'l-Addü Limen İktenâ bi-Ebî Sa'd, Fedâilü Sûre-i Yâsîn.

(İbn Kesir, El-Bidaye ve'n-Nihaye, trc. Mehmet Keskin, s. 175, 254, C. 12, Çağrı Yayınları. Hakan Coşar, Nihayetü'l-İkdam'a Göre Şehristani'nin Felsefi Görüşleri, s. 15, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003).

Kuzey Afrikalı tarihçi **Abdülazîz İbn Şeddâd'ın**, kısaca **Târîhü'l-Magrîb** adıyla bilinen 15 cilt hacmindeki şu uzun isimli eseri kayıptır: **Kitâbü'l-Cem ve'l-Beyân fî Ahbâri'l-Kayrevân ve Men Fîhâ ve Fîsâ'iri Bilâdi'l-Mağrib Mine'l-Mülûk ve'l-Ayân.** Eser, Kuzey Afrika tarihiyle ilgili yazılmış en iyi kitaplardan biri olarak kabul edilir. Tarihçinin tam adı **Ebû Muhammed (Ebü'l-Arab) İzzüddîn Abdülazîz b. Şeddâd b. Temîm es-Sanhâcî** olup, doğum tarihi bilinmiyor, Şam'daki ölümü ise 1186'yı izleyen birkaç yıldadır. Hayatının büyük bölümünü Mehdiye şehrinde geçirmiştir. Zîrîler hanedanının son hükümdarı **Hasan b. Ali es-Sanhacî**'nin devletinin 1148'de Normanlar tarafından ele geçirilmesi üzerine, Muvahhidler'den yardım istemek üzere Merakeş'e gittiği bilinmektedir.

Silvanlı İbnü'l-Ezrak el-Fârikî'nin Artuklu ve Güneydoğu Anadolu tarihi bakımından önemli eseri **Târîhu Meyyâfârikin ve Âmid**'in büyük bölümü bugün kayıptır. Yazarın tam adı **Ahmed b. Yûsuf b. Alî b. el-Ezrak el-Fârikî** olup, 1117 yılında Silvan'da (Meyyâfârikin) doğmuş, 1187'den birkaç yıl sonra ölmüştür. Sözkonusu eserinin tamamı üç cilt olup, ilk iki cildi kayıptır; üçüncü cildinse son bölümleri kayıptır. Kayıp birinci cildin yaratılıştan İslamiyetin çıkışına kadarki evreyi, ikinci cildinse Asr-ı Saadet'i ve dönemin bilinen dünyasını içerdiği biliniyor. Son cildin elde bulunan bölümleri, Artuklular hakkındaki mevcut tek özgün kaynak durumundadır. *(Hüseyin Kayhan, Artuklu Hâkimiyetinde Meyyâfârikin'in Tarihî Gelişimi, Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Reşat Genç Özel Sayısı-1, s. 257-279, C. 29, Ankara, Temmuz 2009. Ahmet Savran, İbnül-Ezrak Hayatı Eserleri ve Kaynakları, Atatürk Üniversitesi EFAD, s. 95-107, Sayı 8, 1978).*

ASLAN YÜREKLİ' RİCHARD'IN TALAN ETTİĞİ KİTAPLAR

Günümüzde, tanınmış bazı seyyahların gölgesinde kalmış olsa da, Musullu gezgin **Ali b. Ebû Bekir el-Herevî** en az diğerleri kadar çok yer gezmiş ve değerli kitaplar yazmıştır. Burada onu anmamızın nedeni, elbette kayıp kitaplarıdır. Dört kayıp eserini biliyoruz. Bunların ilk ikisi, bütün yönleriyle Şam'ı anlattığı **Ziyârâtü'ş-Şam** ve hadis usulüyle ilgili **Kitâbü'l-Usûl**'dür. Gezdiği İslam beldelerinde karşılaştığı zâhid ve velî kimseleri, ayrıca yine gördüğü 70 belde hakkında oralardan topladığı 70 hadisi de koyduğu **Kitâbu Menâzili'l-Arz Zâti't-Tûl ve'l-Arz** bir diğer kayıp eseridir. Bildiğimiz ve aktaracağımız son kayıp kitabı **el-Hutâbü'l-Hereviyye**'dir; bazı araştırmacılar bunun, günümüze ulaşan **el-Vasiyyetü'l-Hereviyye** olabileceğini dile getirmiştir. Tam adı **Ebü'l-Hasen** Takıyyüddîn Alî b. Ebî Bekr b. **Alî el-Herevî el-Mevsılî** olup, 1147-48'de Musul'da doğmuş, 1215'de Halep'te ölmüştür. Heratlı bir çıkrıkçının oğlu olduğundan **İbnü'l-Harrât** diye de anılır. Din bilimlerinin yanısıra simya ve tılsım gibi gizli ilimlerle de uğraşmıştır. Hindistan'dan Afrika'ya, Sicilya'dan İstanbul'a, Orta Asya'dan Yemen'e dünyanın birçok bölgesini gezmiştir. 1192'de Mısır'da bulunduğu sırada Haçlılar, **Herevî**'nin kafilesine saldırıp talan etmiş ve kitaplarına el koymuş, İngiliz Kralı **'Aslan Yürekli' Richard** elçi gönderip onu görmek ve kitaplarını geri vermek istediğini bildirmiş, ancak o bunu reddetmiştir. Kitaplarının bir bölümünün bu talanda Haçlılarca yok edildiğini tahmin etmek zor olmasa gerektir. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 17, s. 221-222).*

Cizreli ünlü **İbnü'l-Esîr** kardeşlerin ortancası olan tarihçi **Ali İzzeddin İbnü'l-Esîr**'in (1160-1233) birçok kitabı kayıptır. Belirlediğimiz kayıp eserleri arasında; çeşitli ünlü ailelerin ve hanedanların soyunu incelediği **Kitabü'l-Ensab** ile **Esedül Hebat fi Marifetül Sehabet** adlarında iki kitabı vardır. Kendisi Musul,

Bağdat, Halep ve Şam'da yaşamış, Selahaddin Eyyubi'nin ordusunda bulunmuştur. Günümüze ulaşan tek kitabı 10 ciltlik **Tarih-ül Kamil'i (el-Kâmil fi't-Târih)** olup, bu tek eseriyle oryantalistlerin bile ilgisini çekecek kadar tanınmıştır.

Tâceddin İbn Hameveyh, Şamlı bir tarihçidir; onun da bugüne ulaşamayan telifleri vardır. Tam adı **Ebû Muhammed** Tâcüddîn **Abdullah** (Abdüsselâm) **b. Ömer b. Alî b. Muhammed b. Hameviyye es-Serahsî el-Cüveynî ed-Dımaşkî** olup, 1171-1244 arasında Şam'da yaşamıştır. Tarih, tıp, geometri, din bilimleri, edebiyat, şiir ve tasavvufla ilgili çalışmıştır. Mağrib'de Muvahhidler hanedanının himayesini görmüş ve onlar hakkında **Atfü'z-Zeyl fi't-Târîh** adlı kitabını yazmıştır. **Sultan Yakub el-Mansûr**'un hayatını ve dönemindeki olayları içeren eser bugün kayıptır. Felsefeyle ilgili içeriğe sahip olduğu sanılan sekiz cilt hacmindeki **Kitâbü'l-Usûli'l-Eşyâ** bir diğer kayıp eseri. Diğer kayıp kitapları; coğrafyaya ilişkin **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, bazı manzum ve mensur yazılarını içeren **el-Emâlî** ve hadisle ilgili **et-Tehârîc**'tir. *(Ramazan Şeşen, Selahaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti, s. 306-308, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1983).*

HÜKÜMDARLARI KAPISINA GETİREN ŞEYHİN KAYIP GÜNLÜĞÜ

Bu paragrafta tarihi değeri oldukça yüksek bir günlük kitabından sözedeceğiz. Kısaca **Şeyh Bâharzî** diye bilinen ve Kübreviyye tarikatının Bâharziyye kolunun kurucusu **Seyfüddîn Saîd b. el-Mutahhar b. Saîd el-Bâharzî**'nin, yaşadığı olaylar ve görüştüğü kişilerle ilgili günü gününe tuttuğu notlardan oluşturduğu eseri **Rûznâme** bugün kayıptır. 1190-1261 arasında yaşayan **Şeyh Bâharzî**'nin bu kitabının neden önemli olduğunu anlatalım: **Cengiz Han**'ın torunu **Altınordu Hanı Berke** onu Buhara'da ziyaret etmiş; **Bâharzî, Berke**'yi telkinlerle Müslüman yapmıştır. Çevresine topladığı onbinlerce müridi, güçlü ve etki-

leyici kişiliği, hitabeti, yüksek ilmi sayesinde etkinliği ve saygınlığı öylesine artmıştır ki, Asya'nın yöneticileri âdetâ onu memnun etme yarışına girmiştir. **Mengü Kaan**'ın annesi **Sirkutay Bigi** Buhara'da bir medrese yaptırıp, idaresini **Şeyh Bâharzî**'ye bırakmış, 1257-1282 arasında Kirman'da hüküm süren ona çok değerli hediyeler göndermiştir. **Şiraz Hâkimi Muzafferüddin** ona her yıl bin dinar sunmuştur. **Hint Sultanı Nâsırüddin Aybek** ve **Sind Sultanı Giyaseddin** ona değerli hediyeler ve mektuplar gönderirdi. Moğol-Türk hükümdarları **Batu Han** ve **Hülagu Han**'ın onun telkinleriyle Müslüman olduğu fakat bunu gizli tuttukları da anlatılır. Moğolların büyük bölümü de onun vasıtasıyla Müslüman olmuştur; Moğollar ona 'Ulu Şeyh' demiştir. **Azerbaycan Hâkimi Melike** ona, **Hz. Muhammed**'in Uhud savaşında kırılan dişini, **Halife Mu'tasım Billah**'sa **Hz.** Ali'nin hattıyla yazılmış bir mushafı hediye etmiştir. Dönemin hemen bütün İslam ülkelerinin hükümdarlarından büyük saygı ve ilgi görmüştür. Mevlânâ'nın oğlu **Bahaüddin Veled**'in de onun müridi olduğu bazı kaynaklarda geçer. Görüldüğü üzere, **Şeyh**'in birçok hükümdarla ve şöhretli kişiyle yakın ilişkiler içinde olması, kayıp **Rûznâme**'nin önemini ölçülemeyecek oranda artırmaktadır. Aslında **Rubâiyât** adlı eseri de kayıptır; bu eserden bazı halifelerinin ve takipçilerinin yazdığı kitaplarda alıntılanan 50 kadar rubaisi 1905 yılında Alman Şark Cemiyeti'nce yayınlanmıştır. Fuad Köprülü, Şeyh Bâharzî'yi Ahmed Yesevî'nin Horasan'a irşat için gönderdiği halifeleri arasında gösterir. Bazı kaynaklar Bâharzî'nin sultanlardan bu denli ilgi ve saygı görmesini, şeyhi **Necmeddin-i Kübrâ**'nın onun için yaptığı duaya bağlar. *(Fuad Köprülü, Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar, s. 35-37, 74, 200, 342, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, Ankara, 1976. Ahmed Eflâkî, Arifler in Menkıbeleri, s. 273, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2006).*

Mısırlı tarihçi **İbn Müyesser**'in yazdığı kitapların neredeyse tümü kayıp denebilir; yalnız bir kitabı, o da bir bölümü eksik biçimde günümüze ulaşabilmiştir. Tam adı **Ebû Abdillâh Tâcüddîn Muhammed b. Ali b. Yûsuf b. Müyesser el-Mısrî** olup,

1231-1278 yılları arasında Kahire'de yaşamıştır. Soyu Fâtımî emirlerine dayanır. Eyyûbîlerin yıkılıp Memluklerin kurulmasına ve Haçlı Seferleri'ne şahit olduğundan yazdığı tarih kitapları önemlidir. Bildiğimiz kayıp eserlerinden biri **Kitâbu Târîhi'l-Kudât**'tır. **Ahbâru Mısr (Târîhu Mısr)** adlı kitabı ise 1101-1130 yılları arasındaki bölüm eksik olarak bugüne ulaşmıştır.

POSTA GÜVERCİNLERİNİN KAYIP KİTABI

Memluk tarihçi ve şairi **İbn Abdüzzâhir**'in de bazı kayıp eserlerinden sözedelim. Tam adı **Ebü'l-Fazl Muhyiddîn Abdullah** b. **Abdizzâhir** b. **Neşvân es-Sa'dî er-Ravhî el-Cüzârnî** olup, 1223'de Kahire'de doğmuş, 1293'de aynı şehirde vefat etmiştir. Tarih, din bilimleri, dil, edebiyat ve şiire yoğunlaşmıştır. **Sultan Kutuz**'un Moğollar'a karşı Suriye'ye yaptığı sefere katılmış, **Sultan 1. Baybars** zamanında 'divan-ı inşâ' reisi olmuştur. **Sultan Kalavun** zamanında ilk defa ihdas edildiği bazı tarihçilerce savunulan 'kâtibü'l-sır' makamı kurulmuş ve ilk sır kâtibi **İbn Abdüzzâhir** olmuştur. Devlet adına yazılan hemen bütün resmî yazıları o kaleme almış; yazdığı mektup, taklid, mersum, vesika, tebriknâme vb. şeylerde edebî sanatları üstün bir ustalıkla kullanmış, nazmının ve nesrinin benzersiz olduğu söylenmiştir. Yazdığı tarih kitaplarına, devlette görev yaparken bizzat kaleme aldığı resmi belgeleri de eklemesi, eserlerini özellikle Memluk tarihi açısından benzersiz kılmıştır. **İbn Abdüzzâhir**'in **Sultan Kalavun** dönemini anlattığı eseri **Teşrîfü'l-Eyyâm ve'l-Usûr fî Sîreti'l-Meliki'l-Mansûr**, üzerinde yazar imzası olmadan ve 1279-1281 yılları arasındaki bölüm eksik biçimde bugüne ulaşmış, kitabın ona ait olduğu belirlendikten sonra, eksik bölüm, ondan alıntı yapan başka kaynaklardan tamamlanıp yayınlanmıştır. Diğer kitapları bu kadar şanslı olamamıştır: Kayıp kitaplarından biri, dönemin resmî haberleşmelerinde önemli bir yeri olan posta güvercinleriyle ilgili **Temâ'imü'l-Hamâ'im**'dir. **Kalkaşendî, Makrizî** gibi tarihçiler, posta güvercinleriyle ilgili bahisleri

yazarken bu eserden genişçe yararlanmıştır. Öteki kayıp eserleri; **en-Nücûmü'd-Dürriyye fi'ş-Şuarâti'l-Mısriyye**, **Taharri's-Savâb fi Tehzîbi'l-Kitâb**, **Muhtasaru Sîreti'l-Me'mûn el-Batâ'ihî** ve Mısır ile Nil'den sözeden **Makâme**'dir. *(Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, s. 156-157, İSAR Vakfı Yayınları, Istanbul, 1998. Adel Allouche, Tegüder'in kalavun'a Ültimatomu, Trc. Mustafa Uyar, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, s. 243-254, Sayı 46-1, 2006).*

Tunuslu tarihçi Debbağ'ın kitaplarının çoğu kayıptır. Bunların altısı ve kısa içerik bilgileri şöyledir: Kırk hadis derlemesi olan **el-Erba'ûne Hadîs et-Tüsâ'iyye**, kısa hadisleri bir araya getirdiği **Sirâcü'l-Mütealin el-Müntehâb Min Kelâmi Seyyidi'l-Mürselîn**, bazı şeyhlerin biyografileri ve menkıbeleri ile onlardan derlediği rivayetleri topladığı **Bernâmec**, Kuzey Afrika'da hanedanlık kuran ve Evs kabilesinin bir kolu olan Beni Ubeyd ailesini anlattığı **Vâsıtatü'n-Nizâm fi Tevârîhi Mülûki'l-İslâm**, kırk hadisi ve yararlarını işlediği **Kitâbü'l-Ehâdîsi'l-Erbâ'in fi Umûmi Rahmetillâhi Li-Sâ'iri'l-Mü'minîn** ve son olarak **Hz. Muhammed** devrinde Medinelileri anlattığı **Cilâ'ül -Efkâr fi Menâkıbi'l-Ensâr**. Tarihin yanısıra hadis ve fıkıhta da eserler veren yazar, 1209'da Kayrevan'da doğmuş, 1300'de yine orada ölmüştür. Tam adı **Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Alî el-Ensârî** şeklindedir. Âlim bir kişi olan dedesine zamanın sultanı tarafından kadılık görevi verilmek istenmiş, o ise bu işin büyük mesuliyet gerektirdiğini bildiğinden kadı olmamak için işi bilmediği halde bir derici dükkânına giderek debbağlık yapıyor gibi görünmüştür. Devrin sultanının kendisine gönderdiği elçiye; *"Debbağlık yapan birinin kadılık yapmaya layık olmadığı ortada, bunu sultana söyle"* demiştir. Dedesi bu yüzden debbağ lakabıyla anılmış, bu lakap torununa da kalmıştır.

OĞUZNÂME'DEN İLK SÖZEDEN TARİHÇİNİN KAYIP ESERLERİ

Tarihçi **İbn Vâsıl**'ın, Bağdat ve diğer İslam ülkelerinde yaşanan emsalsiz Moğol vahşetini birinci elden anlattığı kitabı **Tarihü'l-Bağdad**, adını vereceğimiz kayıp kitaplarından ilkidir. Bu kitaptan başka kitaplara geniş alıntılar yapılmıştır. Tam ismi **Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim b. Nasrillâh et-Temîmî el-Hamevî eş-Şâfiî** olup, 1208'de Hama'da doğmuş, aynı yerde 1298'de ölmüştür. Çok yönlü bir âlimdir; dil, tarih, mantık, astronomi, din bilimleri, belagat, matematik gibi alanlarda çalışmıştır. Eyyûbî ve Memluk sultanları adına Bağdat ve Sicilya'da elçiliklerde bulunmuştur. 7. Haçlı Seferi'ni ve bölgede hâkimiyetin Eyyûbîlerden Memlûklere geçişini, Moğol istilasını, Halife'nin katledilişini ve Bağdat yağmasını/katliamını ilk elden gözlemlemiş ve yazmıştır. Tarih biliminde Hama Ekolü'nün kurucusu kabul edilir. Bugünkü bulgulara göre, 'Oğuznâme' terimini tarihte ilk kullanan, böyle bir eserin varlığından ve içeriğinden bahseden yazardır; bu sözcüğün geçtiği eseri **Tarihü'l-Bağdad** bugün kayıplar arasında. Ancak Türk kökenli **İbn Devâdârî** gibi, **Zehebî** gibi önemli tarihçiler bu eserden özellikle Bağdat'ın Moğollarca işgali başta olmak üzere, birçok konuyu alıntı yapmıştır. **İbn Vâsıl**'ın bir diğer kayıp kitabı, günümüze küçük bazı bölümleri gelebilen ve Eyyûbîlerin son Sultanı **el-Melikü'l-Muazzam Tûran Şah** adına yazdığı **Nazmü'd-Dürer fi'l-Havâdis ve's-Siyer**'dir. Yazarın ayrıca; 30 cilt olduğu söylenen **Târîhu'l-Kebîr, Muhtasarü'l-Erbaîn, Muhtasarü'l-Edviyeti'l-Müfrede, Muhtasarü'l-Mecistî, Hidâyetü'l-Elbâb, Şerhu'l-Mûcez, Risâle fî İlmi'l-Menâzır, Hasâisü'l-Enbiyâ** adlı kitapları da kayıptır. *(Fatih Yahya Ayaz, Erken Dönem Memluk Tarihçilerinin Bağdat'ın Moğollar Tarafından İstilasıyla Alakalı Rivayet ve Yorumları, İslam Medeniyetinde Bağdat, Medinet'ül-Selam, Uluslararası Sempozyum, C 1, Sayfa 359-381, İstanbul, 2011).*

Yemenli tarihçi İbn Hatim'in, ülkesinin tarihini yazdığı kitabı kayıptır. Tam adı Bedrüddîn Muhammed b. Hâtim b. Ahmed b. İmrân b. el-Fazl el-Yâmî el-Hemdânî olup, 1302'den birkaç yıl sonra öldüğü sanılıyor. Kayıp eseri el-İkdü's-Semîn fi Ahbâri'l-Mülûki'l-Yemeni'l-Müte'ahhirîn'de Eyyûbîlerin fethinden önceki Yemen tarihi anlatılır. Bugüne ulaşan eseri Kitâbü's-Simt'te Eyyûbîlerin Yemen'i ele geçirmelerinin nedeni olarak, Selahaddin Eyyûbî 'nin Yemen'i kardeşi el-Melikü'l-Muazzam Turan Şah'a iktâ etmesi gösterilir. Kayıp İkdü's-Semîn'de ise, Abbâsi Halifesi ve bazı emirlerin, Beni Mehdî ailesinin Yemen'de aşırı etkinlik kazanmasının önüne geçmek için Selahaddin'den yardım istemeleri sebep gösterilir.

Hakkında çok az bilgi bulunan Şamlı Muhammed b. Muhammed'in kendisi gibi kayıp kitapları hakkında da bilgi azdır. Yalnız bir kayıp eserini biliyoruz. Tam adı Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Necmeddin Ahmed olan yazarın 1398-99'da öldüğü sanılıyor. Şam tarihini anlattığı bugüne ulaşan tek eseri ed-Dürretü'l-Mudî'e'de, bir diğer eserinden, Dürerul-Efkâr fi Garâ'ibi'l-Ahbâr'dan sözeder ki, bu kitap kayıptır.

MAKRÎZÎ'NİN KAYIP MISIR TARİHLERİ

İslam medeniyetinde yetişen en büyük tarihçilerden birine, Mısırlı Makrîzî'ye gelelim; onun da bazı kitapları kayıptır. Tam adı Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî olup, 1364-65 yılında Kahire'de doğmuş, 1442'de yine orada ölmüştür. İbn Haldun'dan ders almış ve ondan çok etkilenmiştir. Dönemindeki hemen bütün İslam dünyasına ilgi duymuş, bazı eserlerinde Osmanlıları da ele almıştır. Bugün kayıp İkdü Cevâhiri'l-Esfât Min ahbâri'l-Fustât adlı kitabında Mısır'ın Fustât şehrinin tarih, kültür, menkıbe, olay, kişi gibi yönlerini işler. el-Mukaffa'l-Kebîr(et-Târîhu'l-Mukaffâ, el-Mukaffâ fi Terâcimi Ehli Mısr ve'l-Vâridîne İleyhâ) adlı diğer kayıp kitabında, Mısır'ın siyasî tarihi, İslamî dönemdeki tanınmış şair, edebiyatçı ve bilim

adamları işlenir. **Makrîzî**, 80 cilt planladığı bu dev eserin ancak 16 cildini yazabilmiş, bunun da ancak beş cildi bugüne ulaşmıştır. Mısır tarihiyle ilgili **Telkîhu'l-Ukûl ve'l-Ârâ fî Tenkîhi'l-Cülleti'l-Vüzerâ** ile Mısır İslam tarihini işleyen **Hulâsatü't-Tibr fî Ahbâri Küttâbi's-Sır** da kayıptır. *(Cüneyt Kanat, Makrîzî'nin Kitâb es-Sulûk'undaki Osmanlılar İle İlgili Kayıtlar, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, s. 225-256, Sayı 4, 2000. Muhammed Mustafa Ziyâde, Makrîzî ve Çağdaşları, trc. Cüneyt Kanat, Tarih İncelemeleri Dergisi, s. 219-232, Sayı 8, 1993, 219–232.Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, s. 208-212, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998).*

21. DOĞU'NUN BÜYÜK DEHÂLARI VE KAYIP KİTAPLARI

Doğu'nun öyle dehaları vardır ki, bu kitaptaki herhangi bir bölüme sığmayacak kadar büyüktürler. Biz bu bölümde en azından, bu büyük isimlere saygının bir gereği olarak, adlarını bağımsız başlıklar halinde yazıp, insanlığa yaptıkları büyük hizmetlerin, kattıkları değerlerin bilinmesi için öykülerini diğerlerine göre biraz daha uzun anlattık. Dikkat çekmek istediğimiz bir husus, İslam dünyasından çıkmış büyük isimlerin çoğunun; dinin henüz bidat ve hurafelerin içinde boğdurulmadığı sorgulayıcı, taassuptan uzak bir dönem anlamına gelen dokuz ila 12. yüzyıl arasında geldiğidir. Aşağıda anlatacağımız bütün isimler birçok yönden seçkin, üstün insanlardır:

HASAN-I BASRÎ VE KAYIP KİTAPLARI

Erken dönem İslam âlimi **Hasan-ı Basrî**'nin birçok kitabı kayıptır. Tabiinin en büyük isimlerindendir. Savaşta esir alınıp köle yapılmış ve Müslüman olmuş **Yesar** adında Hıristiyan kökenli birinin oğlu olarak 642-643 yıllarında Medine'de doğmuş, 728'de Basra'da vefat etmiştir.

Yazdığı veya öğrencilerine yazdırdığı eserler, alanlarındaki ilklerdendir. İlim ve takvayı kişiliğinde birleştiren üstün bir kişiliktir. Güçlü hitabeti ve etkileyici kişiliğiyle çevresine birçok insanı toplayabilmiştir. Ölüm döşeğindeyken kitaplarını oğlu **Abdullah**'a veya hizmetçisine yaktırmıştır. Ancak daha önce **Hu-**

meydü't-Tavîl'in bu eserlerin en azından bir bölümünü alıp çoğaltttığı ve geri verdiği söylenir; bazı kitapları böylelikle bugüne gelebilmiştir.

Hasan-ı Basrî'nin bilinen kayıp kitapları şunlardır:

-Tefsîrü'l-Kur'ân(Tefsîrü'l-Haseni'l-Basrî): Bu eserin günümüze gelip gelmediği tartışmalıdır. **Massignon** bu kitabı Londra'da gördüğünü belirtir ama bu başka kaynakta yer almaz. Eserden ço sayıda ve geniş alıntılar yapılmış olup, araştırmacıların birçok kaynaktan toplayıp eserin önemli bölümünü elde etme şansı vardır.

-Nuzûlu'l-Kur'ân: Kur'ân'ın inişini bütün yönleriyle ele alır..

-Kitabu'l-Aded fi'l-Kur'ân(Kitâbu'l-Haseni'bni Ebi'l-Hasen fi'l-Aded): Kur'an'da kaç ayet, kaç kelime, kaç harf bulunduğu konusunu işler.

-Şurutu'l-İmame.

-Kitâbu'l-İhlâs: İlginç bir öyküsü olan kitabın var olup olmadığı bile kesin değildir. **Hallac-ı Mansûr** zaman zaman bu kitaptan alıntılar yapıp rivayetlerde bulunmuş, ancak yargılanması sırasında yine bu eserden alıntı yapınca, onu yargılamakta olan kadı bu ifadeleri reddedip, böyle bir kitabın olmadığını söylemiştir.

-Mevâ'ızu'l-Hasan: Oldukça etkili hutbeler verip konuşmalar yapan **Hasan-ı Basrî**'nin bu konuşmalarının muhtemelen öğrencilerince toplandığı eser olup bazı parçaları bugüne gelmiştir. *(Abdullah Aydınlı, Hasan Basri: Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri, s. 91-111, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 8, 1988).*

HALİL B. AHMED VE KAYIP KİTAPLARI

Arap dilinin en büyük uzmanı kuşkusuz **Halil b. Ahmed**'dir ve onun da bazı eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî** (el-Fürhûdî) olup, 718 yılında Umman'da doğmuş, 791'de Basra'da ölmüştür.

İslam medeniyetinin yetiştirdiği en büyük dil bilgini olarak kabul edilmektedir. Basra dil ekolüne mensuptur. Dehâ derecesinde zeki olduğu bildirilir. Arapça'ya ve Kur'ân'a yaptığı hizmetler ve yenilikleri çok sayıdadır. Arap dilinin gramerini o belirlemiştir. Arap gramerindeki zorlu ve sıkıntılı sorunları bir bir çözmüş, kurallara bağlamıştır. Harflerin mahreçlerine göre dizilen özgün bir sözlük oluşturmuştur. Yazdığı **Kitâbü'l-Ayn**, dünya lügatçilik tarihinde bir devrim niteliğindedir. Bu eserinde, kelimelerin köklerini oluşturan sessiz harfleri esas almıştır. Onun bu buluşu günümüzde de uygulanmaktadır. Bu eserde topladığı ve düzenlediği sözcükler tıp, din, müzik, edebiyat, matematik, astronomi gibi birçok alanda yeni kavramların üretilmesine temel oluşturmuştur.

Âlimliğinin yanısıra savaşçıydı da; orduyla birlikte savaşlara katılırdı. Ömrünün büyük bölümünü geçirdiği Basra'da kamıştan yapılma küçük bir evde yaşamış, doğancılık yaparak geçimini sağlamıştır. Sultanlardan ve yöneticilerden uzak durmuş, maaş bağlanması önerisini reddetmiştir. Dil ve müzik alanında her biri birer devrim olan buluşlarını çoğunlukla kendisi yazmamış, öğrencilerine öğretmiş, onlar da bu öğrendikleriyle kitaplar yazıp şöhret ve para kazanmışlardır. Bu öğrencilerinden biri, ondan dinlediklerini not alarak **el-Kitâb** adıyla yazan **Sibeveyhî**'dir. Basra, Bağdat ve Kûfe dil mekteplerini derinden etkilemiş, gerek çağında ve gerekse sonraki asırlarda dil ve müzik alanındaki bilimadamlarını yönlendirmiştir. Arap dilinin harflerini, çıkış biçimlerine göre yeniden düzenlemiştir. Arap nazım usulünün belirlenmesi ve açıklanmasını yapmıştır.

Yalnız dilde değil müzikte de devrim yapmış, daha önce kulaktan dolma ve geleneksel biçimde öğrenilerek uygulanan aruzu ilk kez tanımlayıp sistemleştirmiş ve şiirde bir alt bilim dalı haline getirmiştir. Müziğe ilişkin; kendisinden önce yapılmış çalışmaları ele alıp yanlışlarını ve gereksiz yönlerini düzeltmiş, yeniden düzenleyip kavramlaştırmış ve açıklamıştır. Müziğin bilim haline gelmesini onun sağladığı söylenir. Eserlerinden birçok alıntılar yapılmıştır. Öyle ki, kayıp kitaplarının bile birçok bölümleri başkalarının eserlerinde yer almaktadır.

Bilinen kayıp eserleri şunlardır:

-Kitâbü'n-Nakd ve'ş-Şekl: Kur'ân'ın harekelenmesi ve noktalanmasına ilişkin olup, bu alanda ilk eserdir. **Halil b. Ahmed** bu eserinde, daha önce **Ebü'l-Esved**'in koyduğu yuvarlak noktalar şeklindeki ilk harekelerin yetersiz kaldığını görüp yeni ve bugüne kadar gelen harekeleri geliştirmiştir.

-Kitâbü'l-Arûz: Şiirde aruzu tanımlayıp sistemleştirdiği eseridir.

-Kitâbü'ş-Şatranc: Yaşadığı çağın önemli satranç ustalarından olan **Halil b. Ahmed**, İslam dünyasında bu zekâ oyununa gösterilen ilgiye duyarsız kalmamış, ancak yazdığı bu eser kaybolmuştur.

-Kitâbü'l-Îka: Müziğin kurallarına ilişkin olup, içinde yeni, özgün birçok şey vardır.

-Kitâbü'n-Nağam fi'l-Mûsîka: Müziğe ilişkin bilimsel araştırmaları içermektedir. *(Tevfik Rüştü Topuzoğlu, el-Halil b. Ahmed Hayatı Şahsiyeti ve Eserleri, İÜ Şarkiyat Mecmuası, s. 155-165, Sayı 8, 1998. Ahmet Yüksel, İlk Dönem Arap Dilcilerinde Fonetik Çalışmalar-Halil b. Ahmed Örneği, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 135-151, Sayı 24-25, 2007. Levent Öztürk, Halil b. Ahmed'in Kitâbü'l-Ayn Adlı Eserinde Yer Alan Tıbbi Terimler Işığında Erken Dönem İslam Tıp Tarihine Yeniden Bir Bakış, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 10, 2004. İrfan Aycan, Emeviler Dönemi Kültür*

Hayatında Bazı Beşeri İlimlerin Tarihsel Gelişimi, Dini araştırmalar Dergisi, s. 213-221, 2/6, Ankara, 2000).

HAREZMÎ VE KAYIP KİTAPLARI

Doğu'nun büyük matematik ve astronomi bilgini **Harezmî** de kayıplardan nasibini almıştır. Tam adı **Ebû Abdullah(Câfer) Muhammed İbn Musa el-Harizmî/Harezmî** olup, 780 yılında Harezm'de doğmuş, 850'de Bağdat'ta ölmüştür. Matematik, astronomi, tarih, coğrafya gibi alanlarda çok sayıda eser yazmış, hem Doğu hem Batı bilim çevrelerine çok önemli etkiler yapmıştır. İslam medeniyetinin erken çağında yaşamasına rağmen nisbeten az sayıda kitabının kaybolması, eserlerinin birçok dünya diline çevrilmesi ve yakın yüzyıllara kadar üniversitelerde ders kitabı olarak okutulmasıyla açıklanabilir. Astronomide bazı buluşlar yapmış ve günümüze ulaşan ilk İslam astronomi eserini yazmıştır. Tarihin en büyük matematikçilerinden biri kabul edilmiştir.

Matematiğin birkaç dalının ve bazı temel kavramlarının kurucusudur. Adında 'cebir' sözcüğünün geçtiği ilk matematik kitabı olan **Kitâbü'l-Muhtasâr fî Hisâbi'l-Cebr ve'l-Mukabele**'yi o yazmıştır; bu kitapla birlikte cebir ilk kez bağımsız bir ilim haline gelmiştir. Cebir daha önce bir bilim sayılmıyor, matematiğin bir parçası gözüyle bakılıyordu. Cebir biliminin kurucusunun **Harezmî** olduğu yaygın kanaattir ancak birçok kaynak ta cebiri **İbn Türk**'ün kurduğunu savunur.

Batı'da Nil nehrinin cennetten çıktığına ilişkin hurafeler varken, **Harezmî** bu ırmağın bir gölden çıktığını bulmuştur. Sıfırın kullanımını açıklamış, logaritma ve algoritmayı bulmuş, ondalık sayı sistemini geliştirmiştir. Saatler, güneş saatleri ve usturlab üzerine özgün eserler yazmıştır. Bağdat Saray Kütüphanesi'nin ve Moğollar tarafından 1258'de içindeki bütün Çin, Hint, Grek, Mısır, Babil, İran vs. değerli yazma kitaplarıyla birlikte yakılan ünlü Beytü'l-Hikme'nin yöneticiliğini yapmıştır. Hazar Türk

devletine elçi olarak gönderildiğine ilişkin kayıtlara rastlanmıştır. **Harezmî** ismi Latince'ye **Al-Kourizm** şeklinde geçmiş, sistemleştirdiği cebir de onun bu adına dayanarak 'algoritma' şeklinde adlandırılmıştır. Matematikte yaptığı devrimle Avrupalıların bu bilimde esas aldıkları ilk isim haline gelmiştir. Bazı Batılı tarihçiler ve uzmanlar onu Avrupa'daki rönesansın öncülerinden biri sayar; rönesansın Grek uygarlığına dayanmadığını, gerçekte **Harezmî** ve onun ardından gelen **Hayyam, Ebu'l-Vefa, Gıyasüddin Cemşid** gibi birçok İslam bilim adamının eserlerinin tercüme edilmesine dayandığını savunurlar.

Harezmî'nin kayıp kitapları şunlardır:

-Amelü's-Sa'a fi Basiti'r-Rûhnâme: Güneş saatleri ve güneşi kullanarak zaman belirleme ile ilgili eseridir.

-Kitabü'l-Cem'e vel-Tefrik bi'l-Hisab'ül-Hindî: Matematikle ilgili olup, özelde el hesabına yoğunlaşır. Bazı kaynaklar, **Ebû Kâmil'e** ait gösterilen ve günümüzde Latince bir tercümesi bulunan **Liber Augmenti et Diminutionis** adlı kitabın bu eser olabileceği üzerinde durmaktadır.

-el-Mesahat: Yerölçümü ve yüzölçümüyle, geometriyle ilgilidir. Oryantalist Aristide Marre, 1846-1865 yılları arasında Avrupa'nın bazı ülkelerinde 'Masahate ve Muhammed ben Musa' adlı makaleler yayınlamış, böyle bir kitabın varlığını bildirmiştir ama eser halen kayıp durumdadır.

-Kitâbu'l-Amel el-Usturlab: Astronominin en önemli aletlerinden usturlabı ve yapımını işlediği eseri.

-Kitâbu'l-A'mel bi'l-Usturlab: Usturlabın kullanımını bütün ayrıntılarıyla anlattığı eseri.

-İlâ ez-Zîc el-Harezmî: Astronomi tabloları üzerine açıklamalar içermektedir. Şemmâsiye ve Kassîyun rasathanelerindeki gözlemlerinin verilerini bu eserde toplamıştır. Endülüslü gökbi-

limci **Mesleme İbn Ahmed el-Mecritî** bu esere yorumlu özet kitabı yazmış, İngiliz **Bathl Adelard** 1126'da bu özeti Latince'ye çevirmiş, bu çeviri günümüze ulaşmıştır.

-Kitabü't-Târîh: Dönemin ileri gelen kişilerinin yıldız falını da içeren bir tarih kitabı olup, İslam tarihçileri bundan çok miktarda alıntı yapmıştır. Eserde astrolojik kurallarla tarih arasında bir ilişki oluşturulmaya çalışılmıştır.

-fî Ma'rifeti's-Semt bi'l-Usturlâb: **Harezmî**'nin eserlerini listeleyen eski kaynaklarda geçmeyen bu eserin küçük bir parçası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi 4830/13 numarada bulunmaktadır. *(Ömer Akın-Melek Dosay, Beş Büyük Cebir Bilgini, s. 10-15, Istanbul, 1994. Jens Hoyrup, Hârezmî Ibn Türk ve Liber Mensurationum: Islâm Cebirinin Kökenleri Üzerine, Erdem Dergisi, s. 485-526, C. 2, Sayı 5, Ankara, 1986. Aydın Sayılı, Hârezmî ile Abdülhamîd Ibn Türk ve Orta Asya'nın Bilim ve Kültür Tarihindeki Yeri, Erdem Dergisi, s. 101-214, C. 7, Sayı 19, 1991. Necmi Dayday-Vural Altın, Gök Biliminde Türk-Islam Bilginleri, s. 87, Türksat A. Ş. Yayını, İstanbul, 2010. Frances Benson Stonaker, Meşhur Matematikçiler, trc. Melek Dosay, s. 29-36, Gündoğan Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1989).*

ABDÜLHAMİD İBN TÜRK VE KAYIP KİTAPLARI

Birçok uzmanın, cebir bilimini ilk kuran bilgin olarak vasıflandırdığı büyük matematikçi **Abdülhamid İbn Türk**'ün eserlerinin tamamına yakını kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Fazl Abdülhamîd b. Vâsi b. Türk el-Huttelî el-Hâsib** şeklindedir. Türk asıllı bu büyük bilim adamının hakkında bilinenler çok azdır. 700'lerin ikinci yarısıyla 800'lerin ilk yarısı arasında yaşadığı gibi kaba bir tahmin yapılabiliyor. Hazar'ın güneyindeki Gilan'da veya Doğu Türkistan'daki Huttal'da doğduğu iddiaları vardır. Hakkında bilgi edinmeyi zorlaştıran en önemli etken, farklı kaynaklarda değişik isimlerle anılmış olmasıdır.

Ondan sözeden kayıtlarda bir matematik dehası olduğu özellikle vurgulanır. Çalışmalarını cebir ve sayılar teorisi üzerine yoğunlaştırmıştır. 910'da Bağdat'ta ölen öz torunu **Ebû Berze Fazl b. Muhammed b. Abdülhamid b. Türk** de onun gibi büyük bir matematikçiydi. **Kâtip Çelebi** ünlü eseri **Keşfü'z-Zünûn**'da, torun **Ebû Berze**'nin, dedesinin cebir ilminin kurucusu olduğunu ve bu konuda Harizmi'den daha önde geldiğini belirttiğini aktarmıştır. Cebir'in kurucusunun **Abdülhamid İbn Türk** mü, **Harizmî** mi olduğu tartışmaları günümüzde de sürmektedir. **Harizmî**'nin bu konuda yazdığı bir kitabının günümüze ulaşmış olmasına karşılık, **İbn Türk**'ten sadece bir 'kitap parçası'nın bugün elimizde oluşu, konunun netleşmesini zorlaştırmaktadır. Ancak birçok kaynak **İbn Türk**'ün Harizmî'den önce yaşadığını ve dolayısıyla cebir kitabını da ondan önce yazdığını savunur. **Prof. Aydın Sayılı, İbn Türk**'ün bir kitabının küçük bir parçası olduğunu belirttiği **ez-Zarûrât fi'l-Mukterinât Min Kitâbi'l-Cebr ve'l-Mukabele li-Ebi'l-Fazl Abdilhamîd b. Vâsi b. Türk el-Cîlî** başlıklı bir parçayı yayınlamıştır. Bu küçük risalede **İbn Türk**, özel tipler halinde gruplandırılmış ikinci derece denklemlerinin çözümlerini **Harizmî**'nin eserindekilerden daha ayrıntılı vermiştir. Konunun uzmanları İbn Türk'ün cebir biliminde **Harizmî**'den daha üstün olduğunu belirtmektedir. **Prof. Sayılı, Harizmî**'nin **el-Cebr**'i kitabı ile **İbn Türk**'ten günümüze ulaşan tek kitap parçasını çeşitli ölçülere göre karşılaştırıp, cebir biliminin kurucusunun **Abdülhamid** İbn Türk olduğu sonucuna ulaşmıştır.

-**Abdülhamid** İbn Türk'ün bilinen ve kayıp kitapları şunlardır:

-**Kitâbü'l-Câmi fi'l-Hisâb(Kapsamlı Hesap Kitabı)**: Matematikle ilgili bu eser bazı kayıtlarda 6 cilt olarak gösterilir.

-**Kitâbü'l-Muâmelât(İşlemler Kitabı)**: Matematiksel işlemleri içerir.

-Kitâbü Nevâdiri'l-Hisâb ve Havâssü'l-A'dâd (Hesaplama ve Sayıların Özellikleri Kitabı).

-Kitâbü'l-Cebr ve'l-Mukâbele(Karışık Denklerde Mantıkî Zaruretler Kitabı): İkinci dereceden denklemlerin çözümü üzerine yaptığı çalışmalarını içeren bu kitabının küçük bir parçası günümüze gelebilmiştir.

-Kitâbü'l-Mesahâ(Ölçme Kitabı). *(Aydın Sayılı, Abdülhamit İbn Türk'ün Katışık Denklemlerde Mantıki Zaruretler Adlı Yazısı ve Zamanın Cebri, muhtelif sayfalar, Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevı,1962. Şaban Döğen, Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi, s. 191, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1984. Şaban Döğen, Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi, s. 304, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1984).*

FERGÂNÎ VE KAYIP KİTAPLARI

İslam medeniyetinin pozitif bilimlerde çıkardığı en önemli bilim adamlarından biri olan **Fergânî**'nin bazı eserleri bugün kayıptır. **Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Kesir el-Fergânî** tam adıdır. Fergana'daki doğum ve ölüm tarihi tam bilinmiyor; 700'lü yılların son çeyreği içinde doğduğu, 861'den sonra Bağdat, Mısır'da veya Fergana'da öldüğü sanılıyor. Yaşadığı çağın ve sonraki çağların en büyük matematikçi ve astronomlarından biridir. Matematiksel coğrafya, fizik ve mekanik alanlarında da çalışmaları vardır. Avrupa'da çok tanınmış ve Batılı bilim adamlarını etkilemiştir; Avrupa'da Alfraganus diye tanınmıştır. Astronomide ekliptik meyli ilk o bulmuştur. Güneşin de kendi hareketi olduğunu, bir yörünge etrafında döndüğünü, kendi çevresinde batıdan doğuya doğru döndüğünü ilk defa bilimsel olarak o ortaya koymuştur. Bağdat'ta uzun süre yaşamış, orada önemli eserlerini azmıştır. Eserlerinde, **Batlamyuscu** astronominin akla ve Kur'an'a uygun olmayan yönlerini ilk eleştirenlerden biridir; onların savunduğu ruhsal bazı gök cisimlerinin akla ve bilime aykırı olduğunu belirtmiştir. Astronomik ölçümleri özel-

likle Batılı ülkelerde **Kopernik**'e kadar temel ölçüler olarak kullanılmıştır. Güneş tutulmasını önceden bilen bir yöntem de geliştirmiştir. Dünyanın yuvarlak olduğu, kendisinin ve güneşin çevresinde döndüğü konusunda yeni kanıtlar ortaya koymuştur. Çalışmaları ve buluşlarıyla doğulu ve batılı birçok bilim adamını etkilemiş ve yol göstermiştir. **Dante**, ünlü **İlahi Komedya**'sında yer alan evren görüşünü **Fergânî**'nin eserlerinden almıştır.

Fergânî'nin bilinen kayıp kitapları şunlardır:

-İlelü Zîci'l-Harizmî: Bu eserde Fergânî, Harizmî'nin hesaplarını açıklamıştır. Bîrûnî bu eserden geniş biçimde yararlanmıştır.

-Cedvelü'l-Fergânî.

-Amelü'l-Ruhâmât.

-İlmü'l-Hey'e.

-Kitâbü'l-Füsûli's-Selâsin.

-Fi San'at il-Usturlâb. *(Abdülhâkim Koçin, Ekliptik Meyli Keşfeden Bilgin Ahmet Fergani, Bilim ve Teknik Dergisi, s. 50-51, Sayı 274, Eylül-1990. Yavuz Unat, Fergani'nin 'Astronominin Özeti ve Göğün Hareketlerinin Esasları' Adlı Astronomi Eseri, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, s. 405-423, C. 34, Sayı 1-2, Ankara, 1998).*

CÂHIZ VE KAYIP KİTAPLARI

Doğu'nun büyük edebiyatçısı **Câhız**'ın çok sayıda eseri kayıptır ancak biz bu kayıpların birkaçını netleştirebildik. Tam adı **Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız el-Kinânî**'dir. 767'de Basra'da doğmuş, 869'da yine Basra'da 100 yaşını görmüş olarak ölmüştür. Değişik kaynaklar onun yazdığı eserlerin sayısını 244 ila 360 arasında gösterip, bunların sadece 25'inin tam, 65 kadarının eksik durumda günümüze ulaşabildiğini bildirir. Zooloji biliminin öncülerinden ve Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarındandır. Arap-zenci melezi olduğu rivayet edilir. Tarih, zooloji, edebiyat, siyaset, ahlak, sanat, dinler tarihi, ticaret, kelam, antropoloji, psikoloji gibi geniş bir yelpazede eserler vermiştir. Mutezile anlayışında Cahızıyye adında bir itikadi mezhep kurmuştur. **Menâkıbü Cündi'l-Hilâfe ve Fezâilü'l-Etrâk** adlı, Türk milletinin özellikleri ve tarihi açısından önemli bir eseri de vardır. Arap dilini ve edebiyatını mükemmelleştiren yazar olarak tanımlanır.

Yazdığı kitapları Abbasi Halifesi ne sunup büyük mükâfatlar almıştır. Örneğin **Kitâbü'l-Hayevân, Kitâbü'l-Beyân** ve **Kitâbü'z-Zerc ve'n-Nahl** adlı eserlerini takdim ettiğinde herbiri için Halife'den 5 bin dinar câize aldığı kayıtlara girmiştir. Börtlek gözlü, ince boyunlu, kalın dudaklı, esmer tenli ve kısa boyluydu. O kadar çirkindi ki, **Halife Mütevekkil Alellah** onu çocuklarına öğretmen tayin etmek istemiş, ancak çocuklar korkar diye bundan vazgeçmiştir. Zaten 'câhız' da 'patlak gözlü' anlamındadır. Ancak bu durumu, onun büyük bir deha ve âlim olmasını önleyememiştir. Arap diline ve nesrine büyük katkı yapmıştır. Basra akılcılığından etkilenmiş, eserlerini mantık/akıl süzgecinden geçirdiği konularda kaleme almıştır. **Aristo**'nun eserlerini okumuş ama eleştirmekten geri durmamış, onun dört unsur teorisine karşı çıkmıştır. Eski rivayetlerin şifahi olanlarına itibar etmemiştir. İlhamın bilgi araçlarından biri olduğu iddiala-

rını reddetmek için eser yazacak kadar akılcıdır. Eserlerinde psikolojik tahliller yapmış, hatta bir ilk olarak hayvan psikolojisine eğilmiştir. Hayvan gübresinden amonyak elde etmiştir. Fransız La Fontaine'den neredeyse bin yıl önce, hayvanları konuşturduğu kitaplar yazmış, mesajlarını hayvanlar üzerinden vermiştir. **Câhiz,** sözgelimi bugüne ulaşan eserlerinden **Draht-i Asûrik**'te (Babil Ağacı) bir keçinin, bir hurma ağacıyla çekişmesini konu edinir. Günümüze ulaşan en hacimli ve en önemli eserlerinden **Kitâb'ül-Hayevan**'da ise yer yer bazı hayvanlara kişilik kazandırdığı ve onları maceralara soktuğu görülür. Bu konuda Câhiz'in yanına yanına **Ebû Ubeyde** (728-825) **el-Asmaî** (740-831) Büzürg b. Şehriyar (ö. 950) **Ebû Yahya Muhammed el-Kazvinî** (1203-1283) **Ebu'l-Bekâ Kemâleddin Demirî** (1344-1405) gibi edip, şair ve alimleri ve daha birçoklarını ekleyebiliriz. Gizlenemez gerçek bu iken, Batılılar, hayvanları konuşturma sanatını ilk ortaya çıkaranın **La Fontaine** olduğunu iddia eden gülünç tezler ortaya koyabilmişlerdir. Ortada bir gerçek varsa o da La Fontaine'nin bu sanatı **Câhiz** ve diğer Doğulu bilginlerden, yazarlardan aldığıdır. Yeri gelmişken **Câhiz** teneffüs faaliyetinin sadece akciğerlerle yapılmadığını ciltteki gözenekler aracılığıyla da yapılabildiğini Batılılardan yüzlerce yıl önce **el-Hayevan** adlı eserinde ortaya koymuştur.

Kayıp duumda olduğunu netleştirdiğimiz kitapları şunlardır:

-Menâkıbü Cündi'l-Hilâfe ve Fezâilü'l-Etrâk (Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri): İslam tarihinde Türklere ilişkin yazılmış ilk kitap olduğu kabul edilir. Abbasi sarayının Türk asıllı devlet adamı **Feth b. Hakan**'a 861'de takdim etmiştir. Kaç cilt olduğu bilinmeyen bu eserin küçük bir bölümü günümüze ulaşmış, bu parçanın birçok baskısı yapılmıştır. Eldeki mevcut parçada Türklerin avcılıkta, savaşta ve silah yapımında diğer herkesten çok üstün olduğunu belirten **Câhız**'ın bu eserde; *"Türk'ün ömrünün günlerini toplasan, at üzerinde geçirdiği*

günlerin, yerde otururak geçirdiği günlerden daha çok olduğunu görürsün.. Türkler Araplardan aşka milletler içinde vatan sevgisine en fazla sahip olan millettir. Çünkü onların vücutlarının terkibinde, tabiatlarının karışımında başka milletlerin sahip olmadıkları derecede memleketlerine, topraklarına dair hususiyetler, vatanlarının suyuna çekme hassası ve diğer kardeşlerine benzerlik vardır" ifadeleri dikkat çekicidir.

-Kitâbü'z-Zer ve'n-Nahl ve'z-Zeytûn ve'l-A'nâb: Kitabın adı Kur'an'dan adapte edilmiş olmasına rağmen, zirai bitkiler ve hurma ağacıyla ilgili olduğu sanılıyor. **İbnü'n-Nedim**'in **el-Fihrist**'inde yer alan, bu kitabın ithafına **es-Sûlî**'nin 5 bin dinar verdiği bilgisinden hareketle oldukça hacimli bir eser olduğu düşünülebilir.

-Kitâbü'l-Ahbâr Keyfe Tasihh: Bu eserin yalnız küçük bir bölümü günümüze ulaşabilmiştir.

-İstitâletü'l-Fehm: İbn Miskeveyh'in **Câvidan-Hired** adlı eserinde geçer ve içeriğin hakkında bilgi yoktur.

-el-Mârife: Tabiatı işlediği bu kitabında **Câhız**, tabiatta var olan hiçir şeyin yok olmayacağını iddia etmiş, özellikle Ehl-i Sünnet âlimlerinin büyük tepkisini çekmiş, bu eserle ilgili reddiyeler yazılmıştır.

-el-İttihâm: Yine tabiatın ebediliğini savunduğu bu kitabı da kayıptır; buna karşı da reddiyeler yazılmıştır. *(İbrahim Halil Erdoğan, Câhız ve Sarfe Teorisine Farklı Bir Bakış, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, C. 2, Sayı 4, s. 77-96, 2013. Mehmet Baktır, Cahız'ın Varlık ve Tabiat Anlayışı, C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı X/2, s. 243-262. Ramazan Şeşen, Câhiz'in Eserlerinin İstanbul Kütüphanelerindeki Yazma Nüshaları ve Bunlar Hakkında Bazı Yeni Malzemeler, İ.Ü. Şarkiyat Mecmuası, s. 113-134, Sayı 6, 1966. Hüseyin Akyüz, El-Câhız'ın Sünnet/Hadis Hakkındaki Görüşleri, 19 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 31, s. 231-265, 2011. Süleyman Tülücü, Cahız'ın Türklerle İlgili Önemli Bir Eseri: Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri-Menakıbü Cündi'l-Hilâfe ve Fezailü'l-Etrak, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 76-182,*

Sayı 1, 1993. M. V. McDonald, Bir Tür Olarak Arap Edebiyatında Hayvanı Konu Alan Kitaplar, trc. Şener Şahin, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 393-403, Sayı 2, C. 16, 2007. Hasan Tevfik Marulcu, Mutezile Ekolünün Tanrı-Âlem-İnsan Görüşlerinin Oluşumunda İlkçağ Felsefesinin etkileri, s. 83, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2002. Câhız, Cimriler, s. 7-15, Şûle Yayınları, İstanbul, Aralık 2008).

KİNDÎ VE KAYIP KİTAPLARI

İlk İslam filozofu sayılan çok yönlü bilgin **Kindî**'nin yazdığı kitapların çoğu zamanımıza ulaşamamıştır. Tam adı **Ebû Yusuf Ya'kub b. İshak b. es-Sabbah b. İmran b. İsmail b. El-Eş'as el-Kindî** olup, Kûfe'de 801 yılında doğduğu ileri sürülür; ölümü ise Bağdat'ta 866-873 arasındadır. Ataları Güney Arabistan'ın Kinde bölgesinin yönetimini uzun süre ellerinde tutmuş, o da bu adı almıştır. Hayatının büyük bölümü Bağdat'ta geçmiştir.

Kelam, felsefe, tıp, matematik, astronomi, hendese, kimya, ahlak, optik, psikoloji, meteoroloji, müzik ve daha birçok alanda derinlemesine çalışmalarda bulunup çok değerli eserler yazmıştır. Halife Me'mun'un kurduğu Beytülhikme'nin(Felsefe Evi) hocaları arasında yer almıştır. Burada Yunanca ve Süryanice'den Arapça'ya bazı önemli kitapları çevirdiği söylenir. Bağdat'ın en büyük ve değerli özel kütüphanelerinden biri onundu. İslam dünyasına felsefeyi sokan ve kurumsallaştıran, kelamdan felsefeye geçişi sağlayan isim **Kindî**'dir. İslam medeniyeti içinde ortaya çıkan ilk felsefe ekolü Meşşaîliğin(Yürüyenler) kurucusudur. **Aristo**'nun Atina'daki okulunun bahçesinde öğrencileriyle birlikte gezerek ders yapmasına atıfla, akım bu adı almıştır. Ancak Meşşaîlik **Kindî** tarafından büyük ölçüde İslami çizgiler içinde geliştirilip sistemleştirilmiştir.

İslam kaynaklarında **Kindî**'den, İslam âleminde notayı ilk kullanan ve ebced notasını icad eden kişi şeklinde bahsedilir. Müzik, notalar, ses ve kanun, ud gibi çalgılarla ilgili oluşturduğu

temeller sonraki müzisyenleri etkilemiştir. Bazı kaynaklar ondan; *"Yunan, Hind ve Fars felsefelerinde derinleşmiş, astronomi ve diğer ilimlerde uzman, çağının yegâne âlimi"* diye sözeder. Çeşitli hastalıkları müzikle tedavi etmiş, ayrıca fizik tedavi uzmanı olarak da tanınmıştır. Kriptoloji bilimine çok önemli katkı yapıp frekans analizini bulmuştur.

Avrupalılar **Kindî**'yi erken farketmiş, birçok eserini kendi dillerine çevirmişler ve uzun asırlar boyu onu ve fikirlerini tartışmışlar, etkilenmişlerdir. Örneğin İtalyan filozof ve matematikçi **Heironimus**(ö. 1567) **De Subtilitate** adlı kitabında dünyanın en büyük 12 filozof ve âlimi arasında onu da saymıştır. Felsefeyi 'insan sanatlarının en üstünü ve en değerlisi' biçiminde tanımlar. **Aristo**'nun birçok yanlış tezinden biri olan âlemin-evrenin sonsuz ve sınırsız olduğu fikrine karşı, âlemin bir sonu ve sınırı bulunduğunu belirtir. Aynı şekilde Aristo'nun sonsuz dediği madde, hareket ve zamanın ezelî değil sonradan olduğunu belirtip kanıtlar: Ona göre madde, hareket ve zaman birbirine bağlıdır, biri ötekilerden önce veya sonra bulunamaz. Bunlardan birinin sonradanlığı kanıtlanırsa hepsinin sonradan olduğu ortaya çıkar. Âlem yaratılmışsa bu yaratma fiili bir tür harekettir ve bu durumda hareket sonradan ortaya çıkmıştır. Zaman, evrendeki hareketin sayısıdır ve sayılar gibi bir niceliktir. Zaman, âlemin var oluş süreci ise, âlem sayılardan oluşan bir niceliktir ve bütün nicelikler gibi sonlu, sınırlı ve sonradandır. Zaman âlemle birlikte ortaya çıktığından sonsuzluğu değil, sonluluğu ifade eder. Mekânı cisimle aynı sayan **Eflatun**'u eleştirir ve mekânın var olduğunu belirtir. Aklın mahiyeti ve fonksiyonlarını İslam tarihinde ilk kez ele alıp, hakkında kitap yazan(**Risâle fi'l-Akl**) odur. Evrenin, bir organizma gibi canlı ve akıllı olduğunu savunur. Ahlâkı dinin dışında bir felsefi problem olarak ele almıştır. Çağında mevcut hemen bütün bilim dallarıyla yakından ilgilenmiş ve o konularda üst düzey liyakate sahip kitaplar yazmıştır. Bu bakımdan bilimlerdeki üstün başarısıyla insanlık tarihine en

çok etkiyi ve hizmeti yapan bilim insanlarının ilk sıralarında gelir. Ancak çağdaş dünya, eserlerinin çoğu kaybolduğundan **Kindî**'nin büyüklüğünü ve etkisini tam kavramaktan uzak kalmıştır. Avrupa felsefesini derinden etkilemiştir. Bahçesinde toplumdan genellikle uzak yaşamış; nadir hayvanlar ve bitkiler yetiştirerek vakit geçirmiştir.

Kindî'nin kaç kitap yazdığı belli değildir. Değişik kaynaklar onun eser sayısına ilişkin 224, 241, 270, 272, 277, 281 sayılarını verir. Hangi alanda kaç kitap ve risale yazdığı da kaynaklara göre değişmektedir. Ortalama bir sayıyla belirtecek olursak **Kindî** 21 felsefe, 10 mantık, 10 fizik, altı psikoloji, 12 siyaset ve ahlak, 11 aritmetik, 20 geometri, 19 astronomi, 10 astroloji, beş kehanet, 17 gökküreleri, sekiz küresel varlıklar, 18 reddiye ve tartışmalar, dokuz boyutlar ve mesafeler, 13 meteoroloji, 22 ila 33 arasında tıp, dokuz kimya, altı optik, sekiz musikî ve 35 kadar diğer konularda eser yazmıştır. **Kindî**'nin külliyatıyla ilgili günümüzde çalışmalar vardır ancak eserlerinden kaçının kayıp, kaçının bugüne ulaştığı halen netleşmemiştir. Bazı araştırmacılar ona ait olmayan kitapları da onun eserleri listesinde göstermektedir. Mantığa ilişkin 10 kitabının hepsi, müzikle ilgili yazdığı sekiz kitabın altısı kayıptır. **Kindî**'nin eserlerinin önemli kısmının Süryanice, İbranice ve Batı dillerine çevrilmesi, Arapça aslı kaybolan birçok kitabının bu çeviriler sayesinde günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Bilinen kayıp eserleri şunlardır:

-**Risâle fi'l-Ahlâk**: Ahlak konusuyla ilgilidir.

-**et-Tenbîh Ale'l-Fezâ'il**: Ahlak konusuyla ilgilidir.

-**Risâle fi Teshîli Sübüli'l-Fezâ'il**: Ahlak konusuyla ilgilidir.

-**Risâle fi'l İstitâ'a ve Zamâni Kevnihâ**: Tanrı katında kulların fiillerinin anlamı, değeri ve buna ilişkin sebep-sonuç ilişkisinde aracı etkenlerin durumunu ele aldığı bir eseridir.

-**Fî Mâ'iyeti'z-Zamân ve'l-Hîn ve'd-Dehr ve'l-Vakt**: Birbiriyle içerik ve kapsam ilişkisi bulunan zaman, vakit, hîn, dehr kavramlarını ele alan eseridir.

-**Risâle fi'n-Nisebi'z-Zamâniyye**: Zaman kavramına ve onun sınırlı oluşuna ilişkindir.

-**Tesbitü'r-Rusül**: Vahiy, peygamberlik ve ahiret konularını işlediği biliniyor.

-**Risâle fi'l-Medhal İle'l-Aritmetika**: Matematikle ilgilidir.

-**Risâle fi'sti'mâli'l-Hisâb el-Hindî**: Sıfır rakamı ve Hint matematiğiyle ilgilidir.

-**Kitâb fi'l-Felsefeti'l-Ûlâ**: Hacimli bir felsefe eseri olduğu biliniyor; tamamı dört cilttir, üç cildi kayıptır. Günümüze metafizik konusunu işleyen dört bölümden oluşan birinci kısmı/cildi ulaşmış ve ilk kez 1948'de Kahire'de yayınlanmıştır. **Halife Mutasım**'a takdim ettiği eser, eksik haliyle bile günümüzde **Kindî**'nin en önemli felsefe kitabı sayılmaktadır. Bu bölüm birçok dile çevrilmiş ve araştırmalara konu olmuştur.

-**Kitâb fi'l-İbâne Ani'l-İlleti'l-Karîbe li'l-Kevni ve'l-Fesâd**: Fizik ve tabiat felsefesiyle ilgilidir. Bugüne yalnız ilk bölümü ulaşmıştır. Bugüne ulaşan ilk bölümün sonunda; *"Kitabın birinci kısmı tamamlandı"* ifadesi vardır; buradan, eserin başka ciltleri de bulunduğu sonucu çıkmaktadır.

-**Risâle fi Sınâ'ati'l-Akvâli'l-Adeviyye**: Müzik ve notalarla ilgilidir.

-**Risâle fi'l-Îka**: Müzikle ilgilidir.

-**Kitâbun fi Aksâmi'l-İlmi'l-İnsî**.

-**Risâle fi Envâ el-Cevâhir ve el-Eşbâh**.

-**Risâle fi Kısmeti'l-Kanûn**: Müzik ve müzik aletleriyle ilgilidir.

-Kitâbü'l-Cefr: Kindî'nin ilginç yönlerinden biri de Abbasi halifeleri **Harun Reşid** ve **Me'mun**'un müneccimliğini yapmış olmasıdır. Abbasi hilafetinin geleceğini/sonunu ilm-i nücum hesaplarına dayanarak bu eserde anlatmıştır.

-Risâle fi'l-Medhal İlâ Sınâ'ati'l-Mûsîka: Müziğin temel kurallarıyla ilgilidir.

-el-İstidlâl bi'l-Küsûfât Ale'l-Havâdis(Risâle fi'l-Kazâ Ale'l-Küsûf).

-Fî Mâhiyeti'l-İlm.

-Teslis'in Tenkidi: Hıristiyanlığın temelindeki teslis inancını eleştirdiği eseridir. Bu eserde, üç şahısta tek bir cevher anlayışının terkibi gerektireceğini belirterek, sözkonusu dini eleştirir. 10. yüzyılın Hıristiyan filozofu ve mantıkçısı **Yahya b. Adî**, bu esere karşı bir reddiye yazmış ve ondan alıntılar yapmıştır.

-Kitâbi'l-A'zam fi Te'lîfi'l-Luhûn: Müzik ve ses/nota sistemiyle ilgilidir.

(T. J. De Boer, İslam'da Felsefe Tarihi, trc. Yaşar Kutluay, s. 73, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara, 1960. Mahmut Kaya, İslam Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi, muhtelif sayfalar, Ekin Yayınları, İstanbul, 1983. Mâcid Fahrî, İslam Felsefesi Tarihi, trc. Kasım Turhan, s. 67-87, İstanbul, 1987. Peter Adamson-Richard C. Taylor, İslam Felsefesine Giriş, trc. M. Cüneyt Kaya, 35-57, Küre Yayınları, İstanbul, Mart 2007. Hilmi Ziya Ülken, Irak'ta Bağdat ve el-Kindî'nin 1000. Yıldönümünü Anma Töreni, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 157, Sayı 10, 1962. Cavit Sunar, İslam Meşşai Felsefesinde İlk Adım-El-Kindî, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 29-49, C. 17, Sayı 1, 1969. Atilla Arkan, Kindî ve İbn Rüşd'de İnsan Tasavvuru, İslam Araştırmaları Dergisi, s. 27-54, Sayı 12, 2004. Enver Uysal, Kindî ve Fârâbî'de Akıl ve Nefs Kavramlarının Ahlâkî İçeriği, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 141-156, C. 13, Sayı 2, 2004. Mehmet Bayrakdar(ed.), İslam Düşünce Tarihi, s. 77-85, Anadolu Üniversitesi İlahiyat Önlisans Programı, Eski-

şehir, Eylül-2010. Macit Fahri, İslam Felsefesi Tarihi, trc. Kasım Turhan, s. 204-205, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1998. Şahin Filiz, Tarih Felsefesi Açısından İslam Felsefesi Tarihi ve Müntehab Sivanu'l-Hikme, Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, s. 45, Konya, 2006/2).

EBÛ HANÎFE DİNEVERÎ VE KAYIP KİTAPLARI

Doğu'nun bir başka çok yönlü dâhisi **Ebû Hanîfe Dineverî**'nin günümüze tam haliyle yalnız iki eseri ulaşmış, bir kitabı da az bir bölümüyle gelmiştir. Dinever şehrinde 800'lü yılların başında doğduğu sanılan **Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî**, 895'te aynı yerde ölmüştür. Günümüze yalnız iki cildi ulaşan ve bir botanik ansiklopedisi sayılan ünlü **Kitâbü'n-Nebât**'ıyla tanınmıştır. İran, Irak, Filistin, Suriye, Afganistan, Belucistan, Horasan gibi bölgeleri sırf botanikle ilgili malzeme toplamak için dolaşmıştır. Dil, edebiyat, geometri, astronomi, matematik, botanik, tıp, tarih, tefsir, fıkıh, gezi gibi çok geniş bir yelpazede eserler yazmıştır. Araştırmacılar ve devrinin bazı âlimleri bilim düzeyinde onu, çağdaşı Câhız'la kıyaslar.

Ebû Hanîfe Dineverî'nin kayıp kitapları şunlardır:

-Kitâbü'n-Nebât: Aslı altı cilt olan bu eser, botanik bilimi tarihinin en önemli, en ünlü kitaplarından biridir. Günümüzde yalnız üçüncü ve beşinci ciltleri eldedir. Bu haliyle bile botanik tarihine damga vurmuştur. Botanik ansiklopedisi görünümündeki eser iki ana bölümden oluşur: Birinci bölüm konulara göre ayrılmış, ikinci bölümse alfabetik maddeler halinde sıralanmıştır. Bitkilerin tohum ve çimlenme dâhil her aşamadaki durumları, morfolojik yapıları, fizyolojileri, besin ve tıp değeri açısından taşıdıkları önem oldukça ayrıntılı anlatılır. Öylesine çeşit ve ayrıntı verir ki, bitkilerden elde edilen kokular ve boyalar, çeşitli meyvelerin tatları, lezzetleri, yararları bile kitapta geniş yer bulmuştur. Eser, Arap lügat biliminin en önemli kaynaklarından da biridir. Madde başlıklarını verirken, başka dillere ait olup sonradan Arapçalaşmış sözcüklere yer vermemiş, bunların özgün Arapça karşılıklarını kullanmıştır; bu da Arapça'ya yaptığı en önemli katkı sayılır. Eserden tarih içinde çok sayıda ve geniş alıntılar yapılmıştır; özellikle **İbn Sînâ** ve **İbn Baytar** bu isimlerin başında gelir. Çağımızda bazı araştırmacılar, bu alıntıları bir araya geti-

rip eseri tamamlama iddiasıyla çalışmış ve topladıklarını yayınlamıştır. **İbn Uhtü Ganim el-Malakî**'nin bu ünlü esere yazdığı 60 cilt büyüklüğündeki şerhi **eş-Şerhu'n-Nebât** ve **Abdüllatif el-Bağdadî**'nin yaptığı özet kayıptır.

-Kitâbü'l-Envâ: Asıl konusu astronomi olmakla birlikte Araplara ait bütün ilimleri içerdiği söylenir. **Bîrûnî, İbn Sîde, Takiyüddin el-Makrizî** gibi yazarlar bu eserden geniş alıntılar yapmıştır.

-Islâhu'l-Mantık: Dil ve edebiyata ilişkindir.

-Kitâbü'l-Cem ve't-Tefrîk: Dil ve edebiyata ilişkindir.

-Kitâbü'ş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ: Şiir ve şairlere ilişkindir.

-Kitâbü'l-Fesâha: Dil ve edebiyata ilişkindir.

-Kitâbü Mâ Yelhanû Bihi'l-Âmme: Dil ve edebiyata ilişkindir.

-Kitâbü'r-Red Alâ Lugde el-Isfahânî: **Isfahânî**'nin bir kitabına reddiyedir.

-Kitâbü'l-Bahs fi Hisâbi'l-Hind: Hint matematiğiyle ilgilidir.

-Kitâbü'l-Cebr ve'l-Mukâbele: Matematik ve cebire ilişkindir.

-Kitâbü Nevâdiri'l-Cebr: Astronomiyle ilgilidir.

-Kitâbü'l-Küsûf: Güneş ve ay tutulmalarıyla ilgilidir.

-Kitâbü'l-Vesâyâ.

-Kitâb fî Hisâbi'd-Devr: Namaz vakitleriyle ilgilidir.

-Tefsîrü'l-Kur'ân.

-Kitâbü'l-Bâh.

-Kitâbü'l-Büldân.

-Kitâbü'l-Kıble ve'z-Zeval: Kıbleyi bulmayla ilgilidir. *(Muhammed Hamidullah, Dineveri ve Eseri, Türk Biyoloji Dergisi, s. 113-124, C. 13, Sayı 4, Ekim 1963. Fuad Köprülü Armağanı, s. 195-206, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1953. (Bilime Yön Veren İslam Âlimleri-1, s. 222-228, Akit Gazetesi Yayını, İstanbul, 1996).*

İBNÜ'L-MÜNECCİM VE KAYIP KİTAPLARI

Doğu'nun en büyük müzik teorisyenlerinden biri olan **İbnü'l-Müneccim**'in bugün yalnız bir kitabı eldedir; diğer tüm kitapları kayıptır. Tam adı **Ebû Ahmed Yahyâ b. Alî b. Yahyâ b. Ebî Mansûr** olup, 855 yılında Bağdat'ta doğmuş, 912'de aynı şehirde ölmüştür. Astronomi, matematik ve müzik gibi alanlarda ünlü isimler çıkaran Müneccimoğulları ailesine mensuptur. Edebiyat tarihi, şiir ve müzik alanlarına yoğunlaşmış, çok önemli eserler vermiştir. Dedesi ve babası gibi o da uzun yıllar Abbasi halifelerinin nedimliğini yapmış, sarayın en gözde ilim adamı haline gelmiştir. **Merzubânî** onu devrin en büyük şairi sayar. Edebiyatın bütün alanlarında parlak eserler yazmıştır. Din bilimlerinde de önemli eserler vermiştir; onun kelam görüşlerini benimseyenlerin oluşturduğu bir akımın varlığı bilinmektedir. Eski Yunancayı da bildiği, çok geniş bir genel kültüre sahip olduğu bildirilmektedir.

En önemli yanı, çağının en büyük müzik teorisyeni olmasıdır. Müziği hem teorik hem pratik yönleriyle ele almıştır. **İbn Sînâ**, **Kindî** gibi Greklerin sekiz notalı sistemini kullanmamış, Arapların 18 notalı sistemiyle Grek sistemini harmanlayıp 10 notalı yeni bir yapı ortaya koymuştur. Ayrıca geçişlerde uyumlu seslerle müzik eserinin daha güzel hale getirileceğini belirtmiş, ondan sonraki müzik ve ses sisteminin temelini ortaya koyan anlayışlar geliştirmiştir. Özel kütüphanesi çok zengindi ve ünlüydü. Eski Arap müzik ekolüne ilişkin en eski monografi kitabı olarak nitelenen **Risâle fi'l-Mûsîka** adlı kitabı bugüne ulaşmıştır.

Bilinen kayıp eserleri şunlardır:

-Kitâbü'l-Bâhir fî Ahbâri Şu'arâ'i Muhadrami'd-Devleteyn: Emevi ve Abbasi dönemi şairlerinin biyografilerini ve bazı şiirlerini içerdiği bilinmektedir. Kitap başka isimlerle de biliniyor. Bu eseri kendisi tamamlayamadan ölünce, kalan bölümleri oğlu yazmıştır. En önemli kitaplarındandır.

-Kitâbü'l-Bâhir fî Ahbâri'ş-Şu'arâ'i'l-Müvelledîn.

-Kitâbü'n-Nağam: Dünya müzik tarihinin en önemli eserlerinden biri olduğu kuşkusuzdur. **Ebü'l-Ferec İsfahânî** bu eseri çok övmüş ve alıntılar yapmıştır. Bir şarkıcıda bulunması gereken özellikleri anlatır. 10 nota teorisini bu kitapta anlatmıştır. Bazı araştırmacılar, bu kitabın, **İbnü'l-Müneccim**'in bugüne ulaşan tek eseri Risâle fi'l-Mûsîka ile aynı eser olabileceğini düşünmektedir.

-Kitabü Ahbâr İshâk b. İbrâhim el-Mevsîlî: İbnü'l-Müneccim'in birçok eserinde olduğu gibi bu kitabında da kafa karışıklığı vardır; bazı kaynaklar bu eseri babasına, bazıları kendisine mal etmektedir.

-Kitâb fi'l Gınâ ve Ahbâri'l-Muganninîn: Abbâsî Halifesi Mu'temid Alellah'ın isteği üzerine, onun hakkında yazılmış şiirleri bir araya getirdiği, içinde 1000 civarında şiir bulunan bir eserdir. *(Ahmet Hakkı Turabi, İbnü'l-Müneccim ve Risâle fi'l-Müsîka Adlı Eseri, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 201-222, Sayı 11, 2005. Yahya b. Ali b. El-Müneccim, "Kitabü'n-Neğam", Trc. Ruhi Kalender- Necati Avcı, s. 396, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 25, Ankara, 1981).*

TABERÎ VE KAYIP KİTAPLARI

Ünlü tarihçi ve müfessir Taberî'nin eserlerinin çoğu kayıptır. Tam adı Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî olup, 839 yılında Taberistan'ın Âmül şehrinde doğmuş, 923 yılında Bağdat'ta ölmüştür. İslam tarihinde, Arap diliyle bir dünya tarihi yazmaya girişen ilk isimdir. Hayatının 50 yıldan fazlasını Bağdat'ta geçirmiş, din bilimlerinin yanısıra tarih, Arap dili, şiir ve edebiyata da ilgi duyup kitaplar yazmıştır. Israrlara rağmen devlette görev almamış, özellikle din bilimleri ve tarih alanlarında devrinin otoritesi haline gelmiştir. Taberiyye(Cerîriyye) adlı bir fıkıh mezhebi kurmuş, bu nedenle mezhepler arasındaki çekişmelerin, ithamların ve tartışmaların ortasında kalmıştır. Yazdığı tefsirle büyük ün ve takdir kazanmıştır. Devrindeki ve sonraki yazarlar onu, insanlık tarihini çok iyi bilen bir tarihçi, dinin bütün ayrıntılarını ve ruhunu bilen bir müfessir olarak nitelemiştir. Değişik kaynaklarda ilk Kur'an tefsiri olduğu bildirilen Câmi'ü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'ân'ın aslının 30 bin sayfa tuttuğu, ancak Taberî'nin bu eseri 3 bin sayfada özetlediği, kalan 27 bin sayfalık büyük bölümün kaybolduğu biliniyor. Taberî'nin hayatı boyunca toplam 80 bin sayfa yazdığı kayıtlara girmiştir. Bugüne ulaşan kitaplarının çoğu, büyük bölümleri kayıp ve küçük parçalar halindedir ve bu halleriyle yayınlanmıştır.

Taberî'nin bilinen kayıp eserleri şunlardır:

-Kitâbü'r-Red Alâ Zi'l-Esfâr: Taberî, Zâhirî mezhebinin kurucusu Dâvud b. Ali el-İsfahânî'nin derslerine devam ederken, onun bazı görüşlerini eleştirmesi üzerine Dâvud'un bir öğrencisiyle tartışıp meclisi terketmiş, bir daha onun derslerine gitmemiş ve Dâvud aleyhinde bu kitabı yazmaya başlamıştır. Ancak 100 varak kadar yazdığı sırada Dâvud'un ölümü üzerine kitabı yarım bırakmıştır.

-İhtilâfü'l-Fukahâ(İhtilâfü-Ulemâ'i'l-Emsâr fî Ahkâmi Şerâ'i'i'l-İslâm: Çeşitli mezheplerin fıkıh görüşlerini incelediği

bu eserin çok az bir bölümü bugüne ulaşabilmiştir. **Ebû Hanîfe, Mâlik b. Enes, Evzâî, Hasan-ı Basrî, İbn Ebû Leylâ, Şâfiî** gibi önemli isimlerin fikhî görüşleri ve çeliştikleri noktaları da içerir.

-Târih el-Ümem ve'l-Mülûk(Târih er-Rüsûl ve'l-Mülûk ve'l-Hulafâ): Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, Peygamberler ve Hükümdarlar Tarihi veya kısaca Taberi Tarihi adıyla da bilinen bu en ünlü eserinin önemli bir bölümü kayıptır.

-Zeylü'l-Müzeyyel: Hz. Hatice dâhil birçok sahabi ve tabiinin ölüm tarihlerine göre sıralanarak haklarında bilgi verildiği bu eser de bugüne eksik olarak ulaşmıştır.

-Tehzîbü'l-Âsâr ve Tafsîlü's-Sâbit an Resûlillâhi Sallallâhu Aleyhi ve Sellem Mine'l-Ahbâr: Cennetle müjdelenen 10 sahabi, Ehl-i Beyt, rivayet ettiği hadislerin senetleri, illetleri, bunların fıkha ve sünnete nazaran durumları, içlerinde geçen tuhaf sözcüklerin açıklaması, hadislerle ilgili âlimlerin anlaşamadığı konuları içeren bu kitabın ancak yarısı yazılabilmiş, onun da küçük bir bölümü bugüne ulaşabilmiştir.

-Sarîhu's-Sunne: Küçük bir bölümü bugüne ulaşmıştır.

-el-Câmi fi'l-Kırâ'at: Kurân'ın Mekke, Medine, Kûfe, Basra, Suriye, Mısır gibi bölgelerde okunuş şekilleri üzerine yazılan bu eserin aslının 18 cilt olduğu bildirilir; sadece birkaç cildi bugün mevcuttur.

-Edebü'n-Nüfûsi'l-Ceyyide ve'l-Ahlâku'n-Nefise: Seçkin ruhların ve güzel ahlâkın âdâbı çerçevesinde fıkıhla ilgili dört ciltlik bu eserin tamamı kayıptır. Taberî, bu kitabın yazımını bitirdikten sonra, 500 sayfasını imla ettirdikten sonra imla işini aniden bırakmış, kalanlar kaybolmuştur. Suriye'ye seyahat ederken bu 500 sayfadan oluşan iki cilt kitabı yanına alan **Ebû Sâid Ömer b. Ahmed ed-Dîneverî** bu gezi sırasında onları da kaybetmiştir.

-Basîtu'l-Kavl fi Ahkâmi Şerâ'iti'l-İslâm: Fıkıhla ilgilidir.

-Âdâbü'l-Kazâ: Fıkıhla ilgilidir.

-Kitâb-ı Cerîriyye: Taberî'nin, kendi kurduğu mezhebe, babasının adına izafeten takipçileri Cerîriyye demiştir. Mezhebini kurguladığı ve anlattığı bu kitap kayıptır.

-Latîfü'l-Kavl fi Ahkâmi Şerâ'ii'l-İslâm: Fıkıhla ilgilidir.

-el-Hafif fi Ahkâmi Şerâ'ii'l-İslâm: Fıkıhla ilgilidir.

-er-Red Alâ zi'l-Esfâr: Fıkıhla ilgilidir. *(Taberî, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi-1, s. 1-6, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991. Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, s. 52-60, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998. Sıtkı Gülle, Taberî'nin Tefsîr'indeki Kıraat Değerlendirmeleri, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 65-85, Sayı 9, İstanbul, 2004. Ali Dadan, Taberî Tarihi'ndeki Türklerle İlgili Rivayetlerin Tespiti ve Değerlendirilmesi, s. 5-14, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006. Johannes Pedersen, İslam Dünyasında Kitabın Tarihi, s. 39, 49, Klasik Yayınları, İstanbul, Ağustos 2012).*

MESÛDÎ VE KAYIP KİTAPLARI

Tarihçi **Mesûdî'nin** birçok eseri kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Hasen Alî** b. **el-Hüseyn** b. Alî **el-Mes'ûdî el-Hüzelî** olup, doğum yeri konusu ihtilaflıdır. 893'te doğduğu sanılıyor; Fustat'ta 956-57'de vefat etmiştir. Eski kitaplarda yazılan herşeyin mutlak doğru kabul edilmesinin hata olabileceğini, onların doğruluğunun denenmesi gerektiğini savunmuş, eski bilgilerin yeni araştırmalarla aşılabileceğini düşünmüş, bu amaçla birçok ülke gezip bilgi ve kitap toplamıştır. Döneminin en önemli seyahat, coğrafya, tarih ve dinler tarihi yazarlarının başında gelir. Onu yalnız İslam tarihçisi değil, bir dünya tarihçisi saymak gerekir. Bir bölgenin coğrafyasının o bölgedeki insan, hayvan ve bitkileri doğrudan etkilediğini savunmuş, 'yedi iklim' teorisini eserlerinde kullanmıştır. Tarih, coğrafya, kozmoloji, astroloji, fıkıh, dinler ve mezhepler tarihi, kelam, felsefe, siyaset, ahlak, Ehl-i Beyt gibi

birçok konuda çok sayıda kitap yazmıştır. Gezileri sırasında 915-16 yıllarında İran'ın İstahr şehrinde, 27 Sâsânî kralının özgün portrelerini içeren bir tarih kitabına rastladığı bilinir; böyle bir kitap bugün yoktur.

Mesûdî'nin kaç eser verdiği bilinmiyor. İkisi dışında (**Mürûcü'z-Zeheb, et-Tenbîh ve'l-İşrâf**) bütün eserleri kayıptır. **Mürûcu'z-Zeheb**'i 943'de yazmış, sonra 947 ve 956 yıllarında eserini gözden geçirip değişiklikler ve eklemeler yapmıştır. Ancak günümüze gelen, genişletilmiş olanlar değil, 943'de yazılmış halidir. Diğer ifadeyle, bu eser günümüze eksik ulaşmıştır. **İsbâtü'l-Vasıyye** gibi, ona ait gösterilerek yayınlanan bazı kitapların onun olduğu konusunda ciddi şüpheler vardır.

Bilinen kayıp kitapları şunlardır:

-Ahbârü'z-Zamân ve Men Ebâdehü'l-Hidsân Mine'l-Ümemi'l-Mâzıye ve'l-Ecyâli'l-Hâliye ve'l-Memâliki'd-Dâsire: Mesûdî, Mürûcü'z-Zeheb'de bahsettiği konuları bu eserinde daha geniş ele almıştır. Bir bölümü ansiklopedik mahiyettedir. Bir bölümünde ise dünyanın yaratılışı, **Hz. Adem**'den itibaren peygamberler tarihi, coğrafyayla ilgili o zamanki dünyanın bilinen hemen her şeyi, bilinen bütün kıtalar ve halklar, devletler, toplumların kültürleri, dilleri, dinleri ve daha birçok konu anlatılmıştır. **Abdullah es-Sâvî**'nin **Ahbârü'z-Zamân** adıyla 1938'de Kahire'de yayınladığı, daha sonra 1996'da Beyrut'ta yayınlanan ve bazı dillere yine **Mesûdî**'ninmiş gibi çevrilen kitabın, gerçekte **Mesûdî**'nin **Ahbârü'z-Zamân**'ı olmadığı anlaşılmıştır.

-el-Kitâbü'l-Evsât: Tarih, menkibe ve coğrafya kitabı özelliği taşır. Ülkeler, tarihleri ve hükümdarları hakkında bilgiler de bulunur. **Ebû Hanife**'nin katırdan düşmesi, evine hırsız girmesi, Basra'da din bilginlerinin bir kır gezisi sırasında **Kur'an**'da geçen bir emir fiilinin anlamı üzerine tartışmaları ve oradaki çiftçilerden dayak yemeleri gibi ilginç olayları da anlatır. **Prof. Fuat Sezgin GAS**'ta bu eserin Oxford ve İstanbul'da iki nüshası bulunduğunu belirtmiş, ancak ilgili nüshalar bu esere ait çıkmamıştır.

-**Râhatü'l-Ervâh**: **Ahbârü'z-Zamân**'ın zeylidir; bazı ülkelerin hükümdarları ve yöneticileri hakkında o kitapta yer almayan bazı konuları, bilgileri burada vermiştir. **Ahbârü'z-Zamân**'ın zeyli niteliğinde bir eserdir.

-**Fünûnü'l-Ma'ârif ve Mâ Cerâ fi'd-Dühûri's-Sevâlif**: Hz. **Muhamed** ve halifelerinin çeşitli hükümdarlara gönderdiği elçilerden ve Bizans, Yunan ve Kuzey Afrika ülkelerinin tarihinden sözetmektedir.

-**Cevâ'irü'l-Ulûm ve Mâ Kâne fi Sâlifi'd-Dühûr**: Oldukça geniş bir Bizans tarihidir; bu ülkenin tarihi, dini, kiliseleri, mimari yapıları, Bizanslıların İslam devletleriyle ve Sâsânilerle yaptığı savaşları, değişik ülkeleri ve hükümdarlarını anlatır.

-**Kitâbü'l-İstizkâr Li-Mâ Cerâ fî Sâlifi'l-A'sâr**: Astronomi, meteoroloji, coğrafya, iklimler ve bölgeler, denizler, Türkler dâhil birçok halk bu kitapta yer almıştır. **et-Tenbîh**'le benzer içeriğe sahip bir kitaptır.

-**Kitâbü Vasli'l-Mecâlis bi-Cevâmi'i'l-Ahbâr ve Muhallâtu'l-Âsâr (Muhtelitu'l-Âdâb)**: Endülüs tarihi, kültür ve edebiyatı ile çeşitli edebi ve kültürel konuları içerir.

-**el-Ahbârü'l-Mes'ûdiyyât**: İslam öncesi câhiliye devri ve Endülüs tarihine ilişkindir.

-**Kitâbü Makâtili Fürsâni'l-Acem**: Bu kitabın **Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ et-Teymî**'nin yazdığı **Kitâbü Makâtili Fürsâni'l-Arab** adlı esere karşı yazıldığı sanılıyor.

-**Kitâbü Tekallübi'd-Düvel ve Tegayyirü'l-Ârâ**: Fâtımîler ve Ağlebîler başta olmak üzere Kuzey Afrika tarihini içerir.

-**Kitâbü'l-Acâ'ib**.

-**Kitâbü'l-Makalât fî Usûli'd-Diyânât**: Şia, Haricîlik, Mutezile, Mârûnîlik, Sâbiîlik, Mecûsîlik, Hürremiyye gibi İslamî ve İslam dışı mezheplerden sözeden bir eserdir. Şiiler arasında imamet ve gaybet konularının nasıl bölünmelere neden olduğu, bu

kavramlarla ilgili anlaşmazlığa düşen Şiilerin ayrıldığı fırkaları işler.

-Kitâbü'l-Kazâyâ ve't-Tecârib: İklimlerin ve suların insan, hayvan ve bitkilere etkileri, madenler ve mineraller, hayvan ve bitki genetiği gibi birçok konuda bizzat **Mesûdî**'nin gözlem ve deneylerini de içeren bir eserdir.

-Kitâbü Sırri'l-Hayât: Ruh, nefis ve gaybet konusunu irdeler; Hıristiyanlıktaki teslis, Hürremiyye ve Şiâ'daki gaybet inancı da işlenir. Tikrit'te 925 yılında bir Hıristiyanla yaptığı tartışmadan sözettiği eserin bu tarihten sonra yazıldığı sanılıyor.

-Kitâbü'z-Zülef: Müzik, hayvanlar, ruh, nefis, hastalıklar, kozmoloji, hayvanlar gibi çeşitli konuları içerir.

-Risâletü'l-Beyân fî Esmâ'i'l-E'immeti'l-Kat'iyye Mine'ş-Şî'a: Şia'daki 12 imamla ilgili nesebleri, yaşamları, mücadeleleri, aileleri, ilimleri, ölümleri ve türbeleri gibi birçok konuyu içerir.

-Hadâ'iku'l-Ezhân fî Ahbâri Ehli(Âli) Beyti'n-Nebî ve Teferrukıhim fi'l-Büldân: Ehl-i Beyt ve Şîa'nın oluşum sürecindeki olaylar anlatılıyordu.

-Kitâbü'l-Mebâdi ve't-Terâkîb.

-Kitâbü'l-İntisâr fi'l-İmâme.

-Nazmü'l-Cevâhîr fî Tedbîri'l-Memâlik ve'l-Asâkir.

-Kitâbü Tıbbi'n-Nüfûs.

-Nazmü'l-Edille fî Usûli'l-Mille.

-Kitâbü's-Safve fi'l-İmâme.

-Kitâbü'l-İstibsar fi'l-İmame ve Vasfü Ekavil'ün-Nas fî Zalike Min Ashab'ün-Nâs ve'l-İhtiyar ve Hucac Küllü Ferik Minhum.

-Kitâbü'd-De'âvi'ş-Şenî'a.

-Kitâbü'l-Vâcib fi'l-Fürûzi'l-Levâzim.

-Kitâbü'l-Mesâ'il ve'l-İlel fi'l-Mezâhîb ve'l-Milel: Dinler ve mezhepler tarihiyle ilgili.

-Kitâbü Hazâ'ini'd-Dîn ve Sırri'l-Âlemîn.

-Nazmü'l-A'lâm fi Usûli'l-Ahkâm.

-Kitâbü'l-İbâne An Usûli'd-Diyâne.

-Kitâbü'n-Nühâ ve'l-Kemâl.

-Kitâbü'r-Ru'ûsi's-Seb'iyye.

-Kitâbü'l-İstircâ fi'l-Kelâm.

-Mezâhirü'l-Ahbâr ve Tarâ'ifü'l-Âsâr fi Ahbâri Âli'n-Nebî.

-Kitâbü'z-Zâhî. (*Fuat Sezgin, İslam'da Bilim ve Teknik, C. 1, s. 61, İstanbul BŞB Kültür A. Ş. Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, Nisan 2008. Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, s. 42-58, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001. Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, s. 60-61, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998. Murat Ağarı, İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı, Ankara Üniversitesilİlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 195-214, C. 47, Sayı 2, 2006. Eyüp Tanrıverdi, Tanrının Ayetlerini Tavuk Diliyle Söyleşenler, Doğu Edebiyatı Dergisi, s. 52, Sayı 4, Sonbahar-Kış 2008. Johannes Pedersen, İslam Dünyasında Kitabın Tarihi, s. 100, Klasik Yayınları, İstanbul, Ağustos 2012).*

BÂKILLÂNÎ VE KAYIP KİTAPLARI

Basralı din bilgini **Bâkıllânî**'nin kayıp kitaplarının uzun listesine bakıp ta üzülmemek elde değildir. Tam adı **Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî al-Bâkıllânî** olup, 941-42 yıllarında Basra'da doğduğu tahmin ediliyor; ölümü 1013'te Bağdat'tadır. Sebze ve bakliyat yetiştiren bir aileden geldiği için bu adı almıştır.

Yazdığı kitapların toplamının 50 bin sayfayı bulduğu söylenir. Kelam, fıkıh, hadis, tefsir, belagat, dinler ve mezhepler tarihi

gibi alanlarda otorite haline dönüşmüş, eserler yazmıştır. Eserlerinin çoğu bugün kayıptır; adı bilinen aşağıda listesini verdiğimiz kayıp eserlerinin sayısı 55'e ulaşır. Bağdat ve diğer şehirlerde uzun süre kadılık yapmış, orada Mu'tezilî, Hıristiyan ve Yahudi âlimleriyle tartışmalar yapıp, hepsinden üstün çıkmıştır. Üstün zekâsından ve bilgisinden dolayı Halife onu oğlu **Sünmânüddevle**'yi yetiştirmekle görevlendirmiş, ayrıca Bizans'a elçi olarak göndermiştir. Elçilik heyetinin başkanı olarak gittiği İstanbul'da yaptıkları birçok kalem erbabı tarafından yüzyıllarca övgüyle anlatılmıştır. Bizans imparatorları aynı zamanda tanrı sayıldığı için, huzuruna girenlerin ona secde etmesi gerekmektedir. **Bâkıllânî** inancı gereği secde etmeyeceğini, eğer zorlanırsa huzura girmeyip ülkesine geri döneceğini bildirir. Bunun üzerine secde etmeden girmesine izin verilir. **Bizans İmparatoru 2. Basillius** yine de onu huzurunda yere eğdirmek için bir kurnazlık düşünür. Kabul salonuna açılan kapıdan geçmek için eğilmek gerekmektedir. **Bâkıllânî** bu kapıdan geçerken arkasını dönerek içeriye girer. Böylece bu aşağılama tuzağını galibiyete çevirir. Bizans sarayında, bazıları **Basillius**'un huzurunda olmak üzere, Hıristiyan papazlarıyla çeşitli dinî tartışmalar yapıp hepsinden galip çıkmıştır. **Bâkıllânî,** Basillius'a kendisini takdim ederken, İslam'daki 72 fırkayı da tıpkı Hıristiyanlık ve Yahudiliği reddettiği gibi reddettiğini belirtir. İstanbul elçilik göreviyle ilgili yazdığı kitabı **Kitâbü'l-Mesâili'l-Kostantîniyye** maalesef kayıptır. Geniş kitleleri etkilemiş, İslam dünyasının her yerinden binlerce kişi onun öğrencisi olmak için Bağdat'a akın etmiş, yaşadığı yüzyılın müceddidi kabul edilmiştir. Fıkıh ve fıkıh usulü alanındaki eserleriyle **İmam Gazzâlî**'yi, kelama ilişkin kitaplarıyla da **İbnü'l-Arabî**'yi etkilemiş; **Aristo** felsefesi ve **Aristocu** filozofların fizik ve metafiziğe ilişkin görüşlerine ciddi eleştiriler yöneltmiştir. Kelamın felsefeye karşı üstünlüğünü savunan eserler yazmış; bu arada **Gazzâlî**'nin ünlü eseri **Tehâfütü'l-Felâsife**'nin bir öncülü sayılabilecek tarzda, felsefeyi ve filozofları eleştiren **Dekâ'iku'l-Kelam** adlı kitabı yazmıştır. Bu eseri de kayıplar arasındadır. Ke-

lam çerçevesinde Allah-evren-insan, madde-manâ denklemlerindeki görüşleri geniş yankı yapmıştır. **Bâkıllânî**'nin bugün kayıp durumdaki eserlerinden zaman içinde birçok yazar geniş alıntılar yapmış; son yıllarda bazı araştırmacı ve yayıncılar, çeşitli eserlerdeki bu alıntıları bir araya getirip yayınlamıştır.

Bâkıllânî'nin kayıp veya eksik eserleri şöyledir: **İkfârü'l-Müte'evvilîn** (doğa felsefesinden Allah fikrine ulaşmayı esas alan bir kelam anlayışına sahip Mu'tezilî âlimi **İbrahim b. Sayyâr el-Nazzâm**'ın kelam sistemini eleştirdiği eseri), **Nakzü'l-Fünûn li'l-Câhız**(i'caza ilişkin **Câhız**'ın görüşlerini eleştirdiği eseri), **Nakzu Nakzi'l-Lüma Li'l-Eş'arî**(**Eş'ârî**'nin el-Lümâ adlı eserine karşı **Ali el-İskâfî** ve **Kâdî Abdülcebbar** tarafından yazıldığı sanılan en-Nakz adlı esere cevap niteliğindeki kitabı), **el-İbâne An Mezhebi Ehli'l-Küfr Ve'd-Dalâle, et-Ta'dil ve't-Tecvîr, Şerhu'l-Lüma'li'l-Eş'arî, er-Red Ale'l-Mu'tezile fî Meştebehe Aleyhim Min Te'vîli'l-Kur'ân, Kitâb fî Enne'l-Ma'dûm Leyse Bi-Şey, Şerhu Edebi'l-Cedel, Keyfiyyetü'l-İstişhâd, Kitâbü Dekâiku'l-Kelâm ve'r-Reddu Alâ Men Hâlefe el-Hakka Mine'l-Evâil ve Müntehili'l-İslâm**(İslam dini ekseninde felsefeyi ve filozofların fikirlerini analiz edip eleştirdiği eseri), **İmâmetü Benî Abbâs, el-Kerâmât, Tasarrufu'l-İbâd ve'l-Fark Beyne'l-Halk ve'l-İktisâb, ed-Dimâ Elleti Cerat Beyne's-Sahâbe, Keşfü'l-Esrâr ve Hetkü'l-Estâr Fi'r-Red Ale'l-Bâtıniyye, el-Kesb, el-Bağdâdiyyât, el-Cürcâniyyât, en-Nîsâbûriyyât, el-İsbahâniyyât, Nihâyetü'l-İcâz, Kitâbu'l-İmân, et-Tebsıra, el-Mukaddimât fî Usûli'd-Diyânât, el-Mesâ'ilü'l-Kostaniniyye, er-Red Ale'l-Mütenâsihin, Kitâbü'l-Mesâ'il, el-Mücâlesâtü'l-Mensûra, Kitâbü'l-İmâmetü'l-Kebîre, el-İmâmetü's-Sagire, er-Rudûd Alâ Ebî Tâhir b. Kasım, Ecvibetü Ehli Filistin, Mesâ'il Se'lehâ Anha İbn Abdil-Mü'min, Kitâbü'l-Usûli'l-Kebir fi'l-Fıkh, el-Usûlü's-Sagir, Mesâ'ilü'l-Usûl, Fazlü'l-Cihâd, Emâlî İcmâu Ehli'l-Medine, Kitâbü Emâli İcmâ'u Ehli'l-Medine, et-Takrîb Ve'l-İrşâd Fî Usûli'l-Fıkh, Hidâyetü'l-Müsterşidîn ve'l-Makne fî Usûli'd-Dîn**(aslı 17 cilt iken, bugüne 12 cildi gelebilmiştir, beş cildi kayıptır),

Menâkıbu'l-E'imme ve Nakzü'l-Metâ'in An Selefi'l-Ümme (dört büyük halifeyi anlattığı, onlara yöneltilen eleştirilere cevap verdiği bu eser eksik halde günümüze ulaşmıştır), **Kitâbü Nakdı'n-Nakd, Kitâbü'l-Îcâz, Kitâbü Risâleti'l-Hurra, Kitâbü'r-Reddi Ale'l-Mütenâsihın, Kitâbü'l-Hudûd fi'r-Reddi alâ Ebî Tâhir, Kitâbü'l-Mesâili'l-Kostantîniyye, Kitâbü'r-Red Ale'r-Râfida ve'l-Mu'tezile, Kitâbü'l-Beyan An Ferâidi'd-Din ve Şerâidı'l-Ahkâm, Muhtasaru't-Takrib ve'l-İrşâdi's-Sağir, Kitâbü Risâleti'l-Emir, Kitâbü'l-Mukni' fi Usûli'd-Din, Kitâbü'l-Ahkâm ve'l-İlel, el-Ahkâm ve'l-Usûl, el-Mukni' fi Usûli'l-Fıkh, Kitâbü Nusreti'l-Abbâs ve İmâmeti Benîhi.** *(Usame Ali Abdulkadir, Bâkıllânî ve İslam Hukukunun Nassa Dayanmayan Kaynakları İle İlgili Görüşleri, s. 9-19, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstisüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008. Kemal Yıldız-İlyas Yıldırım, el-Bakıllânî'ye Atıfları Çerçevesinde el-Gazzâlî'nin Fıkıh Usulünde Muhakkikliği, Ondokuz Mayıs Ünivresitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 39-75, Sayı 32, 2012. Wadi Z. Haddad, Bir 10. Asır Spekülatif Kelamcısının Hıristiyanlık Temel Doktrinlerine Reddiyesi, çev. Süleyman Akkuş, Usûl Dergisi, s. 213-228, Sayı 9, Ocak-Haziran 2008. Mehmet Keskin, Eşariliğin Teşekkül Süreci, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005. Muhit Mert, Kelâm İlminde Fiyat Konusundaki Tartışmalar: Bâkıllânî ve Kâdî Abdülcebbâr Örneği, EKEV Akademi Dergisi, s. 161-171, Mayıs-1998. Şerafeddin Gölcük, Kelam açısından İnsan ve Fiilleri, s. 245-250, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1979. Cağfer Karadaş, Kelamcıların İbn Arabî Düşüncesine Etkisi, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 11, Sayı 2, s. 87-96, 2002. Türkiye Gazetesi, 24-09-2012).*

EBÛ HAYYÂN ET-TEVHİDÎ VE KAYIP KİTAPLARI

Arapların büyük bilgini **Ebû Hayyân et-Tevhidî**, yazdığı kitapların tamamını bir bunalımı sırasında yakmış ama yine de bazı eserleri bugüne ulaşmıştır. Künyesi **Ebû Hayyân Ali b. Mu-**

hammed b. Abbas et-Tevhidî'dir. Eserlerindeki çeşitli ifadelerinden hareketle 922-932 yılları arasında Bağdat, Nişâbur, Vâsıt, Şiraz şehirlerinden birinde doğduğu, 1023 yılında Bağdat'ta öldüğü sanılıyor. Felsefede Farabî okulundan yetişmedir. Günümüzde önemi henüz anlaşılamamış, çağının en büyük filozof, şair ve mutasavvıfıdır. Arap nesrinde Câhız'dan sonraki en büyük isim olduğu kabul edilir. Edebiyat, fıkıh, kelam, felsefe, şiir, dil, tasavvuf gibi birçok alanda kitapları vardır. Eski dostu Ebu'l-Vefâ el-Büzcânî onu 981'de Vezir İbn Sadân'la tanıştırınca hayatı değişmiş, vezirin meclisinde en itibarlı yere oturmuştur. 39 gün boyunca her gece toplanan mecliste vezir sormuş, o yanıtlamıştır. Bu soru-cevapları Büzcânî'nin ısrarı sonucu el-İmtâ ve'l-Mu'ânese adlı kitabında toplamış ve dostuna ithaf etmiştir. Kişiliğinin tamamen zıt özelliklere sahip olduğu söylenmiştir; mistik, anarşist, zahit, dindar gibi. Tahammülsüz, aşırı zeki, dobra, kıskanç ve kötümser kişiliği, gittiği her yerde insanlarla sağlıklı ilişkiler kurmasını önlemiş, bu yüzden çok sık yer değiştirmiştir. İbn Miskeveyh'e sorduğu felsefi sorular ve onun da verdiği cevaplar İslam felsefe tarihinde Bîrûnî'nin İbn Sînâ'ya sordukları kadar önemli görülmektedir.

Kaç eser yazdığı bilinmiyor. Hayatının son yıllarında geçirdiği bir ruhî bunalım sırasında, yazdığı kitapların tümünü ve sahip olduğu muazzam kütüphanesini yakmıştır. Kitaplarını yakmasının nedenine gelince: Bazı kaynaklara göre yoksulluğun dayanılmaz bir hal alması nedeniyle bunu yapmıştır. Bu konudaki rivayetlerden, Yâkût'un aktardığı ilginçtir: Bağdat halkının ilme ve düşünceye ilgisiz olduğunu görmüş, üstüne bir de yaşlılık ve ölüme yaklaşma duygusu eklenince; *"Zaten Allah'tan başka her şey yok olacak. Mürekkeple, kâğıtla, parşömenle, okumayla, mukabeleyle, tashihle, müsveddesiyle, temiz nüshasıyla gözlerimi daha fazla niçin yorayım?"* demiştir. Ancak o zamana kadar eserlerinin büyük bölümü yazar nüshasının dışında da yayıldığı için çoğu kitabı böylelikle kurtulmuştur. Çeşitli kaynaklarda onun yazdığı kitapların

sayısı 19 ila 49 arasında değişir. Kayıp veya eksik kitapları şunlardır:

-el-İşârâtü'l-İlâhiyye: Tasavvufla ilgili iki ciltlik bu eserinin ikinci cildi kayıptır.

-el-Haccü'l-Aklî İzâ Dâka'l-Fedâ Ani'l-Hacci'ş-Şer'i: Kâbe'ye gidemeyecek kadar fakir veya hasta olanların bulundukları yerde hac yapabileceklerine yönelik dindışı görüşler ileri sürdüğü bu eseri yüzünden kâfirlik ve zındıklıkla suçlanmıştır. Bu kitap **Hallac-ı Mansur**'un öldürülmesinde de önemli rol oynamıştır.

-Risâle fî Ahbâri 's-Sûfiyye.

-Risâle fî Takrîzi'l-Câhiz.

-Risâle fi'l-Hanîn İle'l-Evtân.

-Risâle fî Dalâlâti'l-Fukahâ fi'l-Münâzarâ.

-ez-Zülfe.

-el-Muhâdarât ve'l-Münâzarât.

-Kitâbü'r-Red Ale'bni Cinnî fî Şi›ri'l-Mütenebbî.

-Riyâzü'l- Ârifin. *(Prof. Dr. Hanifi Özcan, Ebu Hayyan et-Tevhidi Bir Ateist midir,* Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 48-53, Sayı *6, İzmir 1989. Macid Fahri, İslam Felsefesi Tarihi, Trc. Kasım Turhan, s. 147-149, C. 4, İklim Yayınları, İstanbul, 1987. Doç. Dr. Şahin Filiz, Ebu Hayyan Tevhidi ve Belgi Felsefesi, Bilimname, s. 119-131, Sayı 2, 2003. Şamil Öçal, Ebu Hayyan et-Tevhidi'nin İbn Miskeveyh'e Yönelttiği Felsefi Sorular, Dini Araştırmalar Dergisi, s. 123-141, C. 2, Sayı 4, Mayıs-Ağustos 1999. İsmail Hakkı İzmirli, Ebu Hayyan Tevhidi, Darü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 107-108, Sayı 7, İstanbul, 1928. Johannes Pedersen, İslam Dünyasında Kitabın Tarihi, s. 56, Klasik Yayınları, İstanbul, Ağustos 2012).*

BÎRÛNÎ VE KAYIP KİTAPLARI

Bir çağa adını veren Doğulu büyük bilgin **Bîrûnî**'nin yaklaşık 200 kitabının 170'ten fazlası kayıptır. Aslen Türk olan ve tam adı **Muhammed** b. **Ahmed Ebu'r-Reyhan el-Bîrûnî el-Havarizmî** olan **Bîrûnî**, kesin olmamakla birlikte 973'te bugün İran toprağı olan Kas'ta doğup, uzun süre yaşadığı Gazne'de 1051'de ölmüştür.

Tarihin şahit olduğu en büyük dâhîlerden biri olan **Bîrûnî** ana dili Türkçe'nin yanı sıra Arapça, Farsça, Sanskritçe, İbranice, Çince, Yunanca, Harzemce, Süryanice ve çeşitli Hint dillerini biliyordu. Matematik, astronomi, geometri, fizik, kimya, tıp, eczacılık, tarih, coğrafya, filoloji, etnoloji, jeoloji, jeodezi, dinler ve mezhepler, edebiyat ve şiir gibi 30 kadar ilim dalında çalışmalar yapıp, çığır açan eserler vermiştir. İnsanlığa yeni ufuklar açan bilimsel çalışmaları ve buluşları saymakla bitmez.

Avrupa'da dünyanın düz olduğu, denizde gide gide dünyanın sonuna gelindiğinde aşağı düşüleceği inancı hâkimken; dünyanın yuvarlak olduğunu, ekseninin eğriliğini bilimsel açıdan kanıtlamakla kalmamış; dünyanın yarıçapını 6324,66 km olarak, bugünkü ölçümlerle nerdeyse aynı hesaplamıştır. Dünyanın bir hareketi olduğu ve döndüğü fikri üzerinde uzun süre çalışmıştır. Bugüne ulaşan kitaplarında dünya ile ilgili yer alan bilgi ve bulgularının mahiyetine bakıldığında, kayıp eserlerinde dünyanın güneş çevresinde ve kendi ekseni etrafında döndüğü gerçeğini kanıtladığı tahmin ediliyor. Kitap bulmak için Hindistan, İran ve Asya'nın diğer bölgelerine çok seyahatler yapmıştır. 40 yıl aradığı Mani'nin bir kitabını 1030'lu yıllarda Cend şehrinde bulduğu söylenir ama bu eserin ismi ve içeriği bilinmiyor.

Trigonometride, daha önce bilinen sinüs ve kosinüs fonksiyonlarına sekant, kosekant ve kotanjant fonksiyonlarını bularak eklemiştir. Trigonometrik fonksiyonlarda yarıçapı bir birim olarak kabul eden ilk bilim adamıdır. Kosinüs teoremini ilk ortaya

koyan da odur. Avrupa merkezli tarih kitaplarında kendilerinden birilerinin keşfettiği iddia edilen Ümit Burnu, **Bîrûnî**'nin eserlerinde geçmekte ve oraya Barasun Burnu adını vermektedir. Birçok cismin 'özgül ağırlığını' bulmuştur.

Newton'a mal edilen ünlü 'yerçekimi yasası' gerçekte **Bîrûnî** tarafından bulunmuştur. Ancak Batı, sömürge çağını başlatmasıyla birlikte, Doğu'nun yalnız parasal değer taşıyan maddi varlıklarını sömürmemiş; bilimsel buluşlarını da önce yok sayıp, sonra kendilerinden birilerinin çalışmalarını o alanın temeline koyarak bilimsel sömürü de yapmıştır. Kısaca Batı, Doğu'yu topyekün sömürmüştür. Yerçekimi konusu Batı'nın sayısız sömürü kaleminden yalnızca biridir. Özellikle belirtelim, bu konuda ilk fikri ortaya atıp çalışmalar yapan bilim insanı, Bîrûnî'dir. Bilim tarihçisi **Carl L. Boyer, A History of Mathematics** adlı eserinde 'Cazibe Kanunu'nu **Bîrûnî**'nin şu şekilde açıkladığını ifade eder.: *"Dünya dönüyorsa, bu dönüşünden dolayı ağaçlar, taşlar yerlerinden niçin fırlamıyor diyenlere şöyle cevap veririz: Bu, dünyanın dönmesi hakkında ortaya koyduğumuz teoriyi çürütmez. Çünkü her şey dünyanın merkezine düşüyor. Bu da gösteriyor ki, o merkezde çekicilik var. İşte bu yerçekimi, yeryüzündeki nesnelerin dışarı fırlamasına mani olmaktadır".* Bu ifadelerde geçen; *"..dünyanın dönmesi hakkında ortaya koyduğumuz teori.."* sözlerinden, yerçekimini bulduğu ve hatta buna ilişkin bir teori geliştirdiği net biçimde ortaya çıkıyor. Ancak maalesef bu çalışmalarını içeren kitapları kayıptır. Bununla birlikte günümüze ulaşan küçük çaplı eserlerinden **Makâle fi İsthrâc-ı Kutri'l-Arz bî Rasad-ı İnhitâti'l-Ufûk** adlı risalesinde yeryüke yarıçapının hesabını çıkartması; dünyanın yuvarlak olduğunu daha önceden bildiği, bu yuvarlak gezegenin dönüşü ve dönüşle ortaya çıkan çeşitli durumlara ilişkin çalışmalar yaptığı izlenimi vermektedir

Amerikalı bilim tarihçisi **George Sarton**, 11. yüzyıl için **'Bîrûnî asrı'** demiştir. Alman müsteşrik **Dr. E. Sachau** ise onu; *"Tarihin tanıdığı en büyük zekâ"* ifadeleriyle tanımlamıştır. Bîrûnî modern fen bilimlerinin öncüsü olmuştur. Jeodezinin kurucusu

sayılmaktadır. Sezeryan yöntemiyle doğum yaptırdığı biliniyor. Işık hızının ses hızından kat be kat yüksek olduğunu, Batılılardan yüzlerce yıl önce savunmuştur.

Gürgenç Emiri Ali b. Memun'un sarayında bilimsel çalışmalar yaptığı sırada tanıştığı ve birlikte teşrik-i mesaide bulunduğu bir başka dâhî İbn-i Sînâ ile felsefe, fizik, astronomi, ısı, ışık iletimi, maddenin devinimi gibi konularda uzun münazaralar yapmıştır.

Kaybolmadan günümüze gelebilmiş az sayıda eseriyle bile, bilime ve insanlığa en büyük katkıyı yapan zirve isimlerden biri haline gelen Bîrûnî'nin tüm eserleri zamanımıza gelebilseydi, şüphesiz bilim tarihi Batılıların çarpıtmalarına rağmen çok başka şekilde yazılırdı. 63 yaşındayken bir arkadaşına yazdığı mektupta 180 eserinin bulunduğunu belirtmiştir. Bundan sonra da ölümüne dek çok sayıda kitap yazmıştır. Son eseri Kitâbu's Saydele'yi 1050 yılında yazmıştır.

Bilimsel çalışmalarını engelleyeceği endişesiyle hiç evlenmeyen Bîrûnî'nin sürekli okumak ve yazmakla zaman geçirdiği, dışarıya yılda yalnızca iki kez; biri Nevruz'da, diğeri de Mihrecan şenliğinde ihsan elde etmek ve mürekkep almak için çıktığı söylenegelmiştir. Telif eserlerin yanında, tercüme eserleri de vardır. Öklit'in Unsurlar ve Batlamyus'un el-Mecisti'sini Sanksritçe'ye tercüme etmiştir. Hintli Patanjali'nin Yogasutra'sını Tercemetü Kitabi Batencel fi'l-Halâs Mine'l-İrtibâk (Kitabi'l Patanjali 'l-Hindi) adıyla Arapça'ya çevirmiş, eser günümüze ulaşmıştır. Sanksritçe astronomi kitabı Karanatilaka'yı da Gurretü'z-Zîcât adıyla Arapça'ya çevirmiş, o da bugüne ulaşmıştır. Sanksritçe Samkhya da Arapça'ya çevirdikleri arasındadır, ancak bu eser kayıptır. Arapça mevcut çevirisini yetersiz bulduğu Pançatatra Masalları'nı da yeniden tercümeye giriştiği bilinmekte; ancak bu çevirinin tamamlanıp tamamlanmadığı bilinmemektedir. Dolayısıyla Bîrûnî'nin bu çevirisini de kayıplar hanesine yazmak gerekir.

Bîrûnî'nin kaç tane kitap yazdığı net değildir. Sayıyı 200'e kadar çıkaran araştırmacılar vardır. **Ahsen Batur**, onun irili ufaklı 180 kitap yazdığı görüşündedir. Amerikalı Yazar **E. S. Kennedy**, **Bîrûnî**'ye ait 146 eser olduğunu belirtmektedir. Kitaplarının 70 kadarı astronomiye ilişkin olup, bunların yalnızca dördü bugüne ulaşmıştır. Birkaç kayıp romanının bulunduğu da iddia edilmiştir. Alanlarına göre **Bîrûnî**'nin eserlerinin mevcut ve kayıp sayısı tablosunu hazırlayan **Kennedy**, itiraza açık ve tartışılabilecek yönleri bulunan çalışmasında, büyük dehanın 146 kitabından 22'sinin günümüze kadar geldiğini, bunlardan 13'ünün basıldığını belirtmektedir. Ansiklopedik çalışmanın **Bîrûnî** maddesinde **Kennedy**, onun astronomi alanında 35 eser yazdığını, bunlardan dördünün günümüze ulaştığını belirtiyor. Tabloya göre **Bîrûnî**, 20'si bugün kayıp 23 astroloji kitabı, dokuzu kaybolan 10 jeodezi ve haritacılık kitabı, tamamı kayıp 16 edebiyat eseri, sekizi kayıp dokuz coğrafya eseri, yedisi kayıp sekiz aritmetik eseri, dördü kayıp beş kronoloji eseri, yine dördü kayıp beş geometri kitabı, zaman ölçümü üzerine bugün kayıp iki kitabı bizzat yazmış. Diğer alanlardaki eserlerinin durumu ise şöyle: ikisi kayıp dört usturlab kitabı, biri kayıp iki trigonometri kitabı, biri kayıp iki mekanik kitabı, biri kayıp iki tıp ve farmakoloji kitabı, kayıp bir meteoroloji kitabı, biri kayıp iki mineraloji ve taşlar kitabı, tamamı kayıp tarihle ilgili dört kitap, Hindistan hakkında biri kayıp iki kitap, ikisi kayıp üç din ve felsefe kitabı, sihirle ilgili biri kayıp iki kitap, diğer alanlarda da sekizi kayıp dokuz kitap. Umudumuz odur ki, kayıp eserleri imha edilmemiş, ücra bazı kütüphanelerin tozlu raflarında keşfedilmeyi bekliyor veya özel koleksiyonlarda korunuyor olsun.

Bîrunî'nin belirleyebildiğimiz kayıp kitaplarının uzun listesi şöyle:

-el-Mesâilü'l-Müfîde ve Cevâbâtu's-Sedîde: 250 varak/sayfa boyutunda.

-İbtâlu'l-Buhtan bi-İrâdi'l-Burhan Alâ A'mâli'l-Havârezmî fi Zîycihi: 360 varak.

-Kitabu'l-Vasâta: 600 varak.

-Tekmîlu Rîyh-ı (Zîyc-i) Habeşin bi'l-'İleli ve Tehzîb A'mâlihi Mine'z-Zilel: 250 varak.

-Cevâmi'ul Mevcûd li-Havâtır-il Hunûd fu Hisâbi't-Tencîm: 550 varak.

-Şerh-i Zîycu'l-Erkund.

-Hayâlü'l-Kusûfeyn 'İnde'l-Hind.

-Emru'l-Mumtaharın ve Tabsîr İbn Keysûm el-Müfteten: 100 varak.

-İhtilâfu'l-Akâvîl li-İstihrâci't-Tehâvîl: 30 varak.

-Makâle fi't-Tahlil ve't-Taku'li'Ta'lil: 70 varak.

-Tehzîbu't-Turuk li'l-Muhtâc İleyha fi İstihrâc-ı Hey'eti'l-Felek 'ınde'l-Mevâlid ve Tehâvili's-Sinîn ve Gayriha Mine'l-Evkât: 60 varak.

-Miftahu İlmi'l-Hey'e: 30 varak.

-Tehzîbu Fusûs'il-Fergânî: 200 varak.

-Kitâbun fi İstimâli Devâir 'is-Sumût fi-İstihrâcı Merâkiz'il-Büyût: 100 varaktan fazla.

-Makale fi Tâlî-i Kubbeti'l-Ard ve Halâti's-Sevâbi'z-Zevât el-Urûz: 30 varak.

-Makâdir el-Leyli ve'n-Nehâr fi Cemii'l-Ard li Ta'rif Kevni's-Sene Yevmen Taht-al Kutb.

-Kitâbu't-Tehzîb'il-Akvâl fi Tashîh'il Urûd ve'l-Etvâl: 200 varak.

-Kitâbu Tashîf'il(Tashîh'il) Menkûl Min'el Arzi ve't-Tûl: 40 varak.

-Makâle fi Tashîh'it-Tûl ve'l-Arz li Mesâkin'il Ma'mûr Min'el Arz.

-Makâle fi Ta'yîn'il-Beled min'el Arz va't-Tûl Kilâhumâ: 20 varak.

-Gurûbu'ş-Şems 'ında Menâret-i İskenderiyye: 40 varak.

-İhtilâfu'l-Vâkı' fi Tekâsimi'l-Ekâlim: 20 varak.

-İhtilâfu Zevi'l-Fadl fi İstihrâcı'l-Ard ve'l-Meyl.

-Kitâbu'l-Ecvîbe ve'l-Es'ile li Tashîhi Semt'il-Kıble: 30 varak.

-Îzâhu'l-Edille Alâ Keyfiyet-i Semt'il-Kıble: 25 varak.

-Tehzîb Şurût-il Amel li Tashîh Sumût'il Kıbel: 40 varak.

-el-İstîâbü fi Tastîhi'l-Küre(Kürenin Düzlemleştirilmesi Hakkında Kavrama Kitabı).

-et-Tenbîhü Alâ Sınâati't-Temvîh(Sözü Yaldızlama Sanatı Hakkında Uyarı Kitabı).

-ez-Zîcü'l-Mes'ûdiyy(Mesud'un Astronomi Takvimi/Haritası).

-eş-Şümûsü'ş-Şâfiyetü Li'n-Nüfûs(Ruhlar İçin Şifa Verici Güneşler).

-et-Ta'lîlü Bi'cêleti'l-Vehm-i fi Meânin-Nazm(Şiirin Anlamları Hakkında Şüpheye Düşme Sebeplerinin Açıklanması).

-Kitâbu'l-Ahcâr(Taşlar Kitabı).

-Kitâbü'l-Acâibi't-Tabîiyeti ve'l-Garâibi's-Sınâiyye(Doğal Harikalar ve Yapay İlginç Şeyler Kitabı).

-Kitâbü'l-Müsâmere fi Ahbâri'l Hârizm: Harzem tarihine ilişkin bu eser kayıp ancak, Târih-i Beyhâkî'de Harizm bölümü

bu eserden alıntılandığı için, kitabın en azından küçük bir bölümü günümüze ulaşmış sayılabilir.

-el-İstişhâdü Bi'htilâfi'l-Ersâd(Gözlemlerin Farklılığını Şahit Göstermek Kitabı): Bîrûnî ünlü eseri **Âsâru'l Bâkiye**'de bu kitaptan sözeder ve şunları söyler: "Gözlem yapanlar en büyük dairenin kısımlarını en küçük dairenin kısımları ile kontrol altına almaktan aciz kaldılar". Bu nedenle bu iddiayı kanıtlamak için bu kitabı yazdı.

-Târîh-ul-Hind: Hind tarihine ilişkin.

-Tecrîdü'ş-Şuâât ve'l-Envâr(Işınların ve Işıkların Ayrılması): Kâtip Çelebi, bu kitabın **Şems el-Meâlî** için yazıldığını belirtir.

-Harezmi Zîcinin Temelleri.

-el-İrşâdü fî Ahkâmi'n-Nücûm(Yıldızların Hükümleri Hakkında Aydınlatma Kitabı).

-Bamian'ın İki Putu: Bu eserinin roman türünde olduğu **Jacques Boilot** tarafından iddia edilmiştir. Eğer bu sav doğruysa, **Bîrûnî** dünya tarihinin ilk romanını yazan kişi olarak da tarihe geçmiş demektir. Bugün insanlık tarihinde yazılan ilk romanın, 1007 yılında Japonya'da yazılan Genji'nin Öyküsü kabul ediliyor. **Bîrûnî** 1007 yılında 34 yaşlarındaydı ve Afganistan dâhil çeşitli ülkeleri sürekli geziyordu. Bu eserde bugün Afganistan'ın Bamyan vadisinde bulunan kayaların içine oyulmuş biri kadın, diğeri erkek iki büyük Budist heykel/put konu edilir.

-Şerhu Divanı Ebî Temam: Filozof Şair **Ebî Temam**'ın divanına yazdığı şerh.

-Muhtâru'l Eş'âr ve'l-Âsâr (Seçilmiş Şairler ve Eserleri): Dönemindeki ve daha önceki şairler ve eserlerinden bahseden bir kitap.

-Meşahir-ül-Harizm: Harezm ve civarının kültür, iktisat, sosyal hayat ve tarihine ilişkin.

-Târîh-u Eyyâmu's-Sultan Mahmud: Gazneliler ve Sultan Mahmud tarihine ilişkin eseri.

-Tarih-ül-Mübayyeza ve'l-Karâmita: Manihailer ve Karmatiler tarihine ilişkindir. Bîrûnî bu eseri nedeniyle zındıklıkla suçlanıp idamın eşiğinden dönmüştür. Harezm'i basıp alan Gazneli Mahmud, oradaki bilginleri ve bu arada Bîrûnî ile birlikte hocası ve hamisi Abdussamed el-Evvel bin Abdussamed el-Hâkim'i de alarak Gazne'ye getirmiştir. Bu eseri yüzünden Rafizîlik ve Karmatîlikle suçlanan Bîrûnî hocasıyla birlikte hapsedilir. Hücrede üstadı ona; "Ebû Reyhan, sen henüz gençsin. Bense yaşlandım. O risaleyi sen değil, ben yazdım. Üzerine de senin adını koydum. Anlaşıldı mı?" der. Bîrûnî bunu kabul etmek istemez ancak hocası ısrar eder. El-Hâkim, öğrencisinin hayatını kurtarmak için kitabı kendisinin yazdığı şeklinde yalan ifade verir ve idam edilir. Bîrûnî ise affedilir. Bîrûnî, **Âsâru'l Bâkiye** adlı eserinde de, 'beyaz elbiseliler' ve Karmatîlerle ilgili bu kitabı yazdığını belirtmektedir. Diyanet Ansiklopedisi ise, tam tersi bir iddia ile, dinsizlik ve Karmatilikle suçlanan Bîrûnî'nin, Maniciliğe ve Karmatiliğe dikkat çekmek için bu eseri yazmış olduğundan, kitabın içeriği dolayısıyla bu suçlamadan kurtulduğunu savunmaktadır. Kitap bugün kayıp olduğundan, bu iki iddiayı netleştirme olanağı yoktur.

-Tenkih-üt-Tevârih: Tarih, tarih tenkidi ve tarih felsefesiyle ilgili eseri.

-Tahzîr Min Kıbel et-Türk (Türklerden Gelecek Tehlike Hakkında): Harzemşahlar devletini yok eden **Sultan Mahmud**, **Bîrûnî**'yi onların sarayından Gazne sarayına zorla getirmiş, adeta hapis hayatı yaşadığı sarayda onun istediği bazı kitapları yazmak zorunda bırakılmıştır. Gazne sarayında yazdığı tahmin edilen bu eserini, çok farklı bir ruh hali ve özgür olmayan bir ortamda yazdığını tahmin ediyoruz. Çünkü o tarihlerde Oğuz ve Kıpçak

boyları bu devlet için tehlikeli olacak biçimde bölgeye gelmişlerdi. **Sultan Mahmud**, Türkleri iyi tanıyan biri olarak ondan böyle bir kitabı yazmasını istemiş olabilir.

-Leyl ve'n-Nahâr: Kutuplarda güneşin uzun süre batmayışının, değişik ülkelerde gün ve gece süresinin farklı oluşunun nedenini öğrenmek isteyen Gazne hükümdarı **Sultan Mesud**'un isteği üzerine kaleme aldığı eseri. Sultanın anlayabilmesi için basit bir dille kaleme aldığı bilinen bu eseri, çok üst düzey eserler yazan, zor anlaşılır bilimsel bahisler açan **Bîrûnî**'nin en kolay anlaşılır kitaplarından biriydi.

-el-Kitâbü'l-Mu'anven Bi'd-Destûr: Gazneliler devletinin son hükümdarı **Mevdûd**'un iyi huylarını övdüğü ve ona ithaf ettiği eseri.

-İstihvaci'l-Evtan.

-Kitâbu Kurriyeti's-Semâ.

-Ru'yeti'l-Ehille.

-Kitâbü'l-Amel Bil-Usturlab(Risâletü'l-fi'l-Usturlâbi ve Amelih): Astronominin temel cihazlarından usturlab ve çalışmasıyla ilgilidir.

-Turukü'l-Hisâb.

-Akli'n-Nev'i.

-Usuli'r-Resmi Âlâ Sathi'l-Kürre.

-Hisâbü'l-Müsellesât.

-Rasûmü'l-Hind: Hint aritmetiğine ilişkin.

-Sind Hind: Hint tarihi ve aritmetiğine ilişkin.

-Fi Sakklah el-Â'dâd: Hint sayıları ve aritmetiğine ilişkin.
(Zeki Velidi Togan, el-Bîrûnî ve Hareket-i Arz, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, s. 90-94, C. 1, Sayı 4, İstanbul, 1954. Beyruni'ye Armağan, muhtelif sayfalar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1974. Emine

Sonnur Özcan, Bilgi Büyücüsü Bîrûnî, s. 11-72, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2007. Ebu Reyhan el-Birunî, Maziden Kalanlar- el-Âsâr el-Bâkiye, Arapça'dan çeviren D. Ahsen Batur'un Önsözü, s. 31, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011. Bilim ve Ütopya, Eylül 2000, Sayı 75, s. 16. Abdullah Duman, Bîrûnî, İlmî Kişiliği, Tarih Anlayışı ve Yöntemi, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, s. 19-38, Sayı X/2, Kış-2010. Şaban Döğen, Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi, s. 44-60, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1984. E. S. Kennedy, Dictionary of Scientific Biography-Bilimsel Biyografi Sözlüğü, New York, 1970, c 2, s. 147-158. Emine Sonnur Özcan, Bilgi Büyücüsü Bîrunî, s. 53-58 vd, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007. Kâtip Çelebi, Keşf-üz-Zünûn, s. 60, 105, 111, 315, 359, 375, 404, 424, 500, 691, 736, 782, 851, 900, 1051, 1110, 1123, 1143, 1145, 1243, 1272, 1424, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011. Mehmet Alıcı, Bir Dinler Tarihçisi Olarak Bîrûnî ve Tahkîk-i Mâ Li'l-Hind'de Tanrı Kavramına Yaklaşımı, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 209-229, Sayı 8, 2003).

İBN SÎNÂ VE KAYIP KİTAPLARI

İnsanlık tarihinin büyük dâhileri piramidinin kuşkusuz en yukarısındaki birkaç kişiden biri İbn Sînâ'dır; onun burada bir düzine civarında kayıp eserinden sözedeceğiz. Tam adı **Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ** olup, 980-81 yılında Buhara yakınlarındaki Efşene köyünde doğmuş, 1037'de Hemedan'da ölmüştür. Türk mü, Fars mı olduğu konusu tartışmalıdır.

Daha yaşarken, döneminin bilim ve fikir adamları tarafından kendisine şeyhü'r-reis, hüccetü'l-hak, şerefü'l-mülk gibi ünvanlar verilmiştir. Batı'da ise, adının galatı olan **Avicenna** şeklinde tanınmış ve 'filozofların prensi' ünvanı verilmiştir. Çok iyi ve ünlü hocalardan dil, edebiyat, geometri, matematik, felsefe, astronomi, mûsıkî, mantık, fizik, tıp, eczacılık, din bilimleri gibi alanlarda eğitim görmüştür. Eğitim sürecinde bazı hocalarını geçtiği, hocaları ona eğitim vermede yetersiz kaldığı için yenileri

bulunmuştur. Daha 16 yaşındayken birçok tabip, onu bir tıp otoritesi kabul ederek bilgisine başvurmaktaydı. İlk gençlik çağlarında öncelikle felsefe ve tıp alanlarında ün kazanmıştır.

Sâmânî Hükümdarı Nuh b. Mansur'un ağır bir hastalığa yakalanması ve iyileştirilememesi üzerine henüz 17 yaşında olduğu halde saraya davet edilmiş, hükümdarı iyileştirmiş, bunun üzerine saray hekimi yapılmıştır. Böylelikle sarayın zengin kütüphanesinden yararlanma olanağı bulmuş, buradan okuduğu kitaplarla kendisini daha çok geliştirmiştir. Onu kıskanan, başarılarını çekemeyen bazı artniyetli çevreler, bu kütüphanenin bir süre sonra yanmasının sorumlusu olarak **İbn Sînâ**'yı göstermiş, bu iftiranın izleri günümüze dek sürmüştür. Sâmânî devletinin çökmesi üzerine 1005 yılında **Gürgenç Emiri Ali b. Memun**'un sarayına gitmiş; orada en az kendisi kadar büyük bir bilgin olan **Bîrûnî** ile tanışıp bir süre birlikte kalmışlar, bu arkadaşlıktan bilim ve felsefe tarihine geçecek önemde ürünler çıkmıştır. Ayrıldıktan sonra da mektuplaşmalarını sürdürmüşler ve birbirlerine sordukları sorulara, bugün de büyük ilgi çeken cevaplar yazmışlardır. Dönemin yükselen gücü **Gazneli Mahmud**, **Emir Ali b. Memun**'un sarayındaki bilginlerin methini duyup, bu bilginleri kendi sarayına göndermesini istemiş, **Bîrûnî** Gazne'ye gitmeyi kabul etmiş fakat **İbn Sînâ** bunu reddedip Gürgenç'ten ayrılmıştır. **Gazneli Mahmud**, **İbn Sînâ**'nın resmini çizdirip çoğalttırarak arattırmış fakat bulamamıştır. Kargaşa ortamında birçok şehir değiştiren ve ağır bir hastalık geçiren **İbn Sînâ**, bu şartlarda kitap yazmayı da ihmal etmemiştir.

Büveyhi Sultanı Şemsüddevle'yi önemli bir hastalıktan kurtarınca büyük mükâfatlar ve sultanın dostluğunu kazanmış, hatta vezir yapılmıştır. Fakat bir süre sonra ordu isyan edip onu hapse attırmış hatta öldürülmesini istemiş, hükümdar bunu kabul etmemiş, yalnızca vezirlikten almıştır. Fakat bu sırada hükümdarın hastalığı yeniden nüksedince **İbn Sînâ**'yabir kez daha ihtiyaç duymuş, o da hükümdarı bir kez daha tedavi etmeyi ba-

şarıp daha büyük mükâfatlarla yeniden vezir yapılmıştır. **Şemsüddevle**'nin yerine geçen oğlu **Semaüddevle**'nin vezirlik teklifini kabul etmeyince bir evde göz hapsinde tutulmuş, **eş-Şifâ**'nın bazı önemli bölümlerini bu ev hapsinde yazmıştır. Ardından Ferdecân Kalesi'ne hapsedilmiş, orada bile dört kitap yazmıştır. Fırsatını bulup öğrencisi **Cûzcânî**'yle birlikte **Kâkuyîler Hükümdarı Alâüddevle**'nin yanına İsfahan'a kaçmış, orada büyük itibar görmüş, dahası vezirliğe getirilmiştir. Onun vezirliğini değerlendiren **Mizâmi-i Arûzî**; *"Gerçek şu ki* **Aristo***'nun* **İskender***'e vezir olmasından sonra hiçbir hükümdara* **Ebû Ali** *gibi bir vezir nasip olmamıştır"* demiştir. **Gazne Hükümdarı Sultan Mesud**'un İsfahan'ı istila etmesi sırasında evi ve değerli kütüphanesi yakılıp talan edilince üzüntüden hastalanmış, bir süre sonra ölmüştür.

İbn Sînâ, İslam felsefesinin zirvesindeki birkaç isimden biri, belki ilkidir. Felsefesinin temelinde, dinin toplum için vazgeçilmez ilahi bir kurum olduğu anlayışı vardır. Kendi zamanına dek gelen Doğu'nun ve İslam'ın bütün felsefî birikimini yeni baştan harmanlayıp işleyerek zengin bir külliyat halinde toplamıştır. **Kindî** ve **Fârâbî** gibi iki önemli İslam felsefecisinin ardından gelmiş, onların altyapısını kurduğu zeminin üstünde zirveye ulaşmıştır. İslam bilim ve düşünce tarihinde ilk defa felsefe ve diğer ilimlerin ansiklopedisini yazmış, diğer yandan nesir, nazım ve hikâye tarzında felsefi eserler meydana getirmiştir. Bilgi problemini mantık ve psikoloji konularıyla birlikte ele almıştır. İnsanın en temel özelliğini bilmek, istemek ve yapmak biçiminde sıralar ve idrak olarak nitelediği bilmenin, zihnin soyutlama yapmasıyla elde edildiğini savunur. Diğer bir bilgi edinme vasıtası faal akıldır. Gözlem ve deneyle elde edilen veriler faal aklın aydınlatmasıyla (işrak) bilgiye dönüşür. Nefsin bedenle birlikte var olduğunu savunmakla **Eflatun**'dan, nefsin ölümsüz ve bedenden bağımsız bir cevher olduğunu savunmakla da **Aristo**'dan farklı bir yerde durmuştur. Allah, bütün varlıkların ilk ve gerçek yaratıcı sebebi, bütün varlığın bir ve tek ilkesidir. Bu yönüyle bütün var-

lıklar Allah'ın bilgisinden oluşmuştur. Allah'ın kendi varlığı hakkındaki bilgisi, bir ve tek varlığı gerekli kılar. O'nun bilgisinin gerektirdiği ilk yaratılmış varlık, kendisi bir olan akıldır. Bu, **Fârâbî**'nin sistemleştirdiği Sudûr Teorisi'ndeki 10 kozmolojik akıldan ilki olan 'birden bir çıkar' teorik ilkesidir.

Büyük bir filozof olmasının yanında büyük bir hekimdir de. Bu alanda yazdığı **el-Kanun**, **eş-Şifâ** gibi çok önemli ve büyük eserlerle o zamanki bilinen bütün dünyayı derinden etkilemiş, eserleri yakın geçmişe kadar Avrupa üniversitelerinde okutulmuş, adına kürsüler kurulmuştur. Avrupa'da Avicennism veya Latin İbn Sînâcılığı adında bir akım ortaya çıkmış, bu çerçevede onun taraftarı ve karşıtı olanlar arasında çok uzun sürece yayılan tartışmalar yaşanmıştır; ancak karşıt olanlar da onun etkisinden uzak kalamamıştır. En az 500 yıl boyunca batılı birçok filozof, tabip ve düşünür için en parlak yol gösterici olmuştur. Batılı düşünürler ve bilim adamları onun etkisi altında çok sayıda kitap yazmıştır. Avrupalı birçok bilim adamı **İbn Sînâ**'yı **Hipokrat** ve **Calinus**'tan bile büyük, en büyük tıpçı olarak kabul etmiştir. Kendi dönemiyle birlikte, sonraki uzun bir çağın tıptaki zirvesini temsil etmektedir. Mûsikî alanında da eserler vermiş, **Fârâbî**'nin mûsikî sistemini genişleterek kendi sistematiği içinde incelemiş, günümüzün modern müzik kavramlarına temel olabilecek tanımlar yapmıştır. Bilimler tasnifine müziği de almış ve hesap, hendese ve felekten sonra dördüncü sıraya koymuştur. İbn Sînâ'nın bilim ve düşüncesi **Aristo** mantığı ile tabiat bilimi ve felsefesi, **Batlamyus** astronomisi, **Galen** tıbbı, **Öklid** geometrisinden oluşan toplu kâinat tasvirinin mükemmel bir sentezi olup, bütün dünyada halen hayranlık uyandıran büyük bir isim olmaya devam etmektedir. En az 500 yıl boyunca batılı birçok filozof, tabip ve düşünür için en parlak yol gösterici olmuştur.

Dikkat çekici ve üzerinde önemle durulması gereken bir ayrıntı şu: **Saint Thomas**, Hıristiyan Avrupa'da güçlü iki akım halinde başlayan ve gelişen **İbn Sînâ** ve **İbn Rüşd** etkisini, (dikkatli bakınca anlaşıldığı üzere) din taassubuyla karşılamış, bu etkiyi

kırmak için büyük çaba harcamış, önyargılı eserler yazmıştır. **Saint Thomas** bunu yaparken Doğu'dan veya Batı'dan her türlü kitabı tercüme edip yararlanmıştır. **Saint Thomas**, Hıristiyanlık taassubu ve endişesiyle, **İbn Sînâ**'nın Avrupa'daki etkisini yok etmek amacıyla yola çıkmış, fakat onun Batı'yı saran büyük nüfuzunu kıramayınca ona hayran olmak, saygı duymak zorunda kalmış; yine de her fırsatta saldırmaktan geri durmamıştır.

İbn Sînâ'nın kaç eser kaleme aldığı kesin olarak bilinemiyor. Değişik kaynaklarda bu sayı 57 ila 276 arasında verilir. Kısa risaleleri ve diğer telifleri dâhil 250 civarında eseri günümüze kadar ulaşmıştır. Bu yönüyle eserleri en iyi korunan eski Doğu yazarlarından biri olduğu söylenebilir. Bilinen kayıp eserleri şunlardır:

-el-Hikmetü'l-Maşrıkıyye(Hikmeti'l-Meşrikiyyûn): Gazneli Mahmud'un oğlu Sultan Mesud'un Isfahan'ı işgali(1034) sırasında evi yağmalanmış, bu önemli eseri de bu kargaşada yok olmuştur. Eserin yalnızca mantık bölümünü oluşturan **Mantıkü'l-Meşrikiyyûn**'un bir parçası bugüne ulaşmıştır. Mantık bölümünün dışında riyâziyyat, tabîiyyat ve ilâhiyyat adlarında üç bölümü daha içerdiği biliniyor. **İbn Sînâ** bu eseri avam için değil, kendi düzeyinde bulunanlar için yazdığını belirtir. Bu kitabın taşıdığı en önemli vasıfsa şüphesiz, **İbn Sînâ**'nın bir 'Doğu/İşrak Felsefesi' kurma ve onun kuramını oluşturma fikrinin ürünü olmasıdır. Kitabın kaybolması, İslam felsefesinin en güçlü akımlarından sayılan İşrâkîliğin kurucusu olma sıfatının **İbn Sînâ**'ya değil, ondan çok sonra yaşayan **Sühreverdî**'ye verilmesine yol açmıştır. Gerçekte İşrâkîliği ilk ortaya atan **Fârâbî**, sistemleştirense **İbn Sînâ**'dır. Kitap daha **İbn Sînâ**'nın sağlığında yok edilince, bir İşrâkî ekolün oluşması da önlenmiş/gecikmiş oldu.

-el-İnsâf: Toplam 20 ciltlik olduğu bildirilen bu eseri İbn Sînâ 1006-1007 yıllarında yazmıştır. **Sultan Mesud**'un Isfahan'ı işgalinde evinin yağmalanması sırasında bu önemli ansiklopedik eser de kaybolmuştur. İki küçük bölümü bugüne ulaşmıştır. İbn

Sînâ, kendisinin de mensup olduğu Meşşâi filozoflarının **Aristo**'yu yeterince anlamadığını, ona haksız eleştiriler yönelttiklerini, bu nedenle **el-İnsâf** adlı bir eser yazdığını, **Ebû Cafer el-Kiyâ** adlı dostuna yazdığı bir mektupta dile getirir. Buradan hareketle, 20 cilt gibi oldukça büyük hacimli bir eserde, Aristo'nun nasıl anlaşılması gerektiğini bütün eserlerinden örnekler vererek ve şerhler, yorumlar yazarak anlattığını, belki onun değişik konulardaki yanlışlarını ve eksiklerini belirleyip düzelttiğini düşünmek gerekir. Eserin tamamı bugüne ulaşsaydı, bugün belki de Doğu'da ve Batı'da Aristo'ya yönelik bambaşka bir bakış açısı, metodu, algısı sözkonusu olabilecekti.

-el-Hikmetü'l-Arûziyye: İbn Sînâ'nın 1001-1002 yıllarında yazdığı ansiklopedik bir eserdir. Bazı bölümleri kayıptır.

-Lisân el-Arab: İbn Sînâ'nın Isfahan'da yazdığı bu kitap dille ilgilidir ve temize çekilmemiştir. Benzeri olmayan çok özgün bir eser olduğu bildirilen kitabın bazı parçaları son yıllarda bulunmuştur.

-el-Birr ve'l-İsm.

-el-Kûlunc: Ferdecân Kalesi'nde hapisteyken yazdığı bir eserdir.

-el-Mecmû: İbn Sînâ bu eseri 21 yaşındayken yazmış olup, el-Hikmet el-Arûziyye adıyla da bilinir; Ebu'l-Hasen el-Arûzî için kaleme almıştır. Kitabın matematik(riyâziyyat) bölümü kayıptır.

-el Hâsıl ve'l-Mahsûl: Dönemin felsefi literatürünü içeren 20 ciltlik bir eser olup, asıl nüshası kayıptır. İbn Sînâ bu eseri gençlik yıllarında Buhârâ'dayken fıkıh bilgini Ebû Bekr el-Barkî için yazmıştır.

-Tedavi Notları: İbn Sînâ birçok hastalığı iyileştirmiş; bu tedavi süreçleri, gözlemleri, deneyimleri, uyguladığı yöntemler, kullandığı ilaçlar gibi konuları notlar halinde yazmış, **Kanun**'a

eklemek üzere hazırlamıştır. Fakat bu gerçekleşmemiş, tıp ve farmakoloji tarihi için çok önemli bu notlar kaybolmuştur.

-Kitâbü'l-Levâhık: Müzikle ilgilidir. **İbn Sînâ, eş-Şifâ**'nın müzikle ilgili bölümünün sonunda; *"İnşallah* **Kitâbü'l-Levâhık***'ta teferruat ve daha fazla bilgi bulacaksın"* diyerek bu kitabından sözetmiştir. Onun, müziğe ilişkin kitaplarını, hayatının son 10-12 yılı içinde İsfahan'da yazdığı bildirilir.

-el-Medhal İlâ Sınâ'ati'l-Mûsika: Müzikle ilgilidir. **İbn Ebî Useybia** bu kitabın varlığından sözeder ve hakkında; "Bu eser konu olarak Necât'tan farklıdır" der.

-Selâmân ve Ebsâl: Nasîrüddîn-i Tûsî'nin, **İbn Sînâ**'nın bir eserine yazdığı şerhte bu eserin kısa bir özetine yer verilmiştir. Sembolik hikâye tarzında yazılmış bir eser olup, insan nefsinin dünyadan uzaklaşarak kemale ermesini anlatır. *(Süheyl Ünver, İbn Sina; Hayatı ve Eserleri Hakkında Çalışmalar, s. 52, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1955. Ömer Mahir Alper, İbn Sînâ, muhtelif sayfalar, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010. Nihat Keklik, Türk-İslam Filozofu İbn Sina Hayatı ve Eserleri, Felsefe Arkivi, s. 2-44, Sayı 22-23, İstanbul, 1981. Murtaza Korlaelçi, İbn-i Sina'da Müzik, s. 347-348, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1984. Arslan Terzioğlu, Yeni Araştırmalar ışığında Büyük Türk-İslam Bilimadamı İbn Sina ve Tababet, muhtelif sayfalar, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1998. Hayrani Altıntaş, İbn Sina Metafiziği, s. 7-45, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1985. Hidayet Peker, İbn Sina'nın Kavram Anlayışı, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 165-176, C. 10, Sayı 1, 2001. Ayşe Sıdıka Oktay, İbn Sina'nın İlim Felsefe Anlayışı ve Din-Felsefe İlişkilerine Yaklaşımı, Süleyman Demirel Ünivresitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s. 287-316, Sayı 15, 2012/1. Ahmet Kâmil Cihan, Bilimler Tasnifi ve İbn Sînâ, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s. 435-451, Sayı 9, Yıl 2000. Ahmet Hakkı Turabi, İbn Sînâ'nın Kitâbü'ş-Şifâ'sında Müsikî, s. 15-40, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2002).*

İMAM GAZZÂLÎ VE KAYIP KİTAPLARI

İslamî bilimlerin en büyük ismi kabul edilen **İmam Gazzâlî**'nin yazdığı yüzlerce eserden bazıları kayıptır. Tam adı **Hüccetü'l-İslâm Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî**'dir. Bizzat kendisi, doğduğu köyün adının Gazâle olduğunu belirtir. 1058 yılında eski adıyla **Tûs**, bugünkü adıyla Meşhed'de doğmuş, 1111'de yine orada ölmüştür. İslam tarihinde en etkili, en önemli din bilginlerinden biri, belki birincisidir. 400'ün üzerinde kitap yazdığı söylenir. İslam medeniyetinin simge ismi kabul edilmiştir. Kalem oynattığı bütün konularda, kendisinden sonra gelen bilim adamlarını ve toplumları yüzyıllar boyunca derinden etkilemiştir.

Gazzâlî'yi bugün bile üne kavuşturan veya tartışılmasına neden olan en önemli konu, felsefeye karşı geliştirdiği iddia edilen tavır ve İslam dünyasında/tarihinde felsefenin önünü ciddi oranda kestiği genel kanaatidir. Oysa **Gazzâlî**'nin eserleri titizlikle incelendiğinde, onun felsefeye değil, çalışmalarını İslam karşıtı bir düzleme yerleştiren bazı filozoflara karşı çıktığı açıkça görülür. **Kezâ** İslam dünyasında felsefeyi sona erdiren kitap denilen **Tehâfüt el-Felâsife**(Filozofların Tutarsızlığı), felsefeye değil birkaç filozofa, daha ziyade **İbn Sînâ, Fârâbî** ve **Aristo**'ya, onların İslam'a aykırı olduğunu düşündüğü fikirlerine karşı yazılmıştır. **Tehâfüt el-Felâsife**'den önce yazdığı **Makâsıdı'l-Felâsife**(Filozofların Maksatları) adlı eserinde de felsefeyi değil, o bilimi İslam karşıtı bir hale soktuğuna kanaat getirdiği filozofları eleştirir. Kaldı ki diğer birçok eserinde felsefe ve İslam'ı, bunlara ilaveten tasavvufu birleştirmeye çalışmış, hatta felsefenin din içinde meşru bir yer edinmesini sağlamıştır; İslam dünyasında **Gazzâlî**'ye kadar felsefeye yönelik şüphe ve bazı önyargılar varken, ondan sonra bu bilim bir meşruiyet kazanmıştır. Aynı

durum tasavvuf için de geçerlidir; tasavvuf hakkında yaptığı incelemelerin sonunda bu eğilime onay veren nitelikte eserler yazması, o döneme kadar İslam dışı olduğu yönünde ciddi eleştiriler yöneltilen tasavvufun, İslam'a eklemlenmesine yol açmıştır. Bu süreçte saygınlığı ve ününün ulları, emirleri ve hatta hilafet merkezini bile geride bıraktığı söylenir. Öyle bir konuma yükselmiştir ki, onun ortaya koyduğu ölçü her ne ise, İslam'ın ölçüsünün o olduğu kabulü oluşmuştur. **Tehâfüt el-Felâsife** yüzyıllardır tartışılmayı sürdürmektedir. **Gazzâlî**'nin İslam dünyasında felsefenin ve hür düşünmenin önünü bu eserle kestiği eleştirilerinin yanında, dinin bozulmasını önlediği yönünde destek de görmektedir.

Gazzâlî dil, tarih, coğrafya, matematik, astronomi gibi alanlarda ileri bilgilere sahiptir ve ilk eserlerini çok erken yaşlarda vermiştir. Olağanüstü bir zekâya ve hafızaya sahip olduğu söylenmiştir. Öğrencilik yıllarında yazdığı kitapları gören hocası **Cüveynî**'nin; **"Beni sağken mezara gömdün, ölümümü bekleyemez miydin?"** dediği rivayet edilir. Hayatının bir evresinde fikir bunalımı yaşamış, içine kapanmış, tasavvufi bazı pratikler yapmıştır. Daha 28 yaşına gelmeden, ilim çevresi tarafından kendisine 'Horasan'ın İmamı' payesi verilmiştir. 1085 yılında ünlü **Vezir Nizamülmülk**'ün yanına gitmiş, onun ilminin derinliğini gören Selçuklu Veziri, gittikçe artan batıni tehlikesine karşı ondan yararlanmayı düşünüp, 1091'de Bağdat'ta Nizamiye Medreseleri'ne başmüderris olarak atamıştır. Burada ders verdiği sırada bir yandan da, Meşşâî-İşrâkî filozoflara karşı esaslı bir itiraz geliştirmek için mevcut bütün felsefe kaynaklarını ayrıntılı okumuş ve incelemiştir. Bu çerçevede felsefecilere özellikle **Fârâbî** ve **İbn Sînâ** odaklı, başta sudûr teorisi olmak üzere ciddi eleştiri ve reddiyeler geliştirmiştir. Kelam, metafizik, ahlak, batınilik ve tasavvuf hakkında da aynı uzun ve ciddi incelemeleri yapmış, bu konularda kitaplar yazmıştır.

Bütün bu alanlardaki zorlu çalışmaları **Gazzâlî**'yi büyük bir zihin bunalımına sürüklemiştir. Kişiliğinin en belirgin özelliği

olan şüphecilik her fırsatta ortaya çıkmış, araştırmalarının ve hayatının her aşamasında onu büyük bir bunalıma sürüklemiştir. Şüpheleri depresyon krizlerine, hatta fizyonomik rahatsızlıklara neden olmuş, onu iyileştiremeyen tabipler en sonunda sorunun psikolojik olduğu sonucuna varmıştır. Bu süreçte Bağdat'tan ayrılmaya karar vermiş, ailesinin ihtiyacı dışındaki bütün malını fakirlere dağıtıp Şam, Kudüs ve Horasan'a gidip, yaklaşık 11 yıl süren uzlet ve tecrit hayatı yaşamıştır. Ünlü **İhyâ-yı Ulûmi'd-Dîn**'i bu süreçte yazmıştır.

Avrupa'da tanınan **Gazzâlî**'nin bazı eserleri Latince'ye ve İbranice'ye çevrilmiş, birçok batılı bilgin bunlardan yararlanıp alıntılar yapmıştır ancak bir İbni Rüşdçülük gibi, bir İbni Sinacılık gibi akım oluşmamıştır; bunda, çalışmalarının İslam eksenli olmasının etkisi büyüktür. Yine de B. Russel, Descartes, Leibniz, Hobbes, Hume gibi çok sayıda önemli Batılı düşünürü etkilemiştir.

Gazzâlî'nin kaç kitap yazdığı net değildir ancak değişik kaynaklarda verilen rakamlar 75 ila 400 arasında değişir. Bilinen kayıp kitapları şunlardır:

-Ta'lika fi Fürû'il-Mezheb: Öğrencilik yıllarında yazdığı, belki de ilk yazdığı kitap olup, haydutlar tarafından yolda gasbedilmiştir.

-Me'âhizü'l-Hilâf: Şafiiler ve Hanefiler arasındaki anlaşmazlıkları konu edinen bir kitaptır.

-Tehzîbü'l-Usûl: Fıkıh usulüne ilişkindir.

-Lübânü'n-Nazar: Mantıkla ilgilidir.

-Tahsînü'l-Me'âhiz.

-el-Mebâdî ve'l-Gayât: Bizzat **Gazzâlî** bu kitabı için; *"Tertibi ve muhtevası itibarıyla aklî nazar yönteminin zirvesi"* ifadesini kullanmıştır.

-Hüccetü'l-Hakk: Batınîlikle ilgilidir, 1095 yılında yazılmıştır.

-Kavâsımü'l-Bâtıniyye: Bazı kaynaklarda müstakil bir kitap olarak gösterilir ancak bunun, **Hüccetü'l-Hakk** adlı eser olduğunu, adının da **Hüccetü'l-Hakk ve Kavâsımü'l-Bâtıniyye** olduğunu savunan kaynaklar da vardır. Fakat o çağın kitap adlarında bir gelenek olduğu üzere, bu ikisi birleştirildiğinde ortaya çıkması gereken ses ahengi ve kafiye görülmez. Bu bakımdan ikisinin farklı kitaplar olma olasılığı yüksektir.

-Mufassılü'l-Hilâf: Bazı kaynaklarda adı **Cevâb-ı Mufassılü'l-Hilâf** diye geçer. Batınîlere karşı yazılmıştır. **Gazzâlî** bu eseri, Hemedan'da iken konuyla ilgili kendisine sorulan sorulara verdiği yanıtlardan oluşturmuştur.

-ed-Dürcü'l-Merkum bi'l Cedâvil: Batınîlere karşı yazdığı bir başka eser olup, **Gazzâlî** Tûs'tayken Batınîlerin kendisine sorduğu sorulara verdiği yanıtlardan oluşturmuştur.

-el-Müntehal fi İlmi'l-Cedel. *(Sabri Orman, Gazali'nin Hayatı ve Eserleri, İslami Araştırmalar Dergisi, s. 237-248, C. 13, Sayı 3-4, 2000. Nihat Keklik, Türk İslam Filozoflarının Avrupa Kültürüne Etkileri, s. 4-5, Felsefe Arkivi, Sayı 24, İstanbul, 1984. Roger Arnaldez, İslamda Felsefi Düşünce Nasıl Kötürümleşti, Trc. Ahmet Arslan, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, s. 231-243, C. 28, Sayı 1-2, 1970. M. M. Şerif, İslam Düşüncesi Tarihi, Trc. Mahmut Alper Tuğsuz, s. 174-176, İstanbul, 1991. Gazzâlî, Tehâfüt el Felâsife, Trc. Bekir Karlığa, s. 9-24, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981. Ahmet Kayacık, Gazali'nin Mantık Kitaplarında Önerme Konusu, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 207-219, Sayı 11, Kayseri, 2001. Frank Griffel, El-Gazâlî mi, El Ğazzâlî mi? Şamdaki Eyyubi ve Memluk Tarihçileri Arasındaki Canlı Bir Tartışma Üzerine, Trc. Tuna Tunagöz, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 205-215, 18/1, 2013. Hilmi Ziya Ülken, Felsefeye Giriş-1, s. 37, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957. Ayşe Yavuz Yüksel, Gazali'nin Eserlerinde*

Yahudiliğe Yaklaşımı, s. 5-11, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2007. Burhan Ayçiçek, Gazali ve Felsefe, İstikamet Dergisi, s. 13-25, Sayı 4, 2012. Kemal Sözen, Gazali'nin Südur Teorisini Eleştirisi, İslami Araştırmalar Dergisi, s. 35-45, Sayı 3-4, Ankara, 2000).

ÖMER HAYYAM VE KAYIP KİTAPLARI

Sömürgeci Batı'nın oryantalist planlar gereği kadın, aşk ve şaraba indirgediği Doğu'nun büyük astronom ve matematikçisi Ömer Hayyam'ın da kayıp kitapları vardır. Tam adı Ebü'l-Feth Gıyâsüddîn Ömer b. İbrâhîm el-Hayyâm olup, 1048-1131 yılları arasında yaşamıştır. Nişâbur'da doğmuş, hayatının büyük bölümünü geçirdiği Semerkant'ta ölmüştür. Fars veya Türk kökenden hangisine mensup olduğu netlik kazanmamıştır.

Batı'nın sömürge keşif ve imaj kolu oryantalistler tarafından, bilimadamı kimliği unutturulup; kendisine ait olduğu ilk İngilizlerce iddia edilerek ortaya çıkarılan aşk, şarap ve kadın konulu rubailerle tanıtılmıştır. Hayyam ve ona ait olduğu şüpheli dindışı, din karşıtı rubailerin pazarlanmasının, İngilizler öncülüğündeki Batılı sömürge akımının Doğu'ya tam anlamıyla yöneldiği ve insanları öncelikle dinden ve değerlerinden uzaklaştırma planlarını hayata geçirdiği döneme rastlaması dikkat çekicidir. Hayyam'a ait gösterilerek piyasaya sürülen rubailerin aslı kayıptır. Önce 180 civarında rubai piyasaya sürülmüş, ardından bu sayı 800'e kadar çıkartılmıştır. Hayyam Batı'da bilim dünyasından önce edebiyat ve sosyete âleminde tanınmıştır. İngiliz Şair Edward Fitz Gerald(1809-1883) 19. yüzyılda ona ait olduğunu savunduğu bazı rubailer bulup yayınlayınca bir anda Hayyam'ın ünü İngiltere'yi ve Batı'yı sarmış, Londra'da Ömer Hayyam Kulübü kurulmuş, burasının üyeleri Hayyam'ı kendilerinin peygamberi olarak ilan edip ona gülünç tapınmalarda bulunmuşlardır. Rubailerin bulunması aşamasından peygamberleştirilmesi

ve tapınılması süreçlerine kadar tüm gelişmelerin, İngiliz istihbarat birimlerinin planı ve denetimi altında gerçekleştirildiğine ilişkin iddialar vardır. Kaldı ki Hayyam pekâlâ rubai de yazmıştır. Ancak yoğun bilimsel çalışmaları arasında dinlenme amacıyla çiziktirilmiş olmalarından başka anlam ifade etmeyen bu dörtlükler alabildiğine suiistimal edilmiş; ona ait olmayan birçok rubai de amaca uygun biçimde uydurulup eklenerek, Doğu'ya yönelik bir dinsizleştirme, Allah'sızlaştırma, inançsızlaştırma ve ahlaksızlaştırma propagandasının merkezine konulmuştur.

Hayyam'ın matematik biliminin gelişiminde büyük katkısı vardır. Cebir, geometri, astronomi, müzik, felsefe, fizik, fıkıh, tasavvuf, tarih, tıp gibi alanlarda tarihe damga vuran kitaplar yazmıştır. Yazdığı birçok kitap bugün kayıptır. Binom teoremini ve bu açılımdaki katsayıları ilk bulan bilgin olduğu, 'Batı Çağı'nda yine bir Batılıya mal edilip 'Pascal Üçgeni' diye yutturulan buluşun aslında 'Hayyam Üçgeni' olduğu bilim dünyasında dile getirilmektedir. **Hayyam**'ın buluşunun mal edildiği Fransız matematikçi **Blaise Pascal** 1623-1652 yılları arasında, yani kaba bir hesapla **Hayyam**'dan 500 yıl sonra yaşamıştır. **Hayyam**'ın Pascal Üçgeni diye tanıtılan Hayyam Üçgeni'yle ilgili bugün kayıp durumda bir de kitap yazdığı bilinmektedir. İrrasyonel sayıların rasyonel sayılar gibi kullanılabileceğini ilk kez kanıtlayıp sayı kavramında yepyeni bir çığır açmış, **Öklit**'i aşan geometrinin kurulmasına öncülük etmiştir. Ancak, Doğu'nun birçok buluşunun Batılılara maledilmesi burada da sözkonusu olmuş, **Öklit** dışı geometrinin kurucusunun, **Hayyam**'dan beş asır sora gelen İtalyan matematikçi **Saccheri** olduğu yalanına dünya inandırılmıştır. Birinci, ikinci ve üçüncü dereceden denklemleri ilk kez **Hayyam** sınıflandırmıştır. **Dercartes**'tan yüzyıllar önce üçüncü dereceden denklemleri çözdüğüne ilişkin veriler vardır.

Matematik ve gökbilimde çağının en iyisi olan **Hayyam**, matematikle ilgili **14** kitap yazmış; aritmetik, sayı kuramı ve cebirde birçok yeni yorum, tanım ve çözüm bulmuştur. Kaybolmayan

az sayıda eserinden biri olan **el-Cebr ve'l-Mukâbele**'de, birden fazla kök olabileceğini bilim dünyasında ilk kez açıklamış, iki köklü denklemlere yer vermiş ve denklemleri kök sayısına göre sınıflandırmıştır. Çinli ve Hintli matematikçilerin çalışma yöntemlerini de incelediği bu eserinde ikinci, üçüncü, dördüncü dereceden köklerin bulunmasını sağlayan bir yöntem icat etmiştir.

Hayyam, bugün dünyanın genelinde kullanılan Gregoryen takviminden daha doğru ve hassas olan **Celalî Takvimi**'ni icat edip, **Selçuklu Sultanı Melikşah**'a sunmuştur. Gregoryen takvimi 3 bin 300 yılda bir gün hata verirken, Celali takvimi yaklaşık 5 bin yılda bir gün hata verir.

Hayyam'ın bilinen kayıp eserlerini şöyle sıralayabiliriz:

-Der İlm-i Külliyat: Bilimsel genel ilkeleri anlattığı kitabı.

-Fi'l-Mutâyat: Genel bilim ilkelerine ilişkin eseri.

-Levâzımü'l-Emkene: Yerleşim yerlerinin meteorolojik durumları, iklimler ve iklim değişmeleri, yön tayinine ilişkin eseri.

-Muhtasarun fi't-Tabiiyat: Doğa ve doğadaki fizik yasalarıyla ilgili eseri.

-Müşkilâtü'l-Hisâb: Aritmetikle ilgili problemlerin çözümüne ilişin eseri.

-Kitâbun fi'l-Burhan Alâ Sıhhat-i Turuk-il Hind fi İstihrâcî Adlâ-il Murabbaât ve'l-Muk'âbâd.

-Mebniyyeb Alâ İstikrâ in Kalil: Hesap yöntemleri ve geometriyle ilgili eseri.

-Nizam-ül Mülk: Bazı zayıf iddialara göre okuldan arkadaşı olduğu söylenen ünlü Selçuklu veziri ile ilgili biyografi ve övgü kitabı.

-el-Kevn ve't-Teklif: Felsefeye ilişkin eseri.

-Ulûm-u Tabiiye: Doğa bilimlerine ilişkin eseri.

-Risalet'in fi'l Cevâb-ı Selase Mesâil'in ve fi'l Keşf-il Hicâb an Zarûrati't Tezad fi'l Âlem: Üç meseleye yanıt ve âlemde zıtlığın zorunlu olduğuna ilişkin eseri.

-Kadı Ebû Nasr Muhammed İbn Abdurrahim Nesevî'ye Cevap: Allah'ın alemleri yaratmasının ve insanı ibadetle yükümlü kılmasının hikmetine ilişkin eseri.

-Hayyam Üçgeni Kitabı: Günümüzde dünyadaki hemen tüm okullarda öğrencilere, 'Pascal Üçgeni' adıyla bir Batılıya maledilerek öğretilen ünlü buluşun gerçek sahibi **Hayyam**'dır. **Hayyam**, Doğu'da uzun süre kendi adına izafe edilerek anılan üçgeni bulmakla kalmamış, bu konuda, tam adını bugün bilmediğimiz bir kitap yazmıştır. **Adnan Baki, Matematik Tarihi ve Felsefesi adlı kitabında, Hayyam-Pascal** karşılaştırması yapıp, söz konusu buluşun **Hayyam**'a ait olduğunu tartışılmaz bir kesinlikle ortaya koymuştur.

-Ravzat-ul Ukûl.

-Silsilet-üt Tertib.

-Zîc-i Melikşahî: Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın sarayında gökbilimi çalışmaları yapan **Hayyam**, Sultan'ın isteğiyle bir zîc hazırlamıştır. Günümüze ancak, en parlak 100 yıldızın eliptik koordinatlarını içeren bölümü ulaşabilmiş ve 1962'de Moskova'da yayınlanmıştır. *(Adnan Baki, Matematih Tarihi ve Felsefesi, muhtelif sayfalar, PEGEM Akademi Yayınları, Ankara, Ekim 2014. Ali Güzelyüz, Ömer Hayyam'ın Eserlerine Bir Bakış, İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası, s. 51-62, Sayı 19, 2011/2. Âsaf Halet Çelebi, Ömer Hayyam Hayatı Sanatı Eserleri, muhtelif sayfalar, Varlık Yayınları, İstanbul, 1954. Hâkim Muhammed Said, İslam Bilim ve Felsefesine Giriş, trc. Remzi Demir, s. 54-56, Ayışığı Yayınevi, Ankara, 1999. Yavuz Unat, İlkçağlardan Günümüze Astronomi Tarihi, s. 100, Nobel Yayınları, Ankara, 2001).*

İBN RÜŞD VE KAYIP KİTAPLARI

Batı'yı en derinden etkileyen Doğulu bilginlerden **İbn Rüşd**'e ait dokuz kayıp kitap biliyoruz. Tam adı **Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî** olup, 1126 yılında Kurtuba'da doğmuş, 1198'de Merakeş'de ölmüştür. Filozof, astronom, matematikçi, hekim ve fıkıhçıdır. Meşşaî felsefe hareketinin son önemli temsilcisidir. Kitaplarının hemen tamamı Batı dillerine çevrildiği için kayıp eserleri azdır. Batı'da tanınması daha çok, **Aristo**'nun eserlerini çevirmesi ve onlara şerhler yazması üzerinden gerçekleşmiştir. Fikirleriyle Batı'yı ileri boyutta etkisi altına almıştır. Avrupa'da **İbn Rüştçülük-Averroism** akımı başlamış ve epeyce uzun sürmüştür. Avrupa'nın **İbn Rüşd**'e ilgisi günümüzde de sürmektedir.

İbn Rüşd'ün, **Aristo**'nun eserlerini çevirmeye ve şerhetmeye başlaması kendi kararından çok, **Endülüs Sultanı Ebû Ya'kûb Yusuf İbn Abdülmümin**'in isteğiyledir. Çünkü Sultan, veliahdlığı döneminde felsefeye merak sarmış, Aristo'nun kitaplarının sağlıklı bir çevirisi bulunmadığı için anlayamadığını belirtip, onun kitaplarını çevirme ve açıklama işini İbn Tufeyl'e vermiş, ancak **İbn Tufeyl** o sırada oldukça yaşlı (68) olduğunu bildirip affını istemiş, bunu yapabilecek birini tanıdığını söyleyerek Sultan'a **İbn Rüşd**'ü takdim etmiştir. Felsefede otorite olduğunu, Sultan'ın sorularına isabetli yanıtlar vererek kanıtlamış, ödüllendirilerek **Aristo**'yu çevirme ve şerh görevine başlamıştır. 1169'da İşbiliye kadısı, 1171'de Kurtuba başkadısı olmuş, Sultan 1184'de ölünce yerine geçen oğlu **Ebû Yusuf Ya'kûb el-Mansur** da onu sarayında hekim olarak istihdam etmiştir.

İbn Rüşd'ün düşünce dünyası etkileyicidir; dil-düşünce ilişkisini açıklarken, dilin yöresel, düşüncenin evrensel olduğunu belirtir. Manâ ve lâfız arasındaki karışıklığı önlemek için ifadeler ve tarifler yerine semboller kullanmanın daha yararlı olduğunu

savunmuş, böylelikle sembolik mantığın belki kurucusu değil fakat habercisi olmuştur. Aslında ömrünü adadığı konu, vahiy(din) ile felsefenin birbirinden bağımsız ancak birbirini geçersiz kılmayacak şekilde nasıl bağdaştırılacağıdır. Bu çerçevede önce din ve felsefeyi kendi şartları içinde konumlandırmış, ardından ikisinin ortak noktalarını ortaya koymuştur. Ona göre vahiy ve akıl uyum içindedir. Allah bir tek varlık yaratmış, diğer varlıklar ondan oluşmuştur. Allah, varlıkları zorunlu olarak yaratmıştır. Nefis ve beden yok olacak, akıl ise ebediyyen kalacaktır. Felsefenin amacı, varlıklar üzerinde düşünmek ve varlıkları Allah'ın varlığına kanıt olacak şekilde incelemektir. Şeriat da var olanları araştırıp incelemeyi teşvik ettiğine göre, felsefe ve ele aldığı konular şeriat nazarında vacip olmalıdır. 'Süt kardeş' dediği din ve felsefenin çeliştiği durumda, aklın ürünü olması nedeniyle felsefenin görüşü esas alınmalıdır. Südur teorisini reddetmiştir.

Tasavvufun büyük zirvesi **İbnü'l-Arâbî** ile görüştüğü ve aralarında akıl-keşf eksenli alegorik bir görüşme geçtiği söylenir. Ölümünün hemen ardından Avrupalı birçok bilginin ondan sözeden eserlerine rastlanır. İlginç bir biçimde **İbn Rüşd**, kendisini izleyen asırlarda İslam dünyasında biraz görmezden gelinmiş, biraz önemsenmemiştir. Avrupa'da ise çok yönlü ve kalıcı bir etki oluşturmuştur. Günümüzde Batılı bazı düşünürler, modern Batı bilimi ve düşüncesinin oluşumunda etkili olan en önemli isimlerden biri olarak **İbn Rüşd**'ü saymaktadır. Avrupa Birliği de onu Avrupa'nın fikir mimarlarından biri olarak kabul etmiştir. **İbn Rüşd**'ün Batı'ya etkisi bir değil, birkaç **İbn Rüşdçü** akımın veya ekolün ortaya çıkmasına yol açacak kadar geniştir. Latin İbn Rüşdçüler, Yahudi İbn Rüşdçüler, skolastikler bu bağlamda sayılabilir. Bu akımların herbirine çok sayıda Batılı düşünür katılmıştır. Kitaplarının büyük bölümü Batılı dillere çevrilmiştir. **Boece de Dacie, Roger Bacon, Jean de Jandun** gibi birçok Avrupalı filozof ve düşünürün, onun eserlerini taklit ederek kitap yazdığı biliniyor. Avrupa'nın Rönesans'a kadar en yaygın,

en etkili felsefe hareketi olan İbn Rüşdçülük, yeni ve etkili akımların karşısında bile yok olmamış, bugüne dek varlığını korumuştur. İslam dünyasında **İbn Sînâ, Fârâbî, Platon** ve **Aristo**'ya karşı en başta dinî bazı nedenlerle **İmam Gazzâlî** nasıl bir reddiye hareketi başlatmış ve önemli ölçüde başarılı olmuşsa, Batı'da da adeta salgın haline gelen **İbn Rüşdcü** akımlara ve fikirlere karşı, Papalığın da yönlendirmesiyle **Saint Thomas** harekete geçmiş ve etkisini kırmak için kitaplar yazmıştır. **Saint Thomas**'ın ya da Papalığın asıl korkusu, putperest diye nitelendirdiği **İbn Rüşdçülüğün** bütün Hıristiyan Avrupa'yı kuşatmasıydı. Korkusunda haksız da sayılmazdı; zira **İbn Rüşd**'e kadar Kilise'nin çizdiği sınırlar içinde kalıp gelişemeyen Latin entelektüel hayatı, onun etkisinin yayılmasıyla birlikte keskin bir dönüşüm yaşamış, rasyonalist bir kimliğe bürünerek, bir daha dönmemek üzere kilise bağnazlığını terketmiştir. Buna rağmen **Saint Thomas** akıl-iman ilişkisi, Tanrı'nın varlığının kanıtları, âlemin yaratılışı, inayet gibi konularda **İbn Rüşd**'le aynı düşünmekten kendini alamamıştır. Eserleriyle Avrupa'yı adeta dönüştüren **İbn Rüşd** gibi Müslüman birinin Avrupa fikir ve medeniyeti üzerinde bu inanılmaz boyuttaki etkisini hazmedemeyen bazı Batılılar, onun etkisini **"Aristo şârihliği"** ile sınırlandırmaya çalışmışlar, bu söylem, onu okumamış, tanımamış, yalnızca Avrupalıların penceresinden görmüş bazı Doğu-İslam çevrelerinde de benimsenmiştir.

İbn Rüşd'ün yazdığı kitap sayısı net bilinmiyor ancak 125 civarında olduğu sanılıyor. Eserlerinin çoğu günümüze ulaşmıştır. Bununla birlikte kayıp eserleri de çoktur. **Aristo**'nun eserlerine yazdığı 38 şerhin 10'u bugün kayıptır. Mantıkla ilgili bilinen 21 kitabından yalnız biri bugüne ulaşmıştır, diğerleri kayıptır. Metafizikle ilgili de bilinen sekiz kitabı kayıptır. Gırnata'nın Hıristiyanların eline geçişi sırasında, bağnazların yaktığı 80 bin kitap arasında İbn Rüşd'ün başka bir yerde kopyası olmayan çok sayıda kitabının yok olduğu bildirilir.

İbn Rüşd'ün bilinen kayıp eserleri şunlardır:

-Makâle fi'l-Cem Beyne İtikadi'l-Meşşâ'în ve'l-Mütekellimîn Min Ulemâ'il-İslam fi Keytiyyeti Vücudi'l-Âlem fi'l-Kıdem ve'l Hudûs: Uzun isimli bu eserin iki cilt olduğu biliniyor.

-Şerhu Akideti'l-İmam el-Mehdi (Şerhu'l-Hamraniyye).

-Ta'lik Ale'l-Makâleti's-Sâbi'a ve's-Sâmine Mine's-Sema'i't-Tabîî: Aristo'nun Fizika'sının yedinci ve sekizinci bölümlerinin şerhi olduğu biliniyor.

-el-Kuvâ.

-Usûli'l-Fıkh: **İbn Rüşd, Bidâyetü'l-Müctehid** adlı eserinde böyle bir kitabı bulunduğunu bildirir.

-Hîleti'l-Bur'i.

-Kitâbu'l-Akl.

-Kitâbu Mantık.

-Telhisü'l-İlahiyyât li-Nikolâvus: Helenistik dönem düşünürlerinden **Nicolaus**'un metafizik alanındaki kitabıyla ilgili bir eser olduğu biliniyor. *(Nevzad Ayasbeyoğlu, İbn Rüşd'ün Felsefesi, muhtelif sayfalar, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1955. Şeniz Yıldırımer, İbn Rüşd Felsefesinin Latin Dünyasında Tanınması ve Latin İbn Rüşdçülüğü, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 93-114, C. 14, Sayı 25, 2012/1. Atilla Arkan, Kindî ve İbn Rüşd'de İnsan Tasavvuru, İslam araştırmaları Dergisi, s. 27-54, Sayı 12, 2004. Mehmet Bayrakdar, Çağdaş Bir İbn Rüşdçülük: Alman İdealizmi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 21-27, C. 41, Ankara, 2000. İsmet Birkan, İbn Rüşd Düşüncesinin Tarihteki Yeri ve Etkileri, Felsefe Dünyası Dergisi, s. 57-68, Sayı 11, Ankara, 1994. Necip Taylan, Anahatlarıyla İslam Felsefesi: Kaynakları-Temsilcileri-Tesirleri, s. 244-254, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1983).*

İBNÜ'N-NEFÎS VE KAYIP KİTAPLARI

Küçük kan dolaşımını bulan ünlü hekim İbnü'n-Nefis'in eserlerinin bir bölümü kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Ebi'l-Hazm İbnü'n-Nefis el-Kareşî ed-Dımaşkî** olup, Şam yakınlarındaki Kareşiye'de 1200'lü yılların başında doğmuş, 1288'de Kahire'de ölmüştür. Horasan kökenli bir Türk olduğu iddiaları da vardır.

Suriye-Mısır tıp ekolünün en büyük isimlerinden biridir. **Memluk Sultanı 1. Baybars**'ın özel hekimliğini yapmıştır. Hayran olduğu **İbn Sinâ**'yı diğer yandan da geçmeye çalışmış, çoğunlukla onun gerisinde kalmakla birlikte bunu bir noktada başarmıştır da: **İbn Sinâ**'nın Galen'in tezini sorgulamadan kabul ettiği için farkedemediği küçük kan dolaşımını keşfetmiş; kanın kalpten akciğere gittiğini, yeniden döndüğünü bularak dünya tarihine geçmiştir. **Tıp,** felsefe, mantık, nahiv, fıkıh, hadis gibi alanlarda da çalışmış ve kitaplar yazmıştır. Kahire'deki Mesrûriyye Medresesi'nde fıkıh dersi verecek kadar din ilimlerine de hâkimdir. İbn Sinâ'yı geçme takıntısı ona **er-Risâletü'l-Kâmiliyye fi's-Sîreti'n-Nebeviyye** yazdırmıştır.

Başarılı bir cerrah olan ve deneye önem veren **İbnü'n-Nefis**'in eserleri Avrupa'da da tanınmıştır. **Michael Servetus**(1511-1553), **Realdo Colombo**(1516-1559) gibi bazı Avrupalı tıpçılar küçük kan dolaşımını kendilerinin bulduğuna ilişkin yanlış bilgi içeren kitaplar yazmışlar, dahası Batı kamuoyu buna yüzyıllar boyunca inanmıştır. Bu yüzden Batılılar yakın zamanlara kadar küçük kan dolaşımını İbnü'n-Nefis'in bulduğunu kabul etmemiştir. İlginç bir ayrıntı: **Servetus**, yanlış da olsa kan dolaşımını anlattığı din kitabı mahiyetindeki **Restitutio Christianismis(Hıristiyanlığın Yeniden Düzenlenmesi)** adlı sözkonusu eserinden dolayı kilise tarafından dinen suçlu bulunup, kitabıyla birlikte yakılarak öldürülmüştür. İbnü'n-Nefis'in yaklaşık 30 eseri bilinmektedir. Kayıp kitaplarından bazıları şunlardır:

-eş-Şâmil fi's-Sınâ'ati't-Tıbbiyye (Kitâbü'ş-Şâmil fi't-Tıb): Oldukça hacimli bir eserdir; müsveddeleri 300 cilt halinde yazılmış ancak 80 cildi temize çekilip kitaplaştırılabilmiştir. 70 ciltten fazlası kayıptır; bazıları müellif hattı olmak üzere birkaç cildi günümüze ulaşmıştır. Mevcut ciltlerin cerrahlıkla ilgili bölümleri İngiltere'de yayınlanmıştır.

-Şerhü'l-İşârât: İbn Sînâ'nın İşarât ve Hidâyâ fi'l-Hikme'sine yazdığı felsefi içerikli şerhtir.

-Şerhü'l-Hidâye fi'l-Mantık: İbn Sînâ'nın aynı adlı felsefi eserine yazdığı şerhtir.

-Tarîku'l-Fesânnhâ: Nahivle ilgilidir.

-Şerhü't-Tenbîh: Ebû İshak eş-Şirâzî'nin fıkıhla ilgili eserine yazdığı şerhtir. *(İlhan Kutluer, Akıl ve İtikat: Kelam-Felsefe İlişkileri Üzerine Araştırmalar, s. 142, İz Yayınları, İstanbul, 1998. Ali Kürşat Turgut, İbnü'n-Nefis ve Ali b. Nâtık Adlı Eseri, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 121-142, C. 13, Sayı 24, 2011/2. Esin Kâhya, İbnü'n-Nefis ve Eseri el-Mucez, Araştırma Dergisi, s. 189-200, C. 14, Ankara, 1992).*

İBNÜ'Ş-ŞÂTIR VE KAYIP KİTAPLARI

İslam astronomisinin önemli ismi İbnü'ş-Şâtır'ın da birkaç kayıp kitabından sözedeceğiz. Tam adı **Ebü'l-Hasen Alâüddin Ali b. İbrâhim b. Muhammed eş-Şâtır ed-Dımaşkî** olup, 1306 yılında Şam'da doğmuş, 1375'de yine orada ölmüştür. Astronomi öğrenmek için İskenderiye, Kahire, Halep gibi şehirlerde bulunmuş, Şam'daki Emeviyye Camii'nin muvakkıtlığı görevini yürütmüş, bu arada astronomik gözlemler yapıp zicler hazırlayıp kitaplar yazmıştır. Güneş saati, usturlab gibi cihazlar üretmiş, o güne dek genel kabul gören **Batlamyus** sisteminde önemli değişiklikler yapıp, kendisinden bir asır sonra yaşayan **Kopernik**'in geliştirdiği gezegen sisteminin aynısını ondan önce yapmıştır; bu durum onun kayıp eserlerinden yapılan alıntılarla sabittir.

İbnü'ş-Şâtır'ın geliştirdiği sistemin matematiksel detayları Nikola Kopernik'in De Revolutionibus adlı eserindeki sistemin aynısıdır. Bu nedenle George Saliba gibi bazı araştırmacılar, Kopernik'in güneş sistemli teorisini ondan aşırdığı görüşündedir. Belki de İbnü'ş-Şâtır'ın kayıp eserleri bulunsa, merkezinde güneşin yer aldığı gezegen sisteminin o eserlerden birinde yer aldığı görülecektir. İbnü'ş-Şâtır'ın bilinen kayıp eserleri şunlardır:

-Nihâyetü'l-Ayât fi'l-A'mâli'l-Felekkiyât: Batlamyus'un gezegen teorisini esas alan ilk zîcidir.

-Ta'lîku'l-Ersâd: Araştırma ve gözlemleri sonunda yeni bir gezegen teorisi geliştirip yeni ölçüler ortaya koyduğu eseridir. Burada, dairevi bir yörünge üzerinde dönen gezegen fikrini geliştirir. Bu eserinde ayın yörüngesini, merkezinde dünyanın bulunduğu bir ekliptik düzlem içinde gösterir. *(George Saliba, Islam Bilim Tarihi, 'Miladi 11. Yüzyıldan Sonra Müslümanların Gezegen Teorileri', s. 144, 145, C. 1, Istanbul, 2006).*

ABDÜLKADİR MERAGÎ VE KAYIP KİTAPLARI

Doğu'nun en büyük müzik teorisyenlerinden olan Türk kökenli Meragî'nin müzikle ilgili çok önemli bazı eserleri kayıptır. Tam adı Hace Kemaleddin Abdülkadir b. Gaybî el-Meragî olup, Güney Azerbaycan'ın Meraga şehrinde, tartışmalı bir tarih olan 1353'de doğmuş, 1435'de Herat'ta ölmüştür. Musikişinaslığının yanı sıra ressam, hattat ve şairdir.

Yaşadığı dönemin müzikteki en büyüğüdür. Bu büyük bestekâr, icracı ve musiki nazariyatçısı müzikle ilgili çok önemli eserler yazmıştır. Sâz-ı kâsât-ı çînî, sâz-ı elvâh, sâz-ı murassa'-ı gâyibî (kânûn-ı mezkûr-ı gâyibî) adlarında yeni müzik aletleri icat etmiş, bazı eski ve basit saz türlerini ise geliştirerek insanların yeniden kullanmasını sağlamıştır. Pekçok güftesi ve bestesi

vardır. Beste ve semâilerinden sadece 30 kadarının notası kaybolmadan bugüne ulaşabilmiştir.

Onun müzik yeteneğiyle ilgili ilginç bir olay anlatılır: Buna göre **Meragî**, **Celayir Sultanı Celâleddin Hüseyin**'in Tebriz'deki sarayındayken, bir eğlence meclisinde sultanın huzurunda büyük âlimler, müzisyenler, saz ve söz icracılarıyla birlikteydi. Beste türlerinin en zoru sayılan nevbet-i müretteb çeşidinde ne kadar sürede bir beste yapılabileceği konusu tartışılmış, diğer hepsi en az 1 ayda bir nevbet-i müretteb beste yapılabileceğini söylerken **Meragî**, *"Hergün bir tane nevbet-i müretteb besteleyebilirim"* demiştir. Bu sözünü kanıtlaması istenince de, o yılın ramazan ayında hergün bir tane olmak üzere 30 nevbet-i müretteb bestelemiş ve hepsini birden arefe günü icrâ etmiştir. Hemen bütün müzik aletlerini en iyi biçimde çalabilmiştir. Dönemindeki bütün makamlara hâkim olan **Meragî**, birkaç yeni usul de icat etmiştir. Musikide 24 zamanlı 'darb-ı rebl', 28 zamanlı 'devr-i adl', 30 zamanlı 'devr-i şâhî' ve 49 zamanlı 'darb-ı fetih' ve 200 zamanlı 'devr-i mieteyn' usullerini bulmuştur. **Timur** ve ardından gelen sultanlara çeşitli kitaplar ve musiki eserleri yazarak ithaf etmiştir. Kaç kitap yazdığı, bunların adları ve kaçının kaybolduğu bile bilinmemektedir.

Gerçekte kaybolup olmadıkları kesin olmamakla birlikte, bu sınıfta değerlendirebileceğimiz eserleri şunlardır:

-Kenzü'l-Elhan(Sesler Hazinesi): **Meragî**, kendi bestelerinin ebcedle yazılmış notalarını kayıp olarak bilinen bu eserinde toplamıştır. **Gazeteci Yazar Murat Bardakçı**, Tahran'daki Melik Kütüphanesi'nde bu isimde bir kitaba rastladığını ancak inceleme fırsatı verilmediğinden, kitabın sözkonusu kayıp eser olup olmadığından emin olamadığını belirtmiştir.

-Zübdetü'l-Edvâr: Osmanlı devletinin büyükelçilik müsteşarı ve büyükelçisi sıfatıyla 1872'de ve 1895'te iki kez İran'da bulunan şair ve yazar **Münif Bey(Paşa)** tarafından ikinci görevi

sırasında oradan satın alınarak İstanbul'a götürülüp orada müzisyen **Rauf Yekta**'ya(1871-1935) hediye edildiği biliniyor ancak ondan sonra bu önemli eserin izi kaybolmuştur. *(Kubilay Kolukırık, Abdülkadir Merağî'nin Hayatı, Kişiliği ve Musiki Yönü, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 15/1, s. 227-252, 2010. Murat Bardakçı, Maragalı Abdülkadir, Pan Yayınları, İstanbul, 1986. İsmail Aka, Timurlular, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1999).*

İBN HACER EL-ASKALÂNÎ VE KAYIP KİTAPLARI

İslam hadis tarihinin en büyük bilginlerinden **İbn Hacer el-Askalânî**'nin yazdığı yaklaşık 300 eserin yarısından çoğu kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed** b. **Alî** b. **Muhammed el-Askalânî** olup, 1372 yılında Mısır'da doğmuş, 1449'da Kahire'de ölmüştür. Köken bakımından Filistinli ve aileden z engindir.

Genç yaşında tanınmış, hocalarının kitaplaındaki hataları çıkartmaya başlamış, Mısır'da uzun süre medese hocalığı yapmıştır. İmla meclisleri oluşturup uzun yıllar sürdürmüş, binin üzerindeki imla meclisinde 10 cilt hacminde hadisi ezberden yazdırmıştır. 1423 yılında Memluk Sultanı Baybars'ın teklifini kıramayıp Mısır Şafiî Başkadısı olmuş, ölümüne kadar bu makamda kalmıştır.

Yolculuk yaparken atının üzerinde kitap yazdığı bilinmektedir. Hanefi mezhebinin Mısır Başkadısı **Bedreddin Aynî** ile önceleri arkadaş iken, onun bazı eserlerini eleştirmesi nedeniyle aralarında büyük bir rekabet oluşmuş, karşılıklı reddiyeler yazmışlardır. İkisinin arasındaki büyük çekişme, çağdaşları ve sonraki âlimleri de meşgul etmiş, birçok kişi bu çekişmeyi konu alan kitaplar yazmıştır. **İbn Hacer**, özellikle hadis alanında yaşadığı çağın en büyük âlimidir. Yazdığı kitapların 170 kadarı hadisle, 30'u fıkıhla ilgilidir.

Tatar asıllı cariyesinden doğan tek oğlu **Ebü'l-Meâlî Bedreddin Muhammed** için **Büluğu'l-Meram** adlı kitabını yazmış, ancak oğlu bu kitabı ezberlememiş, eğitimiyle bizzat ilgilendiği oğlunun Baybars Hankahı şeyhliğine getirilmesini sağlamış, ancak **Bedreddin** çoğu zaman derslere bile girmemiş, onun yerine **İbn Hacer** derslere girmiştir. **İbn Hacer** öldükten sonra, yazdığı yüzlerce eserin korunması için oğlunun yeterli özeni göstermediği, kayıpların bu nedenle arttığı söylenir. İbn Hacer'in yazdığı kitap sayısı hakkında kaynaklarda 300'e kadar rakamlar verilir. Kayıp eserleri arasında bugün adını bilmediğimiz kitapları da vardır. Bir dönem görev yaptığı Mısır'daki Mahmudiye Medresesi Kütüphanesi'nde bulunan eserlerin; biri isimlerine, diğeri konularına göre olmak üzere listelenip içeriğinin ve yazarının anlatıldığı iki kitap yazdığı da bilinmektedir ki, bunlar kayıptır. Hadisin yanında tefsir, fıkıh, akaid, tarih, biyografi, tertip, dil ve edebiyat, sarf, nahiv, beyan, bedî, usûl, matematik gibi alanlarda da eserler vermiştir. İbn Hacer birçok kitabında diğer eserlerinden alıntılar yapmış, kayıp bazı kitaplarının bir kısmı böylelikle bugüne gelmiştir.

İbn Hacer'in günümüzde kayıp durumdaki 144 kitabı şunlardır:

-Dîvanü'bni Hacer: Çağında ikinci büyük şair olarak gösterilecek kadar güzel şiir de yazan **İbn Hacer**'in şiirlerinden bir bölümü çeşitli kaynaklar yoluyla bugüne ulaşmış ve bazı ülkelerde toplanıp basılmıştır. Ancak iki kitaptan oluşan **Divan**'ının aslı kayıptır. **Kâtip Çelebi**'nin bildirdiğine göre, **Askalânî** büyük divanını yedi bab şeklinde düzenlemiş ve ona **es-Seb'atü's-Seyyâretü'n Neyyirât (Nurlu Yedi Gezegen)** adını vermişti. Seçme şiirlerinden oluşan ikinci ve küçük bir divanı daha vardır ki, **Dîvânu Şi'rihi'l-Kebîr** veya diğer adıyla **Manzûmü'd-Dürer(İnci Dizisi)** denmektedir ki bu eser bugün eldedir. İbn Hacer, bu seçme divandan da ayrıca **Dîvânü'ş-Şihâb** adında bir seçme daha yapmıştır. Bu son seçme kayıptır.

-el Ecvibetü'l Müşerrika-ü Ani'l-Es'ileti'l-Müferrika: İbn Hacer'in, kendisine sorulan değişik sorulara verdiği yanıtları bir araya getirdiği eserlerinden biridir.

-el-İhkâm li Beyâni mâ fi'l-Kur'an-i Mine'l-İbhâm: Kur'an'daki açık olmayan ayetlerin açıklanmasıyla ilgilidir; büyük bir cilt hacminde olduğu biliniyor.

-el-Erbâine'l-Mütebâyine: Askalânî, günümüze ulaşan eserlerinden **Fethü'l-Bâri**'de, yazdığı bazı kitaplardan alıntılar yapmış veya zikretmiştir; bu eseri de, kaynak belirtip orada alıntı yaptığı kitaplarından biridir.

-Şerh-i el-İrşâd-ı fi Fürûi'ş-Şâfiiyye: Şerefü'd-din İsmail ibn Ebi Bekr b. el Mukri el-Yemenî'nin **el-İrşâd-ı fi Fürûi'ş-Şâfiiyye** adlı eserine **Askalânî** iki tane şerh kitabı yazmıştır ve ikisi de kayıptır.

-el-İnâre fi Etrâfü'l-Muhtâre: Askalânî bu eseri 1400 yılında Şam'a giderken yolda yazmış, üç yıl sonra Yemen'e giderken kaybetmiştir. **Kâtip Çelebi**, bunun kalın bir ciltten ibaret olduğunu belirtmektedir.

-el-İ'lâmü Bimen Veliye Mısra fi'l-İslam: İslam döneminde Mısır'ı yönetenler hakkındadır.

-İkametü'd-Delâil Alâ Ma'rifeti'l-Evâ'il: **Fethü'l-Bâri**'de isim belirterek alıntı yaptığı, **el-İsâbe**'de sözünü ettiği kitaplarından biridir. 1415 yılında bu kitabı tamamlamıştır.

-Elkabü'r-Ruvat: Bazı hadis ravilerinin lakaplarıyla ilgilidir.

-Emâli'bni Hacer: Bu eseri **Askalânî** Halep'te yazdırmıştır.

-el-İnâretü fi'z-Ziyâre.

-el İntifâ bî Tertibi'd-Dârekutniyyi Ale'l-Envâ.

-el Envâr(fi Mârifeti) bi-Hasâisi'l-Muhtâr.

-el Âyâtü'n-Neyyirât fî Ma'rifeti'l-Havârik ve'l-Mu'cizât: Bazı mucizelere ilişkin ayetler konusunu işler.

-el-Înâs bi Menâkıbi'l-Abbâs: Abbas b. Abdülmuttalib'in hayatıyla ilgili olup, bir cilt boyutundadır.

-Tecrîdü't-Tefsîri min Sahîhi'l-Buhariyyi Alâ Tertîbi's-Süver.

-Tuhfetu Ehlu't-Tahdis an Şuyuhi'l-Hadis: Hadisin önemli isimlerinden, şeyhlerinden sözeder.

-et-Ta'rîc Ale't-Tedbîc: Akran olan hadis râvilerinin birbirlerinden rivayet yapmasıyla ilgilidir.

-el-Lübâb fi Şerhi Kavli't-Tirmizî ve fi'l-Bâb(Tirmizî Şerhi): İbn Hacer'in, bu eserin ilk cildini yazdıktan sonra eseri tamamlamaktan vazgeçtiği veya ilk cildi dışındaki ciltlerin kaybolduğu yönünde farklı rivayetler vardır.

-el-İşrak fi Şerh-i Tenbih-i Ebi İshak: Ebû İshak İbrahim İbn Ali eş-Şirazî'nin et-Tenbîh-i Fürûi'ş-Şâfiyye adlı meşhur eserine yazdığı şerh olup, Kâtip Çelebi bu eserin bir cilt olduğunu belirtmektedir.

-et-Tevfîk fi Vasli't-Ta'lik.

-ed-Dürerü fi Nefekatin Kalîle.

-Reddü'l-Muhrim Ani'l-Muslim.

-er-Risâletü'l-İzziyetü fi'l-Hisâb.

-er-Ravd(Bahçeler): Nevevî'nin er-Ravda adlı eserini özetlediği eseri. Kâtip Çelebi'nin belirttiğine göre, Askalânî, Nevevî'nin aynı eserine daha sonra bir de şerh yazmıştır. İçinde 'sayılamayacak kadar yararlı bilgiler bulunan bu şerhi', hasetçilerden biri çekememiş ve ondan ödünç aldıktan sonra ırmağa atmıştır. Askalânî şerhi yeniden yazmıştır; o da bugün kayıptır.

-ez-Zehrü'l-Matlûl fi'l-Haberi'l(fi Ma'rifeti'l) Ma'lûl: Kâtip Çelebi bu eserin adını Zehrü'l-Mutavvel şeklinde yanlış verse de, bir ciltten ibaret olduğunu belirtip, giriş kısmını aktarıyor. Bu duruma göre, eserin İstanbul kütüphanelerinden birinde bulunma olasılığından söz edilebilir.

-Tahrîcü'l-Erbâîne'n-Neveviyyeti bi'l-Esânîdi'l-Âliye: Aden'de 1398'de bu kitabı öğrencilerine okuttuğu biliniyor.

-Şifâu'l-Galel fi Beyâni'l-İlel.

-eş-Şemsü'l-Münîre fi Maarifeti'l (Ta'rîfi'l) Kebîre.

-Tabakatü'l-Huffâz: Ünlü hafızların biyografilerini içerir.

-Aşeretü'l-Âşir (Onuncunun Onu): Askalânî, Fethü'l-Bâri'de **Aşeretü'l-Âşariyye** şeklinde zikrettiği bu eserinden alıntı yapmıştır.

-Fevâidü'l İhtifâl bi-Beyâni Ahvâli'r-Ricâl: Hadis râvilerinin biyografileriyle ilgili bir ciltlik eserdir.

-el-Fevâidü'l-Cemme fi Men Yüceddidü'd-Dîne li-Hâzihi'l-Ümme(Temhîdü'l-Ukudi'l Cemme fi Tecdîdi Ukûdi'l-Ümme): İbn Hacer, Tevâli't-Tesis adlı eserinde, 9. yüzyıldan itibaren kimlerin müceddid olabileceğiyle ilgili bir kitap yazmayı düşündüğünü belirtmiştir. Bu kitabı yazıp yazmadığı net değildir ancak **Kâtip Çelebi** kendi devrinde de bu kitaptan, yalnızca **Askalânî**'nin bazı eserlerinde verdiği kitaplarının listesi dolayısıyla haberdar olduğunu, **Suyûtî**'nin bu eseri **Askalânî**'den çok istemesine rağmen elde edemediğini aktardığını belirtmektedir.

-Kaze'l-Ayni Min Nazmi Gurâyibi'l-Beyn: Bu eserinde **İbn Hacer,** rekabet içinde olduğu **Allâme Aynî**'yi eleştirmek amacıyla onun **es-Seyfü'l-Müenned** adlı eserindeki vezinleri bozuk 400 beyti düzgün halleriyle yazmıştır.

-el-Kusârâ: Hocendî'nin aynı adlı eseri günümüze ulaşmıştır.

-Mezîdü'n-Nef'i bî Ma'rifeti Mâ Rucciha Fihi'l-Vakf Ale'r-Ref.

-Müştebihü'n-Nisbe.

-Menâkıbü'l-İmâmı'ş-Şafiiyyi: İmam Şafiî'nin yaşamöyküsünü ve menkıbelerini içerir.

-el-Minha Fimâ Allaka'ş-Şâfiî el-Kavle Bihî Ale's-Sıhha: İmam Şafiî'nin bazı fıkıh konularındaki hadisin sahih olduğuna ilişkin getirdiği kanıtlara, İbn Hacer'in başka hadisleri de ekleyerek yaptığı bir çalışmadır. Fethü'l-Bâri'de bu kitabından sözetmiştir.

-en-Nebeü'l-Enbeh fî Binâi'l-Kâ'be: Kâbe'nin yapılışı ve tarihiyle ilgili olup, 1419'da tamamladığı bu eseri el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî için yazmıştır.

-Nüzhetü'l-Kulûbi fi Mârifeti'l-Mübdeli Mine'l-Maklûb(Cilâ'ü'l-Kulûb fî Ma'rifeti'l-Maklûb).

-Muhtasaru'l-Bedr'ül-Münir: İmam Gazzâlî'nin el-Veciz adlı eserine İbn el-Mülekkın Ömer b. Ali tarafından yazılan yedi citlik Bedrü'l-Münir adlı 'hadis ravilerini ortaya çıkartma kitabı'na yazdığı özet kitabı.

-el-Kavlü's-Sebt fi's-Savmi Yevme's-Sebt: Fethü'l-Bâri'de bahsettiği kitaplarından biridir.

-Ma'rifetü'l-Hisâli'l-Musile li'd-Dalal: Fethü'l-Bâri'de bundan bahseder.

-el-Mukarrer fî Şerhi'l-Muharrer: Şemseddin İbn Kumâme'nin el-Muharrer fi'l-Hadîs'ine yazdığı şerh olup, hakkında, bir bölümünün kaybolduğu veya Fethü'l-Bârî'yi yazmaya başlayınca bu çalışmayı bıraktığı gibi rivayetler vardır.

-en-Nüket Alâ Şerhi Sahîhi Müslim.

-et-Ta'lîku'n-Nâfi fi'n-Nüket Alâ Cem'il-Cevâmi: Bu eserin, İbnü's-Sübkîn Cemu'l-Cevâmî'sine yazdığı talikler şeklinde olduğu, yarım kaldığı bildirilir.

-Humâsiyyatü'd-Dârekutnî.

-Takvîmü's-Sinâd bî Müdreci'l-İsnâd.

-el-Muharrec Mine'l-Müdebbec (el-Efnân fî Rİvâyeti'l-Akrân).

-Beyânü'l-Fasl Limâ Ruccihâ Fîhi'l-İrsâl Ale'l-Vasl.

-el-Enâre bi-Tarîki Hadîsi Gıbbi'z-Ziyâre: İnsanları çok sık ziyaret etmemek gerektiği üzerine hadis kaynaklı bir eserdir.

-Tuhfetü'r Râiz bî Tahrîci Hadîsi Te'allemû el-Ferâ'iz.

-Etrâfü's-Sahîhayn(Tertîbü Etrâfi'z-Sahîhayn).

-el-Fevâ'idü'l-Mecmû'a bî Etrâfi'l-Eczâ'il-Mesmû'a: Bir ciltlik, bablara göre düzenlenmiş bir hadis kitabıdır.

-el-Eczâ bi-Etrâfi'l-Eczâ: İki cilt olduğu biliniyor.

-Zevâ'idü'l-Edebi'l-Müfred li'l-Buhârî Ale's-Sitte: Buhârî'nin Edebü'l-Müfred'inde Kütüb-i Sitte'den fazla olarak bulunan hadislerle ilgili çalışması.

-Zevâ'idü Müsnedi'l-Harîs b. Ebî Üsâme Ale's-Sitte ve Ahmed.

-Zevâ'idü Müsnedi Ahmed b. Menî: Ahmed b. Menî'nin el-Müsned'inin Kütüb-i Sitte ve İmam Hanbel'in el-Müsned'inden fazla olarak içerdiği hadisleri çıkardığı eseri.

-Zevâ'idü'l-Kütübi'l-Erba'a Mimmâ Hüve Sahîh.

-Tahrîcü'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye el-Münkatı'a fi's-Sîreti'l-Hişâmîyye.

-el-Ucâb fî Tahrîci Mâ Yekûlü Fîhi't-Tirmizî ve fi'l-Bâb(el-Lübâb fi Şerhi Kavli't-Tirmizî ve fi'l-Bâb).

-Tahrîcü Ehadîsi Muhtasârı'l-Kifâye.

-ed-Dâ'il-Beşîr lî Tahrîci Ehâdîsi İbn Beşîr.

-Tahrîcü Ehâdîsi Şerhi't-Tenbîh li'z-Zenkelûnî.

-Mütebâyinâtü't-Tenûhî.

-el-Avâli't-Tâliye li'l-Mi'eti'l-Âliye (el-Erba'ûne't-Tâliyeli'l-Mi'eti'l-Uşâriyye).

-Buğyetü'r-Râvî bi-Ebdâli'l-Buhârî.

-el-Ebdâlü'l-Avâlî min Ebî Dâvûd et-Tayâlisî.

-Ebdâlü Abd b. Humeyd ve Muvâfakâtühû.

-el-Ebdâlü'l-Avâlî ve'l-Muvâfakâtü'l-Hisân Min Müsnedi'd-Dârimî Abdillâh b. Abdirrahmân.

-el-Ebdâlü's-Safiyyât Mine's-Sekafiyyât.

-el-Ebdâlü'l-Aliyyât Mine'l-Hile'iyyât.

-el-Erba'ûne'l-Mühezzebe bi'l-Ehâdîsi'l-Mülakkabe.

-el-Erba'ûne'l-Müctâze An Şüyûhi'l-İcâze.

-el-Erba'ûn Min Mesmû'i İbni'd-Dâ'im Mine't-Tergîb li't-Teymî.

-Erba'ûn Hadîs Mine'l-Vuhdân Min Müsnedi Ahmed b. Hanbel.

-en-Nüket Ale'l-Elfiyye: Irakî'nin el-Elfiyye'siyle ilgili görüş ve eleştirilerini içermektedir.

-Telhîsü't-Tashîf.

-el-Evhâm Elletî Vaka'at li'l-Hüseynî ve Ebî Zür'â.

-Cüz fî Esmâ'il-Müdellisîn.

-Sikatü'r-Ricâl Mim-Men Lem Yüzker lî Tezhîbi'l-Kemâl (Esbâtü'r-Ricâl): Üç cilt olduğu bildirilmektedir.

-Telhîsü'l-Müttefik ve'l-Müfterik.

-et-Ta'rîfü'l-Ecved bi-Evhâmi Men Cema'a Min Ricâli'l-Müsned.

-Esmâ'ü Ricâli'l-Kütüb: Hadis râvilerini konu almaktadır.

-el-Mühmel Min Şüyûhi'l-Buhârî.

-Mu'cemü't-Tenûhî(el-Mu'cemü'l-Kebîr li'ş-Şâmî): 24 cilt hacmindeki bu eserde, İbn Hacer'in çalışmalarında yararlandığı İbrâhim b. Ahmed et-Tenûhî'nin 500'den fazla hocasının biyografisi konu edilmiştir.

-Meşyehatü Ebi't-Tâhir b. Küveyk Ellezîne Ecâzû Lehû.

-Meşyehatü'l-Burhân el-Halebî: Sıbt İbnü'l-Acemî'nin toplam 460 hocasının biyografisini içermektedir.

-Münteka Min Mu'cemi's-Sübkî.

-Meşyehatü İbn Ebi'l-Mecd Ellezîne İnferede Bi'r-Rivâyeti Anhüm bi'l-Kâhire.

-Münteka Min Meşyehati İbn Asâkir ve'bni's-Serârî ve'l-Fahr b. el-Buhârî.

-Cüz Fîhi't-Ta'kib Alâ İbni'l-Cezerî fî Meşyehati Şeyhihî el-Cüneyd.

-Fihristü Merviyyâti'l-Kâdî Celâliddîn Bi'l-İcâze.

-Fihristü Alemiddîn el-Bulkinî bi'l-İcâze.

-Fihristü'ş-Şeref b. Küveyk.

-Cüz Mine'l-Meşyehati'l-Fahriyye.

-Takrîbü'l-Bugye fî Tertîbi Ehâdîsi'l-Hilye: Nureddin el-Heysemî'nin Hilyetü'l-Evliyâ adıyla yazmaya başladığı, onun ölümüyle İbn Hacer'in yeniden ele aldığı ve iki cildini tamamladığı, tamamının sekiz cilt olduğu bilinen eser.

-Tertîbü Müsnedi't-Tayâlisî: İbn Hacer'in 1400-1401 yıllarında yazdığı bu kitap, Yemen seyahati dönüşünde denizde kaybolmuştur.

-Tertîbü Müsnedi Abd b. Humeyd: Yemen'den dönerken denizde kaybolan eserlerindendir.

-Tertîbü Fevâidü Tammâm.

-Tertîbü Garâ'ibi Şu'be li'bni Mende.

-el-İtkân fi(Cem'i Ehâdisi) Fezâ'ili'l-Kurân.

-Mâ Vaka'a fi'l-Kur'ân Min Gayri Lugati'l-Arab: Kur'an'da bulunan 27 yabancı kelimeye ilişkin **Tâceddin es-Sübkî**'nin manzum risalesine yazdığı bir zeyldir.

-et-Tenbîh lî Sıfati'l-Mütemetti.

-et-Temettu Alâ Mezhebi'l-Hanefiyye: İbn Hacer bu eseri torunu için yazmıştır.

-Şerhu'l-Minhâc: **Nevevî**'nin **Minhâcü't-Tâlibîn** adlı eserinin hac bölümünün şerhidir.

-Şerhu'r-Ravza: Üç cilt olduğu biliniyor.

-en-Nüket Alâ Şerhi'l-Mühezzeb: Ebû İshak eş-Şirâzî'nin el-Mühezzeb adlı kitabını el-Mecmu adıyla şerheden Nevevî'nin bu eseri üzerine yapılmış bir çalışma olup, yarım kalmıştır.

-en-Nüket Alâ Şerhi'l-Umde: Cemâîlî'nin Umdetü'l-Ahkâm adlı kitabına İbnü'l-Mülakkın tarafından yazılan şerhi inceleyen bir çalışmadır fakat yarım kalmıştır.

-el-Münet Alâ Nüketi'l-Umde: Yine Cemâîlî'nin Umdetü'l-Ahkâm adlı kitabına yönelik Bedreddin ez-Zerkeşî'nin yazdığı Nüket adlı esere yönelik bir eleştiri kitabıdır.

-Acebü'd-Dehr fî Fetâvâ Şehr: İbn Hacer'e bir ay içinde sorulan 300 soruya verdiği fetvaları bir araya getiren bir kitaptır.

-Cüz fi't-Tehni'eti fi'l-A'yâd ve Gayrihâ.

-el-Esmâhu'l-Eslah fî Sıhhati İmâmeti Gayri'l-Efsâh.

-Fetâvâ el-Hadîsiyye.

-Haberü's-Sebt bî-Sıyâmi's-Sebt.

-Kuvvetü'l-Cebel fi'l-Kelâmi Ale'l-Hiyel (Hayl).

-Kuvvetü's-Seyr fi Hükmi Ameli'l-Hayr.

-Meclis fi Fahrîmi'z-Zulm.

-el-Meclisü'l-Cemâlî Evvelü Mâ Fütihat.

-Mes'eletü'd-Devr.

-el-Mes'eletü's-Süreyciyye: Yarım kalmıştır.

-er-Rahâ ed-Dâ'ire Ale'l-Yemînî'd-Dâ'ire.

-Telhîsu Mes'eleti's-Sâkit.

-Zikrü'l-Bâkıyâti's-Sâlihât: Müslümanların hergün tekrarladığı zikirlere ilişkin 20 hadisi içeren bir çalışmadır.

-el-İ'lâm bi-Men Sümmiye Muhammed Kable'l-İslâm: Tarihle ilgili bir eser olup, cahiliye döneminde Muhammed adıyla anılan 15 kişiyi işlemektedir.

-Müntekâ Min Târihi İbn Haldûn.

-el-Kasdü'l-Ahmed fi Men Künyetühû Ebü'l-Fazl ve İsmühû Ahmed: İbn Hacer bu kitabında adaşlarını incelemiştir. Kendisi gibi adı Ahmed, künyesi Ebü'l-Fazl olan çeşitli kişileri incelemiştir.

-Kitâbü'l-Mu'ammerîn: Tarihle ilgilidir.

-Kitâbü Men Câveze'l-Mi'e: Tarihle ilgilidir.

-Şerhu Nazmi Sîre li'l-Irâkî: Irâkî'nin Hz. Muhammed'in hayatını ve simasını 1000 beyitle yazdığı ed-Dürerü's-Seniyye fi's-Siyeri'z-Zekiyye adlı eserine yazdığı şerhtir.

-Müsâmirü's-Sâhir ve Müsâhirü's-Sâmir(et-Tezkîretü'l-Edebiyye): İbn Hacer'in 1392-1393 yıllarında çeşitli divanlardan, edebi eserlerden derleyerek oluşturduğu oldukça hacimli bir eserdir. 40 cilt olduğu söylenen bu eseri Yemen Meliki el-Melikü'l-Eşref İsmail b. Abbas er-Resûlî'ye hediye etmiştir.

-Celebü Haleb: İbn Hacer'in 1433 yılında Halep'e yaptığı gezide elde ettiği bilgileri içeren seyahatname türünde dört ciltlik bir kitaptır.

-Muhtasarü'l-Arûz(Mukaddime fi'l-Arûz).

-Nüzhetü'n-Nevâzıri'l-Mecmû'a fi'l-Mülahi ve'n-Nevâiri'l-Mesmû'a.

-es-Sehlü'l-Menî fî Şevâhidi'l-Bedî.

-el-Müntehab Min Kitâbi'l-Edeb.

-el-Kasdü'l-Bâdî Beyne'l-Merâci ve'l-Bâdî.

-Risâle fî Su'âli'l-Meyyit fi'l-Kabr.

-Muhtasaru Telbîsi İblîs Li'bni'l-Cevzî.

-Dîvânü'l-Hutabi'l-Kılâ'iyye.

-el-Mecma'ul-Âm fî Âdâbi'ş-Şarâb ve't-Ta'âm ve Duhûli'l-Hammâm.

-Cüz fî Darbi'r-Remel.

-Risâle fî Ta'addü'dil Cum'a bi-Belde Vâhide.

-el-Muğnî fî Zabti'l-Esmâ ve'l-Ensâb: Medine tarihine ilişkindir. *(Kâtip Çelebi, Keşfü'z-Zunûn, c. 1, 2, 3, 4, muhtelif sayfalar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Temmuz 2011. Mehmet Bilen, Hadis Şârihi Olarak İbn Hacer El-Askalani, Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, s. 49-66, Sayı 2, Kasım 2009. Mehmet Bilen, İbn Hacer'in Buhârî'ye Yöneltilen İtirazlara Verdiği Cevaplar, basılmamış doktora tezi, s. 1-23, Ankara Üniversitesi, 2004. Sabri Çap, Hadis İlminde Merfû-Mevkuf İlişkisi, Doktora Tezi, s. 76, 195, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Bursa, 2008. Abdullah Karahan, Hadis Edebiyatında Zevaidler, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 91-138, C. 13, Sayı 1, 2004).*

ALİ KUŞÇU VE KAYIP KİTAPLARI

Türk bilim tarihinin en önemli isimlerinden astronom ve matematikçi Alâeddin Ali b. Muhammed Kuşçu onlarca eser kaleme almış ve bunların bazıları kaybolmuştur. Doğum tarihi bilinmemekle birlikte 1300'lerin sonu veya 1400'lerin hemen başında doğduğu sanılıyor; ölümü İstanbul'da 1474'tedir. Semerkant'ta doğmuştur; babası Muhammed, Timurlu Uluğ Bey'in doğancıbaşısı olduğundan, kendisine 'kuşçu' lakabı verilmiştir. Uluğ Bey'in kuşlara ilgisi, bütün Türkistan coğrafyasındaki kuş türleriyle ilgili hacimli bir kitap yazmaya kadar varmıştır fakat bu eser kayıptır.

Bilgisini ilerletmek veya astronomiyle ilgili kaynaklara ulaşmak için Uluğ Bey tarafından Çin'e gönderilmiş; orada bugün adı ve içeriği bilinmeyen kayıp bir kitap yazdığı bilinir ki, bu bilgiyi Zeki Velidi Togan nakleder. Semerkant'a dönüşünde Semerkant Rasathanesi'nin başına getirilmiş, dünyanın yüzölçümünü ve meridyenleri hesap etmiştir. Batlamyus'un Almagest adlı eserindeki önemli hataları ortaya çıkartan Zîc-i Uluğ Bey adlı önemli eserin hazırlanmasında hükümdara büyük katkılar yaptı. Bu çok önemli eserin hazırlanmasında görev alan ekipteki Kadızade Rumi ve Gıyâseddin Cemşid'in öldürülmesi üzerine Ali Kuşçu, çalışmayı tek başına bitirmiştir. Uluğ Bey'in 1449'da öldürülmesinden sonra Tebriz'de Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın himayesine girmiş; Osmanlı'ya elçi olarak gönderilince onu tanıyan ve ilmine hayran kalan Fatih Sultan Mehmet'in ısrarıyla İstanbul'a yerleşmiştir. Matematik ve astronomide adeta Osmanlı dünyasının ufkunu genişletmiş, ölene kadar bilimsel çalışmalarını İstanbul'da yürütmüş; pozitif bilimlerin yanısıra din, dil, edebiyat gibi alanlarda kitap yazmıştır.

Ali Kuşçu'nun kayıp olan kitapları şunlardır:

-**Târîhu Ayasofya**: Ünlü tarihi yapının özelliklerini, tarihini, konumunu vs. işler.

-**Tefsîrü'z-Zehrâveyn**.

-**Mahbûbü'l-Hamâ'il**.

-**Risâle fî Mevzû Âti'l-Ulûm**.

-**Meserretü'l-Kulûb fî Def'il-Kürûb**.

-**Tefsîrü'l-Bakara ve Âli İmran**.

-**Risale fî Hall-i Eşkâl-i Muaddili'l-Kamer li'l-Mesîr**: İlim öğrenmek için gittiği Kirman'da yazıp Semerkant'a dönüşünde **Uluğ Bey**'e sunduğu, ayın yapısını ve safhalarını açıklayan kitabı. *(Ekmeleddin İhsanoğlu-Ramazan Şeşen, Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi-1, s. 27-38, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi IRCICA Yayınları, İstanbul, 1997. Musa Yıldız, Bir Dilci Olarak Ali Kuşçu ve Risâle fi'l-İsti'âre'si, s. 10-14, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, C. 1, s. 96, İstanbul, 1981).*

ALİ ŞÎR NEVÂÎ VE KAYIP KİTAPLARI

Türk tarihinin en büyük şairlerinden biri kuşkusuz **Ali Şîr Nevâî**'dir ve onun da kayıp eserleri vardır. 1441 yılında Herat'ta doğup, 1501'de aynı yerde ölmüştür. Çocukluk arkadaşı **Timurlu Sultanı Hüseyin Baykara**'dan büyük yakınlık ve himaye görmüş, uzun süre onun sarayında önemli görevlerde bulunmuştur.

Nevâî'nin kaç divanı bulunduğu kaynaklarda net değildir; dört, beş, yedi ve 10 şeklinde kayıtlar vardır. Ancak eğer kayıtlarda yer almayan kayıp divanları yoksa, ağırlıklı ihtimalle beşi Çağatay Türçesiyle, biri de Farsçayla yazdığı şiirlerini içeren altı divanı bulunduğu söylenebilir. Hamse sahibi ilk Türk şairidir. Türkçe eserlerinde **Nevâî**, Farsça şiirlerinde ise **Fânî** mahlasını kullanmıştır. Orta Asya Türk dili ve edebiyatının gelişmesine o

kadar büyük etki yapmıştır ki, bazı araştırmacılar Çağatay Türkçesini 'Nevâî dili' diye adlandırmış, çağdaşı ve sonraki asırlarda birçok şair onu ölçü almıştır. Nesir ve şiirde Türkçeyi kullanmayan, daha çok Farsçayı kullanan çağdaşlarını eserlerinde eleştiren **Nevâî**, ünlü eseri **Muhakemetü'l-Lügateyn**'de Türkçe'nin Farsça'dan üstün olduğunu savunur. "Türkü" sözcüğü bilinen kayıtlarda ilk kez onun **Mizânü'l-Evzân** adlı eserinde geçer. Osmanlı şairleri uzun süre onu üstad bilmiş, birçok eserine ve şiirine nazireler yazmışlardır. Yazdığı 30 civarında kitabın herbiriyle İslam ve Türk dünyasında büyük etkiler yapmıştır.

Nevâî'nin günümüzde kayıp durumdaki eserleri şunlardır:

-Zübdetü't-Tevârîh: Bu tarih kitabının içeriğine ilişkin değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bazı kaynaklar, bu eserin **Nevâî**'nin **Târîh-i Enbiyâ** ve Hükemâ'sı ile **Târîh-i Mülûk-i Acem**'inin birleştirilmiş haline verilen isim olduğunu savunurken, **Zeki Velidî Togan**'sa İlhanlı ve Timurlu sultanlarının tarihi olduğunu ileri sürmüştür.

-Siyerü'l-Mülûk: **Nevâî**'ye ait böyle bir kitabın bulunduğunu **Bursalı Mehmed Tâhir** ileri sürer ve kitabın Farsça olduğunu belirtir.

-Risâle-i Mu'ammâ: Farsça'dır.

-Su Kasidesi: Müstakil bir eser olup olmadığı tartışmalıdır ancak nazireler yazılacak kadar önemli bir eserdir. Öyle ki Fuzûlî, ünlü eseri Su Kasidesi'ni bu esere nazire niyetiyle yazmıştır.

-Vakfiyye: Farsça'dır.

-Münşe'ât: Farsça'dır.

-Nevâdirü'n-Nihâye: **Nevâî**'nin ikinci divanı olan ve 1476-1486 yılları arasında yazdığı şiirlerini kapsayan eserin dibâcesi(giriş yazısı, önsöz) kayıptır. *(Mehmet Çavuşoğlu, Kanuni Devrinin Sonuna Kadar Anadolu'da Nevâî Tesiri Üzerine Notlar, s. 75-*

90, Atsız Armağanı, İstanbul, 1976. Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi-2, s. 226-235, İstanbul, 1964. Âgâh Sırrı Levend, Ali Şir Nevâî, Türk Dili Dergisi, C. 15, Sayı 173,s. 291, Şubat 1966. Hikmet Dizdaroğlu, Nevâî'de Dil Bilinci, Türk Dili Dergisi, C. 15, Sayı 173,s. 294, Şubat 1966. Agâh Sırrı Levend, Ali Şir Nevai Hayatı Sanatı ve Kişiliği-1, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1965).

SÜYÛTÎ VE KAYIP KİTAPLARI

Kahireli çok yönlü bilgin Süyûtî'nin yüzlerce kitabı kayıptır. Tam adı **Abdurrahman b. Ebi Bekr b. Muhammed b. Ebi Bekr b. Osman b. Muhammed b. Hıdır b. Eyyub b. Muhammed b. Hümamüddin Hudayri Süyûtî** olup, 1445-1505 yılları arasında yaşamış, Kahire'de doğmuş ve ölmüştür. Annesi Türktür.

En çok Arapça kitap yazan yazar ünvanını almıştır. Dil, edebiyat, tefsir, hadis, fıkıh, tarih, tıp, tasavvuf gibi alanlarda kalem oynatmıştır. Gençlik yıllarında çoğunluğu Arap diliyle ilgili konularda çeşitli kitaplar yazmış fakat sonraki yıllarda bu eserlerini imha etmiştir. Mısır'daki çeşitli medreselerde hocalık, türbelerde ve hankahlarda şeyhlik yapmıştır. Son görevi olan Baybarsiyye hankahı şeyhliği sırasında, hankaha yapılan devlet ödemelerinin bazı kimselerce amaç dışı kullanıldığını farketmiş, bu nedenle hankah mensuplarının devletten aldığı tahsisatın kesilmesini talep edince ölüm tehditleri almıştır. Dahası, onu öldürmek isteyen **Tomanbay** 1501'de sultan olunca görevini bırakıp bir süre saklanmış, ardından Nil üzerindeki Ravza adasında uzlete çekilip kitaplarını yazmıştır. Diğer rivayet, teylesan adlı gösterişli sarığı başına sarıp **Sultan Kayıtbay**'ın huzuruna çıktığı, kibirli davrandığı gerekçesiyle sultan tarafından öldürülmek istendiği yönündedir. **Sehâvî** gibi devrin önemli bilginleriyle çeşitli tartışmalara girmiş, kimin daha büyük olduğu konusunda atışmışlar, karşılıklı intihal suçlamalarında bulunmuşlardır. Osmanlı'nın Mısır'ı fethedeceğine ilişkin kehanette bulunduğu söylenir.

Süyûtî'nin ilginç yanlarından biri, çok sayıda kadın hocadan da ders almasıdır. Onun kadın hocaları arasında Emetü'l-Hâlik (Ümmü'l-Hayr), Emetü'l-Azîz bint Muhammed b. Yûnus el-Emânî, Ümmü'l-Fadl bint Muhammed el-Mısriyye, Ümmü'l-Fadl bint Muhammed el-Makdisî, Ümmü Hâni' bint Ebi'l-Hasan Havrînî, Hadîce bint Ebi'l-Hasan b. el-Mulakken, Fâtıma bint Alî el-Yesîr, Kemâliyye bint Muhammed b. Ebî Bekr el-Mercânî, Neşvân bint Abdillah el-Kinânî, Hacer bint Muhammed el-Mısriyye de vardır.

En çok kitap yazan Doğulu bilginlerden biri Süyûtî'dir. Yazdığı kitapların sayısı çeşitli kaynaklarda 295 ila 1194 arasında değişir. 1194 sayısını veren çağdaş araştırmacılardan İyaz Hâlid et-Tabba, bunların 331'inin matbu, 431'inin yazma halinde ve 432'sinin kayıp durumda bulunduğunu belirtir. Süyûtî, Hüsnü'l-Muhadara adlı eserinde, 300 kitabı bulunduğunu belirterek şöyle yazmıştır: "Suyla yıkadıklarım ve yarıda bıraktıklarım hariç, eserlerim bugüne dek 300 kitaba ulaştı". Ancak belirtmek gerekir ki bundan sonra da birçok eser yazmıştır. Süyûtî'nin, et-Tahaddüs bi-Nimetillah adlı eserinde yaptığı listede eserlerinin sayısı 433'tür. Öğrencilerinden Davudî onun 500, eş-Şâzilî 550, İbn İyâs ise Bedâiu'z-Zuhûr fî Vakâi'i'd-Duhûr adlı kitabında hocasının 600 kitap yazdığını belirtmişlerdir.

Süyûtî, et-Tahaddüs'te, yazdığı eserleri sınıflayıp, her sınıflamada kaç eseri bulunduğunu vermiştir. Buna göre: Eşi benzeri olmayan eserleri 18 tane, önemli ancak eşsiz olmayan 1 cilt boyutunda, tamamlanmış veya tamamlanmak üzere olan eserleri 50 tane, iki ila 10 varak arası uzunluktaki risaleleri 60 tane, fetvalar haricindeki tek varak tutan risaleleri 102 tane, talebeliği döneminde yazdığı ve vasat bulduğu eserleri 40 tane, o konuyla ilgisini kestiği için hiçbir zaman bitiremediği eserleri 83 tane. Bu durumda, hiçbir zaman bitiremediği 83 eserini peşinen kayıp hanesine yazmak gerekir. Öğrenciliği sırasında yazdığını belirt-

tiği 40 eserin hemen hepsini silmek suretiyle yok etmiştir. Böylelikle 123 eserinin daha kendis i hayattayken yok olduğunu bizzat kendisinden öğrenmiş oluyoruz.

Süyûtî'nin kayıplığı kesin olan eserleri şunlardır:

-Tercümanü'l-Kur'an fi Tefsirü'l-Müsned: Kesintisiz senetlerle **Hz. Muhammed**'e ulaşan 10 bin civarında hadis içerdiği söylenen beş ciltlik eseri. Bu kitaba yaptığı bir muhtasar olan **ed-Durru'l-Mensûr** bugüne ulaşmıştır.

-Şerh-i Acurummiye: **İbn Acurrum**'un **Acurummiye**'sine yazdığı şerh. Kendisi suyla silerek yok etmiştir.

-Zevâidü Şu'abi'l-Îmân li'l-Beyhakî: **Beyhakî**'nin **Şu'abu'l-Îmân** adlı eserini **Kütüb-i Sitte** ile karşılaştırdığı, orada olmayanları şerhettiği eseri. **Kâtip Çelebi**, bu eserin ancak üçte birinin tamamlanabildiğini bildirir.

-Zevâidü Nevâdiri'l-Usûl li'l-Hakîm et-Tirmizî: **el-Hakîm et-Tirmizî**'nin **Nevâdiru'l-Usûl** isimli eserine yaptığı zevaiddir.

-Şerhü'l-Cumâl: **Zeccâcî**'nin **el-Cumâl**'ine yazdığı şerh. Kendisi silip yok etmiştir.

-Kebtü'l-Akrân fî Ketbi'l-Kur'ân: Kur'ân'ın yazım kurallarıyla ilgilidir.

-Şerhu el-Kâfiyetü'l-Kübrâ: **İbn Mâlik**'in **el-Kâfiyetü'l-Kübrâ**'sına yazdığı şerh. Bunu da kendisi silip yok etmiştir.

-Şerhu'l-İstiaze ve'l-Besmele: Öğrencilik döneminde yazdığı bir eseri.

-Şerhu'l-Havkele ve'l-Hay'ale: Öğrencilik yıllarında yazdığı bir eseri. Öğrenciliği sırasında yazdığı kitapları silerek yok etmiş, bu kitabı ise, üzerinde hocası **Alemuddin el-Bulkinî**'nin bazı sayfalara yazdığı notlar nedeniyle silmemiş, ancak kitap sonradan kaybolmuştur.

-en-Nâsih ve'l-Mensûh.

-Mecme'u'l-Bahreyn ve Matla'u'l-Bedrayn fi't-Tefsir: Süyûtî bu tefsir kitabını A'lâ Suresi'nin ilk ayetinden Kurân'ın sonuna kadar yazmış, diğer bölümü eksik bırakmış ancak bu da kaybolmuştur. **Süyûtî**'nin en büyük tefsiri olduğu bildirilen bu eserin ancak giriş bölümünden bir parça bugüne ulaşmıştır. Sözkonusu giriş kısmını önceden **et-Ta'bir fi Ulûm et-Tefsir** adıyla ayrı bir eser olarak yazmıştır ki o da kayıptır. Dolayısıyla bu eserin tamamı kayıp sayılabilir.

-el-Fulkü'l Meşhûn(et-Tezkîre): Bu eserinde, **Memluk Sultanı Kayıtbay**'la yaşadığı anlaşmazlığı ve ondan kaçışını, saklanışını anlatmıştır.

-Hatîbu'l-Leyl ve Ârifu's-Seyl: Kendisini eğiten hocaları ve şeyhleriyle ilgilidir.

-el-Müntekâ: Hocaları ve şeyhleriyle ilgilidir. *(Elisabeth Sartain, Celâleddîn Suyutî Hayatı ve Eserleri, s. 33, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2002. (İmam Celaleddin es-Süyütî, Kabir Âlemi, s. 9-14, Kahraman Yayınları, İstanbul 1012. Enbiya Yıldırım, Suyuti'ye Yöneltilen Suçlamalar(Sehavi-Suyuti Çekişmesi Bağlamında), Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 153-179, Sayı 10/2, 2006. Erkan Göksu, Celâleddin es-Suyuti ve Tarihçiliği, Nüsha Dergisi, s. 36-53, Sayı 25, 2007/2. Fatma Yalnız, Tefsir Usulünde Süreklilik ve Etkileşim: Bulkînî, Kafiyeci ve Suyutî Örneği, s. 8-16, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum, 2014. Recep Arslan, Süyûtî'nin Hadis İlmindeki Yeri, s. 16-52, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2007. Halil Deniz, İmam Süyûtî'nin et-Tahbîr fî İlmi't-Tefsîr Adlı Eserinin Ulûmu'l-Kur'an Açısından Değerlendirilmesi, muhtelif sayfalar, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 2012).*

BUHÛRÎZÂDE MUSTAFA ITRÎ VE KAYIP KİTAPLARI

Yaşadığı dönemin ve sonraki yüzyılların büyük ve değerli şairi, bestekârı, hânendesi ve hattatı **Buhûrîzâde Mustafa Itrî Efendi**'nin, şiirlerini ve bestelerini topladığı **Dîvân**'ı kayıptır. 1630 ila 1640 arasında İstanbul'da doğmuş, 1712'de aynı kentte ölmüştür. Musiki sevgisi yüzünden Yenikapı Mevlevihanesi'ne devam edip Mevlevi dervişi olmuş, birçok türde şiirler yazmıştır. Bestelediği eserleriyle **Padişah 4. Mehmed**'in büyük beğenisini kazanmış, saray fasıllarına hanende olarak katılmıştır. Osmanlı musiki tarihindeki en büyük bestecilerden biridir. **Itrî**'nin bestelerinin en önemli özelliği, kendisinden önceki ve hatta çağdaşı birçok bestecilerde görülen Orta ve Yakın Doğu, özellikle İran ve Horasan etkilerinin silinip, özgün Osmanlı-Türk tarzının yerleşmesidir. Mevlevi musikisine, cami musikisine ve din dışı musikiye ilişkin birçok eser vermiş, musikide birçok buluş ve yenilik ortaya koymuştur. Bugün hemen tamamı kayıp durumda bini aşkın musikî eseri bestelemiştir; günümüzde bunların 50 kadarı mevcuttur. Kendisinden sonraki bestecileri birçok yönden uzun süre etkilemiştir. Çiçekçiliğe ve ziraate merak sarıp, Mustâbey adlı yeni bir armut türü geliştirmiştir. Dîvân'ı bugüne ulaşmamasına rağmen şuara tezkirelerinde ve güfte mecmualarında bazı şiirlerine rastlanır. *(Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. 4, s. 114-115, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994).*

22. DEVLET ADAMLARI VE KAYIP KİTAPLARI

Doğu devletlerinde vezirlik komutanlık, başkadılık yapan bazı kimseler, yazmaya meraklıysa, biraz da himaye ettiği bilim adamlarının teşvikiyle, devletle ilgili en doğru bilgileri içeren belgeli kitaplar yazmışlardır. Tarihsel tutarlılık ve sağlamlık açısından belki de en güvenilir kitaplar vezir, komutan gibi kimselerin yazdıkları olsa gerektir. Aslında birçok bilginin yolu devlete uğramıştır. Vezirlik veya komutanlık yapmasa da, sultana danışmanlık yapan veya çocuklarını eğiten, sarayda kâtiplik görevi verilen, hükümdarın isteğiyle bir devlete elçi olarak giden, hiç değilse sarayda yaşamaya başlayıp veya sık sık saraya davet edilip sultanın ilim veya işret meclislerinde ona eşlik eden bilginler de çoktur. Fakat biz bu tür isimleri, bu bölümün kapsamı dışında tutacağız. Günümüzün adalet bakanlığı ya da Anayasa Mahkemesi başkanlığı gibi bir makama denk gelen başkadılık(kâdılkudat) yapanları da bu bölümde değerlendireceğiz; başkadıların vezirler veya komutanlardan temel farkı, zaten âlim ve yazan kimseler olmalarıdır. Tarihin en büyük dehalarından **İbn Sînâ**'nın **Büveyhi Sultanı Şemsüddevle**'ye vezirlik yaptığını da burada anımsatalım; ancak **İbn Sînâ**'yı bu bölümde değil, Doğu'nun Büyük Dehaları ve Kayıp Kitapları ile ilgili kısımda ele aldık.

Sâmânî devletinde 16 yıl boyunca vezirlik yapan devlet adamı, edebiyatçı ve şair **Ebü'l-Fazl Bel'âmî**'nin (ö. 940 Buhara) **Telkîhu'l-Belâga** ve **Kitâbü'l-Makâlât** adlarında iki edebiyat kitabı bugün kayıptır. Yazar, vezirliği sürecinde şairleri ve edipleri

koruyup desteklemiş, Buhara ve Merv'de önemli mimari eserler yaptırmıştır.

İBN FADLAN'I KONUK EDEN VEZİRİN 7 CİLTLİK KAYIP ESERİ

Horasan Ceyhanlı yazar ve siyasetçi Ceyhânî'nin coğrafyayla ilgili yedi ciltlik önemli bir kitabı kayıptır. Tam adı Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed olup, 942 yılında öldüğü biliniyor. Sâmânoğulları Sultanı 1. İsmail Nasr b. Ahmed'in ve ardından oğlu 2. Ahmed b. İsmail'in vezirliğini yapmış, ünlü seyyah İbn Fadlan'ı sarayda misafir etmiştir. Bugün kayıp durumdaki Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik'i (Yollar ve Ülkeler Kitabı) yazarken, vezirlik konumunu da kullanarak, ülkesindeki yabancıları çağırıp onlardan kendi ülkelerindeki coğrafi ve diğer özelliklerle ilgili ayrıntılı bilgiler aldığı, ayrıca dönemin kaynaklarını da incelediği biliniyor. Eserde Hindistan, Türk ülkeleri ve Çin Hindi gibi bölgeler hakkında çok değerli bilgiler vardır. Arap coğrafyacı İbnü'l-Fakih bu eserin bazı bölümlerini alıp Ahbarü'l-Büldan adlı kitabında kullanmıştır. *(Tülay Yürekli, Samaniler, muhtelif sayfalar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2002).*

30 YILLIK VEZİRİN KAYIP KİTAPLARI

Büveyhi veziri şair ve edebiyatçı Ebü'l-Fazl İbnü'l-Amîd'in bilinen dört eseri de kayıptır. Tam adı Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyn el-Kummî olup, 800'lü yılların son çeyreğinde İran'ın Kum şehrinde doğmuş, 970'de Hemedan'da ölmüştür. Rey-Cibal Büveyhi Emiri Rüknüddevle'nin 940'tan itibaren 30 yıl vezirliğini yapmıştır. Devletin bozulan mali durumunu düzeltip orduda disiplini sağlamış, ordunun başında katıldığı birçok savaşta zaferler kazanmıştır. En az devlet adamı vasfıyla kazandığı şöhret kadar şair ve edebiyatçı yönüyle de tanınmıştır. İbnü'l-

Amîd'in kütüphane eminliğini yapan ünlü tarihçi İbn Miskeveyh, vezirin o çağdaki hemen bütün ilimlere vâkıf olduğunu, özellikle eski Arap şiiri, lügat, nahiv, aruz, Kur'an ilimleri, tefsir, fıkıh, mantık, felsefe, ilâhiyat, hendese, mekanik, astronomi ve meteorolojide uzman olduğunu belirtir. İlimlere hâkimiyeti ve derin kültürü nedeniyle **İkinci Câhiz**' lakabı verilmiş, bazı alanlarda ondan da üstün sayılmıştır. Diplomatik yazışma sanatında tarihin en önemli otoritelerinden sayılır. Aynı zamanda büyük bir asker de olan **İbnü'l-Amîd**, kale duvarlarını delen silah ve başka savaş aletleri tasarlamıştır. Rey'de bir rasathane de kurdurmuştur. Bazı mektupları ve bir küçük risalesi günümüze ulaşmıştır. Onlarca kitap yazdığı bildirilir. Belirlediğimiz kayıp eserleri; güzel konuşma ve yazmayı işlediği **Kitâbü'l-Mezheb fi'l-Belâgat**, tebaa ve tebaanın huyları, özellikleri konusunu işleyen **Kitâbü'l-Halk ve'l-Huluk**, şehirler ve binaları işleyen **Binâ'ül-Müdün** ve son olarak, resmi ve özel mektuplarını içeren **Dîvânü'r-Resâ'il**. Bu son kitabın küçük iki parça yazması Hindistan'da Kalküta ve Leknev'de bulunmaktadır. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 20, s. 485-486).*

Cürcanlı şair ve edebiyatçı **Ebü'l-Hasan Cürcânî**'nin yazdığı onlarca kitaptan yalnız biri bugüne ulaşmıştır. Tam adı **Ebü'l-Hasen Ali b. Abdilaziz b. el-Hasen el-Kadî el-Cürcânî** 928 yılında Cürcan'da doğmuş, 1002'de Rey'de ölmüştür. Şair ve edebiyatçıdır, Arap şiiri ve şairleri hakkında ileri derecede bilgi sahibidir. Çocukluk ve gençlik dönemi büyük maddi sıkıntılarla geçmiş, **Büveyhi Veziri Sahib b. Abbâd**'la tanıştıktan sonra talihi yaver gitmiş, önce Cürcan kadılığı, ardından ömrünün sonuna kadar Rey kâdılkudatlığı(başkadılık) yapmıştır. Günümüze sadece **el-Vesâta Beyne'l-Mütenebbî ve Husûmih** adlı kitabı ulaşmıştır. Bilinen kayıp eserleri şunlardır:

-**Kitâb fi'l-Vekâle**: Fıkıhla ilgili bir kitaptır. Fıkha ilişkin 40 bin konuyu içerdiği söylenmektedir.

-**Dîvân**: Şiirlerini topladığı bu eseri bugün kayıptır ancak **Cürcânî**'nin çok sayıda şiiri, onun eserinden alıntı yapan **Mu'cemü'l-Udebâ**, **Yetîmedü'd-Dehr** gibi kitaplar aracılığıyla bugüne ulaşmıştır.

-**Tenzîbü't-Târîh**: Hz. **Muhammed**'in hayatı, savaşları, önceki ve sonraki bazı olaylar, İran hükümdarları gibi konuları içerir.

-**Resâ'il**: Edebiyat ve şiirle ilgili risalelerden oluşur.

-**el-Ensâb**: Arap şairlerinin soyları hakkındadır.

-**Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Mecîd**: Kur'an tefsiridir.

VEZİR 100 CİLTLİK DEV ESERİ NEDEN YAKTI?

Şimdi, Mutezile mezhebinin ünlü kelamcısı **Kâdî Abdülcebbâr**'ı ve kayıp kitaplarını anlatacağız. Tam adı **Ebü'l-Hasen Kâdı'l-Kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî** şeklindedir. 930(Hemedan-Esedâbâd) ila 1025 (Rey) arasında yaşamıştır. Yaşadığı dönemdeki ve sonraki geniş bir çevreyi derinden etkilemiştir. Büveyhî devletinde Kum, Rey, Kazvin, Zencan, Demâvend, Taberistan ve Cürcân bölgelerinin başkadılığını yapmıştır. Kâdî lakabı da buradan gelir. Tüm din bilimlerinde ciddi eserler vermiştir ancak öncelikle kelamcı olarak tanınmış, kelam bilimine yeni ufuklar açmıştır. Başta Hıristiyanlık olmak üzere Mecusilik, Sabîlik gibi inançlara oldukça ciddi ve düzeyli eleştiriler getirmiştir. Hıristiyanlığa yönelik eleştirileri günümüzde batılı Hıristiyan dünyasından araştırmacıların ilgisini çekmiş, özellikle eski İncil metinlerini incelediğinin anlaşılması bu ilgiyi artırmıştır. **Kâdî Abdülcebbâr** 60 kadar kitap yazmıştır ancak bunların bazılarının adı bile bilinmiyor. Kayıp 16 kitabı arasında en ünlüsü ve belki en ilginç şekilde kaybolanı **el-Muhit fi't-Tefsîr**(**et-Tefsîrü'l-Kebîr**) adlı 100 ciltlik dev eserdir. Bu büyük eserin, bulunduğu Bağdat Nizamiye Medresesi Kütüphanesi'nden, Mutezile mezhebinden nefret eden ve

halkın bu akımın etkisinde kalmasını istemeyen **Büveyhî Veziri Sahip b. Abdân** tarafından alınıp yakıldığı rivayetleri vardır. Diğer kayıp kitapları; günümüze dört cildi kayıp şekilde ulaşan toplamı 20 cilt olan Mutezile'nin en önemli kelam eseri **el-Mugnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl, Reddü'n-Nasârâ, Kitâbü'd-Ders, Nakzü'l-Lümâ, Nakzü'l-Mûciz, el-Men ve't-Temânu, el-Askeriyyât, İhtiyârâtü'l-Edille, el-Harezmiyyât, el-Fi'l-ve'l-Fâ'il, el-Mesâ'ilü'l-Vâride Alâ Ebî Alî ve Ebî Hâşim, Nakzü'l-İmâme, en-Nîsâbûriyyât, el-Umed, en-Nihâye fî Usuli'l-Fıkh** şeklindedir. *(Kadı Abdülcebbar, Mu'tezile'de Din Usûlü, muhtelif sayfalar, İz Yayıncılık, İstanbul, 2011. Mehmet Aydın, Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları, s. 36, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998. Orhan Ş. Koloğlu, Kâdi Abdülcebbar'a Göre İmâmiyye Fırkaları: Mutezilî Makâlât'tan Bir Kesit, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 203-255, C. 12, Sayı 2, 2003. İsmail Cerrahoğlu, Kadi Abdülcebbârve Tenzîhu'l-Kur'ân Ani'l-Matain Adlı Eseri, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, s. 55-61, Sayı 5, Ankara 1982. Tahsin Görgün, Hüsün-Kubuh Meselesi: Kadi Abdülcebbar'ın Yaklaşım Şeklinin Tahlilî Bir Tasviri, İslam Araştırmaları Dergisi, s. 59-108, Sayı 5, 2001. Yunus Cengiz, Kâdî Abdülcebbar'ın Bilgi Sisteminde Algı-Akıl İlişkisi, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Mukaddime Dergisi, s. 1-22, Sayı 2, 2010).*

Fâtımîler devri devlet yöneticilerinden **İbn Halef**'in bilinen üç eserinden ikisi kayıp, biri eksiktir. Tam adı **Ebü'l-Hasen Alî** b. **Halef** b. **Abdilvehhâb el-Kâtib** olup, yalnızca 1063'te vefat ettiğine ilişkin kayıtlar vardır. Hayatı hakkındaki bilgi çok kısıtlıdır. Saray kâtipliği ve bazı devlet meclislerinin başkanlığını yapmıştır. Bilinen kayıp ve eksik eserleri şunlardır: Divan ve inşâ kâtipleri ve Mısır'da divan yazışmalarıyla ilgili 10 ciltlik bir eser olan **Mevâddü'l-Beyân**'ın sekizinci cildinin bir bölümüyle dokuzuncu ve 10. ciltleri kayıptır. Diğer iki kayıp eseri **Âletü'l(Âlâtü'l) Küttâb** ve **Kitâbü'l-Harâc**'tır.

İSKENDER'İN HAYATINI ANLATAN BÜYÜK KAYIP KİTAP

Mısırlı bilgin ve devlet adamı **İbn Fâtik**'in yalnızca bir eseri bugüne ulaşmıştır. Tam adı **Ebü'l-Vefâ Mahmûdü'd-Devle el-Emîr Mübeşşîr b. Fâtik el-Âmirî** olup, Fâtımî hükümdarları **ez-Zâhir**(1021-1036) ve **Mustansır-Billah**(1036-1094) zamanlarında yaşadığı ve devletin yüksek makamlarında görev yaptığı biliniyor. Ordularla birlikte seferlere çıktığı, seferden ve devlet işlerinden fırsat buldukça zengin kütüphanesinde zaman geçirdiği ve kitap yazdığı kaydedilir. **İbn Fâtik** vefat ettikten sonra, sağlığında sürekli kütüphanede vakit geçirdiği ve kendisine yeterince zaman ayırmadığı için intikam almak isteyen dul karısının, onun yazdığı kitapları havuza attığı, çok azının kurtulduğu rivayet edilir. Günümüze ulaşan tek eseri eskiçağ filozof, hekim, şair ve devlet adamlarını anlattığı **Muhtârü'l-Hikem ve Mehâsinü'l-Kelim** adlı kitabıdır. Belirlenebilen kayıp eserleri; **Mustansır-Billah** devrinde yazdığı üç cilt hacminde bir tarih kitabı olan **Sîretü'l-Müstansır**, **el-Vesâyâ ve'l-Emsâl ve'l-Mûcez Min Muhkemi'l-Akvâl**, el-Bidâye fi'l-Mantık, Kitâb **fi't-Tıb** ve adı bilinmeyen 'Büyük Tarih Kitabı'dır ki, İbn Fâtik bu kitabından, **Muhtârü'l-Hikem**'in iki yerinde aynen bu tanımla sözeder **Büyük İskender**'in hayatını eksiksiz biçimde orada anlattığını belirtir.

SELÇUKLU DEVLET ADAMLARININ KAYIPLARI

Selçuklu hanedanına mensup bilgin **Ali b. Muhammed b. Alparslan es-Selçûkî**'nin de astronomiye ilişkin bir kayıp kitabı kayıtlara geçmiştir: **Hidâyetü's-Süllâk fî Ma'rifeti Harekâti'l-Eflâk**. 1100'lerde yazıldığı sanılan bu önemli eserin sadece üçüncü cildi mevcuttur ve İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndedir.

Selçuklulara ve Abbâsîlere vezirlik yapacak kadar yetenekli bir yönetici olan Reyli edip **Enûşirvân b. Hâlid**(1066-1138) tarafından yazılan **Fütûru Zamâni's-Sudûr ve Sudûru Zamâni'l-Fütûr** bugün kayıptır. **Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah**'ın 1072'de tahta geçişinden, **Irak Selçukluları Sultanı Tuğrul b. Muhammed**'in 1134'deki ölümüne dek geçen olayları ve kendi anılarını anlattığı bir tür tarih/hatırat kitabı olan bu eserin aslı kaybolmuş, ancak **İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî** tarafından birtakım eklemeler ve değişikliklerle, adı da **Nusretü'l-Fetre ve Usretü'l-Fitre** şekline dönüştürülerek Arapça'ya çevrilmiş, **Bündârî** de bu tercümeyi ihtisar etmiştir. Günümüze ulaşan bu muhtasar, 1889'da **Selçuklular Tarihi** adıyla Hollanda Leiden'de yayınlanmıştır. (*Ali Alparslan, Edebiyatta Alparslan, Türkiyat Mecmuası, s. 113-124, C. 17, 1972. Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s. 21-26, Ötüken Yayınları, 10. Baskı, İstanbul-2009).*

Malatyalı edebiyatçı ve vezir **Malatyevî**'nin de kayıp eseri vardır. Hakkında bilinenler birkaç cümleyi geçmez. Doğum ve ölüm tarihleri meçhuldür; 1220'lerde öldüğü sanılıyor. Adı **Muhammed b. Gâzi**'dir. Malatya'da 13. yüzyılda yaşadığı ve orada öldüğü sanılıyor. **Anadolu Selçuklu Sultanı 2. Kılıçarslan**'ın oğlu **Muiziddin Kayser**'e vezirlik, **İzzettin Keykavus**'a ise hocalık yapmıştır. Hükümdar sarayında çalışan kâtipler için bir rehber özelliği taşıyan **Mürşidü'l-Küttâb** adlı kitabı kayıptır. **Malatyevî** bu

eserinde yüksek rütbeli devlet memurlarının atama yazısı örneği(menşur), kutlama, mektup, ahidnâme, tâziye gibi yazıların resmî biçimi hakkında bilgiler verilmiştir. *(İbrahim Düzen, Muhammed b. Gâzi el-Malatyavi ve Eseri Ravzat al-Ukul, muhtelif sayfalar, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Doçentlik Tezi, Erzurum, 1978. Göknur Göğebakan, 16. Yüzyılda Malatya Kazası 1516-1560, s. 15-17, Malatya Belediyesi Kültür Yayınları, Malatya, 2002.*

SELAHADDİN EYYÛBÎ'NİN GÖZDESİNİN KAYIP ESERLERİ

Musullu kadı ve din bilgini **İbn Ebû Asrûn**'un ikisi dışındaki bütün kitapları kayıptır. Tam adı **Ebû Sa'd Şerefüddîn Abdullah b. Muhammed b. Hibetillâh et-Temîmî el-Mevsılî** olup, 1099 yılında Musul'da doğmuş, 1189'da Şam'da ölmüştür. **Nurettin Zengi**'nin güvenini kazanmış; 1167'de Şam, Hama, Humus ve Balebek'teki bütün medreselerdeki hocaların ve derslerin seçimi yetkisi ona verilmiştir. **Zengi** bununla da yetinmeyip Nusaybin, Harran, Habur, Sincar, Rabiye şehirlerinin başkadılığını ona vermiştir. **Zengi**'nin ölümünden sonraki siyasî kargaşada **Selahaddin Eyyûbî**'yi desteklemiş, Selahaddin'in Şam'da hâkimiyet kurmasının ardından önce Mısır başkadısı, ardından Şam bölgesi başkadısı yapılmıştır. 1179 yılında gözlerini kaybedince kadılıktan alınıp alınmaması tartışılmış ancak yine de ölümüne kadar 10 yıl daha oğlunun vekilliğiyle bu görevi yürütmüştür. Gerek **Zengi** ve gerekse **Selahaddin** sırf onun için Halep, Şam, Hama, Humus, Balebek gibi şehirlerde medreseler yaptırmış, o da o merkezlerde çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Kayıp eserleri şunlardır: **el-Mürşîd, ez-Zerî'a fî Ma'rifeti'ş-Şerî'a, et-Teysîr fi'l-Hilâf, Me'hazü'n-Nazâr, el-Muhtasar fi'l-Ferâ'iz, Fevâ'idü'l-Mühezzeb, et-Tenbîh fi Ma'rifeti'l-Ahkâm, el-Muvâfik ve'l-Muhâlif, Risâle fî Nehyî Kazâ'i'l-A'mâ ve Cevâzihî, el-İrşâd fî Nusreti'l-Mezheb.** *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 19, s. 423-424).*

Mısırlı tarihçi, şair, edip ve devlet adamı **Ali b. Zâfir**'in sekiz kayıp kitabından sözedeceğiz.

Tam adı **Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Zâfir b. el-Hüseyn el-Ezdî** olup, Kahire'de 1171'de doğmuş, aynı yerde 1216 veya 1226'de ölmüştür. Tarih, edebiyat, şiir, fıkıh, kelam, usul gibi alanlarla ilgilenip ve eserler vermiş, Eyyubîlerin ilk sultanlarından **el-Melikü'l-Eşref**'e vezirlik yapmıştır. **Ali b. Zâfir** bugüne ulaşan **Bedâ'ı-u'l-Bedâ'ih** adlı eserinde, eski şairlerin irticalen söylediği şiirlere yer vermesinin yanısıra, kendisinden önceki şair ve ediplerin bugün kayıp durumdaki eserlerinden alıntılar yapmıştır; bu yönüyle önemlidir. Faydalandığı sözkonusu kayıp eserler arasında **Ebü'l-Ferec**'in **el-Kıyân ve'l-Muğannîn**, **İbn Reşîk**'ın **el-Enmûzec**, **Kâdî et-Tenûhî**'nin **Nişvârü'l-Muhâdara**, **Gırnâtî**'nin **Ferhatul-Enfüs fî Ahbâri Ehli'l-Endelüs**, **Ubeydullah b. Ahmed'in Târîhu Bağdâd**, **Ebü's-Salt Ümeyye b. Abdülazîz**'in **el-Hadîka** adlı eserleri de vardır. Bilinen kayıp kitapları şunlardır: İlk üç cildi günümüze ulaşmayan dört ciltlik tarih kitabı **ed-Düvelü'l-Münkatı'a**, bazı kaynakların müstakil bir eser, bazılarınınsa ed-Düvelü'l-Münkatı'a'nın Selçuklularla ilgili bölümü olduğunu savunduğu **Ahbâru Mülûki'd-Devleti's-Selcûkıyye**, **Mekrumâtul-Küttâb**, **Esâsü's-Siyâse(Esâsü'l-Belâğa)**, **el-Batşatü'l-Kübrâ**, **Nefâ'isü'z-Zahire**, **Şifâ'ü'l-Galîl fî Zemmi's-Sâhib ve'l-Halil**, **Men Usîbe bi-Men İsmühû Alî**.

Erbilli edebiyatçı **İbnü'l-Müstevfî**'nin kitaplarının çoğu kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Berekât Şerefüddîn el-Mübârek b. Ahmed b. el-Mübârek el-Lahmî el-Erbîlî** olup, 1169-1239 yılları arasında yaşamıştır. Erbil'de doğmuş, Musul'da vefat etmiştir. **Hire Kralı Numan b. Münzir**'in soyundandır. Erbil'de Abbasi devletinin mali işlerini yürüten Dîvân-ı İstîfâ'da başkanlık yaptığından 'müstevfî' lakabıyla anılmıştır. Din bilimlerinin yanısıra edebiyat, dil ve tarihle de ilgilenmiş, bu alanlarda uzmanlaşmıştır. Evi bölgenin adeta ilim merkezi gibi işlev görmüştür. Ayrıca Dîvân-ı Evkâf ve Dîvân-ı İnşâ reislikleri de yapmıştır. 1232-

1233 yıllarında **Erbil Atabegi Muzafferüddin Kökböri**'ye vezirlik yapmış, ardından ölümüne kadar uzlete çekilmiştir. Bilinen kayıp ve eksik eserleri şunlardır: Tamamı dört cilt olan, günümüze yalnız ikinci cildi ulaşabilen Erbil tarihiyle ilgili özgün bir kaynak olan **Târîhu Erbil(Nebâhatü'l-Beledi'l-Hâmil bi-Men Veredehû Mine'l-Emâsil)**, **Zemahşerî**'nin **el-Mufassal** adlı eserindeki beyitleri şerhedip eleştirdiği iki ciltlik **İsbâtü'l-Muhassal fî Nisbet-i Ebyâti'l-Mufassal**, şiirlerini topladığı **Dîvân**, **Ebû Kumâş, Sırrü's-San'a**.

VEZİRİN HAPİSTE YAZDIĞI KAYIP KİTAP

Eyyûbî devletinde vezirliğe kadar yükselen devlet adamı, şair ve tarihçi **İbn Nazîf**'in(ö. 1253'ten sonra) yazdığı eserlerin bazıları kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Fezâil Muhammed b. Alî b. Abdilazîz b. Nazîf el-Gassânî el-Hamevî** olup, ilginç bir şekilde tarihçiler ondan sözetmemiştir; hakkındaki bilgiler kendi eserlerinden edinilmiştir. Kendi anlatımına göre, **Celâleddin Harzemşah**'a karşı Doğu Anadolu'ya bir sefer yapan Eyyûbî Sultanı **el-Melikül-Eşref** kumandasındaki orduda vezir olarak yer almış, ordu Erciş'teyken bir bayram günü sarhoş durumda yakalanınca bütün rütbe ve malları elinden alınıp hapse atılmıştır. Sağlığı bozulunca hapisten çıkartılmış, o da Rahbe'ye giderek **el-Melikü'l-Mansûr Nasreddin İbrâhim**'in hizmetine girmiştir. Eyyûbî devleti merkezli olarak 1193-1234 arasındaki olayları anlattığı ve hapisteyken yazmaya başladığı **el-Keşf ve'l-Beyân fî Havâdisi'z-Zamân** adlı çok ciltli eseri kayıptır. Kitabın yine aynı yazarca bu eserin **et-Târîhu'l-Mansûrî Telhîsü'l-Kesf ve'l-Beyânı fî Havâdis** adıyla yapılan özeti bugün eldedir. Gençliğinde kendisini himaye eden **Eyyûbî Veziri el-Hezbânî**'ye ithaf ettiği adı bilinmeyen bir kitabı da bugün kayıptır. *(Ramazan Şeşen, Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, s. 22-24, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1983).*

Eyyûbîlerin yanısıra Memluk tarihçisi olarak da tanınan ve ikinci devlette yöneticilik de yapan İbn Şeddâd'ın(ö. 1285), Memluk Sultanı Baybars'ın hayatını yazdığı iki ciltlik Sîretü'l-Meliki'z-Zâhir'in ilk cildi kayıptır. (*Erhan Göksu, Türkiye Selçuklularında Ordu, s. XI-XII, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2008).*

MESLEKTAŞI KİTABINI ÇALIP YAKTI

Memluklular döneminde Mısır başkadılığı yapan İbn Dakîkul'îd'in önemli bir kitabı, kendisini çekemeyen bir başka bilimadamı tarafından çalınıp yakılarak yok edilmiştir. Tam adı Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Küsî olup, 1228-1302 arasında yaşamış, Kahire'de ölmüştür. İslam hukuku ile Arap dili ve edebiyatında tam bir otoritedir. Çeşitli şehirlerde kadılık yapıp, ardından Mısır Şafi'i Başkadısı olmuştur. Devlet yöneticilerinden uzak durmuş, hatta başkadılık yaptığı dönemde yönetimin bazı uygulamalarından rahatsız olup birkaç kez istifa etmesine rağmen, ikna edilerek yeniden göreve döndürülmüştür. Başkadılığı sırasında emrindeki hâkimlerin ipek hilat giymesini yasaklamış, Memluk yönetiminin Moğollara karşı ordu hazırlamak için halktan ek vergi almak amacıyla kendisinden fetva istemesine karşı çıkmış, bunu yapmak için öncelikle yöneticilerin ve ailelerinin bütün mal ve ziynet eşyasını ortaya koymasını şart koşmuş, istifa edip bazı yöneticilerin elindeki vakıflar devlete iade edilinceye kadar bu istifasını geri almamıştır. Kayıp eserleri arasında el-İmâm fî Ma'rifeti Ehâdîsi'l-Ahkâm özel bir yer tutar. Bu büyük eserin sıradışı ve ibretlik bir akıbeti vardır. Çeşitli kaynaklarda 20 ile 25 cilt arasında gösterilen hadisle ilgili bu eser, onun şöhretini çekemeyen ve hoşlanmayan Mesûd b. Ahmed el-Hârisî adlı din âlimi tarafından çalınmış, ardından yakılarak yok edilmiştir. Ancak Hârisî, eserin temize çekilen yaklaşık dört ciltlik bir bölümünü çalamamış, bu bölüm yayınlandığında bile birçok esere kaynak teşkil

etmiştir. Bu talihsiz eserin yalnız birinci cildi bugün bilinmektedir ve Kahire'de el-Mektebetü'l-Ezheriye'dedir. Diğer kayıp kitapları; Kur'an hafızlarının biyografilerini içeren **Tabakatü'l-Huffâz**, **el-Emâlî**, **et-Teşdîd fi'r-Red Alâ Gulâti't-Taklîd**, **Şerhu Muhtasari İbni'l-Hâcib**, **Şerhu'l-Umde**, **Şerhu Uyûni'l-Mesâ'il**, **Şerhu Muhtasari't-Tebrizî**, **Şerhu Unvani'l-Vusûl fi Usûli'l-Fıkh**, **Şerhu Mukaddimeti'l-Mutarrizî fi Usûli'l-Fıkh**, **Şerhu'l-Mahsûl**, **İktinâsü's-Sevânih**, **Dîvânü Hutab** şeklindedir. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 19, s. 407-409).*

Kitap yazan veya hakkıyla bilimadamı sıfatı taşıyan Doğulu hükümdarlar **Uluğ Bey**'le sınırlı değildir. **Hama Eyyubî Devleti Hükümdarı Ebu'l-Fidâ İsmail Hamavî** de (1273-1331) astronomiyle ilgilenmiş, bizzat gözlemler yapmış ve bugün kayıp **Zîc**'ini yazmıştır. Tıp, tarih ve coğrafyayla ilgili kitaplar da yazan hükümdar astronomiye öyle büyük hizmetler yapmıştır ki, bugün Ay üzerindeki bir kratere ona izafeten **Ebulfeda** adı verilmiştir.

Memluk devletinde yüksek rütbeli bir kumandan olan **Yûsufî**'nin hacimli bir tarih kitabı kayıptır. Bu kayıp eser, Memluk tarihiyle ilgili 15 ciltlik **Nüzhetü'n-Nâzır fi Sîreti'l-Meliki'n-Nâsır**'dır. Tam adı **İmâdüddîn Mûsâ b. Muhammed b. Yahyâ el-Yûsufî el-Mısrî** olan yazar, 1277 yılında Kahire'de doğmuş, 1358'de ölmüştür. Önemli savaşlarda komutanlıklar yapmıştır. Hem devrindeki birçok önemli kişiyle iletişim kurma, hem de kolay ulaşılamayan devlet arşivlerinden yararlanma olanağı bulmuş, böylelikle önemli ve çok alıntı yapılan eserler yazabilmiştir. Bilinen iki eserinden **Keşfü'l-Kurûb** bugüne ulaşmıştır. Kayıp eserinin 1332-1338 yılları arasının anlatıldığı küçük bir parçası bugüne ulaşmış olup Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir.

Halep Başkadısı İbn Ebu'r-Rızâ'nın günümüze yalnız bir kitabı ulaşmıştır. Tam adı **Ebu'l-Abbâs (Ebu'l-Hayr) Şihâbüddîn Ahmed b. Ömer b. Muhammed b. Ebi'r-Rızâ el-Hamevî el-Ha-**

lebî olup, 1349 yılında Hama'da doğmuş, 1389'da öldürülmüştür. Halep'te başkadı olduktan sonra, **Memluk Sultanı Berkuk**'a karşı yapılan ayaklanmaya destek verdiği için bir süre aranmış, **Berkuk** indirilip Memluk tahtına Haccî geçince, güçlü bir konuma geçen **Emir Yelboğa**'nın himayesinde yeniden Halep Başkadısı yapılmıştır. Siyasî hırslar da taşıyan **İbn Ebu'r-Rızâ**, bu kez de **Halep Naibi Gümüşboğa**'ya karşı halkı ayaklandırmış, ancak yakalanıp öldürülmüştür. Yaşadığı dönemde ve sonraki asırlarda hakkında tartışmalar yapılmış, onu büyük bir bilgin olarak değerlendirenler bulunduğu gibi, kendisini başkadı yapan **Berkuk**'un ölümüne fetva verecek kadar nankör bulanlar da çıkmıştır. Bugün kayıp eserleri; **en-Nâsih ve'l-Mensûh, Kitâb fî Fünûnü'l-Kurân, İkdü'l-Bikr fî Nazmi Garîbi'z-Zikr, Şerhu'l-Adud, Kitâb Leyse Fîhi Harfün Mu'cem** adlarını taşır. *(Şehabeddin Tekindağ, Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı, s. 70, İstanbul Ünivresitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1961).*

Memluklular çağının meçhul yazarı **Esedî**'nin bilinen iki eserinden biri kayıptır. Hakkında çok az bilgi bulunan yazarın Memluk devletinde vezirlik yaptığına ilişkin bilgiler vardır. Ne zaman ve nerede doğup öldüğü bilinmiyor. Yalnızca, bugüne ulaşan eseri **et-Teysîr ve'l-İtibâr**'ı 1450 yılında tamamladığı bilgisi vardır. Siyasetnâme tarzında yazılan kayıp eserinin adı **Levâmi'ul-Envâr ve Metâli'ul-Esrâr Fi'n-Nâsihâti'-t-Tâmme lî Mesâlihi'l-Hâssa ve'l-Âmme**'dir.

BÂBÜR ŞAH VE MEÇHUL KAYIP KİTAPLARI

Türk tarihinin en görkemli devletlerinden biri olan Bâbür İmparatorluğu'nun kurucusu **Bâbür Şah**'ın yazdığı ve bugün kayıp bazı kitaplarından haberdarız. **Zâhirüddin Muhammed Bâbür** 1483'de Fergana'da doğup, 1530'da Agra'da ölmüştür. Annesi **Cengiz Han**'ın, babası **Timur**'un torunlarındandır. Şahsında hem devlet adamlığını hem askerliği ve hem de âlimliği toplamış bir dâhiydi. Hem sağlam temellere sahip bir devlet kurmuş hem de üstün nitelikli birçok kitap yazmıştır. Fergana

Emirliği'ni genişletip, Hindistan'ı da alarak büyük bir imparatorluk kurmuştur. Paniput meydan savaşında Sultan İbrahim Ludi'nin 100 bin asker ve bin filden oluşan ordusunu 12 bin savaşçıdan ibaret ordusuyla darmadağın edip Hindistan'ı ele geçirdiğini belirtmek lazım. Kurduğu devlet, Doğu'yu sömürme planları çerçevesinde Hindistan'ı ele geçirmek isteyen İngilizler tarafından türlü entrikalar sonucu 1858'de yıkılıp, yerine Hindistan'ı sömürme amaçlı bir müstemleke idaresi kurulmuştur. Devlet yönetimi ve birçok savaşın yoğunluğuna rağmen yazmaya da vakit bulabilmiş, çok üst düzey kitaplar kaleme almıştır. İyi bir hattattı ve besteler de yapmıştır. Çağatay Türkçesi'nin en seçkin şiirlerini ve nesirlerini onun kitaplarında bulmak mümkündür. Türk şiiri ve nesrinde bir zirve olan Ali Şîr Nevâî'yi eserlerinde eleştirmekten geri durmamıştır. Kitaplarına bakarak, yaşça ondan küçük olsa da Nevâî'yle çağdaş olan Bâbür'ün, üstün yetenekli oluşunun farkında bir şair ve yazarın kendine tek rakip gördüğü Nevâî'yi aşma gayreti ve endişesi taşıdığı söylenebilir. Diğer iki adı Vekâyî ve Tüzük-i Bâbürî olan Bâbürnâme adlı eserindeki nesir düzeyinin Ali Şîr Nevâî'yi aştığı fikri yaygındır. Günümüzde Bâbürnâme'nin bazı bölümleri kayıptır. Arap alfabesinin Türkçe'ye uygun olmadığını düşünmüş ve 'Bâbür hattı' adıyla yeni bir noktasız alfabe icat etmiştir. Bugüne ulaşan Divân'ından anlaşıldığı kadarıyla Türk şiirine yeni vezinler kazandırmıştır. 1900'lü yılların başlarına kadar kayıp sanılan Aruz Risâlesi, Fuad Köprülü tarafından bulunup 1923'de ilim ve edebiyat âlemine tanıtılmıştır. Eserlerinin çoğu bugün kayıptır ancak adlarını bile bilmiyoruz. Kayıp olduğu belirlenebilen eserleri; oğluna vasiyet etmek amacıyla yazdığı Vesâyânâme ile müziğe ve savaş sanatına ilişkin adı bilinmeyen iki kitabıdır, Ayrıca Osmanlı ile Safeviler arasında geçen Çaldıran savaşına ilişkin bir "Hatırat" yazdığı da biliniyor ama o da kayıptır. Babür Şah'ın ülkesinden uzaktaki bu savaşa ilgi duymasının nedeni, düşmanı olan Özbek/Şiban Hanlığı'nı yenilgiye uğratan Safevi devletini belki dost görmesinde aranabilir. *(Tanju Oral Seyhan, Eserlerine Göre Bâbür Şah'ın Sosyal Devlet Anlayışı, Turkish Studies,*

Volume 6/3, p. 297-327, Summer 2011, Turkey. Reşit Rahmeti Arat, Bâbürnâme, muhteliſ sayfalar, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985. Reşit Rahmeti Arat, Bâbür ve Yazısı, Türk Kültürü Dergisi, s. 18-21, Sayı 17, 1964. Oktay Kaan-Bilal Koç, Hindistan'da Türklük Müslüman Türk İmparatorları: Zahirüd-Din Muhammed Babür Şah Gazi, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s. 271-282, S. 4-1, 2013).

OSMANLI DEVLET ADAMLARININ KAYIP ESERLERİ

Osmanlı'da mektupçuluktan veziriazamlığa kadar birçok görev yapan, bunların yanısıra şiirden edebiyata, biyografiden tarihe kadar geniş bir sahada kitaplar yazan **Koca Ragıp Paşa**'nın(İstanbul 1699-1763) **Tercüme-i Ravzatü's-Safâ, Tercüme-i Matla-ı Sa'deyn** adlarını taşıyan iki kitabı bugün kayıptır. *(Necdet Öztürk-Murat Yıldız, Osmanlı Tarihçileri, s. 181-183, 197, 204-207, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, Eylül 2013).*

Son devir Osmanlı devlet adamı ve matematikçisi **Hüseyin Tevfik Paşa**'nın bazı kitapları kayıptır. Vidin'de 1832'de doğmuş, İstanbul'da 1901'de ölmüştür. 16 yaşında İstanbul'a gelip, adı şimdi İstanbul Teknik Üniversitesi olan Mühendishane-i Berr-i Hümayun'a kaydolmuş, ancak resim yeteneği olmadığını anlayınca Mekteb-i Harbiye'ye girmiş, orada üstün matematik yeteneğine sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Hatta öyle ki, matematik öğretmeni **Tahir Paşa**, bazı günler derslere kendi yerine onu hoca olarak sokmuştur. Sonra Erkân-ı Harbiye'ye girip, buradan 1860'da mezun olmuş, mezun olunca okuduğu okulda cebir, yüksek cebir, geometri, mekanik, astronomi gibi dersler vermiştir. Maliye Bakanlığı, Washington ve Roma büyükelçilikleri dâhil çeşitli devlet görevlerinde bulunmuştur. 1882'de İngilizce yazdığı **Linear Algebra** adlı cebirle ilgili kitabı, döneminde Batı'dan çeviriler veya alıntılarla kitap yazan bilim adamlarının

aksine tamamen özgün konular içermektedir ve dönemin matematiği için yeni sayılan kuaterniyonları işlemektedir. Matematikte Argant sisteminin eksiklerini, ABD'ye giderken gemide bir sigara paketi kâğıdına yazdığı formüllerle tamamladığı söylenir. **Hüseyin Tevfik Paşa**'nın bilinen kayıp eserleri şunlardır:

Hocası **Tahir Paşa**'nın **Usûl-i Cebr** adlı eserine yaptığı türevler, **Taylor Mc. Lauren** serileri gibi konuları içeren bir çalışma olan **Zeyl-i Usûl-i Cebr**, yüksek cebirle ilgili olduğu bilinen **Cebr-i Alâ**, yazdığı müsveddelerin yalnız 224 sayfası basılan ancak kaybolan **Usûl-i İlm-i Hisâb**, cebirle ilgili **Cibr-i Müsennâ**, **Fenn-i Makine**, felsefeyle ilgili **Mahsûsat ve Gayrimahsûsat**, ayrıca adı bilinmeyen bir **'astronomi kitabı'** ve yine adı meçhul bir **'rubu tahtası kitabı'**. *(Kâzım Çeçen, Hüseyin Tevfik Paşa ve Linear Algebra, s. 18-43, İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul, 1988. Kâzım Çeçen, Hüseyin Tevfik Paşa, Bilim ve Teknik Dergisi, s. 42, Sayı 285, Ağustos-1991. Celal Saraç, Salih Zeki'ye Göre Vidinli Hüseyin Paşa, Bilim Tarihi Dergisi, s. 3-10, Sayı 9, 1992).*

23. KADINLARIN YAZDIĞI KAYIP KİTAPLAR

Doğu birçok kadın bilgin, edibe ve şair de yetiştirmiştir. Buna İslâm dünyası da dâhildir. Erkeklere göre oransal bakımdan zaten az sayıdaki kadın yazarların da kayıp kitapları vardır. Bu çalışmanın, kaynağa ulaşma bakımından en zor bölümlerinden biri bu bölüm oldu. **Ebû Hayyan el-Endelüsî, İbn Hacer el-Askalânî, Süyûtî** gibi önemli isimlerin de aralarında bulunduğu çok sayıda bilginin biyografilerinde, kadın hocalardan da ders aldığı bilgileri vardır. Öte yandan, günümüze ulaşan birçok tabakat ve biyografi eserlerinde kadın din âlimlerinden, şairlerden, yazarlardan ve bunların yazdığı çok sayıda kitaptan sözedilmektedir. Bu veriler göz önüne alındığında, kadınların yazdığı ve bugüne ulaşmayan eserlerin, aşağıda aktardığımızdan çok daha fazla olduğu kuşkusuzdur. Şimdi az sayıdaki kadın yazarların kayıplarını verelim:

MECNUN'UN ŞAİR LEYLÂ'SI VE KAYIP ŞİİRLERİ

İlginç ve hüzünlü bir öyküsü bulunan kadın Arap şairi **Leylâ el-Ahyeliyye**'nin **Dîvân**'ı kayıptır. Tam adı **Leylâ bint Abdillâh (Huzeyfe) b. Rehhâl(e) b. Şeddâd** b. **Kâ'b el-Ahyeliyye el-Amiriyye** (bazı kaynaklarda **Leylâ binti Mehdî** b. **Sa'd el-Âmirî** diye geçer) olup, doğum tarihi bilinmemektedir; ölümü 705 ila 713 yılları arasındadır. Doğu tarihindeki en dramatik aşk öykülerinden birinin de kahramanı olan **Leylâ**, Beni Ukayl kabilesine

mensuptur ve kabile reisinin kızıdır. Kabilesinin adını farklı veren kaynaklar da vardır. Çok güzel, uzun boylu ve endamlıdır; hem şairdir, hem de ezberinde yüzlerce şiir vardır. Aynı kabiledendirler, bazı kaynaklara göre **Tevbe** ile amca çocuklarıdır. Çocukken kabilelerinin davarlarını birlikte yaymış, adeta yanyana büyümüşlerdir. İkisi de büyüyünce şair olmuştur. Nihayet beklenen olur ve **Tevbe b.Humeyyir el-Hafâcî** (bazı kaynaklarda **Kays b. Mülevvih b. Müzâhim, Âmir, Mehdî, Muaz, Efra** adlarıyla da geçer)ile birbirlerine âşık olurlar. **Tevbe**'nin de kayıp kitabı vardır va başka bu çalışmanın başka bir bölümünde onu anlattık; burada daha çok **Leylâ** merkezli olarak aşkın diğer boyutunu ve kayıp eserini aktaracağız. **Hacı Mehmed Zihni Efendi**'nin(ö. 1913) **Meşâhirü'n-Nîsâ**'sı gibi bazı kaynaklar, bu ikisinin aşkının, ünlü Leylâ ile Mecnun hikâyesinin temelini oluşturduğu görüşündedir. İkisi de muhtemelen **Hz. Osman** ve **Hz. Ali** dönemlerini yaşamıştır.

Tevbe(Kays), Leylâ'yı babasından ister ancak babası, olumsuz yanıt verip, kızını Edlâoğulları'ndan **Sevvâr b. Avfâ el-Kuşeyrî** ile zorla evlendirir. Fakat **Leylâ** ve **Tevbe** gizlice görüşmeye devam eder ve karşılıklı aşk şiirleri söylerler. **Tevbe** aynı zamanda iyi bir savaşçı ve çapulcudur. Görüştüklerini öğrenen **Sevvâr, Tevbe**'yi öldürmek için bölgenin valisinden izin alır. Kendisine kurulan çok sayıda ölüm tuzağından **Leylâ**'nın yardımlarıyla kurtulan **Tevbe**, sonunda muhtemelen 674 ila 676 yılları arasında, damadın kabilesinin bir baskınında öldürülür. Hasımlarından 30 atlı **Tevbe**'yi uykuda yakalayıp silahsız ve zırhsız olduğu halde öldürmüş, onu korumaya çalışan kardeşi **Abdullah**'ın da ayağını kesmişlerdir.

Kocası da **Tevbe**'den bir süre sonra ölünce, **Leylâ** bir başkasıyla evlenir. **Leylâ, Tevbe**'nin ardından yıllar boyu dokunaklı mersiyeler söylemiş, ona olan aşkı ölünceye dek sürmüştür. Ünü giderek artmış, **Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervan** ile **Irak Valisi Haccac**'ı sık sık ziyaret etmiş, onlardan iltifat görmüştür.

Hakkındaki bilgilerden birine göre, **Halife Abdülmelik**'i ziyaretlerinden birinde, huzurda bulunan dönemin büyük âlimlerinden **İmam Şa'bî**, **Leylâ** ile sözlü atışmaya girmiş fakat **Leylâ** kıvrak zekâsı ve hazırcevaplığıyla ünlü bilgini mağlup etmiştir. Bir ziyaretinde **Halife** ona; *"***Tevbe** *sana âşık olacak kadar sende ne buldu?"* deyince **Leylâ**; *"Halk seni halife yapacak kadar sende ne bulduysa onu"* şeklinde yanıt vermiştir. Dönemin ünlü erkek şairi **Nâbiğa el-Ca'dî** ile atışıp, onu mağlup ettiği rivayetleri de vardır.

Leylâ'nın ölümüyle ilgili de ilginç bir olay anlatılır: Artık yaşlandığı bir sırada, kocası ve aşiretinden bazılarıyla bir ziyaretten dönen **Leylâ**'nın yolu, **Tevbe**'nin mezarının bulunduğu yerden geçer. Kafiledekilere; *"Biraz bekleyin de gidip şuna bir selam vereyim"* deyip, devesinin üzerinde kabrin başına gelir ve; *"Selam sana ey* **Tevbe***"* diye mezara selam verir. Biraz bekler, mezardan ses gelmeyince; *"Ben şu saate gelinceye kadar senin yalancılığını bilmezdim. Oysa sen şöyle demiştin"* deyip, **Tevbe**'nin ölmeden önce ona okuduğu şu şiirini hatırlatır: *"***Leylâ-yı Ahyeliyye** *bana ölü olduğum zaman bile selam verse, yine gülümseyerek onun selamını alırım. Yahut kabrimin olduğu taraftan bir baykuş kendisine ses verir".* **Leylâ** tam bu mısraları bitirirken, **Tevbe**'nin mezarının arkasından bir baykuş öterek havalanmış, bundan ürken deve, onu üzerinden atmıştır. Yere düşen **Leylâ** yaralanmış ve **M. Zihni Efendi**'nin ifadesiyle; *"...sâdık âşığının sadakat sırrının zâhir olmasının da tesiriyle"* orada ölmüştür. **Leylâ**, sevgilisinin yanına defnedilir. Bazı kaynaklar onu, Arapların çıkardığı en büyük kadın şair olarak kaydeder ve diğer ünlü kadın şair **Hansâ**'dan üstün tutar.

Doğu edebiyatının meşhur ürünü **Leylâ ile Mecnun** hikâyesinin, bu gerçek öyküden esinlenmiş olabileceği akla gelmelidir; zira her ikisinde de olayın kahramanlarının isimleri, konumları, olaylar vb. etkenler bunu düşündürür. Birçok şairin yazdığı **Leylâ ile Mecnun** mesnevisinde 'İslamileştirilmiş' bölümler dışında, bu ikisi ve yaşadıkları yüksek oranda benzeşir.

Leylâ'nın bugün bilinen şiirlerinin dörtte biri **Tevbe** hakkındaki mersiyeleridir. Şiirlerini topladığı **Dîvân**'ı günümüze ulaşamamıştır. Bu **Dîvân** 11. yüzyılda Endülüs'te bilindiğine göre o çağda halen kaybolmamış olduğu söylenebilir. Değişik kaynaklar aracılığıyla bugüne ulaşan bazı şiirlerini toplayan araştırmacılar, çeşitli ülkelerde onları kitaplaştırıp yayınlamıştır. Bu aşk hikâyesini kitaplaştıran **Zübeyr b. Bekkâr**'ın(ö. 870) **Ahbâru Tevbe ve Leylâ** adlı eseri de bugün kayıptır; aslında bu eser **Tevbe**'ye aittir, **Zübeyr** öyküyü toparlayıp kitaplaştırmıştır. *(Muhammet Tasa, Leylâ el-Ahyeliyye'nin Şiirinde Tevbe b. El-Humeyyir'in Portresi, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 135-164, Sayı 23, 2007. Hacı M. Zihni Efendi, Meşâhirü'n-Nisâ-2, s. 179-184, Şâmil Yayınevi, İstanbul, 1982. Clement Huart, Arap ve İslam Edebiyatı, trc. Cemal Sezgin, s. 64, Tisa Matbaacılık, Ankara, 1971).*

ABBASİLERİN GÖZDE ŞARKICISI VE 12 BİN BESTE İÇEREN KAYIP KİTABI

Abbasi Halifesi Me'mun'un (786-833) saray şarkıcılarından **Bezl, güzelliğ**inin yanısıra müzikteki üstün yeteneği ve yazdığı bir kitapla da tanınıyordu. Aslında **Abdullah b. Mûsâ el-Hâdî**'nin cariyesidir. Müziği **Füleyh, İbn Câmi, İbrahim el-Mevsılî** ve ve oğlu **İshak el-Mevsılî** gibi zirve isimlerden öğrenmiş, kendisi de **Denânir** gibi önemli kadın bir müzisyeni yetiştirmiştir. **Halife Me'mun** eğlenmek istediğinde genellikle **Bezl**'in çalıp söylemesini isterdi. O kadar iyi bir müzisyendi ve o kadar güzeldi ki, tutku derecesinde hayranları vardı; onlardan biri de **el-Hâdî**'nin amcasının oğlu **Muhammed** b. **Zübeyde** idi. **Muhammed** bir gece **Bezl**'i kaçırmış, ertesi gün Bağdat'ı ikiye ayıran Dicle'nin diğer yakasında oturan amcasıoğlu **el-Hâdî**'yi evine davet etmiş, **Bezl** ile evlenmek istediğini bildirip iznini almış ve buna karşılık **el-Hâdî**'nin nehri geçmede kullandığı kayığın tamamını gümüş akçe ile doldurmuştur. **Bezl**'in, 12 bin besteyi içeren, ayrıca makamlar, çalgılar, müzisyenler hakkında ayrıntılı

bilgi bulunan **Kitâbü'l-Eğânî**'yi yazmıştır ama o kitap bugün kayıptır. *(Hacı M. Zihni Efendi Meşâhirü'n-Nîsâ, C. 1, s. 144, C. 2, s. 282, Şâmil Yayınevi, İstanbul, 1982. Ahmet Hakkı Turabi, İbn Câmi: Kureyşli Meşhur Muğannî ve Bestekâr, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 9, Sayı 1, s. 161-174, Sivas, Haziran 2005).*

Endülüslü bilgin ve edebiyatçı **Ümmü'l-Hannâ**'nın çok sayıda kitap yazdığı düşünülüyor ama biz yalnız birini biliyoruz. Gırnatalı ünlü din bilgini ve kadı **Ebû Muhammed Abdulhak b. Atıyye**'nin kızı olup 1100 ila 1200 yılları arasındaki sürede yaşamıştır. Son derece zeki ve hazırcevap olduğu rivayet edilir. **"Kabir âlemi"** konusunu işlediği adını bilmediğimiz bir kayıp kitabı vardır. Yine Endülüslü Ayşe (ö. 1022) adıyla tanınan ünlü bir edebiyatçıve kitapseverin de bazı eserler kaleme aldığı biliniyor ama bunların adı bile günümüze gelmemiştir. Ayşe, eşsiz kitaplar barındıran özel kütüphanesinin zenginliği ile de ün kazanmıştır. *(Hacı M. Zihni Efendi, Meşâhirü'n-Nîsâ-1, s. 130, Şâmil Yayınevi, İstanbul, 1982. Balcızade Tahir Harimi, Tarihi Medeniyette Kütüphaneler, s. 300, Vilayet Matbaası, Balıkesir, 1931).*

ZEYNEB HATUN'UN FATİH'E SUNDUĞU KAYIP DÎVÂN

Osmanlı erken dönem kadın **Divan Şairesi Zeyneb Hatun**'un şiirlerini topladığı eseri kayıptır. Amasyalı veya Kastamonulu olduğuna ilişkin farklı rivayetler bulunan **Zeyneb Hatun**'un doğum yılı bilinmiyor; ölümü **1474**'tedir. Farsça şiir yazacak kadar iyi eğitim almış, şiirin yanısıra müzikle de ilgilenip besteler yapmıştır. Amasya'da **2. Beyazıd**'ın oğlu **Şehzade Ahmet**'in valiliği sırasında çevresinde oluşan şiir meclisine devam ettiği sanılıyor. **Bursalı Mehmet Tahir, Zeyneb Hatun'u** şiirde **Fitnat Hanım**'a denk saymıştır. Kaynaklarda, **Zeyneb Hatun'un Fatih Sultan Mehmet**'e sunduğu bir **Dîvân**'ı bulunduğu, eserin günümüzde Süleymaniye Kütüphanesi'nde olduğu yer almış ancak araştırmalarda böyle bir divana rastlanmamıştır. *(Bedîhan Tamsöz,*

Osmanlı'dan Günümüze Kadın Şairler Antolojisi, s. 9-11, Ankara, 1994. Serhan Alkan İspirli, Kadın Divan Şairleri ve Geleneğin Uzantısı, s. 31-36, Salkımsöğüt Yayınları, Ankara, 2007).

MEMLUKLU KADIN MUTASAVVIF VE KAYIP KİTAPLARI

Tarihe iz düşürmüş az sayıda kadın mutasavvıf ve biri olan **Bâuniyye** olup, birçok kitap yazmıştır. Bazı eserleri kayıptır. Şam'daki doğum tarihi bilinmiyor; ölümü aynı şehirde 1516'dadır. Değerli âlimlerin yetiştiği Bâunî ailesine mensuptur. **Seyyid İsmail el-Harizmî** ve **Muhiddin Yahya el-Urmevî** gibi önemli isimlerden tasavvuf eğitimi almış; tasavvuf, şiir, fıkıh, edebiyat alanlarında eserler yazmıştır. Oğlunun yüksek bir devlet görevi alması için Kahire'ye gidip, **Memluk Sultanı Kansu Gavri** ile 1513'te görüştüğü, ancak bir sonuç alamadığı, **Yavuz Sultan Selim**'in Suriye seferine denk gelen 1516'da onunla savaşmak için ordusuyla Halep bölgesine gelen **Kansu Gavri**'yle yeniden görüşmek için oraya gittiği, bu defa da Memluk Sultanı'nın **Mercidâbık savaşında** öldürülmesi yüzünden bu isteğini gerçekleştiremediği söylenir. Günümüzde kayıp eserleri arasında **el-Fethü'l-Hanefi, el-Melâmihu'ş-Şerife ve'l-Âsârü'l-Münîfe, el-İşârâtü'l-Hafiyye fi'l-Menâzili'l-Aliyye, ed-Dürrul-Gâ'is fi Bahri'l-Mu'cizât ve'l-Hasâ'is** adlı eserleri vardır.

ÇAĞININ EN BÜYÜK KADIN ŞAİRİNİN KAYIP MESNEVİSİ

Osmanlı devri kadın Divan şairi **Hubbî Hatun**'un 3 bin beyitlik bir kayıp mesnevisini biliyoruz. Asıl adı **Ayşe**'dir, doğum tarihi bilinmiyor, ölüm yılı ise İstanbul'da 1590'dır. Türbesi Eyüp semtinde Feshane yakınlarındadır. Amasyalı olduğu sanılıyor. Beşiktaşlı **Şeyh** Yahya Efendi'nin torunudur. **Sultan 2. Selim**'e şehzadeliği sırasında hocalık yapan **Akşemseddinzâde Şemsettin Çelebi** ile 1550'de evlenmiş, kocasının ölümünden sonra da **Şehzade** Selim'le ilişkisini sürdürmüş, bir rivayete göre onun hareminde bulunmuş, padişahlığı döneminde nedimesi olarak sarayda etkin bir konuma gelmiştir. Kızını dönemin âlimlerinden **Vüsûfî** Mehmet Efendi'yle evlendirmiş, bu evliliğin ardından hızla yükselen damat İstanbul Kadısı olmuş, adı da, kaynanasının gücüyle bu makama geldiğine vurgu yapmak için halk arasında '**Hubbî Kadısı**'na çıkmıştır. **Âşık Çelebi, Kınalızâde** Hasan **Çelebi** ve diğer bazı ulemâ, **Hubbî**'nin İran ve Osmanlı kadın şairleri arasında en üstünü olduğunu belirtir. Şiirin hemen her dalında eser vermiştir. Tezkirelerde onun şiirlerinin bir divan oluşturacak kadar çok olduğu belirtilse de, bu divanın izine rastlanmamıştır. Bilinen tek kayıp eseri, 3 bin beyitten fazla bir hacme sahip **Cemşîd-ü Hurşîd** adlı mesnevidir. (Mehmed Çavuşoğlu, 16. Yüzyılda Yaşamış Bir Kadın Şair: Nisâî, Tarih Enstitüsü Dergisi, s. 405-416, Sayı 9, 1978. Müjgan Cunbur, İmdâdü'l-Cihâd ve 16. Yüzyıl Kadın Şairlerinden Ayşe Hubbî Kadın, Türk Tarih Kurumu, Bildiriler 9, s. 901-913, 1988. Yıldız Demiriz, Eyüp'te Türbeler, s. 42-43, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989. Ali İhsan Yurd-Mustafa Kaçalin, Akşemseddin Hayatı ve Eserleri, s. 31, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1994).

24. BÜTÜN KİTAPLARI KAYBOLAN YAZARLAR

Bu bölüm, muhtemel ki, çalışmamızın en üzüntü verici kısmıdır. Yazdığı bütün kitapların bir süre sonra ya tamamen yok olacağını, ya da kaybolacağını bilmek, bir yazar için hayal edilmesi bile zor bir felaket olsa gerektir. Lâkin tarih boyunca bu felakete birçok yazar maruz kalmıştır. Burada, bir yazara ait olup da, tamamı kayıp durumdaki kitaplar önemli yekün tutmaktadır.

Tüm yazdıkları kaybolan bir yazar nasıl bir yazardır? Veya bir yazarın yazdığı bütün kitapların kaybolması nasıl mümkündür? Bu soruların yanıtı çok şıklıdır. Bazı yazarların, ömrü boyunca yazdığı kitapların tamamını, ölümlerine yakın bir tarihte ya bizzat kendilerinin yakma, silme, suya atma, yırtma, gömme gibi yollarla yok ettikleri veya bu işi en yakınlarına yaptırdıkları dikkat çekmektedir. *"Ölümümden sonra yok edilsin"* şeklinde vasiyette bulunup, vasiyetin yerine getirileceğine ilişkin güçlü yeminler alan yazarlar da vardır. Neden bunu yaptıklarına, yaptırdıklarına gelince; bunun bazı nedenlerini biliyoruz: Yazarın inançta veya ideolojide durduğu yer egemen görüşün karşısındaysa aşırı baskıya maruz kalıyor ve buna dayanamıyor. Dinler veya mezheplar arası mücadelede yenilen tarafa ait kitaplar genellikle yok olmaya mahkum duruma düşüyor; buna örnek konumunda, İslam'ın ilk döneminde etkin olan ama bugün hemen hiç mensubu kalmayan Mutezile taraftarı yazarların kaleme aldığı kitapların yoğun bir şekilde kaybolduğuna bu bölümde tanık olacaksınız. Bu çerçevede, egemen dinî görüş mensupları,

"İnsanları dalâlete düşürür" endişesiyle, kendileri gibi inanmayanların veya düşünmeyenlerin yazdığı kitapları bilinçli ve kasıtlı biçimde yok edebiliyor. Yazar, hayatının sonuna doğru inançta veya ideolojide fikir değiştirebiliyor ve eski inanç veya ideolojisi doğrultusunda yazdığı tüm kitapları imha etmek istiyor. Yazar, kitapların içeriği nedeniyle kendisinden sonra çocuklarına zarar gelmesini, onları yok ederek önlemeye çalışabiliyor. Yazdığı kitapları okuyup etkilenerek kötü bir iş yapacak olanların muhtemel vebalinden, zaten iyice yaklaştığı öteki dünyada sorumlu tutulmamak için tüm yazdıklarını yok edebiliyor. Çocuklarının ve diğer mirasçılarının, yazarın ardından, kitaplarına özen göstermemesi de sözkonusu. Ömrünü ve tüm kazancını kitap satın almak için harcayan yazarların durumunu da unutmamak gerek: Fakir yazarlar, defterlere yazdıkları eserleri istinsah ettirecek parayı bulamayabiliyor ve defterlerde kalan müsveddeler, bir süre sonra yok olmaya mahkûm hale geliyor. Dönemin hâkim görüşüne aykırı bir yerde duran yazarların, eserlerini istinsah ettirseler bile onları satın alacak ve okuyacak kimse bulamamaları da sık rastlanan bir durum; böylelikle sadece aile içinde kalan kitaplar bir süre sonra çeşitli etkenlerle yok olabiliyor. Tüm bunların üstüne, zamanın doğal eleme biçimlerini de akla getirmeliyiz. Bir yazar günümüzden ne kadar eski tarihlerde yaşamışsa, eserlerinin daha çoğunun kaybolma olasılığı da o derecede artıyor. Normal şartlarda, kitabın üzerine yazıldığı malzemenin ne olduğu ve zamana ne kadar dayanabileceğini de hesaba katmak gerekir. Yangınlar, istilalar, küflenmeler gibi bildik nedenler dışında, bir kitabın kaybolabileceği veya yok olabileceği bütün olumsuz etkenleri de göz önüne getirelim. Çalışmamızda, tüm bu saydıklarımıza uygun düşecek isim ve vakalara rastladık.

Eserlerinin tümü kayıp durumdaki yazarlardan ve kitaplarından; onlardan yapılmış alıntılar, biyografi kitapları ve herhangi bir kitapta bir konu dolayısıyla adının geçmesi gibi yollarla haberdar olabiliyoruz. Önemle belirtmek gerekir ki, eserlerinin tümünün kayıp durumda olduğunu burada belirttiğimiz yazarlara

ait gösterilerek bazı kitaplar günümüzde yayınlanmıştır ve bundan sonra da bu tür yayınların yapılması olasıdır. Çalışmamızın başında da belirttiğimiz gibi, bunun bir nedeni, o yazara ait kayıp bir eserin bir köşede bulunup ortaya çıkarılması ve literatür içine alınmasıdır ki, bu en sevindirici olanıdır. Ayrıca, günümüze ulaşamayan bazı eserlerden süreç içinde çok sayıda ve geniş alıntılar yapmış yazarların kitaplarından o alıntılar toplanıp derlenerek, sözkonusu esermiş gibi yayınlanabiliyor; bu durum bir nebze teselli verici bir çalışma olsa da, o eserin kayıp olduğu gerçeğini maalesef değiştirmiyor. Şimdi, kitaplarının tamamı kayıp yazarlardan ve bilinen eserlerinden sözedelim:

LEYLA'NIN 'MECNUN'U VE KAYIP KİTAPLARI

Bedevi Arap şairi **Tevbe** b. **Humeyyir**'in bilinen iki eseri de kayıptır. Tam adı **Ebû Harb Tevbe** b. **el-Humeyyir** b. **Hazm** b. **Kâ'b** b. **Hafâce el-Ukaylî el-Âmirî** olup, doğum tarihi kesin bilinmemekle beraber Hicret'ten önceki **İslam**'ın ilk yıllarında doğduğu sanılıyor; yine kesin olmayan ölüm tarihi 675'tir. İlginç ve biraz da destansı bir hayat sürmüştür. Aynı kabileden (bazı kaynaklarda amcasının kızı) **Leyla** ile birlikte büyümüş, ona âşık olmuştur. **Leyla**'yı babasından istemiş ancak babası, kızı için sürekli aşk şiirleri söylediği gerekçesiyle onu **Tevbe**'ye vermemiş, bir başkasıyla evlendirmiştir. Buna rağmen **Leyla** ve **Tevbe**'nin aşkları hiç bitmemiş, ömür boyu sürmüş, karşılıklı aşk şiirleri söylemişlerdir. Haklarında birçok öykü üretilip anlatılmıştır. Bazı kaynaklara göre, **Tevbe** savaşçılığı ve yağmacılığıyla da ünlenmiştir. Çölde bedevi yaşayışın, savaşçılığın ve yağmacılığın gerektirdiği sert ve kaba kişiliğin yanısıra âşık bir şairin ince ruhunu taşımak gibi zıt özellikleri barındıran ilginç bir kişiliktir. İki âşık görüşmeye devam ettiğinden, **Leyla**'nın kocası **Sevvâr**, **Tevbe**'yi öldüreceğini söyleyip valiye şikâyet etmiş, bir daha **Leyla**'yı görmeye geldiği takdirde öldürülmesine izin çıkmıştır. Ancak **Tevbe**'nin ölümü **Sevvâr**'ın değil, başkalarının elinden olmuştur. Bir mensubunu öldürdüğü Avfoğulları intikam için onu

takibe başlamışlar, uykudayken ve silahsızken 30 atlıyla birlikte kıstırıp öldürmüşlerdir. **Leyla** ile **Tevbe**'nin öyküsünün, Doğu'nun ünlü aşk hikâyesi **Leyla ile Mecnun** hikâyesine benzerliğine dikkat çekmek isteriz. **Leyla ile Mecnun** hikâyesinin, **Tevbe** ve **Leyla**'nın aşkının geniş bir coğrafyaya yayılmasından sonra ortaya çıkması, dahası, iki öykünün içerik bakımından önemli benzerlikler taşıması, Doğu'da yazılmış büyük aşk mesnevilerinin konusunu teşkil eden **Leyla ile Mecnun**'un temelinde bu iki âşığın gerçek hikâyesinin bulunduğunu düşünmek için yeterli gerekçelerdir. Bu konuya, iyi bir şair olup kayıp kitabını da tesbit ettiğimiz **Leyla el-Ahyeliyye**'den sözettiğimiz bölümde de değindik. **Tevbe**'nin kayıp eserlerinden Dîvân'ı, onun şiirlerini toplayıp kitaplaştıran Niftâveyh tarafından meydana getirilmiştir. Ancak bu eser kaybolmuş, ondan yapılan alıntılar derlenip, şiirlerinin küçük bir bölümünü oluşturursa da 1968'de Bağdat'ta basılmıştır. Diğer kitabı Ahbâru Tevbe ve Leylâ'yı bizzat **Tevbe** hayattayken yazmıştır; **Leyla** ile olan büyük aşklarını anlatır. (*Muhammet Tasa, Leylâ el-Ahyeliyye'nin Şiirinde Tevbe b. El-Humeyyir'in Portresi, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 135-164, Sayı 23, 2007*).

300 YIL YAŞAYAN ADAMIN KAYIP KİTABI

İslam'ın ilk yıllarında yaşayan Arap tarihçisi **Ubeyd b. Şeriyye**'nin de bütün eserleri kayıptır. Doğum yeri ve yılı bilinmiyor, ölümü ise 686'dadır. San'a, Hîre veya Rakka'da yaşadığına ilişkin rivayetler vardır. Bütün kaynaklar onun çok uzun yaşadığını bildirir; hatta 240 veya 300 yıl yaşadığına ilişkin iddialar vardır. Hakkında Lahmi, Kinde, Himyer, Gassan hükümdarlarının tamamının zamanında yaşadığı şeklinde ilginç bilgiler vardır. Sözkonusu hanedanlarla ilgili olarak bazı tarih kitaplarına kaynaklık etmiştir. İlk neseb ve ahbar âlimlerinden biri sayılır. Bazı İslam kaynakları, peygamberler tarihiyle ilgili din dışı bilgilerin kaynaklarından birinin Ubeyd olduğunu bildirir. Bazı Batılı araştırmacılar, Ubeyd'in **İbnü'n-Nedim** tarafından uydurulmuş hayalî bir kişilik olduğunu savunmuştur. **Kitâbü'l-Mülûk ve Ahbâri'l-Mâzîn** adlı eseri bugün mevcuttur. Bu kitabın, Ubeyd'in **Halife Muaviye**'ye eski kavimler ve hükümdarlar tarihine ilişkin anlattığı kıssaların bizzat onun emriyle toplanması sonucu oluşturulduğu bildirilir. **Muaviye**'nin, sahabe **Amr b. Âs**'ın önerisiyle, San'a'daki Cürhüm kabilesinin hayatta kalmış son ferdi olan **Ubeyd**'i Şam'a getirttiği rivayet edilir. Kayıp kitabı ise 50 varak hacmindeki **Kitâbü'l-Emsâl**'dir. *(Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, s. 55, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998).*

Erken dönem hadis âlimi **Şa'bî**'nin dört kitabının adını biliyoruz. Bunlar; **el-Ferâ'iz ve'l-Cirâhât, el-Megazî, el-Kifâye fi'l-İbâde ve't-Tâ'a, Kitâbü'ş-Şûrâ ve Maktelü Osmân** şeklindedir. Tam adı **Ebû Amr Âmir b. Şerâhîl b. Abd(illâh) el-Hemdânî eş-Şa'bî** olup, 640 yılında Kûfe'de doğmuş, 722'de yine orada ölmüştür. 500 sahabeyi tanıdığı bildirilir. **Hz. Ali**'yi de görmüş ve ondan ders almıştır. Din bilimlerinin yanısıra matematik, dil ve şiirde devrinin en iyilerinden biri olduğu söylenmiştir. Emevilere karşı girişilen isyan hareketlerine katılmış, bazen gizlenmek zorunda kalmıştır.

HZ. OSMAN'DAN DERS ALAN YAZARIN KAYIP ESERLERİ

İslam tarihinin en büyük kıraat imamlarından **İbn Âmir**'in yazdığı bilinen iki eseri de kayıptır. Tam adı **Ebû İmrân Abdullah b. Amir b. Yezîd el-Yahsubî**'dir. 630'da bugünkü Ürdün'ün Belkâ şehrinde doğmuş, yaklaşık 110 yıl yaşayıp 736 veya 741'de Şam'da ölmüştür. Kur'ân ve kıraat ilminde tanınmıştır. En iyi Kur'an okuma tekniğine sahip olan kişileri ifade etmede bir kalıp olan 'yedi kıraat imamı'ndan biridir. **Hz. Osman**'ı Kur'an okurken dinlediği ve ondan ders aldığı bildirilir. Şam kadılığı yapmıştır. Kur'an'ı 'Osman kıraatı' ile okumuştur. **İbnü'n-Nedim**'de geçen şu iki eseri bugün kayıptır: **İhtilâfü Mesâhifi'ş-Şam ve'l-Hicâz ve'l-Irâk**, **Kitâb fî Maktû'il-Kur'âni ve Mevsûlih**. (*Mustafa Kemal Önder, Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin Kıraattaki Yeri-Kıraat Açısından Medârik Örneği, muhtelif sayfalar, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2002. Mehmet Emin Maşalı, Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsim'indeki Bilgiler Işığında Kur'an Kıraatlarına İlişkin Tespitler, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 15/2, 2006. Mustafa Öztürk, Kur'an Kıratlarının Tarihsel Serencamına Genel Bir Bakış, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 201-224, Cilt 3, Sayı 1, Ocak-Haziran 2013).*

İslam tarihinde sahabelerden sonraki nesle (tâbiin) mensup olan din bilgini **Süddî**'nin tümü kayıp üç eserini biliyoruz. Tam adı **Ebû Muhammed İsmâîl b. Abdirrahmân b. Ebî Kerîme el-A'ver es-Süddî el-Kebîr el-Kûfî** olup, 669 yılında Hicaz bölgesinde doğmuş, Kûfe'de yaşamış ve orada 745'te ölmüştür. Başörtüsü satarak geçimini sağladığından 'Süddî' lakabı verilmiştir. Şii olup **Hz. Ebubekir** ve **Hz. Ömer**'e hakaret ettiği, Kûfe'de takipçilerine İsrailiyat türü bilgiler içeren dersler verdiği gibi eleştirilere maruz kalmıştır. Kayıp kitaplarından **Tefsîrü's-Süddî**, İslam tarihindeki ilk tefsirlerden biridir. Öğrencisi **Esad** b. Nasr tarafından rivayet edilmiş olup, bazı kaynaklarda bu eserin en faziletli tefsirlerden biri olduğu vurgulanır. Diğer kayıp eserleri

Kitâbü'n-Nâsih ve'l-Mensûh ile **el-Megâzî ve's-Siyer**'dir. *(İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, muhtelif sayfalar, Fecr Yayınevi, Ankara, 2013).*

Şii hadisçi **Câbir el-Cu'fî**'ye ait kitapların sadece adlarını biliyoruz. Tam adı **Ebû Abdillah Câbir b. Yezîd el-Hâris el-Cu'fî** olup, 746'da ölmüştür. Önceleri ılımlı bir Şii iken, sonradan aşırı görüşü benimseyip, aşırı Şii fırkası Mugırriye'nin şeyhliğine kadar yükseldiği söylenir. Çok sayıda hadis rivayet etmiştir ama **Buhari** ve **Müslim** ünlü eserlerinde ondan hiçbir hadis almamıştır. Kayıp sekiz kitabının adları; **Kitabü't-Tefsîr, Kitabü'l-Fezâ'il, Kitabü Sıffîn, Kitabü'n-Nehrevân, Kitabu Maktel'il-Hüseyn, Kitabü'n-Nevâdir, Kitabü'l-Cemel, Kitabü Maktel Emiri'l-Mü'minîn Ali** şeklindedir.

ARUZ ÜSTADININ KAYIP KİTAPLARI

Bütün eserleri kayıp yazarlardan biri de **Büzürc b. Muhammed**'dir. Tam adı **Ebû Muhammed Büzürc b. Muhammed el-Arûzî**'dir; hakkında bilinenler azdır. Kesin doğum ve ölüm tarihleri de bilinmiyor, 8. yüzyıl içinde yaşadığı sanılıyor. Aruz, dil ve edebiyat alanında eserler vermiştir. Adını **Berzah** ya da **Nezerrah** biçiminde kaydeden kaynaklar da vardır. **Halil b. Ahmed**'in aruzla ilgili koyduğu kuralları ve icad ettiği daireleri eleştirip, bunlara ilişkin kitaplar yazmıştır. Aruzun büyük isimlerindendir. Hiç bilinmeyen kişilerden ve topluluklardan çeşitli rivayetler aktarmasından dolayı yalancılıkla itham edilmiştir. Tabîin âlimlerinden ve muhtemelen çağdaşı olan **Yunus b. Ubeyd** (ö. 756) onun için; *"Ya en mükemmel veya en yalancı râvidir"* ifadesini kullanır. Kayıp yedi kitabını biliyoruz: **el-Arûzü'l-Kebîr, e-Arûzü's-Sagîr, Me'âni'l-Arûz, en-Nakz Ale'l-Halîl ve Taglîtuhû fî Kitâbi'l-Arûz, İbnü'n-Nedim**'in; *"Derilere yazılmış halde gördüm"* dediği **Binâ-ül-Kelâm, Kitâbü'l-Evsât fi'l-Arûz, Tefsîrü'l-Garîb.**

ODA DOLUSU KİTABI YAKAN EDEBİYATÇI

Basralı edebiyatçı **Ebû Amr b. Alâ'nın** kitapları ve hayatı hakkında çelişkili ve ilginç bilgilere sahibiz. Ada dâhil hakkındaki bilgilerin çoğu kesin değildir. Ona 19 değişik isim yakıştırılır. En çok bilinen adı **Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ b. Ammâr el-Mâzinî el-Basrî**'dir. 675 ila 689 yılları arasında Mekke, Basra veya Kazerun'da doğmuş, 771 ila 776 arasında ölmüştür. Basra'da yaşamıştır. Bir oda dolusu kitabını bizzat yaktığı kaynaklarda yer alır. Ancak bu kitapların kendi yazdıkları mı, yoksa kütüphanesi mi olduğu konusu tartışmalıdır. Eğer kendi telifleriyse yüzlerce kitabını kendi eliyle yok etmiş demektir. Bununla birlikte, adlarıyla bilinen kayıp kitaplarının sayısı birkaç tanedir. Dil, edebiyat, şiir, hadis gibi alanlarla ilgilenmiştir. Sultanların önünde eğilmeye tenezzül etmediğini, onların doğru söyleyerek değil, yalan söyleyerek memnun edilebileceğini belirten beyitleri vardır. Üç kayıp kitabını biliyoruz: **Kitâbü'l-Emsâl, Kitâbü'l-Kırâ'ât, Kitâbü'n-Nevâdir**.

Eserlerinin tamamı kayıp bir başka müellif, **İbn Ebû Arûbe'dir.** Tam adı **Ebü'n-Nadr Saîd b. Ebî Arûbe Mihrân el-Adevî** olup, 695 yılında doğmuş, 773'de ölmüştür. Hayatının önemli bölümünü Basra'da geçirmiştir. Fıkıh ve hadiste devrinin en önemli bilgini kabul edilir. Hocası Katâde gibi gizli Kaderî olduğu ithamına maruz kalmış, bazı kimseler onun naklettiği hadisleri zayıf saymıştır. Ancak bu durum bile onun, yaşadığı dönemin en önemli hadisçilerinden biri sayılmasını önleyememiştir. Katâde'nin kayıp durumdaki **Kitâbü'l-Menâsik an Katâde** adlı kitabını bizzat İbn Ebû Arûbe yazmıştır. İki kayıp kitabını biliyoruz. Biri **Kitâbü's-Sünen**'dir ki, bu eser daha sonraki ciddi ve önemli hadis kitaplarının hemen hepsine kaynaklık etmiştir. Öteki kayıp, fıkıhla ilgili **el-Musannef**'tir. Bazı kaynaklar bu iki kitabın tek bir eser olduğunu savunur.

KÜTÜPHANESİNİ VE ESERLERİNİ YAKTIRAN ÂLİMİN KAYIP KİTAPLARI

Erken dönem İslam din âlimi **Şu'be b. Haccâc**'ın tüm eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Bistâm Şu'be** b. **el-Haccâc** b. **el-Verd el-Ezdî el-Basrî** olup, 701 yılında Vâsıt'ta doğmuş, 776'da ölmüştür. 728'den itibaren Basra'da yaşamaya başlamış, bölgesinde sistemli hadis toplama işini o başlatmıştır. **Kütüb-i Sitte**'de ondan yüzlerce rivayet yer alır. **Şu'be** gerek İslam dünyasında ve gerekse oryantalistler tarafından çokça tartışılmış ve eleştirilmiştir; özellikle Batılı araştırmacılar, hadislerde belirtilen hususları yalanlamak ve hadislerin asılsızlığını kanıtlamak için onun çeşitli hilelerle hadis uydurduğunu savunmuş, ancak bu sav Müslüman araştırmacılarca çürütülmüştür. Kur'an'la karıştırılır korkusuyla kitap yazmaktan kaçınıldığı bir devrin sonlarında yetişen **Şu'be**, kitap yazan bazı öğrencilerine kızsa da kendisi de kitaplar yazmış, hatta bir kütüphaneye sahip olmuştur. Ancak yazdığı kitapların ehil olmayan kişilerin eline geçmesinden korktuğu için, ölümünden sonra bu kitapların yakılmasını oğlu **Sa'd'a** vasiyet etmiş, o öldükten sonra bu vasiyet maalesef yerine getirilmiştir; böylece hem kendi yazdıkları, hem de biriktirdiği tüm kitaplar yok olmuştur. Basra'da kitap yazan ilk isimler arasında olmasına rağmen, bugün hiçbir kitabının elde olmaması bu bilgiyi doğrulamaktadır. Dört kitabını biliyoruz: **el-Garâ'ib fi'l-Hadîs, Kitâbü Şu'be, Musannefü Şu'be, Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm.** *(TDV Islam Ansiklopedisi, C. 39, s. 224-226).*

İKİ Şİİ KELAMCI VE KAYIP ESERLERİ

İlk dönem Şii kelamcısı **Ebû Ca'fer el-Ahvel**'in 10 kayıp kitabının adını biliyoruz. Tam adı **Muhammed b. Ali en-Nu'man b. Ebî Tarife el-Becelî el-Ahvel es-Sayrafî el-Kûfî** olup, 695 ila 705 arasında Kûfe'de doğmuş, 777 civarında ölmüştür. Köle veya bir kölenin oğlu olduğu sanılıyor. Gözlerinin şaşılığından **'el-Ahvel'** lakabı verilmiştir. Medine'de **İmam Muhammed el-**

Bâkır ve **İmam Câfer-i Sâdık**'ın en yakınındaki öğrencilerinden biri olmuştur. **İmam Câfer**'in ölümünden sonra oğulları arasındaki çekişmede **Musa Kâzım**'ın tarafını tutmuş ve onun yedinci imam olmasına büyük katkı yapmıştır. **Ebû Hanife**'yle görüştüklerine ilişkin bilgiler vardır. Şii İmamiye fırkalarından Numaniyye (Sünnilerin adlandırmasıyla Şeytaniyye) adıyla bir mezhep/fırka kurmuştur. **Şehristânî** onun eserlerini okuduğunu, bu eserlerde İslam'ın dört ana unsura ayrıldığını, bunların Şiilik, Haricîlik, Kaderîyye ve el-Âmme şeklinde olduğunu aktarmıştır; buradan, Şiilerin İslam'ın ilk döneminde mezhepler ayrımını nasıl algıladığına ilişkin bir ölçü edinilebilir. Şiiliği anlatmak ve yaymak için çok sayıda kitap yazmıştır. Yazdığı bilinen kayıp eserleri şöyledir: **Kitâbu'l-İmâme, Kitâbu'l-Ma'rife, Kitâbu'r-Red Ale'l-Mu'tezile fi İmâmeti'l-Mefdûl, Kitâbu'l-Cemel fi Emri Talha ve'z-Zübeyr ve Aişe, Kitâbu İsbâti'l-Vasiyye, Kitâbu İf'al Lâ Tef'al, Kitâbu Kebîri Hasen, Kitâbu'l-İhticâc fi İmâmeti Emîri'l-Mü'minîn, Kitâbu Kelâmihi Ale'l-Havâric, Kitâbu Mecâlisihi Ma'a Ebî Hanîfe ve'l-Mürcie.** *(Halil İbrahim Bulut, İlk Şii Kelamcılardan Ebû Ca'fer el-Ahvel (Şeytânü't-Tâk) ve Ona Atfedilen Görüşler, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 69-99, Sayı 17, 2008).*

Şii kelamcı **Hişam b. Sâlim Cevâlîki**'ye ait üç kayıp kitap biliyoruz. Tam adı **Ebû Muhammed (Ebü'l-Hakem) Hişâm b. Sâlim el-Cevâlîki el-Cûzcânî el-Kûfî**'dir. Doğum ve ölüm tarihleri bilinmiyor; Cüzcan'da doğduğu, 700'lü yılların ikinci yarısında eserler verdiği sanılıyor. **Câfer-i Sâdık**'ın öğrencilerindendir. **Câfer-i Sâdık** öldükten sonra, onun oğullarından imamlık iddiasında bulunan **Abdullah**'a gidip ona bazı sorular sormuş, aldığı yanıtlardan ikna olmayınca, diğer imam adayı **Musa el-Kâzım**'a da aynı soruları sormuş; yanıtardan memnun kalınca, **Musa el-Kâzım**'ın İmamiyye Şiası tarafından kabul edilmesinde önemli katkılar yapmıştır. İslam'ın temel anlayışına uymayan görüşler ileri sürmüş; Allah'ın bilgisinde değişiklikler meydana gelebileceğini, insan şeklinde olduğunu, sonlu ve sınırlı bir varlık

olduğunu savunmuştur. Şu üç kitabı bugün kayıptır: **Kitâbü'l-Hac, Kitâbü't-Tefsîr, Kitâbü'l-Mi'râc.**

HİNTLİ ÜMMÎ TARİHÇİNİN KAYIP KİTAPLARI

Ebû Ma'şer es-Sindî, Hint kökenli bir tarihçidir ve iki kayıp kitabı vardır. Tam adı **Ebû Ma'şer Necih b. Abdirrahman es-Sindî el-Medenî**'dir; 787 yılında ölmüştür. Yemen civarında bir Haricî isyanının bastırılması sırasında esir alınıp Medine'ye götürülmüş, sonra azad edilmiştir. Ancak kimliği yine de net değildir. Okuma-yazma bilmediği kesindir. Buna rağmen, dinleyici olarak katıldığı ilim meclislerinde anlatılanları dinleyip ezberlemiştir. Çok güçlü bir hafızası vardır. **Abbasî Halifesi Mehdi**, 776-77 yılında onu Medine'den Bağdat'a götürmüş, yanında bulunmasını ve çevresindekilere ilim öğretmesini istemiş, bunun için de bin dinar vermiştir. Kitaplarını müstensihlere imla ettirmiştir. Bağdat'taki cenaze namazını **Halife Harun Reşid** kıldırmıştır. Kayıp iki eserinden **Kitâbü'l-Megâzî**'de **Hz. Muhammed**'in hayatını bütün ayrıntılarıyla anlatır; **Taberî, Vâkıdî, İbn Sa'd** gibi yazarlar eserlerinde bundan alıntılar yapmıştır. Diğer kayıp **Târihu'l-Hulefâ**'da **Ebû Ma'şer**, ölümüne kadar yaşanan olayları anlatır. **Taberî** bu eserden de **Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk**'unda alıntılar yapmıştır.

İmâmiyye Şiâsı kelamının en önemli temsilcisi **Hişâm b. Hakem**'in de bütün eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Muhammed Hişâm b. el-Hakem el-Vâsıtî** olup, Vâsıt'taki doğum tarihi bilinmiyor, 795'te Bağdat'ta öldüğü sanılıyor. Temel görüşünü, İslam'ın tevhid ve nübüvvet anlayışını çürütme üzerine kuran Seneviye fırkasının önde gelen temsilcisi **Ebû Şâkir ed-Deysânî**'nin öğrencisi olmuş, ancak Medine'de **Câfer-i Sâdık**'la tanıştıktan ve ondan dersler aldıktan sonra Şiâ'ya geçmiş, hocasının ölümünün ardından başlayan imamet kutuplaşmasında küçük oğlu **Mûsa el-Kâzım**'ı desteklemiş ve onunla yakın iletişim

kurmuştur. Kitaplarının tamamı kaybolduğundan, görüşleri ondan alıntı yapan yazarların eserlerinden öğrenilebilmiştir. Allah'ı üç boyutlu, insan büyüklüğünde bir cisim olarak kabul eder. Ona göre Allah'ın rengi, kokusu ve dokunması vardır. Allah'ın nesne ve olayları önceden bilmesi mümkün değildir. Allah toprağın altındaki gizli şeyleri, kendisinden yayılan ve toprağın altına işleyen bir ışın sayesinde bilir. Bu garip ve İslam'a uymayan görüşleri nedeniyle **Halife Harun Reşid** onun öldürülmesi emrini vermiş, ömrünün son zamanlarını saklanarak geçirmiştir. Onun görüşlerini benimseyen Hakemiyye adında bir fırka oluştuğu bilinmektedir. Adlarından çoğunun içeriği anlaşılan 11 kayıp kitabı şöyledir: **Kitâbü'r-Red Alâ Aristotâlis fi't-Tevhîd, el-Cebr ve'l-Kader, Kitâbü't-Tevhîd, Kitâbü'-İmâme, Kitâbü'r-red Alâ Ashâbü'l-İsneyn, Kitâbü'r-Red Alâ Hişâm el-Cevâlîki, Kitâbü'r-Red Ale'z-Zenâdıka, Kitâbü'r-Red Alâ Ashâbi't-Tabâ'i, Kitâbü'r-Red Ale'l-Mu'tezîle, Kitâbü'r-Red Alâ** Men **Kâle bi İmâmeti'l-Mefzûl, Kitâbü İhtilâfi'n-Nâs fi'l-İmâme.**

(A. S. Tritton, Islam Kelamı, Trc. Mehmet Dağ, s. 77-80, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983. Ekber Turabi, İmamet ve Velayetin Yılmaz Savunucusu Hişam b. Hakem, Tehhasus Kelam Dergisi, s. 75, Sayı 15, 2010. Wilferd Madelung, Eş'ârî Öncesi Kelama Şîi ve Hâricî Katkı, Trc. Süleyman Akkuş, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 161-184, Sayı 15, 2007).

İran kökenli astronom **Yakub b. Târık**'a ait bütün eserler kayıptır. Tam adı Ya'kub b. **Târık** el-**Bağdâdî el-Fârisî**'dir. Bağdat'ta doğduğu ve 796 yılında öldüğünün dışında hakkında bilinenler azdır. Matematik, hendese, astronomi, astroloji gibi alanlarda çalışmaları vardır. Eski Hint ve Yunan kültürüne ilişkin kitaplara şerhler yazmıştır. 771 yılında Hindistan'dan Bağdat'a gelen bir heyetin getirdiği Hint astronomisine ilişkin **Siddhanta** adlı Sanskritçe kitabı, **Halife Mansur**'un emriyle Arapça'ya tercüme eden heyette yer almıştır. **Zîcü's-Sindhind** ya da **Kitâbü's-Sindhind** adlarıyla anılan bu eser astronomi biliminin Hint yoluyla İslam dünyasına girişinin yolunu açmıştır. Birkaç

yüzyıl boyunca İslam dünyasındaki astronomi çalışmaları bu kitap esas alınarak yapılmıştır. Bu tercümenin yanısıra **Yakub b. Târık**'ın başka Hint bilginleriyle de görüştüğüne ve bazı eserlerden yararlanarak kitaplar yazdığına ilişkin kayıtlar vardır. Eserlerinden yapılmış geniş alıntılar birçok kitabın içinde bugüne gelmiştir. Bilinen yedi kayıp kitabı; **Terkîbü'l-Eflâk, Kitâbü'l-Makâlât fî Mevâlîdi'l-Hulefâ ve'l-Mülûk, Kitâbu Takvî'i Kerdecâti'l-Ceyb, Kitâbü Me'rifa'a Min Kavsi Nısfi'n-Nehâr, Kitâbü'z-Zîci'l-Mahlûl fi's-Sindhind li-Derecetin Derecetin, Kitâbü'l-İlel, Kitâbü'l-Makalât** adlarındadır.

İSLAM MEDENİYETİNİN İLK TARİHÇİSİ VE KAYIP KİTAPLARI

Yazdığı hiçbir kitap bugüne ulaşmayan İslam'ın ilk dönem tarihçisi Seyf b. Ömer'in iki kayıp eserini biliyoruz. Tam adı **Seyf b. Ömer et-Temîmî** olup, 796'da öldüğü sanılıyor. Irak tarih ekolüne mensuptur. İslam'ın kuruluş yıllarına yakın bir dönemde yaşamış olması, o evreye ait birçok kişi, olay ve durum hakkındaki anlatımlarında ona büyük ayrıcalık sağlamış, birçok tarihçiye kaynaklık etmiştir. Öyle ki, bütün eserleri kayıp durumda olmasına rağmen, onlardan öyle yoğun alıntılar yapılmıştır ki, çok sayıda farklı kitapta yer almasına rağmen, adeta bu eserler bugün var gibidir. Zaten bu alıntıların önemli bir bölümü bazı yayıncılar tarafından bir araya getirilip onun adıyla yayınlanmıştır. Kaynaklar ondan, İslam medeniyetinin ilk tarihçisi diye sözeder. Bazı kaynakların hayali bir kişi diye tanımladığı **Abdullah İbn Sebe** ilk ve sadece onun eserlerinde yer aldığından, özellikle Şii çevrelerce bu kişiyi uydurmakla suçlanmış, hatta Şiilerce tekfir edilmiştir. Kayıp iki kitabından **Fethü'l-Kebîr ve'r-Ridde(Kitâbü'r-Ridde ve'l-Fütûh)**, genel olarak **Hz. Muhammed**'in vefatından **Hz. Osman**'ın hilafeti zamanına kadarki olayları anlatır. **Hz. Muhammed**'in ölümüyle birlikte bazı kabilelerin dinden dönmesi üzerine **Halife Ebu Bekir** döneminde onlar üzerine ordu gönderilmesi, yaşanan çatışma ve bastırma işlerini de

içerir. Döneme ilişkin başka çok sayıda kişi ve olaydan da sözeder. Diğer kayıp **Kitâbü'l-Cemel ve Mesîru Â'işe ve Ali**'de **Hz. Osman**'a karşı ayaklanma ve onun öldürülmesi, **Hz. Ali** dönemi ve Cemel Vakası'yla **Hz. Ayşe** işlenmiştir. Bu iki kayıp kitabın eski bir nüshasının bazı parçaları bulunup, 1995'te Riyad İmam Muhammed Üniversitesi Kütüphanesi'ne verilmiştir. *(Mahmut Kelpetin, Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği, muhtelif sayfalar, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dotora Tezi, İstanbul, 2008. İsrafil Balcı, Rivayetin Metne Dönüştürülmesinde Ravi tasarrufuna Seyf b. Ömer'den Örnekler, İslami İlimler Dergisi, s. 105-125, Sayı 2, Güz-2008).*

Basra dil mektebinin ünlü âlimi **Yûnus b. Habîb**'in hepsi de kayıp beş kitabını biliyoruz. Tam adı **Ebû Abdirrahmân (Ebû Muhammed) Yûnus b. Habîb ed-Dabbî el-Basrî en-Nahvî** olup, 713 yılında Bağdat yakınlarında doğmuş, 798'de Basra'da ölmüştür. Azatlı bir köledir ama şiir, edebiyat, nahiv, lügat, kıraat alanlarında devrinin otoritesi haline gelebilmiştir. Bu alanların yanısıra nadir kelimeler, atasözleri gibi konularda da kitaplar yazmıştır. Eserlerinden bazı bölümler, onlardan alıntı yapmış yazarların kitaplarında bugüne kadar gelmiştir; sözgelimi **Me'âni'l-Kur'ân** adlı kitabı çeşitli kitaplardaki alıntılar üzerinden içerik açısından neredeyse eksiksiz bugüne gelmiştir. Kayıp eserleri; **Me'âni'l-Kur'ân, en-Nevâdirü'l-Kebîr, en-Nevâdirü'l-Sagir, el-Lugat, el-Emsâl** adlarını taşır. *(Ali Bulut, Yûnus b. Habîb ve Nahivdeki Yöntemi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, s. 237-264, Sayı 18-19, Samsun, 2005).*

62 KAYIP KİTABI OLAN ÂLİM!

Kûfeli Mutezilî din âlimi **Dırar b. Amr**'ın tam 62 kayıp kitabı vardır. Tam adı **Ebû Amr Dırâr b. Amr el-Gatafânî el-Kûfî** olup, doğum tarihi net değildir; ölüm tarihi 815 civarıdır. İsmi bazen başka **Dırar b. Amr** adındaki kişilerle karıştırılmıştır. Peygamber gelmedikçe aklın sorumlu tutulamayacağını savunmuştur. **Hz. Ali-Muaviye** çatışmasında **Muaviye**'yi hatalı bulmuş,

imametin yalnız Kureyş'e özgü bir hak olduğu fikrine karşı çıkmıştır. Eserlerinin adından, hem sürekli başka mezheplerden kimselerle atışıp reddiyeler yazdığı, hem de dönemindeki İslam karşıtı sapık cereyanlara karşı kitaplar yazdığı anlaşılan **Dırar**, çok sayıda hasım edinmiştir. Cenneti ve cehennemi inkâr ettiği söylenir. Mutezilî oluşu ve bazı kimselerce dinen sapkın sayılması, yazdığı kitapların özellikle yok edilmesini teşvik yolunu açmış olmalıdır. Eserlerinin konusu hakkında bilgi yoktur ama adlarından, içerikleriyle ilgili bilgi edinmek mümkündür. 62 kayıp kitabının adları şöyledir: **Kitâbü'r-Red Ale'z-Zenâdıka, Kitâbü'r-Red Alâ Cemî'i'l-Mülhidîn, Kitâb Ale'l-Mürci'e Fi'ş-Şefâ'a, Kitâbü'r-Red Ale'l-Havâric, Kitâbü'r-Red Ale'l-Vâkıfe ve'l-Cehmiyye ve'l-Gaylâniyye, Kitâbü'r-Red Ale'r-Râfiza ve'l-Haşeviyye, Kitâbü't-Tevhid, Kitâbü Tenâkuzil-Hadîs, Kitâbü'l-İlm Ale'n-Nübüvve, Kitâbü İsbâti'r-Rusül, Kitâbü Tefsiril-Kur'ân, Kitâbu Yehtevi Alâ Sitteti Kutubi fi'r-Reddi ale'l-Mülhidin, Kitabü'r-Reddi Ale'l-Mülhidîn, Kitâbü'd-Da've, Kitâbu'd-Delâle Alâ Hudûsi'l Eşyâ, Kitâbu Yehtevi Alâ Selâseti Aşer, Kitâbu fi'r-Red Ale'l-Müşebbihe, Kitâbu Yehtevî Alâ Aşereti Kutubi fi'r-Reddi Alâ Ehli'l-Milel, Kitâbu'l-Müsâvât, Kitâbu'l-Harâit, Kitâbu'r-Red Alâ Aristâlis fi'l-Cevâhir ve'l-Araz, Kitâbu'l-Erbaa Mesail Alâ Ehli'l-Ehvâ, Kitâbu't-Devleteyn, Kitâbu İlâ Men Beleğa Mine'l-Müslimîn, Kitâbu'l-Cum'a, Kitâbu'l-Ma 'ruf ve'ş-Şükr, Kitâbu'l-Vaîd, Kitâbu Aduvvi'l-Maslah, Kitâbu Fikr Fillâhi Ale'l-Vâkife, Kitâbu İhtilafi'l-Eczâ, Kitâbu'r-Red Alâ Ashâbi't-Tabayı, Kitâbu'l-Hakemeyn, Kitâbu Ale'l-Mürcie fi'ş-Şefa'a, Kitabu Red Ale'l-Havârıc, Kitâbu 'r-Redd Ale'l-Muğiriyye ve' l-Mansuriyye fi Kavlihâ Enne' l-Arz Lâ Yağlü Min Nebiyyin Ebeden, Kitâbu'l-Vasıyye, Kitâbu'r-Redd Ale'n-Nasara, Kitâbu'r-Risâle es-Sûfiyyin, Kitâbu İhtilâfi'n-Nâsi ve İsbâti'l-Hucce, Kitâbu Kader, Kitâbu İrâde, Kitâbu Teşbîh, Kitâbu Meune fi'l-Hezelân, Kitâbu Erzak ve'l-Mülk, Kitâbu Menkulîn, Kitâbu Ahbâr, Kitâbu Esbâb ve'l-İlm Ale'n-Nübüvve, Kitâbu Ale'l-Fazile ve'l-Muhakkime fî Kavlihim Ennen-Nase Ale'd-Dîni ve En Zehere Minhum Ğayre'l-Hakk, Kitâbu**

Ale'l-Mürcie fi'l-Esmâ, Kitâbu Menzile Beyne'l-Menzileteyn, Kitâbu'l-Hukmeyn, Kitâbu Adabi'l-Mütekellimîn, Kitâbu'r-Red Alâmen Zağame Ennel Enbiyâı İhtelefet fi Sifatillâhi Azze Vecelle, Kitâbu Red Alâ Muammer fi Kavlihî Enne Muhammed Rab, Kitâbu'l-İmâme, Kitâbu'r-Red Ale'l-Haşeviyye fi Kavlihâ Eennen-Nebiyye İzâ İstağfera li-İnsâni Gaferâ Leh, Kitâbu Alâ Men Zağame Enne'n-Nebiyye Tereke Mine 'd-Dîni Şey'en ve İnnehu Kane Ya'lemu'l-Gayb, Kitâbu fi Enne'l-Esmâe Lâ Tukâs, Kitâbu Te'vili'l-Kur'ân, Kitâb Ale'l Ezârika ve'n-Necedât ve'l-Mürcie, Kitâb Ale'l Ezârika ve'l-Haddâd ve'l Mürcie, Kitâbu't-Tahrîş. (*Osman Aydınlı, Dırar b. Amr ve Mutezile'nin Teşekkül Sürecindeki Yeri, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 661-689, Sayı 39, Ankara, 1999. Kâdı Abdülcebbar'a Göre İmamiyye Fırkaları: Mutezilî Makâlât'tan Bir Kesit, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 203-255, C. 12, Sayı 2, 2003*).

Uydurduğu hadislerle tanınan İslam din bilgini **Vehb b. Vehb Ebü'l-Bahterî**'nin bilinen altı kitabı da kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Bahterî Vehb b. Vehb** b. Kesir el-Kâdi el-Kureşî'nin Medine'deki doğum tarihi bilinmiyor, Bağdat'taki ölümü 815-16'dadır. Soyu **Hz. Muhammed**'e dayanır. Annesi dul kalınca **İmam Câfer-i Sâdık**'la evlenmiştir. **Harun Reşid** zamanında Bağdat yakınlarındaki Askerülmehdi'de kadılık yapmıştır. Abbasi halifeleri **Mehdi ve Harun Reşid**'in hoşuna gidecek hadisler uydurduğu söylenir. Birgün **Harun Reşid**'in yanına gittiğinde onun güvercin uçurmakta olduğunu görünce, hemen, **Hz. Muhammed**'in de güvercin uçurduğu yönünde bir hadis uydurduğu anlatılır. Uydurukçuluğu nedeniyle devrinin ve sonraki âlimlerin ağır eleştirilerine uğramıştır. **Kitâbü Sıfâti'n-Nebî, Kitâbü Fezâ'ili'l-Ensâr, Kitâbü'l-fezâ'ili'l-Kebîr, Kitâbü Nesebi Vüldi İsmâil, Kitâbü Tasm ve Cedîs, Kitâbü'r-Râyât** bugüne ulaşmayan kitaplarıdır.

Bütün kitapları kaybolan fıkıhçı **Ebû Süleyman Cüzcânî** hakkında çok az bilgi bulunur. Bu nedenle bazı kaynaklar onun kitap yazmadığını bile savunmuştur. Cüzcanlı olup tam adı **Ebû**

Süleyman Mûsa b. Süleyman el-Cüzcânî el-Bağdadî'dir. Yalnız ölüm tarihi biliniyor, o da 816'dır. Beş kayıp kitabını biliyoruz: **es-Siyerü's-Sagîr, Kitabu's-Salât, Kitâbü'r-Rehn, Nevâdirü'l-Fetâvâ, Kitâbü'l-Hiyel.**

İKİ MUTEZİLE KELAMCISININ KAYIP ESERLERİ

Mutezile'ye mensup din âlimi **Ebû Bekir Esamm**'ın bütün eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Bekr Abdurrahman b. Keysân el-Esamm**'dır; 700'lü yılların ilk yarısında Basra'da doğmuş, 816'da aynı şehirde ölmüştür. Basra'da bir ders halkası oluşturup birçok öğrenci yetiştiren **Esamm**, fakir biriydi. Mutezilî olmasına rağmen kelam, fıkıh, tefsir gibi alanlarda bu mezhebe uymayan kendine özgü fikirleri vardır. Bilinen kayıp kitaplarından **Tefsîrü'l-Kur'ân**'ın, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki bir yazma olduğu sanılmış, ancak yapılan bilimsel inceleme bunun gerçek olmadığını göstermiştir. Aslı sekiz cilt olmakla birlikte, ilk ve son ciltleri kayıp bu tefsir eserinin, **Ebû Abdurrahmân Hâtim b. Unvân (Yûsuf) el-Esamm**'a(ö. 851) ait olması güçlü olasılıktır. Diğer kayıp eserleri; **Kitâbü't-Tevhid, el-Beyân An Esmâ'illah, el-Hücce ve'r-Rusül, er-Red Ale'l-Mücbire, er-Red Ale'l-Yehûd,** Şiiliğin çeşitli kollarını işleyen **Kitâbu İftirâki'l-Ümme ve'htilâfi'ş-Şiya, er-Red Ale'l-Mecûs, er-Red Ale'd-Dehriyye, el-İmâme, Mâ'rifetü Vücûhi'l-Kelâm, Kitâb Alâ Ehli'l-Fetvâ** şeklindedir. *(W. Montgomery Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, Trc. Ethem Ruhi Fığlalı, s. 180, 273, 277, 279, 285, Umran Yayınları, Ankara, 1981. A.S. Tritton, İslam Kelamı, Trc. Mehmet Dağ, 126-127, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983. Kâdı Abdülcebbar'a Göre İmamiyye Fırkaları: Mutezilî Makâlât'tan Bir Kesit, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 203-255, C. 12, Sayı 2, 2003).*

Bir başka Mutezilî kelamcı **Hafs el-Ferd**'in de bütün eserleri kayıptır. **Ebû Amr (Ebû Yahyâ) Hafs el-Ferd** tam adı olup,

ölümü 820'den sonraki birkaç yılı içindedir. **İmam Şafiî** ile kelam tartışmaları yapmıştır; **Şafiî**'nin onu, Kur'ân'ın mahlûk olduğu iddiasından dolayı tekfir ettiği bildirilir. Kayıp kitapları şunlardır: **Kitâbü't-Tevhîd, Kitâbü'l-İstitâ'a, Kitâbü'l-Ebvâb fi'l-Mahlûk, Kitâb fi'l-Mahlûk Alâ Ebi'l-Hüzeyl, er-Red Ale'l-Mûtezîle, er-Red Ale'n-Nasârâ.**

Dâvûd b. Muhabber hadis tarihinde sıradışı bir yer işgal eder. Çok tartışmalı bir tek kitap yazmıştır, o da kayıptır. Tam adı **Ebû Süleyman Dâvûd b. el-Muhabber b. Kahzem et-Tâî**'dir; ölümü 821 yılında Bağdat'tadır. **es-Sekafî, el-Bekrâvî, el-Basrî** gibi lakaplarla da tanınır. Yazdığı **Kitâbü'l-Akl**, akıl hakkındaki neredeyse tamamı uydurma hadisleri içermesi yüzünden çok tartışılmış, hakkında birçok iddia ileri sürülmüştür. **İbn Hacer** gibi bazı âlimler, bu kitaptan bazı rivayetleri eserlerine almış, uydurma hadis konusunu işlerken örnek göstermişlerdir.

Din bilgini ve şair **Bişr b. Mu'temir**'in eserlerinin hepsi kayıptır. Bağdat'ta doğmuş, 825 yılında ölmüştür. Tam adı **Ebû Sehl Bişr b. el-Mu'temir el-Hilâlî el-Bağdâdî**'dir. Önceleri Bağdat'ta köle ticaretiyle uğraşan, cüzzam hastalığından muzdarip bir şair olduğu söylenir. Ardından Mutezile mezhebine girmiş, öylesine yükselmiştir ki bu mezhebin Bağdat ekolünün kurucusu olmuştur. Bazı kaynaklar onun belagat ilminin de kurucusu olduğunu savunur. Kelamdaki 'tevellüd nazariyesinin' de mucididir. Eserlerinin çoğunun adı bilinmiyor. Dört kayıp kitabını biliyoruz: 40 bin beyitten oluşan veya 300 varak tutarında olduğu bildirilen **Dîvân**, İslam dünyasında Hıristiyanlığa karşı yazılan reddiyelerin ilk örneklerinden **Kitâbü'r-Red Ale'n-Nasârâ**, Mürcie mezhebine karşı yazılmış bir reddiye olan **Kitâbü'r-Red Ale'l-Mürcie**, Tevrat'ın tahrif edildiği işlenen Yahudiliğe reddiye niteliğindeki **er-Red Ale'l-Yehûd**. (*Montgomery Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, trc. E. Ruhi Fığlalı, s. 223, 279, Umran Yayınları, Ankara, 1981).*

MİHNE'NİN MİMARI VE KAYIP ESERLERİ

Eserlerinin tümü kayıp bir diğer din bilgini **Bişr b. Gıyâs**'tır. Künyesi **Ebû Abdirrahman Bişr b. Gıyas b. Ebî Kerîme el-Merisî el-Bağdâdî** olup, 833 yılında Bağdat'ta ölmüştür. Fıkıh ve kelam âlimi olarak tanınmıştır. **Ebû Hanife**'nin öğrencisidir. Bağdat'ta **İmam Şafiî** ile derin münazaralara girmiştir. *"Kur'an yaratılmıştır"* görüşünü savunmasından dolayı **Harun Reşid** ve **Emin** dönemlerinde ölüm emri verilmiş, 20 yıl saklanmıştır. Fakat **Halife Me'mun** bu görüşü benimseyince sarayda ona danışman olmuştur. Halife'nin de gücünü arkasına alarak "Halk-ül Kur'an" görüşünü devletin resmi inancı haline getirmeye çalışmış, bu nedenle bu görüşü reddeden birçok âlimin eziyet görmesine neden olmuştur. Eserlerinden çok sayıda alıntı yapılmıştır. Eşek eti yemenin caiz olduğu, kur'a çekmenin kumar olduğu gibi ilginç fıkhî görüşleri vardır. Kayıp dokuz eseri; **Kitâbü't-Tevhid, Kitâbü'l-İrcâ, er-Red Ale'l-Havâric, el-İstitâ'a, er-Red Ale'r-Râfıza fi'l-İmâme, Küfrü'l-Müşebbihe**, yalnız **Keşfü'z-Zünûn**'da adı geçen **el-Hucec, el-Ma'rife, Kitâbü'l-Va'id** adlarındadır. *(Ahmet Saim Kılavuz, Bişr b. Gıyas el-Merisî Hayatı Görüşleri ve İslam Düşünce Tarihindeki Yeri, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 2, C. 2, 1987. Muharrem Akoğlu, Bilimname, s. 13-32, 2005/2).*

Abbasiler dönemi Arap şairi **Külsüm b. Amr Attâbî**'nin bilinen altı kitabı da kayıptır. 752'de Şam'da doğup, 835'te Bağdat'ta ölmüştür. Tam adı **Ebû Amr (Ebû Alî) Külsûm b. Amr b. Eyyûb el-Attâbî et-Tağlibî**'dir. Muallakât-ı Seb'a şairlerinden **Amr b. Külsüm**'ün soyundan gelir. Mutezilî fikirleri benimsemiş, bu çerçevede yazdığı **Kitâbül-Mantık** o devirde oldukça şöhret kazanmıştır. Tamamen zâhidane bir hayat yaşamıştır. **Harun Reşid**'in veziri **Yahya b. Halid el-Bermekî** tarafından himaye edilmiş, o da ona methiyeler yazmıştır. Mutezilî olması nedeniyle **Harun Reşid** bir ara onu öldürtmek istemiş, sonra affedip divan kâtibi yapmıştır. **Me'mun** zamanında itibarı daha da artmış, hatta yaşlı ve güçsüz düştüğü yıllarda Halife'nin omzuna

tutunup ayağa kalkacak kadar muteber hale gelmiştir. Bunlara karşın zâhidane hayat tarzını değiştirmemiştir. Yazdığı kitapların genellikle dil ve edebiyata ilişkin olduğu, bazılarınınsa Kelile ve Dimne tarzında hayvan masalları olduğu bilinmektedir. Adı bilinen kitapları; Kitâbü'l-Elfâz, Kitâbü **Fünûni'l-Hikem**, **Kitâbül-Âdâb**, Kitâbü'l-Hayl, **Kitâbü'l-Ecvâd**, **Kitâbü'l-Mantık** şeklindedir.

Şair ve yazar **Ebû Dülef el-İclî**'nin de bütün eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Dülef el-Kâsım** b. **İsâ** b. **İdrîs** b. **Ma'kıl el-İclî**'dir. Hîre'de doğmuş, 839'da Bağdat'ta ölmüştür. Kumandan, avcı, müzisyen, şair ve yazardır. Avcılık, askerlik, siyaset gibi konularda kitaplar yazmıştır. Halife Harun Reşid onu genç yaşında Cibal bölgesi valisi yapmış, Emin ve Me'mun arasındaki iktidar savaşında Emin'den yana olmuştur. Emin'in yenilmesi üzerine Kerec kalesine çekilmiş fakat onun şiirlerini seven Halife Me'mun'un daveti üzerine gidip biat etmiştir. Deylemîler üzerine sefer yapıp onları itaat altına almış, sarayın gözdesi haline gelmiştir. Mutezile mezhebindendir, ud çalar ve çok iyi şarkı söylerdi. Bildiğimiz kayıp altı kitabı; Kitâbü'l-Büzat ve's-Sayd, Kitâbü's-Silah, Kitâbü'l-Cevârih ve'l-La'b Bihâ, Kitâbü'n-Nüzeh, Kitâbü Siyâseti'l-Mülûk ve şiirlerini topladığı Dîvân'dır. Şiirlerinin bazısı çeşitli kaynaklarda bugüne ulaşmıştır.

İslam fıkıhçısı ve muhaddis Asbağ b. Ferec'in de tüm yazdıkları kayıptır. 767'de Mısır'da doğmuş, 840'da yine orada ölmüştür. Fıkıhta müctehit kabul edilmiştir. Mihne olayında Abbasi Halifesi Mutasım-Billah tarafından sorguya çekilmek istenince Hilvan'a kaçıp gizlenmiştir. Bilinen eserleri şunlardır: Mâlikî mezhebi metodolojisine ilişkin 10 ciltten oluşan **Kitâbü'l-Usûl**, **Tefsîru Garibi'l-Muvatta**, **Âdâbü's-Sıyâm**, **Âdâbü'l-Kazâ**, **Kitabü'l-Müzâra'a**, **Kitâbü'r-Red Alâ Ehli'l-Ehvâ**. Ayrıca hocası İbnü'l-Kâsım'dan dinlediği rivayetlerden oluşan yirmi iki ciltlik bir hadis külliyatı da yazmıştır ama o da kayıptır.

(Fuad Sezgin, Buhari'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, s. 232, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul, 1956).

Basra dil okulunun önde gelen isimlerinden **Cermî**'ye ait bildiğimiz yedi kitap ta kayıptır. Tam adı **Ebû Ömer Sâlih b. İshâk el-Cermî** olup, yalnızca 840 olan ölüm tarihi biliniyor. Dil bilimlerinin yanısıra fıkıh ve hadis alanında da eserler yazmıştır. Kayıp eserleri; **el-Arûz, et-Tenbîh, et-Tesniye ve'l-Cem,** Sibeveyhî'nin el-Kitâb'ının özeti olan ve bu nedenle 'yavru' anlamına gelen bir ad koyduğu **el-Ferh,** Hz. Muhammed'in hayatını anlatan en değerli kitaplardan biri olduğu çeşitli kaynaklarda dile getirilen **es-Sîre, Tefsîru Ebniyeti'l-Kitâb, Tefsîru Garîbi Sîbeveyhî** şeklindedir.

İSLAM'IN İLK ASTRONOMU VE KAYIP KİTAPLARI

İslam astronomu ve matematikçisi **Ahmed b. Muhammed en-Nihâvendî**'nin beş kitabının adını biliyoruz. 700'lü yılların ikinci yarısıyla 800'lü yılların ilk yarısı arasında yaşadığı kesindir. Bazı kaynaklar 840'da vefat ettiğini belirtir. **Halife Harun Reşid**'in veziri **Yahya b. Halid b. Bermekî**'in himayesinde Cündişâpur'daki rasathanede astronomik gözlemler yapıp, bu gözlemleri **Zîcü'l-Müştemil** adlı bir zîcde toplamıştır. Güneşin vasati hareketlerini 790'lı yıllarda ilk belirleyen bilim adamı **Nihâvendî**'dir. Bu çerçevede **Batlamyus**'un çalışmalarını çok ileriye taşımıştır. İlginç olansa, o dönemde İslam dünyasının bilim merkezi konumundaki Cündişâpur'daki rahathaneden İslam tarihçilerinin söz etmemesidir. İslam tarihçilerine göre İslam dünyasında ilk rasathaneler **Me'mûn**(813-833) zamanında kurulmuştur. Bu durum aynı zamanda, İslam devletinin siyasî ve dinî merkezleri dışında kalan yerlerde **Nihâvendî** gibi Müslüman bilim adamlarının yaptığı önemli çalışmalardan zamanın İslam dünyasının, yazarların ve tarihçilerin de haberdar olmadığını

gösterir. Son yıllardaki bazı araştırmalar, Cündişâpur Rasathanesi'nin var olduğunu, İslam'ın ortaya çıkışından çok daha eskiye dayandığını ortaya koymuştur. **Nihâvendî**'nin çalışmaları çerçevesinde hem İslam tarihindeki ilk astronomi çalışmalarına ilişkin kayıtların yenilenmesi ve hem de Doğu'nun bu önemli bilim merkezinin araştırılması gerektiği ortadadır. **Nihâvendî**'nin adı bilinen ve hepsi kayıp durumdaki beş eseri şöyledir: **ez-Zîcü'l-Müştemil (Kapsamlı Rasat Cetveli), Batlamyus**'un kitaplarıyla ilgili yazdığı 30 bölümlük **el-Müdhal İlâ İlmi'l-Hey'e, Kitâbü'l-Müdhal İlâ İlmi'n-Nücûm, Kitâbü'l-Cem ve't-Tefrîk** ve Nil nehri hakkında kaleme alıp, **Muhammed b. Musa** adında birine gönderdiği bilinen **Kitâb İlâ Muhammed b. Mûsâ fi'n-Nîl**. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 2, s. 103).*

BİŞR-İ HÂFÎ'NİN KAYIP KİTABI

Tasavvuf tarihinin en önemli isimlerinden **Bişr-i Hâfi**'nin bir kitabından haberdarız. Tam adı Ebû Nasr **Bişr b. Haris b. Abdirrahman b. Ata b. Hilal el-Hafi el-Mervezî**'dir; 769'da Merv'de doğup 841'de ölmüştür. Hadisteki çalışmalarından ötürü büyük itibar görünce, kendisinde gurur ve kibir duygusu oluştuğunu düşünerek, bunlardan kurtulmak için bütün kitaplarını toprağa gömmüş ve tasavvufa yönelmiştir. Hayatı ve kimliği hakkında anlatılanlar yer yer efsaneye dönüşmüştür. Yalınayak dolaştığı, bu nedenle 'el-Hâfî-yalınayak' lakabını aldığı rivayet edilir. Nefse karşı mücadele etmeyi, iyilikleri gizleyip riya ve şöhretten kaçınmayı esas alan bir öğreti geliştirmiştir. *"Kırk yıldır canım kebap istiyor fakat henüz onu elde edecek helal para bulamadım"* sözü meşhurdur. Kaynaklarda, bugün kayıp durumda olan **Kitâbü'z-Zühd** veya **Kitâbü't-Tasavvûf** adlı bir eseri bulunduğu belirtilir. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 6, s. 221-222).*

Mısırlı 9. yüzyıl tarihçisi **Sâid b. Ufeyr**'in hepsi kayıp üç kitabını aktaracağız. Tam adı **Ebû Osmân Saîd** b. **Kesîr** b. Ufeyr **el-Ensârî el-Mısrî** olup, 763-841 yılları arasında yaşamıştır. Tarihçiliğinin yanısıra soybilim, eski Arap dünyası, şiir, edebiyat ve

hadis alanlarında da çalışmıştır. Endülüs tarihiyle ilgili müstakil kitap yazan ilk isimlerdendir. Kayıp kitapları; **Târîhu Mısr, Kitâbü Ahbâri'l-Endelüs, Târîhu Feth-i Dımaşk** adlarındadır. *(Muhammed Abdülhamid Îsâ Sakr, Endülüs'te Tarih Okulunun Gelişimi, Trc. Mustafa Hizmetli, Nüsha Dergisi, s. 135-146, Sayı 5, Bahar-2002).*

Mutezile kelamcısı **Hişâm b. Amr**'ın hiçbir eseri günümüze ulaşmamıştır. Tam adı **Hişâm b. Amr el-Fuvatî eş-Şeybânî**'dir. Basra'da doğup, Bağdat'ta 841 yılında öldüğü sanılıyor. Daha çok kelam alanında çalışmıştır. Tüm eserleri kaybolduğundan, **Hişâm**'ın fikirleri onu eleştiren Sünnî âlimlerin kitaplarından öğrenilmektedir. **Hişâm**'a göre bir sınırı ve sonu olan fizik âlem atomlardan oluşmuştur ve sürekli değişim halindedir. Halkın birbirine zulüm ve eziyet yapmaması durumunda bir imama(yöneticiye) gerek olmayacağını savunmuştur. Görüşlerinden Hişâmiyye adında bir Mutezilî akım doğmuştur. Bilinen dokuz kayıp kitabı şunlardır: **Kitâbü'l-Mahlûk, Kitâbü'r-Red Ale'l-Esam fî Nehyi'l-Harekât, Kitâbü Halki'l-Kurân, Kitâbü't-Tevhîd, Kitâbü Cevâbi Ehli Horasân, Kitâb İlâ Ehli'l-Basra, Kitâbü'l-Usûli'l-Hamse, Kitâb Ale'l-Bekriyye, Kitâb Alâ Ebi'l-Hüzeyl Fi'n-Na'îm.** *(Maksut Çetin, Ekev Akademi Dergisi, s. 347-374, Sayı 58, Kış-2014. Osman Aydınlı, Dırar b. Amr ve Mutezile'nin Teşekkül Sürecindeki Yeri, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 661-689, Sayı 39, Ankara, 1999).*

'BİN YILDA BİR GELEN ADAM' VE 36 KAYIP KİTABI

Mutezile mezhebinin Nazzâmiyye kolunun kurucusu **Nazzâm**'ın da bütün eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr b. Hâni' en-Nazzâm** olup, Basra'da doğmuş, 845'te ölmüştür. Din âlimidir ancak Irak din otoritelerinin caiz saydığı nebîz adlı içkiyi içerdi. Din bilimlerinin yanında dil, şiir,

edebiyat alanlarında da eseler yazmıştır. İncil, Tevrat, Yunan felsefesi, Mecusilik gibi kitapları ve dinleri ileri boyutta inceleyip yorumlamış veya eleştirmiştir. **Câhız** gibi ünlü isimlerin hocasıdır. **Câhız**'ın; *"Eskiler, 'Her bin yılda eşi benzeri olmayan bir insan dünyaya gelir' demişler. Eğer bu söz doğru ise şüphesiz ki o insan Nazzâm'dır"* dediği bildirilir. İcma, kıyas gibi bazı dini konularda onun mezhebinden olmayanları bile etkilemiştir. Ona göre evren birbirine zıt hareketli unsurların birleşmesiyle oluşmuştur. Allah, evrenin birçok benzerini yaratmaya kadirdir. Atom sonsuz sayıda bölünebilir. Başta **Aristo** olmak üzere Yunan filozoflarının eserlerini okuyup, onlarla ilgili yorum ve eleştiri kitapları yazmıştır. Bazı oryantalist Batılı araştırmacı ve yazarlar, **Nazzâm** gibi düzeyli birinin İslam gibi 'kâfir ve aşağı' bir iklimde yetişemeyeceği önyargısıyla onu İslam sınırları içinden çıkartıp Stoacı göstermeye, idealist felsefeye veya Hint felsefesine yamamaya çalışmışlar ama bu gülünç girişimler itibar görmemiştir. Zira **Nazzâm** en başta bu sözü geçen akımlara karşı yazdığı İslami çerçeveli reddiyelerle kendi düşünce eksenini kurmuştur. **Nazzâm**'ın kayıp 36 kitabını belirledik: **Kitâbü'r-Red Alâ Ashâbi'l-İsneyn, er-Red Ale'd-Dehriyye, er-Red Alâ Esnâfi'l-Mülhidîn, Kitâb Alâ Ashâbi'l-Heyûlâ, er-Red Ale'l-Mürci'e, Aristo**'nun hangi kitabını konu aldığı belli olmamakla beraber onu eleştirdiği **Nakzü Kitâbi Aristâtâtîs, er-Red Ale'l-Mücbire, Kitâbü'l-Me'ânî fî Mu'ammer, Kitâbü'l-Ma'rife, Kitâbü'n-Nüket, Kitâbü't-Tevhîd, et-Ta'dîl ve't-Tecvîr(Kitâb fi'l-Adl), Kitâbü'l-Kader(Kitâbü't-Takdîr), Kitâbü's-Sıfât, Kitâb fi'l-Kur'ân Mâ Hüve, Kitâbü İsbâti'r-Rusül, Kitâbü'l-Müstetî, Kitâbü't-Tevellüd, Kitâbü'l-Va'd ve'l-Va'îd, Kitâbü Harekâti Ehli'l-Cenne,** o dönemde İslam bilginleri arasında varlığı bilinen ve evrenin en küçük yapı unsuru sayılan atom(cüz'ü layetecezza) hakkındaki değişik görüşleri aktarıp tartışmaya katıldığı eseri **Kitâbü'l-Cüz, el-Cevâhir ve'l-A'râz, Kitâbü'l-Âlem(Kitâb fi'l-Âlemi'l-Kebîr, Kitâb fi'l-Âlemi's-Sagîr), Kitâbü'l-Hades, Kitâbü Halki'ş-Şey, Kitâbü't-Tafra, Kitâbü'l-Mükâmene, Kitâbü'l-Müdâhale, Kitâbü'l-İnsân,** yaratılmış bütün cisimlerin hareket

halinde olduğu konusunu işlediği **Kitâbü'l-Harekât(el-Hareke, Hareketü'l-Ecsam), Kitâbü'l-Efâ'îl, Kitâbü'l-Mantık, Kitâbü'l-Muhâl, Kitâbü'l-Arûs, Kitâbü'l-Erzâk,** Seneviyye mezhebinin hayır ve şer fiilleri konusundaki görüşünü irdelediği **Kitâbü's-Seneviyye**. *(A.S. Tritton, İslam Kelamı, Trc. Mehmet Dağ, 92-97, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983. W. Montgomery Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, s. 199, 235, 275-276, 301, Umran Yayınları, Ankara 1981. Kemal Işık, Nazzam ve Düşünceleri, Ankara Üniversitesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, s. 101-113, Sayı 3, Ankara, 1977. Ali Sami en-Neşşâr, İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu-2, s. 333-359, İnsan Yayınları, İstanbul, 1999).*

Erken İslam dönemi siyer ve megazî yazarı **İbn Âiz**'in eserlerinin tamamı bugün kayıptır. Tam adı **Ebû Abdillâh (Ebû Ahmed) Muhammed b. Âiz b. Ahmed el-Kâtib el-Kureşî ed-Dımaşkî** olup 767-847 arasında Şam'da yaşamıştır. **Abbasi Halifesi Me'mun** zamanında Şam Divanü'l-Harâc kâtipliği yapmış, Mutezile mezhebine mensup bir âlimdir. Dört kayıp eseri şöyledir: Çeşitli tarihçilerin geniş alıntılar yaptığı **el-Megazî**, İslam devletinin yaptığı fetihler hakkındaki **el-Fütûh**, yaz aylarında yapılan seferlerle ilgili **es-Savâ'if** ve Hz. Muhammed'in hayatını anlatan **es-Siyer**.

Cafer b. Mübeşşir, yazdığı kitapların hepsi kaybolmuş din âlimlerindendir. Tam adı **Ebû Muhammed Ca'fer b. Mübeşşir b. Ahmed es-Sekafî el-Kasabî** olup, kesin olmayan bir tarihte Bağdat'ta doğmuş, 848 yılında yine orada ölmüştür. Fıkıh ve kelam alanlarında yoğunlaşmıştır. Hitabet gücü o kadar yüksekti ki, Fırat kıyısında bir şehir olan Âne halkını, bir konuşmasıyla kendi mezhebi olan Mutezile'ye döndürdüğü söylenir. Ülkeleri dârü'l-İslâm ve dârü'l-harb biçiminde değil, dâr-ı îmân, dâr-ı küfr ve dâr-ı fısk olarak üçe ayırır. Yüksek ikna gücünün yanı sıra ileri derecede bilgi ve kültüre sahipti, zühd ve takva sahibiydi. Bugün yalnızca adları bilinen kitaplarından kelamla ilgili olanlar şöyledir: **Kitabü'l-Hikâye ve'l-Mahkî, Alâ Ashâbi'l-Ma'arif Ale'l-**

Câhiz, el-Hücce Alâ Ehli'l-Bida, Me'âni'l-Ahbâr ve Şerhuhâ, Alâ Ashâbi'l-Lütf, el-Emr Bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy Ani'l-Münker, Nakzu Kitâbi İbn Şebîb Li'l-İrcâ, el-Yakîn Alâ Burgus Fi'l-Mahlûk, Kitâbü't-Tevhîd Alâ Esnâfi'l-Müşebbihe ve'l-Cehmiyye ve'r-Râfizâ, Ma'rifetü'l-Hucec. Fıkıh ve tefsir alanındaki kayıp eserleri ise şunlardır: **el-Eşribe, es-Sünen ve'l-Ahkâm, el-İctihâd, et-Tahâre, Kitâbü'l-Harâc, el-İcmâ Mâ Huve, Alâ Ashâbi'l-Kıyas ve'r-Rey, Kitâbü'd-Dâr, Kitâbü'l-Âsâr el-Kebîr, en-Nâsih ve'l-Mensûh, Alâ Ashâbi'l-Hadîs.** *(H. Kâmil Yılmaz, ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar, s. 108-112, İstanbul, 1994. Osman Aydınlı, Mutezili Anlayışta Zühd ve Takva Boyutu, Tasavvuf Dergisi, C. 1, s. 10 2003).*

Kelamcı **Ebû Bekir Cüzcânî**'nin de tüm eserleri kayıptır. Bugün Afganistan sınırları içindeki Cüzcan'da doğduğu biliniyor. Tam adı **Ebû Bekr Ahmed b. İshâk el-Cüzcânî el-Bağdâdî** olup 9. yüzyılda yaşamıştır. Türkistan'daki bir savaşta ölen ve **Mes'eletü's-Sıfat** adlı kayıp bir eseri bulunduğu bilinen **Ebû Nasr el-İyâzî** ile ünlü kelamcı **Ebû Mansur el-Mâturidî** onun öğrencileridir. Çok sayıda kitap yazmıştır ancak biz bunlardan kayıp üçünün adlarını biliyoruz. Bunlar; ilahi sıfatları, özellikle zâtî ve fiilî sıfatları konu alan **el-Fark ve't-Temyiz, Kitâbu't-Tevhîd** ve **Kitâbü't-Tevbe**'dir.

MUTEZİLE'Yİ KURUMLAŞTIRAN ÂLİM VE KAYIP 43 ESERİ

Mutezile mezhebinin Basra ekolünün kurucusu **Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf**'ın hiçbir eseri bugüne ulaşmamıştır. Tam adı **Ebü'l-Hüzeyl Muhammed b. el-Hüzeyl b. Abdillâh el-Allâf el-Abdî el-Basrî**'dir; 752 yılında Basra'da doğmuş, 849-50'de Samarra'da ölmüştür. Hayvan yemi sattığından '**Allâf**' lakabını aldığı söylenir. Arapçaya çevrilen hemen bütün felsefe kitaplarını okumuştur; Mutezile'nin ilk filozofu sayılır. Yahudi, Hıristiyan ve Mecusi birçok kişiyle bilimsel tartışmalar yapıp, bazılarının Müslüman olmasını sağladığı anlatılır. Mutezile'nin kurumlaşıp itikadi bir yapı haline gelmesinde katkısı büyüktür. Cedel(tartışma-münazara) ilminin kurucusu kabul edilmiştir. Atomcu bir doğa felsefesi geliştirmiştir. Evrenin ezeli değil, yaratılmış ve sonlu olduğu görüşünü savunur. Fizik alemin atomlardan oluştuğunu ve sürekli değişim içinde olduğunu söyler. 60'ın üzerinde kitap yazmıştır ancak bunların hepsi bugün kayıptır. Aktaracağımız 43 kayıp kitabını birkaç başlıkta topladık. Kelam problemleriyle ilgili kayıp kitapları şunlardır:

Harun **Reşid** zamanında yazılan ve tevhid konusunu işleyen **el-Usûlü'l-Hamse, Sıfatullah bi'l-Adl ve Nefyü'l-Kabîh, Kitâb fi Sıfâti'l-Gadab ve'r-Rızâ Mine'llâh Celle Senâ'üh, Kitâbü's-Sahat ve'r-Rızâ, Kitâbü'l-İnsân Mâ-Hüve, Kitâbü Tesbîti'l-A'râz, Kitâbü'l-Cevâhir ve'l-A'râz, Kitâbü's-Sem ve'l-Basar,** Mutezile mezhebinin beş temel ilkesinden olan vaad ve daik konusunu işleyen **Kitâbü'l-Va'd ve'l-Va'îd, Mesâ'i'l-Fi'l-Harekât ve Gayrihâ,** mahlûkatın hepsinin sonu ve zevalini işlemesinin yanısıra, bir bölümü ateistlere (dehriyyun) cevaplar içeren, diğer yandan fıkıh usulüne ilişkin olduğu rivayetleri de bulunan **Kitâbü'l-Hücce, Kitâbü'l-İstitâ'a, Kitâbü'l-Harekât, Kitâb fi Halkı'ş-Şey Ani'ş-Şey, Kitâbü't-Tefehhüm ve Harekâti Ehli'l-Cenne, Kitâbü'l-Havz ve'ş-Şefâ'a ve Azâbi'l-Kabr, Kitâbü Alâmâti Sıdkı'r-Resûl,** mezhepler tarihine ilişkin **Kitâbu fi Cemi'i'l-**

Esnâf. Kelam tartışmalarıyla ilgili ve kelamcılara karşı yazdığı kitapları ise şunlardır: **Kitâb Alâ Men Kale Bi-Ta'zîbi'l-Etfâl, Kitâb Alâ Ebî Şemr Fi'l-İrcâ, Kitâbü'l-Mahlûk Alâ Hafs el-Ferd, Kitabü'r-Red Ale'l-Gaylâniyye Fi'l-İrcâ, Kitâb Alâ Dırâr ve Cehm ve Ebî Hanîfe ve Hafs fi'l-Mahlûk, Kitâb Alâ Hafs el-Ferd fî Fe'ale ve Yef'alü, Kitâb Ale'n-Nazzâm fî Tecvîzi'l-Kudreti Ale'z-Zulm, Kitâb Ale'n-Nazzâm fî Halku'ş-Şey, Kitâb Ale'n-Nazzâm fi'l-İnsân, Kitâbü'z-Zafer Alâ İbrâhim, Kitâbü'r-Red Ale'l-Kaderiyye ve'l-Mücbire, Kitâb Alâ Ashâbi'l-Hadîs fi't-Teşbîh, Kitâbü't-Tevlîd Ale'n-Nazzâm, Kitâb Alâ Dırâr, Kitâbü'l-İmâme Ale'l-Hişâm, Kitâbü'l-Had Alâ İbrâhîm**. Gayrimüslimlere karşı yazdığı kitapları da şu şekildedir: Daha önce Mecusi olan **Mîlâs** adlı birinin, **Ebü'l-Hüzeyl**'in Seneviyye cemaatinden bazı kişilerle tartışıp onları susturduğuna tanık olup Müslümanlığı kabul edişini işleyen **Kitâbü Mîlâs, Kitâb Ale'l-Mecûs, Kitâb Ale'l-Yehûd**, Kitâb **Ale's-Sûfestâ'iyye, Kitâbü'l-Hücce Ale'l-Mülhidîn, Kitâb Ale'n-Nasârâ, Kitâb Alâ Ammâr en-Nasrânî fi'r-Red Ale'n-Nasârâ, Kitâbü'r-Red Alâ Ehli'l-Edyân,** Mecûsiler ve Senevîlerle olan tartışmalarını ve cevaplarını içeren **Kitâb Ale's-Seneviyye**. (*Osman Aydınlı, İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci- Mutezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf, muhtelif sayfalar, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001. Orhan Ş. Koloğlu, Kâdi Abdülcebbar'a Göre İmâmiyye Fırkaları: Mutezilî Makâlât'tan Bir Kesit, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 203-255, C. 12, Sayı 2, 2003. Ali Sami en-Neşşâr, İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu-2, s. 273-329, İnsan Yayınları, İstanbul, 1999*).

BÜYÜK MÜZİSYENİN KAYIP 22 KİTABI

Erken İslam döneminde yaşamış mûsikî dehası **İshak el-Mevsılî**'nin yaklaşık 40 eserinin hepsi kayıptır. Tam adı **Ebû Muhammed İshâk b. İbrâhîm b. Mâhân (Meymûn) el-Mevsılî** olup, 767 yılında Rey'de doğmuş, 850'de Bağdat'ta ölmüştür. Babası da en az kendisi kadar ünlü bir mûsikîşinas olan **İbrâhim el-Mevsılî**'dir; onun da . Babası, şöhretinin Abbasi sarayında duyulması üzerine Bağdat'a davet edilmiş, o da ailesiyle birlikte başkente gitmiştir. Orada babasından ve önemli hocalardan başta müzik olmak üzere edebiyat, dil, şiir gibi alanlarda dersler almış, nedimliğini yaptığı **Harun Reşid** ve onu izleyen halifelerden büyük ilgi ve itibar görmüştür. Halife **Mütevekkil**'in; *"Ishak'ın ölümüyle devletim bir şeref ve ziynetten mahrum kaldı"* dediği söylenir. Müzikte klasik-Hicaz ekolünü savunmuş, unutulmak üzere olan bu ekolün teori ve pratiğini sistemleştirip kayıt altına alarak müziğe tarihî bir hizmette bulunmuştur. Bağdat'ın en büyük kütüphanelerinden birinin ona ait olduğuna ilişkin kayıtlar vardır. Çok iyi derecede ud çalan ve udla ilgili önemli yenilikler getiren **Mevsılî** 400'e yakın beste yapmıştır. Kayıtlarda, erkek müzisyenlerin çok zor ve nadiren çıkarabildikleri 'kafa sesi-falsetto' denilen sesi ilk onun kullandığı bilgisi vardır. Müzik ve müzisyenlere ilişkin İslam tarihinde ilk kitap yazanlar arasındadır. Belirlediğimiz kayıp 22 kitabı şöyledir: **Kitâbü Ahbâri Zirrumme, Kitâbü Cevâhiri'l-Kelâm, Kitâbü Tafzili'ş-Şi'r, Kitâbü Mevârisi'l-Hikme, Kitâbü'l-Egani Elletî Gannâ Bihâ İshâk, Kitâbü'l-İhtiyâr Mine'l-Eganî Li'l-Vâsik, Kitâbü Eganî'i Ma'bed, Kitâbü'n-Neğam ve'l-Îkâ, Kitâbü'r-Raks ve'z-Zefn, Kitâbü'l-Kıyân, Kitâbü Kıyâni'l-Hicâz, Kitâbü Ahbâri Tuveys, Kitâbü Ahbâri Azzetülmeylâ, Kitâbü Ahbâri Sa'îd b. Miscâh, Kitâbü Ahbâri Huneyn el-Hîrî, Kitâbü Ahbâri'd-Delâl, Kitâbü Ahbâri Ma'bed ve'bni Süreyc ve Eğanîhimâ, Kitâbü Ahbâri'l-Garîz, Kitâbü Ahbâri Muhammed b. Â'işe, Kitâbü Ahbâri'l-Ebcer, Kitâbü Ahbâri'l-Mugannîn el-Mekkiyyîn, Kitâbü'i-Egâniyyi'i-Kebîr.**

(Selman Benlioğlu, Abbasi Sarayında Musikinin Himayesi, 2. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi-Bildiriler Kitabı, 6-8 Mayıs 2013-Bursa, s. 789-799, Bursa Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2013. Cihat Can-Neşe Can, Tarih İçinde Ud-1, Milli Folklor Dergisi, s. 10, C. 4, Sayı 26, 1995. Ahmet Hakkı Turabi, Ebû Ya'kūb b. Ishâk el-Kindî'nin Müzik Risâlelerinde Tesbit Edilen Terimler, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 65-78, Sayı 25, 2003/2. Okan Murat Öztürk, Onyedi'den Yirmidört'e Bağlama Ailesi Çalgılar ve Geleneksel Perde Sistemi, Kocaeli Üniversitesi-Motif Vakfı, Uluslararası Halk Müziğinde Çalgılar Sempozyumu Bildirisi, Kocaeli, 14-16 Aralık 2007).

SÜNNİ KELAMINI BAŞLATAN İBN KÜLLÂB'IN KAYIPLARI

İslam'da Sünnî kelam hareketlerinin kaynağı sayılan **İbn Küllâb**'ın bütün eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Muhammed Abdullah b. Saîd b. Küllâb el-Kattân el-Basrî** olup, 854'te ölmüştür. 'Halku'l-Kur'ân' tartışmasında Mutezile'nin görüşünü reddedip Kur'ân'ın kadîm olduğunu savunmuştur. **İbn Küllâb**'ın tarihî misyonu, bu tartışmada farkettiği, Mutezile karşısında zayıf kalan Selef akaidini kelamî delillerle güçlendirmeye karar vermesinde aranmalıdır. Ona göre Allah ezelde mevcut olduğu halde ezelde yaratıcı değildir, Allah madde üstü bir varlıktır ve zatıyla arşın fevkindedir. Kul, Allah'ın kudreti, yaratması ve iradesi altında olmak kaydıyla kudret ve iradeye sahiptir. İbn Küllâb'ın bu görüşü, sonraki yüzyıllarda 'kader' başlığı altında sürekli tartışıladurmuştur. Onun görüşleri hem eleştirilmiş hem Küllâbiye adı altında toplanan taraftarlar bulmuştur. Bazı araştırmacılar Küllâbiye'nin bir mezhep olduğunu belirtir. Üç kayıp kitabını biliyoruz: **Kitâbü's-Sıfât, Halku'l-Efʿâl, er-Red Ale'l-Mu'tezîle.** *(Tevfik Yücedoğru, Ibn Küllâb el-Basrî'nin Kader Anlayışı, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 65-75, C. 16, Sayı 1, 2007. Tevfik Yücedoğru, Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda İbn Küllâb ve Küllâbiyye Mezhebi, muhtelif sayfalar, Emin Yayınları, Bursa, 2006. W. Montgomery Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri -Trc. Ethem Ruhi Fığlalı-, s. 357-361, Ankara 1981. A.S. Tritton, İslam Kelamı, Trc. Mehmet Dağ, s. 110, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983).*

Şamlı hadis âlimi **Hişâm b. Ammâr'ın** bütün eserleri kayıptır. Tam adı **Ebu'l-Velid Hişâm b. Ammâr b. Nusayr es-Sülemî ed-Dımaşkî** olup, 770 yılında Şam'da doğmuş, 859'da aynı şehirde ölmüştür. Din bilimleri üzerinde çalışmalar yapmıştır. Bilinen kayıp kitapları şunlardır: Siyerle ilgili olduğu sanılan **el-Meb'as, Fezâ'ilü'l-Kurân, el-Fevâ'id, Ehâdîs, Cüz Fîhi Avâlî Ehâdîsi Mâlik.**

Basralı dil ve edebiyat bilgini **Riyâşî**'nin bildiğimiz üç kitabı da kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Fazl el-Abbâs b. el-Ferec b. Alî b. Abdillâh er-Riyâşî el-Lugavî** olup, Basra'da 793 yılında doğmuş, 871'de aynı yerde ölmüştür. Basra dil okulunun en büyük temsilcilerinden biridir. Arap şiiri, lügat ve menkıbeler konusunda tam bir uzmandır. Basra'da çıkan zenci isyanında, görev yaptığı camiide asilerce öldürülmüştür. Lügate ilişkin **Kitâbü'l-Hayl, Kitâbü'l-İbil, Kitâbü Ma'htelefet Esmâ'ühû Min Kelâmi'l-Arab** adlı kitapları vardır. İlk iki kitabın 13. yüzyılda Halep Kütüphanesi'nde mevcut bulunduğu biliniyor. *(Ahmet Akkan, Ebu'l-Abbas el-Müberred ve el-Kâmil fi'l-Edeb Adlı Eseri, s. 11, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006).*

İBN ABDÜLHAKEM'İN KAYBOLAN KİTAPLARI

Mısırlı din bilgini **Ebû Abdullah İbn Abdülhakem**'in bütün eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Abdilhakem b. A'yen el-Mâlikî**'dir. 799 yılında Kahire'de doğmuş, 882'de aynı yerde ölmüştür. **İmam Şafiî**'den uzun süre ders almasına rağmen, esasen Maliki fıkhına meyletmiştir. Hatta Mısır'da Malikilerin fetva mercii olmuştur. Yaşadığı çağın Mısır'ında, **Müzenî** ile birlikte ülkenin en büyük iki âliminden biri sayılmıştır.

Kayıp kitaplarından **er-Red Ale'ş-Şâfi'î Fîmâ Hâlefe Fîhi'l-Kitâb ve's-Sünne(Red Ale'ş-Şâfi'î Fimâ Vaka'a Lehû Min Hilâfin Li'l-Hadîsi'l-Müsned)** tartışmalıdır. Hatta var olup olmadığı bile tartışılmıştır. Şöyle ki: **İmam Şafiî**'nin Mısır'da fıkıh derslerine uzun süre devam eden **İbn Abdülhakem**, hocası hastalanınca ders halkasını kimin idare edeceği konusunda bir diğer yetenekli öğrenci **Büveytî** ile tartışır. **İmam Şafiî**'ye başvururlar, o da ders halkasının yönetimini **Büveytî**'ye verir. Bunun üzerine dersleri terk eden **İbn Abdülhakem**'in eleştiri hatta reddiye içerikli böyle bir kitap yazdığı söylenir. Ancak bu kitabın hiç yazılmadığını

savunanlar da vardır. Öteki kayıp eserleri; **Ahkâmü'l-Kur'ân, er-Red Alâ Fukahâ'i (Ehli)'l-Irâk, Edeb(Âdâb)ü'l-Kudât, Kitâbü'l-Mücâlese, Ziyâdetü Hilâfi'ş-Şâfi'î** ve **Ebî Hanîfe Fi'l-Muhtasari's-Sagîr li-Abdillâh b. Abdilhakem, el-Vesâ'ik ve'ş-Şurût, el-Müvelledât, er-Rücû Ani'ş-Şehâde(Şehâdât), ed-Da'vâ ve'l-Beyyinât, es-Sebk ve'r-Remy, İhtisâru Kütübi Eşheb, er-Red Alâ Bişr el-Merîsî, en-Nücûm, Kefâlet** ve İslam tarihinde haris usulüne ilişkin ilk müstakil kitaplardan sayılan **Ma'rifetü Ulûmü'l-Hadîs ve Kemmiyeti Ecnâsihâ** şeklindedir. *(Selahattin Polat(ed.), Hadis Tarihi ve Usulü, s. 17, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2010).*

Abdullah b. Muğire el-Kûfî, bir hadis bilginidir ve kayıp bir kitabının adını biliyoruz. Kûfe'deki doğum tarihi bilinmiyor ancak vefatı yine bu şehirde 883 yılındadır. Çok sayıda hadis rivayet etmiştir. Bilinen kayıp kitabı, hadisle ilgili **Divanu İbni'l-Muğira**'dır. *(Ali Vasfi Kurt, Endülüs'te Hadis ve İbn Arabi, s. 249, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998).*

İslam akaidi ve hadis âlimi **Ebû Hâtim er-Râzî**'nin, parçalar veya özet halinde günümüze ulaşan bölümler hariç, teliflerinin tamamı kayıptır. Tam adı **Ebû Hâtim Muhammed b. İdris b. Munzir er-Râzî** olup, 810-11'de Rey'de doğmuş, 888-890 arasında Bağdat'ta ölmüştür. **Temîmî, Gatafânî, Hanzâlî** nisbeleriyle de tanınmıştır. İlim öğrenmek için Kufe, Basra, Mekke, Medine, Bağdat, Bahreyn, Mısır, Remle, Kudüs, Taberiye, Tarsus, Şam, Humus, Antakya, Askalan, Rakka gibi çok sayıda şehri çoğu zaman yaya olarak gezmiş; 829 yılında gittiği Basra'da parasızlıktan giysilerini satmıştır. Bidat saydığı kelam bilimine karşı çıkmıştır. Kayıp eserlerinden Kitâbü'z-Zühd'ün bir kısmının toplanmasından oluşturulan bir kitap bugün Mısır'da Darü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır. 30 cilt olduğu bildirilen **Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm**'in ise yalnız 3. cildi mevcut olup, Medine'de bir kütüphanededir. Diğer kayıp kitapları; **el-İtikâd, Tabakâtü't-Tabiîn, el-Câmi'ü'l-Fıkh** adlarındadır.

Kabbânî, Nişâburlu bir 9. yüzyıl hadisçisidir; onun da bütün eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Alî el-Hüseyn b. Muhammed b. Ziyâd el-Kabbânî en-Nîşâbûrî** olup, 825-902 yılları arasında yaşamıştır. Mesleğinden dolayı kantarcı anlamına gelen '**Kabbânî**' lakabıyla tanınmıştır. **İmam Buhari**'den Nişâbur'da dersler almıştır. Dört kayıp kitabı; **el-Künâ, el-Müsned, et-Târîh, Etbâ'ul-Etbâ**'dır. (*Fuad Sezgin, Buhari'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, s. 246, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul, 1956).*

ENDÜLÜSLÜ KİNÂNÎ'NİN KAYIP 17 KİTABI

Yahya b. Ömer Kinânî, tarihçi ve din bilginidir; yazdıklarının tamamı kayıptır. Tam adı **Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ömer b. Yusuf el-Kinânî el-Endelüsî** olup, 828-902 yıları arasında yaşamıştır. Hayatının büyük bölümü Kurtuba ve Kahrevan'da geçmiştir. Geniş bir yelpazede eserler vermiştir. Malikî mezhebinin Endülüs'te yerleşmesinde önemli etkisi vardır. Tüm eserleri kayıp durumdadır; bazı eserlerinin küçük bölümleri bugün eldedir. Bilinen kayıp eserleri şunlardır:

-Ahkâmü's-Sûk(Kitâbü'n-Nazar ve'l-Ahkâm fî Cemî'i Ahvâli's-Sûk): Küçük birkaç parçası bugüne ulaşmıştır. Batı İslam dünyasında pazar kuralları, belediye hizmetleri ve sosyal işlerle ilgili yazılan ilk kitap olduğu belirtilir. Belediye hizmetleri, işçi-işveren ilişkileri, ölçü, karaborsacılık, fiyatlar, kalite denetimi, oyun ve eğlence yerleri, kadınların günlük hayattaki yeri gibi günlük şehir hayatına ilişkin birçok konuda kendisine sorulara verdiği yanıtlardan oluşturduğu bir eserdir. Kitap günümüzde, eldeki bazı bölümleri esas alınarak o haliyle yayınlanmıştır.

-el-Hücce fi'r-Red Ale'l-İmâm eş-Şafi'î: En az 12 cilt hacminde olduğu sanılan eserin bugün Tunus'taki Dârü'l-Kütübi'l-Vataniye'de yalnız 11 sayfalık bir parçası bulunur. Eserde yazar,

Mâlikî mezhebi açısından Şafiîliğin fıkıh görüşlerini eleştirmiştir.

-Kitâbü'l-Mizân: Mutezile mezhebine karşı yazdığı reddiye olduğu sanılıyor.

-Kitâbü's-Sırât: Mutezile'ye eleştirmiştir.

-Kitâbü'r-Rü'ye(Kitâbü'n-Nazâr İle'llâhi Te'alâ Yevme'l-Kıyâme, en-Nazar İlallahi Tebâreke ve Teâlâ Yevme'l-Kıyâme): Bu eserin adı konusunda Afrikalı din bilginleri arasında tartışmalar yaşanmış, değişik isimler konulmuştur. Mutezile'yi eleştirdiği hadis ağırlıklı bir kitap olduğu tahmin ediliyor.

-İhtisârü'l-Müstahrece(el-Müntahabe): Muhammed b. Ahmed el-Utbî'nin **el-Müstahrece** veya kendi adına izafeten **el-Utbiyye** adlı kitabının muhtasarıdır.

-İhtilâfü İbni'l-Kâsım ve Eşheb: Malikî mezhebinin iki büyük imamı **Eşheb b. Abdülaziz el-Kaysî** ile **Abdurrahman İbnü'l-Kâsım el-Utakî**'nin görüş farklılıklarını ele alır.

-Kitâbü'n-Nisâ: Kadınların ibadetleri, giyim-kuşamları ve sosyal yaşamlarıyla ilgilidir.

-Fazlü'l(Fedâilü'l)-Vüdû ve's-Salât: Namaz ve abdestin faziletlerinden sözeder.

-Kitâbü'l-Vesvese.

-en-Nehy An Huzûri Mescidi's-Sebt: Bazı kimselerin cumartesi günleri Kayveran'daki bir camide toplanıp birtakım bidatları ısrarla işlemelerini ele aldığı eserdir.

-Fezâ'ilü'l-Münastîr ve'r-Ribât.

-Kitâbü Ahmiyetü'l-Hüsûn.

-er-Red Ale'l-Irâkıyyîn: Tunus'taki Hanefî-Malikî rekabetine Malikîler açısından bakar.

-er-Red Ale'l-Mürci'e: İmanın sadece söz mü, yoksa söz ve fiil mi ya da söz, fiil ve niyet mi olduğu tartışmasıyla ilgilidir. **Yahya b. Selâm**'ın(ö. 815) Mürciilikle suçlanmasına neden olan bu konu, Mürcie takipçilerinin, günahın imana zarar vermediğini iddia etmeleri çerçevesinde gelişmiştir.

-er-Red Ale'ş-Şükûkiyye: **İbn Sahnûn** ve **İbn Abdûs el-Kayrevânî** arasında Kayrevan'da yapılan, kişinin kendi imanı hakkında kesin bir kanaate sahip olup olamayacağı, *"İnşallah mümininim"* deyip diyemeyeceği tartışmasıyla ilgilidir. Bu tartışma daha sonra her iki âlimin destekçileri arasında devam etmiş, karşılıklı kitaplar yazılmıştır. Sahnûn'un tarafındaki **Kinânî** bu kitabında onu ve görüşlerini savunur ve karşı tarafın delillerini çürütmeye çalışır.

-Vesâvisü İblîs (Şeytân) ve Keydüh: 885 veya daha önceki bir tarihte yazıldığı sanılıyor. *(Smain Khaldi, Ebû Zekeriyyâ Yahya b. Ömer el-Endelûsî ve Ahkâmü's-Sük Adlı Eseri, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, muhtelif sayfalar, Bursa, 2007. Cengiz Kallek, İslam'da Pazar Ahlakı ve Yahya b. Ömer el-Kinânî, İş Ahlakı Dergisi, s. 9-30, Sayı 1, 2008).*

Heratlı dil ve din bilgini **Muhammed b. İbrahim Bûşencî**'nin tümü kayıp durumdaki kitaplarının yalnız birinin adını biliyoruz. Tam adı **Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm b. Saîd el-Bûşencî** olup, 824 yılında Herat'ta doğmuş, 904'de ölmüştür. Dil, hadis ve fıkıh üzerine çalışmıştır. Fıkıhla ilgili **Kitâbü'l-Metâ'im** adlı kayıp kitabını biliyoruz.

Mervli İslam fıkıhçısı **Abdan el-Mervezî**'nin kaynaklarda geçen iki kitabı da kayıptır. Tam adı **Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. İsâ el-Mervezî**'dir. 835'de Merv'de doğmuş, 906'da aynı şehirde vefat etmiştir. Fıkıh ve hadiste uzmanlaşmıştır. Horasan bölgesinde Şafii mezhebini yayan ilk iki önemli isimden biridir. Kaynaklarda bugüne ulaşmayan iki eserinden sözedilir. Biri **Kitâbü'l-Muvatta**, diğeri **Kitâbü'l-Ma'rife**'dir. So-

nuncu eserin 100 cüzden oluştuğu, ashabın hayatını ve rivayetlerini anlatan temel kaynaklardan biri olduğu bildirilir. **İbn Hacer, el-İsâbe**'de bu kitaptan geniş alıntılar yapmıştır.

İnançlarını eleştirdiği Karmatîlerce 908 yılında Belh'te öldürülen **Ebû Ali Belhî**'nin iki kitabının adını biliyoruz: **Kitâbü'l-İlel ve Kitâbü't-Târih**. Hadis âlimi olarak Belh ve Merv bölgelerinde tanınmıştır.

TEBLİĞCİ ŞAİRİN BERBERÎCE KAYIP KİTAPLARI

Kuzey Afrikalı şair **Nefûsî**'nin de tüm eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Sehl b. Meymûn**

b. **Abdilvehhâb el-Fârisî en-Nefûsî** olup, ölümü 913'tedir. Berberîce birçok 12 kitap yazmış ama hepsi yok edilmiş veya kaybolmuştur. Din ve tarihle ilgili şiirlerini, İbâziyye fırkasının tarihini, vaaz ve nasihatlerini içeren şiirlerinden oluşan Berberîce bir divanı vardır ancak o da kayıptır. Berberîce kitaplarının ilginç bir öyküsü vardır: **Nefûsî**, Mersaddecâc şehrindeyken yanına gelen biri, mensubu olduğu İbâziyye'nin durumuna ilişkin olumsuz haberler verince, tebliğde yararlı olması amacıyla sözkonusu 12 kitabı yazmıştır. Kitapların altısını Nükkârî İbâzileri kaçırmış, **Nefûsî** kalanları korumak için giysilerinin iç bölümüne saklamıştır. Kitapları okumak istediğinde başını koynuna doğru giysilerinin içine soktuğu belirtilir. Fakat bu kitapları da bir savaş sırasında içlerinde bulunduğu Benidercîn kabilesinin yenilmesi üzerine yakılarak yok edilmiştir. **Nefûsî** ayrıca Berberîce biyografiler, vekayinameler ve başka kitaplar yazmıştır. Kitaplarının adını bilmiyoruz. Bazı çağdaş araştırmacılar onun eserlerinin Nizab, Cerbe, Nefûse bölgelerinde yapılacak ciddi araştırmalarla ortaya çıkarılabileceği görüşündedir. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 32, s. 533-534).*

Horasanlı hadisçi **İbn Hürrem**'in tümü kayıp kitaplarından yalnız birinin adını biliyoruz; o da **et-Târîhu'l-Kebîr**'dir. Tam adı **Ebû Alî el-Hüseyn b. İdrîs b. el-Mübârek el-Ensârî el-Herevî**'dir. Herat'ta 913'te ölmüştür. Hadis alanında önemli çalışmalar yapmış, güvenilir bir hadisçi olduğunu kabul ettirmiştir. Öldüğünde 100 yaşına yaklaştığı biliniyor.

Abdan el-Ahvazi'nin ise hakkında az bilgiye sahibiz; hepsi kayıp kitapların yalnız birinin adını biliyoruz, o da hadisle ilgili **el-Fevâid**'dir. Tam adı **Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Mûsâ b. Ziyad el-Ahvâzî el-Civâlîki**'dir; Asker Mükrem'de 919'da vefat etmiştir. Yüzbin hadisi ezbere bildiği söylenir. *(İslam Âlimleri Ansiklopedisi, c. 3, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1984).*

Basralı çok yönlü bilgin **Ebû Hâşim el-Cübbâî** kısa yaşamında yaklaşık 160 eser kaleme almış ama hepsi kaybolmuştur. Tam adı **Ebû Hâşim Abdüsselâm b. Muhammed b. Abdilvehhâb el-Cübbâî**'dir; 890-91'de Basra'da doğmuş, 933'te Bağdat'ta ölmüştür. Mutezile mezhebinin önde gelen imamlarından **Ebû Ali el-Cübbâî**'nin oğludur. Birçok alanda eser vermekle birlikte daha çok kelamla ilgilenmiştir. Kitaplarından yapılan lehte/aleyhte birçok alıntı günümüze gelmiştir. Allah'ın zatı ile sıfatları arasındaki ilişkiyi açıklamak amacıyla 'ahval teorisi'ni geliştirmiştir. Gerek bu teorisiyle ve gerekse diğer kelam görüşleriyle hem Sünnî âlimleri hem de Mutezile'yi etkilemiştir. Görüşlerini benimseyip sürdürenlerin oluşturduğu 'Behşemiye fırkası' Mutezile içinde önemli bir kol haline gelmiştir. 13 kayıp eserini biliyoruz: **Cami'ü'l-Kebîr, el-Cami'ü's-Sagîr, el-Ebvâbü'l-Kebîr, el-Ebvâbü's-Sagîr,** el-Askeriyyât, **Kitâbü'l-İnsân, Kitabü'l-Ivâz, Aristo**'nun görüşlerini eleştirmek ve çürütmek eleştirmek amacıyla yazdığı **en-Nakz Alâ Aristâtâlis fi'l-Kevn ve'l-Fesâd, Kitâbü't-Tabâ'i ve'n-Nakz Ale'l-Ka'ilîne Bihâ, Kitâbü'l-İctihâd, İstihkaku'z-Zem,** el-Bağdâdiyyât ve Abbâd b. **Süleyman es-Saymerî**'nin **el-Ebvâb** adlı kitabına yazdığı adı meçhul bir reddiye. *(TDV Islam Ansiklopedisi, C. 10, s. 146-147).*

Horasanlı 10. yüzyıl din bilgini **Ebû Nuaym el-Cürcânî**'nin yazdığı bütün kitaplar kayıptır; eserlerinin yalnız ikisinin adı biliniyor. **Ebû Nuaym Abdülmelik b. Muhammed b. Adî el-Cürcânî el-Esterâbâdî** tam adı olup, 856-57'de Esterâbâd'da doğmuş, 935'de Cürcan'da ölmüştür. Fıkıh ve hadisle ilgili çok sayıda kitap yazmıştır. Özellikle zayıf hadis rivayetleri konusunda otoritedir. Kayıp eserleri; zayıf râvilere ilişkin **Kitâbu'd-Du'afâ** ve ayrıca **el-Cerh** ve't-Ta'dîl'dir.

200 KİTAP YAZDI, HEPSİ KAYBOLDU!

Basralı tarihçi ve din bilgini **Celûdî** yaklaşık 200 kitap yazmış, ama hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. Basra'da doğmuş, 944'te yine orada ölmüştür. Şia'nın İmâmiyye koluna mensuptur. Adı bilinen kayıp eserleri şunlardır: **Sîretü Emîril-Mü' minîn Alî b. Ebî Tâlib, Ahbâru Ebî Bekr ve Ömer, Ahbâru İbn Abbâs, Ahbâru Akîl b. Ebî Tâlib, Ahbâru Hamza b. Abdilmuttalib, Ahbâru Zeyd b. Alî, Ahbâru Benî Mervân, Ahbâru Eksem b. Sayfî, Ahbâru Ömer b. Abdil'azîz, Kitâbü'l-Cemel, Kitâbü Sıffîn, Kitâbü'l-Hakemeyn, Kitâbü'l-Havâric, Ahbârü'l Arab ve'l-Fürs ve Ahbârü't-Tevvâbîn, Kitâbü'd-Derâhim ve'd-Denânîr, Kitâbü'l-Müt'a ve Mâ Câ'e f î Tahlîlihâ, Kitâbü'l-Mürşid ve'l-Müsterşid, Kitâbü Mâ Ruviye fi'ş-Şatrânc, Kitâbü'n-Nâsih ve'l-Mensûh, Kitâbü'l-Kırâ'ât, Mecmû'u Kırâ'âti Alî b. Ebî Tâlib, Kitâbü't-Temsîl bi'ş-Şi'r, Kitâbü Tabâkâti'l-Arab ve'ş-Şu'arâ, Ahbâru Hassân, Ahbâru Abdirrahmân b. Hassân, Ahbâru Üme yy e b. Ebi's-Salt, Ahbâru 'Amr b. Ma'dîkerib, Ahbârü'l-Ferezdak, Ahbâru Ebî Nüvâs.** *(TDV Islam Ansiklopedisi, C. 7, s. 272).*

Umanlı Şii âlim **İbn Ebû Akil**'in yazdığı ve tümü kayıp kitaplarının yalnız ikisinin adını biliyoruz; **Kitâbü'l-Mütemessik bi-Habli Âli'r-Resûl** ve Şiilikte imamet konusuyla ilgili **Kitâbü'l-Kerve'l-Fer**. Tam adı **Ebû Muhammed Hasen b. Alî el-Hazzâ' el-Umânî** olup, 900'lü yıllarda yaşadığı sanılıyor. Hadis ve kelam alanında eserler vermiştir. Fıkhın hadisten ayrılmasında ve

Caferi mezhebi fıkhının gelişmesinde katkısı olmuştur. Kendisinden sonra gelen Şii fıkıhçıları onun eserlerinden alıntılar yapmaya ve fetvalarını dikkate almaya özen göstermiştir.

KÂSIM B. ASBAĞ VE KAYIP 21 KİTABI

Endülüslü tarihçi ve şair **Kâsım** b. Asbağ'ın yazdığı bilinen 20'den fazla kitabın tamamı kayıptır. Tam adı **Ebû Muhammed Kasım** b. Asbağ b. Muhammed el-Kurtubî el-**Beyyânî** olup, 861 yılında Kurtuba'da doğmuş, 951'de Mekke'de ölmüştür. Bir kitabından bazı küçük parçalar bugün eldedir. Tarih, şiir, dil, edebiyat, kökenbilim, hadis, fıkıh gibi alanlarda kitapları vardır. Hıristiyan ilâhiyatçı **Pavlus** Orosius'un (ö. 416) putperestlere karşı kaleme aldığı **Historiarum** Libri Septem **Adversus Paganos** adlı ilk dünya tarihini **Arapça**'ya çevirmiştir. **El-Müctenâ** adlı 7 ciltlik eserinin büyük bölümü kayıptır. Bu eserin küçük bazı bölümleri günümüze ulaşmış olup, yazmalar Fas'ın Miknâs şehrindeki Mektebetü'l-Evkâf'ta bulunmaktadır. Diğer kayıp **Musannef** ise hadisle ilgilidir ve **İbn Hacer**'in **Fethü'l-Bârî**'sinin kaynakları arasındadır. Kayıp **Müsnedi Hadîsi Mâlik**'te, **İmam Malik**'in **Muvatta** adlı eserindeki, **Yahya el-Leysî**'nin rivayetiyle gelen hadisleri konu alır. Bir başka kayıp **Garâibi Hadîsi Mâlik**'te ise, **İmam Malik**'in, **Muvatta**'da yer almayan ancak rivayet ettiği garib hadisler işlenir. **Müslim**'in **Sahih**'ini konu alan **es-Sahih, Birrü'l-Vâlideyn, en-Nasih ve'l-Mensuh, Ahkâmü'l-Kur'an, Fezâ'ü Kureyş ve Kinâne, el-Ensâb**, Emevilerin üstünlüklerini ve faziletlerini anlattığı **Fezâ'ilü Benî Ümeyye, el-Müctebâ fî Ehâdîs-il Mustafâ, el-Müntekâ**, Endülüs'e göçen bazı Arap kabilelerini işlediği **el-Ensâb, Nasîhu'l-Hadîsi ve Mensuhuh, Kitâb el-Ta'rih, Kitâb el-Ma'arif, Kitâb Garîb el-Kur'an, Kitâb Müşkîl el-Kur'an, Kitâbu Islah el-Galat el-Vakî fi Garîb el-Hadît, Kitâbu'l-Envâ** diğer kayıp eserleridir. *(Kâtip Çelebi, Keşfü'z-Zünûn, c. 1, s. 189, c. 4, s. 1536, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Temmuz 2011, İstanbul. Ömer Nasuhi Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi (Tabakatü'l-Müfessirin), c. 1, s.*

379-380, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1973. The Encylopaedia of Islam, s. 717-718, Leiden-Hollanda, 1978).

Kitaplarının hepsi kaybolanlardan biri de Nişâburlu hadisçi **İbnü'l-Ahrem**'dir. Tam adı **Ebû Abdiilâh Muhammed b. Ya'kûb b. Yûsuf eş-Şeybânî en-Nîşâbûrî** olup, 864 yılında Nişabur'da doğmuş, 955'de ölmüştür. Hadiste özellikle ilel ve rical konularında otoritedir. Kayıp altı eserini biliyoruz: **el-Müstahrec Ale's-Sahîhayn, el-Müsnedü'l-Kebîr, Ebü'l-Abbas Muhammed b. İshak es-Serrâc**'ın isteği üzerine hazırladığı bilinen **el-Müstahrec Alâ Sahihi Müslim, el-Muhtasarü's-Sahîh el-Müttefeku Aleyh, el-Avâlî, Kitâbü'r-Risâle.**

Arap dil ve edebiyatı yazarı Nişâburlu **Büştî**'nin tümü kayıp eserlerinden üçünü biliyoruz: **Kitâbü't-Tekmile, Kitâbü't-Tafsile, Kitâbü Şerhi (Tefsîri) Ebyâti Edebi'l-Kâtib.** Tam adı **Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed el-Harzencî el-Büştî**'dir; 959 yılında ölmüştür. Döneminin en büyük dilcilerinden biridir.

Bağdatlı 'tasavvuf yazarı' **Huldî**'nin hepsi kayıp eserlerinin dördünün adını biliyoruz. Tam adı **Ebû Muhammed Ca'fer b. Muhammed b. Nusayr el-Huldî el-Havvâs**'tır; 866'da Bağdat'ta doğmuş, 959'da yine orada ölmüştür. Hasırcılık yaparak geçimini sağlamış, **Cüneyd-i Bağdâdî** gibi önemli sûfîlerden dersler dinlemiştir. İlk sûfîlerin hayatını ve öykülerini yazmaya merak sarmış fakat yazdığı bazı kitaplara, benlik ve kibir duygusuna kapılmamak için başka kişilerin imzasını atmıştır. Kendi adıyla yazdığı ve kayıp dört eserini biliyoruz: **Hikâyâtü'l-Meşâyih, el-Fevâ'id ve'z-Zühd ve'r-Rekâik, Risâli fi't-Tasavvuf, el-Mihne.**

Belhli din bilgini **Hinduvânî**'nin bütün eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hinduvânî el-Belhî** olup, Belh'deki doğum tarihi bilinmiyor; ölüm tarihi ise Buhara'da 973 yılıdır. Hindistan'dan getirilen hizmetçi ve cariyelerin konakladığı Bâbı Hinduvân adlı mahallede bulunduğu için **Hinduvânî** adını almıştır. İslam fıkhında müctehid düzeyine ulaşmıştır. Yetiştirdiği 40 öğrencinin hepsi

ya ictihad düzeyine ulaşmış birer fakih ya da kadı olmuştur. Görüşleri ondan alıntı yapan çeşitli eserler yoluyla bugüne gelmiştir. Kayıplarının üçünü biliyoruz: **el-Fevâ'idü'l-Fıkhiyye, Keşfü'l-Gavâmiz fî Furû'il-Fıkh, Şerhu Edebi'l-Kâdî.** Sonuncu kitabı bazı kaynaklar yanlışlıkla **Ebû Yusuf**'un **Edebü'l-Kâdî**'sinin şerhi olarak gösterse de gerçekte **Hassâf**'ın aynı adlı kitabının şerhidir.

MÂSERCİSÎ'NİN KAYIP 150 CİLTLİK DEV ESERİ

Tarihte bilinen en hacimli kitaplardan birini yazan **Mâsercisî**'nin tüm kitapları kayıptır. Tam adı **Ebû Alî el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Mâsercisî en-Nîşâbûrî** olup, 910 yılında Nişâbur'da doğmuş, 976'da ölmüştür. Hadis ve fıkıh başta olmak üzere din bilimleri alanında eserler vermiştir. Döneminin en iyi hadis âlimi olarak nitelenmiştir. Kayıp kitaplarından **el-Müsnedi'l-Kebîr**'in 4 bin 300 cüz ve toplamda 150 cilt hacminde olduğu kaynaklarda belirtilir. Aralarında nesil ve rivayet kesintisi olmayan sağlam hadislerin bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Diğer kayıp kitapları; **el-Megâzî ve'l-Kabâ'il, el-Meşâyih,**

el-Ebvâb adlarını taşır.

Endülüslü şair ve tarihçi **İbn Ferec el-Ceyyânî**'nin eserleri de aynı akibete maruz kalmış, hepsi kaybolmuştur. Tam adı **Ebû Ömer (Ebû Amr) Ahmed b. Muhammed b. Ferec el-Ceyyânî el-Endelüsî** olup, ölümü 978 yılındadır. Şiir ve tarihin yanısıra lügat ve dille de ilgilenmiştir. **Endülüs Emevi Halifesi 2. Hakem Müstansır-Billah** zamanında saray şairliğine kadar yükselmiş, bir şiirinde Halife'yi hicvetmesi yüzünden 967 yılında memleketi Ceyyan'da hapse atılmıştır. **2. Hakem**'in ölümünen sonra yerine geçen oğlu **2. Hişam el-Müeyyed-Billah** onu affetmiş, özgür kaldığı haberini alınca heyecanlanıp hapishanedeki hücresinde ölmüştür. Bilinen kayıp kitapları şunlardır:

-Kitâbü'l-Hadâ'ik: İbn Dâvûd ez-Zâhirî'nin **Kitâbü'z-Zühre** adlı eserine nazire olarak yazdığı bir eser olup, kitaba aldığı herşey **İbn Dâvûd**'un eserinin iki katıdır. Endülüs şairlerinin Doğulu şairlerden üstün olduğunu iddia etmiş, kitaba yalnız Endülüslü şairlerden aldığı örnek şiirleri koymuştur. 200 bölüme ayırdığı kitabın her bölümüne Endülüslü 200 şairin örnek beyitlerini almıştır. Kitabı gören **İbn Hazm**, bu eseri sahasının en iyisi saymıştır.

-Târîhu'l-Müntezîn ve'l-Ka'imîn bi'l-Endelüs ve Ahbârihim: Hapiste yazdığı bu kitapta, Endülüs'teki ayaklanmaları anlatmıştır.

-Şiirler: Çoğunluğunu hapisteyken yazdığı aşk, kuşlar, çiçekler vs. konulu çok sayıda şiirini bir divanda topladığına ihtimal verilmiyor. Bazı şiirleri değişik kaynaklarda bugüne ulaşmıştır.

-Risâleler: Hapisteyken manzum ve mensur çok sayıda risale yazdığı biliniyor. Ancak bunların hiçbiri günümüze gelmemiştir. *(TDV Islam Ansiklopedisi, C. 19, s. 491).*

Basralı 10. yüzyıl kelam ve hukuk bilgini Ebû Abdullah el-Basrî'nin hepsi kayıp kitaplarının 12'sini biliyoruz. Tam adı **Ebû Abdillah el-Hüseyn b. Alî b. İbrâhîm el-Basrî el-Kâğadî**'dir. Basra'da 902 ila 920 yılları arasında doğmuş, 979-80'de Bağdat'ta vefat etmiştir. Öğrencisi **Kâdı Abdülcebbar**'ın ondan yaptığı alıntılar yoluyla fikirleri hakkında bilgi sahibi olunmuştur. Kuru üzüm, kurma, bal, arpa ve buğdaydan yapılan bir içki olan 'nebiz'i içmeyi ve namazlarda sureleri Farsça okumayı caiz görmüştür. Kayıp kitaplarından şu 12'sini biliyoruz: **Râvendî**'nin, maddenin ezeliliğine ilişkin görüşlerini reddetmek için yazdığı **Nakzu Kelâmi'r-Râvendî, Ebû Bekir er-Râzî**'nin ilahî fiillerin ve bunlara konu olan madde ve olayların ezeliliğine ilişkin görüşlerine mahiyetindeki **Nakzu Kitâbi'r-Râzî**, ilahi fillerin ve bunlara konu olan nesne ve olayların ezeliliği konusunda kaleme aldığı **el-Kelam fi Enne'llâhe Te'âlâ Lem Yezel Mevcûden Velâ Şey'e Sivâhu İlâ En Haleka'l-Halk, Ebû Hasan el-Eşârî**'nin **el-Mu'cîze**

adlı kitabına yazdığı **Nakz'ü-l-Mu'cize** adlı reddiye, **el-Cevâb An Mes'eleteyi'ş-Şeyh Ebî Muhammed er-Ramhürmüzî, Kitabu'l-Îman, Kitâbü'l-İkrâr, Kitâbü'l-Ma'rife, Şerhu Muhtasari Ebi'l-Hasan el-Kerhî,** şarap ve nebiz içmenin şer'î açıdan durumunu içeren **Kitâbe'l-Eşrîbe ve Tahlîli Nebizi't-Temr, Kitâbu Tahrimi'l-Mut'â, Kitâbu Cevâzi's-Salât Bi'l-Fârisiyye.** *(TDV Islam Ansiklopedisi, C. 10, s. 84-85).*

Bağdatlı matematik ve astronomi bilgini **Abdullah b. Hasan el-Bağdadî**'nin bilinen bütün eserleri kayıptır. **Gulam-ı Zuhal** lakabıyla da tanınır ki bu, 'Satürn'ün Hizmetkârı' anlamına gelir. Doğum tarihi bilinmiyor; ölümü Bağdat'ta 986'dadır. Matematik, astronomi ve astroloji alanlarında çalışıp eserler vermiştir. Yakın arkadaşı Sicistanlı filozof **Ebû Süleyman el-Mantıkî**'nin ilim meclislerinden birinde, astrolojik kehanetlerin doğruluk derecesiyle ilgili en isabetli ilmî açıklamayı yapınca ününün arttığı anlatılır. Bugüne ulaşamamış adı bilinen dokuz kitabı şunlardır: **Kitâb fi'l-Küsûfât ve'l-Kırânât, Kitâbü't-Tesyirât, Kitâbü'ş-Şu'a'ât, Kitâbü Ahkâmı'n-Nücûm, Kitâbü't-Tesyîrât ve'ş-Şu'a'ât, Kitâbü'l-Câmi'il-Kebîr, Kitâbü'l-Usûli'l-Mücerrede, Kitâbü'l-İhtiyârât, Kitâbü'l-İnfisâlât.**

Şii fıkıh usulünün en büyük isimlerinden **İbnü'l-Cüneyd**'in 200'e yakın kitabının tamamı kayıptır. Tam adı **Ebû Alî Muhammed b. Ahmed b.** el-Cüneyd el-İskâfî olup, Bağdat ve Vâsıt arasındaki İskâf'ta 900'lerin ilk yıllarında doğmuş, 991'te Rey'de ölmüştür. Yazdığı eserlerle Şia fıkıh usulünün temellerinin atılmasında önemli katkı yapmıştır. İmamlardan aktarılarak gelen hadislerin çelişki taşıdığını, gerçekte imamların rey'i kabul ettiğini savunmuştur. Başta imamların hadislerini aktarmakla uğraşan Ahbârîler olmak üzere birçok Şii âlimi, onun Hanefi fıkhını Şiiliğe uyarladığı, kıyas ve rey ile amel ederek Sünnîliği taklit ettiği iddiasıyla ağır eleştiriler yöneltmişlerdir. Ancak bu da o çağlarda oluşmuş bir Şii fıkhı bulunmadığını, Sünni fıkhını taklit etmek zorunda kaldığını göstermesi bakımından ilginçtir. Onun

görüşlerine büyük değer veren Şii âlimler de vardır. Kayıp eserlerinden adını bildiğimiz 31'i şöyledir: Fıkıh usulüyle ilgili 20 ciltlik **Tehzîbü'ş-Şî'a li-Ahkâmi'ş-Şerî'a, el-Mutemessik bî Habli Âl-i Resûl, Kitâbu Keşfi't-Temvîh ve'l-Elbâs Alâ Ağmari'ş-Şia fî Emri'l-Kıyas, el-Muhtasarü'l-Ahmedî fî Fıkhi'l-Muhammedî, Ahkâmü's-Salât, Ahkâmü't-Talâk, el-İrtiyâ fî Tahrîmi'l-Fukkâ, İzâletü'r-Rân an Kulûbi'l-İhvân, İstihrâcü'l-Murâd Min Muhtelefi'l-Hitâb, el-İstinfâr İle'l-Cihâd, el-İstîfâ, Ahkâmü'l-Erş, el-İsrâ, el-Esfâr, el-İşârât İlâ Mâ Yünkiruhü'l-Avâm, İşkâlü Cümleti'l-Mevârîs, İzhâru Mâ Setterehû Ehlü'l-İnâd Mine'r-Rivâyeti an E'immeti'l-İtreti fî Emri'l-İctihâd, el-İfhâm li-Usûli'l-Ahkâm, el-Ülfe fi'l-Kelâm, Elfey Mes'ele, Emsâlü'l-Kur'ân, el-Înâs bi-E'immeti'n-Nâs, el-Beşâre ve'n-Nezâre,** İsnâaşeriyye fıkhını ve bu mezhebin hak olduğuna dair delilleri içeren **Tebsıratü'l-Ârif ve Nakdü'z-Zâyif, et-Tahrîr ve't-Takrîr, et-Terâki İlâ Ale'l-Merâki, Tenbîhü's-Sâhî Bi'l-İlmi'l-İlâhî, Hadâ'iku'l-Kuds, Kudsü't-Tûr ve Yenbû'un-Nûr fî Ma'na's-Salât Ale'n-Nebî, Sebîlü'l-Felâh li-Ehli'n-Necâh, el-Fesh Alâ Men Ecâze'n-Nesh.** *(Cemil Hakyemez, Şii İmâmiyye Fıkhının Teşekkül Süreci, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 7-36, C. 7, Sayı 13, 2008/1, Çorum. Mazlum Uyar, İmamiyye Şiasında Ahbârilik, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Doktora Tezi, s. 106-109, 1996).*

Ebü'l-Fazl el-Hemedânî'nin tamamı kayıp durumdaki kitaplarının yalnız ikisinin adı biliniyor. Tabakatü Hemedân(Tabakatü Ulemâ'i Ehli Hemedân), Sünnetü'l-Hadîs. Tam adı **Ebü'l-Fazl Sâlih b. Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî** olup, 915 yılında Hemedan'da doğmuş, 994'te yine orada ölmüştür. Daha çok hadis üzerine çalışmıştır. Hemedan'da uzun süre hadis okutmuştur. Kendisine ait un değirmenini satıp, öğrencilerin hokka ve mürekkep ihtiyaçlarını karşıladığı söylenir.

Abbasi sarayının hokkabazı **Bettî**'nin de bütün eserleri kaybolmuştur. Tam adı **Ebu'l-Hasen Ahmed b. Ali el-Bettî**'dir; 940'lı yıllarda Bağdat'ta doğmuş, 1015'te yine aynı yerde ölmüş-

tür. Kendini Abbasi sarayına mizah yeteneğiyle kabul ettiren ilginç bir kişiliktir. Halifeyi eğlendirmek için bir tür hokkabazlık yapmıştır. Ancak zeki, hazırcevap ve nüktedan kişiliğine geniş kültürünü ve müzik, hat gibi bazı sanatlardaki üstün becerisini de ekleyince döneminde büyük üne kavuşmuştur. Büveyhî hanedanında da sarayın ve devlet yöneticilerinin meclislerine girmiştir. Kayıp üç kitabını biliyoruz: **Kitâbu'l-Kadirî, Kitâbu'l-Amidî, Kitâbu'l-Fahrî.**

HARRANLI FATIMÎ TARİHÇİSİ MÜSEBBİHÎ VE KAYIP ESERLERİ

Fatımîlerin ünlü tarihçisi **Müsebbihî**'nin de bütün kitapları kayıptır. Tam adı **Ebû Abdillâh el-Emîrü'l-Muhtâr İzzü'l-Mülk Muhammed b. Ebi'l-Kâsım Ubeydillâh b. Ahmed el-Harrânî el-Müsebbihî** olup, 977-1029 yılları arasında yaşamıştır. Aslen Harranlıdır. Fustat'ta doğmuş, yine orada ölmüştür. Hakkındaki bilgiler, başka kaynaklardan edinilen kısıtlı verilerden ibarettir. 1008'de Fatımî hükümdarı **Hâkim Biemrillah**'ın hizmetine girip kâtiplik ve nedimliğini yapmış, orduda görev almış, **'emir'** ünvanı verilmiştir. Kaynaklar onun değişik konularda 28 kitabı bulunduğunu bildirir; bunlardan 19'u şu şekildedir: Kısaca **Târîhu Mısr** diye bilinen **Ahbâru Mısr ve Fezâ'ilühâ ve Acâ'ibühâ ve Tavâ'ifühâ ve Garâ'ibühâ** adlı dev kayıp eserinin 26 bin sayfa ve 40 cilt tuttuğu bildirilir. **Kâtip Çelebi** ise 12 cilt olduğunu belirtir. Bazı küçük parçaları bugün mevcuttur. 40. cildin, 1023-1024 yılları olaylarını anlatan 158 sayfalık bölümü bugün Madrid'dedir. Ayrıca 79 sayfalık bir parça daha bugüne ulaşmıştır. Eserde, Mısır'da hüküm süren Fatımî devletinin ilk 50 yılı ve bu sürede hüküm süren halifeleri anlatılır. Eldeki küçük bölümde; anlatımın yıllara, aylara ve günlere göre düzenlediği görülmektedir. Her yılın olayları anlatılıp, ardından o yıl vefat eden tanınmış kişilerin yaşam öyküleri verilmektedir ki, daha sonraki yazarlara örnek olan bu yöntem ilk kez bu eserde uygulanmıştır. Ayrıca Fatımî dönemindeki edebiyat dünyasına

ilişkin de veriler içermekte; şair ve yazarlar hakkında bilgiler ve eserlerinden örnekler yer almaktadır. Hükümdarların ve yöneticilerin giyim-kuşamı, meclisleri, yaşayış biçimi, askeri düzen ve yapı gibi birçok konuyu da içermektedir. Birçok tarihçi ve yazar bu eserden geniş alıntılar yapmıştır. **İbn Hallikan**'ın bu kitap için; *"Kaybolmasaydı Mısır tarihine ilişkin başka esere ihtiyaç kalmazdı"* dediği söylenir. Günümüze ulaşan parçaları ve ondan alıntı yapmış birçok tarih kitabındaki bölümler birleştirilerek aynı adla bir kitap yayınlanmıştır. Diğer kayıp eserleri şunlardır: **et-Târîhu'l-Kebîr, eş-Şecenu ve's-Seken, el-Emsile li'd-Düveli'l-Mukbile, el-Behale ve'l-Ekele, Tafzîlü'l-Hadem Alâ Sâ'iri'l-Harem, et-Telvîh fî Me'âni'ş-Şi'r, Câmi'u'd-Du'â, el-Cân ve'l-Gayelân, er-Râh ve'l-İrtiyâh fî Vasfi'ş-Şarâb, Cevnetü'l-Mâşıta, el-Humme fî Zikri Mâ Verede fi'l-Hammâm, Derkü'l-Buğye fî Vasfi'l-Edyân ve'l-İbâdât ve'l-Zikri'l-Milel ve'l-Enbiyâ ve'l-Mütenebbi'în ve Ziri'l-Ferâ'iz ve'l-Âdâb, el-İbâre An Emri'l-Vizâre, el-Misbâh ve Esnâfü'l-Fıkh ve'l-Ferâiz, Kısasü'l-Enbiyâ ve Ahvâlihim, el-Kitâbü'l-Câmi fî İbâreti'r-Rü'yâ, Târîhu Harrân, Kitâb el-Ğarak ve'ş-Şerak.** *(Sâib Abdulhamid, İlk Dönem Şii Tarihçiler ve Eserleri, trc. Şaban Öz, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 147-204, Sayı 15, 2010. Harran Üniversitesi 20. Yıl Hatıra Kitabı 1992-2012, Komisyon, s. 56-57, Ankara, 2013. 1. Uluslararası Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu, 28-30 Nisan 2006, s. 39-40, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, 2. Cilt, Konya, 2006. Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, s. 77-78, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998).*

SİLVANLI HEKİM FÂRİKÎ VE KAYIP KİTAPLARI

Silvanlı hekim **Zâhidü'l-Ulemâ el-Fârikî**'nin tümü kayıp eserlerinin yalnız beşini biliyoruz. Tam adı **Zâhidü'l-Ulemâ Ebû Mansûr b. İsâ el-Fârikî** olup, 11. yüzyılda yaşadığı bilgisi dışında

doğum ve ölüm tarihleri bilinmiyor. Mervânîlerin sultanı **Nasrüddevle Ahmed b. Mervân**'ın (1011-1061) kızını tedavi ettiği kayıtlarda bulunduğuna göre, yaşadığı tarih tahminen ortaya çıkar. Hükümdar tarafından Meyyâfârkîn Hastanesi'nin başhekimliğine getirilmiştir. Kayıp eserleri şunlardır: Hastaneler konusunu işleyen **Kitâbü'l-Bîmâristân**, iki cilt hacminde olup, ikinci ciltte, ilim meclislerinde kendisine sorulan sorulara verdiği yanıtlar bulunduğu tahmin edilen **Kitâb fi'l-Fusûl ve'el-Mesâil ve'l-Cevâbât**, uyku ve rüyayla ilgili **Kitâb fi'l-Menâmât ve'r-Ru'yâ**, göz hastalıkları ve tedavisiyle ilgili **Kitâb fi Emrâdı'l-Ayn ve Müdâvâtihâ**. Ayrıca tıp eğitiminde ilk öğrenilmesi gereken bilgileri içeren adı bilinmeyen bir eserinin varlığından haberdarız. *(Ali Bakkal, İslâm Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan'da Tıp, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 29-30, Sayı 30, Temmuz–Aralık 2013).*

Tarihçi Ebû Sâlih el-Müezzin'in adı bilinen üç kitabı da bugün kayıptır. Tam adı **Ebû Sâlih Ahmed b. Abdilmelik b. Ali el-Müezzin en-Nişâburî** olup, 998 yılında Nişâbur'da doğmuş, 1078'de aynı yerde ölmüştür. Tarihin yanında hadisle de ilgilenmiştir. Zenginlerden topladığı zekâtları fakirlere dağıtırdı. Kayıp kitaplarından **Târîhu Merv** en önemli eseri sayılır; Merv ve yöresinin tarihini anlatır. Diğer kayıp kitabı **Elf Hadîs an Elf Şeyh**'te, eğitim aldığı bin hocanın her birinden birer hadis alıp kitaba koymuştur. **el-Erba'înât**'ta ise kırk hadisi işler. Ayrıca hocalarını anlattığı adı bilinmeyen bir eserini daha biliyoruz.

RAHİBEYE ÂŞIK ENDÜLÜSLÜ ŞAİR VE KAYIP KİTAPLARI

Endülüslü şair, edebiyatçı ve tarihçi **Vâdîâşî**'nin de eserlerinin tümü kayıptır. Tam adı **Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. İbrâhîm el-Kaysî el-Vâdîâşî** olup, 1000'li yılların başlarında Gırnata yakınlarındaki Vâdîâş şehrinde doğmuş, 1087'de ölmüştür. Şiir, edebiyat, lügat, felsefe, astronomi, aruz,

müzik, tarih gibi alanlarla ilgilenmiş, eserler vermiştir. Benî Sumâdıh hükümdarı **Mutasım b. Mane't-Tucibî**'nin sarayına kapılanıp, orada divân-ı inşâ reisliği yapmıştır. İran, Sasaniler, Kisra, Bizans gibi ülke ve toplumlarla ilgili tarih kitapları da yazmıştır. Yazdığı gazellerinin tamamı kadınlarla ilgili olup, çoğunluğu da büyük tutkuyla sevdiği, şiirlerinde **Nüveyre** adıyla andığı, gerçek adı **Cemile** olan bir rahibeye yöneliktir. Bu rahibeye, gençlik yıllarında hac ibadeti için Mekke'ye giderken Mısır'da Nil'in doğu yakasında Asyut yakınlarındaki Rîfe Manastırı'nda rastlamış, hemen aşık olmuş, haccı unutmuş, uzun süre manastır civarında yaşamış, onu görebilmek için hergün kiliseye devam etmiştir. Aşkı karşılıksız kalınca Meriye'ye dönmüş ve **Cemile**'yle ilgili aşk şiirleri yazmıştır. Şiirlerinde **Lübeyna, Lübna, Süleyma, Mehded** adlarıyla da andığı **Cemile**'ye olan aşkı yüzünden Hıristiyanlığa ait İsa, Mesih, haç, kilise, paskalya, ruhbanlık gibi birçok kavramı kullanmıştır. Dört adet kayıp eserini biliyoruz: **el-Müstenbat, Kaydü'l-Evâbid** ve **Saydü'ş-Şevârid fî İrâdi'ş-Şevâz ver-Red Ale'ş-Şezzâz, el-İmti'âz li'l-Halîl, Dîvân.** Büyük hacimli olduğu bildirilen Dîvân'dan alıntılanan bazı şiirleri derlenip 1985 yılında Beyrut'ta basılmıştır. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 21, s. 60-61).*

Fıkıhçı Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî'nin de tüm eserleri bugün kayıptır. **Tam adı Ebü'l-Ferec Abdulvâhid b. Muhammed b. Alî eş-Şîrâzî el-Makdisî ed-Dımaşkî**'dir; aslen Şirazlı olup Harran'da doğan **Ebü'l-Ferec**, 1094 yılında Şam'da ölmüştür. Hanbelî mezhebinin Şam bölgesinde yayılmasını sağlamış, fıkıhta otorite kabul edilmiştir. Bilinen kayıp beş kitabı; Hanbelî fıkhıyla ilgili **el-İzâh**, Hanefî fıkhıyla ilgili **el-Mübhîc**, yine Hanefî fıkhını işleyen

el-Müntehâb, kelam ve akaid konulu **et-Tebsîra Usûli'd-Dîn** ve 30 ciltlik tefsir kitabı

Kitâbü'l-Cevâhîr.

Büyük Selçuklu dönemi şairi **Ebû Tâhir-i Hâtunî**'nin de hiçbir kitabı bugüne ulaşmamıştır.

Doğun ve ölüm tarihleriyle hayatı hakkındaki bilgiler kısıtlıdır. Fars asıllı olduğu ve **Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar**'ın(1105-1117) hizmetine girdiği biliniyor. Sultanın eşi **Gevher Hatun**'un muhasebecisi olduğu için kendisine **Hatunî** denmiştir. Beş kayıp eserini biliyoruz. **Dîvân**'ı kayıptır ama Esed-i **Tûsî**, **Şems-i Kays** gibi kimselerin çeşitli eserlerinde onun şiirlerinden alıntılar yapılmış, böylelikle bazı şiirleri bugüne ulaşmıştır. Diğer kayıp eserleri; **Târih-i Âl-i Selçuk**, şairleri hayat öyküleri, şiirleri ve onlarla ilgili çeşitli fıkralarla birlikte anlattığı **Menâkıb-üş-Şuarâ**, **Selçuklu Sultanı** Melikşah'ın av partilerini anlattığı **Şikârnâme**, Selçuklu veziri **Nasırülmülk**'ü eleştiren şiirlerini topladığı **Tenzîrü'l-Vezîri'z-Zîri'l-Hınzîr**. Bu son eserin 11 sayfalık küçük bir bölümü bugün mevcut olup Tahran Meclis Kütüphanesi'ndedir.

Endülüslü tarihçi ve coğrafyacı **İbn Gâlib**'e ait olduğu bilinen tek kitap kayıptır. Tam adı **Muhammed b. Eyyûb b. Gâlib el-Gırnâtî el-Endelüsî**'dir. Endülüs'ün hangi şehrinde ve ne zaman doğduğu, nerede öldüğü bilinmiyor. Ölümünün ise 1175 yılını izleyen birkaç yılda gerçekleştiği sanılıyor. Hayatı hakkında bilinenler, adının dahi karıştırılmasına neden olacak kadar sınırlı ve azdır. Biyografi yazarları genellikle onu başkalarıyla karıştırmış veya adını yanlış yazmışlardır. Kayıp eseri **Ferhatü'l (Fürcetü'l)-Enfüs fi Târihi'l-Endelüs**'ün iki bölümden oluştuğu, ilk bölümde Endülüs coğrafyası ve topoğrafyasının, ikinci bölümde ise Endülüs tarihi ve ünlü kişilerinin işlendiği biliniyor. Kitapta ayrıca Endülüs'teki kabileler, şehirler ve oralardaki imar işleri, ülkenin iktisadi ve bilimsel tarihi gibi konular da işlenmiştir. Öte yandan bu kitabın iki bölümüne farklı adlar vermiş olmasından, onun gerçekte iki farklı eser olduğunu savunanlar da vardır. Bizzat **İbn Gâlib**, eserinin birinci bölümüne **Ferhatü'l-Enfüs li'l-Âsâri'l-Evveliyyeti'lletî fi'l-Endelüs**, ikinci bölümüne

ise **Ferhatü'l-Enfüs fî Fuzalâi'l-Asri Min Ehli'l-Endelüs** adını vermiştir. Eser Endülüs'ün iktisadî, bilimsel ve siyasî tarihiyle ve özellikle Kurtuba şehriyle ilgili çok değerli bilgiler verdiği için önemsenmiştir. *(Bahaüddin Varol, Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar, İstem Dergisi, s. 70, Sayı 14, 2009).*

Endülüslü hadis âlimi **İbn Âr**'ın bütün eserleri kayıptır. Tam adı **Ebû Ömer Ahmed b. Hârûn b. Ahmed en-Nefzî eş-Şâtıbî** olup, 1148 yılında Şâtıbe'de doğmuş, 1212'de **Kastilya Kralı 8. Alfonso** liderliğindeki haçlı ordusuna karşı Muvahhidler'in yaptığı İkâb savaşında ölmüştür. Hergün düzenlediği hadis meclislerinde **Sahîh-i Buhârî**'yi ve **Muvattâ**'yı ezberden okuttuğu söylenir. Kayıp üç kitabını biliyoruz: Kendisine hocalık yapmış âlimleri çok yönlü olarak anlattığı **Reyhânetü'n-Nefes (Teneffüs) ve Râhatü'l-Enfüs fî Zikri Şüyûhi'l-Endelüs**, Doğu'ya yaptığı gezileri, orada eğitim aldığı hocalarını, gördüklerini ve öğrendiği bazı hadisleri yazdığı **en-Nüzhe fi't-Ta'rîf (ve't-Ta'rîf) Bi Şüyûhi'l-Viche** ve son olarak **Kitâbü't-Turer Ale'l-Vesâ'iki'l Mecmû'a.**

BOTANİKÇİ İBNÜ'R-RÛMİYYE'NİN KAYIP 25 KİTABI

Endülüslü ünlü botanikçi **İbnü'r-Rûmiyye**'nin bütün kitapları kayıptır. Tam adı **Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed** b. **Ebî Halîl Müferric el-İşbîlî** olup, 1165 yılında İşbiliye'de doğmuş, 1239'da ölmüştür. Çağının en büyük botanikçilerinden ve eczacılarındandır. Ayrıca din bilimleriyle de ilgilenmiştir. Botanik bilimini dedesi ve babasından öğrenmiş, 1184'ten itibaren bütün Endülüs'ü ve Afrika'yı gezerek bitkiler konusunda kendisini yetiştirmiş, eczacılıkta da uzmanlaşmıştır. Endülüs'e dönüp bir dükkân açmış ve bitkilerden yaptığı ilaçları satmaya başlamıştır. Zengin bir kütüphaneye sahip olduğu bildirilmektedir. Çok sayıda kitap yazmış ancak yalnız tefsirinin küçük bir bölümü bugüne ulaşmıştır. 25 kayıp kitabını biliyoruz. Kayıp eserlerinden

Şerhu Haşâ'işi Diyüsküridis(Tefsîru Esmâ'i'l-Edviyeti'l-Müfrede Min Kitâbi Diyüsküridis, Batılılarca botanik biliminin kurucusu sayılan **Dioscorides**'in bitkilerle ilgili kitabının şerhidir. Aslının 10 cilt olduğu bildirilen Kur'an tefsiri **Tefsîrü'l-Aşşâb**'ın birinci cildinin bir bölümü bugüne ulaşmıştır. Bu eksik cilt Dâr-ül Kütübi'l-Mısriyye'dedir. Şifalı bitkilerle ilgili kayıp kitabı **er-Rıhletü'l-Meşrıkıyye(er-Rıhletü'n-Nebâtiyye)**, **İbnü'r-Rûmiyye**'nin Endülüs, Kuzey Afrika, Mısır, Şam, Irak, Hicaz gibi bölgelerde rastladığı bitkileri, özelliklerini, yararlarını alfabetik sırayla yazdığı eseridir. Diğer kayıp eserleri şöyledir: **et-Tezkire, el-Fehrese, Kitâbü'l-Bir, Cevâmi'u Kütübi Aristotâlîs fi't-Tabî'iyyât ve'l-İlâhiyyât, Edviyetü Câlînûs, Kenzü'l-Ahbâr, Kitâbü's-Saydele, Makale(Risâle) fî Terkîbi'l-Edviye, Makale fi't-Tiryâk, Ahmed b. Muhammed el-Gafikî**'nin Edviyetü'l-Müfrede adlı kitabındaki yanlışları göstermek amacıyla yazdığı **et-Tenbîh Alâ Aglâti'l-Gafikî, Mi'yârü'l-Fukahâ, el-Müstedreke, el-Mu'lim(Raccâletü'l-Mu'allim), bi-Zevâ'idi'l-Buhârî Alâ Müslim(el-Mu'lim Bimâ Zâde'l-Buhârî Alâ Müslim), Nazmü'd-Derâri Fîmâ Teferrede Bihî Müslim Ani'l-Buhârî, İhtisâru Garîbi (Garâ'ibi) Hadîsi Mâlik Li'd-Dârekutnî, Tevhînü Turuki Hadîsi'l-Erba'în, Hükmü'd-Du'â Fî Edbâri's-Salevât, Keyfiyetü'l-Ezân Yevme'l-Cum'a, İhtisârü'l-Kâmil fi'd-Du'afâ ve'l-Metrûkîn li-Ebî Muhammed b. Adî, el-Hâfil fî Tezyîli'l (Tekmileti'l)-Kâmil, Ahbâru Muhammed b. İshâk.** *(TDV Islam Ansiklopedisi, C. 21, s. 188-189).*

MERVLİ TARİHÇİ İBNÜ'L-FUVATÎ VE KAYIP 13 KİTABI

Tarihçi İbnü'l-Fuvatî'den bugüne hiçbir kitap gelmemiştir. Tam adı Ebü'l-Fazl Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Bağdâdî el-Hanbelî olup, Mervli bir ailenin çocuğu olarak 1244 yılında Bağdat'ta doğmuş, 1323'te Bağdat'ta ölmüştür. Peştamal dokumacılığı yaptığı için 'Fuvatî' lakabıyla anılmıştır. Tarih, edebiyat, felsefe, mantık, hadis, kıraat, soybilim gibi alanlarda kitaplar yazmıştır. 14 yaşındayken Moğolların Bağdat'ı işgali sırasında esir edilmiş, esaret sırasında Nâsırüddin Tûsî'nin dikkatini çekmiştir. Tûsî onu, kendi yaptırdığı Meraga Rasathanesi'nin 400 bin kitap bulunduğu söylenen kütüphanesinde görevlendirmiştir. Kütüphanede kitapları okuyarak ve temize çekerek kendisini geliştirmiştir. İlhanlılar tarafından Bağdat'a çağrılıp devletin tarihçisi olarak atanmıştır. Eserlerinin tümü kayıptır, bir eserinin bazı ciltleri günümüze ulaşmıştır. İbnü'l-Fuvatî'nin en önemli eserlerinden biri Telhisu Mecma'il-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb'dır. Bu eseri 50-55 cilt şeklinde tasarlamış, ancak altı cildini temize çekebilmiştir. Taslak halinde kalan diğer ciltler kaybolmuştur. Altı ciltlik bölümün bugün yalnızca dördüncü ve beşinci ciltleri mevcuttur. Dördüncü cildin başı, beşinci cildin sonu eksiktir. Eser, lakaplara ve adlara göre düzenlenmiş biyografi kitabıdır. Bilinen diğer kayıp eserleri şöyledir: Dürerü'l-Asdâf fî Gureri'l-Evsâf, Tezkiretü Men Kasada'r-Rasad, Zeylü Câmi'i'l-Muhtasar fî Unvâni't-Tevârîh ve Uyûni's-Siyer, el-Mü'telif ve'l-Muhtelif (Telkîhu'l-Efhâm fî Tenkihî'l-Evhâm), Târih Ale'l-Havâdis, Nazmü'd-Düreri'n-Nâsı'a fî Şu'arâ'i'l-Mi'eti's-Sâbi'a, Kitâbü'n-Nesebi'l-Müşeccer, Mu'cemü'ş-Şüyûh, ed-Dürrü'n-Nazîm fî Men Tüsemmâ bi-Abdilkerîm, Bedâ'i'u't-Tuhaf fî Zikri Men Nüsibe Mine'l-Ulemâ'i İle's-Sanâ'i'i ve'l-Hıref, Tûsî'nin yanında Meraga'daki kütüphanede bulunduğu sırada şehre gelen âlim ve yazarların biyografilerini yazdığı Tezkiretü Men Kasada'r-Rasad, İbnü's-Sâ'i'nin eserine yazdığı bir zeyl olan Zeyl'ül-Câmi'ül-Muhtasar

fî Unvâni't-Tevârih ve Uyûni's-Siyer. *(Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, s. 237-238, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998).*

Şafiî fıkıhçı **İbn Abdülber es-Sübkî**'nin tamamı kayıp eserlerinin beşini aktaracağız.

Tam adı **Ebü'l-Bekâ Bahâüddîn Muhammed b. Abdilberr b. Yahyâ es-Sübkî** olup, 1307 yılında Kahire'de doğmuş, 1375'te Şam'da ölmüştür. Şam'da kadı yardımcılığı ve başkadılık, birçok medresede hocalık yapmıştır. Memluk devletinin merkezi Kahire'de başkadılık, kazaskerlik, beytülmal vekilliği gibi görevlerde bulunduktan sonra, sultan vekili/naibi olmuştur. Tefsir, fıkıh, usul, nahiv, edebiyat, şiir gibi alanlarda kitaplar yazmıştır; yoğun devlet görevleri nedeniyle bazı eserlerini tamamlayamadığı söylenir. Bilinen kayıp kitapları şunlardır: **Yahya b. Şeref en-Nevevî**'nin **Ravzatü't-Tâlibîn** adlı eserini şerhettiği **Şerhu'r-Ravzâ, Muhtasarü'l-Matlab, Abdülgaffar b. Abdülkerim el-Kazvinî**'nin **el-Hâvi's-Sagîr** adlı eserinin şerhi **Şerhü'l-Hâvi's-Sagîr, Şerhu Muhtasari İbnü'l-Hacîb, Muhtasarü'l-Mezheb**. *(TDV İslam Ansiklopedisi, C. 19, s. 273).*

Afganistanlı Bâyezid-i Ensârî'nin bir kitabından haberdarız, o da kaybolmuştur. Tam adı **Bâyezîd b. Abdillâh b. Muhammed el-Ensârî**'dir; 1525'te Calendehr'de doğmuş, 1573'te yerel bir savaş sırasında Kalepani'de susuzluktan ölmüştür. Revşeniyye adında Rafizî bir tarikatın kurucusudur. Kayıp kitabının adı **Fahrü't-Tâlibîn**'dir.

25. DOĞU'NUN YOK EDİLEN KÜTÜPHANELERİ

Doğu medeniyetleri kitaba ve kütüphanelere her zaman büyük önem vermiş, her kurulan devletin ilk işlerinden biri, kütüphane kurmak olmuştur. Ancak barbar saldırıları, savaşlar ve işgaller, mezhep ve din çekişmeleri/taassubu, doğal yıpranma, yangınlar gibi çok çeşitli etkenlerle sayısız kütüphane içindeki kitaplarla birlikte yok olmuştur. Ki, insanlığın hafızasına ve gelişimine vurulan en büyük darbeler, kütüphanelerin yok edilmesidir. Vurgulamak gerekir ki, bir kütüphanenin ortadan kalkması, illa ki yakılıp yok edilmesi şeklinde gerçekleşmez; içindeki kitapların başka kütüphanelere taşınmasıyla veya bir şekilde orasının kütüphane konumunun sona erdirilip kitapların korunmak şartıyla alınmasıyla da yok olan birçok kütüphane vardır. Sözgelimi, yakın zamanda İstanbul'da bazı kütüphanelerin kapatılıp, oralardaki kitapların Süleymaniye Kütüphanesi'ne aktarılması bu çerçevededir. Ancak tarihte, içinde milyonlarca kitap barındıran birçok kütüphane bu kadar şanslı olamamıştır. Bu bölümde, doğrudan kitapların kaybolmasıyla, yok olmasıyla ilgili olduğundan, kütüphanelerin yakılmak, yağmalanmak, yırtılmak vs. şekilde yok edilişini bazı örnek vakalarla ele alacağız. Bir kütüphanenin içindeki kitaplarla birlikte yok edilmesinin, oradaki kitapların hepsinin dönüşü olmamak kaydıyla tamamen yok olması anlamına da gelmeyeceğini de unutmamak gerekir. Yakılan, kitapları yok edilen herhangi bir kütüphanede bulunan kitapların bir kısmının herhangi başka yerde de nüshalarının bu-

lunması olasıdır. Fakat dünyadaki tek yazma nüsha olduğu bilinen sayısız kitabın da, kütüphanelerin imhası sırasında tamamen yok olduğunu biliyoruz. Özellikle Doğu tarihinde şairler, edipler, seyyahlar, bilim adamları, din âlimleri ve kitap yazan herhangi kimse, eserini o devletin sultanına veya üst düzey yöneticisine sunar ve bundan dolayı büyük miktarlarda 'caize/mükâfat' alırdı. Yazar hem sunduğu kişiyi yüceltme ve dünyada eşsiz kılma hareketi anlamında, hem aldığı caizeden dolayı ve bazen de o kitabı başka hiçbir kimseye/yere asla ikinci bir nüshasını yazmayacağına ilişkin söz verirdi. Maalesef bu durum, kütüphanenin yanması, ülkenin işgali ve talanı gibi nedenlerle o "tek" kitabın sonsuza dek yok olması sonucunu doğururdu. Doğu'nun geçmişindeki herhangi bir devletin resmî kütüphanesinde veya vezirlerin ve diğer üst düzey yöneticilerin özel kütüphanelerinde bu şekilde yok olan yüzlerce kitap sözkonusudur.

ESKİ MISIR, SÜMER, AKAD, BABİL VE ASUR'UN YOK OLAN KÜTÜPHANELERİ

İnsanlık tarihinde belki de en eski kütüphaneler Mısır'da ve Mezopotamya'da kurulmuştur. 20. yüzyılın başlarında Giza bölgesinde bulunan bir mezarın, Eski Mısır'ı yönetenlerden Altıncı Sülale (2423-2280) zamanında kütüphane sorumluluğu yapan bir kişiye ait olduğu ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde Teb şehri civarındaki iki mezara gömülenlerin de kütüphaneci olduğu kaydı vardır. Birinci Ramses (ö. M. Ö. 1318) ve İkinci Ramses (M. Ö. 1302-1212) dönemlerinde astronomik zîcler oluşturulduğu, büyü, gizem, tıp, matematik, astroloji kitapları yazıldığı biliniyor.

Sümer, Akad, Babil, Asur devletlerinin herbiri yok olurken, kurdukları kütüphaneler de yok edilmiştir. Akad Kralı Büyük Sargon'un(M.Ö. 1371-1316) bilime ve bilim adamlarına önem verdiği, başkenti Akad'ta "Kitap Şehri" anlamına gelen bir isimle büyük bir kütüphane kurduğunu biliyoruz. Bunun için zamanın

dünyasında bulunan kitapları toplatmış, bir bölümünü Akadça'ya çevirtmiş, bazı önemli kitaplara şerhler yazdırmıştır. Bu kütüphanenin, yeniden dirilip Akadları yenen Sümer kent devletlerince bir bölümü yok edilmiş olsa da, Asur tarihinin en büyük krallarından **Asurbanipal** (M. Ö. 668-626) zamanına dek korunduğu tahmin ediliyor. **Asurbanipal**, uzun savaşlar sonucu yendiği Babil, Mısır, Nebati ve Arap kabile devletlerinde bulunan tüm kitapları ve bu arada "Kitap Şehri"nin kitaplarını ülkesine getirtmiş, başkent Ninova'da topladığı kil veya taş tablet, deri, papirüs türünden binlerce kitapla, M. Ö. 625'te ünlü Ninova Kütüphanesi'ni kurmuştur. Ülkesini Karadeniz'e kadar genişletip, fethettiği tüm ülkelerin kitaplarının da Ninova'daki ve diğer kentlerdeki kitaplıklara taşımıştır. Fal, büyü, astroloji, coğrafya, matematik, dil gibi konularda, kil levhalara kitaplar yazdırıp, Güney Mezopotamya'da Fırat'ın kıyısında bulunan Uruk/Oruk kentine kurduğu kütüphaneye koydurmuştur. Sümer ve Babil'in kitaplarını da tercüme ettirmiştir. Asur'un Nippur, Uruk, Kuta, Kalaç, Arbela, Borsipa gibi diğer şehirlerinde de aynı şekilde büyük kütüphaneler oluşturulmuştur. **Asurbanipal**'ın Ninova'daki ünlü kütüphanesinin kalıntılarında 1840-1850 arasında araştırma yapan **Layard** ve **Rassam** adlı iki İngiliz arkeolog, 22 bin civarında tablet yani kitap bulmuş, ülkelerindeki British Museum'a kaçırmışlardır.

Irak Nippur'da 1890-1900 arasında Amerikalı arkeologların yaptığı kazılar, M. Ö. 3000'lere kadar inen Sümer kütüphanesi bulunduğuna ilişkin veriler ortaya koymuştur. Arkeologlar burada, çivi yazısıyla yazılmış kil tabletlerle dolu birkaç odadan oluşan bir kütüphane bulmuştur. Babil harabelerinde 19. yüzyılın sonlarında başlatılan arkeolojik çalışmalar sonucunda, M. Ö. 1700'lerde burada, fırında pişirilmiş kiremit veya kilden yapılan kitaplardan kurulu bir kütüphane bulunduğu anlaşılmıştır. Ünlü bilgin **Batlamyus**'un(85-165) elinde, M. Ö. 747'de Babil'de yazılmış güneş ve ay tutulmasına ilişkin bilimsel bir kitabın bulunduğu, Mısır'ın Yunanlı bu bilgininin, o kitaptan çok yararlandığı

kayıtlara girmiştir. İskender ise Doğu'yu işgali sırasında Mezopotamya'ya geldiğinde, Sümerler zamanında astronomların yaptığı çalışmaları içeren, o zamana göre 1903 sene öncesinden itibaren gökyüzü gözlem hesaplarını içeren bir "zîc" bulmuş, pişmiş tuğlalar üzerindeki bu kitabı hocası Aristo'ya göndermiştir.

Fakat tüm bu kütüphaneler, birleşip Asur'a saldıran Babil ve Med orduları tarafından M. Ö. 614-612 yıllarında yok edilmiştir. Bu yıkım süreci, çivi yazısını da Kuzey Mezopotamya'dan söküp atmıştır. Oryantalist İngiliz arkeologlar Osmanlı'nın son yıllarından itibaren Ninova ve Asur'un diğer şehir kalıntılarında kazılar yapmış, buldukları 20 bin kadar çivi yazılı kil tableti İngiltere'ye kaçırmışlardır. Ninova Kütüphanesi'nden kaldığı bilinen bugüne ulaşmış bazı eserler bile, burasının ne kadar zengin olduğu hakkında fikir verir: Sümerce, Hititçe, Akkadça ve o zamanın dünyasında var olan hemen bütün milletlere ait sözlükler, Yaradılış destanı, Gılgamış Destanı, Binbir Gece Masalları'nın ilk biçimi olan Nippur'la Yoksul Adam, Hammurabi Kanunları, hayvan davranışlarına ve bitkilere ilişkin kitaplar, büyü ve ayin kitapları, tarih kitapları, dua ve atasözü kitapları. (*Balcızade Tahir Harimi, Tarihi Medeniyette Kütüphaneler, s. 50-51, 54, 56, Vilayet Matbaası, Balıkesir, 1931. Leman Şenalp, Eski Çağlarda Kütüphaneler, Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, s. 40-44, Sayı 6/3, 2008).*

HAÇLILARIN YOK ETTİĞİ KÜTÜPHANELER

Haçlıların, Doğu'nun birçok değerine olduğu gibi, kitaplarına ve kütüphanelerine de büyük zararlar verdiğini tahmin etmek zor değildir. Bizzat bir Batılı'nın, **Cloude Cahen**'in **Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı** adlı kitabında söz ettiği büyük bir kitap katliamı, belki de tarihin en büyük kütüphanesinin yok oluşuyla ilgili olsa gerektir. **Cahen**, ciddi kaynaklardan derleyerek, Haçlıların Trablus'taki ünlü Darü'l-İlim'i ve oradaki yüzbinlerce kitabı barındıran kütüphaneyi nasıl yaktıklarını anlatır. Öyküye göre Trablus'ta zenginliği, güzelliği ve değeri bakımından dünyada bir eşi daha bulunmayan bir bilim sarayı vardı. Her gören kabul ederdi ki, burası dünyanın harikalarından biriydi. Kütüphanede astronomiden matematiğe, tıptan felsefeye, ilahiyattan müziğe, coğrafyadan tarihe, o zaman mevcut bütün ilimlerle ilgili hemen bütün kitaplar vardı. Haçlılardan önce Trablus bölgesini yöneten Ammaroğulları, burası için muazzam servetler harcamışlardı. Bu muhteşem kütüphanede, 30'u gece ve gündüz orada kalmak şartıyla 180 maaşlı müstensih vardı. Ayrıca Ammaroğulları bütün ülkelere bu kütüphane için kitap satın almakla görevli memurlar göndermişlerdi. Dönemin bilinen bütün ülkelerindeki kitaplar, büyük paralar ödenerek buraya getirilmişti. O zamanki büyük beyinler mutlaka orayı ziyaret ediyor, kütüphaneden yararlanıyordu. Haçlı Franklar 1109'da Trablus'u ele geçirdiklerinde **Kont Bertram**'ın emriyle Darü'l-İlim'i yaktılar... Bu kütüphanedeki kitap sayısı hakkında kaynaklar 80 bin ila 3 milyon arasında çok uzak rakamlar verir ancak gerçek rakamın 100 bin cilt civarında olması güçlü olasılıktır. Yakmadan önce rahiplerden biri kitapları biraz incelemiş, adeta korkmuş ve hemen orayı yaktırmıştı. *(Claude Cahen, Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı, s. 173, 343-345, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, Eylül 2013).*

BAĞDAT KÜTÜPHANESİ'NİN MOĞOLLARCA YOK EDİLİŞİ

Bağdat Kütüphanesi ya da Beytü'l-Hikme, dünya tarihinin en büyük toplu kitap kıyımlarından birinin 1258'de yaşandığı mekândır. Ancak Bağdat'ın tek kitaplığı elbet yalnız bu değildi; Nizamiye Medresesi'ne ait kütüphanenin ve **Halife Mustansır-Billah**'n kurduğu Mustansıriyye Kütüphanesi'nin en az Beytü'l-Hikme kadar büyük olduğu söylenir. O zaman için tam bir sır halinde olan **Cengiz Yasası**'nın da bulunduğu Mustansıriyye'deki kitap miktarının 160 deve yükü olduğu kaydedilir. Aslında hemen tüm Abbasi halifeleri ve vezirleri, gelenekselleşmiş bir şekilde kendi adlarına kütüphaneler kurmuştur. Ünlü Abbasi vezirlerinden **Ebû Nasr Şapur** b. Erdeşir'in 990'larda kurduğu ve daha sonra yakılan ünlü kütüphanesi bunlardandır. Ve daha yüzlerce resmî ve özel kütüphane.

İslam devletinin ilk kitaplıklarının 680'li yıllarda **Emevi Halifesi Abdülmelik İbn Mervan** devrinde oluşmaya başladığı; hükümdarın sarayındaki kütüphanenin yanısıra **Ebû Âmir İbn Alâ, Asmâî, Hammat, Ebû Ubeyde** gibi kişilerin özel kütüphaneleri bulunduğu biliniyor. Bu kütüphanelerde bazı şairlerin divanları veya şiir mecmuaları, tıp ve tarih kitapları, **Said İbn Cübeyr**'in yazdığı ilk Kur'an tefsiri, ilk siyerler, bazı tabakat kitapları gibi eserler bulunuyordu; bu ilk kitaplıklardan günümüze çok azı gelebilmiştir. Bağdat Kütüphanesi'ne gelene dek kitapların ve kitaplıkların sayısı da, türü de akıl almaz oranda çoğalmıştır. Moğolların yakıp yıkmasının hemen öncesinde tüm İslam kentlerinde kütüphane vardı.

İslam medeniyetinin tüm birikimini ve tüm eski medeniyetlere ait yazılı kayıtların bir devlet politikası çerçevesinde toplandığı Bağdat Kütüphanesi farklı rivayetlere göre 700 bin ila 2 milyon arasında kitap içeriyordu. Abbasi hükümdarı **Harun Reşid** devrinde (786-809) Bizans üzerine yapılan bir seferde, An-

kara rastlanan bir kütüphane yakılmamış, yok edilmemiş, tamamı alınıp özenle Bağdat'a taşınmış ve tercüme ettirilmiştir. **Me'mun** zamanında ise (813-833) kurulan bu büyük bilimevi ve kütüphanenin kuruluş haberi halk arasında yayılınca, Bağdat halkı ellerindeki kitapları gönüllü olarak buraya bağışlamış, şehirden 100 deve yükü kitap toplanmıştır. Çin, Hind, Sind, Bizans/Roma, Kıptî, Yunan, Himyer, Nabati, Süryani, Fars ve diğer tüm milletlere ve devletlere ait kitaplar, ciddiyetle uygulanan ve denetlenen bir devlet politikası çerçevesinde buraya toplanmış, çevirtilmiş ve çoğaltılmıştır. Hatta, Bizans'a karşı kazanılan bir savaş sonrasında yapılan anlaşmanın maddelerinden biri, İstanbul'daki büyük kütüphanelerden birinin tüm kitaplarının Bağdat'a teslim edilmesiydi ve bu anlaşma uygulanmıştır. **Hülagü**'nün Moğol ordusu şehri ele geçirdiğinde kütüphanedeki tüm kitaplar yakılarak, Dicle nehrine atılarak yok edilmiştir. Dahası işgal sırasında Bağdat'ta kamu ve özel toplam 36 kütüphane ile bazıları aynı zamanda yayıncılık da yapan 100'ün üzerinde kitapçı bulunuyordu. Bunların tümü işgalcilerce yağmalanıp yakılmıştır. Tarihçiler, içinde belki bir abartı bulunmakla beraber bir gerçeği yansıtması yönüyle, Dicle ırmağının haftalarca mürekkep rengi aktığını yazar. Moğolların 400 bin insanı öldürdüğü Bağdat'ta yalnız saray kütüphanesini değil, yüzbinlerce kitabı içeren birçok kütüphaneyi yaktığı da bildirilir. Yanan ve suya atılan milyonlarca kitabın birçoğu, dünyada başka bir tane daha olmayan tek yazma nüshalardı. *(Balcızade Tahir Harimi, Tarihi Medeniyette Kütüphaneler, s. 298-310, 418-429, 441, Vilayet Matbaası, Balıkesir, 1931).*

FATIMÎ KÜTÜPHANELERİNİ YOK EDEN ÜNLÜ SULTAN

Mısır'da devlet kuran Fatımîler yüzlerce kütüphane açmıştır. **Muiziddinillah, Aziz-Billah, Hâkim Biemrillah** gibi Fatımî halifeleri, rekabet içinde oldukları Bağdat'ın kütüphaneleriyle kıyaslanan büyük kitaplıklar kurmuşlardır. **Aziz-Billah**'ın kurduğu

Hazinetülkütüb veya Darülkütüb adını taşıyan müthiş kütüphanesinde, birçoğu bizzat yazarın kaleminden çıkmış 1 milyon 600 bin kitap vardı. Tek kitabın birçok kopyası da bu sayıya dahildi; sözgelimi Taberi'nin kitaplarından 2 bin 200 adet, altın yazılı Kur'an'dan 3 bin 400 adet vardı. Selahaddin Eyyûbî'nin Mısır'ı alışı sırasında bu kütüphane büyük yıkım görmüştür. Hâkim Biemrillah'ın Kahire yakınlarındaki Kasrıgarbî'de kurduğu Dârül-Hikme'de 100 bin kitap vardı. Selahattin burayı da tahrip ettirip, yerine Şafiî medresesi yaptırmıştır. Selahattin'in Mısır'e ele geçirdiği sırada, yalnız istilacılar değil, bunlara eklenen isyancılar ve talana kalkışan yerli unsurlar da birçok kütüphaneyi yok etmiş, pekçok kitap Nil'e veya çöle atılmış, çölde bunlardan tepeler oluşmuş, yerli halk bunlara "kitap tepeleri" adını vermiştir. Köleler, kitapların içini yırtıp, ciltlerinden ayakkabı yapmıştır. Ancak tüm bunlar, Sultan Selahattin'in büyük bir kitapsever olduğu ve ülkesinde çok sayıda kütüphane kurduğu gerçeğini değiştirmemiştir. Selahattin Mısır'da tam hâkimiyeti kurar kurmaz, kalan kitapları saray kütüphanelerinden toplatıp sattırmıştır; yalnız saraylardan çıkan ve kıyımdan kurtularak satılan kitap sayısı 2 milyondur. Selahattin, satılmayan kitapların önemli bir bölümünü saygı duyduğu Kadı Fâdıl Bisanî'ye hediye etmiş, o da Kahire'de Kütüphane-i Fadıliyye adıyla muazzam bir kütüphane kurmuştur. Kadı Fadıl'ın kurduğu bu kütüphane zamanla büyümüş, 2 milyon 400 bin kitapla tarihin en büyük kitaplıklarından biri haline dönüşmüştür. Ancak kütüphanenin başına gelenler çok dramatiktir. Memluk Sultanı Melik Adil Ketboğa zamanına (1294-1296) rastlayan bir kıtlık sırasında yok edilmiştir. Değerli kitaplar görevliler ve halk tarafından talan edilip, birkaç kuruşa denk gelen birer 'gayf' tutarında ekmek veya yiyecek karşılığında satılmış, koca kütüphane böyle yok olmuştur. Memluk'un yok olan büyük kütüphaneleri arasında Mansuriye Kütüphanesi, Medrese-i Zahiriye Kütüphanesi, Mahmudiye Kütüphanesi de vardır. Yavuz Sultan Selim Mısır'ı fethettikten sonra, kütüphanelerin yakılmasına ve takanına izin vermemiş, oradaki kitapla-

rın büyük bölümünü İstanbul'a taşıtmıştır. *(Balcızade Tahir Harimi, Tarihi Medeniyette Kütüphaneler, s. 428-431, 442, Vilayet Matbaası, Balıkesir, 1931).*

BUHARA KÜTÜPHANESİ'Nİ İBN SÎNÂ MI YAKTI?

Buhara Seyranü'l-Hikme Kütüphanesi'nin yok oluşu, bazı kaynaklarda ünlü bilgin **İbn Sînâ** ile birlikte anılır. Nasıl, İskenderiye Kütüphanesi'nin yok edilişi **Hz. Ömer**'e ve Müslümanlara iftira atmada kullanılmışsa, bu kütüphanenin yanması da **İbn Sînâ**'ya iftira atmaya malzeme yapılmış; tarihi bilmeyen, **İbn Sînâ**'yı hiç tanımayan birtakım cühela bu masala inanıp yaymıştır. Sâmânoğulları devletinin Buhara'ya hâkim olduğu yıllarda, **İbn Sînâ** muhteşem zekasıyla ortaya çıkmış, gören herkesi kendisine hayran bırakmıştır. **Sâmânoğlu Sultanı Nuh b. Nasr** ciddi bir hastalığa yakalanmış, ne saray doktorları, ne de çağırılan başka heimler onu iyileştirememişler, sonunda, daha 17 yaşındaki dâhî **İbn Sînâ** çağırılmış, o da Sultan'ı kısa sürede iyileştirmiştir. Sultan; **"Dile benden ne dilersen"** deyince **İbn Sînâ**, oldukça mütevazı bir denebilecek bir ricada bulunup, Seyranü'l-Hikme Kütüphanesi'nden yararlanma izni istemiştir. Sultan ona kütüphane sorumluluğu görevini vermiş, ayrıca kendisinin özel hekimi yapmış, sarayına almıştır. Büyük bilgin gencecik yaşında bir anda Sultan nezdindeki en itibarlı kişi haline gelince kaçınılmaz süreç işlemiş, çevresinde kendisini çekemeyenler çoğalmıştır. Tüm zamanını bu kütüphanede geçirip bilimsel çalışmalarını sürdürdüğü sırada, 999 veya 1000 yılında, içindeki tüm eşsiz kitaplarla birlikte kütüphane yanmıştır. Onu çekemeyenler ve rakipleri için bulunmaz fırsat doğmuş, kütüphaneyi onun yaktığı iftirasını atmışlardır. İftiracıların iddiasına göre güya **İbn Sînâ** kütüphanedeki kitapların çoğunu okuyup ezberlemiş, daha sonra onları kendi kitabıymış gibi yeniden yazmak ve ünlü olmak için, kitaplıktaki tek nüsha olan yazmaları yakmış. Elbet Sultan bu gülünç yalana inanmamıştır ama **İbn Sînâ**'ya atılan bu

leke günümüze dek gelmiştir. İbn Sînâ, Sultan'ın nezdinde o kadar itibarı varken, kitapları yakmak yerine bizzat isteyebilir; rahatlıkla alacağı tüm kütüphaneyi kendi özel mülkü yapar, sonra da yakmak istediklerini kimse duymadan yakardı. Kaldı ki, bu çirkin iftirayı ona atanlar, bu tür büyük ve üstün insanların kitapları yakmak bir yana, onların var olabilmesi için kendilerini yakabileceklerini idrak etme seviyesinden çok uzaktır.

KÜTÜPHANELERİYLE BİRLİKTE YOK EDİLEN ENDÜLÜS

Bu konunun yazar ve kitap adlarına yoğunlaştığımız bir yönü, 'Endülüs ve Mağrib'in Kayıp Kitapları' bölümünde işlendi. Burada, Endülüs'te sırf başka dinden kimselerce yazıldığı, başka dine inananlara ait olduğu için yok edilen yüzlerce kütüphaneyi ve yüzbinlerce kitabı genel hatlarıyla anacağız.

Kastilya Kralı 2. Ferdinand 1235-36'da Kurtuba'yı işgal ettiğinde, yalnız 1 milyonluk nüfusuyla dünyanın en büyük şehrine değil, milyonlarca kitabı barındıran dünyanın en büyük kütüphanelerini de ele geçirmişti. Fakat ne insanlara, ne de kitaplara iyi davrandı; insanlık tarihinin en dehşet verici insan ve kitap kıyımı burada yaşanmıştır. Saraylar, kütüphaneler, kasırlar, camiler, medreseler işgalcilerce hınç ve kin eşliğinde yok edilmiş, yalnız **1. Abdurrahman**'ın yaptırdığı Cami-i Kebir yıktırılmayıp kiliseye çevrilmiştir.

Endülüs'teki son İslam toprağı Gırnata 1492'de Hıristiyanların eline geçmiş, 1 milyondan fazla kitap şehir meydanında yakılmıştır; çoğu kitabın Kur'an olduğu sanılarak yok edildiği söylenir. **Kardinal Ximenes**'in 5 bin Kur'an'ı ve 80 bin diğer konulardaki kitabı bizzat ateşe atıp yakması, o günlerin Hıristiyan dünyasında övgüyle sözedilen, tarih kitaplarına geçirilen bir eylemdir. 12 Ekim 1501'de çıkarılan kral fermanıyla, İspanya'nın bütün eski İslam şehirlerindeki kütüphanelerden ve evlerden Arapça kitaplar meydanlarda toplatılıp yakılmıştır. 1511'de benzer bir ferman daha yayınlanmış, 10 yıl önceki kıyımdan kurtulan kitapların bulunup yok edilmesi emredilmiştir; bu fermanla da binlerce kitap bulunup yakılmıştır. *(Süleyman Hayri Bolay (haz.), Değişim Sürecinde İslam: Kutlu Doğum Haftası-1996: Muntasır Ali Kettani, Gırnata'nın Düşmesinden 19. Yüzyıl Sonuna Kadar Endülüs'te İslam, s. 65-79, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997. Balcızade Tahir Harimi, Tarihi Medeniyette Kütüphaneler, s. 443, Vilayet Matbaası, Balıkesir, 1931).*

İSPANYOLLARLA PORTEKİZLİLERİN AMERİKA'DA YOK ETTİĞİ KİTAPLAR

Amerika kıtasındaki kitap kayıplarını da, kütüphaneler dolusu olduğundan burada ele almak istedik. İspanyollar ve ardından Portekizliler Amerika kıtasını işgale başladığında, orada çeşitli halklar tarafından kurulmuş medeniyetlerin kalıntılarıyla, en başta da kitaplarla karşılaşmışlardır. Endülüs'ten alışkanlık edindiklerinden midir bilinmez, hemen bu kitapları yakmaya, yok etmeye girişmişler; kısa sürede milyonlarca kitabı, birçok kütüphaneyi bir daha geri dönmemek üzere tarihe gömmüşlerdir. Aztek, İnka, Maya gibi medeniyetlere ait bu kitap kıyımını çoğunlukla, oradaki yerlileri Hıristiyanlaştırmak amacıyla işgalcilerle birlikte giden rahiplerin tuttuğu notlardan veya anılarından öğreniyoruz. Mayalar, kendilerine özgü bir yazı ve kitap biçimi oluşturmuştur. Avrupalı araştırmacıların 'Maya hiyeroglifi' adını verdiği alfabeleriyle, bir tür yaban incirinin kabuğundan yaptıkları kumaş kâğıtlara(Mayalar papirüsten aha dayanıklı ve yazmaya daha elverişli bu kâğıtlara huun derdi) yazmışlar ve 'katlamalı kitaplar' oluşturmuşlardır. İspanyolların kıyımından yalnız dört Maya kitabı kurtulup bugüne ulaşmıştır. Temmuz 1562'de İspanyollar Yucatan'ı işgal ettiğinde, işgalcilerin yanında bulunan ve şehre başpiskopos olarak atanan Diego de Landa'nın emriyle şehrin bütün kütüphaneleri boşaltılıp kitaplar bir meydanda toplanmış ve yüzbinlerce kitap yakılarak yok edilmiştir. Guatemala Tayasal'daki kütüphaneler de aynı sona maruz kalmıştır.

BEKTAŞİ TEKKELERİNDEKİ KÜTÜPHANELERİN AKİBETİ

Yeniçeriliğin 1826'daki kaldırılması sırasında ve sonrasında, perde gerisindeki hedeflerden biri Bektaşiliktir. Padişah fermanıyla Bektaşi tekkelerinin tüm taşınır ve taşınmaz malvarlığına el konulmuş; Abdal Musa Tekkesi, Demir Baba Tekkesi, Göbekli Saraç Baba Tekkesi, Nefer Baba Tekkesi, Hızır Baba Tekkesi, Kara Baba Tekkesi, Cuma Tekkesi, Bucak Tekkesi ve diğer tüm tekkelerin kütüphanelerine de el konulmuştur. Müslüman halk inançları gereği satışa çıkarılan tüm bu malları almaktan kaçınmış, kitaplar ve diğer her şeyi daha çok gayrimüslimler satın almıştır. *(İlber Ortaylı, OTAM Dergisi, Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi, s. 281-287, Sayı 6, 1995)*

SEYYİD ARVASÎ'NİN ÜNLÜ KÜTÜPHANESİNİN YAKILIŞI

Van Bahçesaray yakınlarında Arvas dağının eteklerindeki tekkesinde ünlü Arvasî sülalesini başlatan Seyyid Muhammed, külliyesini kurarken orada bir de kütüphane yaptırmıştı. Öyle ki bu kütüphane çevrede çok şöhret kazanmış, hem nadide yazma eserleri barındırmasıyla hem de insanların aradığı her kitabı bulduğu çok büyük bir kütüphane olmasıyla bilinmişti. Yöre insanına ve külliyedeki öğrencilere onlarca yıl hizmet eden binlerce el yazmasının akibeti ibret verici ve hüzünlüdür. Ruslar 1. Dünya Savaşı'nda bölgeyi işgal ettiklerinde iyice şımaran ve azgınlaşan Ermeniler, insan katliamının yanına kitap katliamını da eklemiş, bu muhteşem kütüphaneyi içindeki nadide kitaplarla birlikte yakıp yok etmişlerdir.

CUMHURİYET TÜRKİYESİ'NDE KÜTÜPHANE YANGINLARI

Türkiye'de Cumhuriyet döneminin başlarında, 1940'larda bir (veya iki) kütüphane yangınına rastlıyoruz. 1944 yılında, Ankara'da Milli Eğitim Bakanlığı cilt atölyesinde çıkan yangın, yaklaşık 10 bin cilt kitabı yok etmiştir. Yananlar arasında başka nüshası olmayan tek kitapların bulunup bulunmadığı, varsa kaç tane olduğu bilinmiyor. Ancak bazı kaynaklar ve dönemin gazeteleri, 1947 yılında da yine Ankara'da Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Dairesi'nin ve kütüphanesinin yandığını, orada bulunan 10 bin cilt kitabın da kül olduğunu bildirir. Bu iki yangının tek bir vaka mı, yoksa iki ayrı tarihte gerçekleşen iki farklı yangın mı olduğu kesin değildir. Erken Cumhuriyet dönemindeki bir başka kütüphane yangını, Sanayi-i Nefise Mektebi Kütüphanesi'nin yok oluşudur. 1882'de kurulan mektep ve kütüphanesi için Fransa'dan kitaplar getirtilmiş, başka kitaplar da eklenmiştir. Kütüphane 1926'da Fındıklı'daki Meclis-i Mebusan binasına taşınmış, bu bina 1 Nisan 1948'de çıkan bir yangında içindeki 12 bin kitapla birlikte yanmıştır. *(Nail Bayraktar, 1944 Yılında Eski Milli Eğitim Bakanlığı Binası Cilt Atelyesinde İken Yanmış Olan Fihristlerin Listesi, Türk Kütüphaneciliği Dergisi, s. 4-9, 6/1, 1992).*

YAKIN ZAMANDA YOK EDİLEN BAZI KÜTÜPHANELER

Kütüphanelerin yok olması veya yok edilmesi, yalnızca çok eski dönemlere özgü bir barbarlık değildir; Doğu'nun yakın tarihlerde yok olmuş veya yok edilmiş çok sayıda kamu ve özel kütüphanesi vardır. İşte onlardan birkaçı:

Osmanlı devleti Balkanlardan sökülürken, orada Türklerin kurduğu kütüphaneler özellikle Balkan Savaşları sürecinde her ülkenin yerli milliyetçileri ve çeteleri tarafından büyük oranda

yok edilmiştir. Bu süreçte, Rumeli'ndeki kütüphanelerde bulunan yazma eserlerin İstanbul'a taşınması, matbu bir kopyasının alındığı yere tekrar bırakılması şeklinde bir plan yapılmış, bu işi yürütmesi için **Beyazıt Kütüphanesi Müdürü İsmail Saip Efendi (Sencer)** görevlendirilmiş fakat olumlu sonuç alınamamış, özellikle son Balkan Savaşı'nda oradaki kütüphaneler büyük zarar görmüştür.

Osmanlı'nın son sadrazamlarından **Malatyalı Yusuf Kâmil Paşa** (1808 Arapkir- 1876 İstanbul) vefat ettiğinde, eşi **Zeynep Hanım**'a binlerce kitaptan oluşan büyük bir kütüphane bırakmıştır. **İbnülemin Mahmut Kemal İnal**'ın babası **Seyyid Mehmet Emin Paşa** kütüphaneyi Harput'taki kendi kütüphanesine katmak istemiş, **Zeynep Hanım**, eşinin mühürdarının bu isteğini kırmamış fakat **Kethuda Hüseyin Hakî Efendi** bu işe karşı gelip direnmiş, kitaplığın Harput'a taşınması bu nedenle gecikmiş, bir süre sonra **Zeynep Hanım** da ölünce kitaplar biraderi **Halim Paşa**'ya kalmış; nadir yazmaların bulunduğu değerli kütüphane bundan sonra kaybolmuştur. **Seyyid Mehmet Emin Paşa**'nın da, 27 yaşına kadar topladığı 4 bin küsur cilt nadir yazma kitap, 1858'de İstanbul Mercan'daki konağıyla birlikte yanıp kül olmuştur. Yeniden onarılan konak, onun ölümünden sonra oğlu Mahmut Kemal **İnal**'a kalmış, İstanbul'un işgali sırasında Fransız askerleri **İnal** ve ailesini dışarı atıp bu konakta kalmışlar ve birçok değerli kitap ve mecmuayı yok etmişlerdir.

Komünistler Rusya'da iktidarı ele geçirince yaptıkları ilk işlerden biri, ülkede kömünizm ideolojisine uymayan bütün kitapları yakmak olmuş, birçok kütüphane içindeki kitaplarla birlikte yok edilmiştir. Yok edilen kitaplar arasında Hıristiyanlıkla ilgili kitaplar da elbet vardı ama Doğu medeniyetlerine ait sayısız nadide yazma da Çarlık kütüphanelerinde birikmişti.

Sovyetler Birliği, Buhara Emirliği'ni Ekim 1920'de işgal ettiğinde **Emir Seyyid Mir Muhammed Âlim Han** Afganistan'a

kaçıp canını kurtarmış ama ünlü Emir Kütüphanesi'ni kurtaramamıştır. İşgalciler, Müslüman Türklerin tarih ve kültürlerinden kopartılması için kütüphaneyi yakmıştır; burada kül olan onbinlerce basma kitabın dışında, 40 bin yazma nadide kitap da yok edilmiştir.

Rusya'da daha yakın bir tarihte, 1988'de çıkan bir yangın, St. Petersburg Bilim Akademisi Kütüphanesi'ndeki kitapların 300 binini tamamen yok etmiş, üçbuçuk milyondan fazlasını tahrip etmiştir.

Tokyo Kraliyet Üniversitesi Kütüphanesi, Eylül 1923'te yaşanan Büyük Kanto depreminde yanarak yok olmuştur. Burada yok olan kitap sayısının 700 bini bulduğu ve Japonya kırsalının bütün yazılı kaydını içerdiği bildirilir.

Peru'nun başkenti Lima'da 1943'te büyük yangın çıkmış, 40 bini el yazması 100 bin cilt kitabı barındıran Peru Ulusal Kütüphanesi tamamen yanmıştır.

Sri Lanka'daki Jafna Kütüphanesi 1981'de yakılmış, 95 bin kitapla birlikte çok nadir bulunan ve tek nüsha durumundaki palmiye yaprağı yazmalar da yok olmuştur.

BOSNA'DA SADECE İNSANLAR ÖLDÜRÜLMEDİ...

Bosna'daki kitap katliamı, insanlığın en son tanık olduğu ama en büyük yok edişlerden biridir. Gözü dönmüş Sırplar, Saraybosna'daki Doğu Enstitüsü'nü ve oradaki onbinlerce kitabı barındıran kütüphaneye, özellikle yanması için yangın el bombalarıyla saldırmış, çoğu tek yazma nüsha durumundaki onbinlerce kitabı yok etmişlerdir. Sırplar 1992'de Üniversite Kütüphanesi'ni ve Ulusal Kütüphane'ye yangın bombalarıyla saldırmış, 155 bini nadir yazma ve basma kitap olmak üzere 1 milyon 500 bin kitap yakılmıştır. Ulusal Kütüphane'nin yani kitapların yanması üç gün sürmüştü. Aynı aylarda, Güney Avrupa'nın en

büyük İslam yazmaları, Musevi yazmaları ve Osmanlı belgeleri arşivine sahip Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü Sırplar'ın attığı fosforlu bombalarla tamamen yanmıştı.

IRAK'IN İŞGALİNDE YOK OLANLAR

Araştırmamıza belki de ilham verdiği için özel konuma sahip Irak kütüphaneleri, Saddam'ın yıkılışını izleyen ilk günlerden itibaren korkunç bir katliama ve yağmaya maruz kalmıştır. Gazeteci olarak süreci izlemek için bulunduğumuz bu ülkedeki hemen her şehirde, sokak serserilerinin bile elinde birkaç dolara satmaya çalıştığı eşi bulunmaz yazma eserlerle dolaştıklarını görmek, bir süre sonra inanılmazlığını yitirip sıradanlaşmıştı.

Facianın boyutunu kısa yoldan gözler önüne sermek için Venezüelalı yazar Fernando Baez'in bir sözünü aktaralım. Baez, ABD'nın 2003'te Irak'ı işgalinin öteki yüzünü işleyen **The Cultural Destruction of Iraq and Universal History of the Destruction of Books(Irak'ın Kültürel Yıkımı ve Kitapların Tahribinin Evrensel Tarihi)** adlı bir kitap yazmıştır. Baez Inter Press Service'e Şubat 2005'te verdiği röportajda, Irak'ta olanları şu veciz sözlerle dile getirmiştir: *"Irak'ın ABD önderliğinde istilası ve ardından işgali sonucunda 1 milyon kitap, 10 milyon belge ve 14 bin arkeolojik eser kayboldu. Bu, Bağdat'ın Cengiz Han'ın ardıllarınca yakılıp yıkılmasından bu yana meydana gelen en büyük kültür felaketidir".*

Baez bu söyleşide, Irak'ta işlenen ürkütücü işlerden sözeder. Kitabında da açıkladığı bu kültür ve kitap kırımına göre 2003'teki işgali yapanlardan bazı Amerikan ve Polonya askerleri müzelerden çaldıkları Sümer kil tabletlerini Batılı kaçakçılara tanesi 57 bin dolara satmıştı.

Irak başkentinde binlerce yıllık eşsiz kitapların ve başka paha biçilmez tarihî eşyanın bulunduğu Ulusal Kütüphane'nin 14 Nisan 2003'te yakılmasıyla yüzbinlerce nadir kitap yanarak, parçalanarak yok olmuştur; bir yandan bina yanarken, diğer yandan yağmalanmıştır. Kütüphane binasının pencerelerinden 30 metre

uzağa alevlerin fışkırdığı bu korkunç kıyımda kaç kitabın yok olduğu tartışmalıdır. Ancak ulaşabildiğimiz ciddi bir kaynakta, 417 bin kitabın ve 2 bin 618 süreli yayın arşivinin yandığı bildirilmişti. En acı veren kayıpsa, bu kütüphanede saklanan ve dünyada başka eşi bulunmayan 4 bin 412 yazma kitabın yok oluşuydu. Irak'ın bu en büyük ve en değerli kütüphanesinde yanan kitaplar arasında çok değerli Kur'an nüshaları, Binbir Gece Masalları'nın tarihte bilinen ilk yazma nüshaları, Ömer Hayyam'ın matematik ve astronomiyle ilgili tek yazma kitapları, İbn Sînâ ve İbn Rüşd gibi büyük düşünürlerin orijinal yazma kitapları da vardı. Yağmalanan Ulusal Müze'den kaçırılan 170 bin parça paha biçilmez tarihî eserin Batılı ülkelere kaçırılması için tam bir yağma pazarı kurulmuştu.

Yine Bağdat'taki İslamî Kütüphane, daha işgalin ilk saatlerinde azınlık milislerince yakılmıştı. Musul Üniversitesi Kütüphanesi, Evkaf Kütüphanesi yağmalanıp yakılmış, binlerce kitap yok olmuştu. Güneyde direniş başlatan Şii lider Mukteda el-Sadr'a bağlı birliklerin bulunduğu Nâsıriye şehrine saldıran ABD birlikleri, buradaki 40 bin yazmanın bulunduğu kütüphaneyi kasıtlı olarak yakıp yok etmişti. Kütüphanelere saldıranların, kendi ırkından ya da dininden, mezhebinden olmayan kimselere ait değerli yazmaları yok edişine de tanık olundu.

İlk günlerde bazı kütüphaneler yakılmış, ancak kısa süre sonra kitapların o günkü Irak şartlarına göre iyi paraya satılabileceği anlaşılınca bu defa onları ele geçirmek için yağmalar başlamıştır. Neredeyse hiçbiri basına yansımayan bu kitap katliamı ve yağmasında kaç kitabın yok edildiğini hesap etmek güçtür. Fakat sadece ABD'ye kaçırılanların sayısının 20 bine yakın olduğuna ilişkin veriler vardır.

1960'larda Bağdat'ta kurulan Evkaf Kütüphanesi için Irak'ın bütün şehirlerindeki kütüphanelerden seçkin kitaplar toplanmış, bu toplama işi uzun yıllar sürmüştü. Sonuçta diğer kitapların

yanısıra, 5 binden fazla yazma orijinal kitap bulunup buraya konulmuştu. Maalesef Amerikan işgalinde bu kitaplar yok edilmiştir. Bu kütüphanede yanan kitapların bir bölümünün adını, ilahiyatçı **Prof. Hüseyin Atay**'ın daha önceden Türkiye'ye getirdiği bir katalogdan öğreniyoruz. 1980'lerde işi gereği bu kütüphanede bir süre çalışan Atay, Türkiye'ye dönerken, 1973'te **Abdullah el-Cuburî** tarafından hazırlanan ve oradaki kitapları içeren iki ciltlik bir kataloğu da yanına almıştı. 1973'ten 2003'e kadar geçen 30 yılda o kütüphaneye daha binlerce kitabın dahil edildiğini de akıldan çıkarmadan, bu kataloglara dayanarak, işgalde yakılan ve hemen hepsi müelliflerinin kaleme aldığı asıl yazma nüsha olan binlerce kitaptan yalnızca birkaçının adını verelim: **İmam Âzam Ebû Hanife**'nin **Müsned**'i, **İmam Şafiî**'nin **Müsned**'i ve **el-Ümm**'ü, **İmam Mâlik**'in **el-Muvattâ**'sı, **İmam Hanbel**'in **Müsned**'i ve **Risaletü'l-Salah**'ı, **İmam Gazzâlî**'nin **Cevahir el-Kur'an, el-Vesait fi el-Mezheb, el-Risâletü'l-Mazınûniye, Kitâb fî Ahvâli Velâdet er-Resûl** adlı eserleri, **Ebû Davud**'un **Müsnedi'l-Talâsî**'si, **Tirmizî**'nin **Şemâilü'n-Nebî**'si, **Muhiddin Arabî**'nin **Risaletü'l-Selât**'ı, **Celâleddin es-Suyûtî**'nin(ö.1505) **el-Dâr-ı el-Nâzım-ı fi Fezail-i el-Kur'an el-Azîm**'i, **Zemahşerî**'nin(ö. 1143) **el-Keşşaf en Hakaik el-Tenzil** ve **Uyûnü'l-Akavil fi Vechi'l Te'vil**'i ve **el-Faik fi Garîb el-Hadîs**'i, **Ömer b. Abdurrahman el-Farisî**'nin (ö. 1082) **el-Keşşaf**'ı, **Fazıl b. Hasan el-Tebrizî**'nin(ö. 1153) **Mecmua el-Beyan el-Ulum el-Kur'an**'ı, **Hüseyin b. Mehmed el-Ragıb el- İsfahani**'nin(ö. 1108) **Müfredat el-Faz el-Kur'an**'ı, **Ebu'l-Kasım Hibbetullah b. Selamet b. Nasır el-Bağdâdî**'nin(ö. 1019) **en-Nâsih ve'l-Mensûh**'u, **Ebûbekir Mehmed b. Abdulaziz el-Secistanî**'nin(ö. 942) **Nüzhetü'l-Kulûb**'u, **Ebu'l-Fer Abdurrahman b. Ali b. El-Cevzî**'nin(ö. 1201) **Nüzhetü'l-Eyvân**'ı, **Müslim b. Hacca el-Kuşeyrî**'nin (ö. 875) **el-Câmi es-Sahîh**'i, **es-Seyyid Şerif el-Cürcâ'î**'nin(ö. 1280) **Risalet fi el-Mestalah**'ı, **Abdurrezzak b. Ahmed el-Kâşânî**'nin (ö. 1330) **Şerhü'l-Hadîs**'i, **Muhibüddin et-Taberî**'nin(ö. 1295) **İlm el-Hakîm el-Hadîs**'i, **Osman b. Abdurrahman el-Şehrizori eş-Şafii ed-Dımaşkî**'nin(ö. 1245) **Ulûmü'l-Hadîs**'i, **Semerkandî**'nin(ö. 993)

Hazînetü'l-Fıkh'ı, Alaaddin el-Hısnkeyfî'nin(ö. 1677) ed-Dâr el Muhtar fi Şerhu Tenvîrü'l-Ebsâr'ı, Mahmud b. Hamza el-Aydınî el-Güzelhisarî er-Rûmî el-Hanefî'nin(ö. 1601) Risîlet fi el-Kadir el-Mesnûn min el-Hayât'ı, Kemalpaşazade'nin (İbn-i Kemal, ö. 1533) Risalet fi Mâ el-Vuzuh'u, Mehmed b. İbrahim b. Ahmed el-Hanefi el-Edirnevî'nin(ö. 1723) Riyaz el-Kasimin fi Mesele el-Hayat'ı, Mevali Dede Efendi el-Bursevî el-Hanefi'nin(ö. 1565) es-Siyaset eş-Şerait'i, Ebû Abdullah Hüsameddin el-Arhavî'nin(ö. 1368) Manzûme-i Dürûr el-Bahar'ı, Muhammed b. Mustafa el-Vâni el-Meşhûr'un(ö. 1592) Nakd el-Dürûr'u, Tâceddin Abdulvahab b. Ali el-Üskübî'nin (ö. 1369) Nuşye el Tashîhi'n-Nuvî'si. *(Ahmet Dinç, Babil'de Amerikan Tangosu- Saddam'ı Deviren Güdümlü Tarikat: Kesnizani, muhtelif sayfalar, Selis Yayınları, İstanbul, Nisan 2004. Ayşe Çavdar, Bağdat'ta Yanan Kitaplar, Atlas Dergisi, 5 Agustos 2003).*

İSKENDERİYE KÜTÜPHANESİ'NİN AKİBETİ

Konunun su götürür yanlarına ve günümüze de uzanan tartışmalara dayanarak, İskenderiye Kütüphanesi bahsini bu bölümün sonuna alıp genişçe işleme gereği duyuyoruz.

Mısır'da medeniyet ve yazın tarihi, tam anlamıyla kitapların yok edilmesinin de tarihiyle içiçe süregelmiştir; bu süreç Romalıların bölgeye hâkim olmasıyla belirgin bir şekilde başlamıştır. Doğu'nun eşsiz hazinelerini ve birikimini barındıran İskenderiye Kütüphanesi'nin nasıl ve kimler tarafından yok edildiği batılılar tarafından uzun süre gizlenmeye ve saptırılmaya çalışılmıştır. Ancak insanlık tarihinin belki en değerli kitaplarının Romalılar ve Hıristiyanlar tarafından hem de birkaç kez nasıl yok edildiği, onların mirası üzerine batı medeniyetini kuranların bu utançtan kurtulmak için bir yalana sarılarak bu ayıbı nasıl Müslümanların üzerine atmaya çalıştıkları bugün artık sır değil. Tarihteki en ünlü ve belki en tartışmalı bu kütüphane, var olan bütün bilim

ve uğraş dallarıyla ilgili hemen bütün kitapların bulunduğu, eski Mısır'ın kadim bilgilerini, Çin, Hint, Asur, Babil ve hatta Sümer kitaplarını da barındıran eşi bulunmaz bir yerdi. Eski Mısır inancıyla da örtüştüğünden, kütüphane çok sayıda hermetik bilgi içeren kitaba da sahipti; Mısırlı Tothçu **Rahip Manethon**'un, Hermes-Toth'un bilgilerini içeren 36 bin 525 kitap olduğunu bildirdiği nakledilir. Doğaldır ki bu kitaplar da İskenderiye'deydi. Mısır ülkesine getirilen her kitabın, bir devlet politikası doğrultusunda, asıllarının alınıp bu kütüphaneye konulması, kitabın sahibine ise bir kopyasının çıkartılarak verilmesi gerekiyordu. Böylelikle zamanın bilinen tüm kitaplarını içerdiği söylenir. Kütüphanedeki kitapların listesini içeren kataloğu **Kyreneli Kallimakhos** hazırlamıştı ve katalog tam 120 ciltti.

İskenderiye Kütüphanesi her yok edildiğinde eski Mısırlılar büyük bir gayret ve özveriyle onu yeniden ayağa kaldırmış, zenginleştirmiş, insanlığa hizmet eder hale getirmiştir. Kütüphanenin, **İskender**'in komutanlarından **Lagus**'un oğlu **Ptolemaus 1.** Soter(Sotres) tarafından M. Ö. 305-300'lerde kurulmuştur. Mısırlılaşan ve firavun ünvanını alan imparatorun emriyle kitap toplama işi bir devlet politikası haline getirilmiş, Antik çağın hemen bütün kitapları, o zaman bilinen dünyanın her yerinden buraya getirilmişti. Hint, Sind, İran, Cürcan, Erman, Anadolu, Musul, Babil ve Yunan'dan hemen tüm kitaplar, ya sahiplerine büyük paralar ödenerek, ta da istinsah edilerek alınıp İskenderiye Kütüphanesi'ne taşınmıştır. **Sofokles, Euripides, Aşil** gibi ünlü Yunan bilginlerinin kitaplarının İskenderiye'ye getirilebilmesi için sahiplerine 15 bin altın ödenmiştir. Meşhur kütüphane, en azından Yunan sömürgesi döneminde iki parçalı olarak kayıtlara geçmiştir; büyük olan bölüm firavunun sarayında, daha küçük kısımsa tanrı Serapis adına yapılan ünlü Serapun tapınağındadır. İskenderiye Kütüphanesi'nde kaç kitap bulunduğu kesin değildir; kaynaklarda bu sayı 150 binden 900 bine kadar değişir. M. S. 47'ye ait bir kayıtta, orada 900 bin kitap bulunduğu bilgisi verilir. **Şair Callimaque**, kütüphanedeki kitapların, bugün kayıp

durumdaki bir kataloğunu hazırlamıştır. Buna göre firavun sarayında 490 bin rulo, Serapun'da 43 bin rulo kitap vardır; bu kitapların hiçbiri bugüne gelememiştir. Bununla birlikte, oradaki kitap sayısının dönemlere ve şartlara göre değiştiğini de unutmamalı. Öte yandan, bir kitabın ortalama 7-8 rulodan oluştuğu ve bazı kitapların birden fazla nüshası bulunduğu gerçekleri de göz önüne alınırsa, İskenderiye Kütüphanesi'nde öyle sanıldığı kadar çok kitap bulunmadığı, 70 ila 80 bin arasında kitabı barındırdığı ortaya çıkar.

Kayıtlar burasının ilk tahribini M.Ö. 88'e tarihlemiştir. Yerli unsurlar başkaldırmış, Romalılarla aralarında geçen savaşta İskenderiye şehri büyük oranda yanmış, kütüphane de bundan nasibini almış; birçok kitap yanmış, orada çalışan bilimadamları ve öğrenciler başka yere nakledilmiştir. Ancak kütüphane bu ilk vartayı atlatmış, kısa sürede yeniden merkezî özellik kazanmıştır. Asıl ve büyük darbe bundan yaklaşık 40 yıl sonra gelmiş; 7. Kleopatra ile anlaşan Roma İmparatoru Jül Sezar, ölümünden üç yıl önce, M.Ö. 47'de donanmasıyla İskenderiye'yi işgal etmiş, yapılan savaşta Mısır ordusunu yenmiş, şehirse kütüphanesiyle birlikte tamamen yakılmıştır. Sezar şehre girdiğinde kütüphanede 700 bin kitap bulunduğu söylenir. Tahrip, yağma ve yangından kurtarılabilen az sayıdaki kitap, Serapun tapınağının kütüphanesine taşınmıştır ki, Callimaque Kataloğu'nda belirtilen iki parçalı kütüphane durumu bundan sonra ortaya çıkmıştır. Ancak Roma taraftarı bazı tarihçiler, kütüphaneyi Sezar'ın yaktırmadığını, o sırada çıkan bir ayaklanmada yok edildiğini savunur. 7. Kleopatra'nın sevgilisi ve Sezar'ın rakibi Marcus Antonius (M. Ö. 83-30), yakılan kitapların yerine, dönemin en büyük ve ünlü kütüphanelerinden biri olan Bergama Kütüphanesi'nin 200 bin rulodan oluşan tüm kitap varlığını, Kleopatra'ya hediye kabilinden İskenderiye Kütüphanesi'ne naklettirmiştir ama onlar da ilerleyen yıllarda yine Romalıların gazabıyla yok olacaktır.

Roma tahtında 98-117 yılları arasında oturan **Traianus** döneminde İskenderiye'deki Yahudi halkla Yunan ve Makedon göçmenler arasındaki gerginlik nihayet isyana dönüşmüş, çok kanlı biçimde bastırılan bu olaylarda da kütüphane zarar görmüştür.

Aradan 200 yıl kadar süre geçmiş, efsanevi kütüphane yeniden görkemli günlerine ulaşmışken, Roma'ya isyan edip Suriye, Filistin ve Mısır'da Palmira merkezli bir devlet kuran **Kraliçe Zenobya**'nın üzerine yürüyen **Roma İmparatoru Aurelian**, 272-273 yıllarında Palmira ve İskenderiye'yi ordusuna talan ettirmiş, yaktırıp yıktırmıştır. Bu felaketten kütüphane de nasibini almış ve yakılıp yok edilmiş, faciadan çok az sayıda kitap kurtarılabilmiştir.

İskenderiye Kütüphanesi'nin bilinen akıbetini hızlandıran süreç 391 ila 415 yılları arasında yaşanmıştır. 391'de Roma'nın **Mısır Valisi Teophilos**, eski Mısır dininin merkezindeki isim olan Osiris'e ait bir tapınağın bulunduğu alanı kilise yapmaları için Hıristiyanlara verince şehirde isyan çıkmış, eski inancın ve çeşitli pagan dinlerinin mensupları Roma askerleri ve Hıristiyanlarca kılıçtan geçirilmiştir. **Roma İmparatoru Büyük Theodosius** bu olayın ardından, İskenderiye'de eski Mısır'ın Osiris dininin canlılığını sürdürdüğü ve buna dayanak olarak da eski dinin kitaplarını barındıran İskenderiye Kütüphanesi'nin varlığını ileri süren raporlar üzerine, kütüphanenin tamamen yok edilmesini emretmiş; yüzbinlerce rulo yırtılarak, denize atılarak, yakılarak yok edilmiştir. Kütüphane binası ve Serapun tapınağı tamamen yıktırılmıştır.

Kütüphane, kadim bilgiye ve eski inançlara ilişkin tüm kitapları ayıklanarak yok edilmiş ve çok küçülmüş olsa da varlığını sürdürmüştür. Aradan birkaç yıl geçmiş, bu kez **İmparator Diocletianus** Mısır'da çeşitli mâlî ve idarî reformlar yapınca, buna karşı İskenderiye halkı isyan etmiş, o da tüm şehri yıktırmıştır; elbette bundan kütüphane de büyük oranda etkilenmiştir. 415

yılı, İskenderiye Kütüphanesi'ne son darbelerden birinin vurulduğu olaylara tanıklık etmiştir. İskenderiye Piskoposu Cyril, aynı şehirde yaşayan ünlü kadın matematik, felsefe ve astronomi bilgini Hipatya'nın bilimsel çalışmalarını ve bu çalışmaları yaptığı (İskenderiye Kütüphanesi'nden kurtarılan matematik, astronomi, felsefe kitapları ve pagan inançlarıyla ilgili) yazılı kaynakları hedefine almış, bir grup Hıristiyan bağnazı kışkırtarak hem Hipatya'yı öldürtmüş hem de kalan son kitapları yok ettirmiştir.

Yaklaşık 15 yıllık bu son kıyım sürecinden sonra İskenderiye Kütüphanesi tarihi kayıtlarda yer almaz. Roma imparatorlarının, Hıristiyanlık için büyük tehdit gördükleri İskenderiye Kütüphanesi'ne ve diğer yazılı kaynaklara saldırıları bununla sınırlı değildir: Yeri gelmişken, İmparator Diocletian'ın, eski Mısır ve Kıptî dilinde yazılmış simya kitaplarını 292 yılında yaktırdığını, 400'lü yıllarda yine Romalıların, Hıristiyanlığa uymadığı ve kâfirlik içerdiği iddiasıyla Etrüsklerin mirası olan kitapları yaktırdıklarını da not edelim.

İskenderiye Kütüphanesi'nin yok edilişini, Hıristiyan kilise ekolleri arasındaki ölümüne inanç mücadelesinden ayrı düşünmek, konunun çerçevesini zihinlerde eksik bırakır. 300'lü yılların ikinci yarısından itibaren Hıristiyanlığa çeşitli akımlar, tarikatlar ve mezhepler aracılığıyla pagan ve putperest anlayışlar nüfuz etmeye başlamıştır. Arius'un yolunu izleyen Aryanistler başta olmak üzere Sabellianizm, Marcellianizm, Futianizm, Makdonyanizm, Apollinarizm, Onimiyanizm gibi akımlar Hıristiyanlığın yerleşik anlayış ve kurumlarını tam anlamıyla sarsmış, savurmuş, tüm imparatorluk coğrafyasında ortaya çıkan sosyal ve dinî çalkantılar Roma devletinin varlığını tehdit eder hale gelmiştir. Ariusçuların etkisindeki İskenderiye Kilisesi bu süreçte İstanbul ve Roma kiliseleriyle ciddi bir inanç mücadelesi içine girmiştir. Büyük Theodosius ve diğer imparatorlar ülkenin yeniden birliğini sağlamak için çözümler geliştirmeye çalışmış, sorunun belirgin adresi olan İskenderiye Kilisesi'nin pagan ve

putperest kaynaklardan beslendiğine ve bu kaynakların da İskenderiye Kütüphanesi'nde bulunduğuna hükmedilmiştir. 392'de imparator, tüm Roma coğrafyasında putperestliğin kökünü kazımak ve yerine klasik Hıristiyan anlayış ve kurumlarının yerleştirilmesi için ferman çıkarmış, 431 ve 449'da Efes'te konsüller toplanmış, bu konsüllerden İskenderiye Kilisesi galip ayrılmıştır. İmparator Marcian, kedi denetimindeki başkent patriğinin temsil ettiği Hıristiyanlık anlayışının galip gelmesi için 451'de Kadıköy'de yeni bir konsül toplayıp istediği sonucu almıştır. Konsülün ardından İskenderiye Patriği Dioscorus görevden alınmış, Kadıköy Konsülü'ne katılan heyet İskenderiye'ye dönünce, orada kararları baskı ve tehdit altında zorla imzaladıklarını açıklayınca tüm ülke karışmıştır. İskenderiye'ye yeni atanan Patrik Proterius göreve başladığı gün Mısırlılar ayaklanmış, Roma askerleriyle yaşanan çatışmalarda sadece İskenderiye kentinde 24 bin kişi öldürülmüş, kiliselerdeki ceset yığınlarının tavana kadar ulaştığı rapor edilmiştir. 453'te Kadıköy Konsülü'nde kararların zorla alınmasını sağlayan İmparatoriçe Pulharya'nın ölümü Mısır, Filistin ve Antakya'da halkın bayram yapmasına neden olunca, ülkede bir insan kıyımı başlatılmış, yüzbinlerce kişi öldürülmüş, insanlık tarihinin en büyük soykırımlarından biri gerçekleştirilmiştir.

Tüm bu olanların ardından İmparator Marcian, kargaşa, isyan ve onca zamandır yaşanan sıkıntıların yazılı kaynağının İskenderiye Kütüphanesi ve Mısır'ın diğer şehirlerindeki kütüphaneler olduğuna kanaat getirmiş, 1 Ağustos 455 tarihli bir ferman yazıp Mısır Valisi'ne gönderip, ülkedeki bütün kütüphanelerin ve kitapların yakılmasını emretmiştir. Emir tavizsiz ve sert şekilde uygulanmış, Mısır'ın diğer kütüphaneleriyle birlikte İskenderiye Kütüphanesi ve kitapları da tarihe karışmıştır.

İskenderiye Kütüphanesi'nin şehir fethedildiğinde Hz. Ömer'in emriyle yakıldığı şeklinde, tarihi gerçeklere dayanmayan, birçok kanıtla çürütülmüş bir iddia vardır ve bu yalana, işlerine öyle geldiğinden batılıların çoğu inanmaktadır. İddianın

kaynağı, **Ebu'l-Ferec** diye de tanınan Malatyalı Hıristiyan din adamı **Bar Hebraeus**'tur(**Ebu'l-Ferec bin Hârun el-Malatî**-1226-1286). Önce Yahudiyken din değiştirip Hıristiyan olmuş ve Gubos Piskoposluğu, Halep Diyakozluğu gibi görevlerinin ardından Doğu Kiliseleri Başpiskoposluğu'na atanmıştır. Bu kişi Türkçe'ye **Ebu'l-Ferec Tarihi** adıyla çevrilen eserinde, **Hz. Ömer**'in Mısır'ı fetheden Arap ordusunun komutanı **Amr b. Âs**'a emredip İskenderiye Kütüphanesi'ndeki kitapları şehirdeki 4 bin hamama dağıttırdığı, böylece hamamların altı aylık yakıt gereksiniminin karşılandığı, kütüphane binasının da yıkılarak yok edildiğini yazmıştır. **Ebu'l-Ferec**, Hıristiyan Dilbilimci **John**'un (**Ioannes-Gramerci Yuhanna**) **Amr b. Âs**'a itirazda bulunduğunu, onun telkiniyle kütüphaneyi yıkmamayı düşünen Arap komutanın konuyu bir de **Hz. Ömer**'e mektupla sorduğunu, onunsa verdiği yanıtta, kitapları yakmasını emrettiğini savunur.

Ebu'l-Ferec bu hikâyeyi kendisi uydurmamıştır ancak bir yalanın üzerine atlamıştır. Zannımızca bu öykü, Hıristiyanlardan Fâtımîlere, oradan da yazılı kaynaklara geçmiş olmalıdır. Fâtımîlerin yıkılış sürecinden önce özellikle Ortadoğu'da varlığını sürdüren Hıristiyanlar arasında yazıya geçirilmişse de, günümüzde buna ilişkin kayda henüz rastlanmamıştır.

Aslında **Ebu'l-Ferec**'in yaptığı şey, Roma'nın Hıristiyan İmparatoru **1. Theodosius**'un emriyle, Mısır'ın Hıristiyan Valisi **Teophilos**'un yaptığı kitap katliamının ayıbının, bir yanılma veya yanıltma eseri olarak Müslümanların alnına sürülmesine katkı yapmaktan ibarettir. Ancak bu asılsız iddianın ilk kaynağı **Ebu'l-Ferec** değildir; zira onun eserinin Süryanice ilk nüshasında, bundan çekilen İbranice ve Arapça asıl nüshalarında böyle bir konu geçmemektedir. Yani hikâye, bir çeviri veya çoğaltma sırasında veya başkaları tarafından bilinmeyen bir tarihte kitaba sokuşturulmuş olabilir. Mısır'ın fethiyle, iddianın ortaya çıkışı arasında yaklaşık 6 asırlık çok büyük bir zaman dilimi vardır;

640'lardan 1200'lere gelinceye dek böyle bir hikâyeden hiç sözedilmez. İddianın yazılı olarak ilk ortaya çıkışı, bir Şii hanedanın yönettiği Fâtımî devletinin, Ehl-i Sünnet yanlısı yani **Hz. Ömer**'in de temsilcilerinden biri bulunduğu İslamî anlayışı benimseyen Eyyûbîler tarafından yıkılışını izleyen dönemdedir. İyi bilinir ki, Fâtımî ülkesinin düşünür ve yazarları arasında eski Yunan düşünce akımlarından etkilenme ileri düzeydedir. Fâtımî-Şii düşünürler bu fikirleri Şii İslamî düşünceyle bağdaştırmaya çalışmıştır. İslam mezhepleri (özelde Ehl-i Sünnet ve Şia) arasındaki basit fikrî çekişmelerde bile işin boyutunun tekfîre kadar vardığı tarihi kayıtlarla sabit olduğuna göre, Mısır'da kurulmuş devletlerinin bir Sünnî (**Selahaddin**) tarafından yıkılmasını hazmedemeyen Şiilerin, o ülkeyi ilk ve son fetheden (**Hz. Ömer** ve **Selahaddin Eyyûbî**) Ehl-i Sünnet yanlısı kişilere iyi gözle bakmayacaklarını, onlara her türlü kötü vasfı ve işi yükleyebileceklerini tahmin etmek zor değildir. **Nureddin Zengî** ve **Selahaddin** Mısır'a seferler düzenlemeye başlayınca Fâtımîler Hıristiyan Kudüs Krallığı'yla işbirliği yapmaya başlamış, bu ilişki ilerleyen aşamalarda çok yönlü bir hal almıştır. **Selahaddin** 1171 yılında Mısır'da Fâtımî hilafetini bitirdiğini, ülkede Şiiliğe son verip Sünniliğe döndürdüğünü, Bağdat'taki Abbasi Halifeliğine bağlılığını ilan etmiş, kütüphanelerindeki kitapları sattırmıştır. Dahası Selahaddin çoğunluğu Şii ve eski Yunan'dan çeviri kitaplarını barındıran Fâtımî kütüphanelerindeki kitapları açık artırmayla sattırmıştır. Bunun üzerine Fâtımî düşünür, yazar ve din âlimleri ülkelerini işgal edenlerle ilgili suçlayıcı kitaplar yazmışlardır. Gerek Şii-Fâtımî ve Hıristiyan halkın arasında oluşan öyküler, gerekse buralardan beslenerek yazılan kitaplar, halkın ve yazarların muhayyilesinde **Selahaddin**'den **Hz. Ömer**'e doğru yolculuk yapmış olmalıdır. Onlara göre, Fâtımîlerin büyük kütüphanelerini (kitaplarını satarak da olsa) yok eden **Selahaddin**'in benimsediği dinî görüşü Mısır'a getiren **Hz. Ömer** de benzer bir ayıbı işlemiş olmalıydı; o da bir kütüphane yok etmeliydi. Yazılan bu kitaplar yayılmış ve Mısır hakkında kitap yazanların da eline geçmiştir.

Bunlardan biri, **Selahaddin** Eyyûbî taraftarı olduğu bilinen hekim ve filozof **Abdüllatif el-Bağdadî**'dir(1162-1231). Musullu bilgin, 1203'te gittiği Mısır'da bu ülkenin tarih, bilim, coğrafya, edebiyat, nüfus, toplum gibi yönlerini anlatan **Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr fî el-Umûr el-Müşâhede ve'l-Havâdis el-Mu'âyene bi-Arz-Misr** adlı bir kitap yazmıştır. Kitapta; "**Halife Ömer**'in izniyle **Amr** bin **Âs** tarafından yakılan kütüphane" ifadesi vardır. **Ebu'l-Ferec**'e kaynaklık eden iki yazardan ilki budur. Diğeri Yukarı Mısırlı zengin bir sülalenin çocuğu olan **Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıftî**'dir(1173-1248). Hemen belirtelim, **İbnü'l-Kıftî**'nin Selçuklu tarihini yazdığı **Ahbârü's-Selcûkıyye** adlı tarih kitabı kayıptır. Ünü her yere yayılan zengin ve görkemli özel kütüphanesiyle tanınan İbnü'l-Kıftî'nin, konumuzla ilgili iddiaları içeren kitapları kütüphanesine katması güçlü olasılıktır. 1227'de başta Mısırlılar olmak üzere İslam medeniyetinin yetiştirdiği bilginlerin hayatını ve çalışmalarını anlattığı **Terâcimü'l-Hükemâ** adlı bir kitap yazan **İbnü'l-Kıftî**, eserinde malum iddiayı yinelemiştir. Orada **John**'un **Amr b. Âs**'a; *"Iskenderiye'yi her şeyi ile ele geçirdiniz. Bunlardan size faydası olan şeye karışmam. Fakat bir şey var ki, size faydası yoktur. Bunları bize veriniz. Kraliyet Kütüphanesi'nde mevcut olan kitapları istiyorum. Sizin bunlarda faydanız yoktur. Biz ise onlara muhtacız. Iskenderiye hükümdarlarından Batlamyus Fladelfus ilme ve âlimlere rağbet ederek, her taraftan ilmi kitaplar toplanmasını emretti"* dediğini aktarır. Amr bir mektup yazarak, konuyu Hz. Ömer'e danışmış, o da şu cevabı ve emri vermiş: *"Beyan ettiğin kitaplara gelince, bunlar Kitabullah'a uygun şeyleri içeriyorsa, Allah'ın Kitabı varken zaten onlara ihtiyacımız yok. Kitabullah'a aykırı şeyler ise yok edilmesi gerekir. Bunları yak"*. **Muhtemelen** hikâye, 1203'te Mısır'a gittiğinde oradaki Fâtımî kalıntılarından Bağdâdî'nin kulağına çalınmış, o da **Selahaddin**'i desteklemek amacıyla söylentiyi kitabına almış, **Kıftî** ondan alıntılamış, **Ebu'l-Ferec** de **Kıftî**'den aktarmış olmalıdır.

Hz. Ömer'in verdiği cevap, çeşitli kaynaklarda bazı sözcükler farklı geçse de anlam, amaç ve kasıt bu çerçevededir. Cevaptaki tutarsızlıklar dikkate değer: Bir kere, kitapları almak isteyen **Amr b. Âs** veya başka Müslümanlar değil ki, **Hz. Ömer**; *"Kur'ân varken onlara ihtiyacımız yok"* desin. İslam hukuku Hz. Peygamber'den itibaren kitap ehli (yani Yahudi veya Hıristiyan) gayrimüslimlere eman verip, onların inançlarını ve bu inançları içeren yazılı kaynaklarını korumaya altına almıştır. Dahası İslam hukuku, bilimle uğraşmayı ibadet saymış ve teşvik etmiştir. **Kıftî**'de geçen şekliyle **John, Amr b. Âs**'a kitapların âlimlerce yazılan ilmî eserler olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Kaldı ki konuyu aktaran kaynaklar, **Amr b. Âs** Mısır'ı ele geçirdiğinde (gerçi **John** bu tarihte çoktan ölmüştü ama bir an için o sırada yaşadığını varsayalım) tanıştığı **Gramerci John**'a itibar gösterip saygın bir konum verdiğini özellikle belirtir; komutanın (veya valinin) nezdinde böyle muteber bir kişinin istediği bir miktar kitap için, Halife'ye cevabı haftalarca beklenecek olan bir mektup yazıldığını düşünmek anlamsızdır. Öte yandan, İslam fetihlerini yapan komutanlar ve yeni alınan yerlere atanan valiler, çok hayati konularda bile Kur'ân'a/İslam'a aykırı olmamak kaydıyla kendi başlarına karar verip uygulama, hatta yasa yapma yetkisiyle donatılmıştır; böyleyken bir miktar kitabı isteyen saygın bir kişinin ricası için Mısır komutanının/valisinin inisiyatif kullanmak yerine uzaktaki merkeze danışması mantıksızdır.

Senaryo çuvala sığmayacak başka yanlışları da içermektedir. **John**'un **Amr** b. **Âs**'la çağdaş olduğunu iddiasını geçiyoruz; **Aristo**'nun İskenderiye'de yaşadığı, Musion'u **İskender**'in kurduğu gibileri de.

Mısır'ın Müslümanlarca fethi gerek İslam gerekse Yahudi, Hıristiyan, Kıpti ve diğer tarihçiler tarafından en ince ayrıntılarına kadar irdelenmiş, araştırılmış ve yazılmıştır. Fethi yazan Müslim-gayrimüslim hiçbir kaynakta, bu asılsız söylentiye ilişkin en küçük bilgiyi bırakalım, küçük bir ima bile yoktur. En çarpıcı olansa şudur: Sözü edilen, **Amr** b. **Âs**'la **Hz. Ömer** arasındaki

mektubun büyük bir bölümü günümüze ulaşmıştır ve orada kütüphaneye ilişkin en küçük bir bahis bile geçmemektedir.

Ariusçu ve diğer akımların varlığı, bunların Ortodoks Hıristiyan anlayışlarıyla mücadelesi, bu çekişmenin Roma, İstanbul, Antakya ve İskenderiye kiliselerine yansıması, Roma devletinin kendi güvenliği bekasıyla ilintili gördüğü bu konuda yaptıkları kütüphanenin defalarca yakıldığı, 450'lerden sonra da bir daha var olmamak kaydıyla tamamen yok edildiği tarih biliminin kesin ve kanıtlı verileri arasındadır. Dönemin ekonomik anlayışı ve değerleri açısından, gerek Roma ve gerekse (bölünmeden sonra) Doğu Roma imparatorluğunun en değerli parçası sayılan Mısır'da yaşanan bu kadar muhalefet, kargaşa, direniş ve kandan sonra denetim sağlanabilmiştir. Zor kazanılan bu denetimin, kısa süre sonra ve kolayca sona erdirilmesi, bu çerçevede 'asıl fitnenin kaynağı' İskenderiye Kütüphanesi'nin yeniden ihyası sözkonusu bile olamaz. Hz. Ömer'in fetih yıllarında İskenderiye'de eğer bir kütüphane var idiyse, bu büyük ihtimalle, Roma ve İstanbul'un desteklediği Hristiyanlık anlayışını yansıtan ve bölge insanına yönelik propagandada kullanılmak üzere getirilmiş kitaplardan oluşan bir 'Hıristiyan kütüphanesi'dir. Yanısıra bir miktar da, inancı ve siyaseti doğrudan etkilemeyecek matematik, fizik, kimya, botanik gibi alanlarda yazılmış kitap bulunmalıdır. Eğer Amr b. Âs en fazla birkaç bin kitaptan ibaret olabilecek böyle bir kütüphaneyle karşılaşmışsa, yapsa yapsa bu kütüphaneyi ve kitapları koruma altına alıp halkın istifadesine sunmak gibi bir tercih yapmıştır.

Ebu'l-Ferec'e kaynaklık eden bu iki kitabı yazanlar, asılsız iddiayı eserlerine almakta beis görmemiştir. Çünkü Selahaddin Fâtımî devletine son verdiğinde, onların Kur'ân'a aykırı aşırı Şii inancını da içeren çok sayıda kitabı barındıran kütüphanelerindeki eserleri açık artırmayla sattırmıştı. Fâtımî yazarlar bu olayı, Selahaddin'e ve Eyyûbîlere saldırmak için malzeme yapınca sözkonusu iki yazar Selahaddin'i desteklemek ve doğru yaptığını

kanıtlamak için, o sırada ortada dolaşan, *"İskenderiye Kütüphanesi'ni* **Hz. Ömer** *yok etti"* hikâyesini kullanmış olmalıdırlar. Yani; *"***Hz. Ömer** *de aynı şeyi yaptı ve doğru olanı yaptı; demek ki* **Selahaddin***'in yaptığı da doğru"* izlenimini vermek istemişlerdir. Görünen o ki, Mısır'ı ele geçiren ve yeni bir düzen kurmaya, halka kendini benimsetmeye, kamuoyu nezdinde meşruiyet sağlamaya çalışan bir idare(Eyyûbîler) ve taraftarları, yalan bir iddiayı ithal etmiş olsalar bile, o ülkenin Müslümanlaşmasına vesile olan Peygamber Halifesi Hz. Ömer'i kalkan yapmış, propagandalarına malzeme etmişlerdir.

Ancak dikkat çekici olan, İbnü'l-Kıftî'nin, İskenderiye Kütüphanesi ve Hz. Ömer bahsinin geçtiği yerde Dilbilimci John'un biyografisini de koymuş olmasıdır. Mısır'ın Müslümanlarca fethinden bir asır önce ölmüş olan John'un yaşamöyküsünün senaryoda yer alması, hikâyenin Fâtımîlerden de önce Hıristiyanlar tarafından uydurulduğu, ardından Şii-Fâtımî yazarlarınca Müslüman dünyasına ve yazarlarının gündemine sokulduğu olasılığını da ciddi biçimde gündeme getirmektedir. *"Kütüphanenin yakılmasına itiraz eden bir Hristiyan"* figürünün hikâyeye, Şii de olsa Müslümanlarca sokulması zayıf bir olasılıktır. İlk çıkış yeri Şiiler-Fâtımîler olsaydı, hikâyedeki Dilbilimci John'un yerinde, **Hz. Ömer**'in bu kararına Medine'de itiraz eden bir **Hz. Ali** veya **Amr b. Âs**'a direnen Mısır'daki bir Şii asker bulunması daha akla yatkın olurdu.

Asılsız olduğu çeşitli kanıtlarla ortaya konmuş bu hikâyeye **Bernard Lewis, Alfred J. Butler, Victor Chauvin, Paul Casanova, Eugenio Griffini** gibi ciddi Batılı bilim insanları ve düşünürler de inanmamış, yazıları ve söylemleriyle karşı çıkmışlardır. **Lewis** konuya özel, **İskenderiye Kütüphanesi'nin Araplar Tarafından Yıkımı: Bir Efsanenin Anatomisi** adlı bir de makale yazıp, Batılı araştırmacıların ve yazarların konuya nasıl yaklaştıklarını, **Ebu'l-Ferec**'in tutarsızlıklarını, kütüphanenin **Hz. Ömer**'in emriyle yok edilmesinin imkânsızlığını ortaya koymuştur. İskenderiye Kütüphanesi'ndeki kitapların çoğu, ateşe dirençli ve pek

yanmayan parşömenlere yazılmıştır; bunların hamam gibi sürekli yanan ateş gerektiren yerlerde hem de 6 ay yakıt malzemesi yapılması düşünülemez. Bir an için kitapların çıra gibi yanma özelliği taşıdığını düşünelim; kitapların başka hiçbir yere atılmadan sadece hamamlara verilmesi durumunda, 4 bin hamamı 6 ay idare etmek için en az 14 milyon adet büyük ebatlı kitap gerekir. Kayıtlarda, bu kütüphanenin en zengin olduğu dönemde 900 bin kitabı barındırdığı bilgisi vardır. **Ebu'l-Ferec**'in iddiasındaki en gülünç nokta ise 'İskenderiye'deki 4 bin hamam'dır. İskenderiye'nin Müslümanlarca fethedildiği 642 yılında bu şehirde 4 bin hamamın varlığı imkânsızdır. Hamam bir yana, o sırada İskenderiye'de 4 bin ev bulunması bile zor görünüyor. Çünkü şehir Roma ve Doğu Roma yönetimi tarafından hem de birçok kez yakılıp yıkılmış, yok edilmiş, yeniden kurulmuştur. Sürekli isyanlar çıkan ve bu isyanların kanla ve alevle bastırılıp yakıldığı, yok edildiği; denetimin sağlandığı 450'lerden sonra da sıkı denetimin olduğu bir kentin, 4 bin hamama gereksinim duyacak kadar büyük olduğunu varsaymak sağlıklı bir öngörü değildir.

Amr b. Âs'ın güya kütüphaneyi yok etmesine itiraz eden **Dilbilimci John** ise, yukarıda belirttiğimiz gibi, Mısır'ın Araplarca alınmasından bir asır önce ölmüştür. Mısır'ın Araplarca fethine yakın yıllarda veya asırlarda yaşamış, açıkça İslam düşmanı birçok Yahudi, Kıpti, Hıristiyan ve diğer inanç mensubu tarihçiler ve din âlimleri, yazdıkları kitaplarda böyle bir olaya değinmez, imada bile bulunmazlar. Oysa tarihin en önemli kütüphanesinin İslamlarca yakılması fikri onlar için iyi bir karşı-propaganda malzemesi olmalıydı. Yine belirtelim, 450'li yıllarda bağnaz Hıristiyanlarca yok edildikten sonra İskenderiye Kütüphanesi'nin varlığının devam ettiğine dair bir kayıt yoktur.

Önemli bir ayrıntı da şu: İslam orduları Mısır'ı fethettikten 11 ay sonra İskenderiye'ye girmiştir. 11 ay önce İslam komutanı ile İskenderiye halkı bir anlaşma yapmıştır; bu anlaşma doğrultusunda, dileyen herkes yanına istediği her şeyi alarak istediği

yere gidebilecekti. Deniz yolunun da açık olduğu bilindiğine göre, eğer kitap gibi değerli şeyler var idiyse, 11 aylık sürede çoktan İstanbul veya Roma gibi merkezlere taşınmış olmalıydı.

(Bernard Lewis, Uygarlık Tarihinde Araplar, muhtelif sayfalar, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2006. James Raven, Kayıp Kütüphaneler-Antikiteden Günümüze Yok Olan Koleksiyonlar, trc. Dilek Cenkçiler, muhtelif sayfalar, Bileşim Yayınevi, İstanbul, 2007. Balcızade Tahir Harimi, Tarihi Medeniyette Kütüphaneler, s. 91-97, 183, Vilayet Matbaası, Balıkesir, 1931. Ekrem Buğra Ekinci, İskenderiye Kütüphanesi'ni Kim Yaktı, Türkiye Gazetesi, 18 Şubat 2009. Mehmet Tunay, Dünyanın En Eski Kütüphanelerinden İskenderiye Kütüphanesi, Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, s. 25, 19/1, Ankara, 1970. Leman Şenalp, Eski Çağlarda Kütüphaneler, Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, s. 40-44, Sayı 6/3, 2008. Arslan Terzioğlu, İskenderiye Kütüphanesi Müslümanlar Tarafından Yakılmamıştır, Vakıflar Dergisi, s. 419, Sayı 5, İstanbul, 1971. Mehmet Çelik, Süryani Kaynaklarına Göre İmparator Marcian'ın İskenderiye Kütüphanesi'ni Yaktırması, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, s. 51-67, C. 10, Sayı 1, Elazığ, 2000).

26.KAYIPKEN BULUNAN

KİTAPLAR

Uzun asırlar ya da yıllar boyunca kayıp durumda kaldıktan sonra, bazen bir kütüphanedeki başka bir kitabın içinde, bazen iz süren çalışkan ve fedakâr araştırmacıların emeği sonucu, bazen bir arkeolojik kazıda, bazen de bir mağarada köylüler veya bir çoban tarafından ve daha birçok yolla ortaya çıkan sayısız kitap vardır. Ki, araştırmamızın en keyif verici bölümü burası olsa gerektir. Bu bölümde kayıp kitaplardan değil, bir vakit kayıpken ve kayıt dışıyken bugün insanlığın elinde ve hizmetinde olan hazine değerinde bazı kitaplardan sözedeceğiz. Hem böylelikle, bu çalışmayı okuyanların karamsar ve umutsuz duruma düşmelerinin gerekmeyeceği, yüzlerce yıldır bir yandan kitaplar kaybolurken, diğer yandan da sürekli kayıp kitapların ortaya çıktığı, belki siz bu araştırmayı okumaktayken yeni bir kayıp kitabın bulunduğu gerçeğini görüp mutlu olacaksınız. Tüm bulunanları elbette bu metne sığdıramayız; yalnızca hepsi kayıp kitaplardan oluşan ve karamsarlık verebilecek bir metnin içine, kayıp bir kitabın bulunmasının yarattığı sevinci katarak umudu da artırmak istedik. Darısı diğer bütün kayıp kitapların başına temennisiyle şimdi bazı sevindirici örnekler verelim.

ÇİNLİ STRATEJİ DEHASININ YOK OLDU SANILAN KİTABI

Çin tarihinin en büyük strateji dehasının, M. Ö. 500'lerde yaşayıp **Savaş Sanatı** adlı kitabı yazan **Sun Tzu** olduğu kabul ediliyordu. Tâ ki, onun soyundan gelen **Sun Bin**'in iki bin yıldır kayıp kalan ve bu nedenle artık efsaneleşen kitabı 1972'de bulunana kadar. Şandong bölgesindeki Yingue dağında Batı Han hanedanlığına ait mezarlarda bulunan bambu tabletler arasında çıkan bu kitabın adı da dedesininkiyle aynıydı: **Savaş Sanatı**. Savaş stratejinin tam anlamıyla zirveye çıktığı kitap, iki bin yıllık uykusundan uyanıp, kısa süre içinde birçok dünya diline(Türkçe'ye de **Kayıp Savaş Sanatı** adıyla) çevrilmiştir.

MUHAMMED HAMİDULLAH'IN ORTAYA ÇIKARDIĞI İBN İSHAK KİTABI

Muhammed b. İshak'ın(ö. 773), İslam'ın kuruluş yıllarına ve **Hz. Muhammed**'e ilişkin çok önemli bilgileri içerdiği bilinen ve yüzyıllardır kayıp sanılan **Sîretü İbn İshak(Kitabü'l-Mübtede ve'l-Meb'as ve'l-Meğazi)** adlı eserinin önemli bir bölümü, Pakistanlı ünlü din bilgini **Prof. Dr. Muhammed Hamidullah** tarafından 1970'lerin ortalarında Fas Rabat'ta bulunup yayınlanmıştır. Hemen bütün siyer ve İslam tarihi yazarları bu eserden alıntı yapmıştır. **İbn İshak**'ın bir diğer kayıp eseri de, tarih kitabını yazarken **Taberî**'nin çokça yararlandığı **Kitâbu'l-Hulefâ**'dır ki bugün halen izine rastlanamamıştır. *(İhsan Süreyya Sırma, Siretu İbn Ishak, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 359-379, Sayı 2, 1977. Josef Horovitz, İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu, trc. Ramazan Altınay-Ramazan Özmen, s. 88, Ankara, 2002).*

ALMAN İMPARATORUNUN FİNANSE ETTİĞİ SİYER KİTABI

İlk dönem İslam hadis ve siyer yazarlarından İbn Sa'd'ın (Ebû Abdillah Muhammed b. Sa'd b. Meni el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, ö. 845) ünlü eseri Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kebîr(Tabakâtü'l-Kübrâ), neredeyse bin yıl boyunca kayıp sanılmıştı. Çağdaşı bazı yazarların kitaplarında adı geçtiği için biliniyordu. Kitap Avrupalı araştırmacı ve akademisyenlerin uzun çabalarıyla parçalar halinde bulunup yayınlanmıştır. Otto Loth, İbn Sa'd'ı konu edindiği doktora teziyle (Leipzig 1869) modern bilim âlemine kitaptan ilk kez sözetmiş, Eduard Sachau başkanlığında bir heyet İstanbul, Mısır ve Avrupa kütüphanelerinde kitabın bazı ciltlerini bulmuştur. Aslı 15 cilt olarak bilinmesine rağmen dokuz cildi elde edilebilip 1904'te Leiden'de Almanca yayınlanmıştır. Alman İmparatoru 2. Wilhelm, kitabın basım ve dağıtım masraflarını karşılamak için 100 bin ruble bağışlamıştır. Sonradan üç cilt daha bulunup yeni baskılara eklenmiştir. Eserin değişik İslam ülkelerindeki yayınlarında cilt sayıları değişmiştir. *(Balcızade Tahir Harimi, Tarihi Medeniyette Kütüphaneler, s. 551, Vilayet Matbaası, Balıkesir, 1931. Mustafa Fayda, İbn Sa'd Hayatı ve Eserleri, s. 6-11, Siyer Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul, Nisan 2014).*

Ebû Abdurrahman Ahmet b. Şuayb b. Ali Nesâî'nin(ö. 915) sahih birçok hadisi içermesi yönüyle önemli bir eseri olan **es-Sünenü'l-Kübra**'sı en uzun süre kaybolup sonra bulunan kitaplardan biridir. 11. yüzyılda kaybolmuş, 1980'lerin sonlarında bulunmuş ve 1991'de Beyrut'ta yayınlanmıştır.

Türk yazın tarihinin en meşhur kaybıyken, öyküsü en çok bilinen 'bulunmuş'u **Dîvânu Lügâti't-Türk**'tür. **Keşfü'z-Zünûn**'dan anlaşıldığı kadarıyla, 1910'lu yıllarda onu **Ali Emîrî** bulmadan önce belki de son görenlerden biri **Kâtip Çelebi**'ydi. Ya da **Hacı Halife** onu gören birinden yazmıştı. Demek oluyor ki **Dîvânu Lügâti't-Türk**, kaba bir hesapla en az 300 yıl civarında

kayıp kalmıştı. **Kaşgarlı Mahmud** başlığında bu eserden ve bulunuşundan genişçe sözettik.

Çok sayıda kayıp eseri bulunan **Abdülkadir Geylânî**'nin (ö. 1166) 23. kuşaktan torunu **Fadıl Geylani**, ömrünün çoğunu büyük büyük dedesinin kayıp kitaplarını bulmaya adamış bir Türk yazar. Bu amaçla 30 yılda 25 ülkeyi köşe bucak gezip tarayan **Geylani**, dört kitabı bulmuş ve yayınlamış. Bu eserlerin adları şöyle: **Tefsir-i Geylânî, Nehrü'l Kadiriyye, el Muhtasar fi Ulumi'd-Din, Salavât ve Evrâd.**

Fuat Köprülü, Abdülbaki Gölpınarlı, Baha Said gibi önemli isimlerin 'kayıp' notunu düştükleri **Hacı Bektaş** Veli'ye ait iki eseri; **Fatiha Tefsiri** ve **Kırk Hadis** adlı kitaplar bir akademisyen tarafından İngiltere'de bulunup 2008'de yayınlanmıştır.

CAMİ KÜTÜPHANESİNDE ASIRLARCA BEKLEYEN KİTAP

Nehcü'l-Feradis adlı Türkçe bir kayıp kitabın ortaya çıkış şekli, kayıp yazma eserlerin aslında bir bölümünün kayıp değil, kayıt altına alınmamış olduğu gerçeğini göstermesi açısından önemlidir. **Kerderli Mahmud b. Aliyyü's-Sarayî** tarafından 1310 yılında Harezm'de yazılan kitabın asırlardır kayıp olduğu düşünülüyordu. **Zeki Velidi Togan** bu kayıp kitabı Cumhuriyet'in ilk yıllarında Yeni Cami Kütüphanesi'nde bulmuştur. Hakaniye Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçişin en belirgin özelliklerini taşıyan bu değerli eser, meğerse kendisini farkedecek bir çift gözü bir kütüphanenin rafında yıllardır bekliyormuş. Gerek Türkiye'de ve gerekse dünyanın her köşesinde, orta yerde durduğu halde kayıt altına alınmadığından kayıp sanılan binlerce kitap olduğu gerçeği günümüzde bile geçerliliğini sürdürmektedir.

Osmanlı şair ve tezkirecilerinden **Lâtifî**'ye(1490-1582) ait; ikisi de nazım-nesir karışık yazılmış ve ikisi de **Kanunî**'nin ünlü veziriyle ilgili olan **Evsâf-ı İbrahim Paşa(Evsâf-ı Merhûm İbrâhîm Paşa-i Maktûl)** ve **Enîsü'l-Fusahâ** adlı kitaplar, birkaç asrı bulan kayboluş evresinin ardından bulunup 1980'li yıllarda yayınlanmıştır. *(Ahmet Sevgi, Latifî'nin Kayıp İki Risalesi: Enîsü'l-Fusahâ ve Evsâf-ı İbrahim Paşa, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 5-11, Konya, 1984).*

Osmanlı olgunluk çağının şair ve yazarı **Mehmed Muîdî**'nin(ö. 1598), belagat sanatına ilişkin önemli eseri **Miftâhu't-Teşbih**'inin; kaybolması bir yana, varlığı bile bilinmemekteydi. Tarihin 2000'li yıllara dayandığı yakın bir zamanda bulundu ve **Muîdî**'nin meğerse böyle bir kitabı olduğu anlaşıldı. Eser Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Kitaplığı'nda bulunuyor.

BEHÇET NECATİGİL'İN SAHAFTA ORTAYA ÇIKAN KİTABI

Osmanlı'nın son, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşayan **Şair Muhammed Hilmi**'nin yakın zamana dek kayıp durumda kalan ve divan tarzı şiirin son örneklerini yansıtan eseri **Reyâhîn** bulunup, 2000'lerin hemen başında yayınlanmıştır. (*Ekrem Bektaş, Urfalı Şair Hilmî ve Kayıp Eseri Reyâhin, EKEV Akademi Dergisi, s. 147-156, Sayı 26, 2006*).

Behçet Necatigil'in 26 yaşındayken 1942'de daktilo ettiği ama yayınlamadığı ilk şiir kitabı **Yeldeğirmenleri** 2000'lerin başlarında sahaflarda bulunup yayınlanmıştır.

HİRAM ABAS'IN DEDESİNİN KİTABI 2003'TE BULUNDU

1990'da suikaste kurban giden ünlü MİT'çi **Hiram Abas**'ın anne tarafından dedesi **Mübarek Galip Eldem**'in 1922-23'te Ankara Hükümeti'nin Maarif Vekaleti'nce yayınlanan ancak sonra ne hikmetse bir anda ortadan yok olan, hiçbir çalışmada da kaynak gösterilmeyen **Kürre-i Arzda Nüfus-ı İslam-Vesa'ikaya Müstenid İstatistik**ler adlı önemli kitabı, 2003'te bir Türk akademisyen tarafından Londra'daki British Library Oriental and India Office Collections'ta bulunmuştur. Dünyadaki büyük dinlerin mensuplarıyla ilgili rakamların yer aldığı kitaba göre 1916'da Müslümanların toplam nüfusu 340 milyonmuş.

Tatışmayı ve halen süren bir anlaşılmazlığı da beraberinde getiren bir kitap keşfi de **Mevlana Celaleddin Rumî**'ye ait olduğu iddia edilen, 70 civarında beste ve şiir barındıran **Külli Külliyat** adlı bir kitabın Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmasıdır. Kitap 2004'de bulunup 2008'de yayınlanmış, ancak bilim, tarih, sanat ve edebiyat çevrelerinde tartışmaları da yanında getirmiş-

tir. Bazı araştırmacılar bu kitabın yalnızca çeşitli şairlerin şiirlerinin toplandığı bir antolojiden ibaret olduğunu, diğerleri de eserin **Mevlana**'ya ait olduğunu savunmuştur.

Ziya Gökalp, arkadaşlarıyla birlikte Malta'da sürgünde bulunduğu sırada onlara felsefe dersleri vermiş, ancak tuttuğu 12 defter dolusu notlar ise kaybolmuştu. Bu notlar 2000'lerin başında bulunmuş, bir araya getirilip **Felsefe Dersleri** adıyla 2006'da Konya'da yayınlanmıştır. *(Ziya Gökalp, Felsefe Dersleri, Haz. Erdoğan Erbay-Ali Utku, Çizgi Kitabevi, Konya, 2005).*

LITERA YAYINCILIK

İnsanoğlunu kitapla tanıştıran Doğu'nun, bu konudaki öncülüğü yakın çağlara kadar sürdü. Doğu'nun kaybolan kitapları bile, Batı'da üç yüzyıl öncesine kadar yazılmış tüm kitaplardan daha fazlaydı. Bu iddiayı ispatlayabilmek için, aykırı bir bakışla Doğu'nun kayıp kitaplarının ve o kitaplarda bugünün bilim ve medeniyetine yapılan eşsiz katkının izini sürdük.

Batı medeniyetinin köşe taşı olmuş isimlerinin yazdığı kitapların, yaptıkları bilimsel buluşların altında çoğunlukla, Doğuluların yazdığı, bugün kaybolmuş kitaplar bulunduğunu teslim etmek gerekir. Kendi alanında dünyada bir ilki oluşturan bu çalışmanın en önemli amaçlarından biri de, kayıp kitapların derli toplu bir listesini ortaya koyup, bulunmalarına katkı sağlamaktır.

THG
381545
ELV
2018

ISBN 978-605-9925-65-5